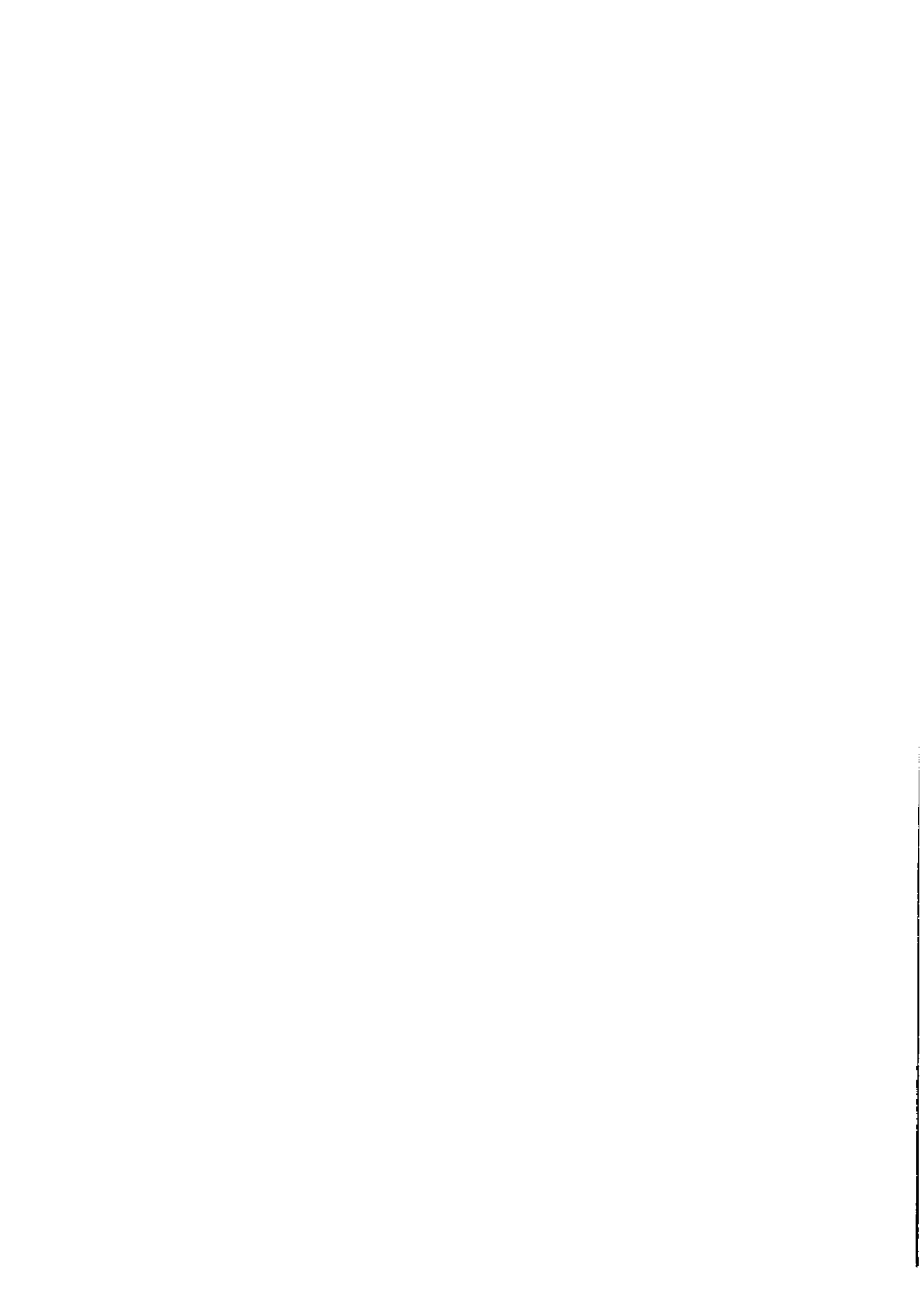

ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Ο Μελισμός

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

14

Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ

ΟΙ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΕΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ-ΔΙΑΚΟΝΟΙ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΜΕ ΤΑ ΤΙΜΙΑ ΔΩΡΑ Ἡ ΤΟΝ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ ΧΡΙΣΤΟ

ΤΗΣ
ΧΑΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑ

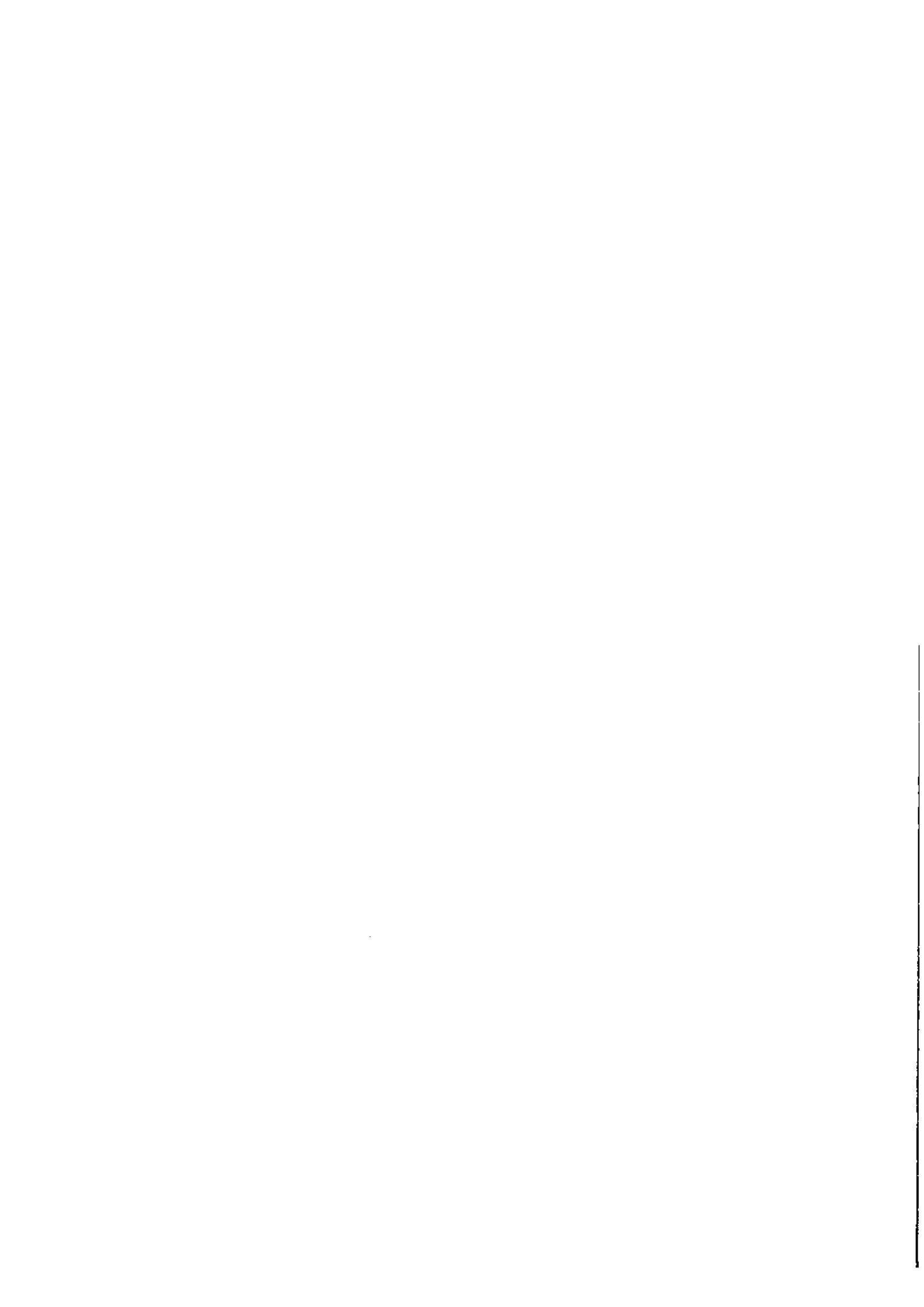

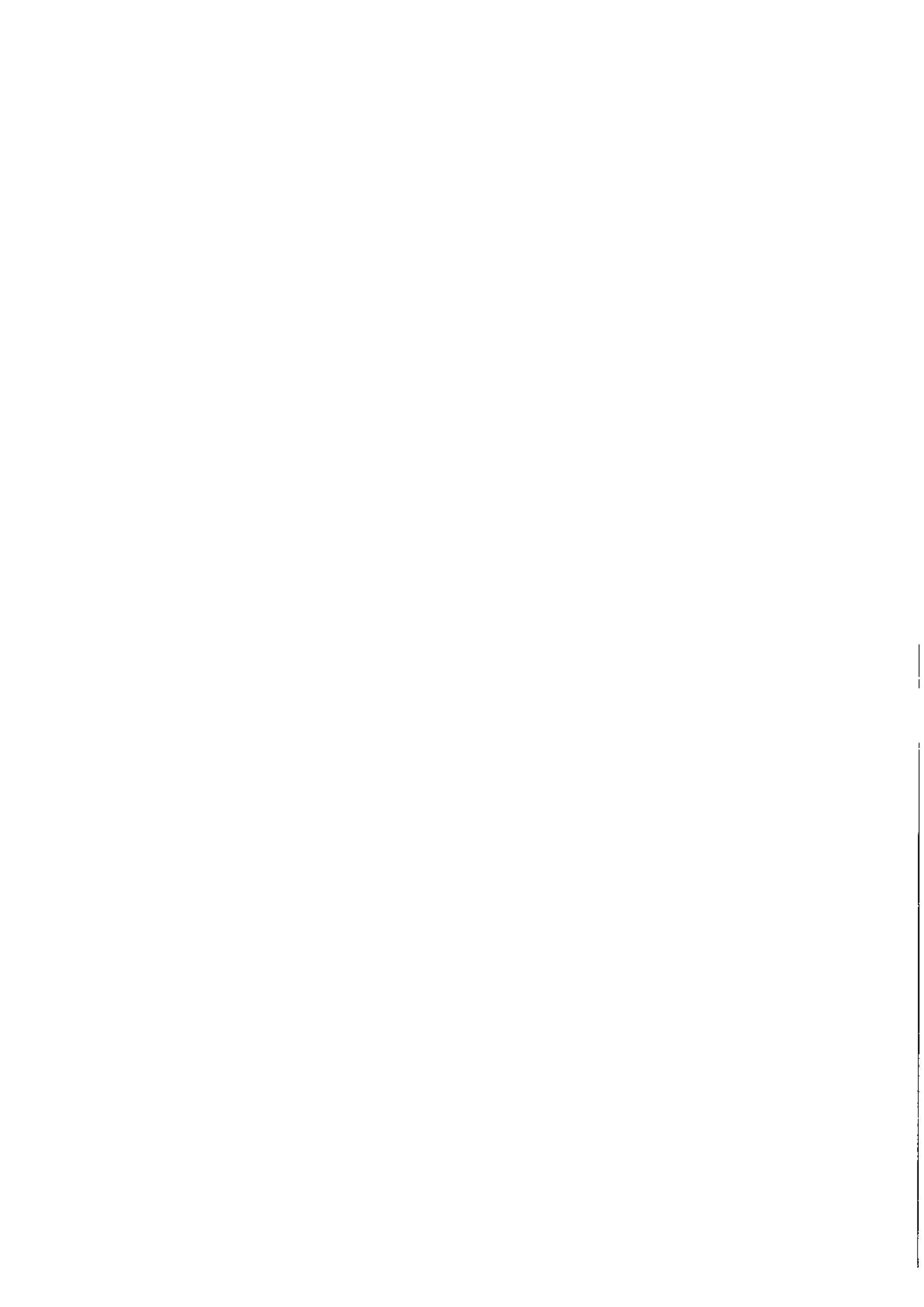
ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

PK

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ

14

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΩΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΩΝ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ»

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Πρόεδρος
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ,
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Μέλη

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI, FACULTY OF PHILOSOPHY

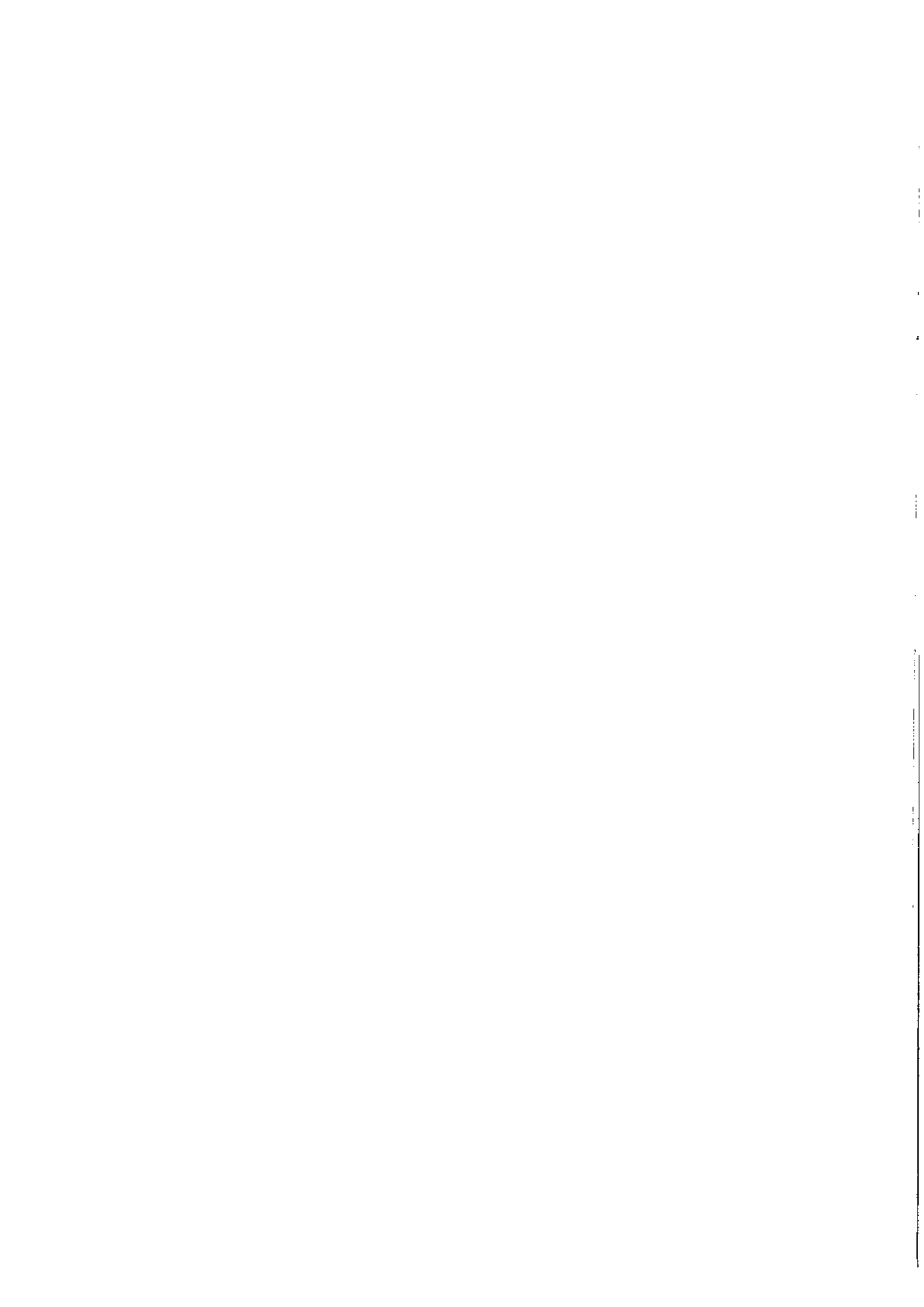
BYZANTINE MONUMENTS

14

SUPPLEMENTARY PUBLICATIONS TO THE «BYZANTINA»
PUBLISHED BY THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI, FACULTY OF PHILOSOPHY

ADMINISTRATIVE COUNCIL
VASSILIS KATSAROS, President
EVANGELIA AMIRIDOU, MARIA KAMPOURI-VAMVOUKOU,
THEODOROS KORRES, DESPINA TSOURKA-PAPASTATHI, Members

Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ

Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ

ΟΙ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΕΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ-ΔΙΑΚΟΝΟΙ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΜΕ ΤΑ ΤΙΜΙΑ ΔΩΡΑ Ἡ ΤΟΝ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ ΧΡΙΣΤΟ

ΤΗΣ
ΧΑΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

Επιμέλεια: Δήμητρα Ί. Μονιού
Διόρθωση κειμένων: Παῦλος Ἀντωνιάδης
Στοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση,
Ἐκτύπωση-Βιβλιοδεσία: ΑΦΟΙ ΠΑΠΑΔΑΚΗ Ε.Π.Ε.

Copyright©:

© ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

© Χαρά Κωνσταντινίδη
Πανεπιστημιακός

© Ἐκδοτικός Ὄργανισμός Π. Κυριακίδη Α. Ε.

ISBN 978-960-6775-07-9

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.

ΕΔΡΑ: Κάλβου 63-65, 114 74 Ἀθήνα, τηλ.: 210 64 35 322

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ: Ἐμμ. Μπενάκη 17, 106 78 Ἀθήνα,

τηλ.: 210 38 38 436, fax: 210 38 36 448

Μητροπόλεως 62, Ἀθήνα, τηλ.: 210 32 27 830

Ἀγίας Σοφίας 40, Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 241613

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
----------------	---

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΟ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΜΗΝΥΜΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ	15
II. Η ΕΡΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΦΘΑΡΤΟΥ Ή ΑΦΘΑΡΤΟΥ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ	25
III. ΟΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ:	
Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΙΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ	31
1. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΤΥΠΙΚΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ	31
1.1. Ή ακολουθία τής προσκομιδής ή τής προθέσεως	31
1.2. Ή λειτουργία τών πιστών	32
1.3. Ή λειτουργία τών Προηγιασμένων	34
2. Η ΙΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ	34
2.1. Οί έρμηνείες τής θείας λειτουργίας	34
2.2. Λόγοι-Όμιλίες-Κατηχήσεις-Διαλέξεις-Πατερικά	42

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

I. Η ΔΙΑΦΘΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ	49
II. ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ	51
III. Ο ΤΥΠΟΣ Α. Η ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ:	
Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ-ΤΙΜΙΑ ΔΩΡΑ	65
IV. Ο ΤΥΠΟΣ Β. Η ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ:	
Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ	75
1. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (ΤΕΛΗ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ):	
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ	75
1.1. Ή εύχαριστιακός Χριστός άπευθείας στην άγια τράπεζα ώρμος νεκρός ή παιδί ζωντανό	75
1.2. Ή εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο παιδί ζωντανό	79

2. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ: ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΕΚΦΡΑΣΗΣ	87
2.1. Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ	87
2.1.1. Ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης με λεπτὲς διαφοροποιήσεις	87
2.1.2. Παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν καθιερωμένη εἰκονογραφία: ἽΟ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς νεκρὸ παιδί καὶ ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἄρμος νεκρὸς με περίζωμα	95
2.2. ΝΕΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ	97
2.2.1. Ἡ μεγάλη ὑπέρβαση: ἽΟ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς θυόμενος καὶ ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς μελισμένος	97
2.2.2. Ἡ μεταφορὰ τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν δίσκο στὸ ποτήριο	107
2.2.3. Ἡ ὄψιμη ἀναλαμπή: ἽΟ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη	113
2.2.4. Δευτερεύοντα λειτουργικὰ ἀντικείμενα στὸν Τύπο Β	114
V. ΑΓΓΕΛΟΙ-ΔΙΑΚΟΝΟΙ, ΟΥΡΑΝΙΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ, ΔΙΑΚΟΝΟΙ	117
VI. ΟΙ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΕΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ	125
1. Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΟΣ ΙΕΡΑΡΧΗ ΣΤΗΝ ΠΟΜΠΗ	125
1.1. Ἡ μορφή τοῦ συλλειτουργοῦντος ἱεράρχη	125
1.2. Οἱ θέσεις ποὺ παίρνουν οἱ ἱεράρχες στὴν πομπή	132
2. ΤΑ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΕΙΛΗΤΑ ΤΩΝ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ	144
2.1. Τρόποι γραφῆς καὶ περιεχόμενο	144
2.2. Ἡ χρονικὴ ἀντίληψη τῆς θείας λειτουργίας	147

ΜΕΡΟΣ Γ΄ ΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

I. ΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ	161
1. Ο ΤΥΠΟΣ Α: Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ-ΤΙΜΙΑ ΔΩΡΑ	162
2. Ο ΤΥΠΟΣ Β: Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ ΧΡΙΣΤΟ	173
II. ΟΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΕΝΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ	219
1. Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΠΟΥ ΤΑ ΚΡΑΤΟΥΝ	219
2. Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑ ΠΟΥ ΚΡΑΤΟΥΝ	229
SUMMARY	239
Συντομογραφίες	259
Εύρετήρια	265
Κατάλογος ἐγχρωμῶν εἰκόνων	281
Κατάλογος ἀσπρόμαυρων εἰκόνων	285

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σέ μιὰ έμπνευσμένη στιγμή, νομίζω, ό άείμνηστος καθηγητής Νικόλαος Δρανδάκης πρότεινε για θέμα τής διδακτορικής διατριβής μου τήν παράσταση του Μελισμού. Πρόκειται για τήν εικαστική σύνθεση ή όποία άποδίδει τή μεταβολή του προσφερόμενου άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα του Χριστού, πράξη που τελείται κατά τó μυστήριο τής θείας εύχαριστίας. Η παράσταση του Μελισμού εικονίστηκε για πρώτη φορά στις άψίδες των βυζαντινών εκκλησιών στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα και έκτοτε καθιερώθηκε στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού.

Τό θέμα του Μελισμού στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική ήταν γνωστό από περιστασιακές και συνοπτικές άναφορές έκτός από έλάχιστες έξαιρέσεις έκτενέστερων δημοσιευμάτων. Η συλλογή του ιδιαίτερα πλούσιου άρχαιολογικού και έπιγραφικού ύλικού, κυρίως άδημοσίευτου ή μόνον έν μέρει δημοσιευμένου, υπήρξε έπίπονη, μακροχρόνια και με εύλογα πρακτικά προβλήματα, έξαιτίας του σημείου του ναού στο όποιο εικονίζεται ή παράσταση. Στη μελέτη περιελήφθηκαν οι έντοίχιες παραστάσεις του Μελισμού που διασώζονται σε μνημεία του γεωγραφικού χώρου των Βαλκανίων, τής Μικράς Άσίας, των νήσων του Αιγαίου και τής Κύπρου και χρονολογούνται από τή δημιουργία του θέματος μέχρι τó έτος 1453.

Η διατριβή ύποστηρίχθηκε τόν Μάιο του έτους 1991 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών και ένεκρίθη από τήν έπιτροπή που άπετελείτο από τόν άείμνηστο καθηγητή Νικόλαο Δρανδάκη, τόν καθηγητή και άκαδημαϊκό Παναγιώτη Βοκοτόπουλο, καθώς και τούς καθηγητές Βασίλειο Λαμπρινουδάκη, Νικόλαο Γκιολέ και Έλένη Δεληγιάννη-Δωρη. Στα μέλη τής έπιτροπής έπαναλαμβάνω και σήμερα τις θερμές εύχαριστίες μου.

Τό δακτυλογραφημένο κείμενο τής διατριβής πήρε τή θέση του στις βιβλιοθήκες των άρχαιολογικών ίδρυμάτων έν άναμονή τής δημοσίευσής της. Παρά τήν έπιθυμία μου, ή στιγμή αυτή έφτασε μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα. Η παρούσα μελέτη παρουσιάζεται άνανεωμένη με διαφοροποιημένη δομή, με νέα κριτική έπεξεργασία του περιεχομένου της και με πρόσθετο φωτογραφικό ύλικό. Πρέπει να άναφέρω ότι ή ποιότητα τής άπόδοσης των φωτογραφιών που δημοσιεύονται, δέν είναι εκείνη που θα έπιθυμούσα: έντούτοις ήταν άναμενόμενο, γιατί ή πλειονότητα των τοιχογραφιών που φέρουν τήν παράσταση του Μελισμού δέν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση.

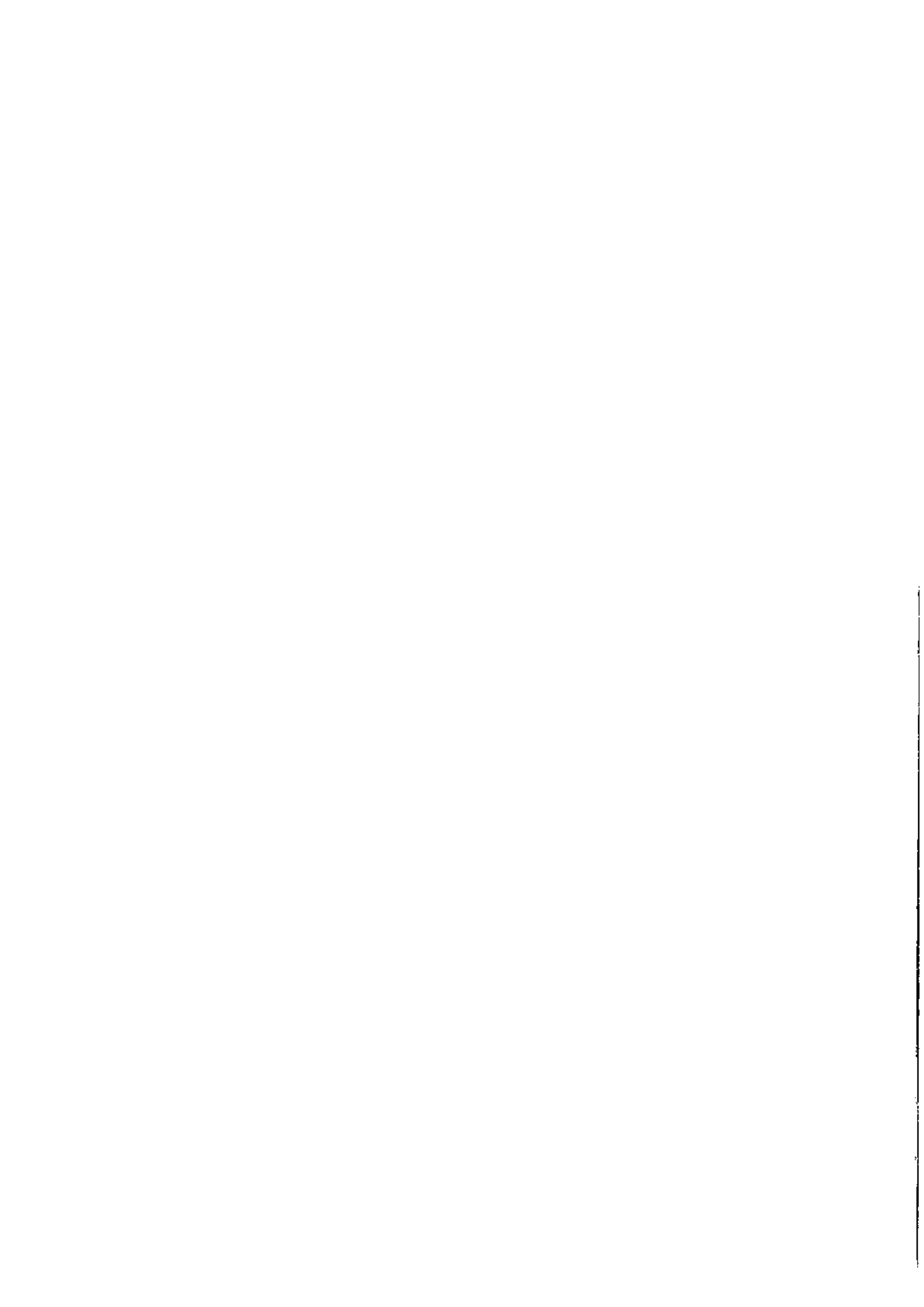
Θερμές εύχαριστίες όφείλω στον φίλο καθηγητή Τίτο Παπαμαστοράκη για τήν πολύτιμη ήθική και έπιστημονική ύποστήριξη που μου προσέφερε καθ' όλη τή διάρκεια τής συγγραφής του βιβλίου. Εύχαριστώ από βάθους καρδιάς τόν άρχιμανδρίτη Σίλα Κοιλιάρη, με τή βοήθεια του όποίου έγιναν άμεσα κατανοητά τά λειτουργικά δεδομένα, τόν φίλο καθηγητή του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου Branislav Todić για τή σημαντική βοήθειά του ως προς τή βιβλιογραφία, τις έπισημάνσεις και τó φωτογραφικό ύλικό των μνημείων τής πρώην Γιουγκοσλαβίας, καθώς και τόν φίλο και άρχιτέκτονα τής Άρχαιολογικής Ύπηρεσίας Τάσο Τανούλα για τήν εύγενική προσφορά των σχεδίων του.

Εύχαριστώ επίσης τὸν πρώην διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Λευκωσίας Ἀθανάσιο Παπαγεωργίου γιὰ τὴν παροχὴ φωτογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου, τὸν ἀρχιμανδρίτη Vasilios Grolimund γιὰ τὴν ἐπισήμανση βιβλιογραφικοῦ ὕλικου, τὴν πρώην Ἐφορο Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἑλένη Γκίνη-Τσοφοπούλου, τὸν καθηγητὴ Sašo Korupovski καὶ τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων τῆς πρώην Γιουγκοσλαβικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας Gojko Angelićin, χωρὶς νὰ ξεχνῶ τοὺς ἀείμνηστους Ἡλία Κόλλια καὶ Boško Babić γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ παρείχαν κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὰ μνημεῖα τῆς δικαιοδοσίας τους. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὶς φίλες Φανή Κωνσταντίνου γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή της κατὰ τὴν ἐρευνά μου στὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Μπενάκη, τῆ Γεωργία Θεοδωράκη γιὰ τὴ ζεστὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ προσέφερε κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καὶ τὴ Νίνα Μπάκα, ὑπεύθυνη τοῦ φωτογραφικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιὰ τὴ δύσκολη ἐπεξεργασία τοῦ φωτογραφικοῦ ὕλικου.

Θεωρῶ χρέος μου νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κυρίως τὸν πρόεδρό του καθηγητὴ Βασίλειο Κατσαρό, τὸ ὁποῖο περιέλαβε τὸ βιβλίο στὴ σειρά τῶν δημοσιευμάτων του. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ τὴν κυρία Δήμητρα Μονιοῦ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φροντίδα ποὺ κατέβαλε κατὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου.

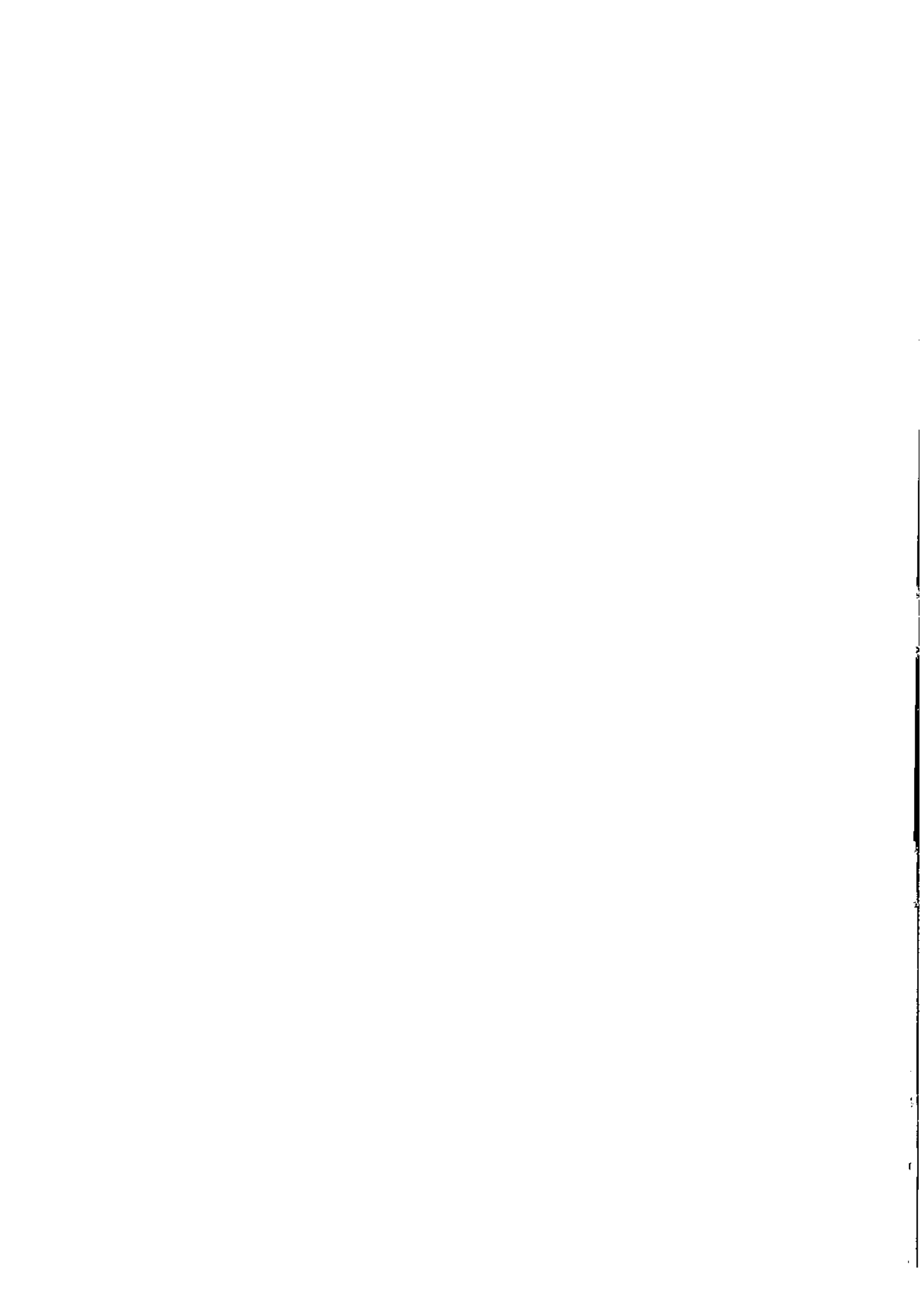
Ἀναμφίβολα ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε ἔρθει σὲ πέρας χωρὶς τὴν ἀγάπη καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ μονάκριβου γιοῦ μου Λεωνίδα.

*Στή μνήμη τοῦ θρακιώτη λόγιου Πολύδωρου Παπαχριστοδοῦλου,
ἀπὸ τῆ γενιά τῆς μητέρας μου Μαρίας - Λουίζας Κωνσταντινίδη*

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΟ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΜΗΝΥΜΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

Η παράσταση του Μελισμού εντάσσεται στα εικονογραφικά θέματα με ευχαριστιακό και λειτουργικό περιεχόμενο¹. Είναι γνωστό ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού άρχισε να διαμορφώνεται μετά την εικονομαχία και ότι η θεία λειτουργία πήρε την ολοκληρωμένη της μορφή τον 11ο αιώνα². Οι απεικονίσεις της ευχαριστιακής παρουσίας κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας εμφανίστηκαν στις τοιχογραφίες των ναών κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, έντονοι οι ρίζες της σχετικής θεματολογίας έντοπίζονται ήδη στους τοίχους των κατακομβών. Οι παραστάσεις του Ίχθύος, του Καλού Ποιμένος, του Ἀλιέως, του Πολλαπλασιασμού των Ἄρτων, των Ουράνιων Ἀγαπῶν και ἄλλων διακρίνονται για τὸν καθαρά ἀλληγορικό και συμβολικό χαρακτήρα τους³. Οἱ παλαιδιαθηρικές παραστάσεις τῆς Θυσίας τοῦ Ἰσαάκ και τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ ἔχουν θεωρηθεῖ προτυπώσεις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας⁴, ἐνῶ συνθέσεις με εὐχαριστιακό περιεχόμενο στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ ναῶν τῆς Ἱταλίας⁵ και στὸ Καθολικό τῆς Μονῆς Σινᾶ⁶ ἀνταποκρίνονται στὴν εὐχή τῆς προσκομιδῆς ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Βασιλείου⁷.

Τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας εἰκονίζει ἡ σκηνὴ στὸν ἡμικύλινδρο τῆς

1. H. J. Schulz, «Die Eucharistiefeier im Spiegel der byzantinischen Iconographie», *Der christliche Osten* 37 (1982), 111.

2. Δ. Μωραΐτης, *Ἐπιτομὸς Λειτουργικῆς*, Ἀθήνα 1966, 48 κ. ἑ.· Bornert, *Les commentaires*, 164-169, 199 κ.ἑ., 267· Schulz, *Die Liturgie*, 67* κ. ἑ., 74*, 117 κ. ἑ., 131 κ. ἑ., 162 κ. ἑ., 213 κ. ἑ.· Walter, *Art*, 234 κ. ἑ., 241 κ. ἑ.

3. M. Vloberg, *L' Eucharistie dans l'art*, Παρίσι 1946, 38-41· Grolimund, «Die Darstellung», 299.

4. Danielou, *Liturgie*, 147 κ. ἑ.· Schulz, «Die Eucharistiefeier», δ.π., 114-116.

5. Στὴ Sta. Maria Maggiore, στὸν Ἅγιο Βιτάλιο, στὸν Ἅγιο Ἀπολλινάριο in Classe, βλ. A. Effenberger, *Frühchristliche Kunst und Kultur. Von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert*, Μόναχο 1986, εἰκ. 104, 126, 127· F. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Baden-Baden 1958, εἰκ. 407.

6. G. H. Forsyth - K. Weitzmann, *The Monastery of Catherine at Mont Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, An Arbor Univ. 1971, 16 κ. ἑ., πίν. CXXX-CXXXI.

7. «Ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς, ὁ Θεός, και ἔπιδε ἐπὶ τὴν λατρείαν ἡμῶν ταύτην, και πρόσδεξαι αὐτήν, ὡς προσεδέξω Ἄβελ τὰ δῶρα, Νῶε τὰς θυσίας, Ἀβραάμ τὰς ὀλοκαρπώσεις», βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 171, 17-20· Schulz, «Die Eucharistiefeier», δ.π., 116.

ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ στῆ Ραβέννα⁸, τὸ πρόγραμμα τοῦ ὁποίου ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν ΚΠολη⁹. Ὁ τοπικὸς ἐπίσκοπος Πέτρος Χρυσολόγος παρίσταται δεόμενος μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα, ὅπου βρίσκεται ὁ λειτουργικὸς ἄμνός¹⁰. Πρῶτῃ στῆ σειρὰ τῶν παραστάσεων τῶν Παθῶν εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ Μυστικῆ Δείπνου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλινναρίου τοῦ Νέου, στῆ Ραβέννα¹¹. Πάνω στὴν τράπεζα εἰκονίζονται ἰχθεῖς καὶ ἑπτὰ μερίδες ἄρτου, σύμβολα εὐχαριστιακοῦ περιεχομένου, ποὺ συνδέουν τὴν παράσταση μὲ τὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας¹².

Τὸ κατεξοχὴν σύμβολο τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ ἦταν ἡ παράσταση τοῦ Ἄμνου. Ὁ Ἄμνός ὡς προσωνύμιό τοῦ Χριστοῦ ἐμπεριέχει τὸ στοιχεῖο τῆς θυσίας· τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐα Ἴδε ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ἀναφάνησε ὁ Πρόδρομος λίγο πρὶν βαπτίσει τὸν Ἰησοῦ¹³. Σὲ μνημεῖα τοῦ βίου αἰῶνα ἡ παράσταση τοῦ Ἄμνου μέσα σὲ μετάλλιο εἰκονίστηκε στὴν ἄντυγα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας¹⁴ ἢ στὸ κέντρο τοῦ σταυροθολίου¹⁵. Σύνθετο εὐχαριστιακὸ καὶ λειτουργικὸ περιεχόμενο προδίδουν οἱ παραστάσεις στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας σὲ βασιλικὲς τοῦ 5ου αἰῶνα¹⁶ καὶ σὲ μεταγενέστερους ναοὺς¹⁷. Κατὰ τὸν κάθετο ἄξονα, ψηλὰ στὴν κόγχη, εἰκονίζεται τὸ χεῖρ τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ κάτω ἡ ἁγία περιστέρω καὶ πῶ κατὰ τὸν Ἄμνός. Γιὰ τὸν συμβολισμό τοῦ Υἱοῦ στὴν τριαδικὴ αὐτὴ παρουσία ἐπιλέχτηκε ἡ μορφή τοῦ Ἄμνου μὲ τὸ εὐχαριστιακὸ του περιεχόμενο¹⁸. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς φανερώνουν ὅτι ἡ τριαδικὴ θεότητα εἶναι ὁ ἀποδέκτης τῆς θείας λειτουργίας καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας¹⁹, δήλωσις ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν χρι-

8. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Παρίσι 1946, II, 50 σμ. 3, 106 σμ. 1· Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom Vierten Jahrhundert bis zur Mitte des Achten Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960, 16, 170, εἰκ. 2.

9. Ihm, *Die Programme*, ὁ.π., 122 σμ. 6.

10. Tomeković, «Les évêques», 68 κ. ἔ. καὶ σμ. 5, 6. Γιὰ τὴν στάση τοῦ δεομένου ἱεράρχη βλ. Ch. Walter, «Portraits of Local Bishops: A Note on their Significance» *ZRVI XXI* (1982), 9.

11. Deichmann, *Frühchristliche Bauten*, ὁ.π., εἰκ. 180.

12. Schulz, «Die Eucharistiefeier», ὁ.π., 115-117.

13. Ἰωάννης 1, 29-30 καὶ 1, 37· Ἡσαΐας 53, 7-8.

14. Στὸν Ἅγιο Μιχαὴλ Affricisco, βλ. Deichmann, *Frühchristliche Bauten*, ὁ.π., 210-217, ὅπου ὁ Ἄμνός εἰκονίζεται ἀνάμεσα σὲ δώδεκα περιστέρω, τὸ ἀλληγορικὸ σχῆμα τῶν Ἀποστόλων· στῆ βασιλικὴ τοῦ Παρεντίου, βλ. Effenberger, *Frühchristliche Kunst*, ὁ.π., εἰκ. 133· στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Σινᾶ, βλ. Forsyth-Weitzmann, *The Monastery of Catherine at Mont Sinai*, ὁ.π., πίν. CLXXIV.

15. Στὸ πρεσβυτέριο τοῦ Ἁγίου Βιταλίου, βλ. Effenberger, *Frühchristliche Kunst*, ὁ.π., εἰκ. 124.

16. Στῆ βασιλικὴ τῆς Sta. Pudenziana, βλ. Ihm, *Die Programme*, ὁ.π., 131 κ. ἔ., πίν. III, 1, 2· στὶς βασιλικὲς τῆς Nola καὶ τῆς Fundi, βλ. ὁ.π., 80 κ. ἔ., 179 κ. ἔ., 181 κ. ἔ., εἰκ. 16, 17· J. Engemann, «Zu der Apsis-Tituli des Paulinus von Nola», *JbAChr 17* (1964), 21 κ. ἔ., εἰκ. 1, 2, 4, 5.

17. Στὸ Dodo τῆς Γεωργίας (7ος-8ος αἰ.), βλ. Ihm, *Die Programme*, ὁ.π., 43, 132, 192, πίν. XIV, 2. Γιὰ μὴ χρονολόγησι στὸν 9ο ἢ στὸν 10/11ο αἰ. βλ. T. Velmans, «La koine grecque et les régions périphériques orientales», *Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten Kongress (Wien 1981)*, *JöB 31/2* (1981), 685 σμ. 30· στὸν Ἅγιο Μᾶρκο Ρώμης (9ος αἰ.), βλ. M. v. Berchem-E. Clouzot, *Mosaiques chrétiennes du IVe au Xe siècle*, Γενεύη 1924, 250 κ. ἔ., εἰκ. 314· G. Galassi, *Roma e Bisanzio*, Ρώμη 1953, I, εἰκ. 109.

18. Ihm, *Die Programme*, ὁ.π., 81· A. Grabar, *Les voies de la création en iconographie chrétienne*, Παρίσι 1979, 105 κ. ἔ.

19. Κατὰ τὸν Θεόδωρο Μομφουεστίας (400-450) ἡ εὐχὴ τῆς εὐχαριστίας ἀπευθύνεται στὸν Πατέρα, στὸν Υἱὸ καὶ στὸ Ἅγιον Πνεῦμα, βλ. Townsley, «Eucharistic», 141 κ. ἔ.

στολογικές ξριδες, που είχαν οδηγήσει στις συνόδους τών ετών 381 και 431 στην ΚΠολη και στην Έφεσο. Η εικόνιση του Άμνου απαγορεύτηκε, ως γνωστόν, με τον 82ο κανόνα της Πενθέκτης έν Τρούλλω συνόδου, τό έτος 692²⁰. Η απόφαση της συνόδου δέν ακολουθήθηκε από τη λατινική εκκλησία, όπως αποδεικνύεται σέ παράσταση του Άγιου Μάρκου στή Ρώμη²¹. Για τη βυζαντινή εικονογραφία αντίθετα ή χρονολογία 692 αποτελεί ένα *terminus ante quem* στή χρονολόγηση τοιχογραφιών με την παράσταση του Άμνου²². Στήν τοιχογραφία στο Dodo της Γεωργίας ό Χριστός εικονίζεται σέ *Majestas* κατά τον ανθρώπινο χαρακτήρα ακολουθώντας τον κανόνα της έν Τρούλλω συνόδου, ένώ έχει τό χέρι του Θεού με τό Άγιο Πνεύμα πάνω από τό κεφάλι του²³.

Θεωρείται δεδομένο ότι τό κεντρικό θέμα στήν εικονογραφία της άψίδας κατά την παλαιοχριστιανική έποχή είναι καθαρά χριστολογικό²⁴. Ο Χριστός παρίσταται με κυρίαρχες μορφές τη θριαμβευτική ή τη σωτηριολογική, ένώ ή εύχαριστιακή παρουσία του μόλις προβάλλεται. Έλάχιστα είναι τά επί μέρους στοιχεία που προδίδουν την επίδραση του κειμένου και του τυπικού της θείας λειτουργίας, καθώς και του μυστηρίου της θείας εύχαριστίας²⁵, όπως ή άπεικόνιση της προσκόμισης τών τιμών δώρων και ή άναγραφή επιγραφών με λειτουργικό περιεχόμενο. Στήν κόγχη της άψίδας δύο παρεκκλησιών του Bawit, στις όποιες εικονίζεται ή παράσταση της Άναλήψεως με τον Χριστό σέ *Majestas Domini*²⁶, προσκομίζονται στον Χριστό από τους κορυφαίους τών Άποστόλων ή από τους άγγέλους ό δίσκος μέσα στον όποιο βρίσκεται ένσταυρος άρτος καθώς και τό ποτήριο²⁷. Γυναικεία μορφή που περιβάλλεται από ιερείς προσωποποιεί την άγία Έκκλησία, που κρατάει ποτήριο με περιεχόμενο κόκκινου χρώματος, προφανώς τον οίνο της θείας εύχαριστίας²⁸. Σέ παραστάσεις λειτουργικής *Majestas* ή δίζωνης Άναλήψεως, όπως αυτές σέ παρεκλήσια του Bawit και σέ σπηλαιώδεις ναούς στο Λάτιμο της Μικρασίας και στο Dodo της Γεωργίας, στον άνοιχτό κώδικα που κρατάει ό Χριστός, άναγράφεται τμήμα από την εύχή του τρισάγιου ύμνου Άγιος, άγιος, άγιος κύριος Σαβαώθ²⁹. Η εύχή του τρισάγιου ύμνου θεωρείται ότι συντάχθηκε κατά τη Δ΄ οικουμενική σύνοδο της Καλκηδόνας (451) με σαφή άντιμονοφυσιτικό χαρακτήρα³⁰. Η εύχή αποτελεί τμήμα του επινίκιου ύμνου που έψαλλαν τά Σεραφείμ, όταν ό Ήσαΐας κλήθηκε από τον Θεό³¹,

20. «Τόν του άλροντος την άμαρτίαν του κόσμου άμνου, Χριστού του Θεού ήμών, κατά τον ανθρώπινο χαρακτήρα και έν ταίς εικόσιν από του νύν, άντι του παλαιού άμνου, άναστηλούσθαι όρίζομεν», βλ. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, II, 493.

21. Berchem-Clouzot, *Mosaïques chrétiennes*, δ.π. εικ. 314· Galassi, *Roma e Bisanzio*, δ.π., εικ. 109.

22. Perustitsa, Κόκκινη Έκκλησία, βλ. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, 22, 28 κ. έ.

23. Βλ. Ihm, *Die Programme*, δ.π., 192, πίν. XIV, 2.

24. Στο ίδιο, 67, 122-126.

25. Grabar, *Les voies*, δ.π., 122.

26. Τά παρεκλήσια XVII (5ος-6ος αλ.) και XLV (6ος-7ος αλ.), βλ. Ihm, *Die Programme*, δ.π., 98, 201, 204, πίν. XXIII (1), XXIV (2)· N. Γκιολές, *Η Άνάληψις του Χριστού βάσει τών μνημείων της Α΄ χιλιετηρίδος*, Άθήνα 1981, 117 κ. έ., 121, εικ. 11, 15.

27. Στο ίδιο, 129-131· πρβλ., 118 σημ. 7, 8.

28. Ihm, *Die Programme*, δ.π., 201· Γκιολές, *Η Άνάληψις*, δ.π., 144.

29. Ihm, *Die Programme*, δ.π., 98, 200, 201, 44, 202, 204, 190, 192.

30. Για την έξιμνησία του τρισάγιου ύμνου από τον Ίωάννη Δαμασκηνό βλ. P. Bonifatius-Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damascos*, Βερολίνο-Νέα Ύόρκη 1981, IV, 306 κ. έ.

31. Ήσαΐας 6, 3.

και σύμφωνα με το τυπικό της θείας λειτουργίας ψάλλεται κατά την είσοδο του επισκόπου στο Ιερό³².

Σε μερικές παραστάσεις παρεκκλησιών του Bawit φαίνεται ότι επέδρασαν πατερικά κείμενα που αφορούν στο δόγμα της ένσαρκώσεως και στο μυστήριο της θείας ευχαριστίας³³. Στις λεγόμενες *ιδιόρρυθμες* αυτές παραστάσεις εικονίζεται ή Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα ή γαλακτοτροφοῦσα με τόν Χριστό παιδί στην άγκυα ή και δεομένη³⁴. Η Θεοτόκος είτε ένθρονη βρεφοκρατούσα είτε δεομένη έντάσσεται στις παραπάνω συνθέσεις ως σύμβολο της ένσαρκώσεως, τό όποιο ύπνοει και τόν επίγειο και ένανθρωπήσαντα προαιώνιο Λόγο³⁵. 'Ο μεθ' ήμών Θεός, ό Έμμαουήλ³⁶, καταδεικνύει τήν άμεση σχέση της ένσαρκώσεως πρός τό μυστήριο της θείας ευχαριστίας. 'Ο Κύριλλος Άλεξανδρείας, ό ύπερασπιστής της Θεοτόκου στή σύνοδο της Έφέσου (431), συνέδεσε τά δόγματα της ένσαρκώσεως και της θείας ευχαριστίας βασιζόμενος στο κείμενο του 'Ιωάννη και στή ρήση του 'Ησαΐα τονίζοντας συγχρόνως και τό όμοούσιον της άγίας Τριάδας³⁷. Κατά τό μυστήριο της θείας ευχαριστίας, που τελείται πάνω στην άγία τράπεζα, ό άρτος και ό οίνος κατά τους ένκλησιαστικούς πατέρες καθαγιάζονται σέ σώμα και αίμα του Χριστού με τή μορφή παιδιού³⁸. 'Ο Χριστός νήπιο στά γόνατα της Θεοτόκου ύποδηλώνει έκτός από τόν ένσαρκωμένο Λόγο, και τήν ευχαριστιακή παρουσία του³⁹, ένώ τό ανθρώπινο σώμα του είναι ταυτόσημο με τόν πνευματικό άρτο και τόν οίνο του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας⁴⁰.

Ευχαριστιακό περιεχόμενο, σχετιζόμενο με τό μυστήριο της ένσαρκώσεως άλλα και με τή συνένωση τών έπουρανίων και τών επίγειων κατά τή θεία λειτουργία, άναγνωρίζεται στην παράσταση της άψίδας της Μονής Λατόμου στή Θεσσαλονίκη⁴¹. Νομίζω ότι στην παράσταση της Μονής Λατόμου δηλώνεται και τό μυστήριο της Βαπτίσεως. Αυτό ύποδεικνύεται με τή συνδυασμένη παρουσία του προφήτη 'Ησαΐα και του ευαγγελιστή 'Ιωάννη σέ σχέση και με τήν άλληγορική είκόνιση του ποταμού 'Ιορδάνη⁴². Τis προφητείες του 'Ησαΐα άναφέρει ό ευαγγελιστής 'Ιωάννης κατά τήν περιγραφή της Βαπτίσεως του 'Ιησού από τόν Πρόδρομο⁴³.

32. Βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 43 κ. έ. Μωραΐτης, *Επίτομος Λειτουργική*, δ.π., 37· Schulz, *Die Liturgie*, 44*, 65*, 46 κ. έ.

33. Γκιολές, *Η Άνάληψις*, δ.π., 140 κ. έ.

34. Στο ίδιο, εικ. 11-14· Ihm, *Die Programme*, δ.π., πίν. XVII (1), XXIII (1), XXV (1), (2), XXVIII (1).

35. Grabar, *Martyrium*, δ.π., 212 κ. έ., 225 κ. έ.· Ihm, *Die Programme*, δ.π., πίν. XVII (1).

36. 'Ησαΐας 7, 14· Ματθαίος 1, 23-24.

37. 'Ιωάννης 1, 14· 'Ησαΐας 7, 14· βλ. PG 77, στ. 1029.

38. Χρυσόστομος, PG 48, στ. 753 και PG 61, στ. 204· Κύριλλος 'Ιεροσολύμων, PG 33, στ. 1192 κ. έ.· Κύριλλος Άλεξανδρείας, PG 77, στ. 1029· Παλλάδιος Έλενοπόλεως, PG 65, στ. 157· Ψευδο-Δαμασκηνός, PG 95, στ. 401-404.

39. Grabar, *Martyrium*, δ.π., 174· Grabar, *Les voies*, δ.π., 121 κ. έ., όπου γίνεται άναφορά στή σχέση θείας ένσαρκώσεως - θείας ευχαριστίας - θείας κοινωνίας.

40. Γκιολές, *Η Άνάληψις*, δ.π., 142 κ. έ. και σημ. 98-99, 103, 104, 106.

41. Ν. Γκιολές, «Εικονογραφικές παρατηρήσεις στο μωσαϊκό της Μονής Λατόμου στή Θεσσαλονίκη», *Παρουσία Β* (1984), 83 κ. έ.· 'Ο 'Ιδιος, «Άγιολογικό κείμενο και εικόνα. Η περίπτωση του ψηφιδωτού της Μονής Λατόμου στή Θεσσαλονίκη», *ΕΕΒΣ ΝΒ* (2004-2006), 205 κ. έ.

42. Ch. Konstantinidi, «Der 32 Kanon des Konzils "im Trullo"(692) in der Apsismalerei», *Zograf* 21 (1990), 7.

43. 'Ιωάννης 1, 14.

‘Ο ‘Ησαΐας είναι ο προφήτης που κατεξοχήν έχει συνδεθεί από τους πατέρες της ‘Εκκλησίας με το μυστήριο της Βαπτίσεως⁴⁴. ‘Επιπλέον, η θεία λειτουργία κατά την οποία συντελείται η συνένωση των έπουρανίων και των επιγείων άρχιζε με το μυστήριο του Βαπτίσματος⁴⁵.

Σε μια μοναδική στην εικονογραφία παράσταση, που κοσμεί την άψίδα του ‘Αγίου Στεφάνου στο Φανυρίν στην Καππαδοκία (692-726), παρουσιάζεται δογματική και λειτουργική επίδραση⁴⁶. Στο μέσον της παράστασης εικονίζεται ο εὐχαριστιακός σταυρός και δίπλα του ένθρονη η Θεοτόκος που κρατάει τον ‘Εμμανουήλ· τὰ άγια πρόσωπα πλαισιώνονται από τη διπλή εικόνιση του Προδρόμου, μια μοναδική περίπτωση στην έν γενει βυζαντινή εικονογραφία. ‘Η μία μορφή του προφήτη κρατάει εϊλητό με την έπιγραφή *ιδού ο άμνός του Θεού*⁴⁷ και η άλλη μορφή κρατάει εϊλητό με την έπιγραφή *έγώ φωνή βοώντος*⁴⁸, ρήσεις που σχετίζονται με τη χρονική στιγμή της Βαπτίσεως. Στην τοιχογραφία τονίζεται η σύνδεση του μυστηρίου της θείας εὐχαριστίας και του μυστηρίου της βαπτίσεως, ένω καθρεφτίζεται το τυπικό της χρήσης του νερού στον οίνο της θείας εὐχαριστίας, για το όποιο θεοπίστηκε ο 32ος κανόνας της Πενθέκτης έν Τρούλλω συνόδου (692)⁴⁹.

Εϊναι φανερό ότι ο χώρος της άψιδας έπιλέγεται βαθμηδόν για την άπεικόνιση εικονογραφικών θεμάτων που έπηρεάζονται από την εξέλιξη της θείας λειτουργίας και του τυπικού της. ‘Η άπεικόνιση της άγιας τράπεζας θά καθιερωθεί από τὰ τέλη του 10ου αϊώνα ως το νέο εικονογραφικό στοιχείο το όποιο καθορίζει τις εὐχαριστιακές και λειτουργικές συνθέσεις. ‘Η σημαντικότερη παράσταση της έποχής διασώθηκε άποσπασματική στην άνωτερη ζώνη του ήμικύλινδρου της άψιδας στον ‘Αγιο ‘Αχιλλείο της Πρέσπας (985-996)⁵⁰. Κάτω από έπιγραφή με λειτουργικό και εὐχαριστιακό περιεχόμενο εικονίζεται η άγια τράπεζα, πάνω στην όποια διακρίνεται τμήμα δίσκου (εικ. 279). Την άγια τράπεζα πλαισιώνουν μεταπικιοι ιεράρχες, το έπισκοπικό άξίωμα των όποιων τονίζεται στην κατώτερη ζώνη του ήμικύλινδρου με τη σχεδίαση έπισκοπικών θρόνων, πάνω στους όποιους άναγράφονται τὰ όνόματα των τοπικών μητροπόλεων⁵¹. ‘Η παράσταση στον ‘Αγιο ‘Αχιλλείο άνοιξε τον δρόμο για τη σχεδόν ρεαλιστική άπεικόνιση της τέλεσης της θείας λειτουργίας στον ήμικύλινδρο της άψιδας. Σύγχρονη εϊναι και η έπιλογή της τοιχογράφησης των ιεραρχών στον χώρο του ιεροῦ⁵². Εϊναι έντυπωσιακή η παράσταση όλόσωμων παρατακτικών ιεραρχών στην κατώτερη ζώνη του ιεροῦ και των παραβημάτων της ‘Αγίας Σοφίας στην ‘Αχρίδα (1054 περ.)· η έπιλογή των προ-

44. ‘Ησαΐας 1, 16· βλ. Κύριλλος ‘Ιεροσολύμων, PG 33, στ. 370· Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, στ. 385.

45. Danielou, *Liturgie*, 131, 133, 137, 139, 149.

46. Konstantinidi, «Der 32. Kanon», δ.π., 5 κ. έ.

47. ‘Ησαΐας 53,7-8· ‘Ιωάννης 1,29.

48. ‘Ησαΐας 40,3· Ματθαίος 3,3· Μάρκος 1,3· Λουκάς 3,4· ‘Ιωάννης 1,23.

49. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, II, 373 κ. έ. Για τη διαμάχη μεταξύ Βυζαντινών και ‘Αρμενίων στη χρήση του νερού στον οίνο της θείας εὐχαριστίας βλ. Konstantinidi, «Der 32. Kanon», δ.π., 6.

50. Ν. Μουτσόπουλος, *‘Ανασκαφή της βασιλικής του ‘Αγίου ‘Αχιλλείου*, Θεσσαλονίκη 1969, 111 κ. έ., 147 κ. έ.· Miljković-Peprek, *Veljusa*, 161 κ. έ., 165 κ. έ.

51. A. Grabar, «Deux temoignages archéologiques sur l’ autocéphalie d’ une Église: Prespa et Ochrid», *ZRV* 8/2 (1964), 163 κ. έ.· Μουτσόπουλος, *‘Ανασκαφή*, δ.π., 151 κ. έ., εικ. 33-36· Miljković -Peprek, *Veljusa*, 162 κ. έ. σχ. 27 (2).

52. Γενικά για τις εικονίσεις ιεραρχών στο ιερό βήμα βλ. Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 15 κ. έ.· ‘Α. Μαντζής, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιεροῦ βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της ‘Ελλάδας (843-1204)*, ‘Αθήνα 2001, 135 κ. έ.

σώπων αποτέλεσε σταθμό στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιεροῦ, ἕνα πρόγραμμα πού συνδέθηκε ἄμεσα με τὴν πνευματικὴ βούληση τῆς πρωτεύουσας⁵³.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στοὺς πλαίνοις τοίχους τοῦ Ιεροῦ ἢ στὴν ἀνώτερη ζώνη τοῦ ἡμικύκλιου τῆς ἀψίδας, τοποθετήθηκε ἡ παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων⁵⁴. Τὸ εικονογραφικὸ θέμα δεσπόζει στὰ γνωστὰ χρονολογημένα μνημεῖα τοῦ 11ου αἰώνα, στὴν Παναγία τῶν Χαλκῶν στὴ Θεσσαλονίκη (1028), στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος (1054 περ.) καὶ στὴν Ἁγία Σοφία Κιέβου (1043-1046) (εἰκ. 281). Ἡ σύνθεση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων με ἱερέα τὸν ἴδιο τὸν Χριστὸ ἐκφράζει τὴ συγκεκριμένη στιγμή τῆς θείας κοινωνίας, συνδέοντας τὸ ἱστορικὸ γεγονός τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου με τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας⁵⁵. Ἀπὸ τίς παραστάσεις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐκεῖνη πού βρίσκεται στὸ ἱερό τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα⁵⁶. Στὸ μέσον τῆς σύνθεσης εἰκονίζεται ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος δὲν προσφέρει τὴ θεία κοινωνία στοὺς μαθητὲς πού προσέρχονται, ἀλλὰ εἶναι μετωπικός καὶ εὐλογεῖ με τὸ δεξι, προβάλλοντας στὸ ἀριστερὸ χέρι του τὸν ἔνσταυρο λειτουργικὸ ἄρτο. Ἡ παράσταση ὑποδηλώνει μᾶλλον τὸ τυπικὸ τῆς προετοιμασίας τῆς θείας κοινωνίας με τὸν ἔνζυμο ἔνσταυρο ἄρτο καὶ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ με τὸ δογματικὸ πρόβλημα καὶ τὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἀχρίδος Λέοντα πρὸς τὴν ἔριδα *περὶ ἀζύμου καὶ ἐνζύμου ἄρτου*, πού ὀδήγησε στὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν (1054)⁵⁷.

Σύμφωνα με τίς σωζόμενες παραστάσεις σὲ ἀψίδες ναῶν πού χρονολογοῦνται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, εἶναι γνωστὴ μιὰ σειρά συνθέσεων με σκοπὸ νὰ ἐκφράσουν δογματικὰ καὶ λειτουργικὰ ἐρωτήματα, πού εἶχαν τεθεῖ στίς ἀλλεπάλληλες συνόδους τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰώνα⁵⁸. Κύρια ἐρωτήματα ἦταν ἂν ἡ εὐχαριστιακὴ θυσία προσφέρεται μόνον στὸν Πατέρα ἢ καὶ στὸν Υἱὸ καὶ πῶς γίνεται ὁ ἴδιος πού θυσιάζεται νὰ δέχεται καὶ τὴ θυσία. Οἱ εικονογραφικὲς ἀπαντήσεις πού δημιουργήθηκαν ἦταν ὡς ἕνα βαθμὸ εἰκονογραφικὰ παράλληλες με τὸ θέμα τοῦ Μελισμού⁵⁹. Οἱ παραστάσεις σχηματίζονται ἀπὸ δύο ἄξονες πού ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ὁ κεντρικὸς ἄξονας στὸ μέσον τῆς σύνθεσης συμβολίζει τὸν ἀποδέκτη τῆς θείας λειτουργίας, δηλαδὴ τὴν ἁγία Τριάδα, ἢ τὴ διπλὴ φύση τοῦ Υἱοῦ ὡς *δεχόμενου καὶ*

53. Grabar, «Deux temoignages», ὁ.π., 167 κ. ἔ. Grabar, «Ste. Sophie», 257 κ. ἔ. Djurić, *Fresken*, 10, 234 σημ. 3. Walter, *Art*, 175 κ. ἔ. B. Todić, «Les représentations de papes romains dans Saint-Sophie d' Ohrid. Contribution à l' idéologie de l' archevêché d' Ohrid», ΔΧΑΕΚΘ' (2008), (τυπώνεται). Εὐχαριστῶ τὸν συν. Β. Todić πού μοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαβάσω τὸ ἄρθρο του.

54. Γιά μιὰ πρόσφατη ἀναφορὰ στὸ θέμα βλ. Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 48 κ. ἔ.

55. Μάρκος 14, 22-24· Ματθαῖος 26, 26-28· Λουκᾶς 22, 17-21· Α' πρὸς Κορινθίους 11, 24-29· βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 1.

56. Grabar, «Ste. Sophie», 257 κ. ἔ. Djurić, *Fresken*, 10 κ. ἔ., πίν. III· Ν. Γκιολῆς, «Εἰκονογραφικὰ θέματα στὴν βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν», στὸ *Θωράκιον, Τόμος στὴ Μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, 268.

57. Βλ. Μιχαὴλ Κηρουλάριος (1055 περ.), *Πρὸς Πέτρον τὸν ἀγιώτατον πατριάρχη τῆς Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας*, PG 120, στ. 781 κ. ἔ. A. P. Kazdan-A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries (The Transformation of the Classical Heritage VII)*, Uni. California, 1985, 260.

58. Babić, «Les discussions», 368 κ. ἔ. βλ. καὶ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi*, Wiesbaden 2000, 37 κ. ἔ. Gioles, *Christologische Streitigkeiten*, 265 κ. ἔ.

59. Ἀναφορὰ σὲ διάφορα εἰκονογραφικὰ θέματα παράλληλα πρὸς τὸν Μελισμό, βλ. T. Velmans, «Interférences sémantiques entre l' Amnos et d' autres images apparentées dans la peinture murale byzantine», στὸ *Ἀρμός, Τιμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιὰ τὰ 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφοράς στὸ Πανεπιστήμιο*, Θεσσαλονίκη 1990-1991, τ. 3, 1905-1928.

προσφερόμενοι⁶⁰, ενώ δεξιά και αριστερά διατάσσεται ο δευτερεύων άξονας, δηλαδή οι ιεράρχες που λειτουργούν. Στην ένότητα που συγκροτείται από τις γνωστές συνθέσεις στην Παναγία στη Veljusa (1085 περ.)⁶¹ και στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi (1164)⁶², οι ιεράρχες λειτουργούν ενώπιον της Έτοιμασίας του Θρόνου⁶³. Ο Θρόνος έχει ζωγραφιστεί ακριβώς πίσω από την ύπαρκτη άγια τράπεζα του ναού, τον συμβολικό θρόνο του Θεού, ώστε οι επίγειοι ιερείς να λειτουργούν στην ίδια σειρά με τους εικονιζόμενους ιεράρχες της Έκκλησίας, συνενώνοντας τα ούρανια με τα επίγεια⁶⁴. Η άγια Τριάδα είναι ο αποδέκτης της θείας λειτουργίας, προς αυτήν απευθύνεται η εύχη της ευχαριστίας, ενώ είναι παρούσα κατά τη στιγμή του καθαγιασμού των τιμίων δώρων⁶⁵. Η γνωστή παράσταση στον ήμικύλινδρο της άψιδας του Άγιου Δημητρίου στο Prilep (τέλος 12ου αί.) έχει έρμηνευτεί ως μεταβατικό εικονογραφικό σχήμα μεταξύ των παραστάσεων της Έτοιμασίας του Θρόνου και του Μελισμού (εικ. 282)⁶⁶. Στη θέση όπου στη Veljusa και στο Nerezi εικονίζεται ο Θρόνος, στο Prilep ζωγραφίστηκε η άγια τράπεζα με την κατάκοσμη ένδυτή, πάνω στην οποία βρίσκεται το εὐαγγέλιο και η άγια περιστερά⁶⁷. Παρόμοια εικονογραφική απάντηση μπορεί να θεωρηθεί η παράσταση που καλύπτει τον ήμικύλινδρο της άψιδας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Cemil της Καππαδοκίας (1050-1075)⁶⁸. Πάνω ακριβώς από την ύπαρκτη άγια τράπεζα εικονίζεται ο Θρόνος με τη σινδόνη και τον διπλό Σταυρό. Ο Θρόνος πλαισιώνεται από τον Πρόδρομο, στο άνοιχτό είλητό του οποίου αναγράφεται η προφητεία του Ήσαϊα με το ευχαριστιακό περιεχόμενο⁶⁹, και από τη Θεοτόκο δεομένη με τον Έμμανουήλ σε μετάλλιο στο στήθος⁷⁰. Το δογματικό στοιχείο των δύο φύσεων του Χριστού έντοπίζεται και στην παράσταση του ήμικύλινδρου του ναού της Κοιμήσεως στο Arkaži, κοντά στο Νόβγοροντ (1189)⁷¹. Δώδεκα συλλειτουργούντες ιεράρχες λειτουργούν μπροστά στον ένθρονο Χριστό

60. Taft, «The Great Entrance», 135 κ. έ.· H. J. Schulz, «Liturgischer Vollzug und sakramentale Wirklichkeit der eucharistischen Opfern», *Or Chr Per* 45 (1979), 245 κ. έ.· βλ. και Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, δ.π., 37 κ.έ.· Gioles, «Christologische Streitigkeiten», 265 κ. έ.

61. Miljković-Peprek, *Veljusa*, 156, σχ. 1, εικ. 26.

62. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, δ.π., 35 κ. έ., εικ. XIII, XV, XX.

63. Babić, «Les discussions», εικ. 44, 50· Townsley, «Eucharistic», εικ. 2-4. Για το θέμα βλ. N. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα (μέσα του αί.-1204)*, Αθήνα 1990, 87 κ. έ.· Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 80-97.

64. Grolimund, «Die Darstellung», 305 κ. έ.

65. Townsley, «Eucharistic», 141 κ. έ.

66. Babić, «Les discussions», 383 κ. έ.· V. Ristić, «Crkva svetog Dimitrija u Prilepu», *Sinteza* 10/3-4 (1979), 200 κ. έ. 226, εικ. 7-13, σχ. 1, πίν. 10-11· Miljković-Peprek, *Veljusa*, 165, 169 (σχ. 30, 5). Για τη χρονολογία, Babić και Ristić (τέλος 12ου αί.) και Miljković-Peprek (1200-1250).

67. Η παρουσία του εὐαγγελίου δηλώνει τον ίδιο τον Χριστό, βλ. Ψευδο-Σωφρόνιος, *PG* 87 III, στ. 3997-4000· Schulz, *Die Liturgie*, 122.

68. N. Thierry, «À propos des peintures d' Ayvali köy, (Cappadoce). Les programmes absidaux à trois registres avec Déisis, en Cappadoce et en Géorgie», *Zograf* 5 (1974), 12, 14, 16, σχ. 2· Miljković-Peprek, *Veljusa*, 171, πίν. 31(4).

69. Ήσαϊας 53, 7-8.

70. Ευχαριστιακό περιεχόμενο αναγνωρίζει ο Štefănescu, «L' Illustration», 423· βλ. και Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλλος*, δ.π., 109 κ. έ., όπου τονίζεται ότι η παρουσία της Θεοτόκου και του Προδρόμου δηλώνουν την ένανθρώπιση του Χριστού.

71. Djurić, *Fresken*, 235 σημ. 5· Miljković-Peprek, *Veljusa*, 170, 173, πίν. 31α.

σὲ *Majestas Domini*, τὴν ὁποία βαστάζουν Χερουβείμ καὶ περιβάλλουν τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν⁷², μιὰ θεοφάνεια ποὺ παραπέμπει στὴν εὐχή τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου⁷³.

Ἕνας ἄλλος κύκλος παραστάσεων προσφέρει ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν στὴν ιδιότητα τοῦ Χριστοῦ ὡς προσφερόμενου καὶ διαδιδόμενου. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας στὴν Ἐγκλείστρα τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου στὴν Πάφο τῆς Κύπρου (1182/83), ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται δεομένη πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὑπαρκτὴ ἁγία τράπεζα τοῦ ναοῦ καὶ πλαισιωμένη ἀπὸ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες⁷⁴. Ἡ Θεοτόκος ὡς σύμβολο τῆς ἐνσαρκώσεως ἐμπεριέχει καὶ τὸ μήνυμα τῆς θείας εὐχαριστίας σύμφωνα μὲ τὰ πατερικὰ κείμενα⁷⁵, ἕνα μήνυμα ποὺ δηλώνεται στὴ συγκεκριμένη παράσταση μὲ τὴν ἀπεικόνισή της πάνω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα⁷⁶. Σύμβολο τῆς θείας εὐχαριστίας ἔχει θεωρηθεῖ ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Μανδηλίου, ὅταν εἰκονίζεται πίσω ἢ πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρκτὴ ἁγία τράπεζα τοῦ ναοῦ καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες⁷⁷. Τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα ποὺ διασώθηκε σὲ ναοὺς τῆς Γεωργίας τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα⁷⁸, ἐπαναλήφθηκε σὲ παλαιολόγεια μνημεῖα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο⁷⁹. Ἡ σύνθεση συνδέθηκε μὲ ἑλληνικὸ κείμενο Ἄνωνυμου, στὸ ὁποῖο περιγράφεται ἡ τελετὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Μανδηλίου στὴν πόλη τῆς Ἑδεσσας, κατὰ τὴν ὁποία τὸ Μανδήλιο μετὰ τὴν περιφορά του πάνω σὲ θρόνο ἐτοποθετεῖτο μέσα στὸ ἱερὸ σὲ εἰδικὴ τράπεζα τοποθετημένη ἀνατολικά τῆς ἁγίας τράπεζας καὶ ἐνώπιόν του ἐτελεῖτο ἡ θεία εὐχαριστία⁸⁰. Περισσότερο συγκεκριμένο εἶναι τὸ μήνυμα ποὺ δόθηκε στὴν παράσταση τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ στὸ Stari Ras τῆς Σερβίας, ποὺ χρονολογεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα⁸¹. Οἱ ἱεράρχες λειτουργοῦν μπροστὰ στὸν Σταυρό, ἀπὸ τίς κεραίες τοῦ ὁποίου κρέμονται βότρες,

72. Τὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα ἐπίσης σὲ μικρογραφίες τῆς ἐποχῆς, βλ. A. Weyl Carr, «Gospel Frontpieces from the Comnenian Period», *Gesta* 31 (1), (1982), 5 κ. ἔ.

73. «Σὺ γὰρ μόνος, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, δεσπόζεις τῶν ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων, ὁ ἐπὶ θρόνου χερουβικοῦ ἐποχοῦμενος», βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 73 κ. ἔ.

74. C. Mango - E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966), 166 κ. ἔ., 183, 193, εἰκ. 69· Hadermann-Misguich, *Kurbino*, 72, 84 κ. ἔ. 88, εἰκ. 27· Gioles, «Christologische Streitigkeiten», 270, εἰκ. 5.

75. Ψευδο-Δαμασκηνός, *PG* 95, στ. 401-404, 409· Ψευδο-Σωφρόνιος, *PG* 87 III, στ. 3985· Ψευδο-Μεθόδιος, *PG* 18, στ. 364· Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *PG* 77, στ. 1029· Νικήτας Χωνιάτης, *PG* 140, στ. 165.

76. S. Djurić, «Some Variants of the Officiating Bishops from the End of the 12th and the Beginning of the 13th century», *Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten Kongress (Wien 1981)*, *JbB* 32/5 (1982), 481 κ. ἔ.

77. X. Κωνσταντινίδη, «Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν: Ἕνα ἀκόμη σύμβολο τῆς θείας εὐχαριστίας», στὸ *Λαμπηδών*, II, 485· Βλ. καὶ T. Velmans, «Valeurs sémantiques du Mandylion selon son emplacement ou son association avec d' autres images», στὸ *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte: Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, (ἐπιμ. A.M.Hakkert), Amsterdam 1995, 173-184.

78. Στὴν Ἅγία Βαρβάρα στὸ Khé καὶ στοὺς Ἀρχαγγέλους «Tanguil», βλ. T. Velmans, «L' église de Khé, en Géorgie», *Zograf* 10 (1979) 71, 74 κ. ἔ., 82, εἰκ. 6, 8· Ἡ ἴδια, «L' image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d' autres régions du monde byzantin. 1e Partie: La Déisis dans l' abside», *CahArch* 29 (1980-1981) 80, 82, εἰκ. 31-33.

79. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ροδιᾶς στοὺς Πλησιούς τῆς Ἄρτας, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Καμπιά, στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ἐξάρχου, στὸν Ἅγιο Σώζοντα στὸ Γεράκι, βλ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ Ἅγιο Μανδήλιο μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν», ὁ.π., 483 κ.ἔ., εἰκ. 4-6.

80. E. v. Dobschütz, *Christusbild. Untersuchungen zur christlichen Legende*, Λευψία 1899, 110**-114**.

81. Sv. Mandić, «Une fresque de Stari Ras», *Zograf* 2 (1967), 50· T. Malmquist, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasniti*, Οὐψάλα 1979, 121.

ἀποτυπώνοντας τὰ πατερικά κείμενα καὶ τὴν ἐπίσημη ἀποψη τῆς Ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ θεία εὐχαριστία συμβολίζει τὴ θυσία τοῦ Σταυροῦ⁸².

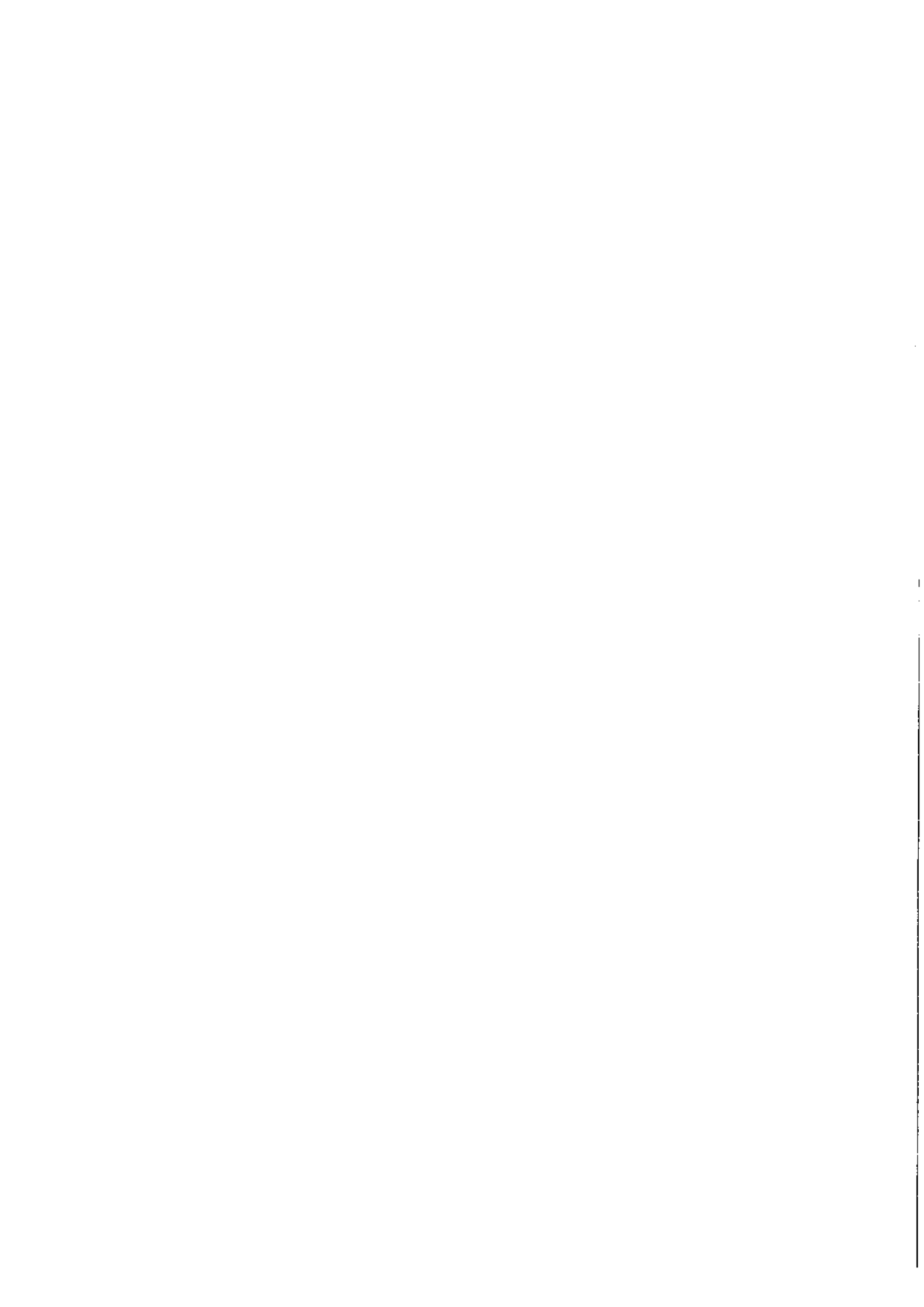
Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀψίδα, ποὺ εἶναι ἡ σημαντικότερη θέση μετὰ τὸν τροῦλλο στὴν προβολὴ εἰκονογραφικῶν θεμάτων δογματικοῦ περιεχομένου, διακοσμεῖται μὲ παραστάσεις σχετικὲς μὲ τὴ λύτρωση⁸³. Τὸ σύνθετο νόημα τῆς λύτρωσης διὰ μέσου τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας, ὅπως καταγράφηκε σὲ κείμενο τοῦ Χρυσοστόμου⁸⁴, διασώθηκε ὀλοκληρωμένο στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὸ Nerezi (1164). Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία βρίσκονται οἱ ἱεράρχες καὶ οἱ ἄγγελοι-διάκονοι, ποὺ προσφέρουν τὴν ἀναίμακτη θυσία στὴν τριαδικὴ θεότητα⁸⁵. Οἱ λόγοι ποὺ ὀδήγησαν στὴ δημιουργία εἰκονογραφικῶν θεμάτων μὲ λειτουργικὸ καὶ δογματικὸ περιεχόμενο ἦταν τὰ θεολογικὰ καὶ δογματικὰ ἐρωτήματα ποὺ εἶχαν ἀνακύψει κυρίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα. Σοβαροὶ παράγοντες στὴ διαμόρφωση τῶν συνθέσεων αὐτῶν ἦταν ἡ καθιέρωση τοῦ κειμένου τῆς θείας λειτουργίας καὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς, ὅπως καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς προβολῆς τῶν δημιουργῶν καὶ φορέων τῆς λειτουργίας, δηλαδὴ τῶν ἱεραρχῶν. Ἡ βασικὴ αἰτία ποὺ ἡ παράσταση τοῦ Μελισμού ὑπερίσχυσε τῶν ἄλλων εἰκονογραφικῶν προτάσεων, νομίζω πὼς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι πρόσφερε τὴν εἰκρινέστερη ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα τῆς σοβαρότερης ξριδας τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα, τῆς ξριδας *περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*.

82. Χρυσόστομος, *PG* 49, στ. 400· Ψευδο-Δαμασκηνός, *PG* 95, στ. 409 κ. ἐ· Θεόδωρος Ἀνδίδων, *PG* 140, στ. 429-465· Στεφανίδης, *Ἱστορία*, 427.

83. Schulz, *Die Liturgie*, 105.

84. «Ἴνα εἰδωμεν τὸν Δεσπότην ἡμῶν ἐπὶ τῆς φάτνης κείμενον, ἐσπαργανωμένον, τὸ φρικτὸν ἐκεῖνο καὶ παράδοξον θέαμα... ἡ γὰρ τράπεζα αὐτῆ τῆς φάτνης πληροί...», βλ. *PG* 48, στ. 753.

85. Djurić, *Fresken*, 15· Sinkević, *The Church of St. Panteleimon*, ὁ.π., εἰκ. XIII.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΕΡΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΦΘΑΡΤΟΥ Ή ΑΦΘΑΡΤΟΥ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ο σκοπός τῆς λειτουργικῆς πράξης και τὸ δογματικὸ περιεχόμενον τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἀπασχόλησε τοὺς Βυζαντινοὺς λογίους σὲ καιροὺς θεολογικῶν προβληματισμῶν και ἱστορικῶν ἀνακατατάξεων. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνα και μέχρι τὴν κατάληψη τῆς ΚΠόλεως ἀπὸ τοὺς Λατίνους, κυριαρχοῦσε στὸ Βυζάντιο ἓνα κλίμα θεολογικῶν ἀναζητήσεων. Εἶναι γνωστὲς οἱ χριστολογικὲς ἐριδες ποὺ ξέσπασαν ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη στὰ χρόνια τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν¹. Σπουδαῖοι θεολόγοι και λόγιοι προσπάθησαν νὰ κατανοήσουν με ὀρθολογιστικὸ τρόπο τὴν ἀποκαλυπτικὴν χριστιανικὴν ἀλήθεια. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς ἤρθε σὲ σύγκρουση με τὴν Ἐκκλησίαν ἐξαιτίας χριστολογικῶν ἀμφιβολιῶν σχετικὰ με τὴν Ἐνσάρκωση τοῦ θείου λόγου, θέτοντας σὲ ἀμφισβήτηση και τὸ δόγμα τῆς θείας εὐχαριστίας². Ὁ Ἰταλὸς ἀναθεματίστηκε δημόσια κατὰ τὶς συνόδους τῆς ΚΠόλεως τὰ ἔτη 1082 και 1087 κυρίως ἐξαιτίας τοῦ δεσμοῦ του με τὸ σοβαρὸ και πολὺ-αριθμὸ αἵρετικὸ κίνημα τῶν Βογομίλων, τὸ ὁποῖο διατηροῦσε σθεναρὲς ρίζες στὸν ἄνω τῆς Μακεδονίας και τῆς Θράκης³. Οἱ Βογομίλοι, γνωστοὶ ὡς Φουνδαγιαῖται ἢ Μεσσαλιανοί⁴,

1. A. P. Kazdan-A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries (The Transformation of the Classical Heritage VII)*, Univ. California, 1985, 158-163· A. Angold, *Church and Society in Byzantium Under the Comnenoi 1081-1261*, Καίμπριτζ 1995, 82-86· Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 98 κ. ἐ.

2. Πὰ τὸν Ἰωάννη Ἰταλὸ βλ. Beck, *Kirche*, 542· Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 176 σημ. 94, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πὰ τὴ μεταφυσικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ βλ. P. Ioannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Ioannes Italos*, Ettal 1956· L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, Μόναχο 1981.

3. Ἡ αἵρεση τῶν Βογομίλων εἶχε τὶς ρίζες της κυρίως στὴν αἵρεση τῶν Παυλικιανῶν τῆς Μικρασίας. Ὁ Βασίλειος Α΄ εἶχε ἐγκαταστήσει τοὺς Παυλικιανούς κατὰ μῆκος τῶν συνόρων με τοὺς Βουλγάρους, οἱ ὁποῖοι ἐπηρέασσαν ἀπὸ τοὺς νεοφερμένους αἵρετικούς, βλ. C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 100 κ. ἐ· D. Obolensky, *Ἡ Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία: Ἡ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, 500-1453*, Θεσσαλονίκη 1991, 204 κ. ἐ., 209, 216· Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, «Τάσεις και ἐπιπτώσεις ἀντιπολιτευσέως ἐπὶ Κομνηνῶν», στὸ *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οἰκονομίδη*, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, (ἐπιμ. Φλ. Εὐαγγελάτου και Τρ. Μανιάτη), 18 κ. ἐ.

4. Schulz, *Die Liturgie*, 83* σημ. 211· Grohmund, «Die Darstellung», 303 κ. ἐ. και σημ. 13. Τὸ πρόβλημα τῶν Βογομίλων ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται και ἀργότερα, βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 386· D. Angelov, *Les Balkans au Moyen âge: La Bulgarie des Bogomiles aux Turcs*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978.

ἀρνούνταν τὴν ἱερατικὴ ἱεραρχία, τὴ λατρεία τῶν εἰκόνων καθὼς καὶ τὴ θεία εὐχαριστία⁵.

Οἱ φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ ἐμφανίσθηκαν ξανὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα μὲ διαφορετικὴ μορφή⁶. Σύμφωνα μὲ τὶς γραπτὲς πηγὲς κατὰ τὰ ἔτη 1156 καὶ 1167 συγκλήθηκαν στὴν ΚΠολὴ δύο σὺνοδοι, κύριον θέμα τῶν ὁποίων ἦταν ἡ προσφορὰ τῆς ἀνάιμακτης θυσίας κατὰ τὴ θεία λειτουργία καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας⁷. Τὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων κατέγραψε ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἐκπροσωπώντας τὸ ἐπίσημον δόγμα⁸. Τὰ κύρια ἐρωτήματα ποῦ ἀπασχόλησαν τὰ μέλη τῶν συνόδων ἦταν ἂν ἡ εὐχαριστιακὴ θυσία προσφέρεται στὸν Υἱό, ὅπως καὶ στὴν ἅγια Τριάδα, ἢ μόνον στὸν Πατέρα· ἐπίσης, ἂν εἶναι δυνατὸν ὁ Χριστὸς νὰ δέχεται τὴν προσφορὰ, ἐνῶ συγχρόνως προσφέρεται ὁ ἴδιος⁹. Τὰ ἐρωτήματα ἔθεσαν κυρίως ὁ Εὐστράτιος Δυρραχίου καὶ ὁ Σωτήριχος Παντεύγενος, διάκονος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τὸ κείμενον τῆς εὐχῆς τοῦ χειροβικίου *Σὺ γὰρ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος*¹⁰ προϋπέθετε ἓνα εἶδος διπλῆς φύσης τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁδηγοῦσε στὸν Νεστοριανισμό. Ἡ ἀπάντησις ποῦ δόθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίσημην Ἐκκλησίαν παρέπεμπε σὲ πατερικὰ κείμενα καὶ δεχόταν ὅτι ἡ σταυρικὴ θυσία προσφέρεται στὴν ἀδιαίρετη τριαδικὴ θεότητα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Χριστό, ποῦ εἶναι ἱερέας καὶ θῦμα, θυσιαστήριον καὶ ἀρχιερέας¹¹.

Οἱ παραπάνω προβληματισμοί, ποῦ καλλιεργοῦνταν κυρίως μεταξὺ τῶν ἀνώτερων θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν κύκλων τῆς Πρωτεύουσας ἀλλὰ καὶ ἄλλων μεγάλων κέντρων, φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν ἀποκομμένοι ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ τῶν πλατύτερων κοινωνικῶν στρωμάτων¹². Χάρη στὴ σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Β. Κατσαροῦ γιὰ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰωάννη Κασταμονίτη (1195-1205 περ.) ἔγιναν γνωστὰ τὰ σημαντικὰ γεγονότα τὰ ὁποία βρισκόνταν σὲ ἐξέλιξη κατὰ τὸ δεύτερον μιστὸ τοῦ 12ου αἰῶνα στὴν ΚΠολὴ καὶ διακόπηκαν μὲ τὴν ἔλευσιν τῶν Λατίνων¹³. Τὸ σημαντικότερον γεγονός ἦταν ἡ διαμάχη μεταξὺ φθαρτοδοκητῶν καὶ ἀφθαρτοδοκητῶν, ποῦ προκλήθηκε ἐξαιτίας τῆς ἔριδας *περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*. Ὁ Ἰωάννης Κασταμονίτης ὑπῆρξε μητροπολίτης

5. Γιὰ τὴ θεία εὐχαριστία καὶ τοὺς Παυλικιανούς βλ. Ἰ. Ἀναστασίου, *Οἱ Παυλικιανοὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1960, 14 κ. ἔ.

6. Beck, *Kirche*, 57 (47), 340· Babić, «Les discussions», 368 κ. ἔ.· Mango, *Byzantium*, ὁ.π., 144 κ. ἔ.· Grolimund, «Die Darstellung», 301.

7. Beck, *Kirche*, 58 (51), 342· Babić, «Les discussions», 372 κ. ἔ.· Townsley, «Eucharistic», 138 κ. ἔ.· Grolimund, «Die Darstellung», 301.

8. «*Ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ θησαυροῦ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ΚΑ. Σύνοδος Ἐκκλησίας ἑλληνικῆς, περὶ τοῦ δόγματος "Σὺ ὁ προσφέρων καὶ ὁ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος"*», βλ. PG 140, στ.137-201. Πρόκειται γιὰ τὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων ἐναντίον τοῦ Σωτήριχου. Περιλαμβάνονται κείμενα ποῦ ἀποδίδονται στὸν Ἀνδρέα Κρήτης, Λέοντα Βουλγαρίας, Θεοδώρητο, Βασίλειο, Δαμασκηνό, Χρυσόστομο, Γρηγόριον Θεολόγον, Μάξιμον Ὁμολογητὴ, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, Κύριλλον Ἱεροσολύμων.

9. PG 140, στ.148-153, 177, εἰδ. στ.156-168, «*Πατέρων Χρήσεις. Περὶ τοῦ ἐκάστης ἡμέρας θύεται ὁ Ἄμνός τοῦ Θεοῦ ὁ Υἱός τοῦ Πατρὸς ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ οἱ τὴν μυστικὴν ἐπιτελοῦντες καθ' ἐκάστην θυσίαν καθ' ἑαυτοὺς ὑποφωνοῦσιν αὐτῶ ταῦτα ἐπιτελεῖν*».

10. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 76, 7-8. Γιὰ τὸν ὕμνον βλ. R. Taft, «*The Synaxarion of Evergetis in the history of Byzantine liturgy*», στὸ *The Theotokos Evergetis*, 277 καὶ σημ.5.

11. PG 140, στ.165-168. Βλ. καὶ Ἐπιφάνιον Κύπρου (4ος αἰ.), PG 41, στ.980.

12. Mango, *Byzantium*, ὁ.π., 70, 101 κ. ἔ., 142.

13. Beck, *Kirche*, 58 (54), 343 κ. ἔ., 654 κ. ἔ.· Grolimund, «Die Darstellung», 302· Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 99 κ. ἔ.

Χαλκηδόνας τὸ ἔτος 1191, ἀφοῦ εἶχε διατελέσει ἐπιτυχημένος διδάσκαλος στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή¹⁴. Ἀπὸ τὰ κείμενα ποῦ τοῦ ἀποδίδονται γίνεται γνωστὸ ὅτι εἶχε λάβει μέρος στὶς σημαντικὲς συνόδους ποῦ εἶχαν συγκληθεῖ κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 12ου αἰώνα. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πληροφορίες καὶ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, ὁ Κασταμονίτης θεωρεῖται ἐνεργὸς ὑποστηρικτὴς καὶ ἐκπρόσωπος τῆς μερίδας τῶν φθαρτοδοκητῶν. Ἡ ἔρις *περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*, γεννήτωρ τῆς ὁποίας θεωρεῖται ὁ μοναχὸς Μιχαὴλ Σικιδίτης, ποῦ ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν Σ. Εὐστρατιάδη μὲ τὸν Μιχαὴλ Γλυκᾶ, ὁδήγησε σὲ ἀλλεπάλληλες συνόδους κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Γεωργίου Ξιφιλίνου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1195-1198 καὶ τοῦ Ἰωάννη Καματηροῦ τὸ ἔτος 1199/1200¹⁵.

Ποιὸς ἦταν ὁ Μιχαὴλ Σικιδίτης ἢ Γλυκᾶς καὶ τί πρόσβευε; Σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς ἦταν τοῖς βασιλικαῖς ὑπογραφεῦσι κατελεγμένους στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180)¹⁶. Ἐντούτοις οἱ δραστηριότητές του ἀνάγκασαν τὸν αὐτοκράτορα νὰ διατάξει τὴν ἐλαφρὰ τύφλωσιν καὶ τὴ φυλάκισή του τὸ ἔτος 1159. Οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν ἀποκαταστάθησαν μᾶλλον καὶ τὸ ἔτος 1164 ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς ἀφιέρωσε στὸν αὐτοκράτορα μιὰ συλλογὴ ἔμμετρων παροιμιῶν. Ἄν ἀληθεύει ἡ γνώμη τοῦ Σ. Εὐστρατιάδη ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ (+1204 περ.) ἦταν μιὰ νεανικὴ διδασκαλία¹⁷, τότε ἡ ἀπαρχὴ τῆς αἵρεσης μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα καὶ οἱ σύνοδοι τῶν ἐτῶν 1195-1198 καὶ τοῦ ἔτους 1199/1200 προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἀνακίνηση αὐτῶν τῶν ἰδεῶν.

Τί πρόσβευε ἡ ἔρις, ποιὲς ἦταν οἱ ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων παρατάξεων, ποιὲς οἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων; Γνωρίζουμε δύο ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐρωτήματα: 1. Τὸ μεταλαμβανόμενον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀφθαρτό, ὅπως θεωρεῖται μετὰ τὸ πάθος, τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἐγερσιν, ἢ παρέμεινε φθαρτό, ὅπως συνέβαινε πρὶν ἀπὸ τὸ πάθος; 2. Ὁ πιστὸς ποῦ μεταλαμβάνει δέχεται τὸν ἔννοον καὶ ἔμψυχον Χριστὸν στὴν ὁλότητά του ἢ μόνον ἓνα μέρος του¹⁸; Γραπτὲς πηγὲς ποῦ παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴ διαμάχη αὐτὴ εἶναι κυρίως τὰ κείμενα ποῦ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Κασταμονίτη, τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη *Σημείωμα γεγονὸς παρὰ τοῦ χαρτοφύλακος Μιχαὴλ τοῦ Ἀντωρειανοῦ ἐπὶ διαλύσει τῆς τοῦ φθαρτοῦ καὶ ἀφθάρτου ζητήσεως* καὶ ἡ *Πραγματεία* τοῦ Νεοφύτου Ἐγκλείστου¹⁹.

Γιὰ νὰ γίνονιν κατανοητὲς οἱ θέσεις καὶ οἱ διαφορὲς τῶν παρατάξεων, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ παρουσιαστοῦν σχετικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ σωζόμενα κείμενα²⁰. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἀναφερόμενος στὰ γραπτὰ τοῦ Μιχαὴλ Σικιδίτη κατέγραψε ὅτι ὁ Σικιδίτης θεωροῦσε φθαρτὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ποῦ προσφέρεται στὴ θεία μετάληψη, *ἐδόξαζε καὶ τὸ φρικτῶς ἄμα καὶ ὑπὲρ λόγον εἰς μετάληψιν ἡμῖν παρεχόμενον σῶμα καὶ αἷμα*

14. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 87 κ. ἐ., 163-209, 286 κ. ἐ. βλ. καὶ R. Browning, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byzantion* XXXII (1962), 167-202 καὶ *Byzantion* XXXIII (1963), 11-40.

15. Beck, *Kirche*, 58 (54), 343 κ. ἐ., 654 κ. ἐ. Grolimund, «Die Darstellung», 302. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 99 κ. ἐ.

16. Βλ. Σ. Εὐστρατιάδης, *Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς*, Ἀθήνα 1906, κ. μ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 100 καὶ σημ. 147.

17. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 105. Εὐστρατιάδης, *Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ*, δ.π., νη κ. ἐ.

18. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 103.

19. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 99 κ. ἐ. Βλ. καὶ PG 140, σ. 75-82, *Περὶ τῆς αἱρέσεως τῶν Ἀφθαρτοδοκητῶν*.

20. Τὰ ἀποσπάσματα ποῦ ἀναφέρονται προέρχονται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Β. Κατσαροῦ.

τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ φθαρτὸν εἶναι²¹. Ἀντίθετα, ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ὁ ἐπίσκοπος Πάφου Βάκχος σὲ σχετικὴ ἐρώτηση τοῦ πατριάρχη Γεωργίου Ξιφιλίνου ἦταν ὅτι στὴ θεία μετάληψη προσφέρεται τὸ ἀφθαρτὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ: *ποία πρόσκεισαι δόξη [...] τῆ φθαρτά, κατὰ τὸν Σικιδίτην, παραδιδούση τὰ θεῖα μυστήρια, ἢ τῆ συνιστώση ἀφθαρτα;... φάμενος ὡς εὐσεβέστερον οἶεται μᾶλλον καὶ ἀληθέστερον λέγειν ἀφθαρτον*²².

Ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κειμένων, οἱ ἀντιμαχόμενες παρατάξεις ἦταν δύο. Ἡ παράταξη τῶν φθαρτοδοκητῶν ὑποστήριζε ὅτι ἡ σάρκα τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ μετάληψη εἶναι φθαρτή, δηλαδὴ ἐκείνη τοῦ Μυστικῆ Δείπνου, ὅπως ἦταν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνάστασιν²³, καὶ τοῦτο γιὰ τὸ Θεὸς εἶναι ἀναίμων μετὰ τὴν Ἀνάστασιν²⁴. Ἐπίσης, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ὑπέστη τόσα βασανιστήρια, ἐὰν ἦταν ἀφθαρτὸ θὰ ἦταν καὶ ἄτρωτο καὶ ἀθάνατο, ἰδιότητες τίς ὁποῖες εἶχε μετὰ τὴν Ἀνάστασιν²⁵. Οἱ φθαρτοδοκητὲς πιστεύοντας ὅτι ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος ποὺ προσφέρθηκε στοὺς μαθητὲς ἀπὸ τὸν Χριστὸ κατὰ τὸν Μυστικὸ Δείπνο εἶναι τὸ φθαρτὸ σῶμα καὶ αἷμα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνάστασιν του, θεωροῦσαν ὅτι τὸ σαρκικὸ φθαρτὸ στοιχεῖο γίνεται πνευματικὸ μετὰ τὴν Ἀνάστασιν καὶ ἐπομένως δὲν προσφέρεται πρὸς βρώσιν οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ τεμαχιστεῖ.

Ἡ παράταξη τῶν ἀφθαρτοδοκητῶν ὑποστήριζε ὅτι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ μεταλαμβάνουν οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἀφθαρτὸ, δηλαδὴ ἐκεῖνο μετὰ τὸ θεῖο πάθος, ὅπως ἦταν καὶ ἡ ἐπίσημη ἀποψη τῆς Ἐκκλησίας²⁶. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἡ θυσία τελεῖται μὲ μυστικὸ τρόπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Ἀνάστασιν γίνεται *διὰ τῶν ἐπαδομένων φρικτῶν θειοτάτων εὐχῶν καὶ τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐπελεύσεως*²⁷. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Νικήτα Χωνιάτη οἱ φθαρτοδοκητὲς ἀντιπροσωπεύοντας τὸ ὀρθολογιστικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τους, βασιζόνταν σὲ λογικὰ σχήματα²⁸ καὶ δὲν ἔκαναν διάκριση μετὰ τῆς πραγματικῆς καὶ τῆς μυστηριακῆς νέκρωσης καὶ Ἀνάστασης. Δὲν ὑπολόγιζαν ὅτι τὰ τίμα δῶρα, τὰ ὁποῖα συμβολίζουν τὴν ταφή καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, καθαγιαζόνται μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁹.

Μέχρι τὸν θάνατο τοῦ πατριάρχη Γεωργίου Ξιφιλίνου τὸ ἔτος 1198, εἶναι βέβαιο ὅτι καμιά διαδικασία δὲν κινήθηκε γιὰ τὴν καταδίκη τοῦ Μιχαὴλ Σικιδίτη καὶ τῶν φθαρτοδοκητῶν ὁπαδῶν του. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατριάρχη ὁ Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος (1195-1203) συγκάλεσε σύνοδο κατὰ τὴν ὁποία διατυπώθηκαν τὰ ἐπιχειρήματα τῶν δύο παρατάξεων. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης κατέγραψε ὅτι ὁ βασιλεὺς ὁμόδοξος καὶ σύμφηφος γίνεται τοῖς ἀφθαρ-

21. «καὶ θυσίαν μόνην ἄνουν καὶ ἄψυχον, μηδὲ ὄλον προσίεσθαι τὸν Χριστὸν τὸν τῆ μεταλήψει προσιόντα, ἀλλ' ἐκ μέρους ὡς καὶ μέρος δεχόμενον, καὶ κατὰ τοῦτο παχὺ καὶ θνητότητος μέτοχον εἶναι καὶ ἀπτόν καὶ ὑποπίπτον ὁράσει τὸ διδόμενον» βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 101 καὶ σημ. 154.

22. Στὸ ἴδιο, 101 κ. ἐ. καὶ σημ. 155, 156.

23. Στὸ ἴδιο, 103 κ. ἐ.

24. Στὸ ἴδιο, 256 καὶ σημ. 66.

25. Στὸ ἴδιο, 105.

26. Στεφανίδης, *Ἱστορία*, 427.

27. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 103 κ. ἐ.

28. «Ἐὶ γὰρ ἦν, φησὶν, ἀφθαρτον καὶ ἔνουν καὶ ἔμψυχον τὸ μεταλαμβανόμενον αἷμα καὶ σῶμα Χριστοῦ, ἦν ἂν καὶ ἀναφῆς καὶ ἀθάνατον, μηδὲ προχέον αἷμα καὶ κειρόμενον· τὰ τῶν πραγματικῶν θυσιῶν κατὰ τὰς ἀναιμάκτους θυσίας καὶ μυστηριώδεσιν ἐνορᾶν βιαζόμενοι» βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 107 καὶ σημ. 190.

29. Στὸ ἴδιο, 107.

τα λέγονται τὰ θεῖα μυστήρια³⁰. Ὅσο δμως εἶναι γνωστό, ὁ νέος πατριάρχης Ἰωάννης Καματηρός δὲν ἐφρόντισε γιὰ τὰ κυρωθέντα³¹.

Μὲ τὴν ἴδια ἐριδα καὶ μὲ τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας σχετίζονται καὶ ἄλλες πραγματείες τοῦ Ἰωάννη Κασταμονίτη, μὲ σημαντικότερες ἐκεῖνες *περὶ τῶν θείων μυστηρίων καὶ περὶ τῆς μυστικῆς θυσίας*. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ καταγράφονται στὶς πραγματείες αὐτὲς εἶναι ἂν ὁ ἁγιασμός τῶν τιμίων δώρων γίνεται στὴν πρόθεση ἢ στὴν ἁγία τράπεζα, ἐρώτηση ποὺ φανερώνει τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατοῦσε μεταξὺ τῆς ἀκολουθίας τῆς προσκομιδῆς καὶ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς³².

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὸ μέγα ἐρώτημα ποὺ ἐτέθη, ἂν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ μετάληψη συμβολίζει τὸ φθαρτὸ σῶμα ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση ἢ τὸ ἀφθαρτὸ ὅπως ἦταν μετὰ τὴν Ἀνάσταση, ἔχουν δοθεῖ δύο ἀπαντήσεις ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες. Ἐντούτοις σύμφωνα μὲ τὶς ἀποφάσεις τῶν συνόδων δὲν ὑπῆρξαν νικητὲς ἢ νικημένοι ἀλλὰ συμβιβασμένοι γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ὀρθόδοξου λαοῦ³³. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ἡ ἀπόφαση ὅτι μία καὶ ἀπαράλλαχτη εἶναι ἡ θυσία πάνω στὸν Σταυρὸ καὶ κατὰ τὸν Μυστικὸ Δείπνο, *ὡς μία ἐστὶν ἡ θυσία καὶ ἀπαράλλαχτος ἡ ἐν τῷ σταυρῷ γινομένη καὶ ἐν τῷ δείπνῳ*³⁴. Ἀπορία προκαλεῖ ἡ ἔκφραση ποὺ ἀφορᾷ στὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας *κλῶ ἀκλάστως, βιβρώσκω ἀβρώτως*³⁵. Πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός τῶν συμβιβαστικῶν αὐτῶν ἀποφάσεων; Μία ὑπόθεση εἶναι ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῆς παράταξης τῶν φθαρτοδοκητῶν κατεῖχαν θεολογικὴ βαρῦτητα μὲ τὴν τεκμηριωμένη τους ἔκθεση καθὼς καὶ ὅτι τὰ ἀκολουθοῦσε μεγάλο μέρος τοῦ κλήρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὑψηλὰ ἱστάμενα πρόσωπα³⁶. Σοβαρὴ ἐπίσης αἰτιολογία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξη τῶν Λατίνων πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Πρωτεύουσας.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὰ βασικὰ ἐρωτήματα τῆς ἐριδας *περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ* ποὺ σχετίζονταν μὲ τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας, ὀδήγησαν τὴν Ἐκκλησία νὰ δώσει ἀπαντήσεις μὲ εἰκονογραφικὰ σχήματα. Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα ποὺ ἀνταποκρίθηκε πληρέστερα στὰ ἐρωτήματα καὶ πρόσφερε τὴν εὐκρινέστερη εἰκαστικὴ ἀπάντηση ἦταν ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἁγίας τράπεζας, πάνω στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ τίμα δῶρα ἢ ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός, δηλαδὴ ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ.

30. «καὶ τῶν ἀρχιερέων οἱ πλείους καὶ λογιώτεροι, ὃ τε σύλλογος τῶν διακόνων καὶ ξύμπαν τῆς συγκλήτου τὸ πλήρωμα, καὶ κυροῦται μὴ προβῆναι περαιτέρω τὴν περὶ τῶν θείων μυστηρίων συζήτησιν, ἀλλ' ἀρκεῖσθαι πάντας τῷ ἀληθῶς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ καὶ εἶναι ταῦτα καὶ ὀνομάζεσθαι ὑπὲρ τῆς ἡμῶν καινοπρεπῶς σωτηρίας καὶ κλάμενα καὶ χεόμενα» βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 102 καὶ σημ. 161.

31. Στὸ ἴδιο, 102 καὶ σημ. 163.

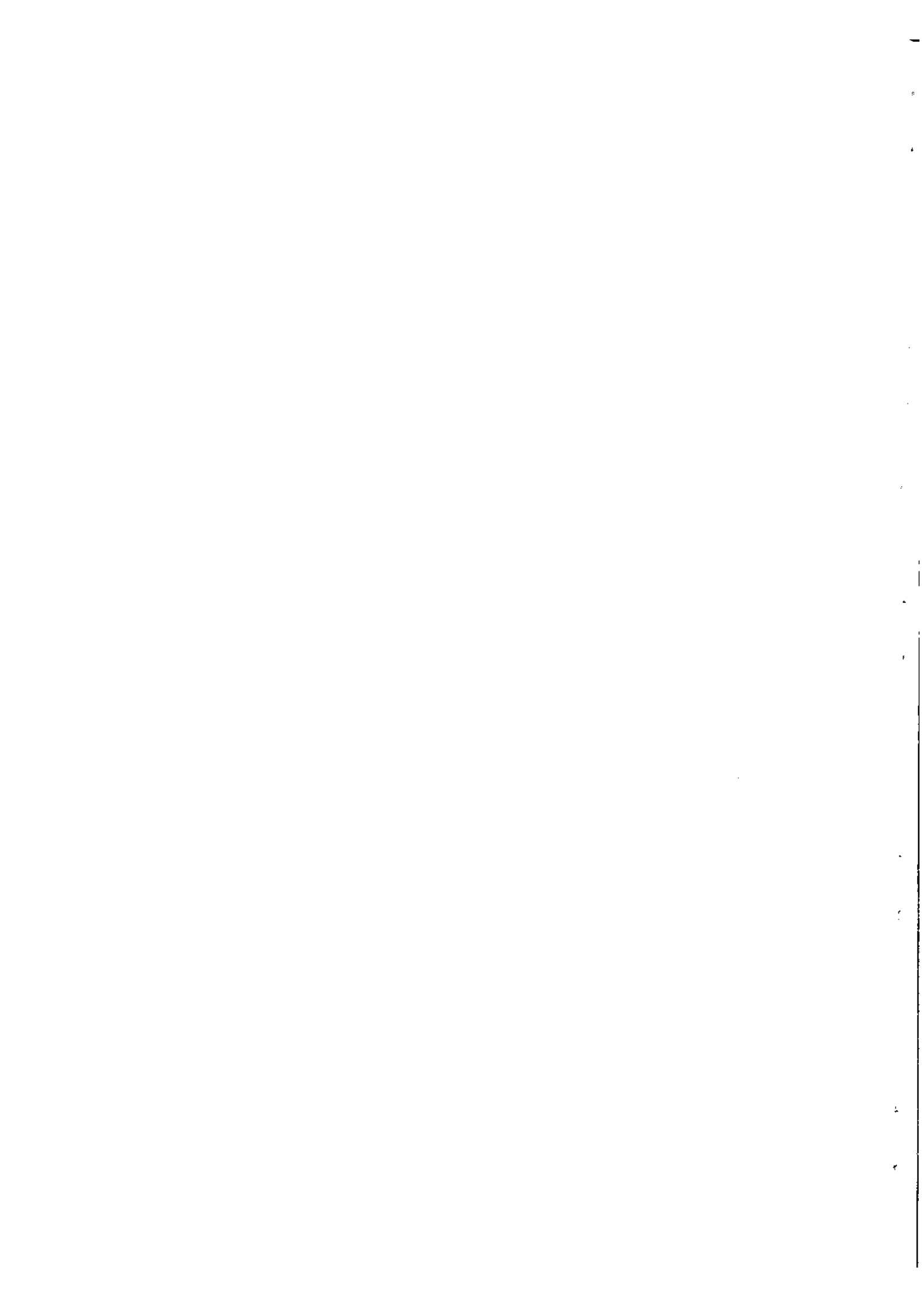
32. «*Περὶ τῶν θείων μυστηρίων. Περὶ πάθους καὶ ἀπαθείας τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ Λατίνων. Τοῦ μύθου τὰ τελεστικά*», βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 250-257, 260, 264 κ.έ., 273 κ.έ., 283 κ.έ., 286 κ.έ.

33. Στὸ ἴδιο, 114 καὶ σημ. 233.

34. Στὸ ἴδιο, 110 καὶ σημ. 210.

35. Στὸ ἴδιο, 110 καὶ σημ. 211.

36. Στὸ ἴδιο, 112, 279.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΟΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ: Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΙΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΤΥΠΙΚΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Η κυριότερη γραπτή πηγή του εικονογραφικού θέματος του Μελισμού είναι το κείμενο και το τυπικό των θείων λειτουργιών του Χρυσοστόμου, του Βασιλείου και των Προηγιασμένων και πιό συγκεκριμένα η ακολουθία της προσκομιδής, ή αγία αναφορά, ο καθαγιασμός, ο μελισμός και η προετοιμασία της θείας κοινωνίας¹.

Κύρια μέρη της θείας λειτουργίας είναι η ακολουθία της προθέσεως ή της προσκομιδής, ή λειτουργία των κατηγουμένων και η λειτουργία των πιστών². Κατά την προσκομιδή γίνεται η έτοιμασία των τιμίων δώρων για το μυστήριο της θείας εύχαριστίας, ενώ κατά την αγία αναφορά τελείται ο καθαγιασμός των τιμίων δώρων. Ο διαχωρισμός της λειτουργίας των κατηγουμένων από εκείνης των πιστών διαμορφώθηκε στα πρώιμα χρόνια, όταν οι μη βαπτισμένοι κατηγούμενοι δεν επιτρεπόταν να συμμετέχουν στη λειτουργία των πιστών και στη θεία κοινωνία. Οι δύο πομπές της θείας λειτουργίας, ή μικρή και ή μεγάλη είσοδος, εντάσσονταν ή μὲν πρώτη στη λειτουργία των κατηγουμένων, ή δὲ δεύτερη στη λειτουργία των πιστών.

1.1. Η ακολουθία της προσκομιδής ή της προθέσεως

Αφού προσκυνήσουν τις αγίες εικόνες, την αγία τράπεζα και το εὐαγγέλιο, αφού ένδουθοῦν και εὐτρεπίσουν τὰ ιερά σκεύη πάνω στην τράπεζα της προθέσεως, ο ιερέας και ο διά-

1. Μέχρι τὸν 11ο αἰώνα συχνότερα ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία τοῦ Βασιλείου ἐνῶ ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα ἡ Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ Λειτουργία τοῦ Βασιλείου τελεῖται τὴν 1η Ἰανουαρίου, τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Φάτων, κατὰ τὶς Κυριακὲς τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς ἐκτὸς τῶν Βαῶν, τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο, ἐνῶ παλαιότερα ἐτελεῖτο καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψίσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 161 κ. ἐ· H. J. Schulz, «Die Eucharistiefeier im Spiegel der byzantinischen Iconographie», *Der christliche Osten* 37 (1982), 120· Schulz, *Die Liturgie*, 18 κ. ἐ. σημ. 2.

2. Πρὸ τὸ τυπικὸ τῆς λειτουργίας βλ. J. Mateos, «Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix No 40, I-II», *OrChrAn* 165-166 (1962-1963)· R. J. Mainstone, *Hagia Sophia. Architecture. Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, Λονδίνο-Βουδαπέστη 1988, 219-235· D. Pallas, «L'édifice culturel chrétien et la liturgie dans l' Illyricum Oriental», *Εἰσηγήσεις Χ Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 1980)*, Ἑλληνικά, Παράρτημα 26 (1984), 58-158.

κονος τελούν την ακολουθία της προσκομιδής³. Από την πρώτη προσφορά ή άρτο αφαιρείται με τη βοήθεια της λόγχης ο άμνός, δηλαδή το κεντρικό τμήμα της σφραγίδας που φέρει ο άρτος και το οποίο είναι χωρισμένο σε τέσσερα τμήματα με τις επιγραφές IC, XC, NI, KA. Ο άμνός τοποθετείται ύπτιος στον δίσκο, αφού χαραχτεί με τη λόγχη σταυροειδώς. Άμέσως μετά ο ιερέας λογχίζει τον άμνο στη δεξιά πλευρά του, χύνει στο ποτήριο κρασί και νερό και απαγγέλλει: *Θύεται ο άμνός του Θεού ο αίρων την άμαρτίαν του κόσμου υπέρ της του κόσμου ζωής και σωτηρίας*. Ακολουθεί ή άρση από άλλες προσφορές, πρώτα της μερίδας που είναι αφιερωμένη στη Θεοτόκο και μετά στις έπουράνιες δυνάμεις, στον Τίμιο Σταυρό και στον Πρόδρομο, ενώ ξπονται μερίδες για τους Άποστόλους, τους πατέρες της Έκκλησίας, τους Άναργύρους, τους Θεοπάτορες, τον άγιο της ήμέρας, τον Χρυσόστομο και τον Βασίλειο καθώς και για άλλους άγιους και δούλους. Όλες οι μερίδες τοποθετούνται στον δίσκο. Μετά την εϋχή του θυμιάματος, ο ιερέας τοποθετεί πάνω από τον δίσκο τον άστερίσκο και άκολουθως τον καλύπτει με το δισκοκάλυμμα, ενώ με το ποτηροκάλυμμα σκεπάζει το ποτήριο. Τέλος ο ιερέας υπερκαλύπτει με τον άερα - δηλαδή το τρίτο κάλυμμα που χρησιμοποιείται κατά τη θεία λειτουργία - και τα δύο σκεύη, τα όποια μένουν ως έχουν πάνω στην τράπεζα της προθέσεως μέχρι τη στιγμή της μεγάλης εισόδου⁴.

1.2. Η λειτουργία των πιστών⁵

Μετά το τέλος της μεγάλης εισόδου, κατά την όποία τα τίμια σκεύη περιφέρονται από την τράπεζα της προθέσεως δια μέσου του ναού και ο άερας βρίσκεται στην πλάτη ή στο κεφάλι του διακόνου, ο δίσκος και το ποτήριο έναποτίθενται πάνω στην άγία τράπεζα⁶. Ο διάκονος τοποθετεί τον δίσκο και άκολουθως ο ιερέας το ποτήριο. Τη στιγμή αυτή τα τίμια σκεύη είναι καλυμμένα με τα καλύμματά τους, ενώ ο άερας βρίσκεται στους ώμους του διακόνου. Άκολουθως ο ιερέας ξεσκεπάζει τον δίσκο και το ποτήριο, παίρνει από τους ώμους του διακόνου τον άερα και καλύπτει με αυτόν δίσκο και ποτήριο μαζί. Άφου προσκινήσουν ιερέας και διάκονος τα τίμια σκεύη και άσπαστούν άλλήλους, έκφωνείται το *Πιστεύω*⁷. Ο ιερέας άνασείει στα χέρια του τον άερα πάνω από τον δίσκο και το ποτήριο, ενώ ο διάκονος ριπίζει από το πλάι με ριπίδιο ή με κάποιον από τα καλύμματα⁸. Στο σημείο

3. Brightman, *Liturgies*, 539-551· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2-5, 226-240· βλ. και G. Galavaris, *Bread and the Liturgy. The Symbolism of Early Christian and Byzantine Bread Stamps*, Λονδίνο 1970, 64 κ. έ.· Schulz, *Die Liturgie*, 113 κ. έ., 228.

4. Κατά τη μεγάλη είσοδο ο δίσκος βρίσκεται στο κεφάλι του διακόνου και ο άερας στους ώμους του. Το ποτήριο το κρατάει ο ιερέας. Άφου έξέλθουν από την πρόθεση ο ιερέας και ο διάκονος τελούν τη μεγάλη είσοδο δια μέσου του ναού προς την Ωραία Πύλη. Το εικονογραφικό θέμα που εικονίζει τη μεγάλη είσοδο άναφέρεται στη βιβλιογραφία συχνά ως Θεία Λειτουργία ή Ουράνια Λειτουργία. Για το θέμα βλ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκονος του τρούλου*, 135 κ. έ.

5. Για εικονογραφικό σχολιασμό βλ. I. Ștefănescu, «L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient», I, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales* I (1932-1933), 64 κ. έ.· Ο ίδιος, «L' illustration», 429 κ. έ.

6. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 9 κ. έ, 65 κ. έ., 80 κ. έ.· Schulz, *Die Liturgie*, 50* κ. έ., 69 κ. έ., 182 κ. έ., 229.

7. Για το *Πιστεύω* βλ. R. Taft, «The Synaxarion of Evergetis in the history of Byzantine liturgy», στο *The Theotokos Evergetis*, 277 και σημ.5.

8. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 10, 83-98· Schulz, *Die Liturgie*, 229.

αυτό της θείας λειτουργίας ο Ιερέας ἀπόρρηται της ἁγίας ἀναφορᾶς καὶ τὰ τίμια δῶρα εἶναι καλυμμένα μόνον με τὸν ἀστερίσκο. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκφώνηση τοῦ ἐπινίκιου ὕμνου ὁ διάκονος ἐπαίρει τὸν ἀστερίσκο, πού μέχρι στιγμῆς κάλυπτε μέσα στὸν δίσκο τὸν ἄμνόν, καὶ τὸν τοποθετεῖ στὸ πλάι. Ριπίζει τὰ ἀκάλυπτα πλέον ἱερὰ σκευὴ με ριπίδιο ἢ με κάποιο ἀπὸ τὰ καλύμματα⁹. Ἀκολούθως ἐκφωνοῦνται τὰ λόγια της σύστασης τοῦ μυστηρίου της θείας εὐχαριστίας καὶ τελεῖται ὁ καθαγιασμός καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ με τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁰, ἐνῶ συγχρόνως ὁ Ιερέας εὐλογεῖ τὰ τίμια δῶρα¹¹. Πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ μόνη λέξη πού ἀναφέρεται στὰ πατερικὰ κείμενα γιὰ τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ εἶναι *μεταβολή*¹² καὶ ὄχι *μετουσίωση* πού χρησιμοποιεῖται λανθασμένα ἀπὸ μελετητές¹³.

Ἀφοῦ μνημονευτοῦν τὰ δίπτυχα καὶ ἐκφωνηθεῖ ἡ Κυριακὴ προσευχή, ὁ Ιερέας ὑψώνει τὸν ἄμνόν ἐκφωνώντας *Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις*. Ἀμέσως μετὰ διαμερίζει τὸν ἄμνόν λέγοντας *Μελίζεται ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ*. Ὁ Ιερέας διαμερίζει τὸν ἄμνόν σὲ τέσσερις μερίδες, πού θέτει σταυροειδῶς στὸν δίσκο, τὸ IC πάνω, τὸ XC κάτω, ἀριστερὰ τὸ NI καὶ δεξιὰ τὸ KA, ἐνῶ ἐκφωνεῖται τὸ τροπάριο τοῦ μελισμοῦ *Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱός τοῦ Πατρὸς, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος, ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἁγιάζων*¹⁴. Ἡ πάνω μερίδα τοῦ ἄμνου ρίπτεται μέσα στὸ ποτήριον καὶ ἀμέσως γίνεται ἡ μείξη τοῦ ζέοντος ὕδατος¹⁵. Ἡ ἐπόμενη μερίδα τοῦ λειτουργικοῦ ἄμνου διανέμεται στοὺς λειτουργοὺς καὶ οἱ δύο ὑπόλοιπες προορίζονται γιὰ τὴν κοινωνία τῶν πιστῶν¹⁶.

Ἀφοῦ κοινωνήσουν οἱ λειτουργοὶ¹⁷, ἀκολουθεῖ ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν ἀπὸ τὸ ποτήριον. Κατὰ τὴν κοινωνία τῶν πιστῶν, τὸ ποτήριον καλύπτεται με τὸ ποτηροκάλυμμα, ἀφοῦ εἰσα-

9. Τρεμπέλας, δ.π., 11, 98-106· Schulz, δ.π., 162 κ. ἐ., 230.

10. Borgert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226· Ἀ. Γαλίτης, *Ἑρμηνεία της θείας Λειτουργίας τοῦ μακαρίου Νικολάου Καβάσιλα*, Θεσσαλονίκη 1978, 10 κ. ἐ.

11. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 11, 109, 115.

12. Στὸ ἴδιο, 11, 109, 115· βλ. καὶ Γερμανὸς ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 437· Γεννάδιος ΚΠόλεως, *PG* 160, στ. 380· Μάρκος Ἐφέσου, *PG* 160, στ. 1089· Νικόλαος Καβάσιλας, *PG* 150, στ. 368· ἐπίσης Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαῖκός», 181 κ. ἐ· Borgert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226· Γαλίτης, *Ἑρμηνεία*, δ.π., 10 κ. ἐ.

13. Πρόκειται προφανῶς γιὰ σύγχυση, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔριδα περὶ τῆς μετουσίωσης, βλ. Ν. Τζιράκης, *Ἡ περὶ μετουσίωσης (Transsubstantiatio) εὐχαριστιακὴ ἔρις. Συμβολὴ στὴν ὀρθόδοξον περὶ Μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1977· Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Θρησκευτικοὶ ἀνταγωνισμοὶ στὸ πεδίο τῆς θρησκευτικῆς τέχνης. Ἡ περίπτωση τῶν Ἰονίων Νήσων (13ος-18ος αἰ.)», στὸ *Βαλκάνια καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος (12ος-17ος αἰῶνας)*, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου 1994, Ἀθήνα 1998, 231.

14. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 13, 130-134· Ștefănescu, «L'illustration», 432 κ. ἐ· Galavaris, *Bread*, δ.π., 67 κ. ἐ· Schulz, *Die Liturgie*, 195, 230.

15. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 13, 135-138· Ștefănescu, «L'illustration», 432 κ. ἐ.

16. Τρεμπέλας, δ.π., 132· Ștefănescu, δ.π., 432 κ. ἐ.

17. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 13, 138 κ. ἐ. Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα πού ἀντιστοιχεῖ στὴ θεία μετάληψη εἶναι ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, βλ. Schulz, *Die Liturgie*, 170 κ. ἐ., 230.

χθεί σ' αυτό ή λαβίδα¹⁸. Για την περισυλλογή των μερίδων χρησιμοποιείται ή μούσα ή άλλως σπόγγος¹⁹. Όταν τελειώσει ή κοινωνία των πιστών και τὸ ποτήριο τοποθετηθεῖ καλυμμένο πάνω στην ἁγία τράπεζα, ὁ ἱερέας δίνει στὸν διάκονο τὸν δίσκο μέσα στὸν ὅποιο βρίσκονται ὁ ἀέρας, τὸ δισκοκάλυμμα και ὁ ἄστερίσκος, γιὰ νὰ μεταφερθοῦν στην πρόθεση²⁰, ὅπου μεταφέρεται ἐπίσης και τὸ ποτήριο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἱερέα²¹. Ἀκολουθοῦν εὐχές, εὐτρεπίζονται τὰ τίμια σκεύη και γίνεται ή διανομή τοῦ ἀντίδωρου²².

1.3. Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων

Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων περιλαμβάνει τή μεταφορὰ τῶν προηγιασμένων δώρων ἀπὸ τὴν πρόθεση στην ἁγία τράπεζα καθὼς και τή θεία κοινωνία. Πλαισιώνεται ἀπὸ παρασκευαστικές και εὐχαριστήριες εὐχές και τελείται κυρίως ὅλες τις ἡμέρες τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς πλὴν Σαββάτου και Κυριακῆς. Τὰ τίμια δῶρα γιὰ τὴν τέλεση τῆς προηγιασμένης λειτουργίας ἔχουν καθαγιαστῆ κατὰ τή θεία λειτουργία τοῦ Σαββάτου ή τῆς Κυριακῆς και διατηροῦνται σήμερα μὲν στὸ ἀρτοφόριο ποὺ βρίσκεται πάνω στην ἁγία τράπεζα, ἐνῶ παλαιότερα φυλάσσονταν στὸ διακονικό. Κατὰ τὸ τυπικὸ τῶν Προηγιασμένων δὲν τελείται ή ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς, ὅπως ἐπίσης και ή ὕψωση τοῦ ἄμνου, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ μελισμός, ή ἔνωση, τὸ ζέον και ή θεία κοινωνία γίνονται κατὰ τὰ συνηθισμένα στή θεία λειτουργία²³. Ὄταν τὰ δῶρα τῶν Προηγιασμένων ἐναποτίθενται πάνω στην ἁγία τράπεζα, ἀκούγεται τὸ γνωστὸ χωρίο ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη *Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα και πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ*²⁴.

2. Η ΙΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

2.1. Οἱ ἐρμηνεῖες τῆς θείας λειτουργίας

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κείμενο και τὸ τυπικὸ τῆς θείας λειτουργίας σημαντικὴ γραπτὴ πηγή στή διαμόρφωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Μελισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ *Ἐρμηνεῖες*. Πρόκειται γιὰ κείμενα γνωστῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, στὰ ὁποῖα ἐρμηνεύεται ἔκτενῶς ή θεία λειτουργία στὸ σύνολό της ἄλλὰ και στὰ ἐπὶ μέρους της. Καθοριστικοὶ γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος εἶναι οἱ συμβολισμοὶ ποὺ προσδίδονται στοὺς τόπους τοῦ ναοῦ και στὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ παρέχονται και πληροφορίες ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξη τοῦ τυπικοῦ τῆς θείας λειτουργίας.

Σταθμὸς στην ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας και τοῦ τυπικοῦ της θεωρεῖται ή *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ και μυστικὴ θεωρία*, κείμενο ποὺ ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Γερμανὸ Α΄

18. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 13 κ. ἑ., 145, 147· Galavaris, *Bread*, δ.π., 67 κ. ἑ.

19. Τρεμπέλας, δ.π., 14, 142, 145. Παλαιότερα ἀντὶ τῆς μούσας χρησιμοποιοῦσαν και τὸ εἰλητό.

20. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 15, 146.

21. Στὸ ἴδιο, 15, 151.

22. Στὸ ἴδιο, 16, 157 κ. ἑ.· Galavaris, *Bread*, δ.π., 68· Schulz, *Die Liturgie*, 230.

23. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων βλ. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 657-660· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 195 κ. ἑ.· Ἰ. Φουντούλης, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων*, Θεσσαλονίκη 1978, 2 κ. ἑ.

24. Ἰωάννης, 6, 56· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 216, 12-13.

ΚΠόλεως (+733) και έγινε περισσότερο γνωστό από τη μετάφραση του Λατίνου Βιβλιοθηκάρου Αναστασίου, ο οποίος επισκέφτηκε την Πόλη το έτος 869/870. Η *Ιστορία* αναφέρεται στους συμβολισμούς των τόπων του ναού, των σκευών και των τιμίων δώρων, ενώ σχολιάζονται τα τελούμενα κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας²⁵. Το κείμενο της *Ιστορίας* ακολουθεί την παράδοση που είχε δημιουργηθεί από τα έργα *Διασάφσεις της Εκκλησιαστικής Μυσταγωγίας* του Ίσιδώρου Πηλουσιώτη (+450)²⁶, *Περί Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας* του Ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτη (500 περ.)²⁷, *Όμιλίες* του Θεοδώρου Μοψουεστίας (400-450)²⁸ καθώς και *Μυσταγωγία, περί του τίνων σύμβολα τα κατά την αγίαν εκκλησίαν επί της συνάξεως τελούμενα καθέστηκε* του Μαξίμου Όμολογητού (+662)²⁹.

Αν το κείμενο του Ψευδο-Διονυσίου χαρακτηρίζεται ως κατεξοχήν θεωρητικό, στις υπόλοιπες πραγματείες διακρίνεται προσπάθεια συστηματικού συμβολισμού των λειτουργικών πράξεων, των σκευών καθώς και των χώρων του ναού. Συγκρίνοντας τις *Ερμηνείες* του Μαξίμου και του Γερμανού είναι εμφανής η διαφοροποίηση στην εξέλιξη του τυπικού της θείας λειτουργίας³⁰. Στο γνωστότερο απόσπασμα από την *Ιστορία* του Γερμανού συνδέεται η εκκλησία με την παρουσία του Χριστού επί της γής³¹. Σημαντικά σημεία του κειμένου είναι οι συσχετισμοί της λειτουργικής πράξης και των τόπων του ναού με τη ζωή του Χριστού³². Παρόμοιοι συσχετισμοί βρίσκονται και στο μεταγενέστερο κείμενο του Ψευδο-Σωφρονίου (12ος αϊ.), *Λόγος περιέχων την εκκλησιαστικήν άπασαν ιστορίαν και λεπτομερῆ αφήγησιν πάντων των εν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*³³.

Η Προθεωρία κεφαλαιώδης *περί των εν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων και μυστηρίων*³⁴, ένα κείμενο που συντάχθηκε από τον λόγιο ιεράρχη Νικόλαο ἢ Θεόδωρο Ἀνδίδων (1054-1067) ως διδασχὴ πρὸς τὸν κλῆρο του, θεωρεῖται ἡ πλέον σημαντικὴ *Ερμηνεία* τῆς θείας λειτουργίας. Τὸ ἔργο ὑποβόηθε ἰσχυρῶς ὅτι κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα τὸ πατριαρχεῖο τῆς ΚΠόλεως εἶχε ἀναλάβει τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν μελλο-

25. PG 98, στ. 384-453· Bornert, *Les commentaires*, 125-180· Schulz, *Die Liturgie*, 118 κ. ἔ.· Felmy, «Der Christusknabe», 96, 98· R. Taft, «The Liturgy of the Great Church. An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm», *DOP* 34-35 (1980-1981), 45 κ. ἔ., 58 κ. ἔ., 72 κ. ἔ.· Walter, *Art*, 189 κ. ἔ. 26. PG 78, στ. 264-265.

27. PG 3, στ. 424-472: *Περί των εν τῇ συνάξει τελουμένων, μυστηρίων συνάξεως, εἶτον κοινωνίας* Schulz, *Die Liturgie*, 51 κ. ἔ.· Taft, «The Liturgy», δ.π., 61 κ. ἔ.

28. PG 66, στ. 713 (Κστ), 733-736 (Κθ-Λβ): *Τεμάχια εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. Τεμάχια εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός», 194 και σημ. 74· Bornert, *Les commentaires*, 80 κ. ἔ.· Schulz, *Die Liturgie*, 39 κ. ἔ.· Taft, «The Liturgy», δ.π., 61 κ. ἔ.· Townsley, «Eucharistic», 143 κ. ἔ.

29. PG 91, στ. 657-717· Bornert, *Les commentaires*, 83 κ. ἔ.· Taft, «The Liturgy», δ.π., 70 κ. ἔ.· Χ. Σωτηρόπουλος, *Ἡ Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Ἀθήνα 1978, 54 κ. ἔ., 89 κ. ἔ., 132 κ. ἔ.· Schulz, *Die Liturgie*, 57 κ. ἔ., 81 κ. ἔ.· βλ. και Archimandrite V. Karayiannis, *Maxime le Confesseur. Essence et énergies de Dieu*, Παρίσι 1993 (ὄσον πλούσια βιβλιογραφία).

30. Bornert, *Les commentaires*, 106 κ. ἔ., 164 κ. ἔ.

31. «Ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανός, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ και ἐμπεριπατεῖ, ἀντιτυποῦσα τὴν σταύρωσιν και τὴν ταφήν και τὴν ἀνάστασιν Χριστοῦ», βλ. PG 98, στ. 384 κ. ἔ.

32. PG 98, στ. 388 κ. ἔ.· Felmy, «Der Christusknabe», 96, 98· Taft, «The Liturgy», δ.π., 72 κ. ἔ.· Walter, *Art*, 189.

33. PG 87 III, στ. 3981-4001, εἰδ. στ. 3984, 3989-3992. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν στὸν 12ο αἰῶνα βλ. Taft, «The Great Entrance», XXXIX.

34. PG 140, στ. 417-468· Bornert, *Les commentaires*, 181 κ. ἔ.· Schulz, *Die Liturgie*, 149 κ. ἔ.· Felmy, «Der Christusknabe», 98.

ντικῶν κληρικῶν³⁵. Ἡ Προθεωρία πού περιγράφει μιὰ ἐπισκοπική λειτουργία στήν Ἀνδίδα τῆς Παμφυλίας, μεταφέρει ἀκριβῶς τὸ τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα³⁶. Τὰ μέρη τῆς θείας λειτουργίας ἀντιστοιχοῦν στὰ γεγονότα τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ παρέχονται συμβολισμοὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν. Κατὰ τὴν Προθεωρία τὸ τυπικὸ τῆς προθέσεως σημαίνει τὴν κύηση τῆς Θεοτόκου καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ Ναζαρέτ, ἡ μικρὴ εἴσοδος τὴ φανέρωση στὸν Ἰορδάνη, ἡ ἀνάγνωση τῶν Ἀποστολικῶν Πράξεων καὶ Ἐπιστολῶν τὴν ἐπιλογή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, τὸ εὐαγγέλιο τὴν κατήχηση τῶν εὐτρεπιζομένων πρὸς τὸ Βάπτισμα, ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων τὴ θριαμβευτικὴ ἀφιξη στὰ Ἱεροσόλυμα, τὸ κλείσιμο τῆς Ὠραίας Πύλης τὴ νύχτα τῆς Προδοσίας, τὰ ἰδρυτικὰ λόγια παραπέμπουν στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ ἡ ὕψωση τοῦ ἄρτου στήν ἀνάβαση στὸν Σταυρὸ καὶ τὴν Ἀνάσταση, ἐνῶ οἱ περίσσιες μερίδες πού μεταφέρονται στήν πρόθεση μετὰ τὴ θεία κοινωνία σημαίνουν τὴν Ἀνάληψη καὶ ἡ θυμίαση τῶν τιμίων δώρων τὴν ἔλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἦδη ὁ Γερμανὸς ΚΠόλεως στήν *Ἱστορία* του εἶχε συνδέσει τὴν ἁγία τράπεζα με τὸν τάφο³⁷, ὥστόσο τὸ σημαντικὸ στήν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν εἶναι ἡ συστηματικὴ παρουσίαση καὶ ἡ πλήρης σύνδεση ὅλης τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ μέρη τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὸ τυπικὸ τῆς, πού παρουσιάζονται πλήρως διαμορφωμένα³⁸, μιὰ θεώρηση πού ἀκολουθεῖται καὶ στὸν Λόγο τοῦ Ψευδο-Σαφρονίου³⁹. Ἡ Προθεωρία θὰ παραμείνει τὸ σημαντικότερο κείμενο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας καὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς καὶ οἱ συμβολισμοὶ πού ἀναφέρονται θὰ ἐπηρεάσουν τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ. Τὸ στοιχεῖο πού τονίζεται ιδιαίτερα εἶναι ἐκεῖνο τῆς σύνδεσης τῆς Γέννησης με τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς⁴⁰, στοιχεῖο πού αἰτιολογεῖ καὶ τὴν εὐρεία ἐξάπλωση τῆς παράστασης τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ με τὴ μορφή τοῦ παιδιοῦ.

Μιὰ ἐξίσου ιδιαίτερα σημαντικὴ θέση στὶς Ἐρμηνείες τῆς θείας λειτουργίας κατέχει τὸ ἀρκετὰ μεταγενέστερο ἔργο τοῦ Νικολάου Χαμαετοῦ Καβάσιλα (1322-1397 περ.), τοῦ σπουδαιότερου ἐκπροσώπου τῆς μυστικῆς θεολογίας⁴¹. Τὸ ἔργο *Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας. Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς. Λόγος τέταρτος. Τίνα συντέλειαν αὐτῇ δίδωσιν ἡ ἱερά κοινωνία ἀντικατοπτρίζει* τοὺς μεγάλους προβληματισμοὺς τοῦ 14ου αἰώνα⁴². Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας προσπαθεῖ νὰ καθοδηγήσει τὴ χριστιανικὴ σκέψη στὸ νόημα τῶν συμβολισμῶν τῆς θείας λειτουργίας σὲ σχέση με τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, συμβολισμῶν οἱ ὁποῖοι κορυφώνονται

35. C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 145 κ. ἐ. Κατσαρός, *Καταμονίτης*, 163 κ. ἐ.

36. Bornert, *Les commentaires*, 199 κ. ἐ.

37. PG 98, στ.421.

38. Bornert, *Les commentaires*, 204.

39. PG 87 III, στ.4001.

40. PG 140, στ. 429 κ. ἐ. Ἐνδιαφέρουσα καὶ ἡ ἀναφορά σὲ ποίημα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ : ἡ ἁγία πρόθεσις τὴν φάνην προμηνύει, βλ. Ρ. Ιοαννου, «Aus den unedierten Werken des Psellos: Das Lehrgedicht zum Messopfer...», *BZ* 51 (1958), 5, 78.

41. Γενικὰ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἱεράρχη βλ. Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου καὶ τοῖς ὄλοις ἁγιωτάτου ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου Καβάσιλα τοῦ καὶ Χαμαετοῦ (17-20 Ἰουνίου 1982), Θεσσαλονίκη 1984.

42. PG 150, στ. 368-492, εἰδ. στ. 368-392, 420-428, 449-452, 581-625· Bornert, *Les commentaires*, 215 κ. ἐ., 230· Schulz, *Die Liturgie*, 202 κ. ἐ. Felmy, «Der Christusknabe», 98. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς Ἐρμηνείας τοῦ Καβάσιλα στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα βλ. Γαλίτης, *Ἐρμηνεία*, δ.π. Γιὰ τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα βλ. J. M. Hussy - P. A. Mc Nulty, *Nicholas Cabasilas, A commentary on the Divine Liturgy*, Λονδίνο 1960.

μέ τη μυστηριακή ανάμνηση τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων. Σύμφωνα μέ τὴν Ἑρμηνεία του: *Τῆς ἁγίας τελετῆς τῶν ἱερῶν μυστηρίων ἔργον μὲν ἢ τῶν δώρων εἰς τὸ θεῖον σῶμα καὶ αἷμα μεταβολή*⁴³.

Ἡ γνωστότερη Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας καὶ τοῦ τυπικοῦ της εἶναι ἡ Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (+1429). Τὸ σύγγραμμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου, διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ κάποιου κληρικοῦ του, μοιάζει μέ ἔγχειρίδιο διδασκαλίας ἀπευθυνόμενο πρὸς τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας⁴⁴. Ἡ Ἑρμηνεία τοῦ Συμεῶν ἀκολουθεῖ ὄλες τὶς προηγούμενες Ἑρμηνείες ὡς πρὸς τοὺς συμβολισμοὺς καὶ δὲν πρωτοτυπεῖ παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς καὶ τὸ τυπικὸ της, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης⁴⁵.

Εἶναι σημαντικό ὅτι ἡ λειτουργικὴ χρησιμότητα τῶν παρεκκλησιῶν θεωρεῖται δεδομένη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα. Κατὰ τὴ μεγάλη εἴσοδο τὰ τίμα δῶρα μεταφέρονται ἀπὸ τὸ σκευοφυλάκιο στὴν ἁγία τράπεζα⁴⁶. Σὲ κείμενο τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη (+826) ὁ χώρος ὅπου φυλάσσεται ὁ προηγιασμένος ἄρτος ταυτίζεται μέ ἐκεῖνον ὅπου τελεῖται ἡ προσκομιδὴ καὶ ὀνομάζεται πρόθεση⁴⁷, πληροφορία ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ μεταγενέστερη Ἑρμηνεία τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης⁴⁸. Ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα ἡ ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς τελεῖται στὸν χώρο δίπλα στὴν ἀψίδα, τὸν ὀνομαζόμενο σκευοφυλάκιο ἢ πρόθεση⁴⁹. Ἐντούτοις, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Συμεῶν γίνεται σαφὴς προσδιορισμὸς τῶν δύο παραφημάτων ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας σὲ πρόθεση καὶ διακονικό⁵⁰, σὲ τυπικὸ κάποιας Μονῆς τῆς Πρωτεύουσας, ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1136, οἱ δύο χώροι ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας ὀνομάζονται διακονικά⁵¹.

Τὰ κείμενα τῶν Ἑρμηνειῶν παρέχουν ἰδιαίτερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς καὶ τὸ τυπικὸ της. Στὴν Ἱστορία τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως δηλώνεται ἡ ἀκολουθία, ἡ ὁποία στὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν φαίνεται ὅτι ἔχει συστηματοποιηθεῖ⁵². Στὸν Λόγο τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου διακρίνεται μιὰ ἰσοτιμία ὡς πρὸς τὴ σπουδαιότητα τῶν δύο τυπικῶν, τῆς προσκομιδῆς καὶ τοῦ μελισμοῦ⁵³. Ὅπως διαπιστώνεται στὸ κείμενο Ἑπόμνησις γενομένη παρὰ τινος ἱερέως πρὸς τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Κρήτης κὴρ Ἑλίαν περὶ τῆς προσκομιδῆς⁵⁴, ἡ ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ

43. PG 150, στ. 368.

44. PG 155, στ. 176 κ. ἐ., εἰδ. στ. 177, 189, 253-304, 697-749, «Περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν. Περὶ τῆς θείας Κοινωνίας. Ὅτι τὴν ἱεουργίαν αὐτὸς ἐτέλεσεν ὁ Σωτήρ. Περὶ τῆς θείας Λειτουργίας. Ἑρμηνεία περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ», βλ. Bornert, *Les commentaires*, 245 κ. ἐ.: Schulz, *Die Liturgie*, 187 κ. ἐ.: Taft, «The Liturgy», δ.π., 45-75· Walter, *Art*, 189 κ. ἐ.

45. Bornert, *Les commentaires*, 267.

46. Βλ. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Παρίσι 1969, 47, 63.

47. PG 99, στ. 1688 κ. ἐ.: Babić, *Les chapelles annexes*, δ.π., 62.

48. PG 155, στ. 348· Babić, *Les chapelles annexes*, δ.π., 63.

49. Στὸ ἴδιο, 63.

50. PG 155, στ. 309· Babić, *Les chapelles annexes*, δ.π., 63.

51. Στὸ ἴδιο, 63 καὶ σημ. 234.

52. Bornert, *Les commentaires*, 161 κ. ἐ., 100, 253 κ. ἐ., 266 κ. ἐ.: Galavaris, *Bread*, δ.π., 167 κ. ἐ.: Schulz, *Die Liturgie*, 70*-76*, 113 κ. ἐ., 149 κ. ἐ., 162 κ. ἐ.: Felmy, «Der Christusknabe», 96, 98· Walter, *Art*, 212 κ. ἐ., 232 κ. ἐ.

53. PG 87 III, στ. 3989.

54. Laurent, «Le rituel», 126-135· πρὸβλ. Beck, *Kirche*, 655.

12ου αιώνα έχει πλήρως ολοκληρωθεί. Ἡ Ὑπόμνησις ...περὶ τῆς προσκομιδῆς πραγματεύεται ἀποκλειστικά τὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς, τὸ ὁποῖο καὶ ἐρμηνεύεται ἀκολουθώντας τὰ δρώμενα στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ ἡ ἄρση τοῦ ἄμνου ἀπὸ τὴν προσφορὰ μὲ τὴ βοήθεια τῆς λόγχης καὶ ἀποδοθοῦν οἱ συμβολισμοὶ ὄλων τῶν ἱερῶν σκευῶν, ἀπαριθμοῦνται οἱ προσφορές. Οἱ προσφορές εἶναι τοῦ Δεσπότη, τῆς Θεοτόκου, τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων, τοῦ Προδρόμου, τῶν Ἀποστόλων, προφητῶν, ἱεραρχῶν καὶ τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας. Ἄν ὑπάρχουν καὶ ἄλλες προσφορές ἀφιερώνονται στοὺς ζωντανούς καὶ στοὺς νεκρούς. Ἀκολουθεῖ ἡ ἔνωση τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ὕδατος στὸ ποτήριο μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸ θερμὸ ὕδωρ⁵⁵. Εἶναι ἐμφανές ὅτι τὸ παλιὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς ἔχει ἐπιμνησθεῖ μὲ τὴν αὔξηση τῶν προσφορῶν, στοιχεῖο πού διαμόρφωσε τὴν τελικὴ μορφή του⁵⁶. Ἡ ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς δὲν διαφέρει παρὰ ἐλάχιστα σὲ Διατάξεις πού χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν 14ο αἰώνα⁵⁷ καὶ κυρίως στὴν Ἐρμηνεία τοῦ Φιλόθεου Κόκκινου (πρὶν τὸ 1376)⁵⁸.

Περιορισμένες πληροφορίες δίνονται στὶς Ἐρμηνείες ὡς πρὸς τὸ τυπικὸ τοῦ μελισμοῦ⁵⁹. Στὴν Ἱστορία τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως δηλώνεται ἀπλῶς ἡ πράξη⁶⁰, ἐνῶ στὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων ὁ μελισμὸς ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ὑψωση τοῦ ἄμνου, ἡ ὁποία συμβολίζει τὴν ἀνάβαση τοῦ Χριστοῦ στὸν Σταυρό⁶¹, καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὴ χρήση τοῦ ζέοντος ὕδατος⁶². Παραμένει ἐρώτημα ἂν στὸν Λόγο τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου ἡ ἀναφορὰ κατὰ τὴν προσκομιδὴ *χρῆ μελιζειν* ἀφορᾷ στὸν μελισμὸ ἢ στὴν ἄρση τοῦ ἄμνου⁶³. Λακωνικὲς ἀναφορὲς βρῖσκονται καὶ σὲ χειρόγραφα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰώνα⁶⁴. Ὁλοκληρωμένο περιγράφεται τὸ τελετουργικὸ τοῦ μελισμοῦ⁶⁵ στὶς Ἐρμηνείες τοῦ Νικολάου Καβάσιλα⁶⁶, τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης⁶⁷ καὶ σὲ *Διάταξη* τοῦ 14ου αἰώνα⁶⁸. Ἡ ἴδια μερίδα τῆς προσφορᾶς, δηλαδὴ ὁ ἄμνος, ἀφοῦ θυσιαστῆ συμβολικὰ κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς, θὰ τεμαχιστεῖ στὰ χέρια τοῦ ἱερέα κατὰ τὸν μελισμὸ⁶⁹. Σύμφωνα μὲ *Εἰχολόγιο* τοῦ 12ου/13ου αἰώνα ὁ τεμαχισμὸς τοῦ ἄμνου γίνεται σὲ τέσσερις μερίδες πού τοποθετοῦνται σὲ σχῆμα σταυροῦ⁷⁰. Σχετικῆ

55. Laurent, «Le rituel», 131, 165, 132, 192.

56. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 3, 224 κ. ἐ., 233 κ. ἐ.· Bornert, *Les commentaires*, 267, 288, 254· Schulz, *Die Liturgie*, 196 κ. ἐ.· βλ. ἐπίσης Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 748· Γαλιτῆς, *Ἐρμηνεία*, δ.π., 101 κ. ἐ.

57. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 1 κ. ἐ.

58. *Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας συντεθεῖσα παρὰ τοῦ πατριάρχου κυροῦ Φιλοθέου*, βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 226 κ. ἐ.

59. Danielou, *Liturgie*, 142 κ. ἐ.· Galavaris, *Bread*, δ.π., 167 κ. ἐ.

60. «Μετὰ δὲ τὴν ὑψωσιν, εὐθὺς ὁ μερισμὸς τοῦ θείου ποιεῖται σώματος», βλ. *PG* 98, στ. 449.

61. *PG* 140, στ. 464· Schulz, *Die Liturgie*, 177 καὶ σημ. 33.

62. Bornert, *Les commentaires*, 200 κ. ἐ.· Schulz, *Die Liturgie*, 60 κ. ἐ., 81, 214.

63. *PG* 87 III, στ. 3989.

64. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 13· Walter, *Art*, 206, 238 καὶ σημ. 377, 378. Σὲ *Διάταξη* τοῦ 12/13ου αἰώνα δὲν ἀναφέρεται, βλ. Τρεμπέλας, δ.π., 12.

65. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 131-134, κυρίως 132-134 σημ. 40.

66. *PG* 150, στ. 448-452.

67. *PG* 155, στ. 741.

68. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 13.

69. Schulz, *Die Liturgie*, 176 κ. ἐ.

70. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 132 κ. ἐ. σημ. 40· πρὸβλ. Ștefănescu, «L'illustration», 432, 434. Δὲν ἀκολουθεῖται σὲ ὅλα τὰ τυπικὰ ὁ ἴδιος ἀριθμὸς μερίδων, βλ. Τρεμπέλας, δ.π., 133 σημ. 40.

ἀναφορά παρατίθεται στο κείμενο του 12ου και των αρχών του 13ου αιώνα που κλείνει με το τυπικό της κοινωνίας του ιερέως και ἀπλή ἀναφορά της κοινωνίας των λαϊκῶν⁷¹, ἐνῶ λεπτομερέστερη εἶναι ἡ περιγραφή σὲ *Διατάξεις* του 14ου αιώνα⁷². Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης στὴν *Ἑρμηνεία* του περιλαμβάνει εἰδικό κεφάλαιο γιὰ τὸν τρόπο πού μεταλαμβάνουν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ λαϊκοί⁷³.

Οἱ συμβολισμοὶ τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων πού παρέχονται στὶς *Ἑρμηνείες*, ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴ μορφή πού πήρε ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὴν παράσταση τοῦ Μελισμού. Ἡ ἁγία τράπεζα συμβολίζει στὰ πατερικὰ κείμενα τὴ φάτνη ἀλλὰ καὶ τὸν τάφο τοῦ Χριστοῦ⁷⁴, μὲ χαρακτηριστικὸ τὸ χωρίο τῆς *Προθεωρίας* τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν⁷⁵. Ἡ ἐνδυτὴ καὶ τὸ εἰλητὸ πού ἀπλώνονται ἐπάνω στὴν ἁγία τράπεζα συμβολίζουν τὸν κόλπο τῆς Θεοτόκου ἀλλὰ καὶ τὴ συνδόνη τοῦ ἐνταφιασμοῦ⁷⁶. Στὸν δίσκο ἀποδίδονται διττοὶ συμβολισμοί, ὅπως τοῦ οὐρανοῦ, τῆς φάτνης καὶ τῆς νεκρικῆς κλίνης τοῦ Χριστοῦ⁷⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ὀνόμασε *ποτήριον* τὴ σταυρικὴ θυσία Του· κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο τὸ ποτήριον ὀνομάζεται *ποτήριον εὐλογίας* καὶ κατὰ τὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας *ποτήριον τὸ μυστικόν*⁷⁸. Ἀνάλογα μὲ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν πού θέλουν νὰ κοινωνήσουν εἰσοδεύονται περισσότερα τοῦ ἐνὸς ποτήρια καὶ δίσκοι⁷⁹.

Ὁ ἄστερισκος, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται στὶς *Ἑρμηνείες* τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως καὶ τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν, ἀναγράφεται στὰ βρέβια μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν τοῦ 11ου αἰώνα καὶ σὲ κείμενο τοῦ 12ου αἰώνα⁸⁰. Ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος δηλώνει καὶ τὴ χρησιμότητά του⁸¹. Ἄν ὁ δίσκος κατὰ τὸν Γερμανὸ συμβολίζει τμήμα οὐρανοῦ, τότε ὁ ἄστερισκος ἐπιτείνει αὐτὸν τὸν συμβολισμό⁸². Ἀφοῦ κατὰ τὸν Θεόδωρο Ἀνδιδῶν ἡ θεία λειτουργία καθρεφτίζει ὅλη τὴ ζωὴ

71. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 12 κ. ἔ.

72. Στὸ ἴδιο, 13-15, 138 κ. ἔ.

73. «Διατί οἱ μὲν ἱερωμένοι ἐν τῷ βήματι χερσὶ καὶ χεῖλεσι λαμβάνουσι τὰ μυστήρια, ἔξωθεν δὲ καὶ διὰ τῆς λαβίδος οἱ λαϊκοί», βλ. PG 155, στ. 744 κ. ἔ.

74. Χρυσόστομος, PG 61, στ. 204 καὶ PG 48, στ. 753· Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG 78, στ. 264-265· Θεόδωρος Μοψουεστίας, βλ. Schulz, *Die Liturgie*, 42 κ. ἔ.· Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87 III, στ. 3984, 3988· Γερμανὸς ΚΠόλεως, PG 98, στ. 388-389, 396-397· Θεόδωρος Ἀνδιδῶν, PG 140, στ. 421· Γρηγόριος Παλαμᾶς, PG 151, στ. 272· Συμεὼν Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 333, 340-341, 292-296.

75. «Ἡ θεία καὶ ἱερὰ Τράπεζα... καὶ εἰς τὸ ἐστρωμένον ἀνώγειον ἐκλαμβάνεται... καὶ φάτνη κατονομάζεται καὶ τάφος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐπικέκληται», βλ. PG 140, στ. 421.

76. Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, PG 78, στ. 264 κ. ἔ.· Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87 III, στ. 3985· βλ. ἐπίσης Συμεὼν Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 313-317. Τὸ εἰλητὸ κατὰ τὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ἀντιμήνσιο πού ὑποκαθιστοῦσε καὶ τὴν ἴδια τὴν ἁγία τράπεζα, βλ. Γ. Σωτηρίου, «Τὰ λειτουργικὰ ἄμφια τῆς ὀρθόδοξης ἑλληνικῆς ἐκκλησίας», *Θεολογία* 20 (1949), 605-606, 612-614· P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Λονδίνο 1967, 24 κ. ἔ., 130.

77. Γερμανὸς ΚΠόλεως, PG 98, στ. 397· Schulz, *Die Liturgie*, 164, 196· Συμεὼν Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 264.

78. Ἰωάννης 18, 11· Α' πρὸς Κορινθίους 10, 16· βλ. καὶ PG 25, στ. 265.

79. Σωτηρίου, «Τὰ λειτουργικὰ ἄμφια», ὁ.π., 607-612, 609 σημ. 2. Τὰ δύο σκεύη καθαγιαζοῦνται μὲ εἰδικὴ ἀκολουθία καὶ σύμφωνα μὲ τὸν 73ο Ἀποστολικὸ κανόνα ἀπαγορεύεται τὸ ἄγγιμά τους ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς, βλ. Ἰω. Φουντούλης, «Δίσκος», *ΘΗΕ* 5 (1964), 114-117.

80. Cod. Vat. gr. 1973 fol. 2, βλ. Schulz, *Die Liturgie*, 164 καὶ σημ. 8.

81. «Ἀστερισκος καθὼς τὰ τέσσερα ζῶα ἐπικαλύπτει τὸν οὐράνιον ἄνθρακα· ἔστι δε καὶ τὸ μὴ κολλᾶσθαι τοὺς μαργαρίτας ἐν τῷ δισκοκαλύμματι», βλ. PG 87 III, στ. 3985.

82. Schulz, *Die Liturgie*, 164.

του Χριστού από την Ένσάρκωση μέχρι την Ανάληψη, ή τοποθέτηση του άστερισκου πάνω από τον άμνυ συνδέεται με τη Γέννηση και το άστρο της Βηθλεέμ⁸³. Ο Συμεών Θεσσαλονίκης θεωρεί τον δίσκο τμήμα του ούρανου, τον άστερισκο το άστρο της Βηθλεέμ, τα καλύμματα τα σπάργανα αλλά και την επιτάφια σινδώνη, ενώ η άγία τράπεζα συμβολίζει τη φάτνη και το σπήλαιο της Βηθλεέμ⁸⁴. Ο άστερισκος είναι το μοναδικό από τα λειτουργικά αντικείμενα του όποιου ο συμβολισμός σχετίζεται αποκλειστικά με την Ένσάρκωση και τη Γέννηση, και η χρήση του έντοπιζεται μόνον στο βυζαντινό τυπικό⁸⁵. Είναι γνωστή η αντίθεση των Λατίνων κατά τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) εξαιτίας του χωρίου που αναφέρεται τη στιγμή της επικάλυψης του δίσκου με τον άστερισκο και έσθη ο άστρο επάνω, ού ήν το παιδίον⁸⁶.

Ο Γερμανός Κηρύλεως συνέδεσε εξ αρχής τη λόγχη με το θείο πάθος⁸⁷. Επίσης στο κείμενο του 12ου αιώνα *Υπόμνησις ...περί της προσκομιδής* η λόγχη σχετίζεται με τη σφαγή⁸⁸. Αντίθετα, στον Ψευδο-Σωφρόνιο και πιο εμφανώς στον Θεόδωρο Ανδίδων ο συμβολισμός της λόγχης παραπέμπει στην Ένσάρκωση⁸⁹. Αυτός συμβολισμό άκολουθεί ο Νικόλαος Καβάσιλας αναφέροντας ότι *εις σχήμα λόγχης αυτό έχει πεποιημένον, ίνα εκείνο αναμνησκεί της λόγχης...*, αλλά και *βρέφος ...κεντούμενον εις θάνατον άγόμενον*⁹⁰. Ο ένας συμβολισμός που άποδόθηκε στη λόγχη έχει σχέση με την άγία Λόγχη της Σταυρώσεως⁹¹. Είναι γνωστό ότι τη Μεγάλη Πέμπτη γινόταν ειδική προσκύνηση της άγίας Λόγχης στον ναό της Άγίας Σοφίας⁹². Ο άλλος συμβολισμός, ο σχετικός με την Ένσάρκωση και τη Γέννηση, προέρχεται από την Προθεωρία του Θεόδωρου Ανδίδων σύμφωνα με την όποια η προσκομιδή συμβολίζει τη Γέννηση του Χριστού⁹³.

Στο Πασχάλιο Χρονικό και σε κείμενο του Θεόδωρου Στουδίτη (+826) μαζί με τη λόγχη αναφέρεται ο σπόγγος, ο όποιος άργότερα καταγράφεται ως μούσα⁹⁴. Είναι εμφανής η συσχέτιση με τον σπόγγο τον έμποτισμένο με ξίδι στην άκρη του καλάμου κατά τη Σταύρωση⁹⁵. Με

83. Schulz, *Die Liturgie*, 131, 153, 162-164.

84. PG 155, στ. 264, 285-288, 348· Schulz, *Die Liturgie*, 196.

85. Schulz, *Die Liturgie*, 162-164.

86. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 226.

87. «*Η δέ Λόγχη, αντί της κεντησάσης την πλευράν του Κυρίου...άντι γάρ της λόγχης της κεντησάσης τον Χριστόν έν τω σταυρώ υπό Λογγίνου, έστιν αυτή ή λόγχη*», βλ. PG 98, στ. 397· Schulz, *Die Liturgie*, 114.

88. «*Τό δέ έν τη λόγχη άποκαθαίρεσθαι σημαίνει τό ως πρόβατον επί σφαγήν ήχθη και ως άμνός έναντίον του κείροντος αυτόν άφανος*», βλ. Laurent, «*Le rituel*», 127, 18-20, 128, 51-52.

89. PG 87 III, στ.3989· PG 140, στ. 429· Schulz, *Die Liturgie*, 153, 163.

90. PG 150, στ. 385, 452· Schulz, *Die Liturgie*, 205.

91. Ιωάννης 19, 34-35.

92. Mateos, «*Le Typicon de la Grande Église*», δ.π., II, 72: «*τη άγία και μεγάλη ε΄, ή προσκύνησις της τιμίας και άγίας λόγχης της νύξάσης την ζωοποιόν πλευράν του μεγάλου Θεού και Σωτήρος ήμών Ίησού Χριστού, από έσθεν έως ώρας σ΄ έν τη άγιωτάτη Μεγάλη Έκκλησία*». Μετά τον όρθρον κατερχόταν ο πατριάρχης και προσκυνούσε την τιμιαν λόγχην και έλέγετο τό τροπάριον: «*Προσκυνούμεν την λόγχην την νύξασαν την ζωοποιόν πλευράν της σής αγαθότητος*», βλ. D. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz: Der Ritus und das Bild*, Μόναχο 1965, 27.

93. PG 140, στ. 429· Schulz, *Die Liturgie*, 163.

94. PG 92, στ. 988· PG 99, στ. 489· Schulz, *Die Liturgie*, 110· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 4, 14, 145, 238.

95. Ματθαίος 27, 48-49· Μάρκος 15, 36· Ιωάννης 19, 29.

τή Θεοτόκο και την Ἐνσάρκωση συνδέεται συμβολικά ἡ λαβίδα⁹⁶. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἐγινε ὑποχρεωτικὴ ἡ κοινωνία τῶν λαϊκῶν ἀπὸ τὸ ποτήριο μὲ τὴ βοήθεια τῆς λαβίδας. Ὁ Θεόδωρος Βαλασμιῶν (12ος αἰ.) σχολιάζοντας τὸν 101 κανόνα τῆς Πενθέκτης συνόδου φανεράνει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ ἡ χρήσις τῆς λαβίδας δὲν ἦταν καθιερωμένη γιὰ ὅλους⁹⁷. Νομίζω ὅτι καθοριστικὴ στάθηκε ἡ διαφορὰ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο κοινωνοῦσαν οἱ ὀρθόδοξοι καὶ οἱ λατῖνοι πιστοί, ἀφοῦ οἱ τελευταῖοι κατηγοροῦνταν ὅτι ὄχι μόνον δὲν τεμάχιζαν τὸν ἄρτο καὶ τὸν κατὰ πιναν ἄκλαστον, ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ λατῖνοι ἱερεῖς κοινωνοῦσαν ἀπὸ τὸ ποτήριο χρησιμοποιώντας καλαμάκι⁹⁸. Στὸ κείμενο Ἑπόμνησις ... περὶ τῆς προσκομιδῆς ἐκτὸς τῶν ἄλλων δίνονται πληροφορίες γιὰ τὴν χρήσις τῆς λαβίδας κατὰ τὴ μείξις τοῦ ὕδατος μὲ τὸν οἶνο⁹⁹.

Τὸ δυσκοκάλυμμα στὴν Ἱστορία τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως συνδέεται μὲ τὸ θεῖο πάθος¹⁰⁰, στὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν μὲ τὰ σπάργανα¹⁰¹, ἐνῶ στὴν Ἐρημνεία τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης καὶ μὲ τὰ δύο¹⁰². Οἱ διττοὶ συμβολισμοὶ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸν ἀέρα ἢ τὸ τρίτο κάλυμμα ἢ τὸ ἀνώτατο πέπλο ποὺ συνδέεται μὲ τὴ Γέννησις καὶ μὲ τὸ θεῖο πάθος. Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης στὴ Διασάφηση καὶ ὁ Γερμανὸς στὴν Ἱστορία ἀναφέρονται στὸ θεῖο πάθος¹⁰³, ὁ Θεόδωρος Ἀνδιδῶν στὴ νύχτα τῆς Προδοσίας καὶ τὴν παρουσίαισι ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου¹⁰⁴, ἐνῶ ὁ Συμεῶν ἀποδέχεται καὶ τοὺς δύο συμβολισμοὺς, τῆς Ἐνσάρκωσης καὶ τοῦ θεοῦ πάθους¹⁰⁵. Τὸ κιβώριο θυμίζει τὸ θεῖο πάθος στὴν Ἱστορία τοῦ Γερμανοῦ¹⁰⁶, καὶ στὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν τὸν οὐρανὸν¹⁰⁷. Ὁ κηροστάτης ποὺ φέρει κερὶ σχετίζεται μὲ τὴν Ἐνσάρκωσις καὶ τὰ πάθη¹⁰⁸. Ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος θεωρεῖ ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Εὐαγγελίου δηλώνει τὸν ἴδιον τὸν Χριστὸν¹⁰⁹ καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας καταλήγει ὁ Χριστὸς διὰ τοῦ Εὐαγγελίου σημαίνεται¹¹⁰.

96. Ψευδο-Σωφρόνιος, βλ. PG 87 III, στ. 3985.

97. PG 137, στ. 864-865· Τρεμπέλας, Λειτουργίαι, 149-151 σημ. 44.

98. Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός», 198.

99. Laurent, «Le rituel», 131, 163.

100. PG 98, στ. 400· Schulz, Die Liturgie, 127.

101. PG 140, στ. 429· βλ. ἐπίσης PG 112, στ. 165, «δύο ἅγια ποτήρια καὶ δύο ἁγίους δίσκους καὶ τὰ ἅγια σπάργανα».

102. PG 155, στ. 264.

103. PG 78, στ. 265 καὶ PG 98, στ. 400· Schulz, Die Liturgie, 125, 127. Κατὰ τὸν Γερμανὸ ΚΠόλεως καταπέτασμα καλεῖται καὶ τὸ βῆλο ἢ τὰ ἀμφίθυρα. Πρβλ. Τρεμπέλας, Λειτουργίαι, 72 σημ. 19, ὅπου ἀπορρίπτεται σχέση καταπετάσματος καὶ ἀέρα.

104. PG 140, στ. 445· Schulz, Die Liturgie, 157.

105. PG 155, στ. 288.

106. «Τὸ κιβώριον ἐστὶν ἐνθα ἐστὶν ἡ σταύρωσις, ἀντὶ τοῦ τόπου ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Χριστός», βλ. PG 98, στ. 389. Γὰ τὸν συμβολισμό βλ. καὶ Κύρτζις, «Late Byzantine Loka Sancta?», 255.

107. PG 140, στ. 441· βλ. καὶ Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87 III, στ. 3984.

108. PG 33, στ. 372, 333, 908· PG 87 III, στ. 3985· PG 155, στ. 348-349· βλ. καὶ Δ. Πάλλας, «Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά», ΕΕΒΣΚ' (1950), 307- 311.

109. «Τὸ Εὐαγγέλιον ἐστὶ μνηστικὸν τῆς παρουσίας Χριστοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ», βλ. PG 87 III, στ. 3997-4000· Schulz, Die Liturgie, 122.

110. Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 416· Schulz, Die Liturgie, 208.

2.2. Λόγοι - Όμιλίες - Κατηχήσεις - Διαλέξεις - Πατερικά

Ἐκτός ἀπὸ τὶς Ἑρμηνεῖες σημαντικὰ ἐπέδρασαν στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ ὀρισμένα συγγράμματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ λόγια καὶ τὴ λαϊκὴ ἱερὰ παράδοση. Πρόκειται γιὰ αὐτοτελῆ κείμενα ἢ χωρία μὲ ὑπότιτλο ἐνταγμένα μέσα σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἐνότητα. Εἶναι λόγοι ἢ ὀμιλίες, κατηχήσεις ἢ διδασκαλίες ἀλλὰ καὶ διαλέξεις, διηγήσεις ἢ δράματα, τὰ λεγόμενα *Πατερικά*.

Σὲ Ὀμιλία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (412-444) ἢ Ἐνσάρκωση συσχετίζεται μὲ τὴ θεία εὐχαριστία¹¹¹ καὶ σὲ Λόγο Ἀνωνύμου τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος λανθασμένα ἀποδίδονται στὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων (348-386;), εἶναι σαφέστατη ἡ προσαγωγή τοῦ βρέφους πρὸς τὴ θυσία¹¹². Σὲ παρόμοια κείμενα τοῦ Χρυσοστόμου οἱ πιστοὶ μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα παραβάλλονται μὲ τοὺς μάγους μπροστὰ στὴ φάτνη¹¹³, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἀγγέλους μπροστὰ στὸν κενὸ τάφο¹¹⁴. Σὲ ἄλλο κείμενο ποὺ ἀποδίδεται στὸν Χρυσόστομο, τὸ περιεχόμενο τοῦ ποτηρίου ταυτίζεται μὲ τὸ αἷμα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐσταυρωμένου¹¹⁵ καὶ σὲ Λόγο τοῦ Εὐτυχίου ΚΠόλεως (+582) ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου δηλώνει τὴ σφαγὴ¹¹⁶.

Σὲ Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων διδάσκειται ἡ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα¹¹⁷, ὅπως καὶ στὸ μεταγενέστερο κείμενο τοῦ Ψευδο-Δαμασκηνοῦ (11ος αἰ.), *Ἐπιστολὴ τοῦ ἁγιωτάτου Πέτρου τοῦ Μανσοῦ πρὸς τὸν Ζαφείριον ἐπίσκοπον Δοάρων. Περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος οὗ μεταλαμβάνομεν*¹¹⁸. Στὸ τελευταῖο κείμενο ὁ μερισμὸς ἢ ὁ τεμαχισμὸς ἀκολουθεῖ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ ἔχει προηγηθεῖ ἡ ἄρση τοῦ ἄμνου ἀπὸ τὸν ἄρτο, μιὰ πράξη ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀκολουθίας τῆς προκομιδῆς.

Σὲ ὀρισμένα διδακτικὰ κείμενα δίνονται παραινήσεις γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ προσέρχεται ὁ πιστὸς στὴ θεία εὐχαριστία. Πρόκειται γιὰ τὴν *Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀββᾶ Νείλου* (+450)¹¹⁹ καὶ τὸν *Λόγο τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτη* (+561)¹²⁰. Σὲ ἄλλα κείμενα εἶναι ἐμφανῆς ἡ προτροπὴ πρὸς τὴ θεία κοινωνία, ὅπως στὴ διδασκαλία ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Πρὸς τοὺς διστάζοντας, καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱερουργημένος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἔστι σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, τοῦ Νικολάου Μεθώνης (1196 περ.)¹²¹. Στὸ κείμενο διδά-

111. PG 77, στ. 1017, 1029. «Ὀμιλίαι διάφοροι, I. Εἰς τὸν μυστικὸν δεῖπνον καὶ εἰς τὸν νιπτῆρα τῆ ἁγία ε'». Σὲ παράφραση βλ. PG 140, στ. 165.

112. PG 33, στ. 1192 κ. ἑ. σὲ παράφραση ἀπὸ τὸν Νικίτα Χωνιάτη βλ. PG 140, στ. 165-168. Γιὰ τὴ χρονολόγησι καὶ τὴν ἀπόδοσι σὲ Ἀνώνυμο βλ. Grolimund, «Die Darstellung», 313 κ. ἑ. Τὸ κείμενο καὶ στὸ *Corpus Christianorum. Clavis Patrum Graecorum*, Tornhout 1974, II, 292.

113. PG 48, στ. 753· PG 61, στ. 200, 204-206. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Χρυσοστόμου βλ. Grolimund, «Die Darstellung», 313 κ. ἑ. σημ. 51.

114. PG 49, στ. 379-381· PG 33, στ. 397 κ. ἑ.

115. PG 140, στ. 161, καταγράφεται ἀπὸ τὸν Νικίτα Χωνιάτη.

116. «Λόγος περὶ τοῦ ἁγίου Πάσχα καὶ τῆς ἁγίας Εὐχαριστίας», βλ. PG 86 II, στ. 2393, 2396.

117. PG 33, στ. 1097-1105, 1113-1120.

118. PG 95, στ. 401-404, στ. 405-412. Τὸ κείμενο στοὺς στ. 283-304 ἀποδίδεται στὸν Συμεὼν Νέο Θεολόγο, βλ. Beck, *Kirche*, 644 κ. ἑ.

119. PG 79, στ. 405.

120. «Λόγος περὶ τῆς ἁγίας Συνάξεως καὶ περὶ τοῦ μὴ κρίνειν καὶ μνησικακεῖν», βλ. PG 89, στ. 825-849.

121. PG 135, στ. 509-517.

σκεται ή ένότητα του καθγιασμένου άρτου, είτε αυτός βρίσκεται στον δίσκο είτε στο ποτήριο, μιá διδασκαλία που έξακολούθησε να είναι αναγκαία, όπως αποκαλύπτεται στο έργο του Γενναδίου ΚΠόλεως (15ος αί.), *Όμιλία περί του σώματος και αίματος του Κυρίου ήμων Ίησου Χριστού*¹²². Επίσης σε *Όμιλίες* του Γρηγορίου Παλαμά (+1359) καταγράφηκε ή θέση των Ήσυχαστών ως προς τή θεία εϋχαριστία¹²³. Ο Γρηγόριος Παλαμάς και οι Ήσυχαστές υπερασπίστηκαν τή ρεαλιστική όρθόδοξη αντίληψη για τήν εϋχαριστιακή προσφορά¹²⁴. Οι πιστοί διά μέσου τής θείας εϋχαριστίας γίνονται *σύσσωμοι και σύνεργοι με τον Χριστό*¹²⁵.

Τά λεγόμενα *Πατερικά* ή *Γεροντικά* ή *Αποφθέγματα των Πατέρων* ή *Διηγήσεις δραμάτων* συνίστανται κυρίως από ρήσεις, γνώμες, ανέκδοτα και διηγήσεις που σχετίζονται με τον βίο των μοναχών και ως έκ τούτου υπήρξαν άναγνώσματα ιδιαίτερα δημοφιλή στις μοναστικές κοινότητες¹²⁶. Μεταξύ των *Διηγήσεων* ή *Όραμάτων* έχουν έντοπιστεί διαβάσματα που συνδέονται άμεσα με τό μυστήριο τής θείας εϋχαριστίας. Στα κείμενα γίνεται λόγος για μιá άπιστη γυναίκα ή για κάποιον γέρο μοναχό, αλλά και για κάποιον άλλόθρησκο Σαρακηνό, οι όποιοι πρέπει να πειστούν ότι ό άρτος και ό οίνος είναι πράγματι τό σώμα και τό αίμα του Χριστού. Ο πρώτος που συνέδεσε τήν παράσταση του Μελισμού με τά *Πατερικά* παραθέτοντας σχετικά χωρία από τήν ελληνική και τή ρωσική γραμματεία, ήταν ό άρχιμανδρίτης Βασίλειος Grolimund¹²⁷. Στα σημαντικά για τό εικονογραφικό θέμα του Μελισμού αυτά κείμενα, ό καθγιασμένος άρτος παίρνει αποκλειστικά και μόνον τή μορφή παιδιού ή βρέφους. Επίσης παρέχονται παραστατικές πληροφορίες ως προς τό τυπικό τής προσκομιδής και του μελισμού. Σε δύο άρκετά όμοια *Πατερικά*, όπως του επισκόπου Καρών Θεοδώρου (+770) με τίτλο *Έτέρα ερώτησις δεικνύουσα είναι τον εϋλογούμενον άρτον σώμα Χριστού*¹²⁸ και του Σαμωνά Γάζης (1056) με τίτλο *Διάλεξις προς Άχμέδ*

122. PG 160, στ. 352-373, είδ. στ. 376-380.

123. Βλ. J. Meyendorff, *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems*, London 1974 (Variorum). Για τό έργο του Γρηγορίου Παλαμά βλ. και *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του έν άγίοις πατρός ήμων Γρηγορίου άρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά (12-14 Νοεμβρίου 1984)*, Θεσσαλονίκη 1986.

124. J. Meyendorff, «Le dogme eucharistique dans les controverses théologiques du XIVe s.», *Γρηγόριος ό Παλαμάς* 42 (1959), 93-100, είδ. 98· ΟΪδιος, «Spiritual Trends in Byzantium in Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», στο *Art et Société à Byzance sous les Paléologues. Actes du Colloque organisé par l'Association International des Études Byzantines à Venise en Septembre 1968*, Βενετία 1971, 55 κ. έ., είδ. 59, 62.

125. «...σχή όρά μόνον, αλλά και μέτοχος αυτού γίνεται, και ένοικον έν αυτό κτάται, και τής παρ' αυτού θείας χάριτος πληροΰται», βλ. PG 151, στ. 272· βλ. και Grolimund, «Die Darstellung», 302 κ. έ.

126. Για τό είδος των κειμένων βλ. Γ. Νόβακ, «Αποφθέγματα των Πατέρων», *ΘΗΕ* II (1963), 1233-1240, όπου έκτενέστατη βιβλιογραφία. Επίσης, J. Cl. Guy, *Recherches sur la tradition grecque des Aporhthegmata Patrum*, Βρυξέλλες 1962· B. Altaner-A. Struiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Werke der Kirchenväter*, Freiburg-Basel-Wien 1966· A. V. Rystenکو, *Materialien zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Literatur und Sprache*, Λευψία 1982· M. Marković, «Illustrations of the stories from the Paterika in the narthex of the Hilandar Katholikon», στο *Huit siècles du monastère de Chilandar. Histoire, vie spirituelle, littérature, art et architecture*, Βελιγράδι 2000, 505-537.

127. Grolimund, «Die Darstellung», 313-320· επίσης, Felmy, «Der Christusknabe», 99 κ. έ. Άκολούθησαν Walter, «Radoslav Narthex», 221· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 45 κ. έ.

128. PG 97, στ. 1552 κ. έ.

τόν Σαρακηνόν αποδεικνύουσα τόν ὑπό τοῦ ἱερέως ἱερουργημένον ἄρτον καί οἶνον, σῶμα καί αἷμα ἀληθινόν καί δόκληρον εἶναι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ¹²⁹, καταγράφονται διδακτικές συνομιλίες μεταξύ ἀλλόθρησκου Σαρακηνοῦ καί ὀρθόδοξου ἱερωμένου.

Σέ Ὁράματα πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στόν 14ο αἰώνα ἐντοπίζονται ἐνδιαφέρουσες ἐξελίξεις ὡς πρὸς τήν περιγραφή καί τὸ τελετουργικὸ τοῦ τυπικοῦ τῆς προσκομιδῆς καί τοῦ μελισμοῦ. Τὸ γνωστὸ ὡς Ὁραμα τοῦ Σαρακηνοῦ ἔχει τὸν πλήρη τίτλο *Λόγος ἱστορικός πάνυ ἀφέλιμος καί γλυκύτατος κατὰ πολλὰ, περὶ ὀπτασίας ἦν τις Σαρακηνός ποτε ἰδῶν ἐπίστευσε, μαρτυρήσας διὰ τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστόν*¹³⁰. Ἐσφαλμένα τὸ κείμενο ἀποδιδόταν στόν Γρηγόριο Δεκαπολίτη, ἐνῶ εἶναι πλέον ἀποδεκτὸ ὅτι δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα¹³¹. Στὸ Ὁραμα τοῦ Σαρακηνοῦ ὁ ἄρτος ἔχει τὴ μορφή παιδιοῦ μελισμένου στόν δίσκο καί τὸ αἷμα του βρῖσκεται στὸ ποτήριο γιὰ νά δοθεῖ πρὸς μετάληψη μὲ τὴ βοήθεια τῆς λαβίδας¹³². Στὸ Ὁραμα πού παρατίθεται στὸ Appendix τοῦ Παλλαδίου Ἐλενοπόλεως, ὁ ἄρτος φαίνεται στούς παρόντες γέροντες ἐπίσης ὡς παιδί πού κόπτεται σὲ μικρὰ μέρη¹³³. Σὲ ἓνα ἀκόμη κείμενο Ἀνώνυμου συγγραφέα, πού χρονολογήθηκε στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα¹³⁴ μὲ τίτλο *Περὶ ἐπισκόπου ἐν Αἰθιοπία, ὄντος καί παραπεσόντος Ἑβραία γυναίκα, εἶτα δι' ὀπτασίας ἐκείνης μετανοήσαντος καί σωθέντος. Κύρι εὐλόγησον*¹³⁵, μιὰ ἑβραία γυναίκα πού πλησίασε τὴν ἁγία τράπεζα, εἶδε μπροστὰ τῆς λευκοφόρο ἀνθρώπο ἀπείρου κάλλους νά λειτουργεῖ καί δταν ἤψωσε τὸν ἄρτο, εἶδε βρέφος ὑψούμενον καί μελιζόμενον νά μεταδίδεται στόν λαό. Τὸ βρέφος ἀφοῦ μελίστηκε παρουσιάστηκε πάλι σῶον μετὰ τὴ θεία κοινωνία¹³⁶.

Στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν καί δύο *Διηγήσεις ὁραμάτων* ἀπὸ τὴ γνωστὴ συλλογὴ τοῦ Παύλου Εὐεργετινοῦ (+1054), *Συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ρημάτων καί διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καί ἁγίων πατέρων*¹³⁷. Στὰ Ὁράματα αὐτὰ περιγράφεται παραστατικὰ ἡ σφαγὴ καί ὁ μελισμὸς τοῦ ἄρτου, ὁ ὁποῖος παίρνει τὴ μορφή παιδιοῦ ἢ βρέφους¹³⁸. Εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ κείμενα τῶν Ὁραμάτων πού προαναφέρθηκαν καί τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στόν 14ο αἰώνα. Ὡς ἐκ τούτου διατηρῶ ἐπιφυλά-

129. PG 120, στ. 821-832.

130. PG 100, στ. 1201-1212.

131. Βλ. Beck, *Kirche*, 579· Schulz, *Die Liturgie*, 116 κ. ἑ. σημ. 18· Felmy, «Der Christusknabe», 99 κ. ἑ.· Walter, *Art*, 210 καί σημ. 233.

132. PG 100, στ. 1202-1204· Schulz, *Die Liturgie*, 116 σημ. 18.

133. «Ἀποφθέγματα τῶν ἁγίων Γερόντων (Δζ)· Περὶ ἀββᾶ Δανιήλ», βλ. PG 65, στ. 156-160· Beck, *Kirche*, 407.

134. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. F. Halkin, *Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque nationale d' Athènes*, Βρυξέλλες 1983, 61· Walter, «Radoslav Narthex», 221 σημ. 21.

135. Canart, «Trois groupes», 24-25· ἐπίσης, *Le Museon* 75 (1962), 109 κ. ἑ.

136. Canart, «Trois groupes», 25, 36-39 κ. ἑ..

137. Εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὴ *Συναγωγὴ* τοῦ Παύλου Εὐεργετινοῦ, μιὰ συλλογὴ πού ἐξέδωσε πρῶτος ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1783, βλ. στὸ συλλογικὸ ἔργο *The Theotokos Evergetis*, εἰδ. 257 καί σημ. 29.

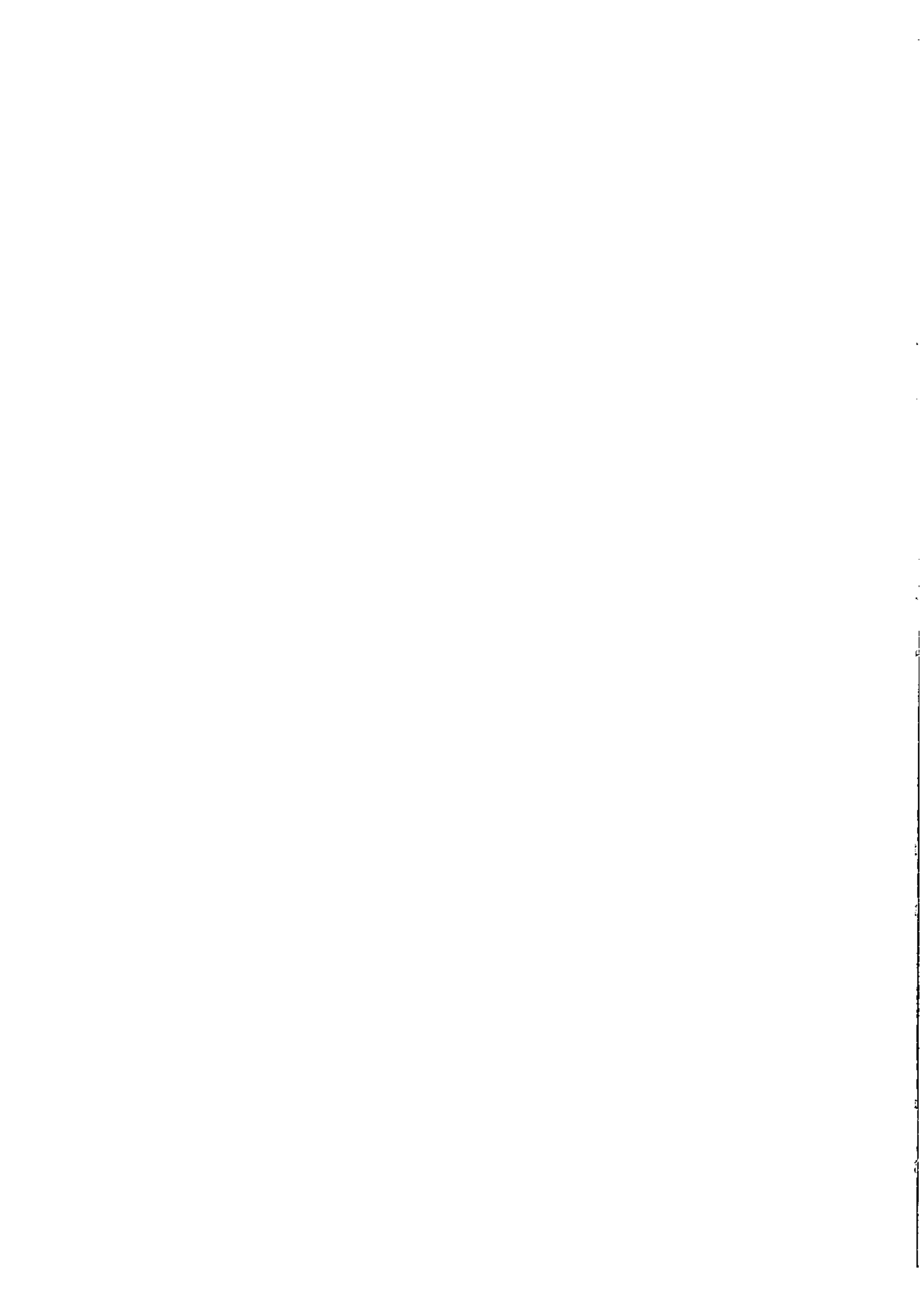
138. «Τίς ὁ λόγος τῶν ἁγιασμάτων καί ἡ δύναμις καί ἐπὶ ποίῳ σκοπῷ δεῖ αὐτοῖς προσιέναι», βλ. Λαγγῆς, *Εὐεργετινός*, τ. 4, 512-513, 515-516· βλ. ἐπίσης J. Wortley, «The genre and sources of the Synagoge», στὸ *The Theotokos Evergetis*, 306-324· K. Ware, «Prayer and the sacraments in the Synagoge», στὸ *The Theotokos Evergetis*, 336 κ. ἑ.

ξεις για τη χρονολόγηση στον 11ο αιώνα των συγκεκριμένων χωρίων που περιλαμβάνονται στη *Συναγωγή* του Παύλου Ενεργετινοῦ¹³⁹.

Ἡ ἔρευνα τῶν γραπτῶν πηγῶν ὁδηγεῖ στήν ἄποψη ὅτι στήν ἱερά παράδοση ἐκφράζονται δύο κύριες καί μεταξύ τους παράλληλες θεωρήσεις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὁ ἱερουργημένος ἄρτος συνδέεται μέ τὸ θεῖο πάθος ὄπως καί μέ τὴ Γέννηση. Ἄν κατὰ τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἱερουργημένος ἄρτος ταυτίζεται μέ τὸ ἀναστημένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ¹⁴⁰, στὰ κείμενα τῶν Ὁραμάτων παίρνει σαφῶς τὴ μορφὴ παιδιοῦ ἢ βρέφους. Οἱ θεωρήσεις αὐτές, ὄπως θὰ ἀναλυθεῖ στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, ἐπηρέασαν τὶς μορφές μέ τὶς ὁποῖες εἰκονίστηκε ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ, ὄπως ὄρμιος, παιδί, ζωντανός, νεκρός, θυόμενος καί μελισμένος.

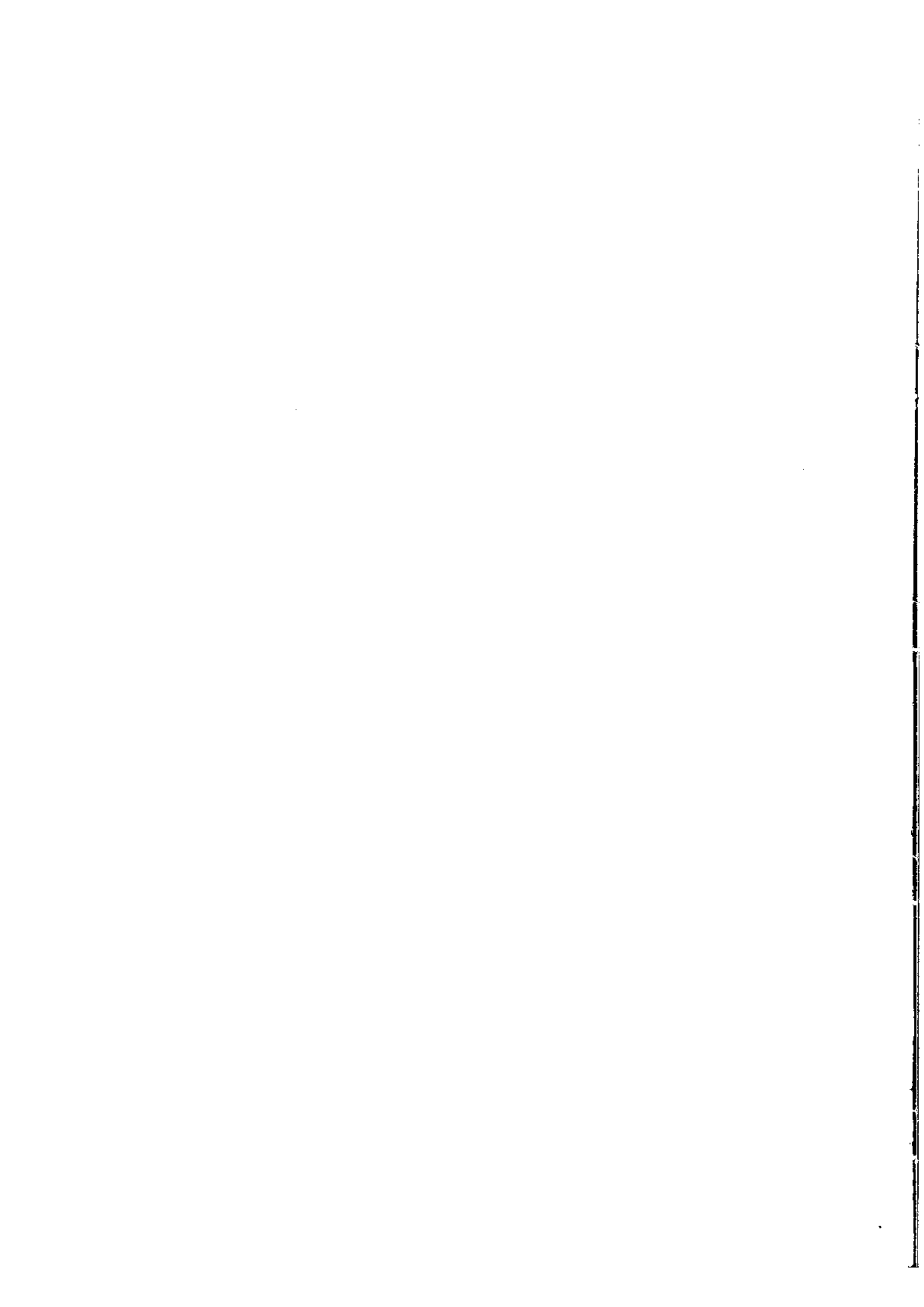
139. Ἡ *Συναγωγή* ἂν καί διασώθηκε σὲ πολλὰ χειρόγραφα καί ἐπανεκδόθηκε ἀρκετὲς φορές μετὰ τὴν πρώτη της δημοσίευση, ἐντούτοις δὲν ἔχει τύχει ἀκόμη μιᾶς κριτικῆς ἔκδοσης, βλ. M. Mullet, «Introduction: the monastery of the Theotokos Evergetis», στὸ *The Theotokos Evergetis*, 8. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γραφῆς, τῆς προφορικῆς διάδοσης καί τῆς χρονολόγησης τῶν Ἀποφθεγμάτων βλ. ἐπίσης Νόβακ, «Ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων», ὁ.π., 1236.

140. Στεφανίδης, *Ἱστορία*, 427.

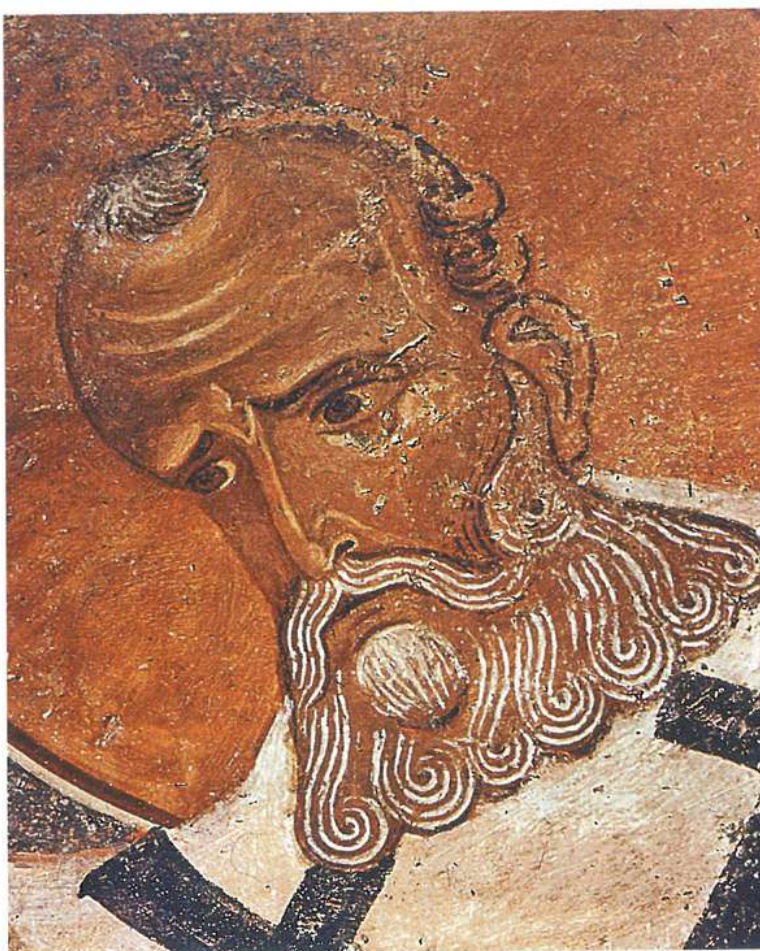
ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

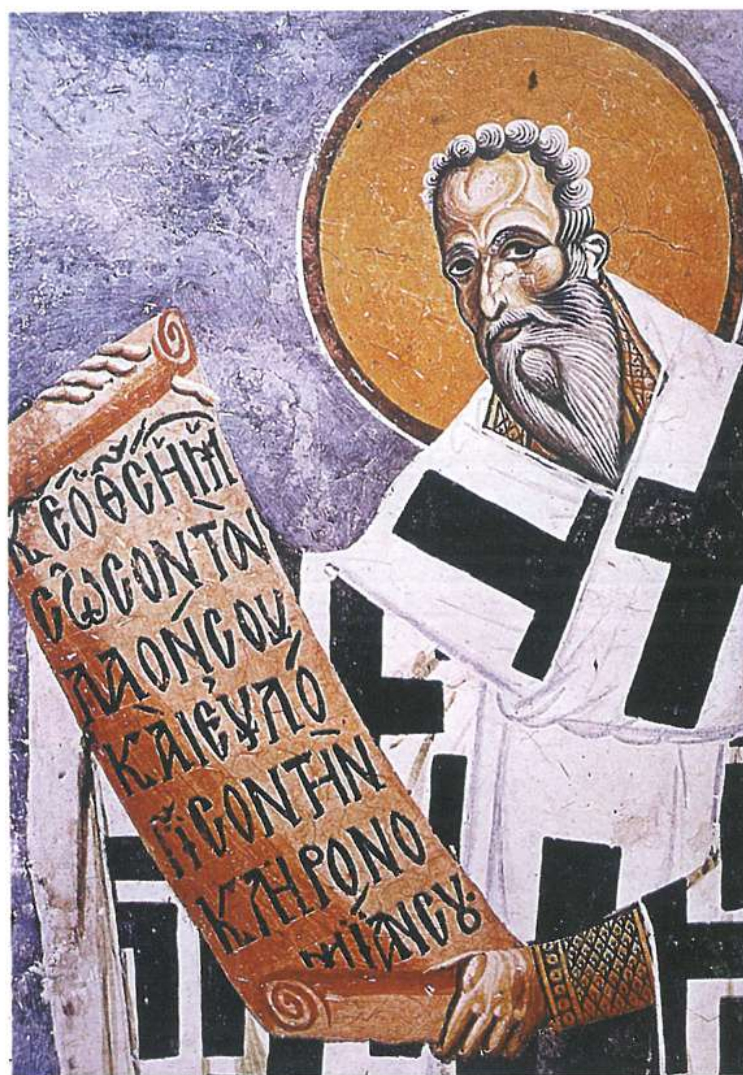
I. Πελέντρι, Κύπρος, Τίμος Στανρός, Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Νικόλαος, Βασίλειος.

II. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία, Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος.

III. Κυρβινονο, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισσιός. Βασιλείος, Χρυσόστομος.

IV. Kurbinovo, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, "Άγιος Άχίλλειος Λαρίσης.

V. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελι-
σμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

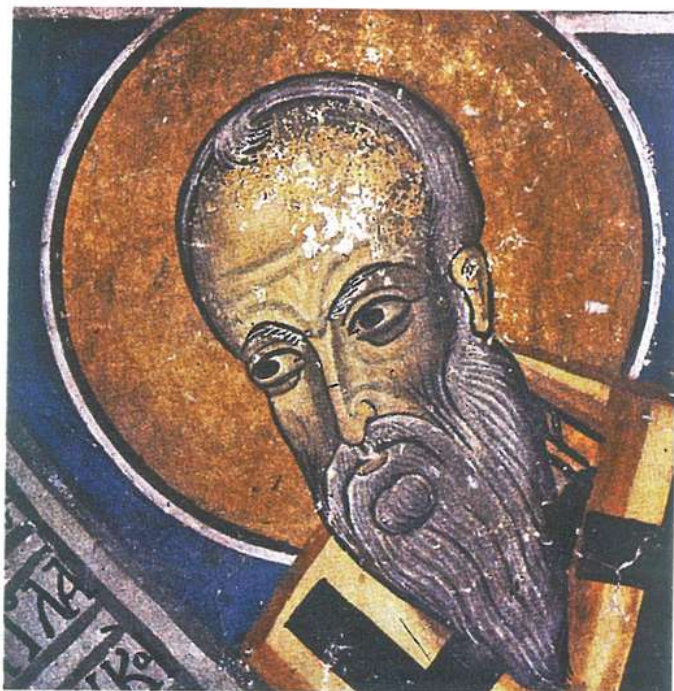
VI. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος.
Μελισμός, Βασίλειος.

VII. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Χρυσόστομος.

VIII. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Ἰωάννης Ἐλεήμων.

ΙΧ. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Ἐπιφάνιος.

Χ. Ρεζ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός.

XI. Ρεζ, "Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Σάββας Ι Σερβίας.

XII. Ρεζ, "Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Άρσένιος Ι Σερβίας.

XIII. Σοροάκι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελιμῶς, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

XIV. Σοροάκι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελιμῶς, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

Η παράσταση του Μελισμού αποτελείται από δύο αναπόσπαστους άξονες. Ο κεντρικός άξονας είναι η απεικόνιση της αγίας τράπεζας πάνω στην οποία βρίσκονται τα τίμια δώρα ή ο ευχαριστιακός Χριστός και ο δευτερεύων άξονας είναι οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι που πλαισιώνουν την αγία τράπεζα. Η σύνθεση θα μπορούσε να φέρει την αναλυτική ονομασία *οί Συλλειτουργούντες Ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην αγία τράπεζα, όπου βρίσκονται τα τίμια δώρα ή ο ευχαριστιακός Χριστός*¹. Μέ βάση τη θεματολογία του κεντρικού άξονα διακρίνονται δύο εικονογραφικοί τύποι:

Ο τύπος Α. Η αγία τράπεζα με τα ιερά σκεύη-τίμια δώρα.

Ο τύπος Β. Η αγία τράπεζα με τον ευχαριστιακό Χριστό.

Το θέμα του Μελισμού εμφανίστηκε στη βυζαντινή εικονογραφία προς το τέλος του 12ου αιώνα και εξαπλώθηκε ραγδαία παίρνοντας σταθερή θέση στην άψίδα του ναού². Η σύνθεση κοσμεί κατά κανόνα την πρώτη από το δάπεδο ζώνη του ημικύκλιου της άψιδας, όπου ακριβώς τελείται το μυστήριο της θείας ευχαριστίας³. Σε σχετικά μικρό αριθμό ναών ο Μελισμός εικονίζεται στην πρόθεση⁴, στο διακονικό⁵ ή στα παρεκκλήσια⁶. Σε μερικές

1. Ανεύρεται δηλώνεται ως *Μελισμός* ή παράσταση *Συλλειτουργούντων Ιεραρχών χωρίς κεντρικό τμήμα*, στην οποία το θέμα του Μελισμού νοείται, αλλά δεν υφίσταται εικονογραφικά, βλ. L. Hadermann-Misguich, «Fresques de Chypre et de Macédoine dans la seconde moitié du XIIe siècle», *Πρακτικά του Ιου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (1969), Λευκωσία 1972, II, 45· Κωνσταντινίδη, «Κοσμοκάθετρα», 308 και σημ. 28.

2. Hadermann-Misguich, «Fresques», δ.π., 44.

3. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, 91· Schulz, *Die Liturgie*, 101.

4. Στόν Άγιο Νικόλαο στο Melnic (εικ.15)· στοίς Άγιους Άποστόλους στο Ρεέ (1271-1272) (εικ. 30-33, X-XII)· στην Άγία Τριάδα στη Soporani (1272-1276) (εικ. 34β)· στην Παναγία Χρυσάφτισσα στα Χρύσαφα (1289/90)· στόν Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagorichino (1316-1317) (εικ. 93-94)· στο Καθολικό του Χιλανδαρίου (1321/22) (εικ. 119)· στόν Άγιο Νικόλαο στο Κάστρο Σερρών (1345 περ.)· στόν Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (εικ. 148-150)· στόν Άγιο Νικόλαο στο Ljuboten (1344/45) (εικ. 162)· στη Θεοτόκο στο Mateič (1348-1352) (εικ. 183-185)· στόν Άγιο Νικόλαο στην Κακοπετριά Κύπρου (εικ. 207)· στόν Άγιο Δημήτριο στο Markon Manastir (1376/77 ή 1380/81) (εικ. 208)· στην Παναγία στόν Μέρινα Κρήτης (εικ. 257). Μοναδική είναι ή περίπτωση στόν Άγιο Νικόλαο στα Κανάλια, όπου εικονίζεται στόν Β τοίχο του Ιεροού (εικ. 65).

5. Στόν Άγιο Γεώργιο στόν Κουρνά Κρήτης (εικ. 13)· στόν Ευαγγελισμό στο Gradac (1275 περ.)· στο Calenderhane Djami στην ΚΠολη· στο Καθολικό του Πρωτάτου (εικ. 84)· στην Άγία Φωτεινή στην Καλλονή Κρήτης (εικ. 142-143)· στην Περιβλεπτο του Μυστρά.

6. Στο παρεκκλήσι του Άγιου Νικολάου στόν ναό της Θεοτόκου Ευεργέτιδας στη Studenica (1235

περιπτώσεις ο Μελισμός βρίσκεται ψηλά στη δεύτερη από το δάπεδο ζώνη του ήμικύλινδρου⁷, μιά θέση που έχει θεωρηθεί μεταβατική για το θέμα⁸, ενώ σε ελάχιστες τοιχογραφίες ο κεντρικός άξονας του θέματος βρίσκεται στη δεύτερη ζώνη και ο δευτερεύων άξονας στην πρώτη⁹. Ένδιαφέρον προκαλεί ή επανειλημμένη απεικόνιση του Μελισμού στον ίδιο ναό¹⁰, ενώ είναι μοναδική ή περίπτωση της τοιχογράφησης του δύο φορές στην κεντρική άψίδα του ναού, στην άνω και στην κάτω ζώνη¹¹. Σπάνια, το κεντρικό τμήμα της παράστασης περιβάλλεται από ορθογώνιο πλαίσιο¹², ενώ σε μερικά μνημεία στερείται του δευτερεύοντος άξονα¹³.

Επειδή ή παράσταση του Μελισμού δέν είναι όρατή έξαιτίας του τέμπλου αλλά και τών κλειστών βημόθυρων, τά όποια άνοιγονται μόνον σε όρισμένες στιγμές της θείας λειτουργίας, τίθεται έξαρχής τό έρώτημα άν τό θέμα προοριζόταν για τούς πιστούς ή μάλλον για τούς ιερωμένους που λειτουργούν μπροστά του.

περ.) (είκ. 26-27)· στό παρεκκλήσι του 'Αγίου Συμεών Nemanja στην 'Αγία Τριάδα στη Sorocani (1272-1276) (είκ. 34γ, XVIII)· στό παρεκκλήσι του Προδρόμου στους 'Αγίους 'Αποστόλους στη Θεσσαλονίκη (είκ. 92)· στό παρεκκλήσια της 'Αγίας 'Αννας και του 'Αγίου 'Αντωνίου στον ναό της Κερώς στην Κριτσά Κρήτης· στό παρεκκλήσι του 'Αγίου Νικολάου (1335-1348) (είκ. 151), του 'Αγίου Δημητρίου (1335-1348) (είκ. 152-155) και του 'Αγίου Γεωργίου (1346/47) (είκ. 156, XLVII) στον Παντοκράτορα στη Dečani· στό παρεκκλήσι του Γενεθίου του Προδρόμου στη Μονή Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες (1360-1370) (είκ. 198-199, LX-LXI)· στό παρεκκλήσι της 'Αγίας Παρασκευής στον ναό τών 'Αγίων Κωνσταντίνου και 'Ελένης στην 'Αχρίδα (είκ. 235-236).

7. Στην Παναγία Σαμαρίνα στο Σαμάρι (είκ. 9)· στη Riza Bogorodice στη Bijela (είκ. 21)· στην πρόθεση στους 'Αγίους 'Αποστόλους στο Ρεό (1271-1272) (είκ. 30-33)· στον 'Αγιο Παντελεήμονα στα Βελανίδια (είκ. 41-43)· στην Παναγία στην Πρεβέντζα (είκ. 73)· στον 'Αγιο Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ Κρήτης· στη Μητρόπολη Βέροιας (είκ. 83, XXIV)· στην Περιβλεπτο του Μυστρᾶ (άψ.) (είκ. 200)· στην 'Ανάληψη στη Ravanica (1385-1387)· στην Κόκκινη Παναγία στην Κόνιτσα (είκ. 248-250, LXXII-LXXIII).

8. Τούς προβληματισμούς για τή θέση βλ. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσωτέιρα», 308, 311 κ. έ., 316.

9. Στο Σαμάρι, στη Bijela, στο Ρεό, στα Βελανίδια, στην Πρεβέντζα, στη Ravanica, βλ. παραπάνω στη σημείωση 7.

10. Στον 'Αγιο Γεώργιο στον Κουρνᾶ Κρήτης, στην άψίδα (είκ. 12) και στο διακονικό (είκ. 13)· στην 'Αγία Τριάδα στη Sorocani (1272-1276) στην άψίδα, στην πρόθεση, και στο παρεκκλήσι του 'Αγίου Συμεών Nemanja (είκ. 33-39, XIII-XVIII)· στην Παναγία Χρυσάφισσα (1289/90), στην άψίδα (είκ. 55) και στην πρόθεση· στο Καθολικό του Χιλανδαρίου (1321/22) στην άψίδα (είκ. 118) και στην πρόθεση (είκ. 119)· στον Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) στην άψίδα (είκ. 144-147, XLIII-XLVI), στην πρόθεση (είκ. 148-150), και στα παρεκκλήσια του 'Αγίου Νικολάου (είκ. 151), του 'Αγίου Δημητρίου (είκ. 152-155) και του 'Αγίου Γεωργίου (1346/47) (είκ. 156, XLVII)· στη Θεοτόκο στο Mateič (1348-1352) στην άψίδα (είκ. 180-182, LIII-LIV) και στην πρόθεση (είκ. 183-185)· στην Περιβλεπτο του Μυστρᾶ, στην άψίδα (είκ. 200) και στο διακονικό· στους 'Αγίους Κωνσταντίνο και 'Ελένη 'Αχρίδος, στην άψίδα (είκ. 234) και στο παρεκκλήσι της 'Αγίας Παρασκευής (είκ. 235-236)· στην Παναγία στον Μέρονα Κρήτης, στην άψίδα (είκ. 254-256, LXXV-LXXVI) και στην πρόθεση (είκ. 257).

11. Στην Κόκκινη Παναγία στην Κόνιτσα (είκ. 248-252, LXXII-LXXIII).

12. Στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο· στην 'Ανάληψη στη Ravanica (1385-1387).

13. Στην πρόθεση του 'Αγίου Νικολάου στο Melnic (είκ. 15)· στην πρόθεση της Χρυσάφισσας (1289/90)· στην πρόθεση του 'Αγίου Νικολάου στο Κάστρο Σερρών· στην πρόθεση του 'Αγίου Νικολάου στην Κακοπετριά Κύπρου (είκ. 207)· στην άψίδα της Παναγίας Δροσιανής στη Μονή Νάξου (είκ. 51)· στην άψίδα του 'Αγίου Νικολάου στα Κανάλια (είκ. 65)· στην άψίδα στον σπηλαιώδη ναό του 'Αι-Γιαννάκη στη Ζαραφάνα (είκ. 126-128).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Π

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ

Σ την παράσταση του Μελισμού έχουν δοθεί στη βιβλιογραφία πολλές και διάφορες όνομασίες¹, όπως ο μελισμός, ο μελιζόμενος, ο θυόμενος, ο άμνος, ο άμνος του Θεού, το παιδίον, ή θεία λειτουργία, ή προσκύνηση των πατέρων, ή προσκύνηση των τιμών δώρων, ή εύχαριστία, ή θυσία, ή λειτουργία των πατέρων, ή επίγεια λειτουργία, ή προσκύνηση του άμνου, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες μπροστά στον άμνο, οι ιεράρχες προσφέροντες τα δώρα, τα τίμια δώρα, ή προσκομιδή, ή άγια αναφορά, ή άγια τράπεζα και άλλες. Ένδεικτικό είναι ότι η επιγραφή-σχόλιο που αναφέρεται από τον Διονύσιο εκ Φουρνά για το θέμα, δεν έχει βρεθεί σε καμιά παράσταση του Μελισμού². Νομίζω ότι είναι αναγκαίο να προσδιοριστεί η όνομασία της παράστασης έχοντας ως βασικό γνώμονα τις επιγραφές της, οι οποίες διακρίνονται σε επιγραφές-τίτλους και σε επιγραφές-σχόλια³.

Δεν υπάρχουν περιορισμοί ως προς την αναγραφή των επιγραφών του Μελισμού σε άψιδες ή σε πρόθεσες. Τα κείμενα των επιγραφών προέρχονται κατά κύριο λόγο από τη θεία λειτουργία του Χρυσοστόμου, του Βασιλείου και των Προηγιασμένων, ενώ διανθίζονται από φράσεις πατερικών κειμένων ή επιγραμμάτων. Το περιεχόμενό τους βρίσκεται σε άμεση ανταπόκριση με τις στιγμές του λογιισμού και του μελισμού του άμνου, καθώς και με τις στιγμές του καθαγιασμού των τιμών δώρων και της θείας κοινωνίας. Έπιτρέπεται επομένως να προσδοθεί στο εικονογραφικό θέμα του Μελισμού ένα ευρύτερο έννοιολογικό περιεχόμενο, δηλαδή ή ουσία και το νόημα της θείας εύχαριστίας.

Οι επιγραφές-τίτλοι

Οι επιγραφές-τίτλοι, που στην πλειονότητά τους είναι μονολεκτικές και επιγράφουν την παράσταση, διασώζονται σε μεγαλογράμματη γραφή. Η πρωιμότερη επιγραφή-τίτλος μπορεί μάλλον να θεωρηθεί ο μελισμός, που διασώθηκε στην πρόθεση του Αγίου Νικολάου στο Μελnic λίγο μετά το 1200 (εικ. 15)· την ίδια εποχή χρονολογείται και η επιγραφή ή αναί-

1. Βλ. και Πιορούλου-Rogan, «Sur une fresque», 109 κ. έ.

2. «Ζών άρτος είμι και κόσμον φάος έρχεσθε, φωτίζεσθε και τρέφεσθέ μοι», βλ. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Περί της έρμηνείας της ζωγραφικής τέχνης*, Άγια Πετρούπολις 1909 (εκδ. Ά. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς), 267, 279.

3. Οι επιγραφές που αναγράφονται στα λειτουργικά ελλητά που κρατούν οι ιεράρχες, σχολιάζονται στο κεφάλαιο *Τά ενεπίγραφα ελλητά των συλλειτουργούντων ιεραρχών και ή χρονική αντίληψη της θείας λειτουργίας*.

μακτος θυσία τοῦ κυρίου ἡμῶν στὸν Ἀρχάγγελο στὰ Λεύκαρα τῆς Κύπρου (εἰκ. 17, V). Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴν Ἀπειρανθο τῆς Νάξου (1253/54) (εἰκ. 28) εἶναι τὸ πρωιμότερο μνημεῖο στὸ ὁποῖο διασώθηκε ἡ ἐπιγραφή ὁ θυόμενος. Ἡ ἐπιγραφή ὁ ἀκακος ἀμνός ἀναγράφηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὶς Κροκεές (1286) (εἰκ. 63) καὶ ἡ ἐπιγραφή ἡ θεία μυσταγωγία στὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ Καστρί τῆς Κρήτης (1391) (εἰκ. 229, LXVII).

1. Ὁ μελισμός. Εἶναι ἡ συχνότερη ἐπιγραφή-τίτλος τοῦ θέματος. Μετὰ τὴν ἀναγραφή τῆς στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Melnic (εἰκ. 15)⁴, ἐπαναλήφθηκε σὲ πληθώρα μνημείων τοῦ 13ου (εἰκ. 29, 60, 65)⁵, τοῦ 14ου (εἰκ. 90, 136, 190, 215, 222, XXXIX, LV, LXIV, LXVI)⁶ καὶ τοῦ 15ου αἰώνα (εἰκ. 247, 249, 268)⁷. Ὁ μελισμός ἀποτελεῖ μέρος τῆς ὀρθόδοξης ἀγίας ἀναφορᾶς⁸. Ἀμέσως μετὰ τὴν εὐχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου καὶ τὴν ἐκφώνηση *Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις* ὁ λειτουργός, ἀφοῦ σηκώσει ψηλὰ τὸν ἀμνό, τὸν διαμελίζει ἐκφωνώντας τὴν ἐκφώνηση τοῦ μελισμοῦ *Μελίζεται ὁ ἀμνός τοῦ Θεοῦ* καὶ ψάλλοντας τὸ τροπάριο τοῦ μελισμοῦ *Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ ἀμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱός τοῦ Πατρὸς, ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἀγιαζών*. Τὸ τροπάριο ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχή τοῦ Βασιλείου καὶ τῆ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων⁹. Στὰ πατερικὰ κείμενα ὁ ὄρος διασώζεται ὡς *μερισμός*¹⁰.

2. Ἡ ἀναίμακτος θυσία τοῦ κυρίου ἡμῶν. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ διασώθηκε μόνον στὸν γεω-

4. A. Stransky, «Les ruines de l' église de St.Nicolas à Melnic», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma 1936)*, Ρώμη 1940, II, 424.

5. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Manastir (1271) (εἰκ. 29), βλ. D. Koco-P. Miljković-Perpek, *Manastir*, Σκόπια 1958, 47· στὴν Παναγία στὴ Dabnište (εἰκ. 60)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Κανάλια (εἰκ. 65)· στὴ Μεταμόρφωση στὸ Πυργί (1296), βλ. M. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Εὐβοία: Ὁ Σωτήρας στὸ Πυργί καὶ ἡ Ἁγία Θέκλα», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 13· πρβλ. A. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgie et de Sainte-Thecle en Eubée (Rapport avec l' art occidental)*, Ἀθήνα 1987, 44· στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ Μπαζαριανῶ Κρήτης.

6. Στὸν Ἅγιο Βλάσιο στὴ Βέροια (εἰκ. 90)· στὴν πρόθεση στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Staro Nagoričino (1316-1317), βλ. Todić, *Staro Nagoričino*, 74· στὴ Θεοτόκο στὴ Donja Kamenica (1320-1330) (εἰκ.136, XXXIX), βλ. M. Čorović-Ljubinković - R. Ljubinković, «Crkva u Donjoj Kamenici», *Starinar* I (1950), 55· στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κυριτζη στὴν Καστοριά (εἰκ. 190, LV)· στὸν Ἅγιο Κλήμη Μικρὸ στὴν Ἀχρίδα (εἰκ. 215)· στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Treska (1388/89) (εἰκ. 222, LXIV), βλ. Prolović, *Treska*, 101· στὸν Χριστὸ Ζωοδότη στὴ Βορζε (1389/90) (εἰκ. LXVI), βλ. P. N. Miljukov, «Christianskija drevnosti zapadnoj Makedonii» *IRAİK* IV (1899), 76.

7. Στὸν Σωτήρα στὸ Višni· στοὺς Ἁγίους Κωνσταντῖνο καὶ Ἑλένη στὴν Ἀχρίδα, βλ. Subotić, *Sveti*, 110· στὸ Παλαιομονάστηρο Ἁγίας Λαύρας (εἰκ. 247), βλ. Ἄ. Κουμούση-Ἄ. Μοντζάλη, «Υστεροβυζαντινὸς σπηλαιώδης ναὸς Ἁγίας Λαύρας. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικὰ τοῦ Στ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 2001-2002, Α', 434· στὴν Κόκκινη Παναγία στὴν Κόνιτσα (εἰκ.249), βλ. X. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηπὴ τοῦ Μαρτυρίου μὲ τίς Προεικονίσεις καὶ ὁ Μελισμός στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ ΚΘ'* (2008), (τυπώνεται)· στὴν Ἁγία Ἐλεοῦσα στὴν Πρέσπα (1409/10) (εἰκ.268), βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 113.

8. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 98 κ. ἑ.· R. Taft, «Melismos and Communion: The Fraction and its Symbolism in the Byzantine Tradition», *Studia Anselmiana* 95 (1988), 531 κ. ἑ.

9. Brightman, *Liturgies*, 393, 26· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 13, 131, 3, 133 κ. ἑ., 217, 30· ἐπίσης, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *PG* 77, στ. 1029· Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *PG* 33, στ.1192· Νικαίτας Χωνιάτης, *PG* 140, στ.165-168.

10. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *PG* 77, στ. 1028· Εὐθύχιος ΚΠόλεως, *PG* 86, II, στ. 2393· Γερμανὸς ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 449.

γραφικό χώρο της Κύπρου, αναγράφηκε γύρω στο έτος 1200 στον Ἀρχάγγελο στά Λεύκαρα (εἰκ. 17, V)¹¹ καὶ ἐπαναλήφθηκε συντομευμένη ὡς ἡ *θυσία* στὴν Ἁγία Σολομωνή στὴν Πάφο (εἰκ. 203) καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Κακοπετριά (εἰκ. 207)¹² κατὰ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα. Ἡ ἀναίμακτος *θυσία* τοῦ Κυρίου ἢ ἡ *θυσία* εἶναι ἔκφραση ποῦ ἐντοπίζεται στὸ κείμενο τῆς θείας λειτουργίας καὶ στά πατερικὰ γραπτὰ δηλώνοντας τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἀναφέρεται κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς, ὅταν ὁ λειτουργὸς ἀφιερώνει τὴ μερίδα στὴ Θεοτόκο¹³, κατὰ τὴν εὐχή τοῦ χειρουβικοῦ¹⁴, κατὰ τὴν εὐχή τῆς προσκομιδῆς στὶς λειτουργίες τοῦ Χρυσοστόμου¹⁵ καὶ τοῦ Βασιλείου¹⁶, καθὼς καὶ κατὰ τὴν ζέσιν¹⁷. ἐπίσης ἀκούγεται κατὰ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχή τῆς λειτουργίας τοῦ Βασιλείου¹⁸ καὶ τὴν εὐχή τῆς προθέσεως τῶν Προηγιασμένων¹⁹.

3. Ὁ *θυόμενος*. Ἡ πρωιμότερη ἐπιγραφή διασώθηκε στὸν ἀπομακρυσμένο ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἀλείρανθο τῆς Νάξου (1253/54) (εἰκ. 28)²⁰ καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή ἀπὸ κάποιο σημαντικότερο μνημεῖο. Διαδόθηκε εὐρέως στὴ Νάξο, στὴν Κρήτη καὶ στὴ Λακωνία. Ἐχει ἀναγραφεῖ σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ 13ου (εἰκ. 41, 75)²¹, τοῦ 14ου (εἰκ. 80, 82, 126, 172, L)²² καὶ τοῦ 15ου αἰώνα (εἰκ. 237, 245, LXXI)²³. Στὴν Κοίμηση στὸν Ἀλίκαμπο τῆς Κρήτης (1315/16) διαβάζεται ὁ *θυόμενος Μανουὴλ*.

Ὁ *θυόμενος* ἀποτελεῖ προσωνυμία τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ θεία λειτουργία. Στὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς ὁ λειτουργὸς ἐπαίρει τὸν ἀμνὸ ἀπὸ τὸν προσφερόμενο ὄρτο μὲ τὴ βοήθεια τῆς λόγχης καὶ ἀφοῦ τὸν τοποθετήσει ὑπὲρ τοῦ δίσκου, τὸν χαράσσει

11. Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου», 211.

12. Ἀ. καὶ Ἰ. Στυλιανοῦ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης παρὰ τὴν Κακοπετριά», *Κυπρ. Σπουδ.* 10 (1946), 168.

13. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3, 234.

14. Brightman, *Liturgies*, 318, 14, 377, 20-21· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 73 κ. ἑ.

15. Brightman, ὁ.π., 381, 6· Τρεμπέλας, ὁ.π., 87, 15-16.

16. Brightman, ὁ.π., 319, 23· Τρεμπέλας, ὁ.π., 171, 13.

17. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 138.

18. Στὸ ἴδιο, 192 κ. ἑ.

19. Στὸ ἴδιο, 199 κ. ἑ.

20. Ν. Β. Δρανδάκης, «Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων», *ΑΔ* 20 (1965), Χρον. Β3, 546.

21. Στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στά Βελανίδια (εἰκ. 41), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης-Ν. Γκιολές-Ἐ. Δωρῆ-Σ. Καλοπίση-Β. Κέπετζη-Χ. Κωνσταντινίδη-Μ. Κωνσταντουδάκη-Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», *ΙΑΕ* 1982, 451· στὴ Δροσιανή στὴ Μονὴ Νάξου· στὸ Ἀσκηταριὸ στὴ Μονεμβασιά· στὸν Πρόδρομο στὴν Κάτω Καστανιά· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Μέζωνα Κρήτης (εἰκ. 75).

22. Στὸν Χρυσόστομο στὸ Γεράκι (εἰκ. 80)· στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Κάστρου στὸ Γεράκι, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθήνα 2001, 87· στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὴν Καφιόνα (εἰκ. 82), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Καφιόνας», στὸ *Βυζάντιον, Ἀφιέρασμα* στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, Ἀθήνα 1986, 242· στὸν Ἁγιο-Γιαννάκη στὴ Ζαραφάνα (εἰκ. 126), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἁγιο-Γιαννάκη στὴ Ζαραφάνα», στὸ *Εὐφρόσινον, Ἀφιέρασμα* στὸν Μ. Χατζηδόκη, τ. 1, Ἀθήνα 1991, 138· στὴ Φανερωμένη στά Φραγκουλιάνικα (1322/23), βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στά Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1998, 48· στὴν Παναγία στά Πλατάνια Κρήτης (εἰκ. 172, L)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Θεολόγο· στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸν Βασσαρά.

23. Στοὺς Ταξιάρχους στὴν Ἀγριακόνα (εἰκ. 237), βλ. Ἐ. Δεληγιάννη-Δωρῆ, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑπεροβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακόνα», *Πρακτικὰ τοῦ Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν*, 1988. *Τιμητικὸς τόμος εἰς Γεώργιον Μερικιαν*, Ἀθήνα 1990, (Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 17), 555· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Μαλέα (εἰκ. 245, LXXI), βλ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 171.

σταυροειδώς με τή λόγχη προσφωνώντας *Θύεται ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ, ὁ αἶρων τήν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καί σωτηρίας· ὁ πάντοτε θνύμενος καί μηδέποτε δαπανώμενος*²⁴.

4. Ὁ ἄμνος. Ἡ πρωιμότερη ἐπιγραφή ἐντοπίζεται στόν Ἅγιο Δημήτριο στίς Κροκεές (1286) ὡς ὁ *ἄκακος ἄμνος* (εἰκ. 63). Ἡ ἐπιγραφή ὁ ἄμνος διασώθηκε σέ μνημεῖα κυρίως τῆς Κρήτης καί τῆς Λακωνίας τοῦ 14ου (εἰκ. 141, 173, 186, 191, 219, XLII, LVII)²⁵ καί τοῦ 15ου αἰώνα²⁶. Στόν Ἅγι-Γιαννάκη στή Ζαχαρώνα ἀναγράφεται ἄμνου θυσία τοῦ θεανθρώπου λόγου (εἰκ. 126)²⁷, ἐνῶ μοναδική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἄμνος τοῦ Θεοῦ, στόν ναό τῆς Θεοτόκου στή Veluce (1377/78-1389) στήν παλαιοσερβική γλώσσα²⁸.

Ὁ ἄμνος εἶναι ἡ συχνότερη προσωνυμία τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στήν πατερική γραμματεία. Κατά τήν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς ὁ λειτουργός, ἀφοῦ ἐμβάλει τή λόγχη στή δεξιὰ πλευρά τοῦ ἄμνου, λογιζέται ἀμέσως καί τήν ἀριστερή πλευρά λέγοντας *Καί ὡς ἄμνος (ἄκακος) ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτόν ἄφανος, οὕτως οἶκ ἀνοίγει τό στόμα αὐτοῦ*²⁹. Ἡ προσωνυμία ἀναφέρεται ἐπίσης κατά τήν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς³⁰, τήν εὐχή τῆς προθέσεως³¹, τήν ἐκφώνηση τοῦ μελισμοῦ³², τὸ τροπάριο τοῦ μελισμοῦ³³ καί τήν ὀπισθάμβωνον εὐχή τοῦ Βασιλείου³⁴. Τὸ χωρίο ἀπὸ τήν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς ποῦ παρατέθηκε, προέρχεται ἀπὸ τήν Παλαιὰ Διαθήκη. Ὁ Ἡσαΐας εἶχε προφητεύσει *καί ὡς ἄμνος ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτόν ἄφανος*, χωρίο ποῦ ἐπαναλαμβάνεται καί στήν Καινὴ Διαθήκη³⁵. Ἐπίσης τὸ προσωνύμιο ἀναφέρεται στό Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τό στόμα τοῦ Προδρόμου κατά τὴ Βάπτισις³⁶. Στὴ Λειτουργικὴ ἄμνος ὀνομάζεται τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς σφραγίδας ποῦ φέρει ὁ ἄρτος. Τὸν ἄμνο

24. Brightman, *Liturgies*, 357, 15· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 223, 2, 232 κ. ἐ· ἐπίσης Ἰωάννης 1, 29· Ἡσαΐας 53, 7-8.

25. Σέ ναοὺς τῆς Κρήτης: στήν Ἅγια Παρασκευὴ στήν Ἐπισκοπὴ, στόν Ἅγιο Ἰωάννη στόν Ἀξὸ (εἰκ. 141, XLII), στήν Ἅγια Παρασκευὴ στόν Ἀργουλέ, στήν Παναγία στήν Κάντανο (εἰκ. 219)· ἐπίσης στόν Ἅγιο Γεώργιο στόν Ἀποδοῦλου (εἰκ. 173), βλ. Ἰ. Βολανάκης, «Ὁ εἰς Ἀποδοῦλου Ἀμαρίου βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ξηφρόρου», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἡράκλειο 1976)*, Ἀθήνα 1981, II, 44· στόν Ταξιάρχη Μητροπόλεως (1359/60) (εἰκ. 186) καί στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Τζώτζα στήν Καστοριά (εἰκ. 191, LVII)· ἡ ἐπιγραφή ἐπίσης στήν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στόν τροῦλλο τῆς Gračanica (1319-1321), βλ. Todić, *Gračanica*, 81, 139· Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλλου*, 148.

26. Στόν Ἅγιο Νικόλαο στό Δραπέτι τῆς Κρήτης.

27. Δρανδάκης, «Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἅγι-Γιαννάκη», δ.π., 138.

28. V. Petković-Dj. Bošković, «Le Monastère de Veluce», *Starinar* 3-4 (1952-1953), 56· ἡ ἐπιγραφή στὰ ἑλληνικά στόν Δίσκο τῆς Πουλχερίας στή Μονὴ Ἐηροποτάμου, βλ. G. Millet-J. Pargoire-L. Pétit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Παρίσι 1904, 186.

29. Brightman, *Liturgies*, 356, 35· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 232, 15· ἐπίσης Χρυσόστομος, PG 49, στ.397.

30. Brightman, *Liturgies*, 356, 35, 357, 15· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 3, 223, 2, 232.

31. «Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ προθεὶς ἑαυτὸν ἄμνον ἁμαίον», βλ. Brightman, *Liturgies*, 309, 9· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 20, 6.

32. Brightman, *Liturgies*, 393, 26· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 131, 3, 133 κ. ἐ.

33. Brightman, δ.π., 393, 26· Τρεμπέλας, δ.π., 131, 3, 133 κ. ἐ.

34. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 131, 3, 133 κ. ἐ.

35. Ἡσαΐας 53, 7-8· Πράξεις τῶν Ἀποστόλων 8, 32.

36. Ἰωάννης 1, 29-30 καί 1, 37· Α' Ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου 1, 19.

εμφάλλει πρώτα ὁ ἱερέας μὲ τὴ βοήθεια τῆς λόγχης κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς καὶ τὸν χαράσσει σταυροειδῶς, ἀφοῦ τὸν τοποθετήσει ὑπτίω στὸν δίσκο. Τὸν ἀμνὸ θὰ σηκώσει ψηλὰ ἐκφωνώντας τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων καὶ τὸν ἀμνὸ θὰ διαμελίσει κατὰ τὸν μελισμὸ³⁷. Μὲ τὸν ἀμνὸ θὰ τελεστεῖ ἡ θεία κοινωνία, ἐνῶ ἀμνὸς ὀνομάζεται καὶ ὁ ἁγιασμένος ἄρτος τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων³⁸. Ἡ συνδυασμένη ἐπιγραφή ἀμνοῦ θυσία τοῦ θεανθρώπου λόγου, στὸν *Αἰ-Γιαννάκη στὴ Ζαραφώνα παραπέμπει στὸ πατερικὸ κείμενο τοῦ ἀββᾶ Νείλου (+450)³⁹.

Ἡ ὄχι συχνὴ ἀναγραφή τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἀμνός, ὀφείλεται μᾶλλον στὴν αὐστηρὴ τήρηση τῆς ἀπόφασης τοῦ 82ου κανόνα τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ συνόδου (692)⁴⁰, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπαγορευόταν ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἄμνου. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ κανόνας τῆς συνόδου εἰσηγήθηκε μὲν τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ Ἄμνου κατὰ τὴν ἀνθρώπινη μορφή, χωρὶς ὅμως νὰ προτείνει μιὰ συγκεκριμένη παράσταση. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ G. Millet, ποῦ ἀσπάστηκε καὶ ἡ V. Cottas, ἡ πρώτη εἰκόνιση τοῦ Χριστοῦ Ἄμνου κατὰ τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα ἦταν ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὄρμου, ἐνῶ κατὰ τὸν A. Grabar ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ παιδιοῦ⁴¹.

5. Ἡ θεία μυσταγωγία. Ἡ ἐπιγραφή ἐντοπίζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα μόνον σὲ ναοὺς τῆς Κρήτης, ὅπως στὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ Καστρί (1391) (εἰκ. 229, LXVII) καὶ λίγο ἀργότερα στὴν πρόθεση τῆς Παναγίας στὸν Μέρωνα (εἰκ. 257). Ἀποτελεῖ ἔκφραση ποῦ δηλώνει τὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας ἢ ἀκόμη καὶ τὴ θεία λειτουργία⁴². Εἶναι γνωστὸ τὸ κείμενο τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (+662) μὲ τὸν ὁμώνυμο τίτλο, ἐνῶ ἡ ἔκφραση ἀναφέρεται σὲ ὄλα τὰ πατερικὰ κείμενα⁴³.

Οἱ ἐπιγραφές-σχόλια

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐπιγραφές-τίτλους, ποῦ βοηθοῦν στὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τοῦ ὄρισμοῦ τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος, ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ ἀπὸ τίς ἐπιγραφές-σχόλια, ποῦ εἶναι μακροσκελεῖς καὶ σχολιάζουν τὸ θέμα. Τὸ κείμενο τῶν ἐπιγραφῶν σχετίζεται πάντα μὲ τὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμβουλευτικὸ ἢ προτρεπτικὸ ὄψος. Οἱ ἐπιγραφές ἀναγράφονται σὲ μεγαλογράμματη γραφή ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς περιπτώσεις ἐπαρχιακῶν μνημείων τοῦ 14ου αἰῶνα, ποῦ ἀναγράφονται σὲ μικρογράμματη. Κατὰ κανόνα οἱ ἐπιγραφές βρίσκονται πάνω στὸν κάμπο τῆς παραστάσεως καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα, πάνω στὶς ἐπιφάνειες τῶν ἀντικειμένων ποῦ εἰκονίζονται στὴ σύνθεση. Μερικὲς ἐπιγραφές-σχόλια ἀποτελοῦν

37. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2 κ. ἐ., 132 κ. ἐ.· Schulz, *Die Liturgie*, 176 κ. ἐ.

38. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 199.

39. PG 79, στ.405 (ΛΘ): Βιβλίον Γ. Ἐπιστολή (ΛΘ). Κυριακῶ Μοναχῶ.

40. Ράλλης-Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, II, 492 κ. ἐ. Ἡ Πενθέκτη σύνοδος κατατάσσεται ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία μετὰ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, βλ. Ἄν. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1957, 41.

41. G. Millet-D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, Λονδίνο 1936, 43· V. Cottas, «Contribution à l'étude de quelques tissus liturgiques», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma 1936)*, Ρώμη 1940, II, 93 κ. ἐ.· A. Grabar, *L' iconoclasme byzantin*, Παρίσι 1957, 42 κ. ἐ.

42. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, I, 226, 3Α.

43. PG 91, στ.658· Bornert, *Les commentaires*, 29 κ. ἐ., σημ. 1.

ἐπιγράμματα γραμμένα σὲ λαμβικὸ τρίμετρο ἢ βυζαντινὸ δωδεκασύλλαβο⁴⁴. Ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀναγραφῆς περισσοτέρων τῆς μιᾶς ἐπιγραφῆς-σχολίου πάνω στὴν ἴδια παράσταση παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα.

1. *Αἷμα θεουργὸν ὄρασε ἄρτον καὶ τὴν ἐπίκλησιν ἐξάρχη Θεοῦ των*. Ἡ ἐπιγραφή διασώθηκε στὴν Παναγία στὰ Μυριοκέφαλα τῆς Κρήτης πρὸς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα. Ἡ φράση ἐπικαλεῖται τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ συντελεστεῖ ὁ καθαγιασμὸς τῶν τιμίων δώρων καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου⁴⁵.

2. *Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει κἀγὼ ἐν αὐτῷ*. Ἡ ἐπιγραφή διασώθηκε στὴν Παναγία Σαμαρίνα στὸ Σαμάρι, ποὺ χρονολογεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα (εἰκ. 9)⁴⁶, καὶ ἐπαναλήφθηκε μετ' ἐλάχιστη διαφορὰ στὴ Σπηλιά τῆς Πεντέλης (1233/34) (εἰκ. 24)⁴⁷ καὶ στὴν Κόκκινη Παναγία στὴν Κόνιτσα στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα (εἰκ. 249)⁴⁸. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ τὴν εὐχὴ κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς θείας κοινωνίας⁴⁹, τὴν εὐχὴ Β κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς μεταλήψεως στὴ λειτουργία τοῦ Βασιλείου⁵⁰ καὶ τὴν εὐχὴ μετὰ τὴν ἀπόθεση τῶν τιμίων δώρων στὴ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων⁵¹. Τὸ χωρίο ἐνσωματώθηκε στὴ θείαν λειτουργίαν ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννη⁵².

3. *Καὶ ποιήσον τοῦτον τὸν ἄρτον τίμιον σῶμα (καὶ αἷμα) τοῦ Χριστοῦ σου ἢ τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον αὐτὸ τὸ τίμιον σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ ἀναγράφηκε στὴ Bezir-Ana-Kilisse στὸ Belisirma τῆς Καππαδοκίας πρὸς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα (εἰκ. 8)⁵³, ἐπαναλήφθηκε ὄχι πανομοιότυπα σὲ τρία μνημεῖα τῆς Κρήτης, στὸν Ἅγιο Δημήτριον στὸν Λειβαδᾶ (1292/93 ἢ 1295/96) (εἰκ. XXII) στὴν Παναγία στὸ Δρύμισσο (1317/18) καὶ στὴ Μεταμόρφωση στὸ Κεφάλι (1319/20) (εἰκ. 121). Στὸν Ἅγιο Ἄνδρᾶ στὴν Treska (1388/89) ἡ ἐπιγραφή εἶναι γραμμένη στὸ εἰλητὸ ποὺ εἰκονίζεται πάνω στὴν ἀγία τράπεζα (εἰκ. 223)⁵⁴. Τὸ κείμενο προέρχεται ἀπὸ τὴν εὐχὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου⁵⁵, χωρὶς ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴ θείαν λειτουργίαν ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη⁵⁶.

4. *Τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου*. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ ἀναγρά-

44. Πὰ τὸν βυζαντινὸ δωδεκασύλλαβο βλ. Ἄ. Κομίνης, *Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί*, Ἀθήνα 1966.

45. Brightman, *Liturgies*, 505, 14 (Αἰγύπτιοι Πατέρες)· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 11, 111 κ. ἐ., 115, 18, 144, 183, 8.

46. H. Grigoriadou-Cabagnols, «Le décor peint de l' église de Samari en Messénie», *CahArch* 20 (1970), 182· K. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικά τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 171.

47. Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 88 κ. ἐ.

48. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηπὴ τοῦ Μαρτυρίου», δ.π., (τυπώνεται).

49. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 138 κ. ἐ., 140.

50. *Ὁρολόγιον τὸ Μέγα*, Ἀθήνα 1963, 502.

51. Brightman, *Liturgies*, 349, 16· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 216, 12.

52. Ἰωάννης 6, 56· Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρημικά*, δ.π., 281, ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφή εἰς τάφους ἀνθρώπων.

53. Lafontaine-Dosogne, «Une église», 296.

54. Prolović, *Treska*, 101 κ. ἐ.

55. Brightman, *Liturgies*, 330, 3, 387, 5· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 114, 9, 183, 14.

56. Ματθαῖος 26, 26-29· Μάρκος 14, 22-25· Λουκᾶς 22, 19-21· Α' πρὸς Κορινθίους 11, 24-27.

φθηκε στη Bezir-Ana-Kilisse στο Belisirma⁵⁷ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα (εἰκ. 8), ἐπαναλήφθηκε μόνον σὲ δύο μνημεῖα τῆς Κρήτης, στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸν Λειβαδᾶ (1292/93 ἢ 1295/96) (εἰκ. XXII) καὶ στὴ Μεταμόρφωση στὸ Κεφάλι (1319/20) (εἰκ. 121)⁵⁸. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ τὴν εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ οἴνου⁵⁹, χωρίο ποῦ ἐνσωματώθηκε στὴ θεία λειτουργία ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη⁶⁰.

5. Ἄμνος πρόκειμαι μυστικῶς ἐσφαγμένος· μελίζομαί τε καὶ τρέφω τοὺς ἀξιούς· φρῖξον ἄνθρωπε μὴ φάγῃς ἀναξίως. Ἡ ἐπιγραφή στὴν ὁποία ἀκολουθεῖται τὸ βυζαντινὸ δωδεκάσύλλαβο, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι συντάχθηκε εἰδικὰ γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ Μελισμού. Ἡ διάσωσή της στὸν ἐπαρχιακὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸ Κεραμὶ τῆς Νάξου (1275 περ.) δημιουργεῖ τὴν ὑποψία ὅτι πρόκειται πιθανόν γιὰ ἀντιγραφή ἀπὸ ἓνα σημαντικότερο μνημεῖο. Ἡ ἐπιγραφή διασώθηκε κυρίως σὲ ναοὺς τῆς Νάξου καὶ τῆς Κρήτης τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπως στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴ Λαμπηνή (εἰκ. 46-47), στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Ν ναός) στὸ Λαθρῆνο (εἰκ. 66)⁶¹, στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ Μπιζαριανῶ (εἰκ. 74), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο στὸ Φιλᾶτι (1315) (εἰκ. 113), στὴ Μεταμόρφωση στὸν Κισσὸ ἀλλὰ καὶ στὴ μεταγενέστερη Ἁγία Ἐλεοῦσα τῆς Πρέσπας (1409/10) (εἰκ. 268)⁶².

Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖ συμπλήρωμα γνωστῶν χωρίων σὲ παραφθορά. Πρόκειται γιὰ τὰ χωρία τῆς θείας λειτουργίας τὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκαν παραπάνω γιὰ τὶς ἐπιγραφές-τίτλους *ὁ μελισμὸς* καὶ *ὁ ἀμνός*, κείμενα ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς καὶ τὴν ἁγία ἀναφορά στὴ λειτουργία τοῦ Βασιλείου⁶³, τὸν χειροβικὸ ὕμνο τοῦ Ἰακώβου καὶ τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων⁶⁴, τὴ θεία λειτουργία τῆς Ἀντιοχείας⁶⁵, τὴν ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως⁶⁶, τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη⁶⁷, τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου⁶⁸, χωρίο τοῦ Χρυσοστόμου⁶⁹, ἐπίγραμμα τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη σὲ παραφθορά⁷⁰ καὶ ὕμνους τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ σὲ παραφθορά⁷¹.

6. *Λάβετε φάγετε τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμα μου*. Ἡ ἐπιγραφή ποῦ ἐντοπίστηκε πρῶτα στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Κεραμὶ τῆς Νάξου (1275 περ.) (εἰκ. 45), ἀναγράφεται συντομευμένη μόνον σὲ μνη-

57. Lafontaine-Dosogne, «Une église», 296.

58. Πιθανόν διαβάζεται καὶ στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα στὴν Τραπεζοῦνα (εἰκ. 269).

59. Brightman, *Liturgies*, 387, 11, 330, 7· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 115, 1, 183, 18.

60. Ματθαῖος 26, 26-29· Μάρκος 14, 22-25· Λουκᾶς 22, 19-21· Α΄ πρὸς Κορινθίους 11, 24-27.

61. Βλ. Παναγιωτίδη, «Λαθρῆνο», 143.

62. Πελεκανίδης, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ*, δ.π., 113· παραπλήσια ἢ ἐπιγραφή στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Βάθεια τῆς Εὐβοίας (1555-1565), βλ. Ἀρχιμ. Ἰ. Λιάπης, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1971, 63.

63. Brightman, *Liturgies*, 356, 3, 410, 18-19· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 2, 223, 189, 19.

64. Brightman, *Liturgies*, 41, 30-32, 348, 20-26.

65. Στὸ Ἰδίον, 474, 32.

66. *Ὁρολόγιον τὸ Μέγα*, δ.π., 498, 500· ἐπίσης ὕμνοι τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ ποῦ ἐνσωματώθηκαν στὴ θεία λειτουργία, βλ. δ.π., 502, 508.

67. Ἀποκάλυψις I 5, 6· 5, 12.

68. Ματθαῖος 5, 22 «...εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός». Τὸ χωρίο μόνο στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Λαμπηνή Κρήτης.

69. PG 53, σ.265.

70. P. Speck, *Theodoros Studites. Jamben auf verschiedene Gegenstände*, Βερολίνο 1968, 195 (XLIV) (Εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον).

71. PG 114, σ. 220 κ. ἐ., σ. 224, σ. 22.

μεία της Νάξου και της Κύπρου⁷². Στο Κεραμί, όπως και σε δύο ακόμη μνημεία της Νάξου, στον Άγιο Γεώργιο στο Λαθρήνο (N ναός)⁷³ και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Φιλώτι (1315) (εικ. 113), είναι γραμμένη στον δίσκο μέσα στον οποίο βρίσκεται ο Χριστός. Στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα στην Κύπρο, στην Άγία Σολομωνή στην Πάφο, η επιγραφή είναι γραμμένη σε ταινία πάνω από τον Χριστό στον δίσκο, και στον Άγιο Νικόλαο στην Κακοπετριά στο ελληπό που κρατάει ο Χριστός στον δίσκο (εικ. 207)⁷⁴. Το κείμενο της επιγραφής αποτελεί την εκφώνηση Β κατά την άγια άναφορά λίγο πριν από τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων και τον μελισμό⁷⁵. Το χωρίο ενσωματώθηκε στη θεία λειτουργία από την Καινή Διαθήκη⁷⁶.

7. Πίετε εξ αυτού πάντες τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμα μου. Ἡ επιγραφή που αναγράφει πρώτα στον Άγιο Γεώργιο (N ναός) στο Λαθρήνο της Νάξου προς το τέλος του 13ου αιώνα⁷⁷ συντομευμένη, επαναλήφθηκε στους δύο ναούς της Κύπρου, στον Άγιο Νικόλαο στην Κακοπετριά⁷⁸ και στην Άγία Σολομωνή στην Πάφο, καθώς και στον Σωτήρα στο Κοτράφι της Λακωνίας στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα. Στο Λαθρήνο και στο Κοτράφι (εικ. 213) η επιγραφή είναι γραμμένη στο ποτήριο, στην Πάφο και στην Κακοπετριά στο ελληπό που κρατάει ο Χριστός στο ποτήριο (εικ. 207). Το κείμενο αποτελεί την εκφώνηση Γ κατά την άγια άναφορά λίγο πριν από τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων και τον μελισμό⁷⁹, χωρίο που ενσωματώθηκε στη θεία λειτουργία από την Καινή Διαθήκη⁸⁰.

8. Θυόμενος και μελιζόμενος είναι ο άμνος του Θεού για τη σωτηρία όλου του κόσμου. Ἡ επιγραφή διασώθηκε μόνον στην Ἐκκλησία του Κράλη στη Studenica (1318/19) στην παλαιοσερβική γλώσσα (εικ. 95, XXX)⁸¹. Στο κείμενο δηλώνονται συνεπτηγμένα ή άκολουθία της προσκομιδής και ή στιγμή του μελισμού⁸².

9. Τὸ τίμιον και ἅγιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ επιγραφή έντοπίζεται σε μικρογράμματη γραφή μόνον σε μνημεία της Κρήτης του 14ου αιώνα, όπως στον Ἀρχάγγελο στην Κάντιανο (1327/28) (εικ. 132), στον Άγιο Ιωάννη στο ἴδιο χωρίο (1328/29), στον Ἀρχάγγελο στη Σαρακήνα και στην Παναγία στο Κάδρο (εικ. 175). Το κείμενο αποτελεί παραφθορά της εϋχής κατά τη μετάληψη⁸³ και της εϋχής μετά τη μετάληψη από τη λειτουργία των Προηγιασμένων⁸⁴, χωρία που ενσωματώθηκαν στη θεία λειτουργία από την Καινή Διαθήκη⁸⁵.

72. Αναγράφεται επίσης στην άκη του κάμπου στην παράσταση του Μελισμοῦ στην Παναγία στην Πρεβέντζα. Θεωρώ όμως ότι άνήκει στην παράσταση της Κοινωνίας των Ἀποστόλων, που εικονίζεται δίπλα άκριβώς. Για τη σχέση της επιγραφής αυτής και της παράστασης της Κοινωνίας των Ἀποστόλων βλ. Διονυσίου εκ Φουρνά, *Ἐρμηνεία*, δ.π., 127, 267.

73. Παναγιωτίδη, «Λαθρήνο», 143.

74. Στυλιανού, «Ο ναός του Ἀγίου Νικολάου», δ.π., 168. Ἐπαναλαμβάνεται σε δύο μνημεία της Κύπρου του 16ου αιώνα, στην Παναγία στο Κούρδαλι και στη Μεταμόρφωση στο Παλαιχώρι.

75. Brightman, *Liturgies*, 328, 5, 385, 29, 405, 1· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 107, 12, 182, 7.

76. Ματθαῖος 26, 26-29· Μάρκος 14, 22-25· Λουκάς 22, 19-21· Α΄ πρὸς Κορινθίους 11, 24-27.

77. Παναγιωτίδη, «Λαθρήνο», 143.

78. Στυλιανού, «Ο ναός του Ἀγίου Νικολάου», δ.π., 168· επίσης στη Μεταμόρφωση στο Παλαιχώρι της Κύπρου (16ος αἰ.)

79. Brightman, *Liturgies*, 328, 15, 386, 7, 405, 9· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 109, 5, 182, 15.

80. Ματθαῖος 26, 26-29· Μάρκος 14, 22-25· Λουκάς 22, 19-21· Α΄ πρὸς Κορινθίους 11, 24-27.

81. Ἡ μετάφραση όφείλεται στον άρχιμανδρίτη κ. Σίλα Κουκιάρη· βλ. επίσης, Schulz, *Die Liturgie*, 176· Walter, *Art*, 207.

82. Schulz, *Die Liturgie*, 176 κ. έ., όπου και ό σαφέστερος σχολιασμός της επιγραφής.

83. Brightman, *Liturgies*, 396, 13· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 138 κ. έ., 141.

84. Brightman, δ.π., 342, 25, 411, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 218, 25-26.

85. Ματθαῖος 26, 26-29· Μάρκος 14, 22-25· Λουκάς 22, 19-21· Α΄ πρὸς Κορινθίους 11, 24-27.

10. Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου ἀμνός ἐνθάδε θύεται καθημέραν καθαρὸς τῶδε προσέγκησε πυρὶ ἦν τὸ ὕδωρ φλέγον τοὺς ἀναξίους. Ἡ ἐπιγραφή διασώθηκε μόνον στὴν Κόνιακη Παναγία στὴν Κόνιτσα, πού χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, στὴν ἄνω ζώνη (εἰκ. 248)⁸⁶. Τὸ σύνολο εἶναι συμπύλημα⁸⁷ ἀπὸ τὴν ἐκφώνηση τῆς ἀκολουθίας τῆς προσκομιδῆς καὶ συγκεκριμένα τῆ στιγμῆ πού ὁ λειτουργὸς χαράσσει τὸν ἀμνὸ μὲ τὴ λόγχη σταυροειδῶς, τὶς εὐχές τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴν ἀκολουθία τῆς μεταλήψεως⁸⁸, τὸν χειρῶν ἕμνο στὶς λειτουργίες τοῦ Ἰακώβου καὶ τῶν Προηγιασμένων⁸⁹, ἀπὸ ἐπιγράμματα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη σὲ παραφθορὰ καὶ ἕμνους τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου⁹⁰. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ συγκεκριμένον τῆς πιὸ διαδεδομένης ἐπιγραφῆς-σχολίου τοῦ Μελισμοῦ (ἀριθ. 5) καὶ τῆς ἐπιγραφῆς πού διασώζεται ἀποσπασματικῆ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα (985-996) (εἰκ. 279), ἡ ὁποία ἀποκαταστάθηκε μὲ τὴ βοήθεια παρόμοιων, κυρίως μεταγενέστερων ἐπιγραφῶν⁹¹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ παρουσιασθεῖ μιὰ σημαντικὴ ἐπιγραφή-σχόλιο ἀπὸ τὸν χώρο τῆς μικροτεχνίας. Στὴ λειψανοθήκη Stroganov (εἰκ. 283), ἔργο πού φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο Ermitage καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1180-1190, διαβάζεται: *Χριστὸς πρόκειται καὶ μελίξεται Θεός*⁹². Ἡ ἐπιγραφή συνοδεύει τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστὸ ὠρμιο νεκρὸ, ξαπλωμένο ἀπευθείας πάνω στὴν ἐνδυτή. Θεωρῶ σωστότερη τὴν ἀνάγνωση πού ὀφείλεται στὸ ζεύγος G. καὶ S. Millet⁹³, ἀνατρέχοντας ἐπίσης καὶ στὴ φράση τοῦ Χρυσοστόμου *ἐσφαγμένος πρόκειται ὁ Χριστός*⁹⁴. Ἡ ἐπιγραφή συγγενεῖ μὲ τὴν ἀποκλει-

86. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου», δ.π. (τυπώνεται).

87. Παρεμφερεῖς ἐπιγραφές στὸν Ἁγ. Ἀθανάσιο καὶ Ἁγ. Νικόλαο Κληδωνιάς Κόνιτσης, βλ. *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* ΙΘ', τ. Γ' (1975), 19, 29' στὴν Παναγίτσα Λαγκάδας Μάνης (1688), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης-Σ. Καλοπίση-Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴ Μεσοσημακὴ Μάνη», *ΠΑΕ* 1980, 239 καὶ στὴ Μεταμόρφωση Στυλίδας (1752), βλ. Γ. Λαμπάκης, *ΔΧΑΕ* περ.1/3 (1903), 48' στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Καστοριάς (1547), βλ. Γ. Γούναρης, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980, 14.

88. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 141' *Ἐρολόγιον τὸ Μέγα*, δ.π., 507, 508, 510.

89. Brightman, *Liturgies*, 41, 30-2, 348, 20-6.

90. P. Speck, «Die Inschrift im Apsisbogen der Παναγία Χαλκῶν», *Ἑλληνικά* 20 (1967), 419-421' Speck, *Theodoros Studites*, δ.π., 192-197 (XLII-XLIV)' A. Kambylis, *Symeon Neos Theologos, Hymnen*, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1976, 232-235, κυρίως τὸν ἕμνο Κοτ.

91. Γὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου*, Θεσσαλονίκη 1969, 147-151, εἰκ. 30-31, πίν. 84(2)-87' N. Radosević-Maksimović, «A byzantine epigram from the St. Achilios's basilica at Mala Prespa», *ZRVI* 12 (1970), 11' Miljković-Pepek, *Vejusa*, 162 κ. ἑ. M. Panayotidi, «La peinture monumentale en Grèce de la fin de l' iconoclasme jusqu' à l'avènement des Comnènes (843-1081)», *CahArch* 34 (1986), 84.

92. Ἀνεπιτυχεῖς εἶναι οἱ ἀναγνώσεις: *Χριστὸς πρόκειται καὶ σημεύεται Θεός*, βλ. G. Schlumberger, «Un tableau reliquaire byzantin inédit du Xe siècle», στὸ *Mélanges d' Archéologie Byzantine*, Παρίσι 1895, 191' *Χριστὸς πρόσκειται καὶ σημεύεται Θεός*, βλ. A. Bank, *Byzantine Art, Collection of the USSR*, Μόσχα 1966, 364' *Χριστὸς πρόκειται καὶ μετέξεται Θεός*, βλ. Belting, «An Image», 13.

93. G. Millet, *Recherches sur l' iconographie de l' Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. D' après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Παρίσι 1916, 1960 (ἀνατύπωση), 499 κ. ἑ. σημ. 4. Ἡ ἀνάγνωση ἔγινε ἀποδεκτὴ, βλ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικά*, δ.π., 71 καὶ Grolimund, «Darstellung», 307 κ. ἑ. ἐπίσης ἀπὸ τὸν I. Ševčenko, βλ. Belting, «An Image», 13 σημ. 61.

94. PG 49, στ.381' βλ. ἐπίσης Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 131 κ. ἑ.

στική επιγραφή-σχόλιο του Μελισμοῦ (ἀριθ. 5) *Ἄμνός πρόκειμαι μυστικῶς ἐσφαγμένος· μελίζομαι τε καὶ τρέφω τοὺς ἀξιούς.*

Πρὶν κλείσει ἡ καταγραφή καὶ ὁ σχολιασμός τῶν ἐπιγραφῶν πού φέρει τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ, νὰ προστεθεῖ ὅτι τῆ μορφῆ τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ συνοδεύει πάντα τὸ συμπλήρωμα *IC XC*⁹⁵. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις, ὅπως στὴν ἀψίδα καὶ στὴν πρόθεση τοῦ Καθολικοῦ στοῦ Χιλανδάρη (1321/22) καὶ ἴσως στοῦ ἄνω Δ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σάββα στὴν Τραπεζοῦντα, ἀναγράφεται στοῦ φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*, ἐπιγραφή πού πολὺ πιθανὸν ἀνήκει σὲ ἐπιζωγράφηση⁹⁶. Ἡ προσφώνηση, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Ἄνδρέα Καισαρείας προδίδει τὴ διαχρονικὴ παρουσία τοῦ Χριστοῦ⁹⁷, ἐνσωματώθηκε στὴ θεία λειτουργία τοῦ Βασιλείου ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Ἐξόδου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως⁹⁸.

Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές-τίτλους οἱ ἐπικρατέστερες σὲ συχνότητα καὶ μὲ μικρὴ διαφορά μεταξὺ τους εἶναι ὁ *μελισμός* καὶ ὁ *θυόμενος*. Ἡ πρώτη, πού ἀναγράφηκε στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στοῦ Μελις λίγο μετὰ τὸ ἔτος 1200, εἶναι ἐμπνευση τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ διασώθηκε σὲ μνημεῖα ἀπανταχοῦ τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Ἡ δευτέρα περιορίστηκε στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Νάξου, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Λακωνίας. Ἀναγράφηκε γιὰ πρώτη φορὰ δίπλα στὸν Χριστὸ παιδί ζωντανό, στὸν ἀπομακρυσμένο ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Ἀλεῖρανθο τῆς Νάξου στὰ χρόνια τῆς Λατινοκρατίας (1253/54) καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἂν πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή ἢ ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐμπνευση τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ θυόμενου, ὄρμου, νεκροῦ Χριστοῦ σὲ ὅλες τὶς παραστάσεις τῶν μνημείων τῆς Λακωνίας φέρει ἀποκλειστικὰ τὴν ἐπιγραφή *ὁ θυόμενος*, ἀλλὰ καὶ ὅτι στὴν Κοίμηση στὸν Ἀλίαμπε τῆς Κρήτης (1315/16) συνοδεύει τὸν Χριστὸ παιδί ζωντανό ὡς *θυόμενος Μανουήλ*⁹⁹.

Ἡ ἐπιγραφή-σχόλιο *Ἄμνός πρόκειμαι μυστικῶς ἐσφαγμένος· μελίζομαι τε καὶ τρέφω τοὺς ἀξιούς· φρῖξον ἄνθρωπε μὴ φάγῃς ἀναξίως*, νομίζω ὅτι συντάχθηκε εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς. Διασώθηκε κυρίως σὲ μνημεῖα τῆς Νάξου καὶ τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἐπιγραφές-σχόλια, οἱ περισσότερες ἀντιγράφουν ἢ παραφράζουν τὶς εὐχές ἢ τὶς ἐκφωνήσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὸν καθαγιασμό τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου. Παρατηρεῖται ὅτι κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς δὲν ἀναγράφονται στὸν κάμπο τῆς παράστασης ἀλλὰ πάνω στὰ ἱερὰ σκεύη, δίσκο ἢ ποτήριο, πού εἰκονίζονται στὴ σύνθεση. Ἡ εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια, πού στοχεύει σὲ μιὰ εὐκρινέστερη διδασχὴ ἢ προτροπὴ, ἐντοπίζεται κυρίως σὲ λατινοκρατούμενες περιοχές, ὅπως ἡ Νάξος, ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος ἀλλὰ καὶ ἡ Λακωνία, μιὰ περιοχὴ πού γειτνίαζε μὲ τὶς λατινοκρατούμενες ἐπικράτειες. Εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ διδακτικὲς αὐτὲς ἐπιγραφές ἀπευθύνονταν στοὺς ὀρθόδοξους ἱερεῖς συμβουλευόντάς τους γιὰ τὸν σωστὸ τρόπο τοῦ τυπικοῦ τῆς θείας εὐχαριστίας.

Εἶναι γνωστὲς οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῆς ὀρθόδοξης καὶ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας πού σχετίζονται μὲ τὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τὸ τελετουργικὸ τῆς, ὅπως ὁ τρόπος καὶ

95. Βλ. Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία*, δ.π., 227.

96. Γιὰ τὴν παρουσία τῆς ἐπιγραφῆς στὴ μορφῆ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα βλ. Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλου*, 68-71.

97. PG 106, στ. 228· βλ. καὶ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτης, «Ἡ ἀνέκδοτος ἐρμηνεία τοῦ Μιχαὴλ Ἀκοιμνάτου εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου», *ΕΕΒΣΕ* (1928), 19-23.

98. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 173, 22· Ἐξόδος 3, 14· Ἀποκάλυψις 1, 8.

99. Γιὰ τὸ προσωπίμο βλ. στὸ κεφάλαιο *Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο παιδί ζωντανό*.

ή στιγμή του καθαγιασμού των τιμίων δώρων, ό μη τεμαχισμός του άμνοϋ, ή άποχή των λατί-
νων λαϊκών από τό ποτήριο, ή μη χρήση του ζέοντος ύδατος, τό διαφορετικό τυπικό τής προ-
σκομιδής, ή στέρηση του αντίδωρου στους πιστούς, ή μη τέλεση τής λειτουργίας των
Προηγασμένων¹⁰⁰. Οί παραπάνω διαφορές που είχαν άπασχολήσει τήν Έκκλησία από τά
μέσα του 11ου αιώνα με πρωταγωνιστές τόν πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο και τόν άρχιε-
πίσκοπο Άχρίδος Λέοντα και έντάθηκαν τόν 12ο αιώνα, όξύνθηκαν μετά τή Δ΄ Σταυροφορία
και τήν κατάληψη τής ΚΠόλεως από τους Λατίνους τό έτος 1204¹⁰¹. Η διαφορά του τρόπου
και τής στιγμής του καθαγιασμού των τιμίων δώρων ανάμεσα στις δύο Έκκλησίες¹⁰² άποτέ-
λεσε ένα από τά σοβαρά στοιχεία που όδήγησαν και στο σχίσμα του έτους 1054¹⁰³. Τό θέμα
δέν άντιμετωπίστηκε έπίσημα με τή σοβαρότητα που δόθηκε στο filioque ή στη χρήση του
άζύμου άρτου. Ώς πρώτη έπίσημη άντιμετώπισή του θά πρέπει νά θεωρηθεί ό σχολιασμός στο
έργο του Εϋθυμίου Ζιγαβηνού (1080-1122), *Πανοπλία Δογματική*¹⁰⁴, σύγγραμμα που συντά-
χθηκε στις άρχές του 12ου αιώνα με έντολή του αυτοκράτορα Άλεξίου Α΄ Κομνηνού. Στο
έργο του Ζιγαβηνού σχολιάζεται ό τρόπος και ή στιγμή του καθαγιασμού των τιμίων δώρων,
καθώς και ή ύπερφυσική δύναμη του Άγίου Πνεύματος.

Κατά τους Λατίνους ό καθαγιασμός γίνεται με μόνες τες ίδρυτικές φράσεις του
Χριστού κατά τόν Μυστικό Δείπνο. Αντίθετα, σύμφωνα με τήν άποστολική παράδοση και
τό τυπικό τής όρθόδοξης Έκκλησίας χρειάζεται νά προστεθεί ή ρήση *και δύναμει του*
Άγίου Πνεύματος, ένω ταυτόχρονα γίνεται ή εύλογία των τιμίων δώρων και ή ύψωση τής
κεφαλής του ιερέα¹⁰⁵. Η άποδοχή του λατινικού τυπικού κατά τή λειτουργία ήταν ένας από
τους σκοπούς τής ένωτικής συνόδου τής Λυών (1274)¹⁰⁶. Δύο σύνοδοι άκολούθησαν στην
ΚΠολη τά έτη 1275 και 1277 για νά νομιμοποιηθεί ή σύνοδος, οί άποφάσεις τής όποίας
όμως δέν έγιναν ποτέ άποδεκτές από τόν ευρύτερο όρθόδοξο κληρο και τόν λαό με τά γνω-
στά άρνητικά έπακόλουθα¹⁰⁷. Ένδεικτική είναι ή διαχρονική έμμονή στο θέμα, όπως άποδει-

100. Κύριλλος ό πριν Κυζίκου Κωνσταντίνος ό Στιλβής, βλ. Darrrouzès, «Le mémoire», 63 κ. έ.:
Νικόλαος Καβάσιλας, *PG* 150, στ.428 κ. έ., 449 κ. έ.: Συμεών Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 101· Ράλλης-
Ποτλής, *Σύνταγμα*, II, 376 κ. έ. Έπίσης για τες διαφορές βλ. Χ. Άνδροϋτσος, *Συμβολική*, Άθήνα 1930,
353-358· Τρεμπέλας, «Ό Ρωμαϊκός», 165 κ. έ., 180 κ. έ., 190 κ. έ.: Ροδόπουλος, «Ό καθαγιασμός», 13-
24, 39-57· Μπιλάλης, «Όρθοδοξία και Παπισμός», II, 208 κ. έ., 223 κ. έ.

101. Μ. Άνάστος, «Θεολογία», *Ιστ.ΕΕ*, Η΄ (1979), 261, 263 κ. έ.: Ροδόπουλος, «Ό καθαγιασμός»,
21· H. Smith, «And Take Bread...». *Cerularius and the Azyme Controversy of 1054*, Παρίσι 1978· Κατσαρός,
Κασταμονίτης, 265-270.

102. Beck, *Kirche*, 321· Ροδόπουλος, «Ό καθαγιασμός», 18-24.

103. Για τό σχίσμα και τήν εικονογραφία βλ. A. Lidon, «Byzantine Church Decoration and the Great
Schism of 1054», *Byzantion* LXVIII (1998), 381-397.

104. «Περί τής μεταλήψεως του Δεσποτικού σώματος και αίματος του Νύσσης έκ του κατηχητικού
λόγου. Έτι περί τής μεταλήψεως του Δεσποτικού σώματος και αίματος του Δαμασκηνού», βλ. *PG* 130, στ.
1261-1265, στ. 1265-1273.

105. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 111-115 σημ. 34, 183· Townsley, «Eucharistic», 143 κ. έ.: βλ. επίσης,
Beck, *Kirche*, 48, 321· Ροδόπουλος, «Ό καθαγιασμός», 39-57.

106. V. Laurent-J. Darrrouzès, *Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, 1 κ. έ.

107. Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινή Άνατολή και Λατινική Δύση*, Άθήνα 1966, 132 κ. έ.: «Ό ίδιος»,
«Ό αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και ή Δύσις 1258-1282: Μελέτη επί των βυζαντινο-λατινικών σχέσε-
ων», Άθήνα 1969, 195-220, ειδ. 200 κ. έ., 219· D. Nicol, *The Greeks and the Union of Churches: The Preliminaries
to the Second Council of Lyon, 1261-1274 (Byzantium. Its Ecclesiastical History and Relations with the Western*

κνύεται στην πραγματεία του Μάρκου Εὐγενικοῦ (+1445), ὁ τίτλος τῆς ὁποίας δηλώνει: *Ὁ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ρημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα Δῶρα, ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχῆς καὶ εὐλογίας τοῦ ἱερέως δυνάμει τοῦ ἁγίου Πνεύματος*¹⁰⁸. Τὸ κείμενο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου ποὺ ἀκολουθεῖ πατερικὰ χωρία¹⁰⁹ καὶ Ἑρμηνεῖες τῆς θείας λειτουργίας¹¹⁰, ἀπαγγέλθηκε στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) καταλήγοντας στὴν ἀκριβῆ περιγραφή τῆς στιγμῆς τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων¹¹¹.

Σημαντικὴ διαφορὰ στὸ τυπικὸ τῶν δύο δογμάτων ἦταν, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ μὴ τεμαχισμὸς τοῦ ἀμνοῦ, δηλαδή ὁ μελισμὸς, ἡ ἀποχὴ τῶν λατίνων λαϊκῶν ἀπὸ τὸ ποτήριο καὶ τὸ ἀντίδωρο, καθὼς καὶ ἡ μὴ τήρηση τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Ἀποκαλυπτικὸ εἶναι τὸ κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνα ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Κύριλλο τὸν πρὶν Κυζίκου Κωνσταντῖνο τὸν Στιλβῆ μὲ τίτλο *Τὰ αἰτιώματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περὶ δογμάτων καὶ γραφῶν καὶ ἑτέρων πολλῶν*¹¹². Οἱ Λατῖνοι κατὰ τὸν Στιλβῆ, ποὺ διετέλεσε καὶ διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς σχολῆς, δὲν τελοῦν τὸν μελισμὸ καὶ δὲν μετέχουν τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ἀρμενίζου, ἀφοῦ δὲν ρίχνουν νερὸ στὸ αἶμα¹¹³. Ἐπίσης, ὁ Θεόδωρος Βαλασαμῶν (12ος/13ος αἰ.) σχολιάζοντας τὸν 32ο κανόνα τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ συνόδου (692) τὸν σχετικὸ μὲ τὴ μείξη τοῦ νεροῦ στὸ κρασί τῆς θείας εὐχαριστίας, παρομοίαζε τοὺς Λατίνους μὲ τοὺς Ἀρμενίους, ποὺ ἐπίσης δὲν δέχονταν τὴ χρῆση τοῦ ζέοντος ὕδατος¹¹⁴. Στὰ κείμενα τοῦ Βαλασαμῶνα εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἀδιάλλακτη καὶ ἐχθρικὴ τοποθέτησή του ἀπέναντι στοὺς Λατίνους, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ αἰρετικούς καὶ ὑπαίτιους γιὰ τὶς ἐχθρικές σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν¹¹⁵.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εἶχε χρέος νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸ δόγμα σχετικὰ μὲ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, μυστήριο ποὺ εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὴ ζωὴ τῶν πιστῶν καθὼς καὶ τοῦ κλήρου, ἰδιαίτερα μάλιστα σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ παπικὸς προσηλυτισμὸς ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἔντονος. Τὸ μυστήριο πρέπει νὰ

World, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, V) Π. Γουναρίδης, «Ἰωάννης Βέγκος ἐχθρὸς Ρωμαίων», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου Βαλκάνια καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος (12ος-17ος αἰῶνας)*, 1994, Ἀθήνα 1999, 29-40.

108. PG 160, στ. 1080-1090.

109. Χρυσόστομος, PG 48, στ. 642 καὶ PG 49, στ. 382 καὶ PG 50, στ. 459· Κύριλλος Ἱεροσολύμων, PG 33, στ. 1113-1116· Ψευδο-Δαμασκηνός, PG 95, στ. 401-404, 409.

110. Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, στ. 437· Θεόδωρος Μοψουεστίας, βλ. Danielou, *Liturgie*, 139 κ. ἑ.· Townsley, «Eucharistic», 114 κ. ἑ.· R. Taft, «The Liturgy of the Great Church. An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm», *DOP* 34-35 (1980-1981), 65· Θεόδωρος Ἀνδιδων, PG 140, στ. 448, 452 κ. ἑ.· Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 425 κ. ἑ., 428, 433-437, 444 κ. ἑ.

111. «κατάπεμψον... τὸ Πνεῦμα σου τὸ ἅγιον, καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου, τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦτῳ τίμιον αἶμα τοῦ Χριστοῦ σου, μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ», βλ. PG 160, στ. 1080, 1089.

112. Darrouzès, «Le mémoire», 61 κ. ἑ. βλ. καὶ R. Browning, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», *Byzantion* XXXIII (1963), 28.

113. Βλ. Darrouzès, «Le mémoire», 63-69, 81-91, εἰδ. 63 κ. ἑ. (ια, ιβ), 87 (ρ) βλ. ἐπίσης στὸ κεφάλαιο Ἡ μεταφορὰ τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν δίσκο στὸ ποτήριο.

114. Ράλλης-Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, II, 376 κ. ἑ. βλ. καὶ Ch. Konstantinidi, «Der 32 Kanon des Konzils "im Trullo" (692) in der Apsismalerei», *Zograf* 21 (1990), 5-8.

115. S. J. Gallagher, «Balsamon's view on Papal Primacy», στὸ *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. A comparative Study*, Birmingham 2002, 166-174, εἰδ. 172-174.

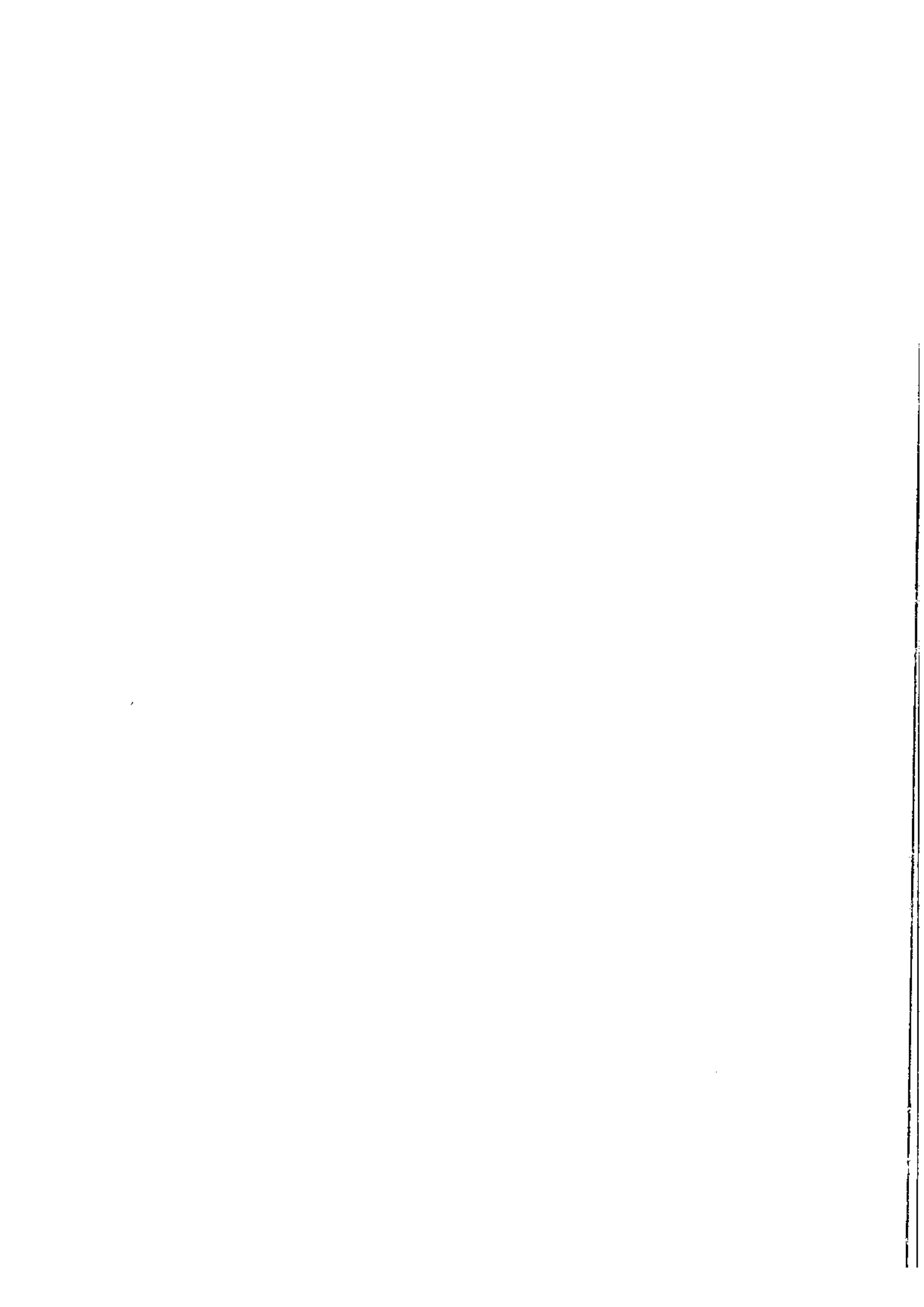
τελείται, όπως παρέδωσε ο Ψευδο-Δαμασκηνός (11ος αί.), κλώμενον και έκχινόμενον έσθιόμενον και πινόμενον¹¹⁶.

Έχω τή γνώμη ότι στή ραγδαία εξάπλωση του είκονογραφικού θέματος του Μελισμού συνέβαλε το διαφορετικό τελετουργικό του μυστηρίου τής θείας εϋχαριστίας ανάμεσα στις δύο Έκκλησίες. Επιπλέον πρέπει να προστεθούν τὰ πολιτικά και κοινωνικά επακόλουθα που προκλήθηκαν μετά την κατάληψη τής βυζαντινής Πρωτεύουσας από τους Λατίνους¹¹⁷. Αν σύμφωνα με τή γνώμη του C. Mango ο Βογομιλισμός άνθοϋσε και μετά την επίσημη καταδίκη του¹¹⁸, ο παπικός προσηλυτισμός δέν θα πρέπει να ήταν λιγότερο επικίνδυνος. Σε μιὰ θρησκευτική κοινωνία, όπως ή βυζαντινή, όπου ή λειτουργική πράξη επικύρωνε τις αποφάσεις των συνόδων και διατηρούσε τὸ δόγμα και τήν κοινωνική ένότητα, μιὰ δογματικά αντίπαλη Έκκλησία, όπως ή παπική, επέφερε σύγχυση και διαστρέβλωνε τή λειτουργική πρακτική των πιστών. Τὸ είκονογραφικό θέμα του Μελισμού, τὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν διδακτικά πρὸς τὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα τής Έκκλησίας με τις συμπληρωματικές επιγραφές του, φαίνεται ότι ὑπῆρξε ἀναγκαῖο.

116. PG 95, στ. 408.

117. S. J. Gallagher, «Théodore Balsamon: The Orthodox Church in Twelfth-Century Constantinople», στο *Church Law and Church Order in Rome and Byzantium. A comparative Study*, Birmingham 2002, 153-186, εἰδ. 164-166.

118. C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 102.

XV. Σοροάνι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα.
Μελισμός, Σάββας I Σερβίας,
Ἰγνάτιος Θεοφόρος.

XVI. Σοροάνι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα.
Μελισμός, Ἀρσένιος I Σερβίας.

XVII. Σοροάκι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, Σάββας II Σερβίας.

XVIII. Σοροάκι, Ἁγία Τριάδα, παρεκκλήσι Ἁγίου Συμεών Νεμανja. Μελισμός.

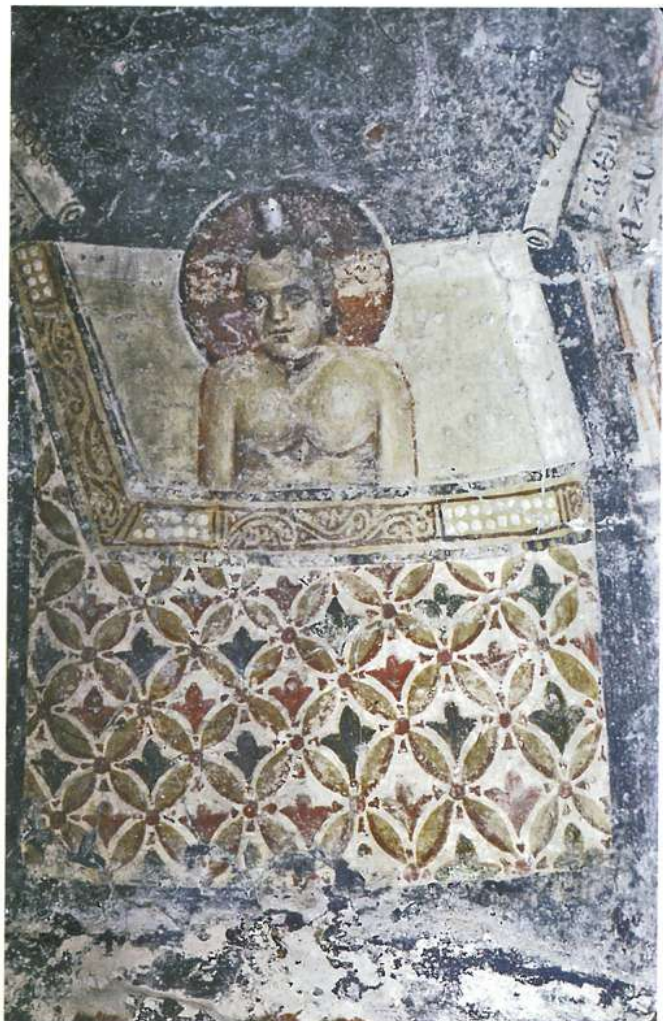

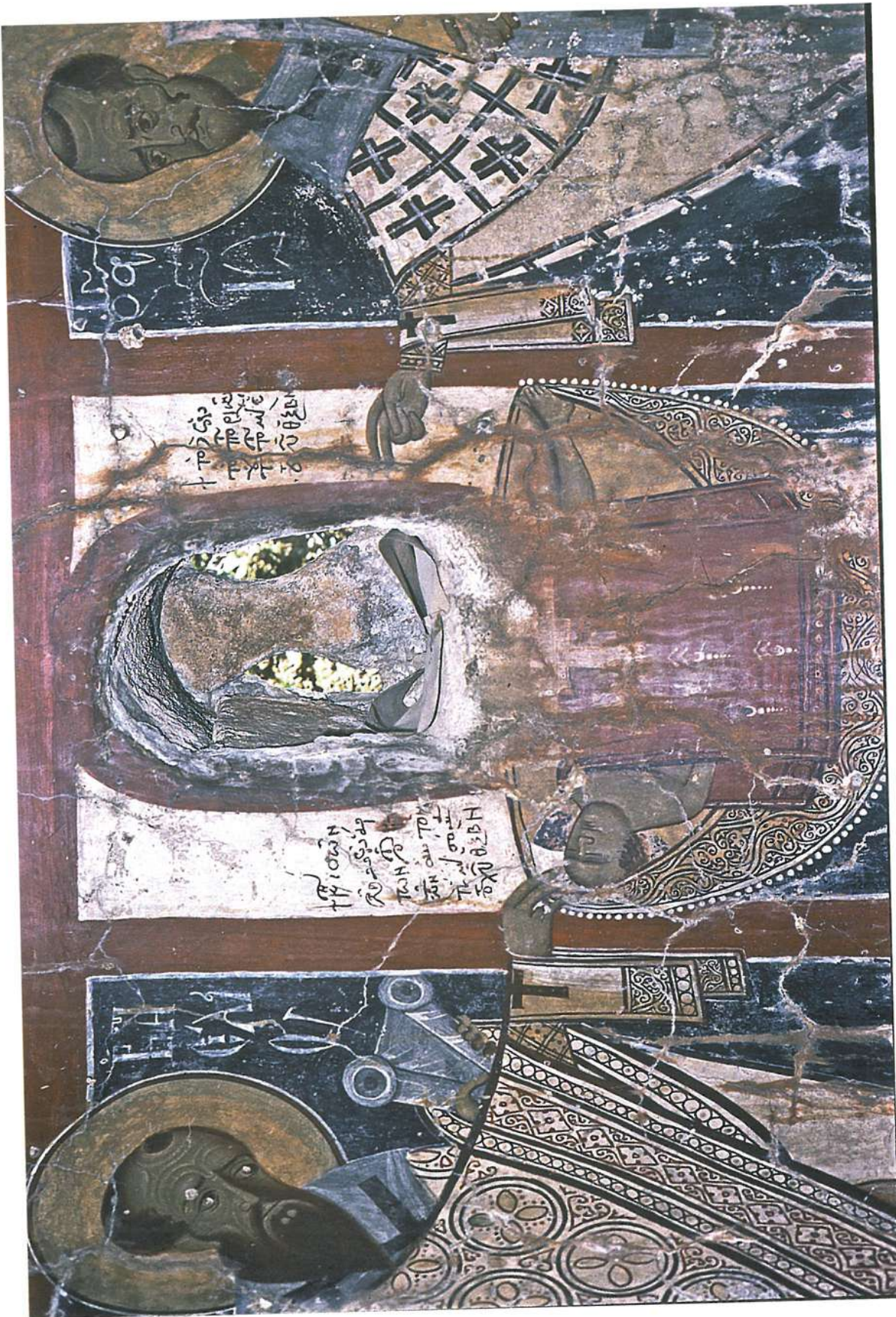
XIX. Μονεμβασιά, Άσκηταριό. Μελισμός, άγγελος-διάκονος.

XX. Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση. Με-
λισμός.

XXI. Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση.
Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

XXXII. Λειβαδάς, Κρήτη, Ἅγιος Δημήτριος. Μελισμῶς, Βασιλεῖος, Χρυσόστομος.

XXIII. Λειβαδάς, Κρήτη, Ἅγιος Δημήτριος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

XXIV. Βέροια, Μητρόπολη. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Νύσσης.

XXV. Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Καπεο. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος, Χρυσόστομος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Ο ΤΥΠΟΣ Α

Η ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ: Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ-ΤΙΜΙΑ ΔΩΡΑ

Ο τύπος Α του Μελισμού καθορίζεται από την παράσταση της αγίας τράπεζας, πάνω στην οποία βρίσκονται τα απαραίτητα λειτουργικά σκεύη για την τέλεση του μυστηρίου της θείας εὐχαριστίας και ὁ λειτουργικός ἄμνος. Ἡ πρωιμότερη χρονολογημένη παράσταση τοῦ τύπου Α εἶναι ἡ τοιχογραφία πού σώζεται στήν ἀψίδα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στό Πελέντρι τῆς Κύπρου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1178 (εἰκ. 1, D)¹. Ἡ παράσταση πού ἀνήκει στό πρῶτο στρώμα τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ, ἀποτελεῖ τὴν ἀπλούστερη μορφή τοῦ Μελισμού. Στό μέσον τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας πάνω στήν ἀγία τράπεζα πού πλαισιώνεται ἀπὸ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, διακρίνονται ἄριστερά ὁ ἄδειος δίσκος καὶ δεξιὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ ποτήριο. Ἡ διάταξη ἀποτυπώνει τὴ θέση πού παίρνουν ὁ δίσκος καὶ τὸ ποτήριο πάνω στήν ἀγία τράπεζα κατὰ τὴν ἀγία ἀναφορὰ ἢ πάνω στήν τράπεζα τῆς προθέσεως κατὰ τὴν προσκομιδῆ². Τὰ ἀπαραίτητα σκεύη τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, δίσκος καὶ ποτήριο ἄδεια, εἰκονίστηκαν πάνω στήν ἀγία τράπεζα σὲ λίγα μνημεῖα πού μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μέχρι τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα (εἰκ. 8,13)³, καθὼς καὶ σὲ λίγους παλαιολόγειους ναοὺς (εἰκ. 132)⁴.

1. Βλ. Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου», 213 κ. ἑ. Stylianou, *The Painted Churches*, 507 κ. ἑ.

2. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 231.

3. Στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὰ Ἑλληνικά Κέα, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1969, 22 σημ. 41· στή Βοϊάνα στή Σόφια, βλ. Α. Grabar, *L'eglise de Boiana*, Σόφια, 1978 (2), 40· στή Παναγία τοῦ Petrič στή Stanimaca, βλ. L. Hadermann-Misguich, «Fresques de Chypre et de Macédoine dans la seconde moitié du XIIe siècle», *Πρακτικά τοῦ 1ου Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου* (1969), Λευκωσία 1972, II, 46· στή Παναγία στὰ Μυριοκέφαλα Κρήτης, βλ. Γ. Ἀντουράκης, *Αἱ Μοναὶ Μυριοκέφαλων καὶ Ρουστίκων Κρήτης μετὰ τῶν παρεκκλησιῶν αὐτῶν*, Ἀθήνα 1977, 87 κ. ἑ.· στή Bezir-Ana-kilisse στὸ Belisima (εἰκ. 8), βλ. Lafontaine-Dosogne, «Une église», 295 κ. ἑ.· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Κουρνά (διακ.) Κρήτης (εἰκ. 13), βλ. Μ. Γ. Ἀνδριανάκης, «Νέα στοιχεῖα καὶ ἀπόψεις γιὰ τὴ μνημειακὴ τέχνη τῆς Κρήτης κατὰ τὴ β' βυζαντινὴ περίοδο», *Πεπραγμένα τοῦ Στ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Χανιά 1991, II, 22.

4. Στὸν Ἅγιο Πέτρο στήν Καστανιά (;) στή Μεταμόρφωση στὰ Πλεμενιανά Κρήτης, βλ. Στ. Μαδεράκης, «Μία ἐκκλησία στήν ἐπαρχία Σελίνου: Ὁ Χριστὸς στὰ Πλεμενιανά», *Πεπραγμένα τοῦ Ε' Διε-*

Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι παρόμοια θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ παράσταση ποὺ διασώζεται αποσπασματικῶς στὴ δευτέρη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας στὸν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο τῆς Πρέσπας (985-996)⁵. Στὴν τοιχογραφία εἰκονίζεται ἡ ἅγια τράπεζα πλαισιωμένη ἀπὸ μεταπικτούς ἱεράρχες, ἐνῶ μόλις διακρίνεται στὴν ἀριστερὴ τῆς πλευρᾶς τμῆμα τοῦ δίσκου. Γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου ἔχουν γίνει τρεῖς προτάσεις ἀποκατάστασης ἀπὸ τὸν P. Miljković-Perek, οἱ ὁποῖες ἀντλοῦν στοιχεῖα κυρίως ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων ἢ βασιζόνται σὲ ἀνάλογες παραστάσεις μικρογραφιῶν⁶. Ἐντούτοις, ἡ πιθανότερη ἀποκατάσταση τῆς παράστασης στὸν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο (εἰκ. 279) πρέπει νὰ βασιζέται στὸ σχῆμα ποὺ ἀκολούθησαν στὴν πλειονότητά τους οἱ παραστάσεις τοῦ Μελισμοῦ κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰῶνα, δηλαδὴ ἡ ἅγια τράπεζα καὶ πάνω τῆς ἄδεια τὰ ἀπαραίτητα σκεῦη τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, δίσκος καὶ ποτήριο.

Ἀπὸ τίς παραστάσεις τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα τοῦ τύπου Α τοῦ Μελισμοῦ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν δύο συνθέσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτυπώνουν μιὰ συγκεκριμένη στιγμή τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐκείνην τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν τιμιῶν δώρων. Πρόκειται γιὰ τὴ συγκεκριμένη στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἐκφωνοῦνται τὰ λόγια τῆς σύστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, γίνεται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τὰ τίμια δῶρα⁷.

Στὴν παράσταση τῆς Bezir-Ana-kilisse στὸ Belisirma τῆς Καππαδοκίας, πάνω στὴν ἅγια τράπεζα βρίσκονται ὁ δίσκος καὶ τὸ ποτήριο, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἴπταται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή τῆς περιστερᾶς· ἡ τράπεζα καλύπτεται ἀπὸ τὸ κιβώριο καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους-διακόνους καὶ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ποὺ εὐλογοῦν (εἰκ. 8)⁸. Ἡ εἰκόνιση τῆς περιστερᾶς στὴν παράσταση δηλώνει τὴ στιγμή τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν ὁποία συντελεῖται ὁ καθαγιασμός τῶν θείων δώρων. Ἡ ἀποψη τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας (+428) ποὺ θεωροῦσε παρὸν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα κατὰ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας⁹, ἀκολουθήθημε ἀπὸ ἀρκετοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες, οἱ ὁποῖοι δέχονταν ὅτι ὁ καθαγιασμός τῶν θείων δώρων γίνεται μόνον *δυνάμει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*. Τὴν ἐπίσημη θεώρηση τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐξέφραξε ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνός (1080-1122), ὁ ὁποῖος συνόψισε ὅτι *Πνεῦμα ἅγιον ἐπιφοιτᾷ, καὶ ταῦτα ποιεῖ*¹⁰, ἐνῶ περισσότερο γνωστὴ εἶναι ἡ

θνοὺς Κρητολογικῶν Συνεδρίων (Ἅγ. Νικόλαος 1981), Ἡράκλειο 1986, II, 260, πίν. 4-6α· στὸν Ἀρχάγγελο (1327/28) (εἰκ. 132) καὶ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη (1328/29) στὴν Κάντανο Κρήτης· στὸ παρεκκλήσι τῆς Μεταμορφώσεως στὸν Πύργο τοῦ Χρέλη στὴ Rila (1334/35), βλ. E. Bakalova, «Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIVe siècle (1331-1393)», στὸ *L'École de la Morava*, 68 κ.έ.· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μπρίκι (:).

5. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου*, Θεσσαλονίκη 1969, 111 κ.έ., 147 κ.έ., εἰκ. 30-31, πίν. 10, 69, 70, 71 (1), 84(2)-87· Miljković-Perek, *Veljusa*, 161 κ.έ., 165 κ.έ., σχ. 27.

6. Miljković-Perek, *Veljusa*, 167 κ.έ.

7. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 11, 109, 111-115 καὶ σημ. 34, 183· Χρυσόστομος, *PG* 48, στ. 642 καὶ *PG* 49, στ. 398 καὶ *PG* 50, στ. 459· Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *PG* 33, στ. 1113-1116· Ψευδο-Δαμασκηνός, *PG* 95, στ. 401-404, 409· Γερμανός ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 437· Θεόδωρος Ἀνδιδων, *PG* 140, στ. 448, 452 κ.έ.· Νικόλαος Καβάσιλας, *PG* 150, στ. 425 κ.έ., 428, 433 κ.έ., 444 κ.έ.· Γεννάδιος ΚΠόλεως, *PG* 160, στ. 380· Μάρκος Ἐφέσου, *PG* 160, στ. 1089· βλ. ἐπίσης Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός», 181 κ.έ.· Bornert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226.

8. Lafontaine-Dosogne, «Une église», 295 κ.έ., 300 κ.έ.

9. Townsley, «Eucharistic», 141 κ.έ., 144 κ.έ.

10. «Ὁ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ρημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχῆς καὶ εὐλογίας τοῦ ἱερέως δυνάμει τοῦ Ἁγ. Πνεύματος», βλ. *PG* 130, στ. 1269.

είδικη πραγματεία του Μάρκου Έφέσου (+1445), που κατατέθηκε στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439)¹¹. Στο κείμενο του Μάρκου Έφέσου¹², το οποίο σημειωτέον επαναλαμβάνει χωρίο από την Προθεωρία του Θεοδώρου Άνδιδων (1054-1067)¹³, αναφέρονται οι ευχές του καθαγιασμού του άρτου και του οίνου από τη θεία λειτουργία, οι οποίες έμφωνούνται τη στιγμή της επίκλησης του Άγιου Πνεύματος, *κατάπεμψόν φησι, τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον, καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου, τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου, μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ*. Οι ευχές αυτές ακριβῶς αναγράφονται ὡς ἐπιγραφές-σχόλια στην παράσταση στη Bezir-Ana-Kilisse στο Belisirma. Ἐς προστεθεῖ ὅτι στην καππαδοκική παράσταση ἡ περιστερὰ κατέρχεται ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κιβώριου, πὺ συμβολίζει τὸν οὐρανὸ¹⁴.

Ἡ ἴδια ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν καθαγιασμὸ ἀποδίδεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο στὴν Παναγία τῆς Μονῆς τῶν Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη. Στὴ σκέψη αὐτὴ ὁδηγεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς-σχολίου πὺ συνοδεύει τὴν παράσταση, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ ἀκριβῶς στὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, *αἷμα θεουργὸν ὄρασε ἁμινὸν καὶ τὴν ἐπίκλησιν ἐξάρχῃ Θεοῦ των*. Ἡ λιτὴ σύνθεση στὰ Μυριοκέφαλα μὲ τὴν ἁγία τράπεζα πὺ καλύπτεται ἀπὸ κιονοστήρικτο κιβώριο καὶ πάνω τῆς βρίσκονται τὸ ποτήριο καὶ ὁ δίσκος ἄδεια, ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως (+733), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἀοράτως παρὸν κατὰ τὸν καθαγιασμὸ¹⁵. Ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴ στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ ἀναγνωρίζεται καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Μουζάκη τῆς Καστοριάς (1383/84)¹⁶, ὅπου εἰκονίζεται ἁγία τράπεζα καὶ λίγο πὺ πάνω τμήμα οὐρανοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατέρχεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή ἀκτίνων. Ὅμοια εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση τῆς συγκεκριμένης στιγμῆς τοῦ καθαγιασμοῦ παρατηρεῖται καὶ σὲ δύο ἀκόμη παλαιολόγειες παραστάσεις, πὺ ἀνήκουν στὸν τύπο Β τοῦ Μελισμοῦ, μὲ τὴ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ὅπως στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Treska (1388/89) καὶ στὴν Ἑλεοῦσα στὴν Πρέσπα (1409/10), οἱ ὁποῖες ἐξετάζονται παρακάτω¹⁷.

Ὁ τύπος Α ἐμπλουτίζεται εἰκονογραφικὰ μὲ τὴν πρόσθετη εἰκόνιση πάνω στὴν ἁγία τράπεζα -ἐκτὸς τοῦ δίσκου καὶ τοῦ ποτηρίου- καὶ ἄλλων ἱερῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων πὺ χρειάζονται κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ὅπως τοῦ ἀστερίσκου, τῆς λαβίδας, τοῦ ποτηροκαλύμματος καὶ τοῦ δισκοκαλύμματος, τῆς λόγχης, τοῦ σπόγγου καθὼς καὶ τοῦ εὐαγγελίου¹⁸. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα πὺ ἀναφέρθηκαν εἶναι γνωστὰ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὴν ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὴν ἀψίδα τῆς Ἁγίας Σοφίας στὸ Κίεβο (1043-1046), ὅπου πάνω στὴν ἁγία τράπεζα βρίσκονται ὁ ἀστερίσκος, ἡ λόγχη, ὁ σπόγγος καὶ ἡ λαβίδα

11. PG 160, στ. 1080-1089.

12. PG 160, στ. 1089.

13. PG 140, στ. 452 κ. ἔ.

14. Θεόδωρος Ἀνδιδων, βλ. PG 140, στ. 441· βλ. καὶ Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87 III, στ. 3984.

15. «Ὅθεν καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα τῇ εὐδοκίᾳ τοῦ Πατρὸς, καὶ βουλήσει τοῦ Υἱοῦ, ἀοράτως παρὸν, ὑποδεικνύει τὴν θείαν ἐνέργειαν, καὶ τῇ χειρὶ τοῦ ἱερέως ἐπισφραγίζει, καὶ μεταβάλλει καὶ τελειοῖ τὰ προκειμένα ἄγια δῶρα εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», βλ. PG 98, στ. 437· ἐπίσης, Ψευδο-Δαμασκηνός, PG 95, στ. 401 κ. ἔ.· Θεόδωρος Ἀβουκαρῆς, PG 97, στ. 1553.

16. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Ἀθήνα 1984, 109, εἰκ. 2.

17. Βλ. κεφάλαιο Ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης μὲ λεπτὲς διαφοροποιήσεις.

18. Γενικὰ γιὰ τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα βλ. V. H. Elbern, «Liturgische Geräte», RbK V (1995), 721-741· γιὰ τὰ λειτουργικὰ ὑφάσματα βλ. Ath. Papas, «Liturgische Tücher», RbK V (1995), 775-789.

(εικ. 281)¹⁹. Ἡ διαφορὰ πού παρατηρεῖται στίς παραστάσεις τοῦ τύπου Α τοῦ Μελισμοῦ, εἶναι ὅτι τὰ λειτουργικά ἀντικείμενα δὲν εἰκονίζονται παρατακτικά, ἀλλὰ με βάση τὴ λειτουργική τους σημασία. Ὁ ἀστερίσκος καλύπτει πάντα τὸν δίσκο καὶ ἡ λαβίδα βρῖσκεται πάντα μέσα στοῦ ποτήριου.

Ἡ ἀπαραίτητη ἀπεικόνιση τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ ἐρμηνεύεται μετὰ βάση τοὺς σχετικούς συμβολισμούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἀποδοθεῖ στὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς πατέρες. Σύμφωνα μετὰ τίς Ἑρμηνεῖες τῆς θείας λειτουργίας, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν σοβαρὲς γραπτὲς πηγὲς τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Μελισμοῦ, τὰ λειτουργικά ἀντικείμενα, δηλαδὴ ὁ ἀστερίσκος, ἡ λόγχη, ἡ λαβίδα, ὁ σπόγγος καὶ τὰ καλύμματα, συνδέονται συμβολικά ἄλλοτε μετὰ τὴν Ἑνσάρκωση καὶ ἄλλοτε μετὰ τὸ Πάθος ἢ καὶ μετὰ τὰ δύο²⁰.

Ὁ ἀστερίσκος πού σχετίζεται ἀποκλειστικά μετὰ τὴν Ἑνσάρκωση καὶ τὴ Γέννηση²¹ εἶναι τὸ πρῶτο λειτουργικὸ ἀντικείμενο πού εἰκονίζεται στὸν Μελισμό ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα. Τὸ πρῶμοτερο παράδειγμα βρῖσκεται στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους στὴν Καστοριά, ὅπου πάνω στὴν ἁγία τράπεζα εἶναι ὁ δίσκος καλυμμένος μετὰ τὸν ἀστερίσκο καὶ δίπλα τὸ ποτήριον (εικ. 5). Ἡ σύνθεση θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ λίγα χρόνια μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι (1178) (εικ. 1, I). Ὁ ἀστερίσκος, μετὰ τὴν εἰκόνισή του πάνω στὸν δίσκο στὸ μνημεῖο τῆς Καστοριάς, ἀπετέλεσε ἀπαραίτητο εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τῶν παραστάσεων τοῦ τύπου Α καὶ ἐντοπίζεται σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ 13ου (εικ. 55, 56)²² καὶ τοῦ 14ου αἰώνα (εικ. 57, 58-59, 171, 218)²³· ἐπίσης κατὰ τὸν 15ο αἰώνα κυρίως σὲ ναοὺς τῆς Κρήτης (εικ. 257, 259, 262, LXXVII, LXXX)²⁴. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ περιπτώσεις τοῦ 15ου αἰώνα στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὸ Μονοδένδρι (1413/14) καὶ στὸν Ἀρχάγγελο στὰ Καπετανιανὰ τῆς Κρήτης, ὅπου ὁ ἀστερίσκος δὲν βρῖσκεται πάνω στὸν δίσκο ἀλλὰ πάνω στὴν ἁγία τράπεζα.

Ἡ λαβίδα μέσα στοῦ ποτήριου ἐμπλούτισε τὴν παράσταση τοῦ τύπου Α σὲ τρία μνημεῖα

19. Schulz, *Die Liturgie*, 170 κ. ἔ. Ἀναφέρεται καὶ ὁ σταυρός, πού ὅμως εἶναι κόσμημα τῆς κεντημένης ἐνδυτῆς καὶ ὄχι λατρευτικός, ἐνῶ δὲν ἀναφέρεται ἡ λαβίδα. Γιὰ καλὴ φωτογραφία τοῦ μωσαϊκοῦ βλ. G. Logvin, *Sofika Kievskaja*, Κίεβο 1971, εἰκ. 52, 54· V. Lazarev, *Old Russian, Murals and Mosaics, from the XI to the XVI c.*, Λονδίνο 1966, 22, 23.

20. Βλ. στὸ κεφάλαιο *Οἱ Ἑρμηνεῖες τῆς θείας λειτουργίας*.

21. Schulz, *Die Liturgie*, 162-164.

22. Στὴν Παναγία Χρυσοφίτισσα (ἄψ.) στὰ Χρῦσαφα (1289/90) (εικ. 55), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Παναγία ἢ Χρυσοφίτισσα (1290)», *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολάοι 1982)*, Ἀθήνα 1983, (Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 9), 351· J. P. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-kirche in Chrysapha/Lakonien*, Ἀθήνα 2000, 46 κ. ἔ.: στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Β ναός) στὸ Λαθρῆνο (εικ. 56), βλ. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, ὁ.π., 23 σημ. 46· Α. Στρατιῆ, «Τοιχογραφία ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο Λαθρῆνου Νάξου», *Κληρονομία* 14 (1982), Α', 54.

23. Στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Ποταμιά (εικ. 57) καὶ στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ Πέρα Χαλκί (εικ. 58-59) τῆς Νάξου· στὴν Περίβλεπτο (διακ.) τοῦ Μυστρά, βλ. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, 15· στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὴ Νερομάνα Αἰτωλίας (1372/73), βλ. Σ. Κίσσης, «Ἡ Μονὴ Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας», *ΕΕΣΤΜ* 3 (1971-72), 36 κ. ἔ.: στὸν Σωτήρα στὰ Ἀκούμια, στὸν Θεολόγο στὸν Σπήλιο-Καλογέρου (1346/47) (εικ. 171), στοὺς Ἁγίους Θεόδωρο καὶ Χαράλαμπο στὸ Σπήλι, στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὸν Κίτιρο (1372/73) (εικ. 218), στὸν Ἅγιο Προκόπιο καὶ Ἁγίους Ἀποστόλους (1381-1391) στὸν Δρῦ τῆς Κρήτης.

24. Στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὸ Ἀρχάδι· στὴν Παναγία (πρόθ.) στὸν Μέρωνα (εικ. 257)· στὴν Ἁγία Τριάδα στὴν Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης (εικ. 259, LXXVII), βλ. Σπαθαράκης, «Ἁγ. Τριάδα», 286· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Ἄρτό (1401) (εικ. 262, LXXX), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης «Ὁ εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης ναῦσιος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου», *Κρητ.Χρον* 11 (1957), 71· στὸν Ἀρχάγγελο στὰ Μέσα Λακωνία· στὸν Ἀρχάγγελο στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα.

της Νάξου, που χρονολογούνται στο γύρισμα του 13ου προς τον 14ο αιώνα, στον Άγιο Ανδρέα στην Ποταμιά, στον Άγιο Παντελεήμονα και στον Άγιο Γεώργιο στο Πέρα Χαλκί (είκ. 57, 58-59) και ακολούθως σε μεταγενέστερους ναούς κυρίως της Κρήτης (είκ. 257, 259, 262, LXXVII, LXXX)²⁵. Η τοποθέτηση της λαβίδας μέσα στο ποτήριο και όχι απλώς πάνω στην αγία τράπεζα, όπως στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στην Αγία Σοφία Κιέβου (1043-1046) (είκ. 281), εκτός από τη ρεαλιστική παρουσία της κατά το τυπικό του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας, διαθέτει και έμμεσες δογματικές προεκτάσεις, αφού η λαβίδα έχει συνδεθεί από τους εκκλησιαστικούς πατέρες συμβολικά με τη Θεοτόκο και την Ένσάρκωση²⁶. Η απεικόνιση της λαβίδας στην παράσταση του Μελισμού δηλώνει τη χρήση της στην ανάμειξη του οίνου με το ύδωρ, που συντελείται κατά την ακολουθία της προσκομιδής, αλλά και την πιθανή υποχρεωτική χρήση της κατά την κοινωνία των πιστών.

Στην παράσταση του Αγίου Παντελεήμονα στο Πέρα Χαλκί της Νάξου ανάμεσα στα ιερά σκεύη που βρίσκονται πάνω στην αγία τράπεζα, εικονίζεται για πρώτη φορά ένα απαραίτητο λειτουργικό αντικείμενο για την τέλεση του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας, ή λόγχη (είκ. 58-59). Στη λόγχη, που περιλαμβάνεται επίσης στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στην Αγία Σοφία Κιέβου (1043-1046) (είκ. 281), έχουν προσδοθεί διττοί συμβολισμοί σχετικοί με την Ένσάρκωση και το Πάθος²⁷. Η εικόνη της λόγχης διασώθηκε κυρίως σε μνημεία της Κρήτης του 14ου (είκ. 171, 218)²⁸ και του 15ου αιώνα (είκ. 257, 259, 262, LXXVII, LXXX)²⁹.

Η παράσταση του Αγίου Παντελεήμονα στο Πέρα Χαλκί προκαλεί πρόσθετο ενδιαφέρον εξαιτίας της απεικόνισης των δύο ιερών καλυμμάτων, του δισκοκαλύμματος πάνω από τον δίσκο, ο οποίος φέρει άστερισμο, και του ποτηροκαλύμματος, που καλύπτει μερικώς το ποτήριο, για να εξέχει η λαβίδα που βρίσκεται μέσα σε αυτό (είκ. 58-59). Σύμφωνα με τα πατερικά κείμενα διττοί συμβολισμοί ισχύουν για τα λειτουργικά καλύμματα, τα οποία συνδέονται τόσο με τη Γέννηση όσο και με το Πάθος³⁰. Το δισκοκάλυμμα που καλύπτει τον δίσκο με τον άστερισμο διασώθηκε σε μερικές παραστάσεις του 14ου αιώνα στην Κρήτη, στα Κύ-

25. Στο παρεκκλήσι του Αγίου Αντωνίου στην Κερά της Κριτσής και στους Αγίους Θεόδωρο και Χαράλαμμο στο Σπήλι· στην Αγία Ειρήνη στον Κουρνά (1361/62), βλ. Γ. Άντουράκης, *Ο βυζαντινός ναός της Αγίας Ειρήνης εις Κουρνάν Χανίων*, Αθήνα 1974, 29 κ. έ· στην Αγία Παρασκευή στο Αρκάδι· στην Παναγία (πρόθ.) στον Μέρωνα (είκ. 257)· στην Αγία Τριάδα στην Αγία Τριάδα Ρεθύμνης (είκ. 259, LXXVII), βλ. Σπαθαράκης, *Αγ. Τριάδα*, 286· στον Άγιο Γεώργιο στον Άρτο (1401) (είκ. 262, LXXX), βλ. Δρανδάκης, «Ο εις Άρτόν», δ.π., 71· στον Άγιο Αντώνιο στο Κεραμούτσι (1434/35)· στον Αρχάγγελο στα Καμηλιανά (1440) και στην Παναγία στη Γέργερη (1443). Επίσης στους Αγίους Αποστόλους στη Νερομάνα Αιτωλίας (1372/73) και στην Αγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι Ήπειρου (1413/14).

26. Ψευδο-Σωφρόνιος, *PG* 87 III, στ. 3985.

27. Schulz, *Die Liturgie*, 114, 153, 163, 205.

28. Στην Παναγία στις Πρασές, στον Σωτήρα στα Ακούμια, στον Θεολόγο στον Σπήλιο Καλογέρου (1346/47) (είκ. 171), στην Αγία Παρασκευή στον Κίτιρο (1372/73) (είκ. 218) και στον Άγιο Προκόπιο στον Δρῦ. Εκτός Κρήτης μόνον στους Αγίους Αποστόλους στη Νερομάνα της Αιτωλίας (1372/73).

29. Στην Αγία Παρασκευή στο Αρκάδι· στην Παναγία (πρόθ.) στον Μέρωνα (είκ. 257)· στην Αγία Τριάδα στην Αγία Τριάδα Ρεθύμνης (είκ. 259, LXXVII), βλ. Σπαθαράκης, «Αγ. Τριάδα», 286· στον Άγιο Γεώργιο στη Βιάννο (1401)· στον Άγιο Γεώργιο στον Άρτο (1401) (είκ. 262, LXXX), βλ. Δρανδάκης, «Ο εις Άρτόν», δ.π., 71· στον Αρχάγγελο στα Καπετανιανά· στην Παναγία στη Γέργερη (1443)· στον Άγιο Γεώργιο στη Σύμη, βλ. Έ. Μπορμπουδάκης, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Απάνω Σύμης Βιάννου», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο 1971)*, Αθήνα 1974, II, 224· στον Αρχάγγελο στον Άγιο Παντελεήμονα.

30. Συμεών Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 288· Schulz, *Die Liturgie*, 125, 127.

θηρα και στην Αιτωλία (εικ. 218)³¹. Το ποτήριο με τη λαβίδα εικονίζεται μισοσκεπασμένο με το ποτηροκάλυμμα και στη σύγχρονη με τον Άγιο Παντελεήμονα παράσταση του Άγιου Γεωργίου, που βρίσκεται επίσης στο Πέρα Χαλκί. Το εικονογραφικό στοιχείο επαναλαμβάνεται σε μνημεία της Κρήτης του 14ου³² και του 15ου αιώνα (εικ. 257, 259, 262, LXXVII, LXXX)³³. Στόν ναό του Άγιου Άθανασίου στο Κεφάλι της Κρήτης (1393) πάνω στην άγια τράπεζα εικονίζεται δίπλα στον δίσκο διπλωμένο δισκοκάλυμμα, λεπτομέρεια που επαναλήφθηκε στον Άγιο Γεώργιο στον Άρτό (1401) (εικ. 262, LXXX)³⁴. Σε καμιά παράσταση του τύπου Α του Μελισμού δεν εικονίζεται το τρίτο κάλυμμα, δηλαδή ο λειτουργικός άερας να επικαλύπτει και τα δύο ιερά σκεύη, όπως σε αντίστοιχες παραστάσεις χειρογράφων³⁵.

Ο σπόγγος που συνδέεται άμεσα με τη Σταύρωση³⁶, μόλις διακρίνεται δίπλα στον δίσκο και τη λόγχη στις τοιχογραφίες της Παναγίας στις Πρασές της Κρήτης, που χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αιώνα. Ο σπόγγος ή μούσα, που περιλαμβάνεται ανάμεσα στα λειτουργικά αντικείμενα τα οποία εικονίζονται στην παράσταση της Κοινωνίας των Άποστόλων στην Άγία Σοφία Κιέβου (1043-1046) (εικ. 281), εικονίζεται επίσης και στην παράσταση της Λειτουργίας του Βασιλείου στην Άγία Σοφία Άχρίδος (1054 περ.) (εικ. 280)³⁷. Ο σχεδιασμός του λειτουργικού αντικειμένου στις δύο παραστάσεις του 11ου αιώνα είναι ιδιαίτερα ρεαλιστικός, σαν ένα μικρό σφουγγάρι. Αντίθετα, ο σπόγγος στις παραστάσεις του Μελισμού διαθέτει λαβή εν είδει καλάμου, όπως το όργανο του θείου λάθους. Με τη μορφή αυτή ο σπόγγος εικονίζεται σε όλες τις παραστάσεις του Μελισμού του 14ου (εικ. 218)³⁸ και του 15ου αιώνα, που εντοπίζονται μόνον στην Κρήτη (εικ. 257, 259, 262, LXXVII, LXXX)³⁹.

Μοναδική είναι η απεικόνιση του κλειστού εὐαγγελίου στην Άγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι (1413/14), αν και το εὐαγγέλιο εικονίζεται πάνω στην άγια τράπεζα στην παράσταση της Λειτουργίας του Βασιλείου στην Άγία Σοφία Άχρίδος (1054 περ.) (εικ. 280) αλλά και στον Εὐαγγελισμό στη Γραčanica (1319-1321) δίπλα στον εὐχαριστιακό Χριστό (εικ. 110)⁴⁰.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα σημαντικὸ εἰκονογραφικὸ στοιχείο τοῦ τύπου

31. Στην Άγία Παρασκευή στον Κίτιρο (1372/73) (εικ. 218) στον Άγιο Προκόπιο και στους Άγίους Άποστόλους στον Δρῦ της Κρήτης· στους Άγίους Άποστόλους στη Νερομάνα Αιτωλίας (1372/73), βλ. Κίτσας, «Η Μονή Άγιων Άποστόλων», δ.π., 36 κ. έ· στον Άγιο Ἰωάννη στο Κουσί-Μητάτα τῶν Κυθήρων.

32. Στόν Άγιο Άθανάσιο στό Κεφάλι (1393).

33. Στην Παναγία (πρόθ.) στόν Μέρωνα (εικ. 257)· στην Άγία Τριάδα στην Άγία Τριάδα Ρεθύμνης (εικ. 259, LXXVII), βλ. Σπαθαράκης, «Άγ. Τριάδα», 286· στον Άγιο Γεώργιο στον Άρτό (1401) (εικ. 262, LXXX), βλ. Δρανδάκης, «Ο εἰς Άρτόν», δ.π., 71· στον Ἀρχάγγελο στό Καμηλιανά (1440)· στον Ἀρχάγγελο στον Άγιο Παντελεήμονα.

34. Δρανδάκης, «Ο εἰς Άρτόν», δ.π., 71.

35. Στη μικρογραφία τοῦ Λειτουργικοῦ εἰλητοῦ της Πάτιμου 707 (μέσα 12ου αἰ.) πάνω στην άγια τράπεζα εικονίζεται ποτήριο, δίσκος με ἀστερίσκο και ὁ άερας που καλύπτει μαζί τόν δίσκο και τό ποτήριο, βλ. *Η Βυζαντινή Τέχνη-Τέχνη Εὐρωπαϊκή. Κατάλογος 9ης Ἐκθεσης. Συμβουλίου Εὐρώπης*, Ἀθήνα 1964, 340 (359), πίν. 359.

36. Ματθαῖος 27, 48-49· Μάρκος 15, 36· Ἰωάννης 19, 29.

37. Djurić, *Fresken*, 10 κ. έ., 233 σημ. 3· βλ. και Grabar, «Ste. Sophie», 262 κ. έ.

38. Στόν Σωτήρα στό Ἀκούμα και στην Άγία Παρασκευή στον Κίτιρο (1372/73) (εικ. 218).

39. Στην Παναγία (πρόθ.) στόν Μέρωνα (εικ. 257)· στην Άγία Τριάδα στην Άγία Τριάδα Ρεθύμνης (εικ. 259, LXXVII), βλ. Σπαθαράκης, «Άγ. Τριάδα», 286· στον Άγιο Γεώργιο στον Άρτό (1401) (εικ. 262, LXXX), βλ. Δρανδάκης, «Ο εἰς Άρτόν», δ.π., 71· στον Ἀρχάγγελο στον Πρινέ· στον Ἀρχάγγελο στον Άγιο Παντελεήμονα.

40. Στην παράσταση τοῦ Μελισμού που είναι κεντημένη στον Ἐπιτάφιο τοῦ Ἰωάννη τῶν Σκοπίων (μέσα 14ου αἰ.) και φυλάσσεται στό Χιλανδάρι, κλειστό εὐαγγέλιο βρίσκεται δίπλα στό ποτήριο, στον δίσκο με ἀστερίσκο και στον κηροστάτη με κερι, βλ. D. Bogdanović-D. Djurić-D. Medaković, *Chilandar*, Βελιγράδι 1978, πίν. 94.

Α του Μελισμού είναι ή απεικόνιση του λειτουργικού άμνου στον δίσκο ή στο ποτήριο, ώστε να ακολουθείται το πατερικό κείμενο του Άββα Νείλου (+450), *Μη ως ψιλῶ ἄρτω προσερχόμεθα τῷ ἄρτῳ τῷ μυστικῷ. Σάξ γάρ ὑπάρχει Θεοῦ. Τῆς σαρκὸς τοίνυν καὶ τοῦ αἵματος μεταλαμβάνοντες τοῦ Θεοῦ Λόγου*⁴¹. Φαίνεται διὸ ὑπάρχει χρονολογική ἐξελικτική πορεία στήν παράσταση δλόκληρου τοῦ λειτουργικοῦ άμνου ή μερίδων του στον δίσκο, καθὼς καὶ ψυχίων τοῦ μελισμένου άμνου στο ποτήριο. Λειτουργικὸς άμνὸς στον δίσκο εἰκονίζεται στήν ἀψίδα τῆς Παναγίας Χρυσαφίτισσας στὰ Χρύσαφα (1289/90) (εἰκ. 55) καὶ στήν Ἁγία Τριάδα στήν Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, στήν καμπὴ τοῦ 14ου πρὸς τὸν 15ο αἰῶνα (εἰκ. 259, LXXVII). Νὰ σημειωθεῖ διὸ ἤδη στήν παράσταση τοῦ τύπου Β τοῦ Μελισμού -μὲ τὴ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ- στον ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοῦ Κurbino (1191), πίσω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται δίσκος πὸν περιέχει λειτουργικὸ άμνὸ καλυμμένο μὲ τὸν άστερίσκο (εἰκ. 10, III)⁴². Τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο φανερῶνει διὸ ἡ τοιχογραφία τῆς Χρυσαφίτισσας ἐπαναλαμβάνει ἓνα σχῆμα τῆς κομνήνειας ἐποχῆς.

Ὁ λειτουργικὸς άμνὸς, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς ἐπαίρεται μὲ τὴ βοήθεια τῆς λόγχης ἀπὸ τὸν ἄρτο γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ στον δίσκο καὶ ἀκολουθῶς νὰ καλυφθεῖ μὲ τὸν άστερίσκο⁴³, εἰκονίζεται στήν παράσταση τῆς Παναγίας Χρυσαφίτισσας στρογγυλὸς καὶ ἔνσταυρος μέσα στον δίσκο πὸν καλύπτεται μὲ άστερίσκο (εἰκ. 55)⁴⁴. Ἀντίθετα στήν κατὰ ἓναν αἰῶνα μεταγενέστερη παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας (εἰκ. 259, LXXVII)⁴⁵ ὁ λειτουργικὸς άμνὸς σχεδιάστηκε τετράγωνος καὶ φέρει ἔνσταυρη σφραγίδα, στὰ διάχωρα τῆς ὁποίας διακρίνονται κουκκίδες, ὑπόμνηση τῶν γνωστῶν ἐπιγραφῶν IC, XC, NI, KA⁴⁶. Στὸ κείμενο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 12ου αἰῶνα Ἐπιμνησις... περὶ τῆς προσκομιδῆς, ἡ σφραγίδα ἀναφέρεται ὡς τετράγωνη ἢ στρογγυλή⁴⁷. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (+1429) στήν Ἐριμνεῖα του παραθέτει τοὺς συμβολισμοὺς τοῦ κυκλικοῦ καὶ τοῦ τετραμεροῦς σχήματος τοῦ λειτουργικοῦ άμνου, πὸν εἶναι ἀντίστοιχα ἢ θεότητα καὶ τὸ θεῖο πάθος καταλήγοντας: *τετραμερῆς δὲ ὁ άμνός, ἀλλ' οὐ κυκλοτερῆς τε καὶ ἄξυμος*⁴⁸. Τὸ σημαντικό εἶναι διὸ στοῦ κείμενο τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης τὸ τετράγωνο σχῆμα τοῦ λειτουργικοῦ άμνου ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ κυκλικὸ. Φαίνεται διὸ ὁ λειτουργικὸς άμνὸς ἦταν κατ' ἀρχὰς στρογγυλὸς καὶ ἀργότερα ἔγινε τετράγωνος, πιθανὸν σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὴ λατινικὴ ὄστια. Στήν παράσταση τῆς Λειτουργίας τοῦ Βασιλείου στήν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος (1054 περ.), ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν V. Djurić ἀπετέλεσε τὸν εἰκονογραφικὸ πυρῆνα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ Μελισμού⁴⁹, ὁ ἱεράρχης λειτουργεῖ μπροστὰ στήν ἁγία τράπεζα, πάνω στήν ὁποία βρίσκεται δλόκληρος ἄρτος πὸν φέρει στὴ μέση στρογγυλὸ λειτουργικὸ άμνὸ μὲ ἔνσταυρη σφραγίδα (εἰκ. 280)⁵⁰.

41. PG 79, στ.405.

42. Γιὰ τὴν ἐριμνεῖα τῆς παράστασης στοῦ Κurbino βλ. στοῦ κεφάλαιο Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπειθείας στήν ἁγία τράπεζα ὄριμος νεκρὸς ἢ παιδὶ ζωντανό.

43. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 223, 232.

44. Δραχνάκης, «Παναγία ἢ Χρυσαφίτισσα», δ.π., 351· Albani, *Die Byzantinischen*, δ.π., 46 κ. ἔ.

45. Σπαθαράκης, «Ἁγ. Τριάδα», 285.

46. Γιὰ τὴν ἀποτύπωση τοῦ σταυροῦ στὴ σφραγίδα βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 135 σημ. 40· βλ. ἐπίσης, G. Galavaris, *Bread and the Liturgy. The Symbolism of early Christian and Byzantine Bread Stamps*, Λονδίνο 1970, 40 κ. ἔ., 67 κ. ἔ., 82 κ. ἔ. 86 κ. ἔ. καὶ ἐνδεικτικὰ εἰκ. 29 κ. ἔ.

47. Laurent, «Le rituel», 129, 79.

48. PG 155, στ.265-268.

49. Djurić, *Fresken*, 10 κ. ἔ., 233 σημ. 3· βλ. καὶ Grabar, «Ste. Sophie», 262 κ. ἔ.

50. Ἦδη στὴ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου 211 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν ἀπὸ τὶς Ὀμιλίες τοῦ Ἰωάννη Χρυσόστομου, πάνω στήν ἁγία τράπεζα εἰκονίζεται στρογγυλὸς λειτουργικὸς άμνός, πὸν φέρει ἔνσταυρη σφραγίδα, ἐνῶ στὰ διάχωρα τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν κουκκίδες, πὸν δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ γραμμάτων, βλ. Galavaris, *Bread*, δ.π., 178, εἰκ. 94.

Σύγχρονη με την παράσταση της Παναγίας Χρυσοφίτισσας είναι η τοιχογραφία που σώζεται στον Άγιο Γεώργιο (Β ναός) στο Λαθρήνο της Νάξου, προς το τέλος του 13ου αιώνα. Πάνω στην αγία τράπεζα που καλύπτεται με αναδιπλωμένη ένδυτή, είναι τοποθετημένος ο δίσκος που περιέχει τρεις μερίδες του άμνου, ενώ είναι σκεπασμένος με τον άστερισκό (εικ. 56). Στα τυπικά των θείων λειτουργιών ο αριθμός των μερίδων του λειτουργικού άμνου διαφέρει· φαίνεται όμως ότι ο αριθμός των τεσσάρων είναι ο συνηθέστερος⁵¹. Στην παράσταση του Λαθρήνου έννοείται μάλλον ότι η μία μερίδα έχει ήδη ριχτεί στο ποτήριο για την κοινωνία των ιερέων⁵².

Από τα μέσα του 14ου αιώνα σε μνημεία της Κρήτης εικονίζεται μέσα στον δίσκο μεγάλος αριθμός μερίδων άρτου (εικ. 171, 257, 259, LXXVII)⁵³. Η συνήθεια της εξαγωγής μερίδων άρτου που τοποθετούνται στον δίσκο γύρω από τον λειτουργικό άμνο κατά την ακολουθία της προσκομιδής, είναι γνωστή από τον 11ο αιώνα⁵⁴ και περιγράφεται στο γνωστό κείμενο του πρώτου μισού του 12ου αιώνα *Υπόμνησις... περί της προσκομιδής*⁵⁵. Κατά το τυπικό της προσκομιδής μετά την ένωση του οίνου και του νερού στο ποτήριο, ο ιερέας εξάγει από τον άρτο και άλλες μερίδες, τις οποίες έναποθέτει γύρω στον άμνο. Μετά την εξαγωγή της πρώτης μερίδας, που είναι αφιερωμένη στη Θεοτόκο και η οποία ξεχωρίζει για το τριγωνικό σχήμα της⁵⁶, ακολουθούν οι μερίδες προς τις Άσώματες δυνάμεις, τον Πρόδρομο, τους Προφήτες, τους Άποστόλους, τους θεοπάτορες, τον άγιο της ημέρας και άλλους άγιους, τους ιεράρχες, τους ζώντες και τους κεκοιμημένους⁵⁷. Οι μερίδες αυτές που είναι *μικρόν, όλίγον τίποτε*⁵⁸, δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη θεία κοινωνία⁵⁹. Ο αύξημένος αριθμός των αφιερωμένων μερίδων συνδέεται με το τυπικό της ακολουθίας της προσκομιδής, όπως αυτό διαμορφώθηκε κυρίως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Η αφιέρωση μερίδων σε πολλούς και διαφόρους άγιους, σε λειτουργούς, σε ζώντες και τεθνεώτες θεωρείται χαρακτηριστικό της Έκκλησίας της Θεσσαλονίκης και όχι της ΚΠόλεως⁶⁰.

Ψιχία μελισμένου άμνου μέσα στο ποτήριο διακρίνονται σε δύο ναούς της Κρήτης, στην Άγία Παρασκευή στον Κίτιο (1372/73) (εικ. 218) και στην ελάχιστη μεταγενέστερη Άγία Τριάδα στην Άγία Τριάδα Ρεθύμνης (εικ. 259, LXXVII). Στην περίπτωση της Άγιας Παρασκευής το περιεχόμενο του ποτηρίου προορίζεται μάλλον για τους λειτουργούς, αφού μέσα στο ποτήριο δεν υπάρχει λαβίδα. Αντίθετα, στην περίπτωση της Άγιας Τριάδας το περιεχόμενο του ποτηρίου είναι για την κοινωνία των λαϊκών, αφού μέσα στο ποτήριο βρίσκεται η λαβίδα⁶¹. Να σημειωθεί ότι στην παράσταση του τύπου Β του Μελισμού στο παρεκκλήσι του Άγιου Νικολάου στη Θεοτόκο Ευεγγέτιδα στη Studenica (1235 περ.) πίσω από τη μορφή του

51. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 132-134 και σημ. 40· Ștefănescu, «L' illustration», 434.

52. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 135· Galavaris, *Bread*, δ.π., 178 κ. έ.

53. Στον Θεολόγο στον Σπήλιο-Καλογέρου (1346/47) (εικ. 171)· στους Άγίους Θεόδωρο και Χαράλαμφο στο Σπήλι· στην Παναγία (πρόθ.) στον Μέρωνα (εικ. 257)· στην Άγία Τριάδα Ρεθύμνης στην Άγία Τριάδα (εικ. 259, LXXVII).

54. Schulz, *Die Liturgie*, 163 κ. έ. σημ. 3-5.

55. Laurent, «Le rituel», 129 κ. έ.

56. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 234.

57. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3, 224 κ. έ., 233 κ. έ.· Galavaris, *Bread*, δ.π., 65 κ. έ.· Schulz, *Die Liturgie*, 196 κ. έ.

58. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 234.

59. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 132· Bognert, *Les commentaires*, 228.

60. Bognert, *Les commentaires*, 228, 254, 267· Schulz, *Die Liturgie*, 163 κ. έ., σημ. 3-5.

61. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 143 κ. έ., 147.

εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται τὸ ποτήριο μὲ ψιχία τοῦ ἄμνου (εἰκ. 26-27)⁶². Τὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο φανερώνει ὅτι ἡ παράσταση στὸν Κίτιρο ἀκολουθεῖ ἓνα πρωιμότερο πρότυπο.

Ἡ παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴν Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, ποῦ χρονολογεῖται στὸ πέρασμα τοῦ 14ου πρὸς τὸν 15ο αἰώνα, προσφέρει τὸ πλέον διαμορφωμένο καὶ ἀνεπτυγμένο δείγμα τοῦ τύπου Α τοῦ Μελισμού (εἰκ. 259, LXXVII). Κάτω ἀπὸ τὸ μικρὸ κιονοστήρικτο κιβώριο καὶ πάνω στὴν ἁγία τράπεζα εἰκονίζονται μέσα στὸν δίσκο σὲ ρεαλιστικὴ διάταξη, ὁ τετράγωνος ἔνσταυρος λειτουργικὸς ἄμνος, ἡ τριγωνικὴ μερίδα τῆς Θεοτόκου⁶³ καὶ οἱ μικρὲς πολλὲς ὑπόλοιπες μερίδες, οἱ ἀφιερωμένες στὶς Ἀσώματες δυνάμεις, στοὺς πολλοὺς ἁγίους καθὼς καὶ στοὺς ζῶντες καὶ κεκοιμημένους. Ὁ δίσκος καλύπτεται ἀπὸ τὸν ἀστερίσκο, δίπλα του βρῖσκεται ἡ λόγχη καὶ τὸ ποτήριο, μέσα στὸ ὁποῖο εἶναι ἡ λαβίδα καὶ ψιχία μελισμένου ἄμνου. Τὸ ποτήριο σκεπάζει ἀραχνουῖφαντο ποτηροκάλυμμα, ἐνῶ παράπλευρα εἶναι ἀκουμπισμένος ὁ σπόγγος. Στὴν παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας ἀποτυπώθηκαν οἱ δύο χρονικὲς στιγμὲς τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, δηλαδὴ τὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς καὶ τὸ τυπικὸ τῆς ἐτοιμασίας τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν. Τὸ ἐνδιάμεσο χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖο τελεῖται ὁ καθαγιασμός καὶ ὁ μελισμός, δηλώνεται μὲ τὶς ἐπιγραφὲς ποῦ ἀναγράφονται στὰ εἰλητὰ τῶν δύο συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν. Οἱ ἐπιγραφὲς μεταγράφουν τὶς εὐχὲς τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου⁶⁴, ἐνῶ οἱ ἱεράρχες εὐλογοῦν, ὅπως ἀρμόζει, τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ⁶⁵.

Ὁ Τύπος Α τοῦ Μελισμού, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρξε ἀρκετὰ δημοφιλὴς, διατηρήθηκε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Μὲ ἀφετηρία τὴν παράσταση στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι Κύπρου (1178) (εἰκ. 1, I), ὅπου ἀποτυπώθηκε ἡ λιτὴ παρουσία τοῦ ἁδείου δίσκου καὶ τοῦ ποτηρίου, ὁ τύπος ἐμπλουτίστηκε μὲ τὴν προσθήκη τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων καθὼς καὶ τοῦ λειτουργικοῦ ἄμνου, ποῦ εἶναι ἀπαραίτητα στὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ὥστε νὰ καταλήξει στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα στὴ μοναδικὴ παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴν Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης (εἰκ. 259, LXXVII). Στὸν Τύπο Α προβάλλεται μὲ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ἐμφανῆ καὶ κατανοητὸ εἰκαστικὸ τρόπο ἡ λειτουργικὴ πρακτικὴ ποῦ ἀκολουθεῖται κατὰ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας. Πολὺ πιθανὸν ὁ Τύπος Α ἀπέτελεσε μιὰ εἰκαστικὴ διδαχὴ πρὸς τοὺς κληρικούς, ἰδίως κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων μνημείων στὰ ὁποῖα εἰκονίζεται βρῖσκεται σὲ λατινοκρατούμενες περιοχές, ὅπως ἡ Νάξος καὶ ἡ Κρήτη⁶⁶.

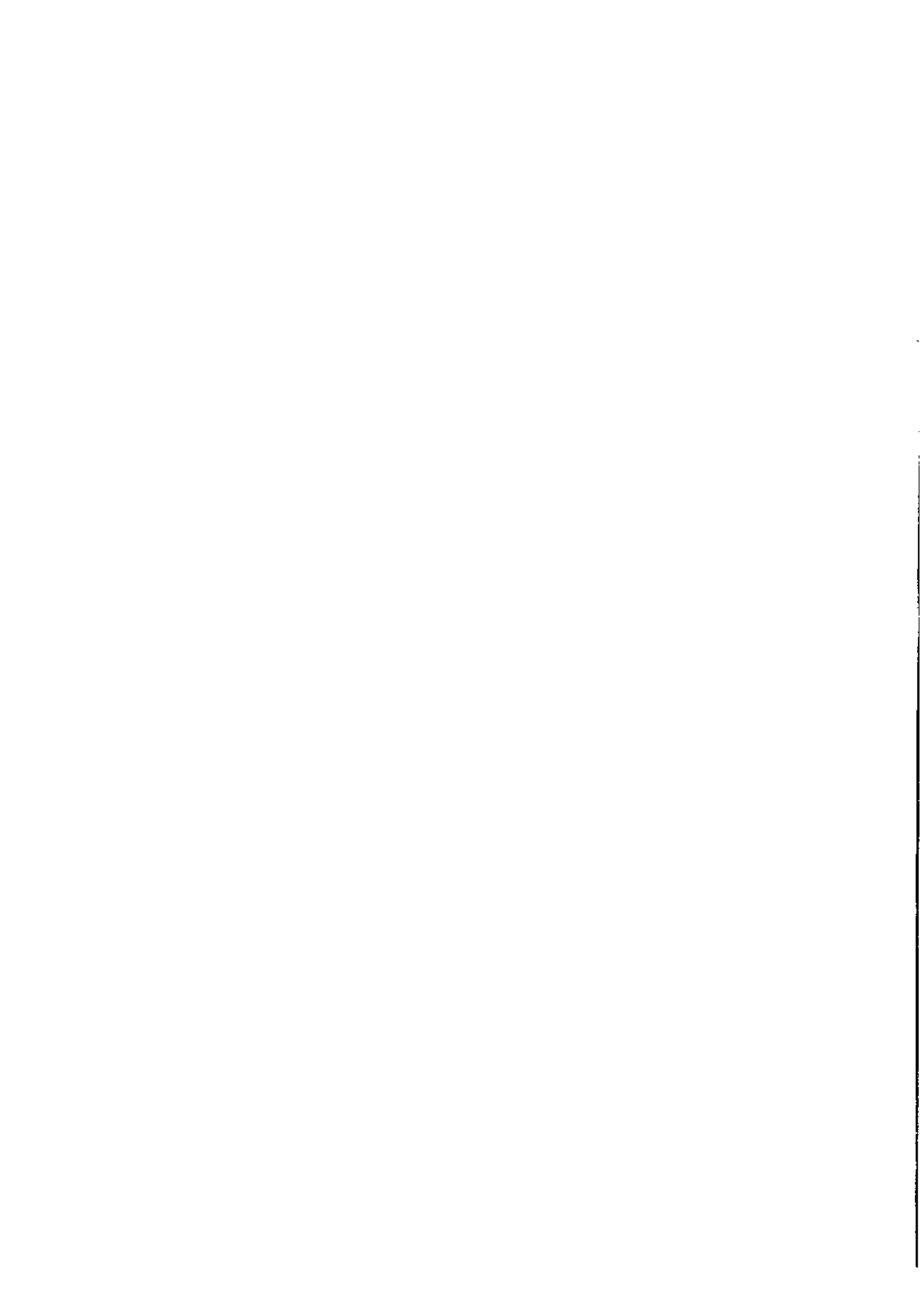
62. Βλ. στὸ κεφάλαιο *Ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης μὲ λεπτὲς διαφοροποιήσεις*.

63. Σπαθαράκης, «Ἁγ. Τριάδα», 285.

64. «Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον...», βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 3· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 114, 9 καὶ «Τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦτω...», βλ. Brightman, ὁ.π., 330, 7· Τρεμπέλας, ὁ.π., 115, 1.

65. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 11, 109, 115.

66. Εἰδικὰ γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Κρήτη σὲ σχέση μὲ τὴ λατινικὴ προπαγάνδα κατὰ τὸν 15ο αἰώνα βλ. Ν. Γκιολῆς, «Εἰκονογραφικὰ θέματα στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν», στὸ *Θεοράμιον, Τόμος στὴ Μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, 279-281.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Ο ΤΥΠΟΣ Β

Η ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ: Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ο τύπος Β του Μελισμού καθορίζεται από την παράσταση της αγίας τράπεζας πάνω στην οποία δεσπόζει ή μορφή του εύχαριστιακού Χριστού. Πρόκειται για μιὰ έντελως νέα μορφή του Χριστού στη βυζαντινή εικονογραφία, ή όποια δέν σχετίζεται με κάποια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή της ζωής του, αλλά βασίζεται στο λειτουργικό και δογματικό υπόβαθρο που παρέχουν τό κείμενο με τό τυπικό της θείας λειτουργίας και ή ιερά παράδοση. Χαρακτηριστική είναι ή ποικιλία των προσώπων με τά όποια παρίσταται ή μορφή του εύχαριστιακού Χριστού, ανάλογα με την κατάσταση στην όποια βρίσκεται, όπως ζωντανός, νεκρός, θυόμενος ή μελισμένος, την ήλικία που έχει, όπως ώριμος ή παιδί, και την τοποθέτησή του, άπευθείας στην άγία τράπεζα, μέσα στα ιερά σκεύη ή στα χέρια του ιεράρχη. Τό χαρακτηριστικό ένδυμα της μορφής του εύχαριστιακού Χριστού είναι ό λειτουργικός άερας που καλύπτει τό μεσαίο τμήμα του γυμνού σώματός του, έκτός έξαιρέσεων. Τό λειτουργικό ύφασμα, που έχει κατά κανόνα όρθογώνιο σχήμα, είναι διακοσμημένο με φυτικό ή γεωμετρικό διάκοσμο και στο μέσον φέρει σταυρικό κόσμημα.

1. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ (ΤΕΛΗ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ): ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ

1.1. 'Ο εύχαριστιακός Χριστός άπευθείας στην άγία τράπεζα ώριμος νεκρός ή παιδί ζωντανό

Στήν κατώτερη ζώνη του ήμικύλινδρου της άψίδας στον άκριβώς χρονολογημένο ναό του 'Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191) δεσπόζει ή μορφή του εύχαριστιακού Χριστού ζωντανού, ξαπλωμένου άπευθείας στην άγία τράπεζα (είκ. 10-11, III-IV)¹. 'Ο Χριστός παρίσταται άκαμπτος πάνω στην πολυτελή ένδυτή, έφηβος με μακριά μαλλιά και εύλογεί με τό δεξιό χέρι. 'Ο εύχαριστιακός άερας, που σκεπάζει τό μέσον του γυμνού κορμού και τό άριστερό του χέρι, είναι τεντωμένος σε όρθογώνιο σχήμα και φέρει σταυρικό κόσμημα. 'Η άγία τράπεζα καλύπτεται από κιονοστήρικτο κιβώριο, που σχεδιάζεται με μοναδικό τρόπο πλαισιώνοντας τους λοβούς του παραθύρου του ιερού. Πίσω από τή μορφή του Χριστού εικονίζονται τά ιερά σκεύη, ό δίσκος με ένσταυρο στρογγυλό λειτουργικό άμνó καλυμμέ-

1. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 67 κ. έ.: Walter, «Radoslav Narthex», 221.

νος με άστερισκο και δίπλα τὸ ποτήριο. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν δύο εἰκονογραφικῶν συμβόλων τῆς θείας εὐχαριστίας, πού εἶναι ἀφενὸς ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ἀφετέρου τὸ ζεῦγος τῶν ἱερῶν σκευῶν – δίσκος και ποτήριο – ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴ διδαχὴ τῆς μεταβολῆς και τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δῶρων σὲ σῶμα και αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἀκολουθώντας τὸ πατερικὸ κείμενο². Εἶναι ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἐκφωνοῦνται τὰ λόγια τῆς σύστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐνῶ συγχρόνως γίνεται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος και ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τὰ τίμια δῶρα³. Ὁ ἴδιος εἰκονογραφικὸς σχεδιασμός, νὰ εἰκονίζεται δηλαδὴ τὸ ζεῦγος τῶν ἱερῶν σκευῶν πίσω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ⁴, παρατηρεῖται σὲ λίγα μνημεῖα τοῦ 13ου (εἰκ. 24, 26-27, 41-42)⁵ και τοῦ 14ου αἰῶνα (εἰκ. 80, 211, XXVI)⁶.

Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ξαπλωμένου ἀπευθείας στὴν ἁγία τράπεζα στὴν κατάσταση τοῦ ζωντανοῦ και στὴν ἡλικία τοῦ ἐφηβου, ὅπως παρουσιάστηκε στὸ Kurbinovo (1191), ἐπαναλήφθηκε λίγο ἀργότερα στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Melnic (εἰκ. 15)⁷. Στὸ Melnic ὁ Χριστὸς ἔχει τὰ χέρια κολλημένα κατὰ μῆκος τοῦ σώματός του σὰν νεκρὸς και εἶναι ξαπλωμένος σὲ στρωμνὴ. Τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ του σκεπάζεται ἀέρας κοσμημένος με σταυρό, ἐνῶ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους-διακόνους πού κρατοῦν στὰ χέρια τους ριπίδιο. Ἡ ἐπιγραφή-τίτλος ὁ μελισμὸς, πού ὀνοματοδοτεῖ τὴν παράσταση, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸν χῶρο τῆς προθέσεως, ἀφοῦ ἡ πράξη τοῦ μελισμοῦ τελεῖται πάνω στὴν ἁγία τράπεζα. Πολὺ πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή μιᾶς παράστασης, πού θὰ εἰκονίζοταν στὴν ἀριόζουσα θέση. Μιὰ δεύτερη ἐξήγηση εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα ἡ ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς συναγωνιζόταν σὲ σπουδαιότητα ἐκείνην τοῦ μελισμοῦ, ὅπως διαπιστώ-

2. «Ἐν τίνῳ γὰρ ἄρτου, δίδοται σοι τὸ σῶμα· και ἐν τίνῳ οἴνου, δίδοται σοι τὸ αἷμα... ὡς ὁ φαινόμενος ἄρτος οὐκ ἄρτος ἐστίν, εἰ και τῆ γεύσει αἰσθητός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ· και ὁ φαινόμενος οἶνος, οὐκ οἶνος ἐστίν, εἰ και ἡ γεύσει τοῦτο βούλεται, ἀλλὰ αἷμα Χριστοῦ», βλ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *PG* 33, στ. 1100, 1104.

3. Γιὰ τὴ στιγμή βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 11, 109, 111-115 και σημ. 34, 183· Χρυσόστομος, *PG* 48, στ. 642 και *PG* 49, στ. 398 και *PG* 50, στ. 459· Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *PG* 33, στ. 1113-1116· Ψευδο-Δαμασκηνός, *PG* 95, στ. 401-404, 409· Γερμανὸς ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 437· Θεόδωρος Ἀνδιδίων, *PG* 140, στ. 448, 452 κ. ἐ· Νικόλαος Καβάσιλας, *PG* 150, στ. 425 κ. ἐ., 428, 433 κ. ἐ., 444 κ. ἐ· Γεννάδιος ΚΠόλεως, *P.G.* 160, στ. 380· Μάρκος Ἐφέσου, *PG* 160, στ. 1089· ἐπίσης Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός», 181 κ. ἐ· Bornert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226.

4. Μιὰ παρόμοια διάταξη βρίσκεται στὴν παράσταση στὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ στὸ Kobayr τῆς περιοχῆς Tachir στὴ Γεωργία (1171 περ.). Πάνω στὴν ἁγία τράπεζα βρίσκεται ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ σὲ κατενώπιον προτομή με κοντὸ γένι και μακριὰ μαλλιά ἔχοντας μπροστά του τὸν δίσκο και τὸ ποτήριο, βλ. N. Thierry, «Les peintures de la Cathédrale de Kobayr (Tachir)», *CahArch* 29 (1980-1981), 103 κ. ἐ., 106 κ. ἐ., 109 κ. ἐ., 113, 120, σχ. 2, εἰκ. 3, 8-11· πρβλ. G. Babić, «Les programmes absidaux en Géorgie et dans les Balkans entre le XIe et le XIIIe siècle», στὸ *L'arte Géorgiana dell' IX all XIVe s.*, Univ. di Bari 1986, III, 122 κ. ἐ, 133 κ. ἐ., ὅπου ἀναφέρεται ὡς χρονολογία τὸ ἔτος 1282.

5. Στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδος στὴ Studenica (1235 περ.) (εἰκ. 26-27), βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 76 κ. ἐ. και στὸν Ἁγιο Παντελεήμονα στὰ Βελανίδια (εἰκ. 41-42), βλ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 168 κ. ἐ· στὴ Σπηλιὰ τῆς Πεντέλης (1233/34) (εἰκ. 24), βλ. Μουρίκη, «Σπηλιὰ Πεντέλης», 103.

6. Στὸν Ἁγιο Θεόδωρο στὸν Σπαστήρα Κυθήρων, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ἰ. Μπίθα, *Εὐρετήριο βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Κυθήρων*, Ἀθήνα 1997, 184· στὸν Χρυσόστομο στὰ Βελανίδια, στὸν Χρυσόστομο στὸ Γεράκι (εἰκ. 80, XXVI), στὸν Ταξιάρχη και στὸν Ἁγιο Ἀνδρέα στὴν Κάτω Καστανιά (εἰκ. 211), βλ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 168 κ. ἐ.

7. A. Stransky, «Les ruines de l' église de St.Nicolas à Melnic», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma 1936)*, Ρώμη 1940, II, 424· Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 78· Grolimund, «Die Darstellung», 310 κ. ἐ.

νεται στον Λόγο του Ψευδο-Σωφρονίου⁸ αλλά και στο κείμενο *Υπόμνησις... περί της προσκομιδής*⁹. Άλλωστε κατά τη μεγάλη είσοδο τα τίμια δώρα τιμώνται ως να είχαν ήδη καθαγιαστεί¹⁰. Η τοιχογραφία στο Melnic δέν άπετέλεσε τό πρότυπο τών παραστάσεων του Μελισμού που είκονίζονται στον χώρο της προθέσεως, αλλά ή παράσταση στους Άγίους Άποστόλους στο Ρεέ (1271-1272) με τη μορφή του εύχαριστιακού Χριστού παιδιού ξαπλωμένου στον δίσκο (είκ. 30-31), που θά παρουσιαστεί παρακάτω.

Τή μορφή του Χριστού ζωντανού παιδιού ξαπλωμένου άπευθείας στην άγία τράπεζα, όπως στο Kurbinovo (1191) (είκ. 10, III) και στο Melnic (είκ. 15), μιμήθηκαν άρκετές παραστάσεις του 13ου (είκ. 26-27, 52, 70)¹¹, του 14ου (είκ. 159, 173)¹² και του 15ου αιώνα (είκ. 201, 233, LXII)¹³. Σε έλάχιστα από τα παραδείγματα της παλαιολόγειας έποχής ό άέρας καλύπτεται με τον άστερισκό (είκ. 70, 159, 201, LXII)¹⁴, ένα είκονογραφικό στοιχείο που άντλήθηκε από τη δημοφιλή μορφή του ζωντανού παιδιού στον δίσκο.

Άξίζει νά αναφερθεί ότι ό εύχαριστιακός Χριστός στά πρώιμα μνημεία στο Kurbinovo (1191) (είκ. 10) και στο Melnic (είκ. 15) προσιδιάζει περισσότερο σέ νεκρό παρά σέ ζωντανό έξαιτίας της άκαμψίας του ξαπλωμένου μακρού σώματός του και της τοποθέτησής του άπευθείας στην ένδυτή της άγίας τράπεζας ή στη στρωμνή. Είναι ένδιαφέρον ότι ό Χριστός του Kurbinovo περιγράφηκε ως νεκρός πριν καθαριστούν οι τοιχογραφίες και φανούν τα άνοιχτά μάτια του καθώς και ή κίνηση της εύλογίας με τό δεξιό χέρι. Δημιουργείται λοιπόν ή εύλογη ύποψία ότι ή μορφή του έφηβου ζωντανού Χριστού μιμείται μιá προγενέστερη, έκείνη του ώριμου νεκρού. Πριν τό έτος 1191, έτος χρονολόγησης τών τοιχογραφιών του Kurbinovo, μπορεί νά χρονολογηθεί ή παράσταση του εύχαριστιακού Χριστού ώριμου νεκρού, που διασάφεται στον ναό της Παναγίας Σαμαρίνας στο Σαμάρι της Μεσοηνίας (είκ. 9). Η θέση της παράστασης στη δεύτερη ζώνη του ήμικύλινδρου της άψίδας και όχι στην κατώτερη ζώνη, την καθιερω-

8. PG 87 III, στ. 3989.

9. Laurent, «Le rituel», 126-135· πρβλ. Beck, *Kirche*, 655. Σχόλια για τό κείμενο στο κεφάλαιο *Οι Έρμηνεύς της θείας λειτουργίας*.

10. Taft, «The Great Entrance», 213 κ. έ· βλ. έπίσης, I. Ștefănescu, «L' illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l' Orient, I», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales* I (1932-1933), 73 σμμ. I· Πιιορουλου-Rogan, «Sur une fresque», 113, όπου ό δρος κατά πρόληψιν.

11. Στο παρεκκλήσι του Άγίου Νικολάου στη Θεοτόκο Εύεργέτιδα στη Studenica (1235 περ.) (είκ. 26-27), βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 76 κ. έ· Grolimund, «Die Darstellung», 310 κ. έ· Walter, «Radoslav Narthex», 221 κ. έ· στους Ταξίαρχες στη Γκοριτσά· στον Άγιο Γεώργιο στα Ντουριάνικα Κυθήρων (1275) (είκ. 52), βλ. Χατζηδάκης - Μπίθα, *Εύρετήριο*, ό.π., 138· στον Πρόδρομο στην Κάτω Καστανιά· στον Άγιο Άχίλλειο στο Arilje (1295/96) (είκ. 70), βλ. Dr. Vojvodić, *Wall Paintings of the Church of Saint Achilleos Church in Arilje (The Monument, the Time when It Came into Being and Its Donor)*, Βελιγράδι 2005, 137 κ. έ.

12. Στον Άγιο Δημήτριο του Κάστρου στο Γεράκι, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες τών ναών του Κάστρου*, Άθήνα 2001, 87 κ. έ., είκ. 167-169· στον Εύαγγελισμό στο Karan (1340-1342) (είκ. 159)· στον Άγιο Γεώργιο στον Άποδούλου Κρήτης (είκ. 173), βλ. I. Βολανάκης, «Ο εις Άποδούλου Άμαρίου βυζαντινός ναός του Άγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, Άθήνα 1981, II, 46 κ. έ· στη «Λατινική» Έκκλησία στο Prokuplje, βλ. D. Tasić, «Les peintures de l' église médiévale de Prokuplje», *ZLU* 3 (1967), 114 κ. έ· στα Εισόδια στη Veluče (1377/78-1389), βλ. V. Petković-Dj. Bošković, «Le Monastère de Veluče», *Starinar* 3-4 (1952-1953), 55 κ. έ., 75 κ. έ.

13. Στον Άγιο Άθανάσιο στο Prilep (είκ. 201, LXII)· στα Εισόδια στη Nova Pavlica (1381-1389)· στη Θεοτόκο Πανάχραντο στο Prilep (·)· στον Άγιο Πέτρο στο Prilep (·)· στον Σωτήρα στο Višni (είκ. 233)· στην Κοίμηση στο Velevstovo (1444).

14. Στον Άγιο Άχίλλειο στο Arilje (1295/96) (είκ. 70)· στον Πρόδρομο στην Κάτω Καστανιά· στον Εύαγγελισμό στο Karan (1340-1342) (είκ. 159)· στα Εισόδια στη Veluče (1377/78-1389)· στον Άγιο Άθανάσιο Prilep (είκ. 201, LXII).

μένη για το θέμα του Μελισμού, καθώς και οι μεταωπικοί ιεράρχες που τη συνοδεύουν, αποπνέουν συντηρητισμό¹⁵. Ο εὐχαριστιακός Χριστός στη Σαμαρίνα είναι ξαπλωμένος ἀπευθείας στην ἐνδυτή που ἔχει τὸ σχῆμα σινδόνης, εἶναι ὄριμος νεκρός, γυμνός, μὲ τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια του σκεπασμένα ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο τεντωμένο εὐχαριστιακὸ ἀέρα, που φέρει σταυρικὸ κόσμημα· ἡ μορφή πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους-διακόνους που μᾶλλον κρατοῦν ριπίδια¹⁶. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἐπισφραγίζεται μὲ τὴν ἐπιγραφή-σχόλιο, που εἶναι γραμμένη πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, *ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ*. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶται ἡ ἐπιλογή τῆς σινδόνης-ἐνδυτῆς ἀντὶ γιὰ τὴν ἁγία τράπεζα, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη (450) ἡ σινδόνη δέχεται τὸν ἄρτον τῆς προθέσεως¹⁷. Σχεδὸν καθόλα ὁμοία μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς Σαμαρίνας εἶναι ἡ παράσταση τῆς σμαλτωμένης πλάκας στὴ λειψανοθήκη Stroganov, που φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο Ermitage καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1180-1190 (εἰκ. 283)¹⁸. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ὄριμος νεκρὸς ξαπλωμένος σὲ διακοσμημένη σινδόνη-ἐνδυτὴ ἔχοντας τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια του σκεπασμένα ἀπὸ τὸν τεντωμένο ὀρθογώνιο ἀέρα· ἡ μορφή πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς ἐπώνυμους ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ που κρατοῦν ριπίδιο. Τὸ σύνολο τῆς παράστασης στεφανώνεται μὲ τὴν ἀρκετὰ εὐγλωττὴ ἐπιγραφή-σχόλιο *Χριστὸς πρόκειται καὶ μελίζεται Θεός*.

Ἡ μεγαλογράμματη ἐντυπωσιακὴ ἐπιγραφή στὴν τοιχογραφία τῆς Παναγίας Σαμαρίνας συνδέει τὴν παράσταση μὲ τὴ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων. Ἡ φράση ἀναφωνεῖται, ὅταν τὰ προηγιασμένα τίμια δῶρα ἐναποτεθοῦν πάνω στὴν ἁγία τράπεζα ἀμέσως μετὰ τὴν πομπὴ τῆς μεγάλης εισόδου¹⁹ καὶ τονίζει τὴν ἰσότητα τῆς μετάδοσης τοῦ ἄρτου καὶ τῆς μετάληψης τοῦ οἴνου κατὰ τὴ θεία κοινωνία. Σύμφωνα μὲ τὰ *Λατίνων σφάλματα*, οἱ λατῖνοι ἱερεῖς δὲν τελοῦν τὴ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων²⁰. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν ἄνω ζώνη τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα, στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ἐπίσης δίπλα στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ ξαπλωμένου ἀπευθείας στὴν ἁγία τράπεζα (εἰκ. 249)²¹. Ἡ τοιχογραφία στὴ Σαμαρίνα που ἐντυπωσιάζει ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους καὶ τῆς θέσης τῆς ψηλά στὴ δευτέρη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ μιὰν ἀντίστοιχη παράσταση στὴν ΚΠολη. Ἀπὸ τὴν ΚΠολη προέρχεται καὶ τὸ πολυτελὲς ὕφασμα τὸ γνωστὸ ὡς Ἐπιτάφιος τοῦ Milutin (εἰκ. 284), που φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ Βελιγραδίου (1300 περ.)²². Πάνω στὸ μεγάλων διαστάσεων ὕφασμα εἶναι κεντημένη ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ ὄριμου, που καλύπτεται μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἐνδυμα τῆς μορφῆς του, τὸν εὐχαριστιακὸ ἀέρα.

15. Ἡ τοποθέτηση τῆς παράστασης στὴ δευτέρη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου ἔχει θεωρηθεῖ μεταβατικὴ γιὰ τὸ θέμα, βλ. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτεια», 308, 312. Ἀναφορὰ τῶν παραστάσεων τοῦ Μελισμού στὴ δευτέρη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου στὸ κεφάλαιο *Ἡ διάρθρωση τῆς παράστασης καὶ οἱ Τύποι τοῦ Μελισμού*, σμ. 4.

16. H. Grigoriadou-Cabagnols, «Le décor peint de l' église de Samari en Messénie», *CahArch* 20 (1970), 178, 182· Grolimund, «Die Darstellung», 308.

17. *PG* 78, στ. 264-265.

18. Grolimund, «Die Darstellung», 307 κ. ἐ· Belting, «An Image», 13.

19. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 216, 12.

20. «...ποιεῖν ἀναφορὰν τελείας λειτουργίας ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς Τεσσαρακοστῆς καθ' ἐκάστην...», βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 267α, 269 καὶ σμ. 173.

21. X. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σιγή τοῦ Μαρτυρίου μὲ τὶς Προεικονίσεις καὶ ὁ Μελισμὸς στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα», *ΔΧΑΒ ΚΘ'* (2008), (τυπώνεται).

22. Grolimund, «Die Darstellung», 308 κ. ἐ· Čurčić, «Late Byzantine Loka Sancta?», 251 κ. ἐ., ὅπου ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

*Έχω τή γνώμη ότι ή μορφή του νεκρού ώριμου εύχαριστιακού Χριστού μέ κλειστά μάτια, γενειάδα και μαλλιά μέχρι τους ώμους, προηγείται εκείνης του ζωντανού έφηβου. Τή μορφή του Χριστού στην Παναγία Σαμαρίνα (εικ. 9) άκολούθησαν άρκετές παραστάσεις του Μελισμοϋ σέ μνημεία του 13ου (εικ. 61)²³, του 14ου (εικ. 71, 152-153, 156, 208, 209, XLVII)²⁴ και του 15ου αιώνα (εικ. 240, 248-249)²⁵. Σέ λίγες άπό τις παλαιολόγειες παραστάσεις των μνημείων αυτών, ό άστερισκος καλύπτει τόν άέρα (εικ. 61, 208, 209)²⁶, λεπτομέρεια που προέρχεται άπό τή δημοφιλή μορφή του ζωντανού παιδιού στον δίσκο, όπως εικονίστηκε για πρώτη φορά στην παράσταση της Riza Bogorodice στη Bijela στις άρχές του 13ου αιώνα (εικ. 21).

Στά παλαιολόγεια χρόνια συνηθίζεται γενικά τό φαινόμενο του δανεισμοϋ δευτερευόντων εικονογραφικών στοιχείων μεταξύ των διαφόρων μορφών του Χριστού, στοιχεία τά όποία άντλούνται άπό τό δημοφιλέστερο πρόσωπο του ζωντανού παιδιού στον δίσκο. Σέ αυτό όφείλεται ότι στις παραστάσεις του Τοξίαρχη στην Κάτω Καστανιά καθώς και του Άγίου Κωνσταντίνου στα Βελανίδια, ό νεκρός ώριμος Χριστός μιμείται μέν τό πρότυπο της μορφής της Παναγίας Σαμαρίνας, άκολουθεί όμως τή δημοφιλή πλέον θέση του Χριστού στον δίσκο²⁷.

1.2. Ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο παιδι ζωντανό

Στό γύρισμα του 12ου προς τόν 13ο αιώνα δημιουργήθηκε μία νέα μορφή του εύχαριστιακού Χριστού που άνταποκρίνεται πιστότερα στή λειτουργική πραγματικότητα. Είναι ή μορφή του Χριστού ζωντανού παιδιού, τοποθετημένου στον δίσκο. Ο εύχαριστιακός Χριστός, ό όποιος στην παράσταση του Άγίου Γεωργίου στο Kurbino (1191) (εικ. 10, III) παρίσταται ξαπλωμένος άπευθείας στην άγία τράπεζα, εικονίστηκε στον δίσκο σέ μία πλειάδα ναών, οι όποιοι χρονολογούνται λίγο μετά τό έτος 1191. Στην ομάδα των ναών εντάσσονται ό Άγιος Γεώργιος στον Κουρνά της Κρήτης²⁸, ή Άγία Κυριακή στην Κερατέα

23. Στους Άγίους Θεόδωρους στο Μισοχώρι, βλ. Δρανδάκης, *Μάνη*, 80 σημ. 24. Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό υπόβαθρο», 170· στο Άσκηταριό στη Μονεμβασιά (εικ. 61), βλ. Χ. Καλλιγιά, «Ερειπωμένοι ναοί της περιοχής Μονεμβασιάς», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Περίληψεις Ανακοινώσεων*, Άθήνα 1983, 36· Κωνσταντινίδη, δ.π., 170 κ. έ.

24. Στο κάτω Δ παρεκκλήσι στον Άγιο Σάββα της Τραπεζούντας (εικ. 71), βλ. Πιουρούλου-Rogan, «Sur une fresque», 118 κ. έ.· στην Άγία Μαρίνα στο Βούτσια, βλ. Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό υπόβαθρο», 171· στο παρεκκλήσι του Άγίου Δημητρίου στον Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (εικ. 152-153), βλ. Β. V. Πορονιέ, «Fresco Program in the Chapel of St. Demetrius. The Sanctuary», στο *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 59, 319 κ. έ.· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 433· επίσης στο παρεκκλήσι του Άγίου Γεωργίου (1346/47) (εικ. 156, XLVII), βλ. Β. V. Πορονιέ, «The Pcpal Family Chapel», στο *Mural Painting*, δ.π., 452 κ. έ.· Todić-Čanak-Medić, δ.π., 434· στον Άι-Στράτσιο στο Μαριόρεμα, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ο Άι-Στράτσιο στο Μαριόρεμα», *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), 226· στο Markon Manastir (1376/77 ή 1380/81) (εικ. 208), βλ. Grozdanov, «Markon», 83 κ. έ, 93 κ. έ.· στην Παναγία Δεξιά στη Βέρροια (εικ. 209) στον Άρχιστράτηγο στη Σαχόνη, βλ. A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Ουάσιγκτων 1983, 209, 259, 280, 286 κ. έ.

25. Στον Άγιο Γεώργιο στους Μολάους (εικ. 240), βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ο ναός του Άγ. Γεωργίου στους Μολάους της Έπιδάουρου Λιμηράς», στο *Άντίφωνον*, 62 κ. έ.· στην άνω ζώνη στην Κόκκινη Παναγία στην Κόνιτσα (εικ. 248-249), βλ. Κωνσταντινίδη, «Η Θεοτόκος ως Σκηνή του Μαρτυρίου», δ.π. (τυπώνεται)· στη Μικρή Έκκλησία στο Καΐμακλί, βλ. Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 208 κ. έ.

26. Άσκηταριό Μονεμβασιάς, Markon Manastir και Παναγία Δεξιά στη Βέρροια, βλ. παραπάνω σημ. 23, 24.

27. Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό υπόβαθρο», 171.

28. Μ. Γ. Άνδριανάκης, «Νέα στοιχεία και άπόψεις για τή μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τή β' Βυζαντινή περίοδο», *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1991, II, 21· M. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, 58.

(1197/98)²⁹, ή Σκήτη της Δούπιανης³⁰, ο Ἀρχάγγελος στὰ Λεύκαρα της Κύπρου³¹, ο Ἅγιος Νικόλαος στὸ Prilep³² καὶ ἡ Riza Bogorodice στὴ Bijela³³. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ τοποθετημένου στὸν δίσκο ὑπῆρξε ἡ περισσότερο διαδεδομένη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ οἱ παραστάσεις στὶς ὁποῖες εἰκονίζεται προσφέρονται γιὰ τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν στὴ συνολικὴ διάρθρωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Μελισμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι λεπτὲς ἰσορροπίες διέπουν τὸν διαχωρισμὸ τῆς μορφῆς στὴν ἡλικία τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ παιδιοῦ. Ὡς ἔφηβος εἶναι μακρὸς, ἀγένειος, σπάνια μὲ ἰούλους, μαλλιά ποὺ καλύπτουν τὸν λαιμὸ, ἐλαφρὰ ἀναφαλαντίας καὶ συνήθως μὲ ἐλαφρὸ χαμόγελο στὰ χεῖλη. Ὡς νήπιο εἶναι κοντόσωμο μὲ μαλλιά ποὺ σχηματίζουν μπούκλα στὸ μέτωπο καὶ φτάνουν μέχρι τὸν σβέροκο.

Στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Κουρνᾶ ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἂν καὶ μισοκατεστραμμένος, διακρίνεται ζωντανός, ἔφηβος, ξαπλωμένος ὀλόκληρος σὲ μακρὸ δίσκο ποὺ βρίσκεται πάνω στὴν ἁγία τράπεζα (εἰκ. 12). Στὸ διακονικὸ τοῦ ἴδιου ναοῦ εἰκονίζονται πάνω στὴν ἁγία τράπεζα τὰ τίμια σκευὴ ἀποτυπώνοντας τὸν τύπο Α τοῦ Μελισμοῦ (εἰκ. 13). Ἡ εἰκόνιση τῶν δύο τύπων τοῦ Μελισμοῦ, Α καὶ Β, στοὺς παράπλευρους χώρους τοῦ ἱεροῦ στὸν ναὸ τοῦ Κουρνᾶ, ἀποτυπώνει τὴν πορεία τῆς θείας λειτουργίας ἀλλὰ καὶ τὴ διδαχὴ ὅτι τὰ τίμια δῶρα μεταβάλλονται σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἐρμηνεύτηκε μόλις παραπάνω γιὰ τὴν παράσταση στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo.

Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἐνταγμένη στὸν δίσκο εἰκονίζει συγκεκριμένες στιγμὲς τῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς. Ὁ λειτουργικὸς ἄμνος κατὰ τὴν προσκομιδὴ τοποθετεῖται στὸν δίσκο μετὰ τὴν ἄρση του ἀπὸ τὴν προσφορά καὶ ἀκολούθως καλύπτεται μὲ τὸν ἀέρα· ἐπίσης κατὰ τὴν ἁγία ἀναφορά ὁ ἄμνος βρίσκεται στὸν δίσκο καλυμμένος μὲ τὸν ἀέρα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν μελισμὸ³⁴. Στὶς τρεῖς παραστάσεις, στὸν Κουρνᾶ (εἰκ. 12), στὴ Δούπιανη (εἰκ. 14) καὶ στὸ Prilep (εἰκ. 20), τὸ ζωντανὸ παιδί εἶναι ξαπλωμένο ὀλόκληρο στὸν δίσκο μὲ καλυμμένο τὸ μέσον τοῦ σώματός του ἀπὸ τὸν εὐχαριστιακὸ ἀέρα, ὁ ὁποῖος σκεπάζει καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι του, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ἡ ἴδια μορφή ἐντοπίζεται σὲ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰῶνα (εἰκ. 28, 40, 60)³⁵, σὲ πληθώρα μνημείων τοῦ 14ου αἰῶνα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (εἰκ. 116, 126, 133-134, 174, 178, LI)³⁶ καὶ τὴ Σερβία (εἰκ. 85, 180, 197, 222)³⁷, καὶ σὲ παραστάσεις τοῦ 15ου αἰῶνα (εἰκ. 237, 268)³⁸.

29. Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα ἀπὸ τὴ συντήρηση τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων στὰ Μεσόγεια», *Πρακτικὰ Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ Ἀττικῆς* (1987), Καλύβια 1988, 439-441.

30. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας. Ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393*, Ἀθήνα 1979, 74· T. Malmquist, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi*, Οὐψάλα 1979, 131.

31. Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου», 211 κ. ἑ., 230.

32. Babić, «Les discussions», 386· Djurić, *Fresken*, 19· Malmquist, *Byzantine*, ὁ.π., 125.

33. Djurić, *Fresken*, 38 κ. ἑ.

34. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 4, 10, 83.

35. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν Ἀλείρανθο Νάξου (1253/54) (εἰκ. 28), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων», *ΑΔ* 20 (1965), Χρον. Β3, 546 κ. ἑ.· στὸν Ἅγιο Σώζοντα στὸ Γεράκι (εἰκ. 40)· στὴν Παναγία στὴ Dabnište (εἰκ. 60), βλ. Walter, *Art*, 206· στὸν Ἅγιο Θεόδωρο στὸν Σπαστήρα Κυθήρων.

36. Στὸν Ἁι-Γιαννάκη στὴ Ζαραφάνα (εἰκ. 126), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἁι-Γιαννάκη στὴ Ζαραφάνα», στὸ *Εὐφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μ. Χατζηδάκη*, Ἀθήνα 1991, τ. 1, 136 κ. ἑ.· στὴν Κρήτη: Στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Ἀργυρούπολη, βλ. Στ. Μαδεράκης, «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὴν Ἀργυρούπολη Ρεθύμνης», *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, Π (2), 454 κ. ἑ.· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Μουρνέ (εἰκ. 116), στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Μᾶζα (1325/26), στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στοὺς Μέλαμπες (εἰκ. 133-134), στὸν Ἀρχάγγελο στὸ Κακοδίκι, στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὸν Ἀργουλέ (εἰκ. LI), στὸν Ἀρχάγγελο στὴ Σαρακίνα (εἰκ. 174), στὸν Προφήτη Ἡλία στὴν Κάντανο καὶ στὴν Παναγία στὸν Θρόνο (εἰκ. 178)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Θεολόγο.

37. Στὴ Ljeviška στὴν Prizren (1309/1313) (εἰκ. 85), βλ. D.Panić-G.Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Βελιγράδι 1975, 51 κ. ἑ.· στὴ Θεοτόκο (ἀψ.) στὸ Mateič (1348-1352) (εἰκ. 180), βλ. E. Dimitrova, *The Monastery of*

Μιά νέα απεικόνιση, εκείνη του τελείως γυμνού εὐχαριστιακού Χριστοῦ, παρατηρείται σὲ δύο ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς ομάδας, στὴν Ἁγία Κυριακὴ στὴν Κερατέα (1197/98) καὶ στὸν Ἀρχάγγελο στὰ Λεύκαρα (εἰκ. 16-19, V-IX). Πάνω στὴν ἁγία τράπεζα εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί, τελείως γυμνός χωρὶς τὴν κάλυψη τοῦ ἁέρα. Ἡ λεπτομέρεια παραπέμπει σὲ πιὸ συγκεκριμένες στιγμές τοῦ τελετουργικοῦ, οἱ ὁποῖες ἀπτονται τῶν πράξεων τοῦ λογιτισμοῦ καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων. Ἀκάλυπτος εἶναι ὁ ἄμνός κατὰ τὴν προσκομιδῆ, ὅταν γίνεται ὁ λογιτισμός, καὶ κατὰ τὴν ἁγία ἀναφορά, ὅταν προσφωνοῦνται τὰ λόγια τῆς σύστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας³⁹. Ἡ παρουσία τῆς παράστασης τοῦ Μελισμοῦ στὸν χῶρο τῆς Ἀττικῆς, ὅπως στὴν Ἁγία Κυριακὴ στὴν Κερατέα, μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ δυναμικὴ προσωπικότητα τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη (1182-1204), ὁ ὁποῖος εἶχε ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ΚΠολη⁴⁰. Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς τελείως γυμνὸ παιδί στὸν δίσκο ἐπαναλήφθηκε σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις τοῦ 13ου (εἰκ. 34γ, 39, XVIII)⁴¹, τοῦ 14ου (εἰκ. 76, 119, 220)⁴² καὶ τοῦ 15ου αἰῶνα (εἰκ. 231)⁴³.

Στὴν τελευταία χρονολογικὰ παράσταση τῆς ομάδας, στὴ Riza Bogorodice τῆς Bijela (1200 περ.), ἡ εἰκόνιση τοῦ ἀστερίσκου στοχεύει σὲ μιὰ πιστότερη ἀναπαράσταση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ἀστερίσκος ἐπικαλύπτει τὸν ἁέρα, ὁ ὁποῖος σκεπάζει τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ τοῦ εὐχαριστιακού Χριστοῦ (εἰκ. 21)⁴⁴. Στὴ σύνθεση τῆς Bijela, ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς μεταγενέστερες τοιχογραφίες, παρατηρεῖται τὸ ἀνακόλουθο ὡς πρὸς τὸ τυπικὸ⁴⁵, ὁ ἀστερίσκος νὰ εἰκονίζεται πάνω ἀπὸ τὸν ἁέρα. Φαίνεται ὅτι στόχος τοῦ ζωγράφου ἦταν νὰ εἶναι ὁρατὸς ὁ ἀστερίσκος, ὁ ὁποῖος μόνον στὴν παράσταση τῆς ἀψίδας στὸ Καθολικὸ τοῦ Χιλανδαρίου (1321/22) ἔχει τοποθετηθεῖ στὴ σω-

Matejče, Σκόπια 2002, 87 κ. ἑ.: στὴ Θεοτόκο Modrište· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴ Rečani (1370 περ.) (εἰκ. 197), βλ. V. Djurić, «Monuments inconnus de la peinture serbe médiévale à Metohija (I)», SKM II-III (1963), 77 κ.ἑ.: στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Treska (1388/89) (εἰκ. 222), βλ. Prolović, Treska, 101.

38. Στοὺς Ταξιάρχες στὴν Ἀγριακὸνα (εἰκ. 237), βλ. Ἐ. Δεληγιάννη-Δωρῆ, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακὸνα», Πρακτικὰ τοῦ Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν, 1988. Τιμητικὸς τόμος εἰς Γεώργιον Μερικάν, Ἀθήνα 1990, (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 17), 544 κ. ἑ.: στὴν Ἁγία Ἐλεοῦσα στὴν Πρέσπα (1400/01) (εἰκ. 268)· στὴν Ἁγία Ἄννα στὸ Δραπέτι καὶ στὴν Παναγία στὴ Λατοῖδα τῆς Κρήτης (1450;).

39. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 4, 232, 106 κ. ἑ.

40. Konstantinidi, «Le message», 45, εἰκ. 14.

41. Στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Συμεὼν Nemanja στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Soročani (1272-1276) (εἰκ. 34γ, 39, XVIII), βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 78· στὸν Ἅγιο Προκόπιο στὴν Καστανιά· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Ἀλεποχώρι, βλ. Αἰμ. Γκιαούρη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντὰ στὸ Γεράκι», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 94.

42. Στὸν Χριστὸ Ἀφέντη στοὺς Κασάνους Κρήτης (εἰκ. 76)· στὸ Καθολικὸ (πρόθ.) τοῦ Χιλανδαρίου (1321/22) (εἰκ. 119), βλ. Garidis, «Approche», 497· στὸν Ἅγιο Νικόλαο Bolnički στὴν Ἀχρίδα (1335/36), βλ. C. Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid au XIVe siècle*, Ἀχρίδα 1980, 38· στὴν Περίβλεπτο (ἀψ.) στὸν Μυστρά, βλ. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, 14· στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Βαπτιστὴ στὴν Κριτσά (1389/90) (εἰκ. 220), βλ. K. Gallas-K. Wessel-M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 434 καὶ στὸν Ἀρχάγγελο στὸν Κακόπετρο τῆς Κρήτης.

43. Στὸν Πρόδρομο στὰ Σέρβια, βλ. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Ἀθήνα 1957, 94· στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Μαλάθηρο Κρήτης (εἰκ. 231)· στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Κάστρο τοῦ Γερακιοῦ (1431), βλ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, δ.π., 110, 138· στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Καφοδάσος καὶ στὸν Σωτήρα στοὺς Παντέλους τῆς Κρήτης.

44. Djurić, *Fresken*, 38 κ. ἑ.

45. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 4, 10, 83 κ. ἑ.

στή θέση του πάνω από τον άμνο και κάτω από τον άερα (είκ. 118). Στην τοιχογραφία της Bijela το ζωντανό παιδί μέσα στον δίσκο έχει το πρόσωπο έφηβου άναφαλαντία αλλά το σώμα παιδιοῦ· εὐλογεί με το δεξι σε στάση έλαφρά άνακαθισμένου και όχι ακριβώς ξαπλωμένου εξαιτίας της στενότητας του χώρου. Η μορφή του ζωντανού παιδιοῦ στον δίσκο καλυμμένου με τον άερα και τον άστερισκο, ύπηρξε άρκετά δημοφιλής, όπως αποδεικνύουν οι σωζόμενες παραστάσεις του 13ου (είκ. 63-64, 73, 75)⁴⁶, του 14ου αιώνα στον έλλαδικό χώρο (είκ. 84, 87, 90, 115, 118, 129, 135, 175, 186, 198-199, 221, 230, XXIX, LX-LXI, LXVIII)⁴⁷ και τη Σερβία (είκ. 103-104, 144, 148, 168-169, 215, LXVI)⁴⁸, και του 15ου αιώνα (είκ. 232, 253, LXIX, LXXIV)⁴⁹.

Τα δύο πρόσωπα του νεκρού ώρμου και του ζωντανού παιδιοῦ με τα όποια παρουσιάστηκε ο ευχαριστιακός Χριστός στη μνημειακή ζωγραφική προς τα τέλη του 12ου αιώνα, βασίστηκαν στις αντίληψεις που ίσχυαν και είχαν καταγραφεί στη βυζαντινή γραμματεία. Σύμφωνα με την επίσημη αντίληψη της Έκκλησίας το μεταλαμβανόμενο σώμα και αίμα του Χριστού είναι το σώμα μετά το Πάθος και την Άνάστασή του⁵⁰. Στις αρχές του 12ου αιώνα με έντολή του αυτοκράτορα Άλεξίου Α΄ Κομνηνού είχε συνταχθεί ειδικό σύγγραμμα με κύριο περιεχόμενο το μυστήριο της θείας ευχαριστίας. Ο συντάκτης του κειμένου Ευθύμιος Ζιγαβηνός είχε παραθέσει προς πάντας μεριζόμενον... του έσταυρωμένου το σώμα ύποδεξόμεθα⁵¹. Η αντίληψη είχε δοθεί ήδη στην Έρμηνεία του Γερμανού ΚΠόλεως⁵² και έπαναληφθεί στην Προθεωρία του Θεοδώρου Άνδιδων⁵³. Πιο εύγλωτα αποτυπώνονται τα θεία

46. Στον Άγιο Δημήτριο στις Κροκεές (1286) (είκ. 63-64), βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Άπό τις τοιχογραφίες του Άγίου Δημητρίου Κροκεών (1286)», ΔΧΑΕ ΙΒ΄ (1984), 210, 214-220· στην Παναγία στην Πρεβέντζα (είκ. 73), βλ. Α. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, Άθήνα 1985, 77 κ. έ.: στον Άγιο Νικόλαο στον Μέγαρα Κρήτης (είκ. 75).

47. Στο Καθολικό του Πρωάτου (είκ. 84), βλ. Grolimund, «Die Darstellung», 311· στον Άγιο Νικόλαο των Όρφανών στη Θεσσαλονίκη (είκ. 87, XXIX)· στον Άγιο Βλάσιο στη Βέροια (είκ. 90)· στο Καθολικό (άψ.) του Χιλανδαρίου (είκ. 118)· στην Παναγία Φανερωμένη στα Φραγκουλιάνικα (1322/23) (είκ. 129), βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, Ό καός της Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα της Μέσα Μάνης, Άθήνα 1998, 49 κ. έ.: στον Άγιο Νικόλαο στον Πύργο Εύβοίας (είκ. 135), βλ. Ι. Λιάπης, Μεσαιωνικά Μνημεία Εύβοίας, Άθήνα 1971, 115· στον Ταξίαρχη στην Καστοριά (1359/60) (είκ. 186)· στο παρεκκλήσι του Γενεθλίου του Προδρόμου στη Μονή Σερρών (είκ. 198-199, LX-LXI), βλ. Α. Στρατή, «Οι τοιχογραφίες του Παρεκκλησίου του Γενεθλίου του Προδρόμου στην Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών», ΔΧΑΕ ΙΘ΄ (1996-1997), 239· στον Άγιο Δημήτριο στην Πρέσπα (είκ. 221), βλ. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, 84 κ. έ.: στην Κοίμηση Θεοτόκου στο Άλιβέρι Εύβοίας (1393) (είκ. 230, LXVIII). Στην Κρήτη, στην Παναγία στο Ρουσοσπίτι, στην Παναγία στο Δρύμωκο (1317/18) (είκ. 115), στην Άγία Παρασκευή στην Έπισκοπή και στην Παναγία στο Κάδρο (είκ. 175).

48. Στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1316-1317), βλ. Todić, Staro Nagoričino, 74· στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1320 περ.) (είκ. 103-104)· στην άψίδα και στην πρόθεση του Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (είκ. 144, 148), βλ. Β. V. Ρορονιέ, «Fresco Program in the Altar Area», στο Mural Painting of Monastery of Dečani, 43 κ. έ., 79-81, 97· στους Άγίους Άναργύρους στην Άχρίδα (1350 περ.) (είκ. 168-169)· στη Θεοτόκο στο Trgonište· στον Άγιο Κλήμη Μικρό στην Άχρίδα (1378) (είκ. 215)· στον Χριστό Ζωοδότη στη Borje (1389/90) (είκ. LXVI).

49. Στην Κρήτη, στη Μεταμόρφωση στον Κισσό (είκ. 232, LXIX) και στον Άγιο Άθανάσιο στο Καψοδάσος· στους Άγίους Τρεις στην Καστοριά (1400/01) (είκ. 253, LXXIV), βλ. Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας», ΑΔ 30 (1975), Χρον. Β2, 269.

50. Στεφανίδης, Ίστορία, 427.

51. PG 130, στ. 1264, 1272.

52. «Έκκλησία είναι επίγειος οὐρανός, ... αντιτυπούσα την σταύρωσιν και την ταφήν και την ανάστασιν Χριστού», βλ. PG 98, στ. 384-385.

53. «τά έν τή θεία ίεροουργία τελούμενα τύπον είναι του Σωτηρίου πάθους και της ταφής και της αναστάσεως του Χριστού και θεού ήμών», βλ. PG 140, στ. 417.

πάθη κατά τὰ τελούμενα πάνω στην ἁγία τράπεζα στην Ἑρμηνεία τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως⁵⁴, ἐνῶ ὁ λειτουργικός ἀέρας ὁ ὁποῖος καλύπτει ἐξ ἀρχῆς τὴ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ἀποτυπώνει τὸν λίθο ποῦ ἀσφάλισε τὸ μνημα⁵⁵. Ὁ συσχετισμὸς τῆς θείας εὐχαριστίας μὲ τὸ θεῖο πάθος ἦταν ἐμφανῆς σὲ *Διδασκαλίες* καὶ σὲ *Λόγους τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων*. Σὲ δύο χωρία τοῦ Χρυσοστόμου ὁ Χριστὸς βρίσκεται πάνω στην ἁγία τράπεζα *ἐσφαγμένος*⁵⁶ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Εὐτύχιο ΚΠόλεως *Ἡ κλάσις γε μὴν τοῦ ἄρτου τοῦ τιμίου, τὴν σφαγὴν δηλοῖ*⁵⁷. Στὰ ἐπίσημα κείμενα ποῦ καταγράφηκαν ἀπὸ τὸν Νικήτα Χωνιάτη καὶ ἀφοροῦσαν στὴ σημαντικὴ ξριδα *Σὺ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος*⁵⁸, ὑποκρύπτεται ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ νεκροῦ ὄρμου ἀλλὰ καὶ ζωντανοῦ παιδιοῦ⁵⁹. Τὴ σχέση τῆς θείας εὐχαριστίας μὲ τὸ θεῖο πάθος προβάλλουν τὰ ἐπιλεγμένα ἀποσπάσματα τοῦ Χρυσοστόμου⁶⁰ καὶ τοῦ Λέοντα Βουλγαρίας⁶¹. Ἐπιπλέον στὸ χωρίο τοῦ Κυριλλοῦ Ἀλεξανδρείας δηλώνεται ἡ σχέση μὲ τὴν Ἑνσάρκωση *καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο... καὶ πίνωμεν αὐτοῦ τὸ αἷμα... αὐτὸς προσφερόμενος... καὶ διαδιδόμενος*⁶². Σαφέστερη εἶναι ἡ θέαση τοῦ παιδιοῦ ποῦ προσάγεται στὴ θυσία σὲ Λόγο Ἀωνύμου τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα⁶³, ποῦ λανθασμένα ἀποδίδονταν στὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων⁶⁴. Ὁ Χρυσόστομος κατ' ἐπιανάληψη παρέβαλλε τὴ σχέση τῶν πιστῶν πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα μὲ ἐκείνη τῶν μάγων πρὸς τὴ φάτνη *ἵνα ἴδωμεν τὸν Δεσπότην ἡμῶν ἐπὶ τῆς φάτνης κείμενον, ἐσπαργανωμένον, τὸ φοικτὸν ἐκεῖνο καὶ παράδοξον θέαμα... ἡ γὰρ τράπεζα αὕτη τάξιν τῆς φάτνης πληροῖ*⁶⁵.

54. «Ἡ δὲ πρὸς τὴν ἁγίαν τράπεζαν τῶν ἁγίων ἀπόθεσις, μίμησιν ἔχει τῆνικαῦτα μὲν τοῦ ἐσταυρωμένου ἀναγέου· μετ' ὀλίγον δέ, ἡ αὐτὴ καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ὕψωσιν, ἐν δὲ τῷ τέλει τὴν ταφὴν εἰκονίζει, καὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν ἐκεῖθεν ἀνάληψιν», βλ. PG 98, στ. 421.

55. Τὸ καταπέτασμα ἦτον ὁ ἀήρ ἐστὶ καὶ λέγεται ἀντὶ τοῦ λίθου..., βλ. Γερμανὸς ΚΠόλεως, PG 98, στ. 400, 425· βλ. καὶ Schulz, *Die Liturgie*, 125, 127· ἐπίσης, Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης, PG 78, στ. 265.

56. «...ἵνα λάβῃς θραπέειαν ἀπὸ τῆς τραπέζης· θυσία γὰρ προσέρχη φοικτὴ καὶ ἁγία...», βλ. PG 49, 379 κ. ἐ. Ὁπως ἐπίσης, «...ὡς ἀμνὸν ἐσφαγμένον καὶ τεθνωμένον... ἡμεῖς δὲ οὐ τὰ φθὸν μέλλοντες παρίστασθαι κενῶ (ὡς οἱ Ἄγγελοι), ἀλλ' αὐτῇ τῇ τραπέζῃ τῇ τὸν ἀμνὸν ἐχούσῃ... ὅταν διδῶ τὴν χάριν τὸ Πνεῦμα, ὅταν κατέλθῃ ὅταν ἀψῆται τῶν προκειμένων, ὅταν ἴδῃς τὸ πρόβατον ἐσφαγισμένον καὶ ἀπηρτισμένον», βλ. PG 33, στ. 397 κ. ἐ.

57. PG 86, II, στ. 2393, 2396.

58. «Περὶ τοῦ ὅτι ἐκάστης ἡμέρας θύεται ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς ὁ αἶρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου», βλ. PG 140, στ. 137-201, εἰδ. στ. 156-177.

59. Grolimund, «Die Darstellung», 313.

60. «Ἦνίκα προσέρχῃ τῷ θυσιαστηρίῳ, καὶ μεταλαμβάνεις τὸ αἷμα Χριστοῦ ἐκ τοῦ ποτηρίου, οὕτω νόμιζε δι τὸ στόμα σου τῇ πλευρᾷ Χριστοῦ προσέθηκας, καὶ ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ πίνεις», βλ. PG 140, στ. 161.

61. «διὰ τῆς τοιαύτης γὰρ θυσίας ἀναμνηστικόμεθα δι τὸ σῶμα αὐτοῦ παρέδωκεν εἰς θάνατον, καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐξέχευ», βλ. PG 140, στ. 168.

62. «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, ὅς ἐστι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ὁ εἰς τῆς ἁγίας Τριάδος, καὶ πίνωμεν αὐτοῦ τὸ αἷμα τὸ ἅγιον... ὅτι περ αὐτὸς μένει ἱερεὺς, καὶ θυσία, αὐτὸς ὁ προσφέρων, καὶ προσφερόμενος, καὶ δεχόμενος, καὶ διαδιδόμενος...», βλ. PG 140, στ. 165 καὶ PG 77, στ. 1029.

63. «Βρέφος βλέπω ἐκ Βηθλεὲμ εἰς Ἱερουσαλὴμ εἰσερχόμενον, καὶ τῆς ἀνω Ἱερουσαλὴμ οὐδαμῶς χωρίζομενον. Βρέφος βλέπω νομικῶς τῷ κατ' ἁγίαν προσάγων ἐπὶ τῆς γῆς· ... αὐτὸς τὸ δῶρον, ... καὶ αὐτὸς ὁ ὑπὲρ κόσμον θυσία προσφερόμενος, καὶ αὐτὸς τὰ ξύλα τῆς ζωῆς καὶ τῆς γνώσεως. Αὐτὸς ὁ ἀμνός, καὶ αὐτὸς τὸ πῦρ ὑπάρχον, αὐτὸς ἡ ὀλοκαύτως καὶ αὐτὸς ἡ μάχαιρα τοῦ Πνεύματος· ... καὶ αὐτὸς τὸ ἄρνιον ... αὐτὸς ὁ θυόμενος», βλ. PG 33, στ. 1192 κ. ἐ.· σὲ παράφραση ἀπὸ τὸν Νικήτα Χωνιάτη βλ. PG 140, στ. 165-168.

64. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν καὶ τὴν ἀπόδοσιν σὲ Ἀωνύμου βλ. Grolimund, «Die Darstellung», 313 κ. ἐ. Τὸ κείμενο καὶ στὸ *Corpus Christianorum. Clavis Patrum Graecorum*, Tornhout 1974, II, 292.

65. PG 48, στ. 753. Ἐπίσης «Τοῦτο τὸ σῶμα καὶ ἐπὶ φάτνης κείμενον ἠδέσθησαν οἱ μάγοι... οὐ δὲ οὐκ

Καθοριστικά για τη μορφή του εὐχαριστιακού Χριστού ὑπῆρξαν τὰ ἐπίσημα κείμενα τῶν συνόδων κατὰ τὴν ἔριδα *περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*, στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Γεωργίου Ξιφιλίνου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1195-1198 καὶ τοῦ Ἰωάννη Καματηροῦ τὸ ἔτος 1199/1200. Ἡ ἔρις ἔληξε μὲ συμβιβαστικὴ λύση φανερώνοντας δύο ἀντιλήψεις ἐξίσου ἰσχυρές. Οἱ ἀφθαρτοδοκητὲς θεωροῦσαν ὅτι τὸ μεταλαμβανόμενο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκεῖνο μετὰ τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάσταση, ἐνῶ οἱ φθαρτοδοκητὲς πρέσβευαν ὅτι εἶναι ἐκεῖνο πρὶν τὸ Πάθος καὶ τὴν Ἀνάσταση⁶⁶.

Τὴ διπλὴ ἀντίληψη ποὺ συνδέει τὸν εὐχαριστιακὸ ἄρτο μὲ τὸ θεῖο πάθος καὶ τὴν Ἐνσάρκωση παρέχουν καὶ οἱ συμβολισμοὶ ποὺ προσδόθηκαν σὲ τόπους τοῦ ναοῦ καὶ σὲ λειτουργικὰ ἀντικείμενα στὶς πατερικὲς *Ἐρμηνεῖες*. Ἡ κόγχη, ἡ πρόθεση καὶ ἡ ἁγία τράπεζα στὴν *Ἐρμηνεία* τοῦ Γερμανοῦ ΚΠόλεως σχετίζονται μὲ τὴ φάτνη καὶ μὲ τὸν τάφο⁶⁷. Ἡ ἁγία τράπεζα ἐκλαμβάνεται ὡς φάτνη, ὡς ἀνώγειο τοῦ Μυστικῆς Δείπνου ἀλλὰ καὶ ὡς τάφος ἀπὸ τὸν Θεό-δωρο Ἀνδίδων στὴν *Προθεωρία*, ἡ *θεία καὶ ἱερά τράπεζα, καὶ εἰ τὸ ἐστρωμένον ἀνώγειον ἐκλαμβάνεται, καὶ φάτνη κατονομάζεται, καὶ τάφος Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἐπιπέκληται*⁶⁸, μὰ παράδοση ποὺ ἀκολουθεῖται καὶ στὸν Λόγο τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου⁶⁹. Στὴν ἐνδυτὴ ἔχει προσδοθεῖ διττὸς συμβολισμὸς⁷⁰, ὁ δίσκος παραβάλλεται μὲ τὴ νεκρικὴ κλίνη ἀλλὰ καὶ τὸν νοητὸν ἥλιον⁷¹, τὰ ἱερά καλύμματα σημαίνουν τὸ σουδάριο⁷² ἀλλὰ καὶ τὰ σπάργανα⁷³, ἐνῶ τὸ κιβώριο συνδέεται μὲ τὴ Σταύρωση⁷⁴ καὶ τὸν οὐρανὸς⁷⁵.

Ποιά εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν στὴν ποικιλία τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ποὺ καθιερώθηκε στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν καὶ πρὶ συγκεκριμένα τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143-1180) εἶναι ἐκεῖνη τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουὴλ⁷⁶. Ἡ προσωνομία ποὺ δηλώνει τὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγο ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴ φράση ὁ Θεὸς μεθ' ἡμῶν. Εἶναι συγχρόνως ὁ ἐπίγειος Χριστὸς καὶ ὁ ἐν τῷ χρόνῳ ἐνσαρκωθεὶς προαιώνιος Λόγος, ἐκφράζοντας κατ' ἐπέκτασιν καὶ τὸ δόγμα τῆς θείας

ἐν φάτνη ὄρεῖς ἀλλ' ἐν θυσιαστηρίῳ, οὐ γυναῖκα κατέχουσαν, ἀλλ' ἱερέα παρεστῶτα, καὶ Πνεῦμα μετὰ πολλῆς τῆς δαφιλείας τοῖς προκειμένοις ἐφιστάμενον... γυνὴ δὲ οὐ παιδίον ἀνθρώπου βασιλικόν, ἀλλ' αὐτὸν τὸν μονογενῆ λαμβάνων τοῦ Θεοῦ παῖδα, οὐ φρίττεις», βλ. PG 61, στ. 204, 205-206.

66. Βλ. στὸ κεφάλαιο *Ἡ ἔρις περὶ τοῦ φθαρτοῦ ἢ ἀφθάρτου τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*.

67. «Ἡ κόγχη ἐστὶ, κατὰ τὸ ἐν Βηθλεὲμ σπήλαιον, ὅπου ἐγεννήθη ὁ Χριστός. Καὶ κατὰ τὸ σπήλαιον ὅπου ἐτάφη... Ἡ ἁγία τράπεζα ἐστὶν ἀντὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς, ἐν ἣ ἐτέθη ὁ Χριστός, ἐν ἣ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος ἄρτος, ἡ μυστικὴ καὶ ἀναίμακτος θυσία... Θυσιαστήριόν ἐστὶ καὶ λέγεται ἡ φάτνη καὶ ὁ τάφος τοῦ Κυρίου», βλ. PG 98, στ. 388 κ. ἔ.

68. PG 140, στ. 421-425, 429.

69. «Τὰ ἅγια ἀπὸ τῆς προθέσεως ἕως τοῦ θυσιαστηρίου προέρχονται, εἰς τόπον τῆς τοῦ κόσμου διαγωγῆς τοῦ Χριστοῦ ἕως τῆς ταφῆς αὐτοῦ· καὶ ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὸς καὶ ὠδήγησε τοὺς Μάγους ἰδεῖν τὴν ἐν σαρκὶ αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς σωτήριον ἐπιδημίαν· δηλοῖ δὲ καὶ τὴν ἀπὸ Βηθανίας πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ τοῦ Κυρίου εἰσέλευσιν», βλ. PG 87 III, στ. 4001.

70. Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης, PG 78, στ. 264 κ. ἔ. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87 III, στ. 3985.

71. «Ὁ δίσκος ἐστὶν ἀντὶ τῶν χειρῶν Ἰωσήφ καὶ Νικοδήμου, τῶν κηδευσάντων τὸν Χριστόν. Ἐρμηνεύεται δὲ δίσκος, ἐνθα ὁ Χριστὸς ἐπιφέρεται, κλίνος οὐρανοῦ, ἐμφαίνων ἐν μικρᾷ περιγραφῇ τὸν νοητὸν ἥλιον, Χριστόν ἐν τῷ ἄρτῳ ὁράμενον», βλ. Γερμανὸς ΚΠόλεως, PG 98, στ. 397, 421· Schulz, *Die Liturgie*, 164.

72. «Τὸ δὲ δισκοκάλυμμά ἐστὶν ἀντὶ τοῦ σουδαρίου τοῦ ὄντος ἐπὶ τοῦ προσώπου (τοῦ Κυρίου) περικαλύπτοντος αὐτὸ ἐν τῷ τάφῳ» βλ. PG 98, στ. 400· Schulz, *Die Liturgie*, 127.

73. «... δύο ἅγια ποτήρια καὶ δύο ἅγιους δίσκους καὶ τὰ ἅγια σπάργανα», βλ. PG 112, στ. 165.

74. Γερμανὸς ΚΠόλεως, PG 98, στ. 389.

75. Θεόδωρος Ἀνδίδων, PG 140, στ. 441· Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, στ. 3984.

76. G. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Βιέννη 1979, 100 κ. ἔ. A. Weyl Carr, «Gospel Frontpieces from the Comnenian Period», *Gesta* 31(1) (1982), 8 κ. ἔ. Ν. Γκιολῆς, «Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα (μέσα βου αἰ.-1204)», Ἀθήνα 1990, 76 κ. ἔ.

εὐχαριστίας. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἔγινε ἀθάνατο, εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸν πνευματικὸ ὄρτο καὶ τὸν οἶνο τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Κομνηνὸς ἔκοψε νομίσματα μὲ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή Ἐμμανουήλ. Στὰ νομίσματα ὁ Χριστὸς παρίσταται νέος καὶ ἀγένειος⁷⁷, μορφή ποὺ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ εἰκονίστηκε σὲ μετάλλιο στὴ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν Ἐγκλείστρα τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου στὴν Πάφο (1182/83) καὶ στὴν Παναγία Ἀράκου στὰ Λαγουδερά (1192)⁷⁸ τῆς Κύπρου, ὅπως καὶ στὸ στήθος τῆς δεομένης Θεοτόκου⁷⁹. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν τέχνη ποὺ προσάπτεται στὸν Χριστὸ ἢ προσωνυμία Ἐμμανουήλ. Ἦδη ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα στὴν ἐγκαυστικὴ εἰκόνα τοῦ Σινᾶ ἢ προσωνυμία ἀποδόθηκε στὴ μορφή τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν⁸⁰, στὰ νομίσματα τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ νέου ὄρμου μὲ κοντὸ γένι –στὸν τύπο ποὺ ὀνομάζεται τοῦ Παντοκράτορα⁸¹– καὶ σὲ μικρογραφία τοῦ 11ου αἰῶνα στὴ μορφή νέου ἀγένειου ἔφηβου Χριστοῦ⁸².

Ἡ πολυμορφία συνοδεύει τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουήλ ὡς πρὸς τὴν ἡλικία καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ μέχρι τὴ σταθεροποίησή της ὡς παιδιοῦ μὲ σγουρὰ μαλλιά, ἐλαφρὰ ἐξογκωμένο μέτωπο καὶ πηγούνι. Οἱ τρεῖς ἡλικίες τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ Χριστοῦ σχετίζονται μὲ τοὺς τρεῖς τρόπους, διὰ μέσου τῶν ὁποίων ἀποκαλύφθηκε στοὺς ἀνθρώπους. Σὲ Λόγο, εἰς τὴν ἁγίαν Γέννησιν, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Εὐβοίας (8ος αἰ.), διαβάζεται ὅτι κάθε ἕνας ἀπὸ τοὺς μάγους ἔθεώρει τὸν Χριστὸ σὲ διαφορετικὴ ἡλικία, ὁ πρῶτος νήπιον, ὁ δεῦτερος τριακονταετῆ καὶ ὁ τρίτος γέροντα⁸³. Στὴ μικρογραφία ποὺ συνοδεύει τὸ παραπάνω κείμενο στὸ ἱεροσολυμιτικὸ χειρόγραφο Τάφου 14 (1050-1100), οἱ μάγοι κρατοῦν στὴν ἀγκαλιά ἢ μιλοῦν μὲ τὸν Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται καὶ στὶς τρεῖς ἡλικίες, τοῦ νήπιου, τοῦ ὄρμου ἄνδρα καὶ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν⁸⁴. Ἐπίσης στοὺς τρούλλους τοῦ κυρίως ναοῦ, τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ στὸν Ἅγιο Παντελεήμονά στὸ Nerezi (1164) εἰκονίζονται οἱ τρεῖς μορφές, τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, τοῦ Παντοκράτορα καὶ τοῦ Ἐμμανουήλ παιδιοῦ⁸⁵. Ἡ τριπλῆ αὐτὴ εἰκόνιση προδίδει καὶ μιὰ προσπάθεια ἀπάντησης στὰ θεολογικὰ ἐρωτήματα τῆς ἐποχῆς, τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸ ὁμοούσιον τοῦ Πα-

77. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Οὐάσιγκτον 1969, 126, πίν. 12, 13· Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, πίν. 64, 65, ἀριθ. 1079, 1081, 1093, 1097, 1098· βλ. καὶ P. D. Whitting, *Monnaies byzantines*, Παρίσι 1973, 23, εἰκ. 21-22.

78. C. Mango - E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966), πίν. 72· Stylianos, *The Painted Churches*, 361, 162, εἰκ. 87.

79. Weyl-Carr, «Gospel», ὁ.π., 9. Στὴν Ἐπισκοπὴ Σαντορίνης, βλ. Ἀν. Ὁρλάνδος, «Ἡ Πισκοπὴ τῆς Σαντορίνης», *ABME Z'* (1951), εἰκ. 22, 23· στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο, Ἅγιοις Ἀποστόλους στὸ Περαχωριό, στὸν Χριστὸ Ἀντιφωνητὴ στὴν Καλογρεὰ τῆς Κύπρου, βλ. Stylianos, *The Painted Churches*, 488, 422, 472· A. Papageorghiou, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus*, Λευκωσία 1965, πίν. XVII, XXII· A.H.S. Megaw - E.J.W. Hawkins, «The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its Frescoes», *DOP* 16 (1962), 298-299.

80. Γ. Γαλάβαρης, «Πρώιμες εἰκόνες στὸ Σινᾶ ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 11ο αἰῶνα», στὸ Σινᾶ, *Οἱ ἠθαστροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης*, Ἀθήνα 1990, 93, εἰκ. 3.

81. Weyl-Carr, «Gospel», ὁ.π., 8 κ. ἔ., 18 σημ. 51.

82. S. Tsuji, «The Haedpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Par. Gr. 74», *DOP* 29 (1975), εἰκ. 2, 4.

83. «...διηγοῦντο (οἱ μάγοι) πρὸς ἀλλήλους τὰ περὶ τοῦ παιδιοῦ καὶ πῶς ἄρα ἐφαίνετο, ...ἐγὼ νήπιον αὐτὸν ἔθεώρουν, ... νεώτερον τριακονταετῆ εἶδον ... ἐγὼ γέροντα πεπαλαιωμένον αὐτὸν ἔβλεπον», βλ. T. Avner, «The Impact of the Liturgy on Style and Content. The Triple-Christ Scene in Taphou 14», *JÖB* 32/5, 459 κ. ἔ.

84. Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα - Ἱεροσόλυμα 2002, 146, εἰκ. 69.

85. Weyl-Carr, «Gospel», ὁ.π., 9· I. Sinkevič, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi*, Wiesbaden 2000, 40 κ. ἔ., εἰκ. XXI, XXII, XXIV· Gioles, «Christologische Streitigkeiten», 272, εἰκ. 6, 8.

τέρα πρὸς τὸν Υἱὸ καὶ τὴν ἐνότητα τῆς ἁγίας Τριάδας, ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα προεκτάθηκαν καὶ πρὸς τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τὴν προσφορὰ τῶν τιμίων δώρων⁸⁶.

Ὁ Ἐμμανουὴλ παιδί ἐκφράζει τὴ θεία ἐνανθρώπιση καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ ὄρμος τῆ θυσία καὶ τὸ θεῖο πάθος⁸⁷. Ὁ προαιώνιος ἐνσαρκωμένος Λόγος προσέλαβε ἀνθρώπινη σάρκα καὶ τὴ μετέβαλε σὲ ἀφθαρτὴ καὶ ἀθάνατη ταυτιζόμενη μετὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο τῆς θείας εὐχαριστίας⁸⁸. Ὁ διπλὸς δρόμος τῆς σωτηρίας διὰ μέσου τῆς Ἐνσαρκώσεως καὶ τοῦ Πάθους ὑπενθυμίζεται κατὰ τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας – ὅτι διὰ τοῦτο σεσάρκωται, ἵνα σφαγιασθῆ⁸⁹– καὶ ἐκφράζεται μετὶ τῆς δύο μορφῆς τοῦ ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ, τοῦ βρέφους⁹⁰ καὶ τοῦ ἐν τῷ μυστικῷ αὐτοῦ δείπνῳ⁹¹. Οἱ σκέψεις αὐτὲς ταυτίζονται μετὶ τῆς πατερικῆς Ἑρμηνείας καὶ κυρίως τὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδάων (1054-1067), στὴν ὁποία τὰ μέρη τῆς λειτουργίας ἀποτελοῦν ἀναπαράσταση τῶν γεγονότων τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴ Γέννηση μέχρι καὶ τὴν Ἀνάληψή του. Στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ στὴν Κοίμησι στὸν Ἀλίκαμπο τῆς Κρήτης (1315/16) δίπλα στὸν Χριστὸ μετὶ τῆς μορφῆς παιδιοῦ στὸν δίσκο διασώζεται γιὰ μοναδικὴ φορὰ ἡ ἐπιγραφή ὁ θυόμενος Μανουὴλ.

86. Townsley, «Eucharistic», 141 κ. ἑ.

87. «Εἰ γὰρ καὶ πρόσφατος δι' ἡμᾶς, ἀλλὰ [καὶ] ἀρχαίος· μᾶλλον δὲ προαιώνιος», βλ. Ἀνδρέας Καισαρείας, PG 106, στ. 228.

88. Ψευδο-Δαμασκηνός, PG 95, στ. 401-404, 409· Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, PG 130, στ. 44, 45· Σαμμωνᾶς Γάξης, PG 120, στ. 825-828.

89. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, βλ. PG 155, στ. 264.

90. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, βλ. PG 33, στ. 1192 κ. ἑ.

91. Γερμανός ΚΠόλεως, βλ. PG 98, στ. 388.

2. Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ: ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ παγιώθηκε στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἐπάνοδο τῶν Βυζαντινῶν στὴν ΚΠολη τὸ ἔτος 1261. Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ποὺ κυριάρχησε στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων ἦταν ἐκείνη τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ στὸν δίσκο. Τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν κομνήνεια ἐποχὴ πρότυπα τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ διαφοροποιήθηκαν ἐλαφρὰ μὲ εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες ὡς πρὸς τὴ στάση καὶ τὶς κινήσεις, τὴν κάλυψη τοῦ σώματός του ἢ τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, ἐνῶ παρατηρήθηκαν καὶ σπάνιες παρεκκλίσεις ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες κανόνες. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ φαινόμενο τῆς μεταφορᾶς δευτερευόντων εἰκονογραφικῶν στοιχείων μεταξὺ τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ποὺ χαρακτηρίζεται γενικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ρεαλιστικότερης εἰκαστικῆς ἔκφρασης, δημιουργήθηκαν οἱ νέες μορφές τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἡ μορφή τοῦ θυόμενου καὶ ἡ μορφή τοῦ μελισμένου. Νέο σημαντικό εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ ἀπετέλεσε ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ποτηρίου δίπλα στὸν Χριστὸ στὸν δίσκο. Ἐμπνεύσεις τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι οἱ λίγες παραστάσεις τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ συγχρόνως στὸν δίσκο καὶ στὸ ποτήριο καθὼς καὶ μόνο στὸ ποτήριο, ἐνῶ δημιουργία τῶν τελευταίων χρόνων ὑπῆρξε ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη.

2.1. Ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων

2.1.1. Ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης μὲ λεπτὲς διαφοροποιήσεις

Τὴν κομνήνεια παράδοση ἀκολουθεῖ ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδας στὴ Studenica, μιὰ τοιχογραφία ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ ἔτος 1235¹. Κάτω ἀπὸ κιονοστήρικο κιβώριο βρίσκεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας στὴν ἁγία τράπεζα, ζωντανὸς ἔφηβος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ ἔχοντας ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ κεφάλι του, ἐνῶ τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι του εἶναι σκεπασμένα ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ ἀέρα. Πίσω του ὑπάρχει τὸ ζεῦγος τῶν ἱερῶν σκευῶν, ὁ δίσκος μὲ ἑνσταυρο στρογγυλὸ λειτουργικὸ ἄμνὸ καὶ τὸ ποτήριο μὲ ψυχία μελισμένου ἄμνου (εἰκ. 26-27), ἐνῶ οἱ δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ποὺ πλαισιώνουν τὴν ἁγία τράπεζα, εὐλογοῦν. Ἡ διάταξη ποὺ μιμεῖται ἐκείνη τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Kurbinovo (1191) (εἰκ. 10, III), ἐρμηνεύεται ὡς εἰκαστικὴ διδαχὴ τῆς μεταβολῆς καὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ποὺ τελεῖται ὅταν ἐκφωνοῦνται τὰ λόγια τῆς σύστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, γίνεται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τὰ τίμια δῶρα².

Ἡ εἰκαστικὴ αὐτὴ διδαχὴ ἐντοπίζεται ἐπίσης στὴ σύγχρονη παράσταση ποὺ διασώθηκε στὴ Σπηλιὰ τῆς Πεντέλης (1233/34) (εἰκ. 24-25), στὴν ὁποία ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς παρίσταται στὴ δημοφιλεῖ μορφή τοῦ παιδιοῦ στὸν δίσκο. Πάνω στὴν ἁγία τράπεζα καὶ τὴν κατά-

1. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 76 κ. ἑ., εἰκ. 30· Grolimund, «Die Darstellung», 310 κ. ἑ.· Walter, «Radoslav Narthex», 219 κ. ἑ.

2. Γιὰ τὴ στιγμὴ βλ. στὸ κεφάλαιο Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας στὴν ἁγία τράπεζα ὄρμος νεκρὸς ἢ παιδί ζωντανό, καὶ σημ. 3.

κοσμη ένδυτη εικονίζεται ο Χριστός με τὸ πρόσωπο κατεστραμμένο, ἔχει τὰ χέρια ἄκαμπτα κολλημένα στὸ σῶμα καὶ τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ του σκεπασμένο με τὸν λειτουργικὸ ἀέρα³. Πίσω του ὑπάρχει τὸ ζεῖγος τῶν ἱερῶν σκευῶν, ὁ δίσκος με τὸν ἀστερίσκο καὶ δίπλα τὸ ποτήριο. Τὴν παράσταση στεφανώνει ἡ ἐπιγραφή – σχόλιο, ἡ ὁποία εἶχε ἀναγραφεῖ στὴν Παναγία Σαμαρίνα στὸ Σαμάρι *ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ*, χωρὶς ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων λίγο πρὶν τὸν μελισμὸ. Ἡ ἐπιγραφή ποῦ στὴ Σαμαρίνα ἀπευθυνόταν στὸν νεκρὸ ὄρμιμο εὐχαριστιακὸ Χριστὸ, στὴ Σπηλιά τῆς Πεντέλης συνοδεύει τὴν εἰκονογραφικὴ μορφή τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ στὸν δίσκο. Σὲ συνδυασμὸ με τὴν παρουσία τοῦ ἱεράρχη ποῦ εὐλογεῖ δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ἡ παράσταση στὴ Σπηλιά εἰκονίζει τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία *ὁ ἱερεὺς δεικνύει τὸν ἅγιον ἄρτον λέγοντας Τὰ προηγιασμένα*⁴. Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ κατὰ τὸν σχολιασμὸ τῆς Παναγίας Σαμαρίνας, ἡ ἐπιγραφή προβάλλει τὴ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, ἡ ὁποία σημειωτέον δὲν τελεῖται ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία⁵. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ ἡ Ἀττικὴ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐπικυριαρχία κατὰ τὴν τοιχογράφηση τῆς Σπηλιάς. Ἄξιζοι νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἐπίσης ἡ τοιχογράφηση στὸν ναὸ τοῦ πορτραῖτου τοῦ τοπικοῦ ἱεράρχη Μιχαὴλ Χωνιάτη, τελευταίου ὀρθόδοξου μητροπολίτη τῶν Ἀθηνῶν (1182-1204)⁶.

Παρατηρεῖται ὅτι στὴν παράσταση τῆς Σπηλιάς τῆς Πεντέλης ὁ Χριστὸς στὸν δίσκο ζωντανὸ παιδί δὲν εὐλογεῖ, ἀλλὰ ἔχει καὶ τὰ δύο του χέρια καλυμμένα με τὸν λειτουργικὸ ἀέρα (εἰκ. 24). Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἐπαναλήφθηκε σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ 13ου (εἰκ. 34α, 45, 49, 78)⁷, τοῦ 14ου (εἰκ. 95-96, 103-104, 110, 118, 137-138, 172, XXX-XXXI, XXXVI, L)⁸ καὶ τοῦ 15ου αἰῶνα (εἰκ. 276)⁹.

Λίγα χρόνια ἀργότερα τὴν κόγχη τῆς προθέσεως στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Ρεέ (1271-1272)¹⁰ στολίζει ἐπίσης ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ ξαπλωμένου στὸν δίσκο (εἰκ. 30-33, X-XII)¹¹. Ἐξαιτίας τῆς στενότητας τοῦ χώρου ἡ σύνθεση τοῦ Μελισμοῦ καταλαμβάνει τὶς δύο ζώνες τοῦ ἡμικύλινδρου. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μορφή τοῦ Παλαίου τῶν Ἡμερῶν στὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς κόγχης ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση. Ἡ G. Babić ἐρμήνευσε τὸ εἰκονογραφικὸ σύνολο σὲ σχέση με τὴν παρουσία τοῦ Πατέρα στὴν ἀναίμακτη θυσία τοῦ Υἱοῦ καθὼς καὶ τοῦ ὁμο-

3. Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 84 κ. ἐ., 88-91.

4. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 216, 12, 217.

5. Βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 267 καὶ σημ. 148, 267α, 269 καὶ σημ. 173.

6. Konstantinidi, «Le message», 45 καὶ σημ. 60-62, εἰκ. 14. Ἡ παράσταση τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη (+1220) προτελευταίου στὴν πομπὴ τῶν Συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν χωρὶς Μελισμὸ στὸν Ἅγιο Πέτρο Κουβαρᾶ Ἀττικῆς (1232) σχετίστηκε με τὸν ἀντιλατινικὸ ἀγῶνα του, βλ. Todić, «Sopocani», 467.

7. Στὴν ἀψίδα τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Σοροάκι (1272-1276) (εἰκ. 34α)· στὸν Θεολόγο στὸ Κεραμὶ Νάξου (1275 περ.) (εἰκ. 45)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Καρδάκι Κρήτης (εἰκ. 49)· στὸν Χρυσόστομο στὰ Βελανίδια (εἰκ. 78).

8. Στὴν Κρήτη, στὴν Κοίμηση Θεοτόκου στὰ Μεσολά (1303) καὶ στὴν Κοίμηση Θεοτόκου στὸν Ἀλίκαμπο (1315/16) (εἰκ. XXXVI)· στὴν Ἐκκλησία τοῦ Κράλη στὴ Studenica (1318/19) (εἰκ. 95-96, XXX-XXXI)· στὸν Ἅγιο Νικήτα στὸ Čučer (1320 περ.) (εἰκ. 103-104)· στὸν Εὐαγγελισμό στὴ Gračanica (1319-1321) (εἰκ. 110)· στὸ Καθολικὸ (ἀψ.) τοῦ Χιλονδαρίου (1321/22) (εἰκ. 118)· στὴν Παναγία στὸ Κυčenište (1331 περ.)· στὴν Παναγία στὸ Κακοδία Κρήτης (1331/32)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Πλάτσα (1337/78) (εἰκ. 137-138)· στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Lespono (1346/47 περ.)· στὴν Παναγία στὰ Πλατάνια Κρήτης (εἰκ. 172, L)· στὴ Θεοτόκο στὸ Trgovište.

9. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Καλοχωραφίτη Κρήτης (εἰκ. 276).

10. Πά τὴ χρονολόγηση βλ. Todić, «Sopocani», 466 καὶ σημ. 44· Sr. Petković, «Archbishop Danilo I- the Donor of the Frescoes in the Prothesis of the Church of the Holy Apostles in Peć», *Zograf* 30 (2004-2005), 81 κ. ἐ., 88.

11. G. Babić, «La signification symbolique des peintures dans la prothésis des Saints Apôtres à Peć», *ZZSK* 15 (1964), 173 κ. ἐ.· Babić, «Les textes», 75 κ. ἐ.· Djurić, *Fresken*, 52.

ούσιου τῆς Ἁγίας Τριάδας κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας¹². Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ στὸν δίσκο στὴν πρόθεση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Ρετ, ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο ὄλων τῶν μεταγενέστερων παραστάσεων ποὺ καταλαμβάνουν τὴν ἴδια θέση σὲ ναοὺς τοῦ 13ου (εἰκ. 34β)¹³ καὶ τοῦ 14ου αἰώνα (εἰκ. 119, 148, 207)¹⁴, μὲ μιὰ μοναδικὴ ἐξαιρέση.

Ἡ ἐξαιρέση ἐντοπίζεται στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Markon Manastir τῆς Sušica (1376/77 ἢ 1380/81) (εἰκ. 208)¹⁵. Ἀκολουθώντας τὸ πρότυπο τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ τῆς Παναγίας Σαμαρίνας στὸ Σαμάρι (εἰκ. 9), ὁ Χριστὸς βρίσκεται ξαπλωμένος ἀπευθείας στὴν ἀγία τράπεζα, νεκρὸς ὄριμος μὲ μακριὰ μαλλιά καὶ κοντὸ γένι καὶ τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ του εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ ἄερα, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐπάνω του βρίσκεται ὁ ἀστερίσκος¹⁶. Ταυτόσημα μὲ τὸν χῶρο τῆς προθέσεως εἶναι τὰ κείμενα τῶν εἰλητῶν ποὺ ξετυλίγουν οἱ δύο ἱεράρχες ποὺ εἰκονίζονται στὴν παράσταση. Ἡ ἐπιγραφή στὸ εἰλητὸ τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἀναγράφει τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη¹⁷ καὶ στὸ εἰλητὸ τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ, διαβάζεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως¹⁸.

Ἡ ἐπιλογή τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ ὄπως καὶ νεκροῦ ὄριμου στὸν χῶρο τῆς προθέσεως, βασίστηκε σὲ δύο παράλληλες ἀλλὰ διαφορετικὲς θεωρήσεις. Στὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδίδων (1054-1067), τὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς σημαίνει τὴν κήση τῆς Θεοτόκου καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ Ναζαρέτ¹⁹. Τὴν παράδοση διατήρησαν ὁ Ψευδο-Σαυρόνιος (12ος αἰ.)²⁰ καὶ ὁ Ψευδο-Μεθόδιος (12ος αἰ.)²¹ συμπληρώνοντας ὅτι ἡ λαβίδα σημαίνει τὴν ἴδια τὴ Θεοτόκο²². Ἡ μορφή τοῦ παιδιοῦ ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ταπεινὸ-

12. Babić, «La signification», δ.π., 173 κ. ἐ. Babić, «Les discussions», 385.

13. Στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Sopoćani (1272-1276) (εἰκ. 34β), βλ. V. Djurić, *Sopoćani*, Βελιγράδι 1963, 84· Walter, *Art*, 212.

14. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Staro Nagoričino (1316-1317), βλ. Todić, *Staro Nagoričino*, 74· στὸ Καθολικὸ Χιλανδαρίου (1321/22) (εἰκ. 119), βλ. M. Marković, «The Original Paintings of the Monastery's main Church», στὸ *Hilandar Monastery*, Βελιγράδι 1998 (ἐπιμ. G. Subotić), 222· στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κάστρου Σερρών (1345 περ.), βλ. Ἀ. Ευγγόπουλος, «Ερευνα εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρών», Θεσσαλονίκη 1965, 32 κ. ἐ.· στὸν Παντοκράτορα στὴ Dečani (1335-1348) (εἰκ. 148), βλ. B. V. Popović, «Fresco Program in the Altar Area», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 45 κ. ἐ., 88 κ. ἐ., 97· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Κακοπετριά Κύπρου (εἰκ. 207), βλ. Young, «The Iconography», 105 κ. ἐ.

15. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ σύνθεση εἶναι ἐνταγμένη στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς κατώτερης ζώνης τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ, στὴν ὁποία ἐκτείνεται ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, βλ. Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκισμος τοῦ τροῦλου*, 147 κ. ἐ.

16. Grozdanov, «Markon», 83 κ. ἐ. Djurić, *Fresken*, 120· Walter, *Art*, 220.

17. Brightman, *Liturgies*, 356, 33· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 27, 223, 4. Τὸ χωρίο ἐνσωματώθηκε στὴ θεία λειτουργία ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, βλ. Ἡσαΐας 53, 7.

18. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 17.

19. PG 140, στ. 429 κ. ἐ.· Bornert, *Les commentaires*, 203 κ. ἐ.· Schulz, *Die Liturgie*, 150 κ. ἐ.· Felmy, «Der Christusknabe», 98.

20. «...ὅτω τοιγαροῦν ἀφίεται τὸ θεῖον σῶμα ἐν τῇ προθέσει ὡπερ ἐν Βηθλεὲμ, ἐνθα γεγέννηται Χριστὸς· ὁμοῦ δὲ καὶ ὡς ἐν τῇ Ναζαρέτ...», βλ. PG 87, III, στ. 3984, 3989-3992· «ἡ λαβίς... σημαίνει δὲ καὶ τὴν Παρθένον βασιτάζουσαν καὶ αὐτὸν τὸν οὐράνιον ἄρτον», βλ. δ.π., στ. 3985.

21. «Καὶ δὴ λαβομένη (ἡ Θεοτόκος) τὸν ἐκ τοῦ ἀρχάντου καὶ παναμίμου αὐτῆς θουιαστηρίου σαρκαθέντα, ζωοποιόν τε καὶ ἀνεφάρσιστον ἄνθρωπα, ὡς λαβίδι τῇ συζεύξει τῶν ἁγίων αὐτῆς χειρῶν», βλ. PG 18, στ. 364.

22. Στὴν Ἀρακιώτισσα στὰ Λαγουδερά τῆς Κύπρου (1192) ἡ Θεοτόκος κρατᾷ τὸν Χριστὸ ἀνάμεσα στὰ χεῖρα της, ποὺ θυμίζουν δίσκο ἢ λαβίδα, βλ. D. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz· Der Ritus und das Bild*, Μόναχο 1965, 176 κ. ἐ.· Beltling, «An Image», 10, εἰκ. 16.

τητα και την αγνότητα της ηλικίας υπενθυμίζοντας τη θυσία του Ίσαάκ²³. Στην Έρμηνεία του Γερμανού ΚΠόλεως ή προσκομιδή είχε συνδεθεί με τον λίθο της θυσίας του Άβραάμ αλλά και με τη Βηθλεέμ²⁴. Με το παιδί επίσης σχετίζονται οι άπαγγελίες του Ιερέα κατά την ακολουθία της προσκομιδής, όταν γίνονται οι νύξεις των πλευρών του λειτουργικού άμνου και ή άρση του με τη βοήθεια της λόγχης²⁵. Σημαντική πηγή της μορφής του ώριμου νεκρού Χριστού στον χώρο της προθέσεως είναι επίσης το κείμενο της ακολουθίας της προσκομιδής σε συνδυασμό με το τυπικό της. Δηλωτικά του θείου πάθους είναι οι νύξεις, οι λογιισμοί καθώς και ή άρση του λειτουργικού άμνου, τα όποια συνοδεύονται και από τη σχετική φράση *Εἰς τῶν στρατιωτῶν λόγχη τὴν πλευρὰν αὐτοῦ ἐνυξέε*²⁶. Σύμφωνα με τα πατερικά κείμενα ή προσκομιδή είναι ο Κρανίου τόπος και το σπήλαιο όπου έτάφη ο Κύριος²⁷. Ο πρώτος συμβολισμός που αποδόθηκε στη λόγχη ως λειτουργικό σκεῦος κατά την προσκομιδή, έχει σχέση, όπως δείχνει και το όνομά της, με την άγία Λόγχη που χρησιμοποιήθηκε κατά τη Σταύρωση²⁸. Ο Γερμανός ΚΠόλεως στην Έρμηνεία συνδέει έξ άρχης τη λόγχη με το θείο πάθος, *Ἡ δὲ Λόγχη, ἀντὶ τῆς κεντησάσης τὴν πλευρὰν τοῦ Κυρίου*²⁹, άποψη που ακολουθεῖται και στο γνωστό κείμενο *Ἐπιόμνησις ...περὶ τῆς προσκομιδῆς* (12ος αἰ.)³⁰ και στις Έρμηνείες του Νικολάου Καβάσιλα³¹ και του Συμεών Θεσσαλονίκης³².

Ο διάκονος που συνοδεύει την παράσταση στο Markon Manastir κρατάει στο άριστερό του χέρι κατζί, λεπτομέρεια που παρατηρεῖται για μοναδική φορά σε παράσταση Μελισμου. Το κατζί ή κατσι είναι ένα είδος καθιστού θυματηρίου με μακριά χειρολαβή και χωρίς άλλουσίδες άνάρτησης, που εικονίζεται κυρίως σε νεκρικές σκηνές, όπως της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και του Λίθου, με μεγάλη διάδοση από τον 13ο αιώνα³³. Σε αντίθεση βρίσκεται ή τοποθέτηση του άστερισκου πάνω στον νεκρό Χριστό στο Markon Manastir, ένα εικονογραφικό στοιχείο που συνδέεται με την Ένσάρκωση. Η λεπτομέρεια που άντλείται από τη δημοφιλή μορφή του Χριστού ζωντανού παιδιού στον δίσκο, όπως παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην παράσταση της Riza Bogorodice στη Bijela στις άρχές του 13ου αιώνα (εικ. 21), είχε ήδη εικονιστεί στο Άσκηταριό της Μονεμβασιάς προς τα

23. Felmy, «Der Christusknabe», 96, 99, 101.

24. «...προετιπώθη δὲ ὁ τοῦ Κρανίου τόπος οὗτος ἐν τῷ Ἀβραάμ, ὅτε ἐφ' ἐνὶ τῶν ὀρέων τοῦ Θεοῦ κελεύσαντος, τὸ θυσιαστήριον ἐν λίθων ἐποίησε, καὶ ἐπέβασε ξύλα, καὶ ἔθηκε τὸν νιόν αὐτοῦ, καὶ ἀνήνεργε κριόν ἀντ' αὐτοῦ εἰς ὀλοκάριον, ... Οὕτω τοιγαροῦν ἀφίεται τὸ θεῖον σῶμα ἐν τῇ προθέσει, ὡς περ ἐν Βηθλεέμ, ὅπου γενένηται ὁ Χριστός», βλ. PG 98, στ. 396, 400· βλ. και Schulz, *Die Liturgie*, 164· Felmy, «Der Christusknabe», 101.

25. «Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη.. Καὶ ὡς ἄμνος ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφρωνος», βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 19-20.

26. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3· Laurent, «Le rituel», 131, 136-137· Felmy, «Der Christusknabe», 96.

27. Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, στ. 3988, 4001· Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, στ. 396· βλ. επίσης, Felmy, «Der Christusknabe», 96 κ. έ.

28. Ἰωάννης 19, 34-35.

29. PG 98, στ. 397· Schulz, *Die Liturgie*, 114.

30. «ἀντὶ γὰρ τῆς λόγχης τῆς ἐκκεντησάσης τὸν Χριστὸν ἐν τῷ σταυρῷ ἔστιν ἡ λόγχη αὐτῆ», βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 18-20, 23-25, 128, 51 κ. έ..

31. «εἰς σχῆμα λόγχης αὐτὸ ἔχει πεποιημένον, ἵνα ἐκεῖνο ἀναμνησκῆται τῆς λόγχης», βλ. PG 150, στ. 385· Schulz, *Die Liturgie*, 205.

32. «ἐν τῇ προθέσει γὰρ λέγει τὰ περὶ τῆς σφαγῆς καὶ τοῦ θανάτου Χριστοῦ... ἅμα γὰρ καὶ τὰ τῆς σαρκώσεως καὶ τοῦ θανάτου τυποῦσιν», βλ. PG 155, στ. 261, 264.

33. Α. Μπούρα, «Ἐπτὰ θυματήρια. Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά θυματήρια τοῦ Μουσείου Μπενάκη», *Ἀρχαιολογία* 1 (1981), 65· Ν. Γκιολές, «Ο ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἁγιο Νικόλαο Μονεμβασιάς», *ΛακΣπουδ* 9 (1988), 441.

τέλη του 13ου αιώνα πάνω στον νεκρό Χριστό (εικ. 61)³⁴. Είναι χαρακτηριστικό της παλαιολόγειας εποχής, όπως έχει αναφερθεί, το φαινόμενο της μεταφοράς δευτερευόντων εικονογραφικών στοιχείων μεταξύ των διαφόρων μορφών του Χριστού.

Στην ομάδα των παραστάσεων του Μελισμού που κατέχουν τον χώρο της προθέσεως, μπορούν να συμπεριληφθούν και οι ελάχιστες συνθέσεις που κοσμούν τον χώρο του διακονικού, όπως στον Ευαγγελισμό στο Gradac (1275 περ.), στο Kalenderhane Djami στην ΚΠολη και στο Καθολικό του Πρωάτου, στις αρχές του 14ου αιώνα (εικ. 84). Στις παραστάσεις ακολουθείται ή δημοφιλής μορφή του εύχαριστιακού Χριστού ζωντανού παιδιού στον δίσκο. Αν και δεν είναι απόλυτα ξεκαρβωμένο, φαίνεται ότι σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες στον χώρο του διακονικού και κάτω από όρισμένες συνθήκες έτελείτο ή προσκομιδή ή φυλασσόταν ο προηγουσμένος άρτος³⁵.

Στην πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο χρονολογείται ή έντυπωσιακή παράθεση των τριών παραστάσεων του Μελισμού που διακοσμούν τη Μονή της Αγίας Τριάδας στη Sopoćani (1272-1276) (εικ. 34-39, XIII-XVIII)³⁶. Η επανάληψη του Μελισμού σε τρεις χώρους του ναού πιστοποιεί την εύρεία εξάπλωση του εικονογραφικού θέματος. Η δημοφιλής μορφή του εύχαριστιακού Χριστού ζωντανού παιδιού στον δίσκο, που εικονίζεται στην άψίδα, επαναλαμβάνεται σε γενικές γραμμές στην πρόθεση του ναού και στο παρεκκλήσι του Αγίου Συμεών Nemanja, με λεπτές εικονογραφικές διαφορές ως προς τη στάση και την κάλυψη του σώματός του. Στην κεντρική άψίδα ο ζωντανός έφηβος Χριστός βρίσκεται ξαπλωμένος στον δίσκο με τα δυό του χέρια καλυμμένα με τον λειτουργικό άερα³⁷, ενώ στο παρεκκλήσι του Αγίου Συμεών το ζωντανό νήπιο είναι τελείως γυμνό στον δίσκο (εικ. 34α, 34γ, XVIII)³⁸, αναπαράγοντας αντίστοιχα τις πρωιμότερες παραστάσεις στη Σπηλιά της Πεντέλης (1233/34) και στον Αρχάγγελο στα Λεύκαρα της Κύπρου (1200 περ.).

Στην πρόθεση του ναού της Αγίας Τριάδας στη Sopoćani ακολουθώντας το πρότυπο των Αγίων Αποστόλων στο Ρεό (1271-1272), ο Χριστός είναι ζωντανό παιδί στον δίσκο³⁹, σε μία στάση που μπορεί να ονομαστεί του ανακαθισμένου (εικ. 34β). Αν και ή στάση του ανακαθισμένου δεν διακρίνεται πάντοτε με σαφήνεια ή πιθανόν οφείλεται στη στενότητα του χώρου που διατίθεται για την απεικόνιση του Χριστού, όπως στην Riza Bogorodice στη Bijela (εικ. 21), είναι χαρακτηριστική ή ανύψωση της μιάς πλευράς του δίσκου στην οποία ακουμπά ο έλαφρά ανηψωμένος κορμός και το κεφάλι του Χριστού. Η στάση θυμίζει εκείνη που έχει ο Χριστός μέσα στα χέρια της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης στην τοιχογραφία της Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά της Κύπρου (1192)⁴⁰, στάση που έχει συνδεθεί με τη μεταφορική σύνδεση της Θεοτόκου προς τη λαβίδα⁴¹. Ο Χριστός στη στάση του έλαφρά ανακαθισμένου μέσα στον δίσκο έντοπίζεται σε λίγα μνημεία του 13ου και του 15ου αιώνα (εικ. 51, 63-64, 235, 278)⁴².

34. Βλ. κεφάλαιο 'Ο εύχαριστιακός Χριστός άπευθείας στην άγια τράπεζα άρτος νεκρός ή παιδί ζωντανό, και σημ. 26.

35. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Παρίσι 1969, 61-63.

36. Για τη χρονολόγηση βλ. Todić, «Sopoćani», 474.

37. Djurić, *Sopoćani*, δ.π., 54· Walter, *Art*, 202.

38. Djurić, *Sopoćani*, δ.π., 112· Babić, *Les chapelles annexes*, δ.π., 144.

39. Djurić, *Sopoćani*, δ.π., 84· Walter, *Art*, 212.

40. Stylianos, *The Painted Churches*, εικ. 85.

41. Βλ. παραπάνω σημ. 21-22.

42. Στην Παναγία Δροσιανή στη Μονή (εικ. 51) και στην Παναγία Άρκουλιώτισσα στο Σαγκρι της Νάξου· στον Άγιο Δημήτριο στις Κροκέες (1286) (εικ. 63-64)· στο παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής στους Άγίους Κωνσταντίνο και Ελένη Άχρίδος (εικ. 235)· στους Άγίους Πάντες στο Lešani (1451/52) (εικ. 278).

Ἀνακαθισμένος ἀπευθείας στήν ἅγια τράπεζα με ἑλαφρά στροφή κατά τὰ τρία τέταρτα παρίσταται ὁ Χριστός στόν Ἅγιο Νικόλαο στά Κανάλια πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα (εἰκ. 65). Ἡ στάση θυμίζει τὴν περιγραφή πού δίνεται στοῦ πατερικό κείμενο ἀπὸ τὴ *Συναγωγή* τοῦ Παύλου Ἐυεργετινοῦ (11ος αἰ.): «Ἐνας γέροντας μοναχὸς περιγράφοντας τὸ Ὅραμά του καταλήγει ὅτι κατά τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας τὸ δὲ Παιδίον ἐπεκάθητο τῇ τραπέζῃ»⁴³. Πράγματι, σὲ κατενώπιον προτομὴ ἐπικάθηται ἀπευθείας στήν ἅγια τράπεζα με τὴν κατάκοσμη ἐνδυτὴ ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ζωντανός, πρόσηπος, γυμνός, στήν παράσταση τῆς Μεταμορφώσεως στοῦ Πυργί τῆς Εὐβοίας (1296) (εἰκ. 68-69, XX-XXI)⁴⁴. «Ὁμοια εἶναι καὶ ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ στοῦ ἄνω Δ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σάββα στήν Τραπεζοῦντα, ὅπου εἰκονίζεται ἀπευθείας στήν ὑπαρκτὴ-κτιστὴ ἅγια τράπεζα· παρίσταται σὲ κατενώπιον προτομὴ, ζωντανός, ὄριμος με κοντὸ γένι καὶ μακριὰ μαλλιά (εἰκ. 72)⁴⁵. Ἡ στάση σὲ προτομὴ δὲν εἶναι εἰκαστικὰ πρόσφορη γιὰ τὴν εἰκόνιση τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ τόσο ἀπευθείας στήν ἅγια τράπεζα ὅσο καὶ στόν δίσκο. Ἐξαιτίας τῆς στάσης δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ εὐχαριστιακοῦ ἀέρα πάνω στοῦ σώμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος στοῦ Πυργί εἶναι γυμνός καὶ στήν Τραπεζοῦντα κατ' ἐξαιρέση φορᾶ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο⁴⁶. Στήν Τραπεζοῦντα ὁ ὄριμος Χριστὸς καὶ στά Κανάλια ὁ ἔφηβος ἀνακαθισμένος κρατοῦν κλειστὸ εἰλητό, λεπτομέρεια ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ τοῦ Παντοκράτορα.

Ἰδιαιτέρως λόγος πρέπει νὰ γίνει γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ τῆς Μεταμορφώσεως στοῦ Πυργί πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ Μελισμοῦ. Τὸν χώρο τῆς καμάρας καταλαμβάνει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα με τὴ μορφή ὑπερμεγέθους ἁγίας περιστερᾶς ἀπὸ τὴν ἱεράσταση τῆς Πεντηκοστῆς, ἡ ὁποία εἰκονίζεται στήν καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ στοῦ μέτωπο τῆς ἀψίδας βρίσκεται ἡ μορφή τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν⁴⁷. Ὁ συνδυασμὸς προβάλλει τὸ τρισυπόστατο τῆς Ἁγίας Τριάδας με τὸν Υἱὸ Ἐμμανουὴλ στήν εὐχαριστιακὴ του μορφή, ὅπως ἐρμηνεύτηκε μόλις παραπάνω γιὰ τὴν πρόθεση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στοῦ Ρεῦ (εἰκ. 31-32, X). Ἐχει σχολιαστὴ ἐπίσης σχετικὰ με τὴν παράσταση στὴ Bezir-Ana-Kilisse στοῦ Belisirma τοῦ Τύπου Α τοῦ Μελισμοῦ (εἰκ. 8), ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα φανεράνεται τὴ στιγμὴ τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν τιμίων δώρων σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ⁴⁸. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ στιγμὴ δηλώνεται καὶ με τὴν ἀναγραφή καὶ ποίησον ἀπὸ τὴν εὐχὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου⁴⁹ πάνω στοῦ εἰλητό τοῦ Χρυσοστόμου πού λειτουργεῖ δίπλα στήν ἅγια τράπεζα στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ στοῦ Πυργί.

Ἐπιπλέον, ἡ παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς με τὴν ὑπερμεγέθη παρουσία τῆς ἁγίας περιστερᾶς με τὸ συμπλήμα IC XC καὶ ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν μαρτυροῦν τὰ λόγια τοῦ Ἰησοῦ,

43. «Ἐἶτα προσενεχθέντων τῶν δώρων καὶ προτεθέντων, εἶδον τοὺς οὐρανοὺς ἀνοιγέντας... καὶ Παιδίον... ἐπεκάθητο τῇ τραπέζῃ», βλ. Λαγγῆς, *Ευεργετινός*, τ. 4, 515 (8).

44. A. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgie et de Sainte-Thecle en Eubée (Rapport avec l'art occidental)*, Ἀθήνα 1987, 44 κ. ἔ.

45. Βλ. G. Millet-D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, Λονδίνο 1936, 17, 133 κ. ἔ.

46. Ὅπως ὁ Χριστὸς στοῦ ἱεροῦ τοῦ Kobayr τῆς περιοχῆς Tachir στὴ Γεωργία, βλ. κεφάλαιο Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας στήν ἅγια τράπεζα ὄριμος νεκρὸς ἢ παιδί ζωντανό, σημ. 4.

47. Μ. Γεωργοπούλου-Βέργα, «Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα στήν Εὐβοία: Ὁ Σωτήρας στοῦ Πυργί καὶ ἡ Ἁγία Θέκλα», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 13 κ. ἔ. Koumoussi, *Les peintures murales*, ὁ.π., 39, 101, εἰκ. 4 (9, 20), πίν. 18 (1), 28, σχ. 7.

48. Γιὰ τὴ στιγμὴ βλ. στοῦ κεφάλαιο Ὁ τύπος Α. Ἡ ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση: Ἡ ἅγια τράπεζα με τὰ ἱερά σκεύη-τίμια δῶρα, καὶ σημ. 7.

49. Brightman, *Liturgies*, 330, 3· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 114, 9.

και ιδού ἐγὼ ἐξαποστέλλω τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πατρὸς μου ἐφ' ὑμᾶς⁵⁰. Νομίζω ὅτι ἡ σύνθεση ἀποτυπώνει τὴ θεμελιώδη ἀντίληψη τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν ἰσχύ τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἔναντι τῆς λατινικῆς γιὰ τὰ πρωτεία τοῦ πάπα. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (+1356 περ.) οἱ δύο στιγμές, τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ τῆς ἐπαγγελίας, βρίσκονται σὲ ἀκολουθία κατὰ τὴ θεία λειτουργία⁵¹. Ὁ εἰκονογραφικὸς συνδυασμὸς στὸ Πυργί εἶναι ἰδιαίτερα εὐρηματικὸς. Τὸ σύνθετο μῆνυμα ποῦ δίνεται εἶναι ὅτι, ὅπως ὀπλίστηκαν οἱ Ἀπόστολοι διὰ τῆς παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γίνεται ἡ μεταβολὴ τῶν τιμίων δώρων σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ⁵².

Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ στὸ Πυργί σχετίστηκε μὲ εἰκονογραφικὰ πρότυπα ἀπὸ τὴν Ἄκρα Ταπεινώση καὶ τὴν Ἀνάσταση καὶ ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ δυτικὲς ἐπιδράσεις κυρίως μέσω χειρογράφων⁵³. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν βρίσκεται τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ἔντονη διάθεση τοῦ τονισμοῦ τῆς ἀντίληψης τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀντιλατινική. Ἡ ἀλληλουχία τῶν δύο παραστάσεων τοῦ Μελισμοῦ καὶ τῆς Πεντηκοστῆς σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προεκτείνεται προφανῶς στὰ γνωστὰ πεδία τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο δογμάτων. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀκριβῶς προκλήθηκε ἀναταραχὴ ἕξαιτίας τῆς συνόδου τῆς Λυῶν (1274) κατὰ τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ filioque συζητήθηκαν ὁ ἐνζυμος ἢ ἄζυμος λειτουργικὸς ἄρτος, καθὼς καὶ ὁ τρόπος τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων⁵⁴.

Ἡ συγκεκριμένη στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ κατὰ τὴ θεία λειτουργία ἀποτυπώθηκε μὲ παρόμοιο εἰκονογραφικὸν τρόπο σὲ τρία ἀκόμη παλαιολόγια μνημεῖα, στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Τρεσκα (1388/89), στὸν Χριστὸ Ζωοδότη στὴ Βορje (1389/90) καὶ στὴν Ἁγία Ἐλεοῦσα στὴν Πρέσπα (1409/10). Στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα πάνω στὴν ἁγία τράπεζα καὶ στὴν κατάκοσμη ἐνδυτὴ βρίσκεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανὸ νήπιον ποῦ εὐλογεῖ σκεπασμένο μὲ τὸν λειτουργικὸν ἄερα (εἰκ. 222)⁵⁵. Λίγο πῶ κατὰ διακρίνεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή περιστερᾶς στὴ στέγη ἑνὸς κτιρίου καὶ δίπλα ἡ ἐπιγραφή τὸ ἅγιον πνεῦμα (εἰκ. 224), ἐνῶ ἡ ἐπιγραφή καὶ ποίησον⁵⁶ ἀπὸ τὸν καθαγιασμὸ τοῦ ἄρτου ἀναγράφεται στὸ μισάνοιχτο εἰλητὸ ποῦ εἶναι ἀκουμπισμένο στὴν ἁγία τράπεζα (εἰκ. 223). Στὸν Χριστὸ Ζωοδότη στὴ Βορje, μόλις διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή καὶ ποίησον πάνω σὲ μισάνοιχτο εἰλητὸ ποῦ βρίσκεται στὴν ἁγία τράπεζα (εἰκ. LXVI)⁵⁷. Στὴν Ἁγία Ἐλεοῦσα στὴν Πρέσπα πάνω στὴν ἁγία τράπεζα ὁ Χριστὸς βρέφος ζωντανὸ στὸν δίσκο εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ του καλύπτεται μὲ τὸν ἄερα, ἐνῶ ἀπὸ ψηλὰ κατέρχεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή περιστερᾶς (εἰκ. 268)⁵⁸. Οἱ εὐχῆς τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ

50. Λουκᾶς 24, 49· Πράξεις 1, 8, 2, 33-34.

51. «τὰ δὲ μετὰ τὴν θυσίαν, τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πατρὸς, ὡς αὐτὸς εἶπε, τὴν τοῦ Πνεύματος εἰς τοὺς ἀποστόλους κάθοδον, τὴν τῶν ἐθνῶν δι' ἐκείνων πρὸς Θεὸν ἐπιστροφὴν τε καὶ κοινωνίαν», βλ. PG 150, στ. 404· Βορνερτ, *Les commentaires*, 240 κ. ἑ.· Ἀ. Γαλίτης, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ μακαρίου Νικολάου Καβάσιλα*, Θεσσαλονίκη 1978, 47.

52. Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 425-428· βλ. καὶ Γαλίτης, *Ἑρμηνεία*, ὁ.π., 71.

53. Κουμουσί, *Les peintures murales*, ὁ.π., 44 κ. ἑ., 145.

54. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282: Μελέτη ἐπὶ τῶν βυζαντινο-λατινικῶν σχέσεων*, Ἀθήνα 1969, 195-220, εἰδ. 200 κ. ἑ., 219.

55. Προλοβίτς, *Treska*, 100 κ. ἑ.

56. Βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 277. Walter, *Art*, 205.

57. Βλ. P. N. Miljukov, «Christianskija drevnosti zapadnoj Makedonii», *IRAİK IV* (1899), 76, ὅπου ἀναφέρεται ὡς καὶ ποίησις.

58. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 113.

οίνου και ποίησον και τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ⁵⁹, ἀναγράφονται στὰ ελλητὰ τοῦ Χρυσοστόμου και τοῦ Βασιλείου, οἱ ὅποιοι εὐλογοῦν.

Μιά ἄλλη συγκεκριμένη στιγμή τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς ἐπιχειρεῖται νὰ εἰκονιστεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Ν ναός) στὸ Λαθρῆνο τῆς Νάξου (εἰκ. 66)⁶⁰. Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ζωντανὸ παιδί στὸν δίσκο εἶναι τελείως γυμνὸς ἀκολουθώντας τὸ γνωστὸ πρότυπο ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο στὰ Λεύκαρα τῆς Κύπρου στὶς ἀρχές τοῦ ἴδιου αἰώνα, ἀλλὰ μὲ τὸν ἀστερίσκο νὰ καλύπτει τὸ γυμνὸ σῶμα του. Ἡ παράσταση ἀνταποκρίνεται στὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, ὅταν ἀπὸ τὴν ἀπαρχή της καὶ μέχρι τὴν ἐκφώνηση τοῦ ἐπινίκιου ὕμνου, τὰ τίμια δῶρα βρίσκονται πάνω στὴν ἁγία τράπεζα καλυμμένα μόνον μὲ τὸν ἀστερίσκο⁶¹. Ἡ παράσταση τοῦ τελείως γυμνοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ, πού καλύπτεται μόνον μὲ τὸν ἀστερίσκο, ὑπῆρξε δημοφιλῆς, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παραστάσεις σὲ μνημεῖα τοῦ 14ου (εἰκ. 92, 112-113, 173, 194, 219)⁶² και τοῦ 15ου αἰώνα (εἰκ. 254-255, 258, 265, 273, 274, LXXV)⁶³. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Λαθρῆνο και στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο στὸ Φιλῶτι τῆς Νάξου (1315) ὁ Χριστὸς παιδί εἰκονίζεται νὰ καλύπτει μὲ τὰ χεράκια του τὴ γυμνὴ βουβωνικὴ χώρα του (εἰκ. 66, 112-113).

Διάφορες εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες παρατηροῦνται σὲ παραστάσεις πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα σχετικὰ μὲ τὴν κάλυψη τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν ἄερα, τίς κινήσεις του, ἀλλὰ και τὴν τοποθέτησή του στὸν δίσκο. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Manastir (1271) ὁ λειτουργικὸς ἄερας σκεπάζει ὄχι μόνον τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ ἀλλὰ και τὰ κάτω ἄκρα τοῦ Χριστοῦ, πού βρίσκεται στὸν δίσκο και εὐλογεῖ (εἰκ. 29). Ἡ λεπτομέρεια ἀποτυπώθηκε σὲ ἀρκετὰ μνημεῖα τοῦ 14ου (εἰκ. 87, 90, 144, 151, 190, 191-192, 195-196, 215, XXIX, LV, LVI-LVII, LIX)⁶⁴ και τοῦ 15ου αἰώνα (εἰκ. 233, 238, 253, LXXIV)⁶⁵. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα στὸν Χριστὸ στοὺς Κασάνους τῆς Κρήτης (εἰκ. 76) ὁ Χριστὸς παιδί ζωντανὸ μέσα στὸν δίσκο εὐλογεῖ και μὲ τὰ δύο του χέρια, μιὰ στάση πού διατηρήθηκε σὲ μικρὸ ἀριθμὸ παραστάσεων τοῦ 14ου (εἰκ. 119, 229, LXVII)⁶⁶ και τοῦ 15ου αἰώνα (εἰκ. 231)⁶⁷. Στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα στὸν Χρυσόστομο στὰ Βελανίδια, ὁ Χριστὸς παιδί ζωντανὸ ἔχει τὸ κεφάλι και τὰ πόδια του ἔξω ἀπὸ τὸν δίσκο σὰν νὰ μὴν χωράει (εἰκ. 78), ὅπως και στὴ μεταγενέστερη Παναγία στὴ Σκλαβοπούλα τῆς Κρήτης (εἰκ.

59. Brightman, *Liturgies*, 330, 7 Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 115, 1.

60. Παναγιωτίδη, «Λαθρῆνο», 143 κ. ἔ.

61. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 98-106.

62. Στοὺς Ἅγίους Ἀποστόλους στὴ Θεσσαλονίκη, παρεκκλήσι Προδρόμου (εἰκ. 92)· στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο στὸ Φιλῶτι Νάξου (1315) (εἰκ. 112-113)· στὴν Κρήτη, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Ἀποδοῦλο (εἰκ. 173), στὴν Ἁγία Πελαγία στὴ Βιάννο (1360) (εἰκ. 194) και στὴν Παναγία στὴν Κάντανο (εἰκ. 219).

63. Στὴν Κρήτη, στὴν Παναγία (ἀψ.) στὸν Μέρωνα (εἰκ. 254-255, LXXV), στὴν Παναγία στὴν Σκλαβοπούλα (εἰκ. 258) και στοὺς Ἅγίους Ἀποστόλους στὸ Σειρικάρη (1427) (εἰκ. 273)· στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Manasija (1407/08-1418) (εἰκ. 265)· στὰ Εἰσόδια στὸ Kalenić (1420)· στὴ Ρόδο, στὴν Κοίμηση στὸ Μεσαναγρὸ και στὴν Παναγία Καθολικὴ στὴ Λάρδο (εἰκ. 274).

64. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῶν Ὀρφανῶν στὴ Θεσσαλονίκη (εἰκ. 87, XXIX)· στὸν Ἅγιο Βλάσιο στὴ Βέροια (εἰκ. 90)· στὴν ἀψίδα και στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Παντοκράτορα στὴ Dežani (1335-1348) (εἰκ. 144, 151)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κυρίτζη (1360 περ.) (εἰκ. 190, LV) και στὸν Ἅγιο Νικόλαο Τζωτζά (1360 περ.) στὴν Καστοριά (εἰκ. 191-192, LVI-LII)· στὴν Παναγία Bolnička (1368 περ.) (εἰκ. 195-196, LIX) και στὸν Ἅγιο Κλήμη Μικρὸ (1378) (εἰκ. 215) στὴν Ἀχρίδα.

65. Στὸν Σωτήρα στὸ Višni (εἰκ. 233)· στὴν Ἁγία Παρασκευὴ στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα (εἰκ. 238)· στοὺς Ἅγίους Τρεῖς στὴν Καστοριά (1401) (εἰκ. 253, LXXIV)· στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Βαλαμιόνερο Κρήτης.

66. Στὸ Καθολικὸ (πρόθ.) τοῦ Χιλανδαρίου (1321/22) (εἰκ. 119)· στὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ Καστρι Κρήτης (1391) (εἰκ. 229, LXVII).

67. Στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Μαλάθηρο Κρήτης (εἰκ. 231)· στὰ Εἰσόδια στὸ Kalenić (1420).

258). Στόν Άγιο Νικόλαο στόν Πύργο τής Εύβοιας, ὄχι μόνον τό κεφάλι καί τά πόδια τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ Χριστοῦ βρίσκονται ἔξω ἀπό τόν δίσκο, ἀλλά καί τά γόνατά του εἶναι λυγισμένα (εἰκ. 135). Ἡ λεπτομέρεια τῶν λυγισμένων κάτω ἄκρων τοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἀγαπητή στήν Κρήτη ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα (εἰκ. 219, 220, 229, 254-255, LXVII, LXXV)⁶⁸.

2.1.2. Παρέκκλισεις ἀπό τήν καθιερωμένη εἰκονογραφία: Ὁ εὐχαριστιακός Χριστός παιδί νεκρό καί ὁ εὐχαριστιακός Χριστός ὄριμος νεκρός μέ περίζωμα

Παρέκκλιση στήν καθιερωμένη εἰκονογραφία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ παράσταση τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ παιδιοῦ νεκροῦ. Ἐντοπίζεται ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα μόνον σέ ἐπαρχιακά μνημεῖα κυρίως τής Κρήτης, ὅπως στόν Άγιο Γεώργιο στή Λαμπηνή (εἰκ. 46, 48), στόν Άγιο Δημήτριο στόν Λειβαδά (1292/93 ἢ 1295/96) (εἰκ. X, XXII-XXIII), στή Μεταμόρφωση στό Κεφάλι (1319/20) (εἰκ. 121) καί μᾶλλον στόν Άγιο Γεώργιο στούς Ἄνυδρους (1323) (εἰκ. 123-124), ἀλλά καί στό Ἄσκηταριό τοῦ Προδρομοῦ στό Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα στή Λακωνία (εἰκ. 53)⁶⁹. Σέ ὅλα τά δείγματα ὁ Χριστός βρίσκεται στόν δίσκο καί μόνον στούς Ἄνυδρους εἶναι ξαπλωμένος ἀπευθείας στήν ἅγια τράπεζα. Τά χαρακτηριστικά τοῦ νεκροῦ παιδιοῦ εἶναι τά κλειστά μάτια του καί τά καλυμμένα ἀπό τόν ἀέρα χέρια του. Στά μνημεῖα τής Κρήτης, Λειβαδά, Κεφάλι καί Ἄνυδρους, παρατηρεῖται μιᾶ σπάνια εἰκονογραφική λεπτομέρεια. Ὁ ἀέρας δέν ἔχει τό καθιερωμένο ὀρθογώνιο τεντωμένο σχῆμα, ἀλλά μοιάζει μέ σινδόνη πού περιτυλίγει τό σῶμα καί τά χέρια τοῦ Χριστοῦ. Ἐχει καταγραφῆ στίς πατερικές Ἑρμηνεῖες ὁ συμβολισμός τοῦ λειτουργικοῦ ἀέρα πρὸς τή σινδόνη μέ τήν ὁποία τύλιξαν τό σῶμα τοῦ Κυρίου⁷⁰. Ἡ περιτύλιξη τοῦ σώματος μέ τή σινδόνη θά ἄρμοζε στή μορφή τοῦ ὄριμου νεκροῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ὅμως, ὅσο γνωρίζω, δέν ἔχει ἐντοπιστεῖ παρόμοια εἰκονογραφική λεπτομέρεια.

Ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ νεκροῦ παιδιοῦ σχετίζεται μέ τό χωρίο τής προσκομιδῆς *Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν ἤχθη...*⁷¹, εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον ὅτι σέ καμία ἄλλη γραπτή πηγή ὁ Χριστός δέν περιγράφεται ὡς νεκρό παιδί. Ἀντίθετα στίς γραπτές πηγές τῶν λεγομένων Ὁραμάτων στίς ὁποῖες ὁ ἄμνος πάνω στήν ἅγια τράπεζα παίρνει πάντοτε τή μορφή παιδιοῦ, μετά τή μυστηριακή πράξη τοῦ σφαγιασμοῦ τό παιδί ἐμφανίζεται πάλι *σῶον καί ἐξαστράπτον*⁷². Ἐχω τή γνώμη ὅτι ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ παιδιοῦ νεκροῦ, πού διασώθηκε μόνον σέ μνημεῖα τής περιφέρειας, ἀποτελεῖ μιᾶ παρέκκλιση ἀπό τή δημοφιλή μορφή τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ, ἐπηρεασμένη προφανῶς ἀπό τή μορφή τοῦ ὄριμου πεθαμένου. Ἡ περίπτωση μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ στή συνήθεια πού επικρατοῦσε στά παλαιολόγια χρόνια νά ἀναμειγνύονται τά εἰκονογραφικά στοιχεῖα μεταξὺ τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ.

Μιᾶ ἀκόμη παρέκκλιση στήν καθιερωμένη εἰκονογραφία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ κάλυψη τοῦ γυμνοῦ σώματος τοῦ ὄριμου νεκροῦ Χριστοῦ μέ τό περίζωμα καί ὄχι μέ τόν ἀέρα, πού εἶναι τό κατεξοχὴν συνοδευτικό χαρακτηριστικό τής μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ.

68. Στήν Παναγία στήν Κάντανο (εἰκ. 219), στόν Άγιο Ἰωάννη Βαπτιστή στήν Κριτσά (1389/90) (εἰκ. 220), στόν Άγιο Στέφανο στό Καστρί (1391) (εἰκ. 229, LXVII), στήν Παναγία (ἀψ.) στόν Μέρωνα (εἰκ. 254-255, LXXV) καί στόν Ἀρχάγγελο στόν Κακόπετρο.

69. Ν. Β. Δρανδάκης, «Τό Παλιομονάστηρο τῶν Ἁγίων Σαράντα στή Λακεδαίμονα καί τό ἀσκηταριό του», ΔΧΑΕΙΣΤ' (1991-1992), 133, 137.

70. PG 78, στ. 265 καί PG 98, στ. 400· Schulz, *Die Liturgie*, 127.

71. Brightman, *Liturgies*, 356, 33· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 2, 27, 223, 4· Laurent, «Le rituel», 127, 18-20, 128, 51-52.

72. Canart, «Trois groupes», 24 κ. ἑ.

Στις αρχές του 14ου αιώνα στο κάτω Δ παρεκκλήσι στον Άγιο Σάββα στην Τραπεζούνη, ο Χριστός παρίσταται νεκρός ώριμος με γένη, ξαπλωμένος άπευθείας στην άγία τράπεζα (εικ. 71)⁷³. Έχει τὰ χέρια κολλητά στο σώμα του και δέν καλύπτεται από τόν εύχαριστιακό άέρα, αλλά φορά περιζώμα. Η παρέκκλιση τής μη κάλυψης του σώματος του νεκρού ώριμου Χριστού με τόν εύχαριστιακό άέρα έπαναλαμβάνεται στα μέσα του ίδιου αιώνα σε δύο παρεκκλήσια του ναού του Παντοκράτορα στη Dečani, στο παρεκκλήσι του Άγίου Δημητρίου και στο παρεκκλήσι του Άγίου Γεωργίου. Στο παρεκκλήσι του Άγίου Δημητρίου (1335-1348) στην άγία τράπεζα που φέρει ένδυτή, βρίσκεται άπευθείας ξαπλωμένος ο Χριστός (εικ. 152-153)⁷⁴. Παρίσταται νεκρός ώριμος με μακριά μαλλιά και κοντό γένη και έχει τὰ χέρια του σταυρωμένα στο μέσον του κορμού του που καλύπτεται με τὸ περιζώμα, ένῳ πλαισιώνεται από άγγέλους-διακόνους και συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στο παρεκκλήσι του Άγίου Γεωργίου (1346/47), που σχηματίζεται σε τυφλό άψίδωμα στο Β τμήμα του Α τοίχου του νάρθηκα, διασώζεται μιá έντυπωσιακή τοιχογραφία, ίσως ή μεγαλύτερη του Μελισμοῦ (εικ. 156, XLVII)⁷⁵. Πάνω σε κατάκοσμη πολυτελή ένδυτή, που στολίζει την άγία τράπεζα, εικονίζεται ξαπλωμένος ο Χριστός νεκρός ώριμος με μακριά μαλλιά και κοντό γένη και έχει τὰ χέρια του σταυρωμένα στο μέσον του σώματός του που καλύπτεται με τὸ περιζώμα· οί παλάμες και τὰ πέλματά του είναι διάτρητα, ένῳ πλαισιώνεται από συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Οί τρεις παραστάσεις που άναφέρθηκαν, άκολουθοῦν μέν τὸ κομνηνέιο πρότυπο τής Παναγίας Σαμαρίνας στο Σαμάρι με τόν εύχαριστιακό Χριστό άπευθείας στην άγία τράπεζα ώριμο νεκρό (εικ. 9)⁷⁶, με τή διαφορά ότι στις παραπάνω παλαιολόγειες συνθέσεις ο Χριστός δέν καλύπτεται από τόν εύχαριστιακό άέρα, αλλά φορά περιζώμα. Τήν έξήγηση για τήν κατανόηση τής εικονογραφικής παρέκκλισης στην ένδυση του εύχαριστιακού Χριστού, παρέχει ή μορφή του νεκρού Χριστού σε παραστάσεις του Έπιτάφιου Θρήνου ή του Ένταφιασμοῦ. Ο Χριστός του Έπιτάφιου Θρήνου που φορά πάντα περιζώμα εικονίζεται συχνά πάνω στα πολυτελή και μεγάλων διαστάσεων ύφάσματα τών λεγόμενων έπιτάφιων άέρων⁷⁷. Οί έπιτάφιοι άέρες χρησιμοποιούνταν κατά τή διάρκεια ειδικών άκολουθιῶν σχετικῶν με τὸ θείο πάθος, που τελούνταν σε ιδιωτικά ιδρύματα και σε μονές τής Πρωτεύουσας από τὰ τέλη του 13ου αιώνα⁷⁸. Ειδικά μετά τήν περιφορά τής Μεγάλης Παρασκευής και τήν άκολουθία

73. Πιλοπούλου-Rogan, «Sur une fresque», 118 κ. έ.· A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Ούάσιγκτον 1985, 231.

74. B. V. Popović, «Fresco Program in the Chapel of St. Demetrius. The Sanctuar», στο *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 59, 319 κ. έ., 321· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 430.

75. B. V. Popović, «The Pecal Family Chapel», στο *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 452 κ. έ.· Čurčić, «Late Byzantine Loca Sancta?», 256 κ. έ.· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 434, εικ. 357.

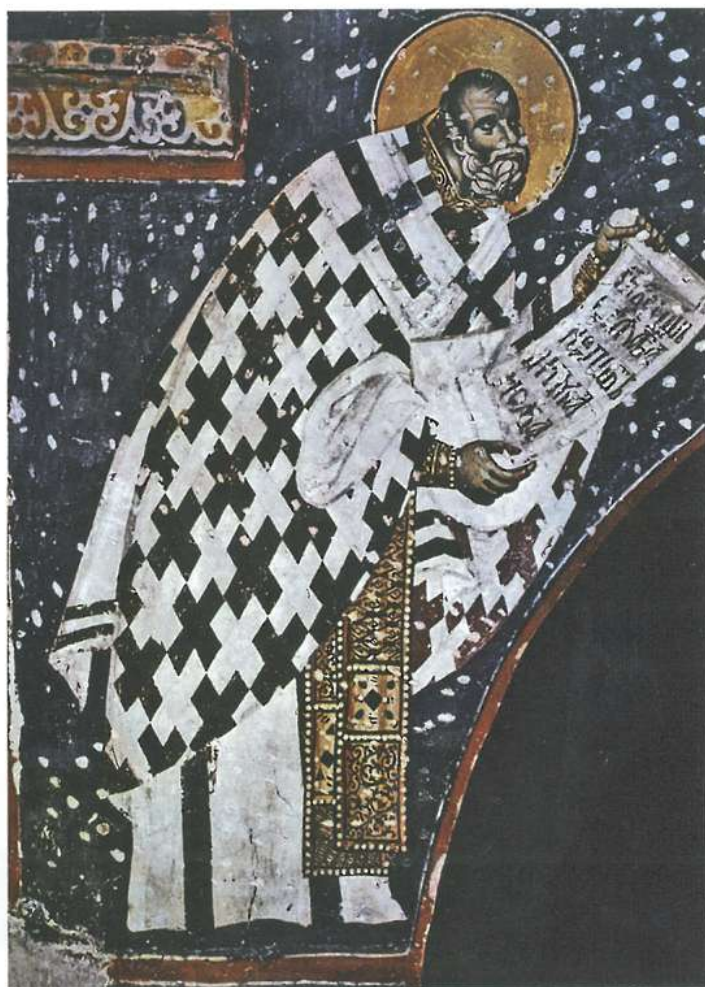
76. Σχόλια για τήν παράσταση βλ. στο κεφάλαιο «Ο εύχαριστιακός Χριστός άπευθείας στην άγία τράπεζα ώριμος νεκρός ή παιδί ζωντανό».

77. Βλ. κυρίως, G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Παρίσι 1947, πίν. CLXXXVI-CLXXXIX, CXC-CXCI· P. Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Λονδίνο 1967, εικ. 95 κ. έ.· Čurčić, «Late Byzantine Loca Sancta?», εικ. 12, 14· J. Boycheva, «L' aer dans la liturgie orthodoxe et son iconographie du XIIIe siècle jusque dans l' art post-byzantin», *CahArch* 51 (2003-2004), εικ. 7, 10.

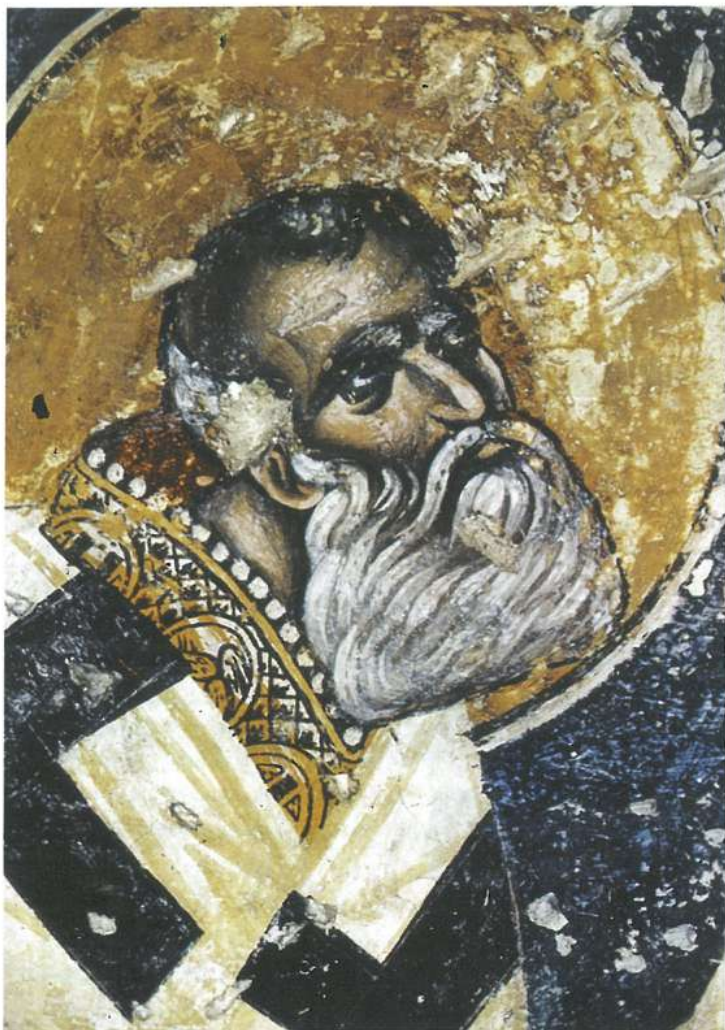
78. Για τὸ θέμα βλ. Pallas, *Die Passion*, δ.π., 1 κ. έ., 45, 290 κ. έ.· Taft, «The Great Entrance», 216-219· Schulz, *Die Liturgie*, 181 κ. έ.· T. F. Mathews, «Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal», *CahArch* 30 (1982), 125-138· Beltin, «An Image», 5 κ. έ., 12 κ. έ., 15 κ. έ.· L. Bouras, «The Epitaphios of Thessaloniki Byzantine Museum of Athens No 685», στο *L' art de Thessalonique et des Pays Balkaniques*, 211 κ. έ.· Čurčić, «Late Byzantine Loca Sancta?», 21 κ. έ.

XXVI. Γεράκι, Χρυσόστομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

XXVII. Prizren, Θεοτόκος Ljeviska. Μελισμός, συλλειτουργῶν ἱεράρχης.

XXVIII. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška.
Μελισμός, συλλειτουργῶν ἱεράρχης.

XXIX. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Μελισμός.

XXX. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

XXXI. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός (λεπτ.).

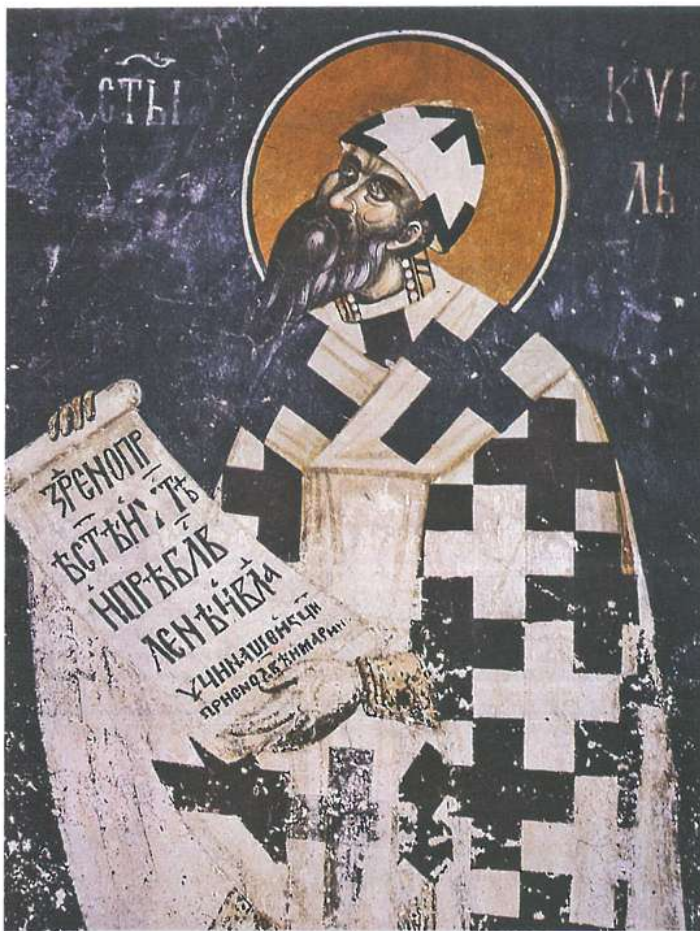
XXXII. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Βασίλειος.

XXXIV. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελιταιός, Γρηγόριος Νύσσης.

XXXIII. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελιταιός, Χρυσόστομος.

XXXV. *Studenica*, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

XXXVI. Ἀλίκαμπος, Κρήτη, Κοίμησις Θεοτόκου. Μελισμός.

XXXVIII. Μέλιμπες, Κρήτη, Άγια Παρασκευή. Μελισσιός, Άθανάσιος.

XXXVII. Μουινέ, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισσιός, Χουσότομος.

XXXIX. Donja Kamenica, Θεοτόκος, Μελισσιός.

του δρθρου του Μεγάλου Σαββάτου οι έπιτάφιοι άέρες άπλώνονταν πάνω στην άγία τράπεζα. Έκτοτε και μέχρι την έορτή της Αναλήψεως ή θεία εύχαριστία έτελείτο πάνω στους κοσμημένους αυτούς έπιτάφιους άέρες⁷⁹. Έχω τή γνώμη ότι το τελετουργικό τής επικάλυψης τής άγίας τράπεζας από τους έπιτάφιους άέρες που φέρουν τή μορφή του νεκρού Χριστού του Έπιτάφιου Θρήνου που φορά περίζωμα, έπηρέασε τήν εικονογραφία τής μορφής του εύχαριστιακού Χριστού και δημιούργησε τή σχετική παρέκκλιση. Ακόμη και άν οι τρεις παλαιολόγειες παραστάσεις του Μελισμού που αναφέρθηκαν, θεωρηθεί ότι εικονίζουν έναν πολυτελή διακοσμημένο έπιτάφιο άέρα, αυτός βρίσκεται άπλωμένος πάνω στην άγία τράπεζα δίπλα στην όποια λειτουργούν οι ιεράρχες. Πρόκειται δηλαδή για τήν άπεικόνιση τής τέλεσης τής θείας εύχαριστίας κατά τή χρονική περίοδο από το Μεγάλο Σάββατο μέχρι τήν έορτή τής Αναλήψεως.

2.2. Νέοι τρόποι έκφρασης κατά τήν έποχή των Παλαιολόγων

2.2.1. Η μεγάλη ύπερβαση: Ο εύχαριστιακός Χριστός θυόμενος και ο εύχαριστιακός Χριστός μελισμένος

Μέσα στην τελευταία τριακονταετία του 13ου αιώνα εμφανίστηκε στην εικονογραφία του Μελισμού ή μορφή του θυόμενου Χριστού και γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα ή μορφή του μελισμένου Χριστού. Οι δύο νέες μορφές του εύχαριστιακού Χριστού έμπνέονται άπειθείας από το τυπικό του μυστηρίου τής θείας εύχαριστίας, άποδίδοντας αντίστοιχα το τυπικό τής προσκομιδής και το τυπικό του μελισμού.

Ο θυόμενος εύχαριστιακός Χριστός: Τα εικονογραφικά στοιχεία του θυόμενου εύχαριστιακού Χριστού διαφοροποιούνται ανάλογα με τήν ηλικία του. Ωριμος παρίσταται πάντοτε νεκρός έχοντας τρυπημένη τή δεξιά πλευρά του από τήν όποια αναβλύζει αίμα και νερό, που σε όρισμένες περιπτώσεις περισυλλέγονται στο ποτήριο. Οι παραστάσεις με τή μορφή του θυόμενου ώριμου νεκρού άπαντώνται για πρώτη φορά μέσα στην τελευταία τριακονταετία του 13ου αιώνα σε δύο μνημεία τής Λακωνίας, στον Άγιο Παντελεήμονα στα Βελανίδια⁸⁰ και στους Άγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα⁸¹.

Στόν Άγιο Παντελεήμονα στα Βελανίδια ο θυόμενος Χριστός κείται ξαπλωμένος άπειθείας στην άγία τράπεζα, που έχει τή μορφή κλίνης, ώριμος, νεκρός, με τά μάτια κλειστά, γενειάδα και μακριά μαλλιά. Είναι γυμνός με τó μέσον του κορμού του σκεπασμένο με τόν άέρα και τά χέρια του να εκτείνονται κατά μήκος του σώματός του, ενώ από τή δεξιά πλευρά του έκπηδα αίμα και νερό. Δίπλα του διασώζεται ή έπιγραφή-τίτλος *ο θυόμενος*. Τήν τράπεζα πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι, ενώ πίσω από τή μορφή του Χριστού εικονίζεται τó ξεύγος των ιερών σκευών, ο δίσκος και τó ποτήριο (είκ. 41-43). Στους Άγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα ο θυόμενος Χριστός παρίσταται νεκρός, ώριμος, με γενειάδα, μακριά μαλλιά και κλειστά μάτια σε μεγάλο πολυτελή δίσκο. Τά χέρια του είναι άφημένα πάνω στον πολυτελή άέρα, που σκεπάζει τó μέσον του γυμνού κορμού του, ενώ τó *έκ τής πλευράς ρεῦσαν*⁸² χύνεται μέσα στο ποτήριο· ή σύνθεση πλαισιώνεται από δύο άγγέλους-διακόνους (είκ. 44).

79. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 81 κ. έ.· Γ. Σωτηρίου, «Τά λειτουργικά άμφια τής όρθόδοξης ελληνικής εκκλησίας», *Θεολογία* 20 (1949), 608 κ. έ.· D. Pallas, «Έπιτάφιος», *RbK V* (1995), 789-806.

80. Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό ύπόβαθρο», 168 κ. έ.

81. Drandakis, «Kaphiona», 168· Δρανδάκης, Μάνη, 80 κ. έ.· Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό ύπόβαθρο», 171 κ. έ.

82. Γερμανός ΚΠόλεως, *PG* 98, 397.

Ὡς πρὸς τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, ἡ μορφή τοῦ θυόμενου Χριστοῦ στὰ Βελανίδια δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς μορφῆς ἐλάχιστα προωμότερης ἀπὸ ἐκείνη στὴν Καφιόνα. Ὁ θυόμενος Χριστὸς στὰ Βελανίδια εἶναι ξαπλωμένος ἀπευθείας στὴν ἅγια τράπεζα καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ζεύγους τῶν ἱερῶν σκευῶν ποῦ βρίσκεται πίσω του, ἐπαναλαμβάνει τὴ γνωστὴ εἰκαστικὴ διδασκαλία μὲ τὴν ὁποία ἀποτυπώνεται ἡ μεταβολὴ καὶ ὁ καθαγιασμός τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ πραγματικὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως παρουσιάστηκε στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Κυρβίνο (1191) (εἰκ. 10, III)⁸³. Στὴν Καφιόνα ἀντίθετα ἡ μορφή τοῦ θυόμενου Χριστοῦ εἶναι στὸν δίσκο, ἐνῶ δίπλα της βρίσκεται τὸ ποτήριο, μέσα στὸ ὁποῖο χύνεται τὸ αἷμα καὶ τὸ νερὸ ἀκολουθώντας μὲ ρεαλιστικὸ τρόπο τὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ.

Λίγα εἶναι τὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα ἐπαναλήφθηκε ἡ μορφή τοῦ θυόμενου ὄριμου νεκροῦ Χριστοῦ καὶ ὅλα πλὴν ἑνός, διασώζονται στὴν περιοχὴ τῆς Λακωνίας. Τὸ πρότυπο τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὰ Βελανίδια ἀκολουθήθηκε σὲ τοιχογραφίες ποῦ χρονολογοῦνται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπως στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Κάτω Καστανιά (εἰκ. 211-212)⁸⁴ καὶ στὴν Παναγία Χειμάτισσα στὴ Φλόνα (εἰκ. 243-244)⁸⁵. Στὶς δύο παραστάσεις ἐκπηδᾷ αἷμα καὶ νερὸ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θυόμενου ὄριμου νεκροῦ, χωρὶς νὰ συλλέγεται. Ὁ Χριστὸς εἶναι γυμνὸς ἔχοντας τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπασμένα μὲ τὸν ἄερα, ἔχει κλειστὰ μάτια, γένεια καὶ μακριὰ μαλλιά καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ ἀγγέλους-διακόνους. Πιστότερα ἀκολουθεῖται τὸ πρότυπο τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὴν Παναγία Χειμάτισσα μὲ τὸν θυόμενον Χριστὸ ξαπλωμένο ἀπευθείας στὴν ἅγια τράπεζα, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα ὁ Χριστὸς βρίσκεται μέσα σὲ πολυτελῆ δίσκο.

Τὸ πρότυπο τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὴν Καφιόνα (εἰκ. 44) ἐπαναλαμβάνεται στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι (εἰκ. 80-81, XXVI)⁸⁶ καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα σὲ δύο μνημεῖα, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Μαλέα (εἰκ. 245-246)⁸⁷ καὶ στὸ Παλαιομονάστηρο τῆς Ἁγίας Λαύρας στὴν Αἰγιάλεια (εἰκ. 247)⁸⁸. Τὸ αἷμα ποῦ ρεεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὄριμου νεκροῦ θυόμενου Χριστοῦ συλλέγεται στὸ ποτήριο. Στὸ Γεράκι καὶ στὸν Μαλέα, ὅπου διασώζεται ἡ ἐπιγραφή-τίτλος ὁ θυόμενος, τὸ γυμνὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἶναι ξαπλωμένο στὸν δίσκο σκεπασμένο μὲ τὸν ἄερα, ἔχει τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν του διάτρητα καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ ἀγγέλους-διακόνους. Στὸ Παλαιομονάστηρο τῆς Μονῆς Ἁγίας Λαύρας, μοναδικὸ σωζόμενο δείγμα μὲ τὴ μορφή τοῦ θυόμενου ἐκτὸς Λακωνίας, ὁ θυόμενος Χριστὸς εἰκονίζεται ὄχι ξαπλωμένος ἀλλὰ σὲ προτομὴ μέχρι τὸ μέσον τῶν βραχιόνων σὲ χαμηλὸ δίσκο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ὁ μελισμός. Γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ κατάσταση τοῦ νεκροῦ στὴ στάση σὲ προτομὴ, ὁ θυόμενος Χριστὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κλειστὰ μάτια του εἰκονίζεται ἔχοντας ἔντονα γεμμένο τὸ κεφάλι του στὸ πλάι.

83. Γιὰ τὴ στιγμὴ βλ. στὸ κεφάλαιο Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας στὴν ἅγια τράπεζα, ὄριμος νεκρὸς ἢ παιδί ζωντανό καὶ σημ.3.

84. Drandakis, «Kaphiona», 168 σημ. 35· Δρανδάκης, *Μάνη*, 80 σημ. 24· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170 κ. ἔ.

85. Δρανδάκης, *Μάνη*, 80 σημ. 24· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170 κ. ἔ.

86. Ν. Μουτσόπουλος-Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 224· Drandakis, «Kaphiona», 168· Walter, «Radoslav Narthex», 222· Δρανδάκης, *Μάνη*, 80 σημ. 24, 86· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 171 κ. ἔ.

87. Drandakis, «Kaphiona», 168· Δρανδάκης, *Μάνη*, 80 σημ. 24· Walter, «Radoslav Narthex», 222· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 171 κ. ἔ.

88. Ἄ. Κουμούση-Ἄ. Μουτζάλη, «Υστεροβυζαντινὸς σπηλαιώδης ναὸς Ἁγίας Λαύρας. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικὰ τοῦ Στ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 2001-2002, Α' 433 κ. ἔ.· Ν. Γκιολές, «Εἰκονογραφικὰ θέματα στὴν βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καὶ τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν», στὸ *Θωράκιον, Τόμος στὴ Μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, 272.

Σύγχρονη με τη δημιουργία της μορφής του ευχαριστιακού Χριστού θυόμενου ώριμου νεκρού μπορεί να θεωρηθεί και η δημιουργία της μορφής του ευχαριστιακού Χριστού θυόμενου ζωντανού παιδιού. Αν στη μορφή του θυόμενου ώριμου νεκρού ή λόγχη ύπνοειται με την εικόνιση της ροής του αίματος και του νερού από την πλευρά του, στη μορφή του θυόμενου ζωντανού παιδιού ή λόγχη προβάλλεται εμφανώς. Η νύξη της πλευράς του τελείται από τον συλλειτουργούντα ιεράρχη που κρατά τη λόγχη ή στην απλούστερη απόδοση ή λόγχη βρίσκεται αυτόματα στην πλευρά του παιδιού. Ο ευχαριστιακός Χριστός θυόμενος, ζωντανός, παιδί εικονίζεται πάντοτε ξαπλωμένος στον δίσκο. Τα μνημεία στα οποία διασώθηκε η μορφή του είναι ελάχιστα, αλλά βρίσκονται σε γεωγραφικούς χώρους απόμακρους μεταξύ τους, όπως η Κρήτη και η Σερβία.

Στόν Άγιο Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ της Κρήτης, που μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα, μόλις διακρίνεται η μορφή μάλλον του θυόμενου ζωντανού παιδιού. Η κατάσταση της τοιχογραφίας δεν επιτρέπει δυστυχώς μία βέβαιη αποκατάσταση και είναι πιθανόν ένας μελλοντικός καθαρισμός της να ανατρέψει την περιγραφή της. Η παράσταση του Μελισμού καταλαμβάνει τη δεύτερη από το δάπεδο ζώνη του ημικύλινδρου και επιστέφεται από την επιγραφή-τίτλο *ο μελισμός καθώς και από την ειδική για το θέμα επιγραφή-σχόλιο* Άμνός πρόκειμαι μυστικώς εσφαγμένος μελίζομαι τε και τρέφω τους άξιους· φρίξον άνθρωπε μη φάγης αναξίως (είκ. 74). Στόν δίσκο που είναι τοποθετημένος πάνω στην άγια τράπεζα, είναι ξαπλωμένος ο Χριστός παιδί μάλλον τελείως γυμνό. Εκτός από τους δύο άγγέλους-διακόνους που το πλαισιώνουν και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες που ακολουθούν, πάνω από τον Χριστό σκύβει ένα άλλο πρόσωπο, μάλλον ιεράρχης. Το πιθανότερο είναι ο σκυμμένος ιεράρχης να ετοιμάζεται να λογχίσει το ξαπλωμένο παιδί, όπως ακριβώς διακρίνεται στις καλύτερα διατηρημένες παραστάσεις των δύο σερβικών μνημείων του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, στόν Άγιο Νικόλαο στο Ljuboten (1344/45 περ.) και στη Θεοτόκο στο Mateič (1348-1352).

Στην πρόθεση του Άγιου Νικολάου στο Ljuboten⁸⁹, πάνω στην άγια τράπεζα ο θυόμενος Χριστός εικονίζεται ζωντανό νήπιο ξαπλωμένο στον δίσκο τελείως γυμνό, εύλογεί με το δεξί χέρι και έχει το άριστερό του ακουμπισμένο στην κοιλιακή του χώρα. Πάνω του σκύβει ο Πέτρος Άλεξανδρείας, έτοιμος να έμβάλει τη λόγχη στη δεξιά πλευρά του παιδιού, ενώ συγχρόνως κρατάει με το άριστερό χέρι του το πόδι του παιδιού από τους άστραγάλους του (είκ. 162). Στη σύγχρονη τοιχογραφία στην πρόθεση της Θεοτόκου στο Mateič⁹⁰ ο θυόμενος Χριστός ζωντανό νήπιο μάλλον τελείως γυμνό, εικονίζεται ξαπλωμένος στον δίσκο. Δεξιά του βρίσκεται ο Βασίλειος έτοιμος να τρυπήσει τη δεξιά πλευρά του παιδιού με τη λόγχη που κρατάει στο δεξί του χέρι (είκ. 183-184).

Με απλούστερο τρόπο αποδόθηκε η πράξη του λογχισμού σε δύο μνημεία της Κρήτης, που μπορούσαν να ένταχθούν επίσης μέσα στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα, στόν Άγιο Φώτη στην Άγια και στόν Άγιο Ιωάννη στόν Άξό⁹¹. Στόν Άγιο Φώτη ο θυόμενος Χριστός νήπιο ζωντανό που εύλογεί με το δεξί, είναι γυμνός ξαπλωμένος στον δίσκο και έχει το μέσον του κορμού του σκεπασμένο με τον άερα. Μέσα στη δεξιά πλευρά του βρίσκεται η λόγχη (είκ. 139-140, XL-XLI), ενώ πλάι στον δίσκο εικονίζεται και η λαβίδα. Στόν Άγιο Ιωάννη ο

89. Garidis, «Approche», 499, είκ. 3-4· Grolimund, «Die Darstellung», 311· Walter, *Art*, 212 και σημ. 250 ή έντάσιση του λάθους του G. Millet, με την άναφορά ως Mateič· Walter, «Radoslav Narthex», 223.

90. Garidis, «Approche», 499 κ. έ.· E. Dimitrova, *The Monastery of Matejč*, Σκόπια 2002, 107 κ. έ., 278, 285, 301, 315, είκ. 18-21.

91. I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province, I*, Λονδίνο 1999, 325 σημ. 156.

θυόμενος Χριστός ζωντανό νήπιο πού εύλογεί με τὸ δεξιὸ καὶ ἔχει δίπλα του τὴν ἐπιγραφὴ-τίτλο *ὁ ἀμνός*, εἶναι ξαπλωμένος στὸν δίσκο τελείως γυμνός καλυμμένος με τὸν ἀστερίσκο (εἰκ. 141, XLII). Ἡ δεξιὰ πλευρὰ του διατριπᾶται ἀπὸ τὴ λόγχη πού εἰκονίζεται κατακόρυφη, ἐνῶ κόκκινες πινελιές γύρω στὸ σῶμα του δηλώνουν τὸ αἷμα. Δίπλα στὸ ποτήριο βρῖσκεται ἡ λαβίδα.

Ἡ μορφή του θυόμενου εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ὄρμου ἢ παιδιοῦ ἀποδεικνύει μιὰ ρεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς παράστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Πιὸ συγκεκριμένα ἡ ἀπεικόνιση τῆς λογιζομένης πλευρᾶς καὶ ἡ ἐκχυση τοῦ αἵματος εἶναι ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς ἀκολουθίας τῆς προσκομιδῆς, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἱερέας λογχίζει με τὴ λόγχη τὸν λειτουργικὸ ἀμνὸ καὶ ὁ διάκονος ἐκχέει στὸ ποτήριο νῆμα καὶ νερό⁹². Στὶς τοιχογραφίες πού ἔχουν διασωθεῖ σὲ καλὴ κατάσταση διακρίνονται δύο πινελιές πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θυόμενου Χριστοῦ, ἡ μία κόκκινη καὶ ἡ ἄλλη ἄσπρη, δηλώνοντας τὸ αἷμα καὶ τὸ νερό. Οἱ πράξεις τοῦ τυπικοῦ τῆς προσκομιδῆς, ὅπως περιγράφονται με λεπτομέρειες στὸ διδακτικὸ κείμενο τοῦ 12ου αἰώνα *Ἐπιμόνησις...περὶ τῆς προσκομιδῆς*, ὅπου ἡ λόγχη συνδέεται με τὴ Σταύρωση⁹³ καὶ με τὴ σφαγὴ τοῦ ἀμνοῦ⁹⁴, αἰτιολογοῦν τὶς δύο ἡλικίες στὶς ὁποῖες εἰκονίζεται ὁ θυόμενος εὐχαριστιακὸς Χριστός, δηλαδή τοῦ ὄρμου καὶ τοῦ παιδιοῦ.

Τὸ αἷμα πού ἀναβλύζει ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ θυόμενου ὄρμου νεκροῦ Χριστοῦ παραπέμπει στὸ γεγονὸς τῆς Σταυρώσεως ἀκολουθώντας τὴν ἐπίσημη ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας⁹⁵, σύμφωνα με τὴν ὁποία τὸ αἷμα τῆς μεταλήψεως συνδέεται με τὸ θεῖο πάθος⁹⁶. Στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἡ λεπτομέρεια τῆς ἀναβλύζουσας πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ περισυλλογὴ τοῦ αἵματος στὸ ποτήριο ἀπὸ τὴ συμβολικὴ μορφή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἓνα εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο γνωστὸ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Σταυρώσεως πού εἰκονίζεται στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδας στὴ Studenica (1208/09)⁹⁷. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἔχει συνδεθεῖ με τὴν προσωπικότητα τοῦ Σάββα Nemanja καὶ μετέπειτα πρώτου ἀρχιεπισκόπου τῆς Σερβίας, ὁ ὁποῖος εἶχε φιλοξενηθεῖ γιὰ ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα στὴν ὁμώνυμη μονὴ τῆς Θεοτόκου Εὐεργέτιδας στὴν ΚΠολη⁹⁸. Στὶς πατερικὲς *Ἐπιμόνησις* καταγράφεται ἡ σχέση τοῦ θείου πάθους με τὴν προσκομιδὴ στὰ σημεῖα πού ἀπτοῦνται τῶν συμβολισμῶν τῶν χώρων τοῦ ναοῦ καὶ τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων⁹⁹. Ἡ εἰκονογραφικὴ ἀπόδοση, στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὰ Βελανίδια, τῆς ἁγίας τράπεζας σὰν νεκροκρέβατο καὶ πάνω τῆς ξαπλωμένο τὸν θυόμενο ὄρμο νεκρὸ Χριστὸ (εἰκ. 41-42), ἀκολουθεῖ τὴν *Προθεωρία* τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδων (1054-1067), σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ἁγία τράπεζα καλεῖται καὶ τάφος τοῦ Χριστοῦ¹⁰⁰. Ἐξ αὐτοῦ καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ

92. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3, 232-233.

93. «ἀντὶ γὰρ τῆς λόγχης τῆς ἐκκεντησάσης τὸν Χριστὸν ἐν τῷ σταυρῷ ἔστιν ἡ λόγχη αὕτη» βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 18-20, 23-25, 128, 51 κ. ἔ.

94. «...ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ αἷμα καὶ ὕδωρ τῷ σφαιασθέντι ἀμνῷ διὰ τοῦ ἄρτου καὶ τῷ κενωθέντι αἵματι διὰ τοῦ οἴνου.», βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 18-20, 128, 51-52 κ. ἔ., 129, 67, 130 κ. ἔ.

95. Στεφανίδης, *Ἱστορία*, 427.

96. «(τὸ σῶμα) τὸ ἡμαγμένον, τὸ λόγχη πληγέν... (τὸ αἷμα) ἐκεῖνό ἐστι τὸ τῆς πλευρᾶς ρεῦσαν» (Χρυσόστομος), βλ. PG 61, στ. 200, 203. «Ἦνίκα προσέρχῃ τῷ θυσιαστηρίῳ, καὶ μεταλαμβάνεις τὸ αἷμα Χριστοῦ ἐκ τοῦ ποτηρίου, οὕτω νόμιζε ὅτι τὸ στόμα σου τῇ πλευρᾷ Χριστοῦ προσέθηκας, καὶ ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ πίνεις», βλ. PG 140, στ. 161.

97. Djurić, *Fresken*, 43, 148, πίν. XVII. Γιὰ λεπτομέρεια βλ. *Studenica et l' art byzantin autour de l' année 1200*, Βελιγράδι 1988, πίν. μεταξύ τῶν σελίδων 185-186.

98. Γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Εὐεργέτιδας βλ. στὸ συλλογικὸ ἔργο *The Theotokos Evergetis*, εἰδ. 248 σημ.7.

99. PG 98, στ. 397· PG 150, στ. 385· Schulz, *Die Liturgie*, 114.

100. PG 140, στ. 421· Schulz, *Die Liturgie*, 153.

λεπτομέρεια τῶν διάτρητων πελμάτων τοῦ Χριστοῦ, πού μόλις διακρίνεται στίς τοιχογραφίες τοῦ Χρυσοστόμου στό Γεράκι καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό ἀκρωτήρι τοῦ Μαλέα.

Ἡ προσκομιδή ἐκτός ἀπό τὸ θεῖο πάθος συμβολίζει ἐπίσης τὴ Γέννηση καί ἡ λόγχη σχετίζεται μὲ τὴν Ἐνσάρκωση¹⁰¹ καί μὲ τὴ σφαγὴ τοῦ ἁμνοῦ¹⁰², συμβολισμοὶ πού συνδέουν τὴ μορφὴ τοῦ θυόμενου Χριστοῦ μὲ τὴν ἡλικία τοῦ παιδιοῦ. Ἡ εἰκόνηση τῆς λόγχης μέσα στὴν πλευρὰ τοῦ θυόμενου παιδιοῦ στίς παραστάσεις στὸν Ἄξο καί στὴν Ἁγιά μὲ τὴν ἐπιγραφὴ-τίτλο *ὁ ἁμνός*, ἀκολουθεῖ τὴ φράση ἀπὸ τὴ λειτουργία *καὶ ἀφείς (ὁ διάκονος) τὴν λόγχην ἐντός τοῦ ἁμνοῦ*¹⁰³, ἐνῶ ὁ λογιζισμὸς τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὸν συλλειτουργοῦντα ἱεράρχη στὸν Ἅγιο Νικόλαο στό Ljuboten καί στὴ Θεοτόκο στό Μαιεῖς παραπέμπει στὴν πατερικὴ ρῆση *βρέφος κεντούμενον εἰς θάνατον ἀγόμενον*¹⁰⁴.

Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ σημαντικότερες γραπτές πηγές πού ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωση τῆς μορφῆς τοῦ θυόμενου Χριστοῦ στὴν ἡλικία τοῦ παιδιοῦ, ὑπῆρξαν οἱ λεγόμενες *Διηγήσεις ὁραμάτων*, ἀναγνώσματα πού ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στίς μοναστικὲς κοινότητες¹⁰⁵. Στὰ *Ὁράματα* μιὰ ἀπιστη γυναίκα, ἕνας γέρος μοναχὸς ἢ ἕνας ἀλλόθρησκος Σαρακηνὸς πού δὲν πιστεύουν ὅτι ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς θείας εὐχαριστίας εἶναι πράγματι τὸ σῶμα καί τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, βλέπουν τὸν λειτουργικὸ ἁμνὸ πάνω στὴν ἁγία τράπεζα νὰ παίρνει πάντα τὴ μορφὴ παιδιοῦ ἢ βρέφους πού σφαγιάζεται καί διαμελίζεται καί τὸ αἷμα του χύνεται στό ποτήριο. Μετὰ τὴ μυστηριακὴ πράξη τὸ παιδί ἐμφανίζεται πάλι *σῶον καὶ ἔξαστράπτων*, ὥστε οἱ ἄπιστοι νὰ θαυμάσουν καί νὰ μετανοήσουν γιὰ τὴν ἀπιστία τους. Στὰ κείμενα τῶν *Ὁραμάτων* περιγράφεται μὲ ἐνάργεια τὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς, ἡ λέξη *σφαγὴ* δηλώνει τὸν λογιζισμὸ, ἡ λέξη *μάχαιρα* ἐννοεῖ τὴ λόγχη καί τὸ ρῆμα *θύω* σημαίνει τὴν ἄρση τοῦ ἁμνοῦ. Τὸ πιὸ γνωστὸ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν *Ὁραμάτων* εἶναι ἐκεῖνο πού ἐσφαλμένα ἀποδίδεται στὸν Γρηγόριο Δεκαπολίτη, καί τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα¹⁰⁶. Στὸ *Ὁραμα* αὐτὸ ἕνας ἀλλόθρησκος Σαρακηνὸς πού δὲν πιστεύει ὅτι ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς θείας εὐχαριστίας εἶναι τὸ σῶμα καί τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἁμνὸς στὰ χέρια τοῦ ἱερέα κατὰ τὴν προσκομιδὴ ἔχει τὴ μορφὴ παιδιοῦ, ὁ Σαρακηνὸς δὲ ἶδε τὸν ἱερέα, *ὅτι παιδίον ἔλαβε ταῖς χερσί, καὶ ἔσφαττεν αὐτὸ κερνῶν τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐν τῷ ποτηρίῳ, καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ κλῶν, θεῖς ἐν τῷ δίσκῳ*¹⁰⁷.

Παρόμοια εἶναι τὰ *Ὁράματα* πού περιλαμβάνονται στὴ *Συναγωγὴ* τοῦ Παύλου Εὐεργετινοῦ (11ος;) ¹⁰⁸, ὅπου ὁ ἁμνὸς κατὰ τὴν προσκομιδὴ εἶναι βρέφος ἢ παιδί πού θυσιάζεται ἢ

101. PG 140, στ. 429 (Θεόδωρος Ἀνδιδων)· PG 87, III, στ. 3989 (Ψευδο-Σωφρόνιος)· βλ. καὶ Schulz, *Die Liturgie*, 117, 153, 163.

102. «... ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ αἷμα καὶ ὕδωρ... τῷ σφαιασθέντι ἁμνῷ διὰ τοῦ ἄρτου καὶ τῷ κενωθέντι αἵματι διὰ τοῦ οἴνου...», βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 18-20, 128, 51-52 κ. ἐ., 129, 67, 130 κ. ἐ.

103. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 233· «Τὸ δὲ ἐν τῇ λόγχη ἀποκαθαίρεσθαι σημαίνει τὸ ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη καὶ ὡς ἁμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφανος», βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 18-20, 128, 51-52.

104. Νικόλαος Καβάσιλας, βλ. PG 150, στ. 452.

105. Ἰδιαίτερα σχόλια καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν ομάδα τῶν ἀναγνωσμάτων βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο *Λόγοι-Ὁμιλίες-Κατηχήσεις-Διαλέξεις-Πατερικά*.

106. PG 100, στ. 1201-1212. Κατὰ τὸν Beck, *Kirche*, 579 τὸ κείμενο δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 14ου αἰῶνα· βλ. καὶ Schulz, *Die Liturgie*, 116 κ. ἐ. σημ. 18· Felmy, «Der Christusknaube», 99, 100· Walter, *Art*, 210 καὶ σημ. 233.

107. PG 100, στ. 1201C.

108. Εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὴ *Συναγωγὴ* τοῦ Παύλου Εὐεργετινοῦ, μιὰ συλλογὴ πού ἐξέδωσε πρῶτος ὁ Νικὸδημος Ἀγιορείτης στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1783, βλ. στό συλλογικὸ ἔργο *The Theotokos Evergetis*· ἐπίσης σχολιασμὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀποσπασμάτων, στό κεφάλαιο *Λόγοι-Ὁμιλίες-Κατηχήσεις-Διαλέξεις-Πατερικά*.

σφάζεται. Βρέφος έθεωρείτο κατ' αυτόν δὴ τὸν καιρὸν τοῖς τρισι γέρουσιν, ὁ ἐν τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ κείμενος ἄρτος, καὶ μάχαιραν μετὰ χεῖρας ἔχων· ὃς τὸ προκείμενον θύσας βρέφος¹⁰⁹. Μετὰ ἀπὸ πρόσφατη ἔρευνα εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα τμήματα τῆς *Συναγωγῆς* τοῦ Εὐεργετινοῦ μεταφράσθηκαν στὸ Ἅγιο Ὄρος στὴν παλαιοσερβικὴ γλῶσσα καὶ ἀποτελέσαν κύρια πηγὴ ἔμπνευσης τοιχογραφιῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸν νάρθηκα τῆς μονῆς τοῦ Χιλανδαρίου¹¹⁰. Εἶναι πιθανόν, ἢ λεπτομέρεια ποὺ εἰκονίζει τὸν ἱεράρχη νὰ κρατᾷ τὰ κάτω ἄκρα τοῦ θυόμενου Χριστοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους στὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Ljuboten, νὰ εἶχε ὡς πηγὴ τῆς χωρίο ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς *Συναγωγῆς* τοῦ Εὐεργετινοῦ. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ Ὁράματα περιγράφεται ὅτι κατὰ τὸν λογισμό τοῦ ἀμνοῦ ποὺ ἔχει τὴ μορφή παιδιοῦ, δύο πρόσωπα προσελθόντα καὶ κρατήσαντα τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας τοῦ παιδιοῦ, καὶ ἢ κατεῖχον μαχαίρα σφάξαντας τὸ παιδίον, καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ εἰς τὸ ποτήριον ἐκκενώσαντας¹¹¹. Νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ θυόμενου Χριστοῦ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Ljuboten εἰκονίζεται σὲ προτομῇ ὁ Χριστὸς Ἐμμανουήλ¹¹². Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο ἐπάλληλων μορφῶν τοῦ Χριστοῦ ἀρμόζει ἀκριβῶς στὴν Ἑρμηνεία τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης ὅτι διὰ τοῦτο σεσάρκωται ἵνα σφαγιασθῇ¹¹³.

Ἐπιπλέον σχόλια μποροῦν νὰ γίνουν σχετικὰ μὲ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ποὺ πλαισιώνουν τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστὸ θυόμενο καὶ μὲ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰλητῶν τους στὶς παραστάσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν. Στὶς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας Χειμάτισσας στὴ Φλόκα καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴν Κάτω Καστανιά, στὸ εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγράφεται ἡ εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς¹¹⁴ καὶ στὸ εἰλητὸ τοῦ Βασιλείου ἡ εὐχὴ τοῦ Α ἀντιφώνου¹¹⁵ ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ στὸ κείμενο τῆς θείας λειτουργίας. Ἐπίσης, ἡ εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς ἀναγράφεται στὸ εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι καὶ στὸ εἰλητὸ τοῦ Βασιλείου στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Ἀξό. Τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν συμβάλλουν στὴν ἀποτύπωση τῆς συγκεκριμένης στιγμῆς τῆς προσκομιδῆς. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Μαλέα ἡ εἰκόνηση τοῦ Νικηφόρου ΚΠόλεως ὑπενθυμίζει ὅτι στὸν 13ο ἀπὸ τοὺς λειτουργικοὺς κανόνες του γίνεται ἀναφορὰ στὸ θερμὸ ὕδωρ¹¹⁶. Ὡς γνωστὸν, ἡ χρῆση τοῦ ὕδατος κατὰ τὴν προσκομιδὴ καὶ τοῦ ζέοντος κατὰ τὴν ἁγία ἀναφορὰ ὑπῆρξε ἴδιον τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ¹¹⁷.

Ὁ μελισμένος εὐχαριστιακὸς Χριστὸς: Σύμφωνα μὲ τὶς σωζόμενες παραστάσεις ἡ δημιουργία τῆς μορφῆς τοῦ μελισμένου Χριστοῦ ἔπεται χρονικὰ τῆς μορφῆς τοῦ θυόμενου. Ὁ μελισμένος Χριστὸς εἰκονίζεται μόνον στὴν ἡλικία τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖο παρίσταται πάντοτε ζωντανὸ ἔχοντας τὰ ἄκρα του μελισμένα ἢ τὸ σῶμα του τεμαχισμένο σὲ μερίδες. Ὁ ἀριθμὸς

109. Λαγγῆς, *Εὐεργετινός*, τ. 4, 512-513.

110. M. Marković, «Illustrations of the stories from the Paterika in the narthex of the Hilandar Katholikon», στὸ *Huit siècles du monastère de Chilandar. Histoire, vie spirituelle, littérature, art et architecture*, Βελιγράδι 2000, 536.

111. Λαγγῆς, *Εὐεργετινός*, τ. 4, 515-516· Grolimund, «Die Darstellung», 317 κ. ἑ.

112. Ștefănescu, «L' illustration», πίν. LXVIII· G. Millet-T. Velmans, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, Παρίσι 1969, πίν.2, εἰκ. 5· Garidis, «Approche», 499, εἰκ. 3.

113. PG 155, στ. 264.

114. «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον, βλ. Brightman, *Liturgies*, 309, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 17, 3.

115. «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, οὗ τὸ κράτος ἀνείκαστον», βλ. Brightman, *Liturgies*, 310, 16· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 27, 2.

116. PG 100, στ. 856· βλ. καὶ Laurent, «Le rituel», 131, 165, 132, 192.

117. Ὁ Θεόδωρος Βαλασαμῶν σχολιάζοντας τοὺς κανόνες τῆς ἐν Τροῦλλῳ Συνόδου θεωρεῖ τοὺς Λατίνους ἕξιου αἰρετικοὺς μὲ τοὺς Ἀρμενίους, γιατί δὲν τελοῦν τὴ μείξη τοῦ ζέοντος ὕδατος, βλ. Ράλλης-Ποτλῆς, *Σύνταγμα*, II, 376 κ. ἑ. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κανόνος στὴν εἰκονογραφία τῆς ἀπίδας βλ. Ch. Konstantinidi, «Der 32 Kanon des Konzils "im Trullo" (692) in der Apsismalerei», *Zograf* 21 (1990), 1-8.

τῶν μνημείων στὰ ὁποῖα διασώθηκε ἡ μορφή τοῦ μελισμένου Χριστοῦ εἶναι ἐλάχιστος, τὸ στοιχείο ὅμως πὺν ἀφήνει ὑπόνοιες ὅτι ἡ μορφή ὑπῆρξε περισσότερο διαδεδομένη, εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τῆς σὲ διαφορετικούς γεωγραφικούς χώρους, ὅπως ἡ Κρήτη καὶ ἡ Ἡπειρος.

Ἡ μορφή τοῦ μελισμένου Χριστοῦ διασώθηκε στὴν Ἁγία Φωτεινὴ στὴν Καλλονὴ τῆς Κρήτης, μνημεῖο πὺν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα (εἰκ. 142-143). Ἡ τοιχογραφία πὺν διακοσμοῦσε τὸ διακονικὸ τοῦ κατεστραμμένου σήμερα ναοῦ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς, εἶναι γνωστὴ ἀποσπασματικά καὶ μόνον κατὰ τὸ ἕνα σκέλος τῆς, αὐτὸ μὲ τὴν εἰκόνιση τοῦ μελισμένου εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στὸ ποτήριο. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῆς περιγραφῆς τοῦ Γ. Λαμπάκη¹¹⁸, τὴν ἀναφορὰ τοῦ G. Gerola¹¹⁹, καθὼς καὶ τὴν παρατήρηση τοῦ ἀποτοιχισμένου τμήματος τῆς τοιχογραφίας, πὺν ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο Καλοκαιρινοῦ στὸ Ἡράκλειο, ἡ σύνθεση μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ἑξῆς: Ἄριστερὰ βρίσκεται ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ στὸν δίσκο, πὺν εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ ἔχει τὸ μέσον τοῦ γυμνοῦ κορμοῦ του καλυμμένο μὲ τὸν λειτουργικὸ ἀέρα. Δεξιὰ εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ, τελείως γυμνοῦ σὲ μεγάλο πολυτελὲς ποτήριο, ἔχει τὰ μάτια ἀνοιχτά καὶ εἶναι μελισμένο σὲ μερίδες πὺν ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ κεφάλι, τὸν κορμὸ, τὰ ἄνω καὶ τὰ κάτω ἄκρα¹²⁰. Ἡ σύνθεση παρουσιάζει μὲ ρεαλιστικὸ τρόπο τὴ συγκεκριμένη στιγμή ἀπὸ τὸ τυπικὸ τοῦ μελισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποῖα οἱ μερίδες τοῦ μελισμένου ἀμνοῦ βρίσκονται στὸ ποτήριο μαζί μὲ τὸν οἶνο¹²¹. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκφώνηση κατὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον¹²², ἀφοῦ διαμελιστεῖ, ρίπτεται στὸ ποτήριο¹²³. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ μελισμένου Χριστοῦ στὸν χῶρο τοῦ διακονικοῦ εἶναι μᾶλλον ἀτυχῆς· πολὺ πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή παράστασης πὺν θὰ βρισκόταν στὴν ἀρμόζουσα θέση τῆς ἀψίδας.

Ἡ δευτέρη τοιχογραφία στὴν ὁποῖα ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς παρίσταται στὴ μορφή τοῦ μελισμένου, βρίσκεται στὸν ναὸ τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα, πὺν χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα (εἰκ. 248, 251-252)¹²⁴. Στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ ἡμικυλινδροῦ τῆς ἀψίδας καὶ ἀριστερὰ τῆς κτιστῆς-ὑπαρκτηῆς ἀγίας τράπεζας τοῦ ναοῦ, εἰκονίζεται ὁ Βασίλειος πὺν κρατᾷ στὴν ἀριστερὴ παλάμη του τὸν μελισμένο Χριστό. Παρίσταται παιδὶ ζωντανό, τελείως γυμνό, καθισμένο σὲ προτομή καὶ ἔχει τὰ ἄνω καὶ τὰ κάτω ἄκρα του μελισμένα. Ὁ Βασίλειος κρατᾷ στὸ δεξιὸ χέρι του τὴ λόγχη, πὺν εἰκονίζεται ὡς ἕνα μαχαίρι μὲ ξύλινη λαβή. Ἡ παράσταση ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς στιγμῆς τοῦ μελισμοῦ κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ ἀμνὸς βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ ἱερέα¹²⁵. Τὸ ἰδιαίτερο στὴν παράσταση εἶναι ὅτι ὁ Βασίλειος κρατᾷ τὴ λόγχη, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ ὁ μελισμὸς

118. Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανικὴ Ἀγιογραφία*, Ἀθήνα 1896, 80, 81 καὶ σημ. 2.

119. «Παράσταση τοῦ ἀκέραιου Παιδιοῦ καὶ τοῦ διαμελισμένου», βλ. G. Gerola-K. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1961, 76.

120. Ἡ παράσταση θὰ μποροῦσε νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ομάδα τῶν μνημείων μὲ τὴν εἰκόνιση τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ συγχρόνως στὸν δίσκο καὶ στὸ ποτήριο, πὺν παρουσιάζεται στὸ ἀμέσως ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅμως ἡ μορφή τοῦ μελισμένου εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκείνη πὺν καθορίζει τὴ σύνθεση.

121. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 146-147.

122. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 107.

123. «Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρὸς ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος ἀλλὰ τοὺς μετέχοντας ἀγιάζων. Καὶ λαβὼν ὁ ἱερέας ἐκ τοῦ ἄρτου μερίδα μίαν βάλλει εἰς τὸ ἅγιον ποτήριον», βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 13, 131, 133 κ. ἑ., 146 κ. ἑ.

124. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου μὲ τίς Προεικονίσεις καὶ ὁ Μελισμὸς στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ ΚΘ* (2008), (τυπώνεται).

125. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 13, 131 κ. ἑ.

γίνεται με τὰ χέρια. Νομίζω ότι στη σύνθεση τῆς Κόκκινης Παναγίας συμπυκνώνονται οἱ δύο σημαντικές πράξεις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας· ἡ προσκομιδὴ μετὰ τὴν προσθήκη τῆς λόγχης στὸ ἓνα χέρι τοῦ Βασιλείου καὶ ὁ μελισμὸς μετὰ τὴν παρουσία τοῦ μελισμένου Χριστοῦ στὴν παλάμη τοῦ ἄλλου χεριοῦ του¹²⁶, θυμίζοντας τὴ φράση τοῦ Χρυσοστόμου *πρόβατον ἐσφαγιασμένον καὶ ἀπηρητισμένον*¹²⁷.

Ἄν καὶ ἡ τοιχογραφία στὴ Κόνιτσα δὲν ἐπαναλήφθηκε κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ἐντούτοις ὑπῆρξε τὸ πρότυπο παραστάσεων τοῦ Μελισμοῦ σὲ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα¹²⁸.

Στὴν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας πάνω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ θυόμενου εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, ποὺ βροῖσεται στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ ἡμικύλινδρου, εἰκονίζεται καὶ δευτέρη παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, ποὺ καταλαμβάνει τὴν ἀνώτερη ζώνη (εἰκ. 248-250, LXXII-LXXIII). Στὴν παράσταση αὕτὴ ἐπαναλαμβάνεται ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ὄριμου νεκροῦ, γνωστὴ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Παναγίας Σαμαρίνας στὸ Σαμάρι (πρὶν τὸ 1191) (εἰκ. 9). Ἡ ἐπιγραφή-τίτλος *ὁ μελισμὸς* ποὺ τὴν ἐπιγράφει, ἀφορᾷ προφανῶς καὶ στὶς δύο συνθέσεις τοῦ Μελισμοῦ, ποὺ καταλαμβάνουν τὶς δύο ζώνες τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἀψίδας. Εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση σὲ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἀψίδας, στὸ ὁποῖο τὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ κοσμεῖ καὶ τὶς δύο ζώνες τοῦ ἡμικύλινδρου. Οἱ δύο παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ὄριμου νεκροῦ καὶ τοῦ θυόμενου ζωντανοῦ παιδιοῦ, ἀποδεικνύουν τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν μετὰ τὶς ὁποῖες εἰκονίστηκε ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία¹²⁹.

Οἱ γραπτὲς πηγὲς ποὺ τροφοδοτοῦν τὴ μορφή τοῦ μελισμένου Χριστοῦ εἶναι κυρίως ἡ ομάδα ἀναγνωσμάτων ποὺ μόλις ἀναφέρθηκε, τὰ λεγόμενα *Ὁράματα*. Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ *Ὁράματα* ἡ διαδικασία τῆς προσκομιδῆς καὶ τοῦ μελισμοῦ ἀκολουθοῦν ἢ μία τὴν ἄλλη καὶ περιγράφονται μετὰ τὴν ἴδια σπουδαιότητα, ὅπως συμπυκνωμένα ἀποδόθηκαν στὴν παράσταση τῆς Κόκκινης Παναγίας στὴν Κόνιτσα. Στὸ κείμενο Ἄνωνύμου, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰῶνα, τὸ πρόσωπο ποὺ πρέπει νὰ πεισθεῖ εἶναι μιὰ ἀπιστὴ ἑβραία γυναίκα¹³⁰. Ὅταν ἡ γυναίκα πλησίασε τὴν ἁγία τράπεζα εἶδε μπροστὰ τῆς νὰ διαμελίζεται ὁ ἄμνος μετὰ τὴ μορφή βρέφους, τὸ ὁποῖο ἐφανίστηκε πάλι σῶο, *πάλιν εἶδε τὸ βρέφος σῶον καὶ ὀλόκληρον, ἕξαστράπτον ὡς φῶς καὶ πῦρ*¹³¹. Στὸ γνωστὸ κείμενο ἀπὸ τὸ *Ὁραμα* τοῦ Σαρακηνοῦ, τοῦ 14ου αἰῶνα, ἡ περιγραφή τοῦ μελισμοῦ ἀκολουθεῖ ἐκείνην τῆς προσκομιδῆς καὶ ὁ ἄμνος μετὰ τὴ μορφή παιδιοῦ τεμαχίζεται σὲ τέσσερις μερίδες *ὁ Σαρακηνὸς εἶδεν... τὸ παιδίον ἐν τῷ δίσκῳ μεμελισμένον εἰς τέσσαρα καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐν τῷ ποτηρίῳ*¹³². Κατόπιν τούτου, ὁ Σαρακηνὸς ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἱερέα λέγοντάς του ὅτι ἔσφαξε τὸ παιδί καὶ ἀφοῦ ἔκοψε τὰ μέλη του ἔφαγε τὸ σῶμα καὶ ἤπιε τὸ αἷμα του, *οὐκ εἶδόν σε ἐγώ, ὅτι παιδίον ἔλαβες καὶ ἔσφαξας, καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐμέρασας ἐν τῷ ποτηρίῳ, καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ κόψας, μέλη καὶ μέλη ἔθηκας ἐν τῷ δίσκῳ; οὐκ εἶδόν σε ἐσθίοντα καὶ πίνοντα, ἐκ τοῦ σώματος καὶ*

126. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 232 καὶ 13, 131 κ. ἔ.

127. PG 49, στ. 398.

128. Στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στὴ Μαυριώτισσα στὴν Καστοριά (1522), βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, 18, πίν. 204α· Garidis, *Approche*, εἰκ. 7· Γ. Γούναρης, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981), 3 κ. ἔ., 9 κ. ἔ., πίν. 3· στὸν ναὸ τῶν Ταξιστῶν στὸ Ἐλάφι τῆς Καλαμπάκας, βλ. Ἀ. Πασαλῆ, «Οἱ Ταξιστῶνες στὸ Ἐλάφι Καλαμπάκας», *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 266 κ. ἔ., εἰκ. 12.

129. Σχόλια γιὰ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ βλ. στὸ κεφάλαιο *Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας στὴν ἁγία τράπεζα ὄριμος νεκρὸς ἢ παιδί ζωντανό*.

130. Canart, «Trois groupes», 24 κ. ἔ. βλ. ἐπίσης *Le Museon*, 75 (1962), 109-129· Walter, *Art*, 210· γιὰ τὴ χρονολόγησή βλ. Walter, «Radoslav Narthex», 221 σημ. 21.

131. Canart, «Trois groupes», 24 κ. ἔ.

132. PG 100, στ. 1201C καὶ 1204B.

αίματος του παιδίου¹³³. Σε ένα ακόμη σύγχρονο Όραμα, που παρατίθεται στο Appendix του Παλλαδίου Έλενοπόλεως (14ος αί.)¹³⁴, αναφέρεται ότι ο Άρτος που εφαινότο σε τρεις γέροντες σαν παιδί, θυσιάστηκε και κόπηκε σε μέρη¹³⁵. "Όμοιο σχεδόν είναι το κείμενο από τη Συναγωγή του Παύλου Εύεργετινού, όπου ο άμνος είναι βρέφος που θυσιάζεται και κλάται σε μερίδες μπροστά στα μάτια τριών γερόντων, *ο ιερείς τόν άρτον εις μικράς μερίδας διέκλα*¹³⁶.

Όπως αποδεικνύουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, ελάχιστες είναι οι τοιχογραφίες που έχουν διασωθεί με τη μορφή του ευχαριστιακού Χριστού θυόμενου και του ευχαριστιακού Χριστού μελισμένου μέσα στο σύνολο των παραστάσεων του Μελισμού. Έξαιτίας της σπανιότητάς τους μερικές από τις τοιχογραφίες αυτές έτυχαν προσοχής και έρμηνευτικών προσπαθειών. Ο G. Millet κατά τη δεκαετία του 1930 θεώρησε ότι οι μορφές του Χριστού στον Άγιο Νικόλαο στο Ljuboten και στη Θεοτόκο στο Μатеϊδ αποτελούν δημιουργίες των Σέρβων καλλιτεχνών που τοιχογράφησαν τα παραπάνω μνημεία. Κατά τον έρευνητή οι ζωγράφοι αυτοί ακολουθούσαν την ντόπια ανάγκη για μιá ρεαλιστική σχεδιαστική απόδοση, ενώ διερωτήθηκε αν ένας Βυζαντινός ζωγράφος θα τολμούσε να απεικονίσει παρόμοιο φρικτό θέαμα¹³⁷. Η άμύχηνη αυτή άποψη, που όφειλόταν στην έλλιπή γνώση περισσότερων βυζαντινών μνημείων με παραστάσεις του Μελισμού αλλά και γραπτών πηγών, δέχτηκε πενήντα χρόνια αργότερα την εύστοχη κριτική του M. Garidis. Ο τελευταίος θεώρησε ότι η εικονογραφία των παραστάσεων αυτών δεν συνδέεται με τις έθνικες ευαισθησίες¹³⁸, ενώ συγχρόνως έθεσε το έρώτημα αν είναι δυνατόν μιá εικονογραφική απόδοση του μυστηρίου τής θείας ευχαριστίας να αντανακλά αρχαίες πρακτικές συνδεδεμένες με ανθρώπινες θυσίες¹³⁹. Η θεία λειτουργία, όπως έχει αναφερθεί, αναπαράγει τα επεισόδια του θείου πάθους με κορυφαίο σημείο της την ύμνηση θυσία του Θεανθρώπου κατά τη μεταβολή των τιμών δώρων, μιá θυσία αναίμακτη, αν και το σώμα του Χριστού ύμνείται ως σύρανια τροφή για τόν λαό¹⁴⁰. Σύμφωνα με άλλους έπιστήμονες ο όρισμός τής μεταβολής των τιμών δώρων σε σώμα και αίμα του Χριστού, *λάβετε φάγετε*, οδηγούσε σε ένα είδος ευσέβειας, στο οποίο η μεταβολή αυτή φαινόταν πραγματική¹⁴¹, ενώ κατ' άλλους θύμιζε μιá *ιερή μαγική πράξη*¹⁴². Όσοσο οι ιδέες αυτές θα είχαν αντιμετώπιες τις τάσεις των Ήουχαστών, οι οποίοι ήταν ενάντιοι στις προσπάθειες να αναβιώσουν οι αντίληψεις τής παγανιστικής αρχαιότητας¹⁴³. Κατά τον Γρηγόριο Παλαμά οι χριστιανοί δεν έχουν ανάγκη συμβόλων, αφού το σώμα του Χριστού είναι πράγματι το σώμα του Θεού και όχι ένα σύμβολο¹⁴⁴. Ο Chr. Walter κατά τη δεκαετία του 1980

133. PG 100, στ. 1204C και 1204D.

134. PG 65, στ. 156-160 (Appendix)· βλ. και Beck, *Kirche*, 407· Grolimund, «Die Darstellung», 315 κ. έ· Felmy, «Der Christusknabe», 100.

135. «*ώς δέ έκλασεν ο πρεσβύτερος εις μικρά μέρη τόν άρτον και ο άγγελος έκοπτεν εκ του παιδίου μικρά μέρη... έδόθη τῷ γέροντι μόνῳ κρέας ήματομένον*», βλ. PG 65, στ. 157 C-D.

136. Λαγγής, *Εύεργετινός*, τ. 4, 512 κ.έ.

137. G. Millet, «La vision de Saint Pierre d' Alexandrie», στο *Mélanges Ch. Diehl*, Παρίσι 1935, II, 108.

138. Garidis, «Approche», 500 σημ.21.

139. Garidis, «Approche», 499 κ. έ., 501.

140. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, 44· βλ. Romanos Melodes, *Hymnes 1-5* (έκδ. J. Grosdidier de Matons), 1964-1981, I, 556.

141. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, 51· βλ. επίσης E. Dumoutet, *Corpus Domini: Aux sources de la piété eucharistique médiévale*, Παρίσι 1942.

142. A. Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d' une société chrétienne*, Παρίσι 1976, 228 κ. έ· βλ. επίσης P. Browe, *Die Eucharistischen Wunder des Mittelalters*, Breslau 1938.

143. J. Meyendorff, «Spiritual Trends in Byzantium in Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», στο *Art et Société à Byzance sous les Paléologues. Actes du Colloque organisé par l' Association International des Études Byzantines à Venise en Septembre 1968*, Βενετία 1971, 59 κ. έ., 63 κ. έ.

144. Meyendorff, «Spiritual Trends», δ.π., 67-69.

ἀναφέρθηκε σὲ ἀνάλογες σκληρὲς λεπτομέρειες πού ἐντοπίζονται κυρίως σὲ σκηνὲς μαρτυριῶν τῶν ἁγίων, καταλήγοντας ὁμῶς ὅτι ὁ ἀκραῖος εἰκαστικός τρόπος ἀπόδοσης τοῦ Μελισμοῦ ἦταν ξένος στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση¹⁴⁵.

Θεωρεῖται δεδομένο ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων προκλήθηκαν ἀλλαγές στὴν ἀπεικόνιση τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων, κυρίως ἐξαιτίας τῆς προσπάθειας τῶν ζωγράφων νὰ ἀποδώσουν εἰκαστικὰ τὰ γραπτὰ κείμενα. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ θεωρῶ ὅτι ἐντάσσονται καὶ οἱ ρεαλιστικὲς αἱματηρὲς εἰκονίσεις τοῦ Χριστοῦ θυόμενου καὶ τοῦ Χριστοῦ μελισμένου, οἱ ὁποῖες παριστοῦν μὲ ἀκριβεία τὶς στιγμὲς τῆς ἄρσης τοῦ ἁμνοῦ καὶ τοῦ μελισμοῦ. Οἱ προγενέστεροι εἰκαστικοὶ τρόποι πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ, περιορίζονταν σὲ εἰκονογραφικοὺς ὑπαινιγμοὺς ἢ σὲ εὐγλωττες ἐπιγραφές. Ἡ παράσταση τῆς μορφῆς τοῦ νεκροῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὁποῦ χύνεται τὸ αἷμα πού περισυλλέγεται στὸ ποτήριο ἢ ἡ εἰκόνιση τῆς λόγχης στὴν πλευρὰ τοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ μὲ τὶς κόκκινες πινελιὲς γύρω στὸ σῶμα του νὰ δηλώνουν τὸ αἷμα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκρῶς ρεαλιστικὴ ἀπεικόνιση τῶν τεμαχισμένων μελῶν τοῦ σώματος τοῦ μελισμένου παιδιοῦ, φαίνεται ὅτι ἦταν ἐνδεδειγμένες γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὴ νέα εἰκαστικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς. Νομίζω ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θυόμενου καὶ τοῦ μελισμένου Χριστοῦ ἐξέφραζε μὲ τόλμη τὴ λαϊκὴ πίστη καὶ παράδοση. Ἀπὸ νωρὶς ἡ θυσία τοῦ Ἰσαὰκ εἶχε υἱοθετηθεῖ ὡς μιὰ παλαιοδιαθηκικὴ προτύπωση τοῦ θυσιαζόμενου Χριστοῦ¹⁴⁶. Ὁ Ἰσαὰκ καλεῖται στὰ παλαιοδιαθηκικὰ κείμενα ἁμνός, ἰδέα πού ὑποδηλώθηκε στὰ λόγια τοῦ Προδρόμου¹⁴⁷. Ἐχει καταγραφεῖ ἀπὸ πολλοὺς μελετητὲς ἡ θέση ὅτι ἡ πρώιμη πατερικὴ γραμματεία παρέλαβε τὶς παραδόσεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ γιὰ τὸν Ἰσαὰκ καὶ τὶς ἐφάρμοσε στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ¹⁴⁸. Στὰ κείμενα τοῦ Μελίτωνα Σάρδεων (4ος αἰ.) τονίζεται ὅτι ὁ Ἰσαὰκ παρέμεινε σῶος κατὰ τὴ θυσία, ὅπως περιγράφεται καὶ γιὰ τὸν Χριστὸ σὲ ὅλα τὰ Ὁράματα, στὰ ὁποῖα ὁ ἁμνός μὲ τὴ μορφή παιδιοῦ, ἂν καὶ μελίζεται, ἐμφανίζεται πάλι σῶος καὶ ἐξαστραπτῶν, ὅπως καταγράφηκε ἐπίσης καὶ στὴν Ἑρμηνεία τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης ἐσφαγμένους καὶ ζῶν¹⁴⁹.

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ μορφή τοῦ θυόμενου ὄρμου νεκροῦ Χριστοῦ διασώθηκε κυρίως σὲ μνημεῖα τῆς Λακωνίας, ὀδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι ἀποτελεῖ ἰδίωμα τῆς περιοχῆς¹⁵⁰. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφή-τίτλος ὁ θυόμενος, μιὰ ἐπιγραφή βέβαια ἀρκετὰ διαδεδομένη στὴ Λακωνία γενικὰ σὲ παραστάσεις τοῦ Μελισμοῦ, εἶναι ἡ μόνη πού συνοδεύει τὶς παραστάσεις τοῦ θυόμενου ὄρμου νεκροῦ Χριστοῦ στὴν περιοχή αὐτή. Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ γεωγραφικὸς χῶρος τῆς Λακωνίας ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν φραγκικὸ ζυγὸ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ ἐντάχθηκε στὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας, παρέμεινε ὁμῶς περικυκλωμένος ἀπὸ τὶς φραγκικὲς κτίσεις, πού ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν μεγάλο τμῆμα τῆς Πελοποννήσου¹⁵¹.

145. Walter, «Radoslav Narthex», 223.

146. «Προετυπώθη δὲ ὁ τοῦ Κρανίου τόπος οὗτος ἐν τῷ Ἀβραάμ, ὅτε ἐφ' ἐνὶ τῶν ὁρέων τοῦ Θεοῦ κελύσαντος, τὸ θυσιαστήριον ἐκ λίθων ἐποίησε καὶ ἐπέβασε ξύλα καὶ ἔθηκε τὸν υἱὸν αὐτοῦ», βλ. PG 98, στ. 396. 400 (Γερμανὸς ΚΠόλεως)· βλ. καὶ Schulz, *Die Liturgie*, 164· Felmy, «Der Christusknecht», 101.

147. «...Ἰδε ὁ ἁμνός τοῦ Θεοῦ...», Ἰωάννης 1, 29.

148. Πράξεις Ἀποστόλων 3, 25-26· πρὸς Γαλάτας 3, 16· πρὸς Ἑβραίους 6, 13-14· πρὸς Ρωμαίους 9, 8. Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς θυσίας τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Χριστοῦ, μὲ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Ν. Ὀλυμπίου, Ἀπὸ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ στὴν Ἀkedah Yitzhak, Ἀθήνα 2000, εἰδ. 21 κ. ἑ., 25 κ. ἑ., 29 κ. ἑ., 32-34· ἐπίσης Μ. Krupp, *Den Sohn opfern? Die Isaak-Überlieferung bei Juden, Christen und Muslimen*, Gütersloh 1995.

149. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, PG 155, στ. 293.

150. Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 174.

151. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. I. Vie et Institutions*, Παρίσι 1932, Λονδίνο 1975 (Édition revue et augmentée par Chr. Maltézu, Variorum), 271 κ. ἑ.

Έχουν διασωθεί αναφορές λατινόφιλων ιερέων στην περιοχή και η διείσδυση της λατινικής Εκκλησίας είχε φτάσει μάλλον μέχρι το Ταϊναρο, αν και στη γνωστή επιστολή του Δημητρίου Χωματιανού του έτους 1222 αναφέρεται Ρωμαιο επίσκοπος Μάνης¹⁵². Είναι βέβαιο ότι κατά τη διάρκεια της λατινικής κατοχής δημιουργήθηκαν συγχύσεις σε σχέση με το τυπικό του μυστηρίου της θείας εucharιστίας, που τελείται διαφορετικά από την ορθόδοξη και τη λατινική Εκκλησία¹⁵³. Οι νέες μορφές του εucharιστιακού Χριστού, του θυόμενου και του μελισμένου, θα πρέπει να υπήρξαν αναγκαία εικαστική έκφραση των ορθόδοξων λειτουργικών πράξεων, όπως είναι η άρση και ο μελισμός του άμνου, κυρίως σε λατινοκρατούμενες περιοχές ή σε περιοχές που γειτνιάζαν με τις λατινικές κτήσεις¹⁵⁴. Έχω τη γνώμη ότι οι εικονογραφικές προτάσεις με έντονα λειτουργικά και δογματικά μηνύματα εντάσσονται μέσα στο ανανεωτικό και έντονα ρεαλιστικό πνεύμα που χαρακτηρίζει την εποχή των Παλαιολόγων.

2.2.2. Η μεταφορά της μορφής του εucharιστιακού Χριστού από τον δίσκο στο ποτήριο

Το ποτήριο συνοδεύει για πρώτη φορά τη μορφή του εucharιστιακού Χριστού στο θέμα του Μελισμού σε δύο τοιχογραφίες της Λακωνίας, στον Άγιο Σώζοντα στο Γεράκι και στην ακριβώς χρονολογημένη παράσταση του Άγιου Δημητρίου στις Κροκεές (1286) (εικ. 63-64)¹⁵⁵. Σε όλες τις προγενέστερες παραστάσεις του θέματος το ποτήριο εικονίζεται μόνο μαζί με τον δίσκο σχηματίζοντας το ζεύγος των ιερών σκευών, το οποίο βρίσκεται πίσω από τη μορφή του Χριστού, δημιουργώντας την εικαστική διδαχή της μεταβολής και του καθαγιασμού των τιμών δώρων σε σώμα και αίμα του Χριστού, που μελετήθηκε στην παράσταση του Άγιου Γεωργίου στο Κυρβίνο (1191)¹⁵⁶. Μετά την απεικόνιση του ποτηρίου στα δύο λακωνικά μνημεία, το ποτήριο βρίσκεται πάντοτε δίπλα στον εucharιστιακό Χριστό στον δίσκο αλλά σπάνια όταν είναι ξαπλωμένος άπευθείας στην άγια τράπεζα¹⁵⁷.

Στα χρόνια της άκμης των Παλαιολόγων δημιουργούνται ή μορφή του εucharιστιακού Χριστού στον δίσκο και στο ποτήριο συγχρόνως και η μορφή του Χριστού μόνον στο ποτήριο. Οι μορφές πρέπει να συνδεθούν με τον τρόπο της έτοιμασίας των τιμών δώρων κατά το μυστήριο της θείας εucharιστίας και με τον τρόπο της έτοιμασίας της θείας κοινωνίας. Οι συνθέσεις αυτές δεν υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλείς. Η παρατήρηση εντούτοις ότι διασώθηκαν σε γεωγραφικούς χώρους εκ διαμέτρου αντίθετους, υποκρύπτει μιάν ευρύτερη καθιέρωση. Πρόκειται για καλοσχεδιασμένες εικονικές διδασκαλίες του λειτουργικού τυπικού, οι οποίες απευθύνονταν μάλλον προς τους λειτουργούς της ορθόδοξης Εκκλησίας.

Σύμφωνα με τα σωζόμενα παραδείγματα ή νέα μορφή του εucharιστιακού Χριστού ξαπλωμένου συγχρόνως στον δίσκο και στο ποτήριο, εικονίζεται στη Θεοτόκο στη Donja Kamenica της Σερβίας (1320-1330)¹⁵⁸. Πάνω στην άγια τράπεζα που είναι σκεπασμένη με

152. Zakythinos, *Le Despotat*, δ.π., 274 και σημ. 3· Μ. Κορδώνης, «Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 133 και σημ. 25, 128, 130 και σημ. 13.

153. Χ. Ανδροῦτσος, *Συμβολική*, Αθήνα 1930, 353-358· Τρεμπέλας, «Ο Ρωμαϊκός», 145 κ. έ· Ροδόπουλος, *Ο καθαγιασμός*, 13-24, 39-57· Μπιλάλης, *Ορθόδοξη και Παπισμός*, II, 208-233.

154. Κωνσταντινίδη, «Το δογματικό υπόβαθρο», 174· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 47.

155. Ν. Δρανδάκης, «Από τις τοιχογραφίες του Άγιου Δημητρίου Κροκεών (1286)», *ΔΧΑΕ* IB' (1984), 214.

156. Για τη στιγμή βλ. στο κεφάλαιο *Ο εucharιστιακός Χριστός άπευθείας στην άγια τράπεζα ώριμος νεκρός ή παιδί ζωντανό*, και σημ.3.

157. Σε δύο μόνον μνημεία της Κρήτης, στον Άγιο Γεώργιο στους Ανύδρους (1323) και στον Άγιο Γεώργιο στον Αποδούλου.

158. Μ. Κοροβίτς-Ljubinković · R. Ljubinković, «Cirkva y Donja Kamenici», *Starinar* I (1950), 55 κ. έ., 85, εικ. 2· D. Piguët-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen age*, Παρίσι 1987, 173 κ. έ., εικ. 75-77· Walter, «Radoslav Narthex», 222, εικ. 5.

τήν ένδυτή, βρίσκεται ὁ Χριστός πού ἔχει τὸ μὲν μέσον τοῦ κορμοῦ του μέσα στὸν δίσκο, τὰ δὲ κάτω ἄκρα του μέσα στὸ ποτήριο. Εἶναι ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ τὸ μέσον τοῦ γυμνοῦ κορμοῦ του σκεπάζεται μὲ ἔνσταυρο λειτουργικὸ ἄερα πού τὸν καλύπτει ὁ ἀστερίσκος. Πάνω στὴν ἁγία τράπεζα εἶναι ἀκουμπισμένα ἡ λόγχη, ὁ σπόγγος καὶ ἡ λαβίδα. Τὴν παράσταση συνοδεύει ἡ πιὸ διαδεδομένη ἐπιγραφή-τίτλος τοῦ θέματος ὁ *μελισμός* (εἰκ. 136, XXXIX). Ἡ σύνθεση στὴ Donja Kamenica εὐστοχα παραπέμπει στὴ φράση τοῦ Ψευδο-Δαμασκηνοῦ (11ος αἰ.) *κλώμενον καὶ ἐκχεόμενον, ἐσθιόμενον καὶ πινόμενον*¹⁵⁹. Ἡ ταυτόχρονη ὑπαρξὴ τοῦ λειτουργικοῦ ἁμνοῦ στὸν δίσκο καὶ στὸ ποτήριο συντελεῖται κατὰ τὸ τυπικὸ τῆς θείας εὐχαριστίας ἀκριβῶς ἀμέσως μετὰ τὸν μελισμὸ¹⁶⁰.

Ἡ ἐμπνευση τῆς ἀπεικόνισης τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ συγχρόνως στὸν δίσκο καὶ στὸ ποτήριο, ὅπως διασώθηκε στὸν ναὸ τῆς Donja Kamenica, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπαναλήφθηκε. Ἐλάχιστη εἶναι ἐντούτοις ἡ εἰκονογραφικὴ διαφορὰ πού χωρίζει τὴ σύνθεση αὐτὴ ἀπὸ μιὰ ἄλλη εἰκαστικὴ ἀπόδοση, στὴν ὁποία ὁ Χριστός εἰκονίζεται δύο φορές στὴν ἴδια παράσταση ὄντας σὲ κάθε λειτουργικὸ σκεδὸς χωριστά. Πρόκειται γιὰ δύο τοιχογραφίες στὸ νησί τῆς Κύπρου πού μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μέσα στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰῶνα, στὴν Ἁγία Σολομωνὴ στὴν Πάφο (εἰκ. 202-203)¹⁶¹ καὶ στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Κακοπετριά (εἰκ. 207)¹⁶². Στὴν ὁμάδα ἀνήκει καὶ ἡ παράσταση στὴν Ἁγία Φωτεινὴ στὴν Καλλονὴ τῆς Κρήτης (εἰκ. 142-143), ἡ ὁποία μελετήθηκε μόλις παραπάνω, ἕξαιτίας τῆς μορφῆς τοῦ μελισμένου εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ¹⁶³.

Στὴν παράσταση τῆς Ἁγίας Σολομωνῆς πάνω στὴν ἁγία τράπεζα πού φέρει ἔνδυτή, εἰκονίζεται ἀκριβῶς ἕξίτηλος ὁ Χριστός ξαπλωμένος ὀλόκληρος στὸν δίσκο, ζωντανὸ νήπιο πού φορᾷ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἀπὸ πάνω του ὑπάρχει ἀνοιχτὸ εἰληπὸ μὲ ὑπολείμματα τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς-σχολίου *φάγετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα μου*. Ψηλότερα μέσα σὲ ποτήριο μὲ ἀσυνήθιστο ὀκτάπλευρο στόμιο¹⁶⁴ βρίσκεται ἐπίσης ὁ Χριστός σὲ κατενώπιον προτομή, ζωντανός, πρόσηβος, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, πού κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ του ἀνοιχτὸ εἰληπὸ, ὅπου ἀναγράφεται συντομευμένη ἡ ἐπιγραφή-σχόλιο *πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτό μου ἐστὶ τὸ αἷμά μου*. Τὴ σύνθεση δορυφοροῦν δύο Σεραφεῖμ πού κρατοῦν δόρυ, ἐνῶ πιὸ ψηλὰ ἴπτανται δύο ἄγγελοι πού κρατοῦν λειτουργικὸ ἄερα. Ὁ ἄερας φέρει ἕξίτηλο διάκοσμο στὸν ὁποῖο διακρίνεται τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ κεφάλι ἀγγέλου ἢ γυναικείας μορφῆς. Τὴν ἁγία τράπεζα πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι μὲ ριπίδιο στὰ χεῖρια τους. Ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή-τίτλο ἡ *ἀναίμακτος θυσία*, ἐπιγραφή γνωστὴ ἀπὸ τοὺς Ἀρχαγγέλους στὰ Λεύκαρα στὸ ἴδιο νησί (1200 περ.).

Στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Κακοπετριά πάνω στὴν ἁγία τράπεζα εἰκονίζεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο πού εὐλογεῖ, φο-

159. PG 95, στ. 408.

160. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 133-136.

161. Young, «The Iconography», 95 κ. ἔ. Stylianou, *The Painted Churches*, 349 κ. ἔ. Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου», 214.

162. Ἀ. καὶ Ἰ. Στυλιανοῦ, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης παρὰ τὴν Κακοπετρίαν», *Κυπρ. Σπουδ.* 10 (1946), 157, 168· Young, «The Iconography», 105-107, 109· Stylianou, *The Painted Churches*, 71 κ. ἔ. Walter, «Radoslav Narthex», 222.

163. Βλ. στὸ κεφάλαιο *Ἡ μεγάλη ὑπέρβαση: Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός θύομενος καὶ ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς μελισμένος*.

164. Παρόμοιο σχῆμα ποτηρίου εἰκονίζεται στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στίς Ἀρχάνες (1315/16), στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στὴν Τρεσκα (1388/89) (εἰκ. 223), στὸν Χριστὸ Ζωοδότη στὴν Βορτζε (εἰκ. LXVI) καὶ στοὺς Ἁγίους Τρεῖς στὴν Καστοριά (1401) (εἰκ. 253, LXXIV): ἐπίσης παρόμοιο εἶναι τὸ ποτήριο στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὴν Παναγία τῆς Ἀσίνου στὴν Κύπρο (1160), βλ. Stylianou, *The Painted Churches*, εἰκ. 58.

ράει ποδήρη χιτώνα και στο άριστερό χέρι κρατάει είλητό με την επιγραφή *φάγετε τουτό μου*. Από πάνω εικονίζεται πάλι ο Χριστός στο ποτήριο σε κατενώπιον προτομή ζωντανός, νήπιο που εύλογεί, με χιτώνα και ιμάτιο και στο άριστερό κρατάει είλητό με την επιγραφή *πίετε έξ αυτού*. Τη σύνθεση που στεφανώνει ή επιγραφή-τίτλος ή *θυσία*, καλύπτει από ψηλά μεγάλος λειτουργικός άερας (είκ. 207)¹⁶⁵. Η παράσταση του εύχαριστιακού Χριστού ζωντανού παιδιού που φορά χιτώνα και ιμάτιο και στερείται του εύχαριστιακού άερα στίς δύο κυπριακές τοιχογραφίες, θυμίζει τη μορφή του Χριστού Έμμανουήλ¹⁶⁶. Η στάση του Χριστού σε προτομή παρουσιάστηκε ήδη στη Μεταμόρφωση στο Πυργί Εύβοίας (1296) (είκ. 68-69, XX-XXI) και τό κράτημα του είλητού από τόν Χριστό στόν Άγιο Νικόλαο στά Κανάλια, με τη διαφορά ότι στό τελευταίο μνημείο τό είλητό είναι κλειστό (είκ. 65). Η τάση ανάμειξης και άλληλοδανεισμού χαρακτηριστικών άνάμεσα στίς διάφορες μορφές του εύχαριστιακού Χριστού ξεκίνησε μετά τό δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και άποτελεί συνήθη πρακτική κατά την παλαιολόγεια περίοδο.

Γιά την τοιχογραφία της Άγίας Σολομωνής έχουν δοθεί διάφορες χρονολογήσεις¹⁶⁷. Για τη χρονολογική τοποθέτηση της παράστασης στό τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα, έκτός από τό σοβαρό στοιχείο ότι ή μορφή του εύχαριστιακού Χριστού έπεται εικονογραφικά της σύνθεσης στη Donja Kamenica (1320-1330), συνηγορούν και άλλες εικονογραφικές λεπτομέρειες. Η συμμετοχή στην παράσταση των δύο σεραφείμ που κρατούν δόρυ είναι μοναδική στό θέμα του Μελισμού. Η είκόνιση δύο σεραφείμ παρατηρείται σε τοιχογραφίες που χρονολογούνται από τό πρώτο μισό του 14ου αιώνα, ενώ τό κράτημα ριπιδίων στό κάθε τους χέρι από τά μέσα του ίδιου αιώνα¹⁶⁸. Μοναδική λεπτομέρεια στό θέμα του Μελισμού άποτελεί ή παρουσία των δύο άγγέλων που ίπτανται πάνω από την άγία τράπεζα κρατώντας λειτουργικό άερα, ό όποιος είναι διακοσμημένος με εικονική παράσταση. Πρόπει νά αναφερθεί ότι κατά τόν 14ο αιώνα συνηθίζονταν στη δυτική τέχνη άπεικονίσεις ίπταμένων άγγέλων, που κρατούν στά χέρια τους λειτουργικό άερα διακοσμημένο συχνά με την παράσταση του Μανδηλίου ως συμβόλου της θείας εύχαριστίας¹⁶⁹. Παρόμοιες συνθέσεις διακοσμούσαν altaria ναών ή λειτουργικά ύφάσματα, τά λεγόμενα *pace*, τά όποια χρησιμοποιούνταν κατά την τέλεση της λατινικής θείας λειτουργίας. Η άνάμειξη δυτικών στοιχείων σε τοιχογραφίες και είκόνες της Κύπρου κατά τόν 14ο αιώνα έχει μελετηθεί και μπορεί νά θεωρηθεί μιá άποδεκτή συνήθεια κατά τό τρίτο τέταρτο του αιώνα¹⁷⁰. Από τόν

165. Η σύνθεση επαναλήφθηκε στη Μεταμόρφωση στό Παλαιχώρι και στην Παναγία στό Κούρδαλι του 16ου αιώνα, βλ. Stylianou, *The Painted Churches*, 269 κ. έ., είκ. 167.

166. Για παραστάσεις του Χριστού Έμμανουήλ βλ. *RbK* 1 (1966), 1008-1010. Σχόλια για τη μορφή του Χριστού Έμμανουήλ βλ. παραπάνω στό κεφάλαιο *Ο εύχαριστιακός Χριστός άπευθείας στην άγία τράπεζα άρμος νεκρός ή παιδί ζωντανό*.

167. Γύρω στό 1200, βλ. Άθ. Παπαγεωργίου, «Ίδιάζουσαι βυζαντινά τοιχογραφία του ΧΙΙ αιώνας έν Κύπρο», *Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (1969)*, Λευκωσία 1972, 202. Stylianou, *The Painted Churches*, 349. Παπαγεωργίου, «Η Έκκλησία του Άρχαγγέλου», 214. στό δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, βλ. Young, «The Iconography», 109, 111. στό τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα, βλ. Ν. Γκιολές, *Η χριστιανική τέχνη στην Κύπρο*, Λευκωσία 2003, 176.

168. Βλ. παρακάτω κεφάλαιο *Άγγελοι-διάκονοι, ούράνιες δυνάμεις, διάκονοι*.

169. *Il volto di Cristo (Roma, Palazzo delle Esposizioni, 9 dicembre 2000-16 aprile 2001)* (έπιμ. G. Morello-G. Wolf), Μιλάνο 2000, 185, 192 κ. έ., είκόνες στίς σελ. 133, 143. Για παραστάσεις του Μανδηλίου ως έκφραση της θείας εύχαριστίας άκριβώς πάνω από την ύπαρκτή άγία τράπεζα του ναού σε άψίδες βυζαντινών μνημείων, βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Τό Άγιο Μανδήλιο μεταξύ των ιεραρχών: Ένα άκόμη σύμβολο της θείας εύχαριστίας», στό *Λαμπηδών*, ΙΙ, 483 κ. έ. Βλ. επίσης στό κεφάλαιο *Είσαγωγή. Τό εύχαριστιακό-λειτουργικό μήνυμα στην εικονογραφία πριν από την εμφάνιση του Μελισμού*.

170. Βλ. Α. Weyl Carr, «Byzantines and Italians on Cyprus: Images of Art», *DOP* 49 (1995), 344 κ. έ.

άρκετά ξέλιγλο διάκοσμο του αναδιπλούμενου άερα που βρίσκεται στα χέρια των Ιπταμένων άγγέλων στην τοιχογραφία της Άγίας Σολομωνής, μόλις διακρίνεται ένα έλαφρά γερόμένο γυναικείο κεφάλι, μάλλον της Θεοτόκου¹⁷¹. Πρέπει να τονιστεί ότι σε καμία άλλη έντοια παράσταση του Μελισμού δεν εικονίζεται λειτουργικός άερας με εικονικό διάκοσμο. Είναι πιθανό ο άερας στην παράσταση της Πάφου να έφερε διάκοσμο με παράσταση του Θρήνου ή του Ένταφιασμού, συνθέσεις με τις όποιες ήταν κοσμημένοι οι έπιτάφιοι άερες, τα πολυτελή λειτουργικά ύφασματα που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια ειδικών ακολουθιών σχετικών με το θείο πάθος σε ιδιωτικά ιδρύματα και σε μονές της Πρωτεύουσας από τα τέλη του 13ου αιώνα¹⁷².

Ένα έπιπλέον στοιχείο για τη χρονολόγηση της τοιχογραφίας της Άγίας Σολομωνής είναι η παράσταση του Χρυσοστόμου, ο οποίος συλλειτουργεί φορώντας τον πατριαρχικό σάκο (εικ. 206) ως γνωστόν, η πρωιότερη απεικόνιση μεταπικου έραρχη με σάκο στην έντοια ζωγραφική, είναι του Κωνσταντίνου Καβάσιλα στον ναό της Περιβλέπτου στην Άχρίδα (1294/95) (εικ. 285)¹⁷³.

Η ταυτόχρονη ύπαρξη λειτουργικού άμνου στον δίσκο και στο ποτήριο συντελείται άκριβώς άμέσως μετά την πράξη του μελισμού, κατά την όποια μερίδες του μελισμένου άμνου βρίσκονται στον δίσκο και στο ποτήριο¹⁷⁴. Οι έπιγραφές που άναγράφονται στα έλλητά των δύο κυπριακών μνημείων έκφωνούνται λίγο πριν από τον καθαγιασμό του άρτου και του οίνου¹⁷⁵ ύπενθυμίζοντας τα λόγια του Κυρίου κατά τον Μυστικό Δείπνο¹⁷⁶. Σε δύο άρκετά όμοια κείμενα του Θεοδώρου Καρών (8ος αϊ.) και του Σαμωνά Γάζης (11ος αϊ.), καταγράφονται διδακτικές συνομιλίες μεταξύ ενός άλλόθρησκου Σαρακινού και ενός όρθόδοξου έρωμένου, στις όποιες συμβαδίζουν η άναφορά στον άρτο και η άναφορά στον οίνο, στο σάμα και στο αίμα¹⁷⁷. Η τοποθέτηση της παράστασης στον χώρο της προθέσεως στον Άγιο Νικόλαο στην Κακοπετριά, έπιδέχεται μι έρμηνεία άνάλογη με τη λειτουργική χρήση του χώρου, άφου στο γνωστό κείμενο του 12ου αιώνα *Ύπόμνησις... περί της προσκομιδής*, διδάσκει ότι στην προσκομιδή ο άρτος και το ποτήριο μιμούνται τον Μυστικό Δείπνο¹⁷⁸. Σημαντικό είναι έπίσης, ότι η μορφή του εύχαριστιακού Χριστού στον δίσκο και στο ποτήριο συγχρόνως, προσφέρει εικονιστική άπάντηση στο δεύτερο βασικό έρώτημα

¹⁷¹ Η ίδια, «Art in the Court of the Lusignian Kings», στο *Διεθνές Συμπόσιο 'Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες, Λευκωσία 6-9 Σεπτεμβρίου 1994*, Λευκωσία 1995 (έκδ. Ν. Κουρές-Τζ. Ράλυ-Σμίθ), 244· Γκιολές, *Η χριστιανική τέχνη στην Κύπρο*, δ.π., 174 κ. έ.

¹⁷² Young, «The Iconography», 96 και σημ. 14, 107 κ. έ. και σημ. 34. Η συγγραφέας παρατηρεί ότι η κεφαλή της Θεοτόκου μοιάζει να βρίσκεται πίσω η πάνω άπό τον άερα. Νομίζω ότι η έντύπωση αυτή δημιουργείται άπό την άπόδοση των πτυχώσεων του άερα.

¹⁷³ Παραδείγματα έπιταφίων άερων βλ. κυρίως Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, δ.π., πίν. CLXXXVI-CLXXXIX, CXC-CXCI· Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, δ.π., εικ. 101, 102, 106, 108 κ. έ· Boycheva, «L'aer dans la liturgie orthodoxe», δ.π., 169 κ. έ., εικ. 7, 10, 16.

¹⁷⁴ Βλ. στο κεφάλαιο *Η μορφή του συλλειτουργούντος έραρχη*.

¹⁷⁵ Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 133-136.

¹⁷⁶ Άγία άναφορά, έκφώνηση Β', βλ. Brightman, *Liturgies*, 328, 25· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 107, 9-12 και Άγία άναφορά, έκφώνηση Γ', βλ. Brightman, δ.π., 328, 15· Τρεμπέλας, δ.π., 109, 5.

¹⁷⁷ Ματθαίος 26, 26-29· Μάρκος 14, 22-25· Λουκάς 22, 19-21.

¹⁷⁸ «Τίθησι γάρ έπί την άγιαν τράπεζαν ο ιερεύς τον άρτον, όμοίως και τον οίνον, και δέόμενος έπικλήσει άγία... εις σάμα, και αίμα Χριστού τον άρτον και οίνον μεταβάλλει», βλ. PG 97, στ. 1552-1553 και PG 120, στ. 821-832.

¹⁷⁹ «Ο άρτος και το ποτήριον κατά μίμησην άληθή του μυστικού δείπνου», βλ. Laurent, «Le rituel», 127, 26 κ. έ.

της ξριδας περι του φθαροτου η αφθάρτου του σώματος του Χριστου, ξριδα με την οποια έχει σχετιστεί το θέμα του Μελισμού. Το ερώτημα ήταν αν ο πιστός που μεταλαμβάνει δέχεται τον έννοον και έμψηλον Χριστόν στην ολόπητά του η μόνον ένα μέρος του¹⁷⁹ και η απάντηση που είχε δοθεί στο επίσημο κείμενο ήταν και κλώμενα και χεόμενα¹⁸⁰. Η μορφή του ευχαριστιακού Χριστου στον δίσκο και στο ποτήριο συγχρόνως μπορεί να θεωρηθεί μία εικονική διδασκαλία που σχεδιάστηκε για να αποδώσει τον τρόπο της κοινωνίας των ορθόδοξων ιερέων, καθώς ύφισταντο διαφορές στο τυπικό της κοινωνίας μεταξύ των δύο Έκκλησιών, ορθόδοξης και λατινικής. Σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό ο ιερέας κοινωνεί με τους δύο τρόπους, δια του άρτου και του οίνου, παίρνοντας στα χέρια του από τον δίσκο τη μία από τις τέσσερις μερίδες του μελισμένου άμμου και ρίχνοντας τη δεύτερη στο ποτήριο¹⁸¹. Είναι αποκαλυπτικό το χωρίο από το κείμενο του Κυρίλλου του πριν Κυζίκου Κωνσταντίνου Σιλβή (1200 περ.) *Ούκ άρτον λαμβάνουσι (οί Λατίνοι) μέγεθος έχοντα ούδέ κλώσι και μεταδιδόσσι, ως ο Κύριος εν τω μυστικώ παρέδωκε δείπνω, άλλ' όβολοιαίον άζύμου τι φύραμα και άκλαστον τούτο καταπίνει μόνος αυτός ο προσφέρων. Κάν άρχιερείς είη και ιερείς ο προσάγων, αυτός μόνος του προσκομισθέντος μεταλαμβάνων τοίς άλλοις πάσιν ιερατικοίς τε και λαϊκοίς φιλήματι την μετάληψιν της κοινωνίας άφοσιού οί Λατίνοι*¹⁸².

Το επόμενο εικονογραφικό βήμα στο θέμα του Μελισμού δεν απέχει χρονικά παρά ελάχιστα από τα δύο κυπριακά μνημεία. Είναι η παράσταση του ευχαριστιακού Χριστου μόνον στο ποτήριο χωρίς την παρουσία του δίσκου¹⁸³, που εικονίστηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα στην Ευαγγελίστρια του Μυστρά¹⁸⁴ και στον Σωτήρα στο Κοτράφι της Μάνης (εικ. 213-214)¹⁸⁵.

Η παράσταση της Ευαγγελίστριας στον Μυστρά είναι γνωστή από το σχέδιο του G. Millet¹⁸⁶. Πάνω στην άγια τράπεζα εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε κοσμημένο ποτήριο έχοντας το πάνω μέρος του κορμού του έξω από το ποτήριο. Παρίσταται σε κατενώπιον προ-

179. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 103· βλ. και στο κεφάλαιο *Η ξρις περι του φθαροτου η αφθάρτου του σώματος του Χριστου*.

180. «... άλλ' άρκείσθαι πάντας τω άληθώς σώμα και αίμα Χριστου και είναι ταύτα και ονομάζεσθαι υπέρ της ημών καινοπρεπώς σωτηρίας και κλώμενα και χεόμενα», βλ. Κατσαρός, *Κασταμονίτης*, 102 και σημ. 161.

181. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 13, 135, 138, 141, 143. Σύμφωνα με το τυπικό της καθολικής Έκκλησίας, κατά τον καθαγιασμό γίνεται η ύψωση του άρτου και λέγονται τα ιδρυτικά λόγια της σύστασης του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας *λάβετε φάγετε... και πίετε... Προσκομιδή και ζέση δεν αναφέρονται. Κατά τη θεία κοινωνία αφού σπάσει ο ιερέας ένα μικρό κομμάτι του άρτου και το ρίξει στο ποτήριο, όπου υπάρχει κρασί και νερό, κοινωνά ενώ ασπάζεται τους άλλους ιερείς. Οί πιστοί κοινωνούν με την όστια.*

182. Dagrouzès, «Le mémoire», 63-64 (ια, ιβ) βλ. και Τρεμπέλας, «Ο Ρωμαϊκός», 145 κ. έ.

183. Η μορφή διαδόθηκε κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, βλ. Πιορουλου-Rogan, «Sur une fresque», 120 σημ. 4. Αναφέρω ένδεικτικά τις χρονολογημένες παραστάσεις στους Άγίους Κήρυκο και Ιουλίττα στη Βέροια (1582)· επίσης στον Άγιο Παντελεήμονα στην Άγια Λαρίσης (1613), βλ. J. Koumouliides-Chr. Walter, *Byzantine and Post-Byzantine Monument at Aghia in Thessaly, Greece: The Art and Architecture of the Monastery of Saint Panteleimon*, Λονδίνο 1975, εικ. 15, 16. Η μορφή του ευχαριστιακού Χριστου στο ποτήριο, ώριμου, στην εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού (1579), βλ. M. Chatzidakis, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut*, Venise 1962, 69-70, πίν. 32.

184. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 135, 3· S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, 13, 17 σημ. 82· Η ίδια, «Quelques aspects de l' iconographie des peintures de Mistra au temps du Désotat de Morée», στο *L' École de la Morava*, 30 κ. έ., 32· Grolimund, «Die Darstellung», 312 κ. έ.· M. Chatzidakis, *Mistra. Die Mittelalterliche Stadt und die Burg*, Άθήνα 1981, 92 κ. έ.

185. N. B. Δρανόδκης-Σ. Καλοπίση-Μ. Παναγιωτίδης, «Έρευνα στη Μάνη», *ΙΑΕ* 1979, 201.

186. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, ό.π., πίν. 135, 3.

τομή, ζωντανός έφηβος που εύλογεί με τα δύο του χέρια και φορά χιτώνα και ιμάτιο. Ο Χριστός σπηθαίος σε προτομή με χιτώνα και ιμάτιο είναι γνωστός από τα δύο κυπριακά μνημεία της Πάφου και της Κακοπετριάς, ενώ η εύλογία με τα δύο χέρια είναι μιá κίνηση γνωστή από τις αρχές του 14ου αιώνα στον Χριστό Αφέντη στους Κασάνους της Κρήτης, με τον Χριστό στον δίσκο (εικ. 76). Στην παράσταση του Σωτήρα στο Κοτράφι πάνω στην άγια τράπεζα εικονίζεται ποτήριο με ψηλό πόδι και κομβίο, μέσα στο οποίο βρίσκεται ο Χριστός νεκρό βρέφος. Μόνον το κεφάλι του είναι έξω από το ποτήριο και ελαφρά στραμμένο προς το πλάι με τα μάτια κλειστά, ενώ το υπόλοιπο σώμα καθώς και τα χέρια του βρίσκονται μέσα στο ποτήριο (εικ. 213). Στην πλευρά του ποτηρίου διαβάζεται ή επιγραφή-σχόλιο *πίετε έξ αυτού πάντες τούτο*, μιá επιγραφή-σχόλιο του Μελισμού, γνωστή ήδη από την παράσταση του Αγίου Γεωργίου (Ν ναός) στο Λαθρήνο της Νάξου στα τέλη του 13ου αιώνα, γραμμένη πάνω στο άδειο ποτήριο (εικ. 66)¹⁸⁷. Η ίδια επιγραφή αναγράφεται, όπως αναφέρθηκε μόλις παραπάνω, και στις δύο κυπριακές τοιχογραφίες στην Πάφο και στην Κακοπετριά, πάνω στο είλητό που κρατάει ο Χριστός όντας μέσα στο ποτήριο.

Η μορφή του εύχαριστιακού Χριστού μέσα στο ποτήριο αποδίδει τον τρόπο της κοινωνίας των ορθόδοξων λαϊκών, για τους οποίους ή θεία κοινωνία μεταδίδεται δια του άρτου και του οίνου μέσω του ποτηρίου και σε κάποια εποχή με τη βοήθεια της λαβίδας. Είναι ή συγκεκριμένη στιγμή κατά την έτοιμασία της θείας κοινωνίας, όταν μερίδες του μελισμένου άμνου έχουν ριφθεί μέσα στο ποτήριο για να κοινωνήσουν οι πιστοί¹⁸⁸. Δεν έχει έντοπιστεί επίσημη γραπτή πηγή, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, στην οποία να αναφέρεται με χρονική ακρίβεια ή διαφοροποίηση ανάμεσα στον τρόπο της κοινωνίας των Ιερέων και των λαϊκών, όπως επίσης και τότε ακριβώς καθιερώθηκε ή υποχρεωτική χρήση της λαβίδας από τους λαϊκούς. Έντούτοις ή απεικόνιση του Χριστού μέσα στο ποτήριο σχετίζεται μάλλον με την υποχρεωτική χρήση της λαβίδας κατά τη θεία κοινωνία.

Στο δημοφιλέστερο κείμενο των *Όραμάτων* που αποδίδόταν έσφαλμένα στον Γρηγόριο Δεκαπολίτη και το οποίο, όπως αναφέρθηκε, δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 14ο αιώνα, περιγράφεται ο τρόπος της κοινωνίας των λαϊκών, οι οποίοι μεταλαμβάνουν του άρτου και του οίνου από το ποτήριο με τη βοήθεια της λαβίδας, *Και πάλιν είδε ο Σαρρακηνός εκ τρίτου τον Ιερέα μεταδιδόναι εκ του σώματός τε και αίματος του παιδιού μετά της λαβίδος τοίς μεταλαμβάνουσιν*¹⁸⁹. Η ρίψη του άμνου μέσα στο ποτήριο και ή κοινωνία ταυτόχρονα του άρτου και του οίνου με τη βοήθεια της λαβίδας, άφενός αποτρέπει τον κίνδυνο να εκπέσουν κάτω τεμάχια του άμνου και άφετέρου καθιστά αδύνατη την παράλειψη της θείας κοινωνίας του οίνου από τους πιστούς, όπως συμβαίνει αντίθετα με τους Λατίνους¹⁹⁰. Χρειάζεται να επαναληφθεί το χωρίο του Κυρίλλου του πριν Κυζίκου Κωνσταντίνου Στιλβή, που κατατέθηκε μόλις παραπάνω, και να προστεθεί *Και ποῦ ποτε λοιπόν παρ' αυτοίς τό "ό τρώγων μου την σάρκα και πίνων μου τό αίμα έχει ζωήν αιώνιον", έπει οῦ μετέχουσι του σώματος και αίματος του Χριστού*¹⁹¹. Είναι ενδιαφέρον ότι κατά τον 13ο αιώνα μερικές φορές οι λατίνοι πιστοί έπότης από την όστια έπιναν από τό ποτήριο κρασί, όχι καθαγιασμένο, αλλά για να καθαρίζουν τό στόμα τους μετά την μετάληψη¹⁹². Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι σε σλαβικά κείμενα *Όραμάτων*, μάλλον του δεύτερου μισού του

187. Παναγιωτίδη, «Λαθρήνο», 143.

188. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 14, 135 κ. έ., 146 κ. έ., 150 Τρεμπέλας, «Ο Ρωμαϊκός», 190 κ. έ., 198.

189. PG 100, στ. 1204.

190. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 145 Τρεμπέλας, «Ο Ρωμαϊκός», 190 κ. έ., 198.

191. Dagrouzès, «Le mémoire», 87 (e).

192. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, 56.

XL. Άγιά, Κρήτη, Άγιος Φώτης. Μελισμός, Βασίλειος.

XLI. Ἀγιά, Κρήτη, Ἅγιος Φώτης. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

XLII. Ἀξίος, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

XLIII. Dečani, Панτοκράτορας, άψιδα. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Θεολόγος.

XLIV. Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννης Ἐλεήμων.

XLV. Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

XLVI. Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα. Μελισμός, Ιωάννης Έλεήμων.

XLVII. Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι 'Αγίου Γεωργίου. Μελισμός.

XLVIII. 'Αχρίδα, 'Αγιοι 'Ανάργυροι. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος.

XLIX. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάγνωροι. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος.

15ου αιώνα, γίνεται αναφορά σε *ιουδαίζοντες αίρετικούς* που άρνούνται τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐνῶ στὰ σχόλια που χρονολογούνται στὸν 16ο αἰῶνα ἡ ἀναφορά προεκτείνεται καὶ σ' ἐκείνους που ἀκολουθοῦν τὶς παραδόσεις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁹³. Στὸ πιὸ γνωστὸ *Ὅραμα* που περιέχεται στὸν βίβιο τοῦ ἁγίου Ἰωσήφ Voloskij¹⁹⁴, ὁ Χριστὸς περιγράφεται ὡς μικρὸ παιδί μέσα στὸ ποτήριο¹⁹⁵.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τίθεται τὸ ἐρώτημα ἀν ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ μέσα στὸ ποτήριο εἰκονίστηκε στὴ δυτικὴ τέχνη. Ἄν καὶ ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, ὡς ἀναφερθεῖ μὴ ἀνάλογη ἀνάγλυφη σύνθεση. Τὸ ἔτος 1481 ὁ γλύπτης Mino da Fiesole (1431-1484) ἀνέλαβε νὰ διακοσμήσει τὸ Tabernacle στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀμβροσίου στὴ Φλωρεντία, μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ φιάλη που περιείχε τὸ αἷμα ἀπὸ τὸ θαῦμα που συνέβη στὸν ναὸ τὸ ἔτος 1229/1230. Τὸ θαῦμα συνίστατο στὴ μετατροπὴ σὲ αἷμα τριῶν σταγόνων τοῦ οἴνου που περιέχονταν στὸ ποτήριο¹⁹⁶. Ἀνάμεσα στὶς σκηνές τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Mino da Fiesole ξεχωρίζει ἡ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ζωντανοῦ παιδιοῦ στὸ ποτήριο, ὀλόσωμου, μετωπικοῦ, που εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ τὸ ποτήριο κρατοῦν δύο ἱπτάμενοι ἄγγελοι¹⁹⁷.

2.2.3. Ἡ ὄψιμη ἀναλαμπή: Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη

Δημιούργημα τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνα στὸ θέμα τοῦ Μελισμού εἶναι ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη. Ὁ ἱερέας εἰκονίζεται νὰ κρατᾶει ὁ ἴδιος τὸν Χριστό, ἐνῶ λειτουργεῖ δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα. Φαίνεται ὅτι κύριος στόχος τῆς παράστασης εἶναι ἡ προβολὴ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ ἱερέα κατὰ τὸ μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα διασώθηκε ἡ νέα εἰκαστικὴ δημιουργία, ἀλλὰ ἡ παρατήρηση ὅτι βρισκονται σὲ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετους γεωγραφικοὺς χώρους, ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴν πιθανότητα μιᾶς εὐρύτερης καθιέρωσης. Γύρω στὸ ἔτος 1400 χρονολογούνται οἱ παραστάσεις στὸ Sarmasikli στὴ Ματζούκα τοῦ Πόντου¹⁹⁸ καὶ στὴν Κόκκινη Παναγία στὴν Κόνιτσα. Ἡ τοιχογραφία στὸ κάτω παρεκκλήσι στὸ Sarmasikli στὴ Ματζούκα ἐγινε γνωστὴ ἀπὸ τὸ σχέδιο τῶν A. Bryer - D. Winfield. Στὸ μέσον τῆς παράστασης βρίσκεται ἡ ἁγία τράπεζα πάνω στὴν ὁποία ὑπάρχει ὁ δίσκος καὶ τὸ ποτήριο. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ ἱεράρχης που κρατᾶει στὰ χέρια τοῦ τὸν Χριστὸ μὲ τὴ μορφή ζωντανοῦ βρέφους τυλιγμένου στὰ σπάργανα. Στὴν ἀντίστοιχη θέση δὲν εἰκονίζεται ἱεράρχης ἀλλὰ ὁ ἄγγελος-διάκονος που ἔχει τὰ χέρια του καλυμμένα¹⁹⁹. Στὴ σύγχρονη τοιχογραφία που βρίσκεται στὴν κατώτερη ζώνη τῆς ἀψίδας στὴν Κόκκινη Παναγία στὴν Κόνιτσα, ὁ ἱεράρχης κρατᾶει μέσα στὴν ἀριστερὴ παλάμη του τὸν Χριστὸ μελισμένο, παιδί ζωντανὸ μὲ κομμένα τὰ ἄνω καὶ κάτω ἄκρα (εἰκ. 248, 251-252). Ἐξαιτίας τῆς μορφῆς τοῦ μελισμένου εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ ἡ παράσταση στὴν Κόνιτσα σχολιάστηκε μόλις παραπάνω στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο.

193. Grolimund, «Die Darstellung», 318-320 καὶ σημ. 62, 63, ὅπου ἐκτενὴς σχετικὴ βιβλιογραφία.

194. Ἀρχιεπ. Pitirim (Nečaeв) Volokolamsk, *Bogoslovskie Trudy*, Μόσχα 1973, τ. 10, 177-191.

195. Βλ. Grolimund, «Die Darstellung», 318 κ. ἐ., σημ. 57, 58.

196. M. Vloberg, *L' Eucharistie dans l'art*, Παρίσι 1946, 216 κ. ἐ., εἰκ. στὴ σελ. 225· Grolimund, «Die Darstellung», 320.

197. Τὴ σύνθεση μμήθησαν οἱ Luca della Robbia (1399-1482) καὶ Andrea della Robbia (1435-1525), βλ. Vloberg, *L' Eucharistie*, ὁ.π., 55, 217· Grolimund, «Die Darstellung», 313, 320 κ. ἐ.· βλ. ἐπίσης, J. J. M. Timmers, «Eucharistie», *LCI I* (1968), 687-694, εἰδ. 694 (C 2), ὅπου ἀναφέρεται μὴ τοιχογραφία τοῦ Cosimo Rosselli (1439-1507).

198. Bryer - Winfield, *The Byzantine*, ὁ.π. 278 κ. ἐ., εἰκ. 88A-90.

199. Ἡ κάλυψη τῶν χειρῶν ἀποτελεῖ δείγμα σεβασμοῦ καὶ χαρακτηρίζει τὸ διακονικὸ ἔργο, βλ. κεφάλαιο Ἄγγελοι-διάκονοι, οὐράνιες δυνάμεις, διάκονοι.

Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη παρίσταται πάντοτε ζωντανὸ παιδί, νήπιο στὴν Κόκκινη Παναγία καὶ βρέφος στὸ Sarmasikli. Ἡ περιτύλιξη τοῦ Χριστοῦ βρέφους στὰ σπάργανα συνδέει ἄμεσα τὴ μορφή μετὰ τὴν Ἑνσάρκωση καὶ τὴ Γέννηση. Στὴν πατερική ἀναφορά δύο ἅγια ποτήρια καὶ δύο ἅγιους δίσκους καὶ τὰ ἅγια σπάργανα²⁰⁰, ἐννοοῦνται προφανῶς τὰ λειτουργικὰ καλύμματα. Στὴν Προθεωρία τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν (1054-1067) τὰ τελούμενα κατὰ τὴν προσκομιδὴ σχετίζονται μετὰ τὴ Γέννηση²⁰¹ καὶ ὁ ἴδιος συμβολισμὸς δὲν λείπει ἀπὸ τὴν Ἑρμηνεία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (+1429), ἕνα κείμενο σύγχρονο περὶ τοῦ μετὰ τὴν παράσταση στὴ Ματζούκα²⁰². Στὴ δημιουργία τῆς μορφῆς τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη ὡς βρέφους, συνέβαλε καὶ ἡ διάδοση τῶν Ὁραμάτων. Στὰ Ὁράματα, ὁ καθαργιασμένος ἄρτος παίρνει πάντοτε τὴ μορφή παιδιοῦ ἢ βρέφους μπροστὰ στὰ μάτια τῶν παρισταμένων. Στὸ Ὁράμα Ἀνωνίμου, ποῦ χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰῶνα, μιὰ ἔβραία γυναίκα τὴ στιγμή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου εἶδε βρέφος ὑψούμενον ἐν ταῖς χερσίν αὐτοῦ (τοῦ ἱερέα) καὶ μελιζόμενον καὶ ἐξ αὐτοῦ μεταδιδόντα τῷ λαῷ²⁰³.

Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι στὸ λυκόφως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξαίρεται ἔντονα στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ ἢ συμμετοχῆ τοῦ ἱερέα στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας. Τὸ ἔργο τοῦ ἱερέα, τὸ ὁποῖο δηλωνόταν μετὰ τὴν παρουσία του στὴ στάση τοῦ συλλειτουργοῦντος δίπλα στὴν ἅγια τράπεζα, προβάλλεται μετὰ τὴν τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ μέσα στὰ χέρια του. Σύμφωνα μετὰ τὸ τυπικὸ τῆς προσκομιδῆς ὁ ἱερέας κρατᾷ στὰ χέρια του τὸν λειτουργικὸ ἄμνὸ, ὅταν αἶρει τὸν ἄμνὸ ἀπὸ τὸν ἄρτο μετὰ τὴ βοήθεια τῆς λόγχης²⁰⁴, καὶ κατὰ τὴν ἅγια ἀναφορά, ὅταν ὑψώνει τὸν ἄρτο ποῦ κρατᾷ μέσα στὰ χέρια του καὶ ἐκφωνεῖ τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις, ἐνῶ εὐθὺς ἀμέσως ἀκολουθεῖ ὁ μελισμὸς²⁰⁵. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἐτοιμασίαν τῆς θείας κοινωνίας ὁ ἱερέας, ἀφοῦ λάβει μίαν μερίδα καὶ τὴ σπάσει σὲ δύο μέρη, τὸ ἕνα ἐξ αὐτῶν κρατεῖ ἐντὸς τῆς παλάμης τῆς δεξιᾶς χειρὸς²⁰⁶. Νομίζω ὅτι ἡ νέα εἰκονογραφικὴ πρόταση στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ ἀπευθύνεται ἀποκλειστικὰ στοὺς λειτουργοὺς τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας τῆς μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μετὰ τὸ γεγονός τῆς συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439)²⁰⁷, κατὰ τὴν ὁποία συζητήθηκαν καὶ οἱ γνωστὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, διαφορὲς ποῦ ἄπτονταν τοῦ τυπικοῦ τῆς θείας εὐχαριστίας.

2.2.4. Δευτερεύοντα λειτουργικὰ ἀντικείμενα στὸν Τύπο Β

Τὸ φαινόμενο τῆς ἀπλῆς παράταξης δευτερευόντων λειτουργικῶν ἀντικειμένων δίπλα στὴ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ μέσα στὸν δίσκο, ἐντάσσεται στὴ γνωστὴ διάθεση ποῦ κυριαρχοῦσε κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ, δηλαδὴ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῶν παραστάσεων μετὰ ρεαλιστικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα. Ἐντούτοις δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ πρόθεση τῆς εἰκαστικῆς διδαχῆς τοῦ σωστοῦ τρόπου τῆς τέλεσης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας

200. PG 112, στ. 165.

201. PG 140, στ. 429.

202. «τὰ σπάργανα... τὰ τῆς σαρκώσεως... τυποῦσιν», βλ. PG 155, στ. 264, 285-288, 348· Schulz, *Die Liturgie*, 196.

203. Canart, «Trois groupes», 25, 36-39 κ. ἑ.

204. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 232.

205. Στὸ ἴδιο 13, 130 κ. ἑ.

206. Στὸ ἴδιο, 13, 138.

207. Πὰ τὴ σύνοδο βλ. J. Gill, *The Council of Florence*, Καίμπριτζ 1959· Μ. Ἀνάστος, «Θεολογία», *Ιστ. ΕΕ, Θ'* (1979), 381-283· G. Aberigo, *Christian Unity: the Council of Ferrara-Florence, 1438/39*, Λουβαῖν 1991· A. Alexakis, «The Greek Patristic Testimonia presented at the Council of Florence (1439)», *REB* 58 (2000), 149-166.

εύχαριστίας με τη βοήθεια της απεικόνισης των λειτουργικών αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για την τέλεσή της. Από τις αρχές του 14ου αιώνα και στην παράσταση της Θεοτόκου Ljeviška στην Prizren (1309-1313), πάνω στην άγια τράπεζα δίπλα στον Χριστό βρίσκονται άστεριόσκος και κλειστό είλητό (εικ. 85). Η απεικόνιση του άστεριόσκου επαναλήφθηκε σε ελάχιστα μνημεία (εικ. 276)²⁰⁸, ενώ μισάνοιχτο ενεπίγραφο είλητό έντοπίστηκε στον Άγιο Ανδρέα στην Treska (1388/89) (εικ. 222-223) και στον Χριστό Ζωοδότη στη Borje (εικ. LXVI). Στον Εὐαγγελισμό στη Gračanica (1319-1321) δίπλα στον Χριστό υπάρχει πολυτελές κλειστό εὐαγγέλιο (εικ. 110). Στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Πύργο της Εὐβοίας (εικ. 135) και λίγο αργότερα στην ἀψίδα του Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (εικ. 144) κηροστάτης εικονίζεται νά φωτίζει πάνω στην άγια τράπεζα. Στην παράσταση της Θεοτόκου στη Donja Kamenica (1320-1330) βρίσκονται παρατεταγμένα δίπλα στον εὐχαριστιακό Χριστό ἡ λόγχη, ἡ λαβίδα καὶ ὁ σπόγγος (εικ. 136, XXXIX). Ἡ απεικόνιση τῆς λόγχης επαναλήφθηκε σε ἀρκετὰ μνημεία κυρίως τῆς Κρήτης (εικ. 215, 230, 232, 255, 277, LXIX, LXXV)²⁰⁹, ἐνῶ τῆς λαβίδας (εικ. 139, 141, 276)²¹⁰, ὅπως καὶ τοῦ σπόγγου (εικ. 255, 258, LXXV)²¹¹, περιορίζεται μόνον σὲ μνημεία τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα καὶ σὲ λίγες παραστάσεις τὸ ποτήριο εἰκονίζεται καλυμμένο μὲ τὸ ποτηροκάλυμμα (εικ. 139, 144, 196, XLI, LIX)²¹², ἐνῶ ἀντίθετα σὲ ἀρκετὰ μνημεία ἡ λαβίδα βρίσκεται μέσα στὸ ποτήριο (εικ. 190, 230, 234-235, 273, 275, LV)²¹³ καὶ σὲ μνημεία τῆς Κρήτης ἡ λαβίδα εἶναι μέσα στὸ ποτήριο πὺν καλύπτεται μὲ τὸ ποτηροκάλυμμα (εικ. 255, 258, LXXV)²¹⁴. Στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα σὲ μνημεία τῆς Κρήτης εἰκονίζεται πάνω στὴν άγια τράπεζα ἱερό κάλυμμα διπλωμένο (εικ. 255, 258, LXXV)²¹⁵.

208. Στὸν Σωτήρα στοὺς Βολιόνες τῆς Κρήτης (1346/47), στὴν Ἁγία Ἄννα στὴν Τήλο καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Καλοχωραφίτη Κρήτης (εικ. 276).

209. Στὴν Ἁγία Ἄννα στὴν Τήλο· στὸν Ἅγιο Κλήμη Μικρὸ στὴν Ἀχρίδα (1378) (εικ. 215)· στὴν Παναγία στὸ Ἀλιβέρι Εὐβοίας (1393) (εικ. 230)· στὴν Κρήτη, στὸν Σωτήρα στοὺς Βολιόνες (1346/47), στὴν Ἁγία Πελαγία στὴ Βιάννο (1360), στὴ Μεταμόρφωση στὸν Κισσό (εικ. 232, LXIX), στὴν Παναγία (ἀψ.) στὸν Μέρωνα (εικ. 255, LXXV), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Σελλί (1411/12), στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Καψοδάσος καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Καλοχωραφίτη (εικ. 276).

210. Στὸν Ἅγιο Φῶτη στὴν Ἁγία (εικ. 139), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Ἀξό (εικ. 141) καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Καλοχωραφίτη (εικ. 276).

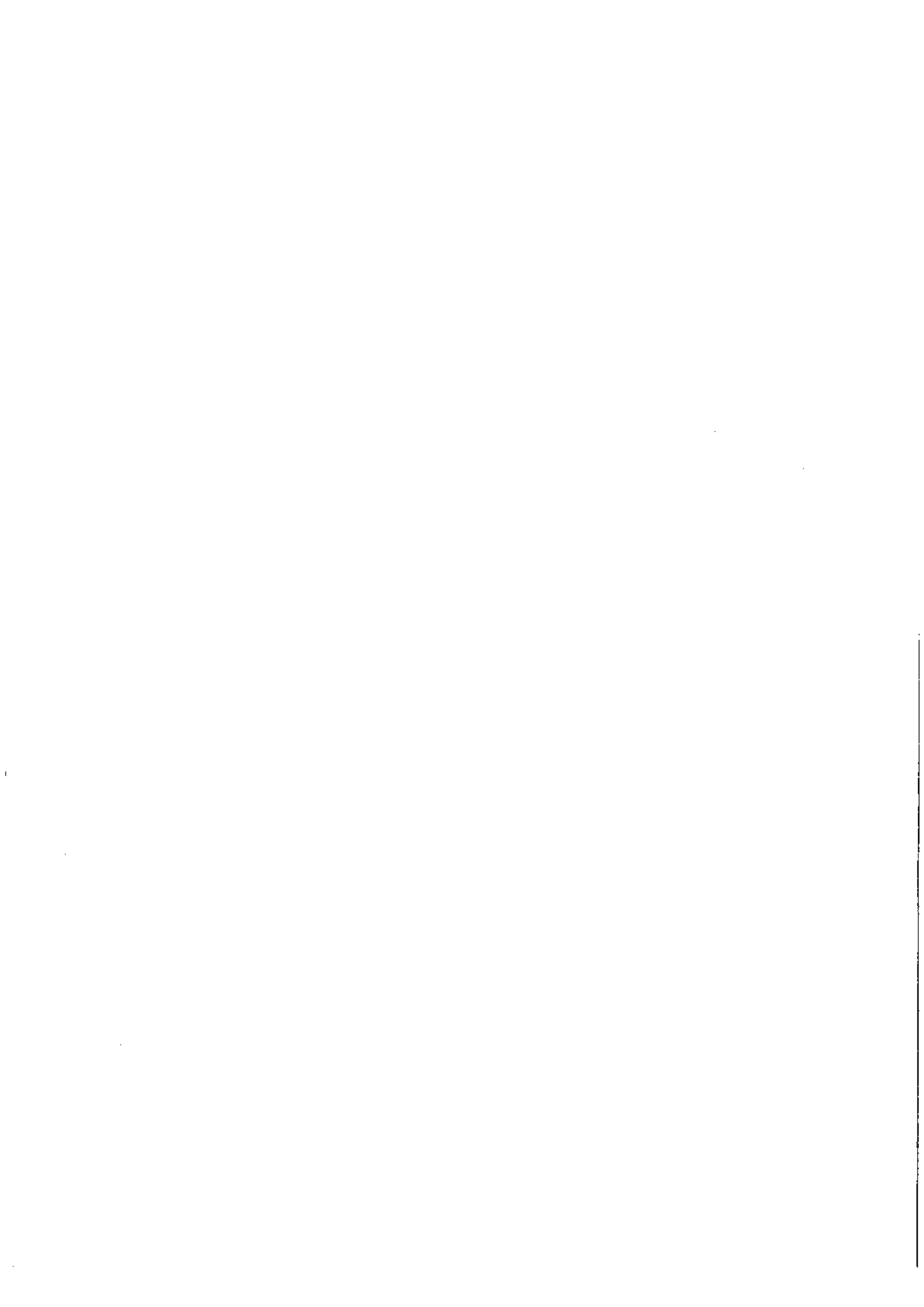
211. Στὸν Σωτήρα στοὺς Βολιόνες (1346/47), στὴν Παναγία (ἀψ.) στὸν Μέρωνα (εικ. 255, LXXV) καὶ στὴν Παναγία στὴ Σκλαβοπούλα (εικ. 258).

212. Στὸν Ἅγιο Φῶτη στὴν Ἁγία Κρήτης (εικ. 139, XLI)· στὴν ἀψίδα τοῦ Παντοκράτορα στὴ Dečani (1335-1348) (εικ. 144)· στὴν Παναγία Bolnička στὴν Ἀχρίδα (1368 περ.) (εικ. 196, LIX)· στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Σελλί Κρήτης (1411/12).

213. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κυριζῆ στὴν Καστοριά (1360 περ.) (εικ. 190, LV)· στὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ Καστρί Κρήτης (1391)· στὴν Παναγία στὸ Ἀλιβέρι Εὐβοίας (1393) (εικ. 230)· στοὺς Ἁγίους Κωνσταντῖνο καὶ Ἐλένη στὴν Ἀχρίδα καὶ στὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὸν ἴδιο ναό (εικ. 234-235)· στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Σειρικάρη Κρήτης (1427) (εικ. 273) καὶ στὴν Παναγία Καθολικὴ στὸ Λάρδο τῆς Ρόδου (εικ. 275).

214. Στὴν Παναγία στὴν Κάντανο, στὴν Παναγία (ἀψ.) στὸν Μέρωνα (εικ. 255, LXXV), στὴν Παναγία στὴ Σκλαβοπούλα (εικ. 258).

215. Στὴν Παναγία (ἀψ.) στὸν Μέρωνα (εικ. 255, LXXV)· στὴν Παναγία στὴ Σκλαβοπούλα (εικ. 258).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΑΓΓΕΛΟΙ - ΔΙΑΚΟΝΟΙ, ΟΥΡΑΝΙΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ, ΔΙΑΚΟΝΟΙ

Η παράσταση του Μελισμού, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελείται από δύο αναπόσπαστους άξονες στους οποίους ό κεντρικός είναι ή άγία τράπεζα, πάνω στην οποία βρίσκονται τά τίμα δώρα ή ό εύχαριστιακός Χριστός, και ό δευτερεύων οί άγγελιοι-διάκονοι και οί ιεράρχες. Οί άγγελοι-διάκονοι παρίστανται δίπλα στην άγία τράπεζα και τελούν τό έργο τους προπορευόμενοι τών συλλειτουργούντων ιεραρχών. Σε λίγες παραστάσεις εικονίζονται άλλες έπουράνιες δυνάμεις και σε μοναδικές περιπτώσεις διάκονοι.

Σύμφωνα με τά πατερικά κείμενα οί άγγελοι προστατεύουν τό άγιο θυσιαστήριο¹ και παίρνουν μέρος στη θεία λειτουργία ψάλλοντας άσταμάτητα τόν τρισάγιο ύμνο². Άκολουθώντας τό δόγμα πού πρεσβεύει την ένότητα της επίγειας πρὸς την ούράνια λειτουργία, οί άγγελικές δυνάμεις παρίστανται ως διάκονοι κατά την τέλεση του μυστηρίου της θείας εύχαριστίας³. Πρὸς τιμήν και μνήμην τών παμμεγίστων Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ και όλων τών Άσωμάτων έπουρανίων δυνάμεων αφιερώνεται ή τρίτη προσφορά κατά την ακολουθία της προσκομιδής, ένῶ κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας ή παρουσία τών άγγέλων έμφαίνεται στις εύχές του τρισάγιου ύμνου και του χερουβικού καθώς και στην άπαρχή της άγίας άναφοράς⁴.

Η μορφή τών άγγέλων-διακόνων είναι γνωστή στη μνημειακή ζωγραφική από την παράσταση της Κοινωνίας τών Άποστόλων στην άψίδα της Άγίας Σοφίας στο Κίεβο (1043-1046) (είκ. 281). Στο θέμα του Μελισμού οί άγγελοι-διάκονοι παρίστανται κατά κανόνα όλόσωμοι σε στάση τριών τετάρτων, κρατούν ριπίδιο και φορούν την ένδυμασία του διακόνου⁵. Μόνον από τις άρχές του 14ου αιώνα και σε έλάχιστες παραστάσεις του θέματος οί άγγελοι-διάκονοι δέν έντάσσονται μέσα στη σύνθεση πού εικονίζεται στον ήμικύλινδρο της άψίδας, αλλά βρίσκονται στο έξωράχιο τών άνοιγμάτων του κεντρικού τμήματος του Ιεροῦ

1. Διονύσιος Άρεοπαγίτης, PG 3, στ. 480· Ιωάννης Μόσχος, PG 87, III, στ. 2856, 2860, 3088.

2. L. Heizer, *Die Engel im Glauben der Orthodoxie*, Trier 1976, 147-157.

3. D. Pallas, «Himmelsmächte, Erzengel und Engel», *RbK III* (1972), 13 κ. έ. Δέν κατόρθωσα νά δω A. Schönberger, *Über die Darstellung von Engel als Liturgen in der mittelalterlichen Kunst*, Μόναχο 1944 (άδημ. διδακτορική διατριβή).

4. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3, 43 κ. έ., 45, 74 κ. έ., 105 κ. έ., 234 κ. έ.· Laurent, «Le rituel», 129.

5. Για τό έργο τών διακόνων κατά τη θεία λειτουργία βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 1, 226, 3-4· Ștefănescu, «L' illustration», 453, 455 κ. έ.· Bornert, *Les commentaires*, 253· S. Salaville-G. Nowack, «Le rôle du diacre dans la Liturgie Orientale», *Étude d'histoire et de Liturgie*, Άθήνα-Παρίσι 1962, 1 κ. έ.· S. Dufrenne, «Quelques aspects de l' iconographie des peintures de Mistra au temps du Déspotat de Morée», στο *L' École de la Morava*, 33 κ. έ.· Sv. Tomeković, *Le "Manierisme" dans l' art mural à Byzance (1164-1204)*, Παρίσι 1984, 105-109.

πρός τὰ παραβήματα, όπως στη Θεοτόκο Ljeviška στην Prizren (1309/1313)⁶ και στον Άγιο Νικόλαο τών Όρφανών στη Θεσσαλονίκη (1315-1320) (εικ. 88)⁷, ή στο έσωράχιο του παραθύρου του Ιεροῦ, όπως στην Άνάληψη στη Ravanica (1385-1387)⁸.

Οί άγγελιο-διάκονοι εικονίζονται κατά κανόνα στραμμένοι προς την άγια τράπεζα από τὰ τέλη του 12ου αιώνα στη Bezir-Ana-kilisse στο Belisirma (εικ. 8)⁹, ενώ στα παλαιολόγια χρόνια παρίστανται στραμμένοι και προς τούς συλλειτουργούντες ιεράρχες που τούς ακολουθούν, με πρώτο σωζόμενο παράδειγμα στον Άγιο Νικόλαο στο Manastir (1271) (εικ. 29). Η πιό συνηθισμένη πράξη τών άγγέλων-διακόνων είναι να κρατούν ριπίδιο με σκοπό να διώχνουν τὰ μικρά τών Ιπτάμενων ζώων¹⁰. Κατά τον Γερμανό ΚΠόλεως τὰ ριπίδια συμβολίζουν τὰ εξαπτέρυγα Σεραφείμ και Χερουβεείμ¹¹, συμβολισμός που οδήγησε στην εικόνηση της μορφής τών εξαπτέρυγων πάνω στα ριπίδια (εικ. 95, 210). Τό ριπίδιο κρατούν οί άγγελιο-διάκονοι με τὰ δύο τους χέρια και σε σπάνιες περιπτώσεις προς τό τέλος του 13ου αιώνα τὰ ριπίδια εικονίζονται διασταυρούμενα, όπως σε δύο μνημεία της Νάξου, στην Παναγία Δαμιώτισσα στον Καλόξυλο και στον Άγιο Γεώργιο (Ν ναός) στο Λαθρήνο (εικ. 66) ή στον Άγιο Στέφανο στο Καστρί (1391) της Κρήτης (εικ. 229). Στο τελευταίο μνημείο τὰ ριπίδια που διασταυρώνονται μεταξύ τους δεν είναι δύο αλλά τέσσερα δημιουργώντας μιá μοναδική σύνθεση. Η άπεικόνιση τεσσάρων ριπιδίων -χωρίς όμως να διασταυρώνονται- έντοπίζεται και στην Παναγία στην Κάντανο (1380 περ.), επίσης στην Κρήτη, όπου οί άγγελιο-διάκονοι κρατούν στο κάθε τους χέρι από ένα ριπίδιο (εικ. 219)¹².

Έκτός από τό κράτημα του ριπιδίου σημαντική ύπηρεσία τών διακόνων είναι ή θυμίαση, πράξη που συμβολίζει την παρουσία του Άγίου Πνεύματος¹³. Ο Γερμανός ΚΠόλεως στην Έρμηνεία του παραθέτει ότι ό θυματήρας δηλώνει την ανθρώπινη ιδιότητα του Χριστού και ή φωτιά τή θεϊκή, ενώ ό καπνός την ευωδιά του Άγίου Πνεύματος¹⁴. Η θυμίαση της εκκλησίας, που θεωρείται μέρος της κανονικής θείας λειτουργίας από τον 5ο/6ο αιώνα, συνδεόταν με τή μικρή είσοδο¹⁵. Στην παράσταση του Μελισμού άρκετά νωρίς οί άγγελιο-διάκονοι κρατούν στο δεξι χέρι θυματό και στο άριστερό ριπίδιο, όπως από τὰ μέσα του 13ου αιώνα στον Άγιο Γεώργιο στην Άλείρανθο της Νάξου (εικ. 28) και πολύ πιθανόν στον Άγιο Παντελεήμονα στο Μπιζαριανώ της Κρήτης. Μοναδική είναι ή περίπτωση της Θεοτόκου Ljeviška στην Prizren (1309/1313)¹⁶, στην όποία οί δύο άγγελιο-διάκονοι που βρίσκονται στα έσωράχια τών θυρών προς την πρόθεση και τό διακονικό, κρατούν θυματό και λιβανωτίδα¹⁷.

6. D. Panić - G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Βελιγράδι 1975, 115-116, εικ. 1.

7. Α. Ευγγόπουλος, *Οί τοιχογραφίες του Άγ. Νικολάου Όρφανών*, Θεσσαλονίκη 1964, 15.

8. Β. Ζίνκονιέ, *Ravanica. Les dessins des fresques*, Βελιγράδι 1990, 21.

9. Lafontaine-Dosogne, «Une église», 296.

10. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 10 κ. έ., 83-98· Schulz, *Die Liturgie*, 162 κ. έ., 229 κ. έ.

11. PG 98, στ. 432.

12. Επίσης στην παράσταση Συλλειτουργούντων Ιεραρχών με κατεστραμμένο τό μεσαίο τμήμα στην Παναγία στον Πατό Κρήτης (1320 περ.), βλ. *Βυζαντινές Τοιχογραφίες και Εικόνες. Έθνική Πινακοθήκη, Κατάλογος Έκθεσης*, Άθήνα 1976, 23, 43 κ. έ., πίν. 37 (Μ. Μπορμπουδάκης).

13. Δ. Πάλλας, «Μελετήματα. Λειτουργικά-Άρχαιολογικά», *ΕΕΒΣΚΔ'* (1954), 164 σημ. 6.

14. PG 98, στ. 400.

15. Πάλλας, «Μελετήματα», δ.π., 164 κ. έ.· Schulz, *Die Liturgie*, 50-51 σημ. 13· Walter, *Art*, 135, 142.

16. Panić-Babić, *Ljeviška*, δ.π., 115-116, εικ. 1.

17. Τό κράτημα λιβανωτίδας και θυματοῦ από τούς άγγέλους-διακόνους που πλαισιώνουν την άγια τράπεζα, εικονίζεται στην προμετωπίδα του Λειτουργικού ειλητού 2759 στη Βιβλιοθήκη Άθηνών (μέσα 12ου αί.), βλ. I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the year 1453*, Λέντεν 1981, 78, εικ. 564-565· Όϊδίος, «An Illuminated Greek Grammar Manuscript in Jerusalem», *JöB* 35 (1985), 239 κ. έ., εικ. 9.

Δύο είναι κατά κανόνα οι άγγελοι-διάκονοι που δορυφορούν την άγια τράπεζα, ένας σε κάθε πλευρά της. Σε ελάχιστα μνημεία του 14ου αιώνα ο αριθμός των αγγέλων-διακόνων αυξάνεται σε τέσσερις, όπως στον Εὐαγγελισμό στο Καραν (1340-1342) (είκ. 159) και στον Σωτήρα στο Višni (είκ. 233)¹⁸. Ἐμπνευση τῶν παλαιολόγειων χρόνων ἀποτελεῖ ἡ εἰκόνηση ἱπτάμενων ἀγγέλων-διακόνων. Στὴν Παναγία στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Κρήτης οἱ ἱπτάμενοι ἀγγελοι-διάκονοι προστίθενται σὲ ἐκείνους πού στέκονται δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, καὶ στὴν Παναγία Ἀρχουλιώτισσα στὸ Σαγκρι τῆς Νάξου ἔχουν τὰ χέρια τους καλυμμένα. Ἡ κάλυψη τῶν χειρῶν ἀποτελεῖ δείγμα σεβασμοῦ καὶ χαρακτηρίζει τὸ διακονικὸ ἔργο¹⁹, μιὰ κίνηση πού προέρχεται ἀπὸ τὴν αὐλικὴ ἔθιμοτυπία καὶ παρατηρεῖται σὲ παραστάσεις τῆς Βαπτίσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως²⁰. Μοναδικὴ εἶναι ἡ λεπτομέρεια στὴν Ἅγία Σολομωνή στὴν Πάφο τῆς Κύπρου κατὰ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπου ἱπτάμενοι ἀγγελοι-διάκονοι αἶρουν ἢ σείουν τὸν λειτουργικὸ ἀέρα πάνω ἀπὸ τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστό (είκ. 202-203)²¹. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς θείας λειτουργίας, ὁ ἱερέας ἀνασεύει στὰ χέρια του τὸν λειτουργικὸ ἀέρα πάνω ἀπὸ τὸν δίσκο καὶ τὸ ποτήριο, ἐνῶ ὁ διάκονος ριπίζει²².

Οἱ λειτουργοὶ τοῦ Κυρίου πού ψάλλουν ἀσταμάτητα τὸν τρισάγιο ὕμνο²³, Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαήλ καὶ Οὐριήλ, ἀναγνωρίζονται σὲ παραστάσεις πού χρονολογοῦνται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα. Οἱ ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τὶς μορφές τους εἶναι γραμμένες σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ καὶ σχεδὸν πάντα σὲ συμπλήματα. Οἱ ἐπώνυμοι ἄγγελοι τοποθετοῦνται κατὰ ζεῦγη, ὁ Μιχαήλ μὲ τὸν Γαβριήλ, ὁ Οὐριήλ μὲ τὸν Ραφαήλ²⁴. Τὸ πρῶτο ζεῦγος εἶναι δημοφιλέστερο καὶ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ἐπιγραφές πού διασώζονται εἴτε ὀλόκληρες (είκ. 82, 172, L)²⁵ εἴτε ἐλλιπεῖς (είκ. 51, 63)²⁶, ἐνῶ τὸ δεύτερο ζεῦγος²⁷ ταυτίζεται μόνον στοὺς Ἅγίους Θεοδώρους στὴν Καφιόνα (είκ. 44)²⁸ καὶ στὸν Χριστὸ Ἀφέντη στοὺς Κασάνους στὴν Κρήτη (είκ. 76). Στὸν Ἅγιο Γεώργιο (Ν ναὸς) στὸ Λαθρήνο τῆς Νάξου σώ-

18. Ἀριθμὸς γνωστὸς ἀπὸ τὴ μικρογραφία τοῦ Λειτουργικοῦ εἰληποῦ 2759 στὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν, βλ. Spatharakis, *Corpus*, ὁ.π., εἰκ. 564, 565· Ὁ ἴδιος, «An Illuminated Greek», ὁ.π. εἰκ. 9.

19. Pallas, «Himmelsmächte», ὁ.π., 43.

20. Ν. Γκιολές, *Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Α΄ χιλιετηρίδος*, Ἀθήνα 1981, 234 κ. ἑ., σημ. 70-72· Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Σοφίας στὴ Λαγκάδα τῆς Ἐξω Μάνης», *ΛακΣποῦδ* 6 (1983), 113 σημ. 1.

21. Young, «The Iconography», 96.

22. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 10, 83-98· Schulz, *Die Liturgie*, 229.

23. Heizer, *Die Engel*, ὁ.π., 147-157.

24. Πὰ τοὺς συγκεκριμένους ἀγγέλους βλ. Pallas, «Himmelsmächte», ὁ.π., 43, 50 κ. ἑ., ὅπου καὶ γενικὴ βιβλιογραφία· ἐπίσης, G. Babić, «Les programmes absidaux en Géorgie et dans les Balkans entre le XIe et le XIIe siècle», στὸ *L'arte Géorgiana dell' IX all'XIVe s.* Univ. di Bari 1986, III, 130 κ. ἑ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Οὐριήλ βλ. P. Petrizet, «L' Archange Ouriel», *SemKond* II (1928), 241 κ. ἑ.

25. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα, βλ. P. Miljković-Perek, «Sv. Jovan Bogoslov», *KN* III, 4 (1967), 82· στὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὴν Καφιόνα (είκ. 82), βλ. Δρανδάκης, *Μάνη*, 65· στὴν Παναγία στὰ Πλατάνια Κρήτης (είκ. 172, L)· στὸν Ἀι-Στράτηγο στὸ Μαριόρεμα, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ὁ Ἅϊ-Στράτηγος στὸ Μαριόρεμα», *ΔΧΑΕΙΖ'* (1993-1994), 226.

26. Στὴν Παναγία Δροσιανή στὴ Μονὴ Νάξου (είκ. 51), στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὶς Κροκεές (1286) (είκ. 63), στὴν Ἅγία Παρασκευὴ στὸν Διρό, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Δραπέτι Κρήτης. Στὴ Δροσιανὴ διασώζεται ἡ ἐπιγραφὴ *Γαβριήλ*, στὶς Κροκεές, στὸν Διρό καὶ στὸ Δραπέτι *Μιχαήλ*.

27. Ἦδη στὴν παράσταση Συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν χωρὶς Μελισμό στὴν ἀψίδα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Ρεζ (1260 περ.), βλ. Babić, «Les textes», 75, εἰκ. 6· Babić, «Les programmes absidaux», ὁ.π., 130 κ. ἑ. Δὲν διακρίνεται ἂν οἱ ἐπιγραφές εἶναι στὰ ἑλληνικὰ ἢ στὰ παλαιοσερβικά.

28. Δρανδάκης, *Μάνη*, 77.

ζεται μόνον ή επιγραφή *δ άρχων*, έτσι ώστε να θεωρούνται πιθανές οι ταυτίσεις και των δύο άγγελικών ζευγών (εικ. 66). Στόν μεγαλύτερο αριθμό παραστάσεων του Μελισμοί οι άγγελοι-διάκονοι επιγράφονται ως *άγγελος Κυρίου*, σε μνημεία του 13ου (εικ. 60)²⁹, του 14ου (εικ. 88, 90, 153, 159, 187, 201, 222)³⁰ και του 15ου αιώνα (εικ. 234-235)³¹ στις δύο γλώσσες, παλαιοσερβική και ελληνική. Μοναδική παραμένει ή άναγραφή *άρχων Κυρίου*, που συνοδεύει τους άγγελους-διακόνους στην παράσταση της Άγίας Σολομωνής στην Πάφο της Κύπρου.

Έκτός από τους άγγελους-διακόνους στόν Μελισμοί εικονίζονται και Χερουβείμ ή Σεραφείμ³², ακολουθώντας τό πατερικό κείμενο³³. Έξαιτίας της κακής κατάστασης των περισσότερων τοιχογραφιών δέν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί άν είναι Χερουβείμ ή Σεραφείμ: έντούτοις νομίζω ότι πρόκειται για εξαπτέρυγο Σεραφείμ³⁴. Σε παραστάσεις που χρονολογούνται από τις άρχές του 14ου αιώνα, πίσω από την άγια τράπεζα εικονίζεται ένα Σεραφείμ (εικ. 156, 253, XLVII, LXVI, LXXIV)³⁵ ή δύο Σεραφείμ (εικ. 92, 202-203, 221, 269)³⁶. Μοναδική παραμένει ή παρουσία πέντε Σεραφείμ μεταξύ των ιεραρχών στη Μεταμόρφωση στο Κεφάλι της Κρήτης (1319/20) (εικ. 122).

29. Στην πρόθεση της Άγίας Τριάδας στη Σοροάκι και στο παρεκκλήσι του Άγίου Συμεών Νεμαντja (1272-1276) στα παλαιοσερβικά: στα ελληνικά στόν Άγιο Γεώργιο στα Ντουριάνικα Κυθήρων (1275), βλ. Μ. Χατζηδάκης-Ι. Μπίθα, *Εύρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Αθήνα 1997, 138: στην Παναγία στη Dabnište (εικ. 60): στόν Άγιο Νικόλαο στο Άλετοχώρι, βλ. Αίμ. Γκασούρη, «Ο ναός του Άγίου Νικολάου κοντά στο Γεράκι», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 93: στόν Άγιο Ιωάννη Κανέο στην Άχρίδα.

30. Στα ελληνικά, στη Μεταμόρφωση στα Πλεμενιανά Κρήτης: στόν Χρυσόστομο στο Γεράκι: στόν Άγιο Νικόλαο των Όρφανών στη Θεσσαλονίκη (εικ. 88): στόν Άγιο Βλάσιο στη Βέροια (εικ. 90): στόν Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1316-1317), βλ. Τοδιέ, *Staro Nagoričino*, 74: στόν Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (εικ. 187), βλ. Α. Όρλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕΔ* (1938), 72: στη Θεοτόκο Bolnička στην Άχρίδα (1368 περ.): στόν Άγιο Άνδρέα στην Treska (1388/89) (εικ. 222), βλ. Ρολονίε, *Treska*, 102. Στα παλαιοσερβικά, στο παρεκκλήσι του Άγίου Δημητρίου στη Dečani (1335-1348) (εικ. 153), στόν Εύαγγελισμό στο Karan (1340-1342) (εικ. 159) και στόν Άγιο Άθανάσιο στο Prilep (εικ. 201).

31. Στα ελληνικά, στόν Σωτήρα στο Višni: στους Άγίους Κωνσταντίνο και Έλένη στην Άχρίδα και στο παρεκκλήσι της Άγίας Παρασκευής στόν ίδιο ναό (εικ. 234-235), βλ. Subotić, *Sveš*, 110, 111. Στα παλαιοσερβικά, στην Άγία Τριάδα στη Manasija (1407/08-1418).

32. Πά τη σχέση Χερουβείμ και Σεραφείμ προς τη θεία λειτουργία βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Οι τοιχογραφίες του ΒΑ παρεκκλησίου της Άγίας Σοφίας Μυστρών», *ΕΕΦΣΠΑ* 28 (1979-85), 480-483: βλ. επίσης Pallas, «Himmelsmächte», δ.π., 86 κ. έ.

33. Διονύσιος Άρεοπαγίτης, βλ. *PG* 3, στ. 473.

34. Στην άποψη αυτή συνέτεινε άρκετά ή μελέτη του D. Pallas, «Eine Differenzierung unter den Himmlischen Ordnung (Ikonographische Analyse)», *BZ* 64 (1971), 55-60.

35. Στην Κρήτη στους Άγίους Γεώργιο και Κωνσταντίνο στόν Πύργο (1314/15) και στόν Άρχάγγελο Μιχαήλ στις Άρχάνες (1315/16): στο παρεκκλήσι του Άγίου Γεωργίου στη Dečani (1346/47) (εικ. 156, XLVII): στους Άγίους Θεοδώρους και Χαράλαμπο στο Σπήλι Κρήτης: στόν Άγιο Πέτρο στην Πρέσπα (1360 περ.), βλ. Β. Κνεζενίε, «L' église de St. Pierre à Prespa», *ZLU* 2 (1966), 262: στόν Άγιο Άθανάσιο Μουζάκη στην Καστοριά (1383/84): στόν Χριστό Ζωοδότη στη Βοτje (1389/90) (εικ. LXVI): στα Κύθηρα, στόν Άγιο Ιωάννη στο Κουσί-Μητάτα και στόν Άρχάγγελο στην Παληχώρα, βλ. Χατζηδάκης-Μπίθα, *Εύρετήριο*, δ.π., 189, 105: στόν Σωτήρα στο Višni: στους Άγίους Τρεις στην Καστοριά (1401) (εικ. 253, LXXIV). Στην Κρήτη, στόν Άρχάγγελο στόν Πρινέ (1410), βλ. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης Δ. Έπαρχία Σελίνου», *ΚρηΧρον* 22 (1970), 362: στόν Άγιο Ιωάννη στο Σελλί (1411/12) και στόν Άρχάγγελο στα Καπετανιανά.

36. Στους Άγίους Άποστόλους Θεσσαλονίκης, παρεκκλήσι Προδρόμου (εικ. 92): στην Άγία Σολομωνή στην Πάφο Κύπρου (εικ. 202-203), βλ. Young, «The Iconography», 96: στόν Άγιο Δημήτριο στην Πρέσπα (εικ. 221), βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 84: στο παρεκκλήσι του Άγίου Όνουφρίου στόν ναό του Άγίου Σάββα στην Τραπεζούντα (εικ. 269), βλ. G. Millet-D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, Λονδίνο 1936, 121: στην Παναγία στη Γέργρη στην Κρήτη (1443).

Τὰ Σεραφείμ εικονίζονται νά κρατοῦν ριπίδια στό κάθε χέρι ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπως στόν Χριστό Ζωοδότη στή Βορζε (1389/90) (εἰκ. LXVI), στόν Ἅγιο Πέτρο στήν Πρέσπα, στόν Ἀρχάγγελο στόν Πρινέ Κρήτης (1410) (εἰκ. 264) καί στόν Ἀρχάγγελο στήν Παληαχώρα Κυθήρων. Ξεχωριστή εἶναι ἡ εἰκόνιση τοῦ Σεραφείμ πού κρατᾶ στό κάθε χέρι κοντάκι πού ξετυλίγεται, ὅπως στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν γιά τοῦ Παντοκράτορα στή Dečani (1346/47) (εἰκ. 156, XLVII). Ἡ ἄξια προσοχῆς εἶναι ἐπίσης ἡ εἰκόνιση τῶν δύο Σεραφείμ πού κρατοῦν δόρυ προστατεύοντας τήν ἁγία τράπεζα στήν Ἁγία Σολομωνή στήν Πάφο τῆς Κύπρου, λεπτομέρεια πού ἐμπνέεται ἀπό τὰ πατερικά κείμενα (εἰκ. 202-203)³⁷. Ἡ ἐπιγραφή *ἄγγελος Κυρίου* διακρίνεται δίπλα στό Σεραφείμ στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Dečani (1346/47), προσφώνηση πού, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, συνοδεύει τοὺς ἀγγέλους-διακόνους. Ἡ ἐπιγραφή *Σεραφείμ* διαβάζεται στοὺς Ἅγιους Τρεῖς στήν Καστοριά (1400/01) (εἰκ. 253, LXXIV), ἐπιβεβαιώνοντας ὡς ἓνα βαθμῶς τήν ἀποψη πού προαναφέρθηκε ὅτι στό εἰκονογραφικό θέμα τοῦ Μελισμοῦ προτιμῶνται τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφείμ.

Ἡ ἐπιγραφή *ἅγιος ἅγιος ἅγιος Κύριος Σαβαώθ* διασώθηκε ὀλόκληρη πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα πάνω στό ριπίδιο πού κρατᾶ ὁ ἄγγελος-διάκονος στήν Παναγία Δροσιανή στή Μονή τῆς Νάξου (εἰκ. 51) καί πάνω στά δύο κοντάκια πού κρατᾶει στό χέρι τοῦ Σεραφείμ στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Dečani (1346/47) (εἰκ. 156, XLVII). Ἡ ἐπιγραφή εἶναι γνωστή ἤδη ἀπό τὰ παλαιοχριστιανικά χρόνια συνοδεύοντας τίς εἰκονίσεις τῶν Ἀσωμάτων δυνάμεων κυρίως σέ παραστάσεις Θεοφανειῶν, μέ ἀποκαλυπτικό καί λειτουργικό χαρακτήρα. Ἡ φράση πού ἐνσωματώθηκε στό κείμενο τῆς θείας λειτουργίας, προέρχεται ἀπό τὸν ἐπινίκιο ὕμνο πού ἐψάλλαν τὰ Σεραφείμ, ὅταν ὁ Ἡσαΐας κλήθηκε ἀπὸ τὸν Θεό³⁸. Οἱ τρεῖς πρῶτες λέξεις *ἅγιος ἅγιος ἅγιος* ἀναγράφονται ἀρκετὰ συχνά πάνω στό ὄραριο πού φοροῦν οἱ ἄγγελοι-διάκονοι, μέ πρῶτες σωζόμενες παραστάσεις στήν πρόθεση τῆς Ἁγίας Τριάδας στή Σοροότσι (1272-1276) στήν παλαιοσερβική γλῶσσα³⁹ καί στή Μητρόπολη Βέροιας στήν ἑλληνική γλῶσσα⁴⁰. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ τρεῖς πρῶτες λέξεις τοῦ ὕμνου ἀναγράφονται πάνω στό ριπίδια πού κρατοῦν οἱ ἄγγελοι-διάκονοι, ὅπως στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο στό Prilep, καί κατὰ τὸν 15ο αἰώνα στήν Κόκκινη Παναγία στήν Κόνιτσα⁴¹ καί στόν Ταξιάρχη στόν Πρινέ τῆς Κρήτης (1410) δίπλα στοὺς ἀγγέλους-διακόνους πάνω στόν κάμιο τῆς παράστασης.

Οἱ παραστάσεις τῶν ἀγγέλων-διακόνων στό εἰκονογραφικό θέμα τοῦ Μελισμοῦ φανεροῦν τήν ἐπίδραση τῶν λεγόμενων *Ὁραμάτων*, διαβάσματα ἰδιαίτερα δημοφιλῆ στίς μοναστικὲς κοινότητες⁴². Στή *Διήγηση* τοῦ Ἰωάννη Μόσχου *Εὐκρατᾶ Βίβλος ἢ λεγομένη Λειμῶν* (11ος;), ἡ παρουσία τοῦ ἀγγέλου εἶναι δεδομένη κατὰ τὴν τέλεση τῆς προσκομιδῆς τίς

37. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, PG 3, στ. 480· Ἰωάννης Μόσχος, PG 87, III, στ. 2856, 2860, 3088.

38. Γιά τὸν ὕμνο βλ. *Εἰσαγωγή* καί σσημ. 29-32· ἐπίσης *Τὰ ἐνεπίγραφα εἰλητὰ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν*, καί σσημ. 152-154.

39. Στήν Ἐκκλησία τοῦ Κράλη στή Studenica (1318/19) (εἰκ. 95) καί στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στόν Παντοκράτορα στή Dečani (1335-1348) (εἰκ. 153).

40. Στόν Χρυσόστομο στό Γεράκι, στόν Ἅγιο Βλάσιο στή Βέροια, στόν Ἅγιο Γεώργιο στό Staro Nagoričino (1316-1317), στόν Εὐαγγελισμό στή Gračanica (1319-1321), στήν Περίβλεπτο (ἀφ.) Μυστρά, στό Εἰσόδια στή Velučje (1377/78-1389), στόν Ταξιάρχη στήν Κάτω Καστανιά, στόν Ἅγιο Ἀνδρέα στό ἴδιο χωριό, στόν Ἅγιο Ἀνδρέα στήν Treska (1388/89) (εἰκ. 222).

41. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου μέ τίς Προεικονίσεις καί ὁ Μελισμός στήν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στήν Κόνιτσα», ΔΧΑΕΚΘ´ (2008), (τυπώνεται).

42. Γιά τὰ κείμενα βλ. κεφάλαιο *Λόγοι-Ὀμιλίαι-Κατηχήσεις-Διαλέξεις-Πατερικά*.

των γερόντων... ἐν τῷ ποιεῖν αὐτὸν τὴν προσκομιδὴν, ἀγγέλους ἐβλεπεν ἐκ τῶν δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἔξ εὐωνύμων ἱσταμένους⁴³. Ἄγγελος συλλειτουργεῖ με τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τοὺς διακόνους στὸ Ὅραμα μιᾶς ἑβραίας γυναίκας, στὸ κείμενο Ἀωννύμου, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰώνα⁴⁴. Ὄταν ἡ γυναίκα πλησίασε τὴν ἁγία τράπεζα, εἶδε μπροστά της λευκοφόρο ἄνθρωπο ἀπειροῦ κάλλους νὰ λειτουργεῖ, ἀφοῦ εἶχε δέσει τὸν ἐπίσκοπο σὲ κίονα τοῦ ἱεροῦ (!). Ὄταν ἦρθε ἡ στιγμή νὰ ὑψώσει ὁ ἄγγελος τὸν ἄρτο, ἡ γυναίκα εἶδε νὰ ὑψῶναι βρέφος καὶ νὰ τὸ μεταδίδει στὸν λαό⁴⁵. Ἐπίσης στὸ κείμενο ποὺ παρατίθεται στὸ Appendix τοῦ Παλλαδίου Ἐλενοπόλεως (14ος αἰ.), ὁ ἄγγελος τελεῖ μαζί με τὸν πρεσβύτερο τὴν πράξη τοῦ μελισμοῦ⁴⁶. Σύμφωνα με τὴν περιγραφή, ὅταν ὁ ἱερέας ἐτοιμαζόταν νὰ τελέσει τὴν κλάση τοῦ ἄρτου, ἕνας ἄγγελος κατέβηκε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ κρατώντας μάχαιρα καὶ θυσίασε τὸ παιδί⁴⁷. Συγγενικὴ εἶναι ἡ διήγηση καὶ σὲ Ὅραμα ἀπὸ τὴ Συναγωγὴ τοῦ Παύλου Ἐδεργετινοῦ (11ος αἰ.), κείμενο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ⁴⁸. Τρεῖς γέροντες βλέπουν ὡς βρέφος τὸν ἄρτο ποὺ βρίσκεται πάνω στὴν ἁγία τράπεζα καὶ ὅταν ὁ ἱερέας ἐτοιμάζεται νὰ τελέσει τὸν μελισμὸ, φτάνει ἀπὸ ψηλὰ ἄγγελος, ὁ ὁποῖος τελεῖ τὴν πράξη⁴⁹. Σὲ ἄλλο Ὅραμα ἀπὸ τὴν ἴδια συλλογὴ, ἡ περιγραφή εἶναι παραστατικότερη καὶ στὴν πράξη τοῦ μελισμοῦ δὲν συμμετέχει μόνον ἕνας ἄγγελος, ἀλλὰ πλῆθος ἀγγέλων κυκλῶναι τὴν ἁγία τράπεζα. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν δύο πανέμορφα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα τὴ στιγμή τοῦ μελισμοῦ τεμάχισαν τὸ παιδί καὶ ἐκένωσαν τὸ αἷμα του⁵⁰. Σὲ μεταγενέστερο ρωσικὸ Ὅραμα, ποὺ περιλαμβάνεται στὸν βίβλιον τοῦ ἁγίου Ἰωσήφ Voloskij (δεύτερο μιστὸ τοῦ 15ου αἰ.), ἐπεξηγεῖται ὅτι τὰ δύο μεγάλα πουλιὰ ποὺ ἄρπαξαν τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστὸ παιδί καὶ πέταξαν στὸν οὐρανὸ, δὲν ἦταν πουλιὰ ἀλλὰ ἄγγελοι⁵¹. Παρόμοιο περιεχόμενο ὑπάρχει καὶ σὲ ἑλληνικὸ κείμενο ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ ἔτος 1600⁵². Πολὺ πιθανὸν σχετικὲς διηγήσεις ἐπέδρασαν καὶ στίς μορφὲς τῶν ἱπτάμενων ἀγγέλων-διακόνων ποὺ εἰκονίζονται στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ.

Τὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις μιμοῦνται οἱ διάκονοι σύμφωνα με τὰ πατερικὰ κείμενα⁵³. Ἡ παρουσία τῶν διακόνων εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Λειτουργίας τοῦ Βασιλείου,

43. PG 87, III, στ. 3088-89.

44. Canart, «Trois groupes», 24 κ. ἑ. βλ. ἐπίσης *Le Museon*, 75 (1962), 109-129.

45. «...εἶδεν ἄνθρωπον λευκοφόρον, οὗ τὸ κάλλος διηγήσασθαι ἀδύνατον, ἐξελθόντα ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ λαβόντα τὸν ἐπίσκοπον καὶ δέσαντα αὐτὸν εἰς ἓν τῶν κίωνων καὶ αὐτὸν εἰσελθόντα καὶ λειτουργόντα μετὰ τῶν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων», βλ. Canart, «Trois groupes», 25, 36-39 κ. ἑ.

46. PG 65, στ. 156-160 (Appendix).

47. «...ἰδοὺ ἄγγελος κυρίου κατήλθεν ἐξ οὐρανοῦ ἔχων μάχαιραν, καὶ ἔθυσεν τὸ παιδίον καὶ ἐκένωσε τὸ αἷμα αὐτοῦ εἰς τὸ ποτήριον.. καὶ ὁ ἄγγελος ἐκοπτεν ἐκ τοῦ παιδίου μικρὰ μέρη», βλ. PG 65, στ. 157.

48. Προβληματισμὸς γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς Συναγωγῆς βλ. Λόγοι-Ὁμιλίαι-Κατηχήσεις-Διαλέξεις-Πατερικά, καὶ σημ. 139.

49. «...ᾤφθη αὐτοῖς ἄγγελος ἄνωθεν καταπτάς, καὶ μάχαιραν μετὰ χεῖρας ἔχων... τὸν θεῖον ἄγγελον ἐκ τῆς τοῦ βρέφους σαρκὸς τμήματα διακόπτοντα εἶχον ὄραν», βλ. Λαγγῆς, Ἐδεργετινός, τ. 4, 513 (9).

50. «...πλῆθος ἀγγέλων, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν παιδίον... καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι ἔστησαν κύκλῳ τῆς τραπέζης, τὸ δὲ παιδίον ἐπεκάθητο τῇ τραπέζῃ... τὰ δύο πρόσωπα εἰμένα τὰ θαυμαστά, προσελθόντα καὶ κρατῆσαντα τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας τοῦ παιδίου, καὶ ἡ κατεῖχον μάχαιρα σφάζαντας τὸ παιδίον», βλ. Λαγγῆς, Ἐδεργετινός, τ. 4, 515 (8-9).

51. Grolimund, «Die Darstellung», 318 κ. ἑ., σημ. 57, 58.

52. Π. Βοκοτόπουλος, «Οἱ μικρογραφίες ἑνὸς κρητικῶ χειρογράφου τοῦ 1600», ΔΧΑΕ Π' (1985-1986), 191-208, εἰδ. 202.

53. Ἐδτύχιος ΚΠόλεως, PG 87, III, στ. 3988· Γερμανὸς ΚΠόλεως, PG 98, στ. 393. Γιὰ τὸ ἔργο τῶν διακόνων, βλ. παραπάνω σημ. 5.

πού εικονίζεται στην Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος (1054 περ.) (εἰκ. 280)⁵⁴. Ἀπέναντι στὸν ἱεράρχη πού λειτουργεῖ μπροστά στὴν ἁγία τράπεζα, εικονίζονται δύο διάκονοι πού κρατοῦν ριπίδιο. Ἐντούτοις, ἡ συμμετοχὴ τῶν διακόνων στὸ θέμα τοῦ Μελισμού ἐντοπιζέται ἀρκετὰ ἀργὰ καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα σὲ ἐλάχιστες παραστάσεις⁵⁵. Στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Markon Manastir στὴ Sušica (1376/77 ἢ 1380/81) (εἰκ. 208), στὸ παρεκκλήσι τοῦ Πύργου στὴν Ἀνάληψη τῆς Ravanica (1385-1387), στὸν Σωτήρα στὸ Višni (εἰκ. 233), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Ρολῆ στὸ Νέφς-Ἀμαρίου στὴν Κρήτη (εἰκ. 263) καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Σειρικάρι τῆς Κρήτης (1427). Οἱ διάκονοι παρίστανται ὁλόσωμοι ἀκριβῶς δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα καὶ ἐλαφρὰ στραμμένοι πρὸς αὐτήν. Κατέχουν τὴ θέση πού συμμετρικὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ μορφή συλλειτουργοῦντος ἱεράρχη, ὅπως στὸ Markon Manastir καὶ στὸ Σειρικάρι, ἐνῶ μοναδικὴ εἶναι ἡ περίπτωση στὸν Σωτήρα στὸ Višni, στὴν ὁποία ὁ διάκονος βρίσκεται στὸ ἄκρο τῆς παράστασης. Ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφές ταυτίζεται ὁ διάκονος Στέφανος⁵⁶ στὸ Markon Manastir⁵⁷, στὸ παρεκκλήσι τοῦ Πύργου στὴ Ravanica⁵⁸ καὶ στὸν Σωτήρα στὸ Višni⁵⁹. Οἱ διάκονοι, ὅπως καὶ οἱ ἄγγελοι-διάκονοι φοροῦν τὰ καθιερωμένα τους ἄμφια⁶⁰. Στὴν παράσταση στὸ Markon Manastir πάνω στὸ ὄραριο τοῦ Στεφάνου⁶¹ διασώζεται ἡ ἐπιγραφή μὲ τρεῖς λέξεις ἀπὸ τὸν τρισάγιο ὕμνο, στοιχεῖο γνωστὸ ἀπὸ τὶς εἰκονίσεις τῶν ἀγγέλων-διακόνων, ὅπως προαναφέρθηκε. Ὁ διάκονος εἰκονίζεται μὲ παπαλήθρα, ἕνα θήσανο τριχῶν σὲ σχῆμα στεφάνης, πού σχηματίζεται στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὸ τρίχωμα πού ἔχει ἐναπομείνει μετὰ τὴν κουρά⁶². Ἡ παπαλήθρα κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης συμβολίζει τὸν ἀκάνθινο στέφανο ἀλλὰ καὶ τὸν στέφανο τῆς παρθενίας τῶν μοναχῶν⁶³. Ὁ Στέφανος κρατᾷ λιβανωτίδα καὶ κατζί (εἰκ. 208), ἕνα εἶδος καθιστοῦ θυμιατοῦ μὲ μακριὰ χειρολαβή, πού εἰκονίζεται γιὰ μοναδικὴ φορά σὲ παράσταση τοῦ Μελισμού, ἐνῶ συνηθίζεται σὲ νεκρικὲς σκηνές. Στὴν παράσταση στὸ Markon Manastir εὐστοχα εἰκονίστηκε ὁ Στέφανος νὰ κρατᾷ τὸ κατζί δίπλα στὴ μορφή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ, πού παρίσταται ὡρμος νεκρός⁶⁴.

54. Djurić, *Fresken*, 10.

55. Δὲν ἐντάσσονται στὸ θέμα οἱ περιπτώσεις τῶν διακόνων πού εἰκονίζονται μετωπικοὶ ἔξω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ στὸ Ν καὶ Β τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου ἢ στὶς ἀβαθεῖς κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ. Γιὰ τὶς περιπτώσεις αὐτές βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 68.

56. *Synax. CP*, 349-350.

57. Grozdanov, «Markon», 83.

58. Živković, *Ravanica*, δ.π., 53.

59. G. Subotić, *L' école de peinture d' Ohrid au XVe siècle*, Βελιγράδι 1980, 24.

60. Γιὰ τὰ ἄμφια τῶν διακόνων, στιχάριο, ἐπιμανίκια, ζώνη, ὄραριο, ἐπώμιο βλ. Ἰσιδωρος Πηλουσιώτης, *PG* 78, στ. 272· Εὐτύχιος ΚΠόλεως, *PG* 87, III, στ. 3988· Γερμανὸς ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 393· Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 712· βλ. ἐπίσης Ath. Papas, «Liturgische Gewänder», *RbK* V (1995), 741-775.

61. Γιὰ τὸ ὄραριο βλ. Γ. Σωτηρίου, «Τὸ ὄραριον τοῦ διακόνου ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν καταγωγὴν τῶν ἱερῶν ἄμφων τοῦ Ὁρθοδόξου κλήρου)», *ΕΕΘΣΠΑ* 1 (1926), 405 κ. ἑ· G. de Jerphanion, «La plus ancienne représentation de l' Orarion du Diacre», στὸ *La Voix des Monuments*, Ρώμη-Παρίσι 1938, 279 κ. ἑ· Ὁ Ἰδιος, «L' attribut des diacres dans l' art chrétien du Moyen âge en Orient», στὸ *La Voix des Monuments*, δ.π., 283 κ. ἑ.

62. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, 6 (1956), 5400· βλ. ἐπίσης Π. Παπαεναγγέλου, *Ἡ ἔξωτερικὴ ἐμφάνιση τοῦ κλήρου*, Θεσσαλονίκη 1967.

63. Βλ. *PG* 155, 869.

64. Σχόλια γιὰ τὴν παράσταση βλ. παραπάνω στὸ κεφάλαιο *Ἡ συνέχεια τῆς παράδοσης μὲ λεπτὲς διαφοροποιήσεις*.

Ἡ παράσταση τοῦ διακόνου στό θέμα τοῦ Μελισμοῦ ἀπορρέει ἀπό τή συμμετοχή του κατά τήν προσκομιδή καί τόν μελισμό. Ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων στήν *Προθεωρία* ἤδη ἀπό τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, τονίζει τή συμμετοχή τοῦ διακόνου κατά τήν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς⁶⁵, ἄν καί στό κείμενο τοῦ 12ου αἰώνα *Υπόμνησις... περί τῆς προσκομιδῆς* τίθεται ἡ ἐρώτηση ποιός ὀφείλει νά τελεῖ τήν προσκομιδή, ὁ ἱερέας παρόντος τοῦ διακόνου ἢ ὁ διάκονος. Τό ἐρώτημα πιστοποιεῖ μᾶλλον τή συμμετοχή τοῦ διακόνου στήν τέλεση τῆς προσκομιδῆς, παρόλο πού τοῦτο ἦταν ἀντίθετο μέ τὸ τυπικό τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας⁶⁶.

65. PG 140, στ. 429· βλ. Salaville-Nowack, «Le rôle du diacre», δ.π., 49-52· Schulz, *Die Liturgie*, 115, 140, 163.

66. Laurent, «Le rituel», 132, 174 κ. ἐ., 135, 280 καί σημ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΟΙ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΕΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ

1. Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΟΣ ΙΕΡΑΡΧΗ ΣΤΗΝ ΠΟΜΠΗ

Η παράσταση του Μελισμού, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελείται από δύο αναπόσπαστους άξονες στους οποίους ο κεντρικός είναι η άγια τράπεζα, πάνω στην οποία βρίσκονται τα τίμα δώρα ή ο εὐχαριστιακός Χριστός, και ο δευτερεύων οι άγγελιο-διάκονοι και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες¹. Οι ιεράρχες, πρὸς τιμὴ και στή μνήμη τῶν ὁποίων ἀφιερώνεται μερίδα ἀπὸ τὴν προσφορά, προβάλλονται ὡς διάδοχοι τῶν Ἀποστόλων και μεσολαβητές στή θέαση τοῦ θεοῦ κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας². Ὁ Χρυσόστομος τοποθετεῖ τοὺς ιεράρχες μεταξὺ οὐρανοῦ και γῆς, ὁ Σαμωνᾶς Γόζης μεταξὺ Θεοῦ και ἀνθρώπων και ὁ Γερμανὸς ΚΠόλεως θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία κατακοσμεῖται ἀπὸ τοὺς ιεράρχες³.

1.1. Ἡ μορφή τοῦ συλλειτουργούντος ιεράρχη

Οἱ ἐπίσκοποι, ἀρχιεπίσκοποι, πατριάρχες και πάπες ποὺ εἰκονίζονται στήν πομπή τοῦ Μελισμού, συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματός τους, τὸ ὁποῖο ἀναγράφεται συχνά μαζί με τὸ τοπωνύμιο τῆς ἐπισκοπῆς τους⁴. Στὶς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἐξίτηλες, οἱ μορφές ταυτίζονται ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους⁵. Οἱ πιὸ δημοφιλεῖς ιεράρχες στήν πομπή εἶναι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος⁶ και ὁ Μέγας Βασίλειος⁷, οἱ

1. Ἐκτενὴ ἀναφορά στὶς ἀπεικονίσεις τῶν ἱεραρχῶν ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια και στὰ εἰκονογραφικὰ σχήματα ποὺ πλασιάζονταν ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα μέχρι τὴν ἐμφάνιση τοῦ Μελισμού βλ. στὸ κεφάλαιο *Εἰσαγωγή: Τὸ εὐχαριστιακὸ-λειτουργικὸ μῆνυμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Μελισμού*.

2. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *PG* 155, στ. 289-292· Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, *PG* 5, στ. 668.

3. *PG* 56, στ. 131· *PG* 120, στ. 825 κ. ἔ.· *PG* 98, στ. 384 κ. ἔ.

4. Γιὰ τὶς παραστάσεις ἱεραρχῶν βλ. Ἄ. Μαντᾶς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος (843-1204)*, Ἀθήνα 2001, 135 κ. ἔ.· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 15-36.

5. Στοιχεῖα γιὰ τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἱεραρχῶν βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλλίου τοῦ Ρωμανοῦ», *ΕΕΒΣ* 1Δ' (1938), 393 κ. ἔ.· Ν. Β. Δραγδάκης, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1969, 1 κ. ἔ.· Walter, *Art*, 106 κ. ἔ.· Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσάτειρα», 309 κ. ἔ. Στὸ εἰκονογραφημένο Μηνολόγιο τοῦ 16ου αἰῶνα *Ikonenmalerbuch der Familie Stroganov*, Μόναχο - Autenried 1965, στὶς ἀπεικονίσεις τῶν ἱεραρχῶν ἀποδίδονται συχνὰ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα καθὼς και στὸ μεταγενέστερο κείμενο τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ *Περὶ τῆς ἐρημνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, Ἁγία Πετροῦπολις 1909 (ἐκδ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς).

6. *Synax. CP*, 217-220, 425· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλλίου», δ.π. 413· Δραγδάκης, *Εἰκονογραφία*, δ.π., 12 κ. ἔ, 17 κ. ἔ.

7. I. Martinov, *Annus Ecclesiasticus Graecoslavicus*, Βρυξέλλες, 1963, 57· *Synax. CP*, 595, 366· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλλίου», δ.π., 412 κ. ἔ.· Δραγδάκης, *Εἰκονογραφία*, δ.π., 8 κ. ἔ., 14 κ. ἔ.

όποιοι δὲν λείπουν σχεδὸν ἀπὸ καμιά παράσταση τοῦ Μελισμοῦ· ἀκολουθεῖ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος⁸, ἐνῶ τὴν τετράδα ἢ τὴν ἐξάδα τῶν ἱεραρχῶν ποὺ πλαισιώνει τὴν ἁγία τράπεζα ἀνάλογα μὲ τὴ δυνατότητα τοῦ χώρου, συμπληρώνουν κατὰ κανόνα ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας⁹, ὁ Νικόλαος Μύρων¹⁰ καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας¹¹. Μιὰ ξεχωριστὴ ὁμάδα μετὰξὺ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν συνιστοῦν οἱ τοπικοὶ ἱεράρχες, οἱ ὅποιοι τιμῶνται κατὰ κανόνα σὲ ναοὺς τῆς ἐπισκοπῆς τους ἢ γειτονικῶν ἐπισκοπῶν¹².

Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες παρίστανται στὴν πομπὴ τοῦ Μελισμοῦ στραμμένοι κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα καὶ κατὰ κανόνα ξετυλίγουν μὲ τὰ δύο χέρια τους ἀνοιχτὸ ἐνεπίγραφο λειτουργικὸ εἰλητό. Ἡ μορφή ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν παράσταση τῆς Λειτουργίας τοῦ Βασιλείου, ποὺ εἰκονίζεται ψηλὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος (1054 περ.), παράσταση ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν V. Djurić πυρῆνας τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Μελισμοῦ (εἰκ. 280)¹³. Στὴ μοναδικὴ αὐτὴ παράσταση γιὰ τὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία ὁ Βασίλειος εἰκονίζεται νὰ τελεῖ τὴν πρώτη του θεία λειτουργία μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα ξετυλίγοντας ἀνοιχτὸ ἐνεπίγραφο εἰλητό μὲ τὰ δύο χέρια του. Ὁ τύπος τοῦ συλλειτουργούντος ἱεράρχη σὲ πομπὴ ἐγινε γνωστὸς ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες στὴν ἀψίδα τῆς Παναγίας στὴ Veljusa (1080 περ.)¹⁴ καὶ στὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου στοῦ Κουτσοβέντη τῆς Κύπρου (1092-1113 ἢ 1110-1118)¹⁵, ἀλλὰ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅπως μαρτυρεῖται στὴν Παναγία Κοσμοσώτειρα τῆς Βήρας (1151/52) μὲ τὴ λαμπρὴ πομπὴ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ψηλὰ στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους τοῦ κυρίας ναοῦ¹⁶.

Σὲ ἐλάχιστες παραστάσεις τοῦ Μελισμοῦ οἱ ἱεράρχες ἀκολουθῶντας παλαιότερο πρότυπο παρίστανται ὅλοι μετωπικοὶ κρατῶντας κλειστοὺς κώδικες¹⁷. Μοναδικὴ εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ μετωπικοῦ ἱεράρχη ποὺ κρατᾷ σταυρὸ μάρτυρα στὴν Παναγία Σαμαρίνα στὸ Σαμάρι τῆς Μεσσηνίας (πρὶν τὸ 1191), ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς παραστάσεις μαρτύρων¹⁸. Σὲ ἐπαρχιακὰ μνημεῖα οἱ μετωπικοὶ ἱεράρχες βρίσκονται συνήθως στὸ τέλος τῆς πομπῆς ἀκολουθῶντας τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (εἰκ. 122)¹⁹. Ἡ ἀναλογία μετωπικῶν καὶ

8. *Synax CP*, 422 κ. ἐ. Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἐλπίου», ὅπ., 412· Δραχνάκης, *Εἰκονογραφία*, ὅπ., 11 κ. ἐ.

9. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, ὅπ., 46 κ. ἐ. *Synax CP*, 399, 647· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἐλπίου», ὅπ., 413.

10. *Synax CP*, 281-284· BHG, II, 139 κ. ἐ.

11. *Synax CP*, 399 κ. ἐ., 739· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἐλπίου», ὅπ., 413.

12. Tomeković, «Les évêques», 65-88· Konstantinidi, «Le message», 39-50.

13. Grabar, «Ste. Sophie», 262 κ. ἐ.

14. Djurić, *Fresken*, 10-12, 233 σημ. 3, εἰκ. 6· Miljković-Peprek, *Veljusa*, 157 κ. ἐ., σχ. I, πίν. VII. Βλ. καὶ Μαντᾶς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, ὅπ., 146 κ. ἐ.

15. C. Mango, «The Monastery of St. Chrysostomos at Koutsovendis (Cyprus) and Its Wall Paintings. Part I: Description with the collaboration of E. J. W. Hawkins and S. Boyd», *DOP* 44 (1990), 77, εἰκ. 71-78, πίν. Ια, β· Stylianou, *The Painted Churches*, 456 κ. ἐ., εἰκ. 275-276.

16. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», 307 κ. ἐ.

17. Στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὰ Ἑλληνικὰ Κέα, βλ. Δραχνάκης, *Εἰκονογραφία*, ὅπ., πίν. 2β· στὴν Παναγία Σαμαρίνα στὸ Σαμάρι, βλ. H. Grigoriadou-Cabagnols, «Le décor peint de l' église de Samari en Messénie», *CahArch* 20 (1970), εἰκ. 4-6· στὴ Σκήπη Κοριῆ στὴν Κοριῆ, βλ. Dj. Božković - R. Ljubinković «L' église rupestre de St.Pierre de Koriša», *Starinar* 7-8 (1956-57), εἰκ. 16· στὴν Τραπεζοῦντα στὴ Θεοσηπέαστο καὶ στὴ Μικρὴ Ἐκκλησία στὸ Καίμακλί (1421), βλ. G. Millet - D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, Λονδίνο 1936, εἰκ. 6, πίν. XVI(1), XLIV(2), XLV.

18. Ἀναγνωρίζεται ὁ Χρυσόστομος, βλ. Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἐκκλησια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 71 κ. ἐ., εἰκ. 27β.

19. Στοὺς Ταξιάρχες στὴν Γκοριτσά, βλ. Αἰ.μ. Μπακούρου, «Τοιχογραφίες ἀπὸ δύο ἀσκηταριὰ τῆς Λακωνίας», *Πρακτικὰ τοῦ 1ου Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν* (Μολάοι 1982), Ἀθήνα 1983,

συλλειτουργούντων ιεραρχών στις παραστάσεις αυτές είναι συνήθως ίση. Το φαινόμενο της απεικόνισης των μεταπικιών ιεραρχών οφείλεται για τὰ μὲν πρόωγα μνημεία στην ἀτολμία νὰ γίνει ἀποδεκτὸς ὁ νέος τύπος τοῦ συλλειτουργούντος ιεράρχη καὶ για τὰ μεταγενέστερα στή συντηρητικὴ διάθεση τοῦ ζωγράφου ἢ καὶ σὲ ἐκζήτηση²⁰. Ὄταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ιεραρχῶν ποὺ συλλειτουργοῦν πληθαίνει, τότε ἡ πομπή τους προεκτείνεται στοὺς πλαίνοις τοίχους τοῦ ἱεροῦ, στὰ ἐσωράχια τῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὰ παραβήματα ἢ στοὺς πεσσούς μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἱερό²¹, ἐνῶ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ στερεΐται τῆς συμμετοχῆς τῶν ιεραρχῶν μᾶλλον ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης χώρου²². Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα οἱ ἱεράρχες προβάλλονται κάτω ἀπὸ συνεχῆ γραπτὰ τόξα (εἰκ. 270, 274)²³, ἓνα εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο ποὺ θυμίζει τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου καὶ παραπέμπει στή ρήση τοῦ Χρυσοστόμου ὅτι ὁ θρόνος τῆς ἱερωσύνης ἰδρύεται στὸν οὐρανό²⁴.

Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ξετυλίγουν τὰ εἰλητὰ κατὰ κανόνα μὲ τὰ δύο χέρια τους. Σὲ μερικὰ μνημεία τοῦ 14ου αἰῶνα τὸ κατώτερο τμήμα τῶν εἰλητῶν ἀκουμπᾶ πάνω στήν ἀγία τράπεζα, ὅπως ἐνδεικτικὰ στήν Ἁγία Πελαγία στή Βιάννο τῆς Κρήτης (1360) (εἰκ. 194), καὶ σπανιότερα τὰ εἰλητὰ ἐλίσσονται μὲ ἐξεζητημένο τρόπο ἀνάμεσα στὰ χέρια τῶν ιεραρχῶν, ὅπως στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στήν Τρεσκα (1388/89) (εἰκ. 226-227). Σὲ λίγα μνημεία τῆς Κρήτης τὰ εἰλητὰ ποὺ κρατοῦν οἱ δύο ἱεράρχες ἀκριβῶς δίπλα στήν ἀγία τράπεζα, σχηματίζουν ἓνα εἶδος τόξου, ὅπως στὸν Ἅγιο Γεώργιο στοὺς Ἀνύδρους (1323) (εἰκ. 123) καὶ στήν Παναγία στὸ Κάδρο (εἰκ. 175). Μιὰ ἰδιαίτερη μορφή συλλειτουργούντος ἱεράρχη εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀντὶ νὰ ξετυλίγει εἰλητό, κρατᾶει κλειστὸ κώδικα σὲ μνημεία ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα (εἰκ. 85, 122, 152, 154, 239)²⁵, ἐνῶ εἶναι ὀψιμες οἱ σπάνιες παραστάσεις συλλειτουργούντων ιεραρχῶν ποὺ κρατοῦν ἀνοιχτὸ κώδικα καὶ διαβάξουν, ὅπως στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Καλενιὶ (1420)²⁶ καὶ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Βαλασαμόνερο τῆς Κρήτης²⁷. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα τὸ εἰλητό ποὺ κρατοῦν οἱ συλ-

(Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9), 415· στὸν Ἅγιο Προκόπιο στήν Καστάνια, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στή Μεσοπηνιακὴ Μάνη», ΠΑΕ 1980, 202· στὸν Ἅγιο Θεόδωρο στὸν Σπαστήρα Κυθήρων, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Ἐθνετήριο βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Κυθήρων*, Ἀθήνα 1997, εἰκ. 1, 4, 5· στή Μεταμόρφωση στὸ Κεράλι Κρήτης (1319/20) (εἰκ. 122)· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στή Režani (1370 περ.)· στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μπρίκι, βλ. Δρανδάκης, *Μάνη*, 113.

20. Εἰδικὰ για τὸ φαινόμενο στή Μάνη βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ Ἅγ. Μάμας στὸν Καραβᾶ Κούνου Μέσα Μάνης (1232)», *ΛακΣπουδ* 10 (1990), 145 σημ. 1, 146 σημ. 1· Μαντᾶς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*, ὁ.π., 147.

21. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτεια», 308 κ. ἑ.· βλ. ἐπίσης, R. Hamann Mac Lean-H. Hallenleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jhd.*, Giessen 1963-1976, πίν. 16-21, 23, 26, 29-31.

22. Βλ. κεφάλαιο *Ἡ διάρθρωση τῆς παράστασης καὶ οἱ τύποι τοῦ Μελισμοῦ*, σημ. 13.

23. Στήν Ἁγία Κυριακὴ στήν Κερατέα (1197/98)· στή Σκήπη Κοριῆσι στή Κοριῆσα· στή Σπηλιὰ Πεντέλης (1233/34), βλ. Μουρίκη, «Σπηλιὰ Πεντέλης», 84· στὸν Ἅγιο Γεώργιο στήν Πραστειὰ Χίου (1415) (εἰκ. 270)· στὸν Προφήτη Ἥλια στὸ Κάστρο τοῦ Γερακιοῦ, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθήνα 2001, 141, εἰκ. 275-276· στήν Παναγία Καθολικὴ στή Λάρδο Ρόδου (εἰκ. 274).

24. PG 56, στ. 130 κ. ἑ.

25. Στὸ κάτω Δ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σάββα Τραπεζούντας· στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸν Λειβαδᾶ Κρήτης (1292/93 ἢ 1295/96)· στή Θεοτόκο Ljeviška στήν Prizren (1309-1313) (εἰκ. 85)· στή Μεταμόρφωση στὸ Κεράλι Κρήτης (1319/20) (εἰκ. 122)· στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν Παντοκράτορα στή Dečani (1335-1348) (εἰκ. 152, 154)· στή «Λατινικὴ» ἐκκλησία στήν Prokuplje, βλ. D. Tasić, «Les peintures de l'Église médiévale de Procuplje», *ZLU* 3 (1967), εἰκ. 2-3· στήν Ἁγία Παρασκευὴ στὸν Διρό· στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Μουζάκη στήν Καστοριά (1383/84) (εἰκ. 239).

26. B. Živković, *Kalenic. Les dessins des fresques*, Beograd 1982, σχ. III, 9.

27. Στὸ Λειτουργικὸ εἰλητό τοῦ Σταυροῦ (1060-1070) ὁ Χρυσόστομος σὲ στάση τριῶν τετάρτων διαβάξει ἀνοιχτὸ κώδικα, βλ. A. Grabar, «Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures», *DOP* 8

λειτουργούντες Ιεράρχες είναι συχνά μισάνοιχτο και ένεπίγραφο (εικ. 103, 145, 163-164, 187, 268)²⁸ ή μισάνοιχτο και άγραφο (εικ. 110, XXII)²⁹.

Ίδιαίτερο συμβολισμό περιέχει ή μορφή του συλλειτουργούντος Ιεράρχη που βρίσκεται δίπλα στην άγια τράπεζα και εύλογεί με το δεξι χέρι δείχνοντας τα τίμια δάρα ή τον εύχαριστιακό Χριστό³⁰. Από τα τέλη του 12ου αιώνα στην παράσταση της Bezir-Ana-kilisse στο Belisirma οι δύο Ιεράρχες δίπλα στην άγια τράπεζα μονάχα εύλογούν, μια κίνηση που επαναλήφθηκε στη Θεοτόκο Ljeviška στην Prizren (1309-1313) (εικ. 85) και στη Θεοτόκο στη Donja Kamenica (1320-1330) (εικ. 136, XXXIX). Πιο συχνά, από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα οι Ιεράρχες εικονίζονται να λειτουργούν κρατώντας στο άριστερό χέρι κλειστό ή μισάνοιχτο ελλiptό, ενώ με το ελεύθερο δεξι χέρι εύλογούν (εικ. 26, 133, 195, LIX)³¹. Άρκετά συχνή είναι και ή μορφή του συλλειτουργούντος Ιεράρχη που ξετυλίγει το ελλiptό μόνον με το άριστερό χέρι, ενώ με το δεξι εύλογεί, μια στάση που αποτυπώθηκε προς το τέλος του 13ου αιώνα στον Άγιο Γεώργιο (N ναός) στο Λαθρίνο (εικ. 66), σε πολλά μνημεία του 14ου αιώνα στον έλλαδικό χώρο (εικ. 219, 221)³² και στη Σερβία (εικ. 149-150)³³ και σε μνημεία του 15ου αιώνα (εικ. 234, 253, 259, LXXIV, LXXVII)³⁴.

(1954), πίν. 126b· στην άψίδα της Θεοτόκου Ευεργέτιδας στη Studenica (1208/09) δ' Ιωάννης Έλεήμων μεταξυ των Συλλειτουργούντων Ιεραρχών χωρίς Μελισμό μισανοίγει κώδικα, βλ. V. Kašanin-V. Korać-D. Tasić-M. Šakota, *Studenica*, Βελιγράδι 1968, 76, 81.

28. Στην Παναγία Δαμιώτισσα στον Καλόξυλο Νάξου· στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1320 περ.) (εικ. 103)· στην άψίδα του Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (εικ. 145)· στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στο Lespovo (1346/47) (εικ. 163-164)· στον Ταξίαρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά (1359/60) (εικ. 187), βλ. Α. Όρλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ Δ'* (1938), 73· στην Άγια Έλεούσα στην Πρέσπα (1409/10) (εικ. 268).

29. Στον Άγιο Δημήτριο στον Λειβαδά Κρήτης (1292/93 ή 1295/96) (εικ. XXII)· στο διακονικό στο Καθολικό του Πρωτάτου (1300 περ.)· στην πρόθεση στον Άγιο Γεώργιο του Staro Nagoričino (1316-1317)· στον Ευαγγελισμό στην Gračanica (1319-1321) (εικ. 110)· στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στον Άξο Κρήτης· στην Καστοριά, στον Άγιο Νικόλαο Κυριτζη (1360 περ.) και στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα (1360 περ.) (;) στην Θεοτόκο Zauvska στο Zaupi (πρίν το 1361), βλ. C. Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid au XIVe siècle*, Άχρίδα 1980, εικ. 72· στη Θεοτόκο στο Τργοβίστε (1350-1380)· στην Κρήτη, στον Ιωάννη Βαπτιστή στην Κριτσά (1389/90) και στον Άγιο Γεώργιο στον Καλοχωραφίτη.

30. Todić, *Serbian Medieval Painting*, 148.

31. Στη Σπηλιά Πεντέλης (1233/34), βλ. Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 89· στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στη Θεοτόκο Ευεργέτιδα στη Studenica (1235 περ.) (εικ. 26)· στην Κρήτη, στη Μεταμόρφωση στο Κεφάλι (1319/20), στην Παναγία στο Δρύμωσκο (1317/18) και στην Άγια Παρασκευή στους Μέλαμπες (εικ. 133)· στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στον Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348)· στον Άγιο Νικόλαο Τζώτζα στην Καστοριά (1360 περ.)· στη Θεοτόκο Bolnička στην Άχρίδα (1368 περ.) (εικ. 195, LIX)· στην Άγια Σολομωνή στην Πάφο της Κύπρου· στην Κοίμηση Θεοτόκου στο Άλιβέρι στην Εύβοια (1393), βλ. Άρχιμ. Ί. Λιάπης, *Μεσαιωνικά Μνημεία Εύβοίας*, Άθήνα 1971, 134 κ. έ· στο Παλαιομονάστηρο της Άγίας Λαύρας (εικ. 247). Βλ. και παραπάνω σημ. 28 και 29.

32. Στην Κρήτη, στον Αρχάγγελο στο Κακοδίκι· στο παρεκκλήσι του Αγίου Αντωνίου στην Παναγία Κερά της Κριτσάς, βλ. Έ. Μπορμπουδάκης, *Παναγία Κερά. Βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κριτσά*, Άθήνα 1982, 53· στον Άγιο Γεώργιο Άποδούλου, βλ. Ί. Βολανάκης, «Ο εϊς Άποδούλου Άμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, Άθήνα 1981, II, πίν. 30 κ. έ· στην Άγια Πελαγία στη Βιάννο (1361)· στην Παναγία στην Κάντανο (εικ. 219)· στον Άγιο Δημήτριο στην Πρέσπα (εικ. 221).

33. Στον Άγιο Νικόλαο στο Veles (1308-1320), βλ. P. Miljković-Peprek, «Contributions aux recherches sur l' évolution de la peinture en Macédoine au XIIIe siècle», στο *L' art byzantin au XIIIe siècle. Symposium de Sopocani 1965* (έπιμ. V. Djurić), Βελιγράδι 1967, σχ. 4, εικ. 7· στην πρόθεση του Παντοκράτορα της Dečani (1335-1348) (εικ. 149-150)· στον Άγιο Πέτρο στην Πρέσπα (1360 περ.), βλ. B. Knežević, «L' église de St. Pierre à Prespa», *ZLU 2* (1966), 262· στον Άγιο Γεώργιο στη Rečani (1370 περ.), βλ. V. Djurić, «Monuments inconnus de la peinture serbe médiévale à Metohija (I)», *SKM II-III* (1963), 66.

34. Στον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Έλένης στην Άχρίδα (εικ. 234) και στο παρεκκλήσι της Άγίας Παρασκευής, βλ. Subotić, *Sveti*, σχ. 1, 8· στους Άγίους Τρείς στην Καστοριά (1401) (εικ. 253, LXXIV)· στην Κρήτη,

Λ. Πλατάνια, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός.

ΛΙ. Άγουλές, Κρήτη, Άγία Παρασκευή, Μελισμός.

LIII. Μαιεΐ, Θεοτόκος, άγίδα. Μελισμός, Νικόλαος, Ιωάννης
Έλεψμων.

LII. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος.

LIV. Μαιεῖς, Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, Ἐπιφάνιος.

LV. Καστοριά, "Άγιος Νικόλαος Κυρίτζη. Μελισμός, ό εϋχαριστιακός Χριστός.

LVI. Καστοριά, "Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα. Μελισμός.

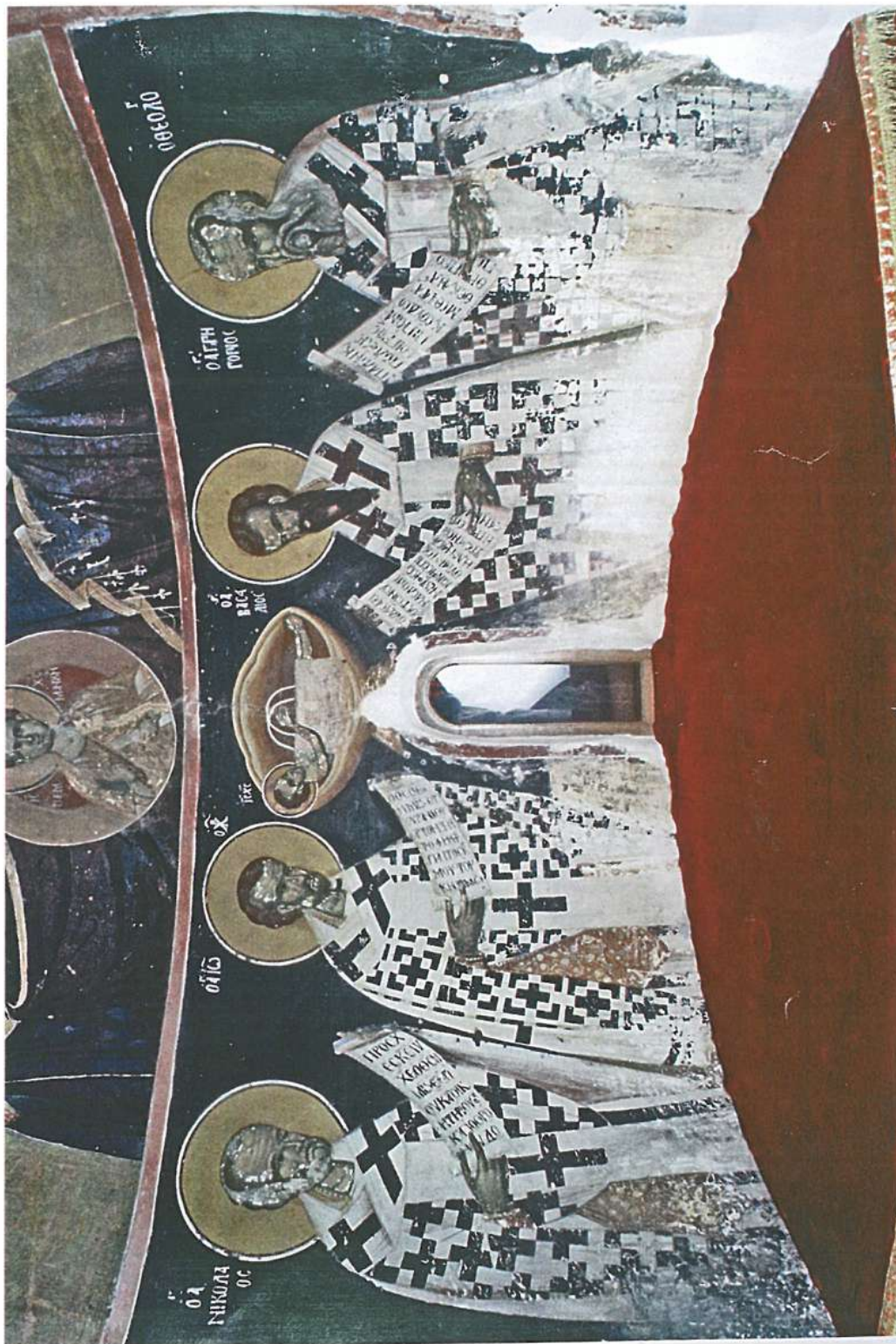
LVII. Καστοριά, "Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

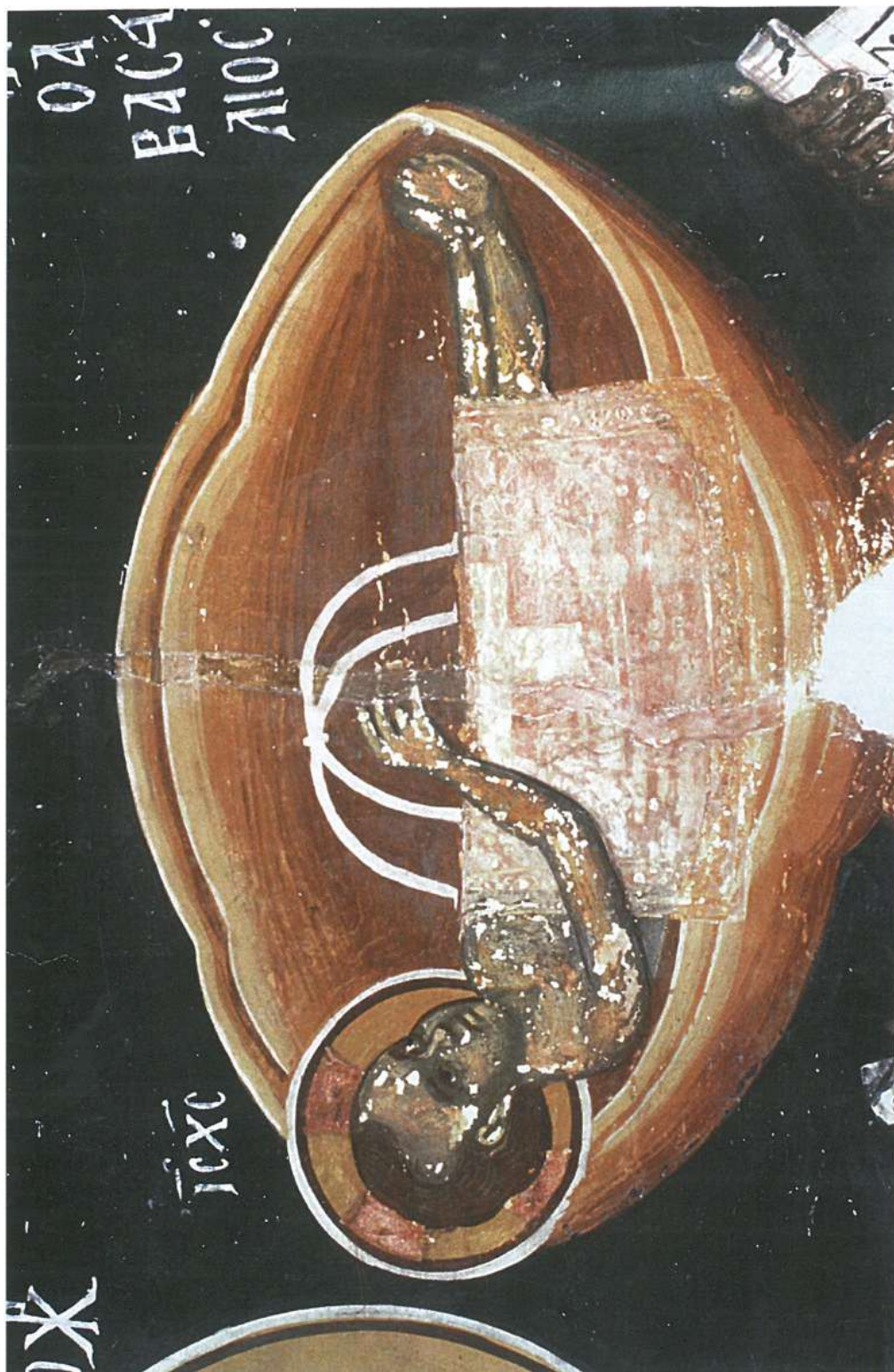
LVIII. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα.
Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

LIX. Ἀχρίδα, Παναγία Βολνίτσα. Μελισμός.

LX. Σέρρες, Μονή Προδρόμου, Παρεκκλήσι Γενεθλίον. Μελισμός.

LXI. Σέρρες, Μονή Προδρόμου, Παρεκκλήσι Γενεθίων. Μελισιός, ό ευχαριστιακός Χριστός.

Στις παραστάσεις Ιεραρχών που εύλογούν, αναγνωρίζονται σχεδόν πάντα ο Βασίλειος και ο Χρυσόστομος. Η κίνηση της εύλογίας των τιμών δώρων είναι απαραίτητη για τη μεταβολή και τον καθαγιασμό του άρτου και του οίνου σε σάμα και αίμα του Κυρίου, πράξη που τελείται με την επίκληση του Ἁγίου Πνεύματος³⁵. Σύμφωνα με το τυπικό της θείας λειτουργίας κατά την έτοιμασία των θείων δώρων ο ιερέας εύλογεί τον άρτο και τον οίνο και λέγει *Μεταβαλὼν τῷ πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ*³⁶. Η κίνηση της εύλογίας από τους Ιεράρχες τη στιγμή του καθαγιασμού, αποτελεί μία από τις διαφορές ανάμεσα στην ὀρθόδοξη και τη λατινική Ἐκκλησία³⁷. Κατά τους Λατίνους ο καθαγιασμός γίνεται με μόνες τις ἰδρυτικές φράσεις του Χριστού στον Μυστικό Δείπνο και όχι ὅπως πρεσβεύει το τυπικό της ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας με τη δύναμη του Ἁγίου Πνεύματος, τὴν εύλογία και τὴν ἕψωση τῆς κεφαλῆς του ιερέα³⁸. Η ἀνύψωση πρὸς τὰ ἔπάνω τῆς κεφαλῆς του Ιεράρχη ἐντοπίζεται στὸ θέμα του Μελισμού σὲ δύο μοναδικές παραστάσεις, ὅπως του Γρηγορίου Θεολόγου στὸν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο στὸ Arilje (1295/96)³⁹ και του Πέτρου Ἀλεξανδρείας στὴν Παναγία Φανερωμένη στὰ Φραγκουλιάνικα (1323/24) (εἰκ. 130-131)⁴⁰. Στὰ εἰλητά που κρατοῦν οἱ δύο Ιεράρχες στὶς τοιχογραφίες αὐτὲς ἀναγράφεται ἡ ἐπίκληση μετὰ τὸν καθαγιασμό ἐπιβεβαιώνοντας τὴ συγκεκριμένη στιγμή του καθαγιασμού⁴¹.

Σὲ ἐλάχιστες παραστάσεις του Μελισμού οἱ συλλειτουργοῦντες Ιεράρχες παρεκκλίνουν ἀπὸ τὸν κανόνα και δὲν κρατοῦν κώδικες ἢ εἰλητά. Στὸ παρεκκλήσι του Ἁγίου Δημητρίου στὸν Παντοκράτορα στὴ Dečani (1335-1348), ἀκριβῶς δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα εἰκονίζεται ἡ ἐπιβλητική μορφή του Ἀρσενίου I Σερβίας, που κρατᾶει με τὸ ἀριστερό του χέρι τὸ ποτήριο και με τὸ δεξιὸ εύλογεῖ (εἰκ. 152, 155)⁴². Η παράσταση του Ιεράρχη θὰ παρέμενε μοναδική στὸ θέμα του Μελισμού, ἀλλὰ σύμφωνα με τὴν ἀποκατάσταση τῆς φθαρμένης τοιχογραφίας στὸ διακονικό του Kalenderhane Djami στὴν ΚΠολη⁴³, ὁ ἀγνωστος Ιεράρχης που βρίσκεται δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα κρατᾶει ἐπίσης τὸ ποτήριο ἀποτυπώνοντας στιγμὲς ἀπὸ τὴ θεία λειτουργία⁴⁴. Μιὰ σπάνια περίπτωση εἶναι ἡ μορφή του συλλειτουργοῦντος Ιεράρχη που κρατᾶ σταυρὸ στὴ Θεοτόκο στὴ Donja Kamenica (1320-1330)⁴⁵, θυμίζοντας τὸν μετωπικὸ Ιεράρχη στὴν πρόωμη παρά-

στὴν Ἁγία Τριάδα στὴν Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης (εἰκ. 259, LXXVII), στοὺς Ἀρχαγγέλους στὸν Πιρινέ (1410), βλ. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Δ΄ Ἐπαρχία Σελίνου», *ΚρητΧρον* 22 (1970), εἰκ. 336.

35. Γερμανὸς ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 437· Γεννάδιος ΚΠόλεως, *PG* 160, στ. 380· Μάρκος Ἐφέσου, *PG* 160, στ. 1089· Νικόλαος Καβάσιλας, *PG* 150, στ. 368· ἐπίσης βλ. Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός», 181 κ. ἔ. Borgnert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226.

36. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 11, 12, 114, 115.

37. Χ. Ἀνδρουτσός, *Συμβολική*, Ἀθήνα 1930, 353-358· Ροδόπουλος, «Ὁ καθαγιασμός», 13-24, 39-57· Μπιλάλης, *Ὄρθοδοξία και Παπισμός*, 208-233.

38. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 108 και σημ. 32, 109· Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός», 181 κ. ἔ. Ψευδο-Δαμασκηνός, *PG* 95, στ. 401-402, 409· Μάρκος Ἐφέσου, *PG* 160, στ. 1079-1080.

39. Dr. Vojvodić, *Wall Paintings of the Church of Saint Achilleos in Arilje (The Monument, the Time when It Came into Being and Its Donor)*, Βελιγράδι 2005, πίν. 5.

40. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης», Ἀθήνα 1998, 52. Ἀναφορὰ κυρίως μεταβυζαντινῶν παραδειγμάτων, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ἰστιάας Εὐβοίας», Ἀθήνα 1986, 94 κ. ἔ. σημ. 62.

41. «Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράντου», βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 31, 331, 22· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 116, 5.

42. Β. Β. Ροποβιέ, «Fresco Program in the Chapel of St. Demetrius. The Sanctuary», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 321 κ. ἔ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Βυζάντιο και Σερβία. Μίμηση και πρωτοπορία στὴν εἰκονογραφία τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας (ἀρχὴ 13ου αἰ.-μέσα 14ου αἰ.)*, Ἀθήνα 2003 (Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν), 24, εἰκ. 12· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 433 κ. ἔ.

43. C. L. Striker-Y. Dogan Kuban, «Work at Kalender Camii in Istanbul: Second Preliminary Report», *DOP* 22 (1968), 189-192, εἰκ. 15-16.

44. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 9, 10, 14, 15, 81, 82, 141, 145, 147 κ. ἔ.

45. M. Corović-Ljubinković - R. Ljubinković, «Cirkva y Donja Kamenici», *Starinar* I (1950), 56.

σταση της Παναγίας Σαμαρίνας στο Σαμάρι. Στα μέσα του 14ου αιώνα στους Άγιους Αναργύρους στην Αχρίδα οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γρηγόριος Θαυματουργός και Κωνσταντίνος Καβάσιλας, σηκώνουν τα δύο χέρια τους σε στάση Ικεσίας (εικ. 170).

Σε όρισμένες παραστάσεις του Μελισμού δίπλα στην επιγραφή με το όνομα του συλλειτουργούντος ιεράρχη δηλώνεται και το αξίωμά του, μια συνήθεια γνωστή από τις παραστάσεις των μετωπικών ιεραρχών στην άψίδα της Αγίας Σοφίας Αχρίδος (1054 περ.)⁴⁶. Στο διακονικό του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά της Κρήτης, στα τέλη του 12ου αιώνα, δίπλα στον Πέτρο Άλεξανδρείας διαβάζεται η επιγραφή *ἀρχιεπίσκοπος* (εικ. 13), όπως επίσης για τον Βασίλειο και τον Χρυσόστομο στην Κοίμηση Θεοτόκου στον Αλίκαμπο (1315/16) (εικ. 114, XXXVI) και στην Παναγία στα Πλατάνια της Κρήτης (εικ. 172, L) και για τον Χρυσόστομο στην Αγία Παρασκευή στον Διρό⁴⁷, μνημεία του 14ου αιώνα. Σπάνια οι επιγραφές των ονομάτων των ιεραρχών συμπληρώνονται και από ειδικές εκφράσεις. Στη Σπηλιά της Πεντέλης (1233/34) πάνω από τα κεφάλια των τεσσάρων ιεραρχών, Νικολάου, Χρυσοστόμου, Βασιλείου και Γρηγορίου Θεολόγου, διαβάστηκαν οι επιγραφές: *ή βρούσις των θαυμάτων για τον Νικόλαο, ή φρόνησις για τον Χρυσόστομο, ή γνώσις για τον Βασίλειο και ή (κ)εν(ή) φ(ύ)σις ή ή εν(όρα)σις για τον Γρηγόριο*⁴⁸. Για τον Γρηγόριο έξιςου πιθανή είναι και ή ανάγνωσις ή (ξ)έν(η) φ(ύ)σις ή ή θεία φύσις⁴⁹. Στο κάτω Δ παρεκκλήσι του Αγίου Σάββα στην Τραπεζούντα διαβάστηκε δίπλα στον Χρυσόστομο ή επιγραφή *ή ξένη φύσις* και δίπλα στον Βασίλειο *ή φρόνησις*⁵⁰, εκφράσεις γνωστές στον ζωγράφο της Σπηλιάς στην Πεντέλη αλλά για διαφορετικούς ιεράρχες⁵¹. Οι εκφράσεις προέρχονται από τους ύμνους που ψάλλονται κατά την έορτή των συγκεκριμένων ιεραρχών⁵² και αποτελούν ένδειξη των λειτουργικών επιδράσεων στην εικονογραφία⁵³.

Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες στο θέμα του Μελισμού φέρουν την καθιερωμένη ένδυμασία των επισκόπων⁵⁴, που καταγράφηκε κυρίως στην *Έρμηνεία* του Συμεών Θεσσαλονίκης

46. Hamann Mac Lean-Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, δ.π., πίν. 1-4· S. Radojčić, «Prilozi za istoriju najstarijeg ohridskog slikarstva», *ZRVI* VIII, 2 (1964), 367-369.

47. Ν. Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», *ΠΑΕ* 1979, 173. Για άλλα δείγματα βλ. Konstantinidi, «Le message», 48, σμ. 82.

48. Οι ξέτιπλες επιγραφές διαβάστηκαν από την Ντ. Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 91 και τον Π. Λαζαρίδη, «Σπηλιά Νταβέλη. Ναοί Αγίου Νικολάου και Αγίου Στυργιδωνος», *ΑΔ* 28 (1973), Χρον. Β1, 69. Στην επιγραφή του Γρηγορίου ή Ντ. Μουρίκη διάβασε *ή κενή φύσις* και ό Π. Λαζαρίδης *ή ενόρασις*.

49. Στο ειλητό που κρατάει ό Βασίλειος στην άψίδα της Sta. Maria Antiqua αναγράφεται «...θεία φύσις...», βλ. De W. Grüneisen, *St. Maria Antiqua*, Ρώμη 1911, 439 κ. έ. Η λέξη *φύσις* περιέχεται δύο φορές σε στίχους του Δημητρίου Τρικλίνιου για τους Τρεις ιεράρχες, βλ. Σ. Εύστρατιάδης, *Άγιολόγιον της Όρθοδόξου Έκκλησίας*, Άθήνα (χωρίς χρον.), 75.

50. Millet-Talbot Rice, *Trebizond*, δ.π., 127.

51. Για ανάλογα παραδείγματα προσωνυμιών βλ. M. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut*, Βενετία 1962, 133, αριθ. 111· Ν. Β. Δρανδάκης, *Ό Έμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής*, Άθήνα 1962, 61-69. Σε μεταβυζαντινές παραστάσεις του Μελισμού, βλ. Γ. Γούναρης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Μαυροκίτισσας στην Καστοριά», *Μακεδονικά* 21 (1981), 10.

52. Στον έσπερινό της 6^{ης} Δεκεμβρίου ό Νικόλαος αποκαλείται *βρούσιν των θαυμάτων*, βλ. *Μηναϊον*, 32· στον έσπερινό της 25^{ης} Ιανουαρίου ό Γρηγόριος Θεολόγος αποκαλείται *βρούσιν θείας γνώσεως, θεολογίας την βρούσιν, πηγήν βρούσαν θείας φύσεως, φύσιν των βροτών και άυλον φύσιν*, βλ. *Μηναϊον*, 203, 204, 207, 208, 209· στην 1^η Ιανουαρίου ψάλλεται για τον Βασίλειο *έμνήθη...των όντων την γνώσιν*, βλ. δ.π., 10· στην 13^η Νοεμβρίου και 27^η Ιανουαρίου επαναλαμβάνεται *ή φρόνησις*, για τον Χρυσόστομο, βλ. στα αντίστοιχα *Μηναία*, 90 και 219.

53. Δρανδάκης, *Ό Έμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής*, δ.π., 66· Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 91· Walter, *Art*, 112 κ. έ.

54. Γενικά για την ένδυμασία των ιεραρχών βλ. Ath. Papas, «Liturgische Gewänder», *RbK* V (1995), 741-775· επίσης, Κ. Κουρκουλάς, *Τά Ιερατικά άμφια και ό συμβολισμός αυτών έν τη Όρθοδόξω έλληνική εκκλησία*, Άθήνα 1960· Τ. Papas, *Studien zur Geschichte des Messengewänder im Byzantinischen Ritung*, Μόναχο 1965· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 25-36.

(+1429)⁵⁵. Το πολυσταύριο φαιλόνιο⁵⁶ αποτελεί το χαρακτηριστικό ένδυμα των συλλειτουργούντων ιεραρχών. Το φαιλόνιο αναφέρεται στις πρώιμες γραπτές πηγές ως ένδεικτικό του πατριαρχη ΚΠόλεως ενώ στις μεταγενέστερες πηγές όλων των επισκόπων⁵⁷. Έντούτοις σε λίγες παραστάσεις του 14ου και του 15ου αιώνα οι συλλειτουργούντες ιεράρχες εικονίζονται με μονόχρωμα φαιλόνια, όπως ένδεικτικά στον Άγιο Βλάσιο στη Βέροια (είκ. 91), στον Άγιο Νικόλαο Βολνίcki στην Άχρίδα (είκ. 158), στο παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής στον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην ίδια πόλη και στον Άγιο Νικόλαο στο Μπρίκι της Μάνης. Χαρακτηριστικό του αξιώματος του ιεράρχη είναι επίσης το μαλακό έγχειριο, που αντικαταστάθηκε σταδιακά από το σκληρό ρομβοειδές έπιγονάτιο, αναφορά του οποίου υπάρχει σε γραπτή πηγή από τις αρχές του 13ου αιώνα⁵⁸. Η άπεικόνιση του έπιγονατίου εντοπίζεται σε παραστάσεις του Μελισμοῦ από τις αρχές του 14ου αιώνα, όπως στη Μεταμόρφωση στα Μεσκλά της Κρήτης (1303). Έντούτοις καθ' όλο τον 14ο αιώνα παράλληλα με το έπιγονάτιο εξακολουθεί να εικονίζεται και το μαλακό αναδιπλούμενο έγχειριο, όπως ένδεικτικά στην άφιδα του Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) και στην Παναγία στα Πλατάνια στην Κρήτη (είκ. 147, 172, XLIII-XLIV)⁵⁹.

Ο πατριαρχικός σάκος αναφέρεται από τον Θεόδωρο Βαλασαμῶνα (12/13ος αἰ.) ως ένδυμα μόνον των πατριαρχών της ΚΠόλεως, οι οποίοι το φορούν σε όρισμένες έορτές του έτους και μόνον από τον 15ο αἰώνα θεωρείται ένδυμα επιτρεπτό για τους αρχιεπισκόπους⁶⁰. Το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα επισκόπου που φοράει σάκο διασώζεται στην Περιβλεπτο στην Άχρίδα (1294/95), στην παράσταση του δλόσωμου μεταπικου Κωνσταντίνου Καβάσιλα Άχρίδος (είκ. 285)⁶¹. Στο θέμα του Μελισμοῦ μόνον ο Χρυσόστομος εικονίζεται να συλλειτουργεί φορώντας σάκο στην Άγία Σολομωνή στην Πάφο της Κύπρου (είκ. 206), που χρονολογείται κατά το τρίτο τέταρτο του 14ου αἰώνα, και αργότερα στον Τίμο Σταυρό στο Βαλασαμόνερο της Κρήτης (είκ. 277). Το άμοφόριο χαρακτηρίζει το επισκοπικό αξίωμα και ως έκ τούτου συνοδεύει πάντα τις μορφές των συλλειτουργούντων ιεραρχών⁶².

Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες στην παράσταση του Μελισμοῦ εικονίζονται κατά κανόνα άσκεπείς. Έξαιρεση αποτελούν οι περιπτώσεις του Κυρίλλου και του Πέτρου Άλεξανδρείας, του Σπυριδαινα Τριμυθοῦντος και του Σιλβέστρου Ρώμης. Είναι γνωστό ότι ο Κύριλλος Άλεξανδρείας κατά τή Γ' οικουμενική σύνοδο της Έφέσου (431) άπεκόμισε το προνόμιο να φέρει ειδικό κάλυμμα της κεφαλής⁶³. Στις περισσότερες άπεικονίσεις του ο Κύριλλος φέρει έν-

55. PG 155, 256 κ. έ.

56. Στοιχείο χρονολόγησης που χρήζει διεξοδικότερης μελέτης είναι ο σχεδιασμός και ή ποικιλία των σταυρών στα πολυσταύρια φαιλόνια, βλ. Δημητροκάλλης, 'Ο Άγιος Νικόλαος, δ.π., 78 κ. έ.

57. Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, 393· Θεόδωρος Βαλασαμῶν, PG 138, 989, 1020, 1021· Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87 III, 3988· Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, 869-872.

58. Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, 396· Νικηφόρος ΚΠόλεως, PG 100, 200· Θεόδωρος Βαλασαμῶν, PG 138, 988, 989· Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, 3988.

59. Για τή σταδιακή εμφάνιση του έπιγονατίου βλ. Δημητροκάλλης, 'Άγιος Νικόλαος, δ.π., 78 και σημ. 5, με πλούσια βιβλιογραφία.

60. Θεόδωρος Βαλασαμῶν, PG 138, 1020· Δημήτριος Χωματιανός, PG 119, 952· Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, 869-872.

61. Br. Todić, «Image symbolique de l'origine de l'Archevêché d'Ohrid dans l'église de la Vierge Peribleptos», στο *The Byzantine World: the Art of Constantinople and National Traditions, Marking 2000 Years of Christianity*, Μόσχα 2005, 372, είκ. 2.

62. Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, 393-394· Ίσιδωρος Πηλουσιώτης, PG 78, 272· Ψευδο-Σωφρόνιος, PG 87, III, 3988.

63. Θεόδωρος Βαλασαμῶν, PG 1048· Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, 716 κ. έ., 872· βλ. και Ch. Walter, «The Portrait of Jakov of Serres in London. Add. 39626. His place in Palaeologian Manuscript Illumination», *Zograf* 7 (1977), 65 κ. έ.· E. Piltz, *Kamelaukion et Mitra. Insignes byzantins imperiaux et ecclésiastiques*, Ονήραλα 1977, 54 κ. έ., 71· Walter, *Art*, 29, 104 κ. έ.· Δημητροκάλλης, 'Ο Άγιος Νικόλαος, δ.π., 96 κ. έ.

σταυρο σκουφάκι όμοιο με τό φαλόινό του, όπως ένδεικτικά στην Riza Bogorodice στη Bijela (είκ. 22), στον Εύαγγελισμό στο Karan (1340-1342) (είκ. 161) και στην Άγία Τριάδα στη Manasija (1407/08-1418) (είκ. 266, LXXXI). Όστόσο, όπως θά παρουσιαστεί άμέσως παρακάτω, ό Κύριός ός Άλεξανδρείας άναγνωρίζεται άσκεπής στον Άγιο Γεώργιο στον Μαλέα (είκ. 246). Τό προνόμιο του καλύμματος τής κεφαλής έπεκτάθηκε σε όλους τους πατριάρχες τής Άλεξανδρείας και έξ αυτού ό Πέτρος Άλεξανδρείας εικονίζεται με κάλυμμα κεφαλής στην πρόθεση του Άγίου Δημητρίου στο Markon Manastir στην Sušica (1376/77 ή 1380/81) (είκ. 208).

Ό Σπυρίδων σε όλες τες παραστάσεις του στον Μελισμό χαρακτηρίζεται από τό ψάθινο κάλυμμα τής κεφαλής⁶⁴, όπως ένδεικτικά στην Άγία Σολομωνή στην Πάφο τής Κύπρου (είκ. 205) ή στα Εισόδια τής Θεοτόκου στο Kalenic (1420) (είκ. 272, LXXXIV). Ό Σίλβεστρος, πάπας Ρώμης, εικονίζεται άσκεπής στον Εύαγγελισμό στο Karan (1340-1342) (είκ. 160), αλλά στην Άγία Τριάδα στη Manasija (1407/08-1418) φέρει μίτρα (είκ. 267, LXXXII)⁶⁵. Όρισμένοι συλλειτουργοϋντες ιεράρχες εικονίζονται με παπαλήθρα, χαρακτηριστικό τών διακόνων, χωρίς όμως νά άποτελεί άποκλειστικό στοιχείο τής μορφής τους⁶⁶. Από τά τέλη του 12ου αιώνα ό Χρυσόστομος εικονίζεται με παπαλήθρα, όπως ένδεικτικά στην Παναγία στα Μυριοκέφαλα τής Κρήτης (είκ. 2), στο παρεκκλήσι του Άγίου Νικολάου στον ναό τής Θεοτόκου Εϋεργέτιδας στη Studenica (1235 περ.) (είκ. 26) και στον Άγιο Νικόλαο τών Όρφανών στη Θεσσαλονίκη (είκ. 87, XXIX). Έπίσης οι Σέρβοι άρχιεπίσκοποι Άρσένιος I και Σάββας II εικονίζονται με παπαλήθρα στην άψίδα τής Άγίας Τριάδας στη Sopoćani (1272-1276) (είκ. 36-37, XVI-XVII) και ό Σάββας I στο παρεκκλήσι του Άγίου Δημητρίου στον Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (είκ. 154)⁶⁷.

1.2. Οι θέσεις που παίρνουν οι ιεράρχες στην πομπή

Η θέση στην όποία τοποθετείται κάθε ιεράρχης στην πομπή του Μελισμού ύποδηλώνει και τό προβάδισμά του στην επίσημη ιεραρχία⁶⁸. Ξεχωρίζουν οι θέσεις που σχετίζονται με τήν άγία τράπεζα, δηλαδή δίπλα τής στην άρχή τής πομπής ή μακριά τής στο τέλος τής πομπής.

Δίπλα στην άγία τράπεζα και στην άρχή τής πομπής συλλειτουργοϋν κατά κανόνα ό Βασίλειος και ό Χρυσόστομος. Η τοποθέτηση τών δύο ιεραρχών στην πρωτεύουσα αυτή θέση άπορρέει κυρίως από τήν ιδιότητά τους ως συγγραφέων τής θείας λειτουργίας. Έξαιρέσεις στον κανόνα άποτελοϋν οι περιπτώσεις στις όποιες ό ένας ή και οι δύο πατέρες τής Έκκλησίας έχουν άντικατασταθεί από άλλους ιεράρχες. Οι έξαιρέσεις αυτές είναι δυνατόν νά τακτοποιηθοϋν σε ομάδες.

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν οι παραστάσεις σε κύριες άψίδες ναών, στις όποιες έχει άντικατασταθεί ό ένας από τους δύο συγγραφείς τής θείας λειτουργίας. Ό Γρηγόριος Θεο-

64. Walter, «The Portrait of Jakov of Serres», ό.π., 67· Piltz, *Kamelaukion*, ό.π., 71· Young, «The Iconography», 97 σημ. 16· Walter, *Art*, 105.

65. Χωρίς κάλυμμα κεφαλής εικονίζεται ό Σίλβεστρος στην Παναγία Κοσμοσώτειρα στη Βήρα, βλ. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», είκ. 2. Έπίσης και ό Διονύσιος εκ Φουρνά δέν άναφέρει κάλυμμα κεφαλής, βλ. *Ερμηγεία*, ό.π., 154, 268, 292.

66. Για τήν παπαλήθρα βλ. στο κεφάλαιο Άγγελοι-διάκονοι, σϋράνιες δυνάμεις, διάκονοι και σημ. 62-63. Για παραδείγματα βλ. Δημητροκάλλης, «Ό Άγιος Νικόλαος, ό.π., 77 σημ. 2.

67. Τό πιο γνωστό πορτραίτο του Σάββα I με παπαλήθρα είναι εκείνο που σώζεται στον νάρθηκα τής Αναλήψεως στη Mileševa (1222-1228), βλ. στο *Sava Nemanjić-Saint Sava*, εικόνα μεταξύ τών σελίδων 8-9· Κωνσταντινίδη, *Βυζάντιο και Σερβία*, ό.π., 19, είκ. 11. Για τά μετωπικά πορτραίτα του Σάββα βλ. B. Todić, «The Monumental Portraits of St.Sava in Medieval Art», *SANU*, LXXXIX 8 (1998), 225-249.

68. Για τό προβάδισμα μεταξύ τών μητροπολιτών βλ. Άν. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, Άθήνα 1957, 138.

λόγος συλλειτουργεί δίπλα στην αγία τράπεζα με την ιδιότητά του ως ο τρίτος από τους Τρεις Ίεράρχες στα δύο μνημεία της Κρήτης, στην Παναγία στα Μυριοκέφαλα (εικ. 3-4, II) και στην άψίδα του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά (εικ. 12) ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα, ενώ ακολουθούν παραστάσεις σε μνημεία του 13ου (εικ. 44)⁶⁹, του 14ου (εικ. 58)⁷⁰ και 15ου αιώνα (εικ. 242)⁷¹. Άρκετά δίψιμα ο Ιωάννης Ήλεήμων Άλεξανδρείας⁷², προστάτης των φτωχών και των ταπεινών, που τιμάται ιδιαίτερα στον χώρο της Μακεδονίας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας ιδίως από τον 14ο αιώνα⁷³, παίρνει τη θέση του Χρυσοστόμου στην άψίδα του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη στην Καστοριά (1383/84)⁷⁴. Επίσης, κατά τον 15ο αιώνα ο Νικόλαος Μύρων, ο πιο δημοφιλής θαυματουργός άγιος, αναγνωρίζεται δίπλα στην αγία τράπεζα στον Άγιο Ιωάννη του Ρολόη στο Αμάρι της Κρήτης (εικ. 263), όπως και ο στυλοβάτης του δόγματος Αθανάσιος Άλεξανδρείας στον Άγιο Νικόλαο στο Μπρίκι.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι περιπτώσεις στις οποίες έχουν αντικατασταθεί και οι δύο συγγραφείς της θείας λειτουργίας στις θέσεις δίπλα στην αγία τράπεζα. Οι εξαιρέσεις αυτές εικονίζονται κατά κανόνα σε προθέσεις, διακονικά και παρεκκλήσια αλλά σπανιότατα σε κύριες άψιδες ναών. Στα τέλη του 12ου αιώνα στο διακονικό του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά της Κρήτης, ο Πέτρος Άλεξανδρείας⁷⁵ εικονίζεται να συλλειτουργεί δίπλα στην αγία τράπεζα (εικ. 13), ενώ η άπέναντι μορφή του Ιεράρχη είναι κατεστραμμένη. Την ίδια θέση κατέχει ο Πέτρος Άλεξανδρείας στο διακονικό του Καθολικού στο Πρωτάτο (1300 περ.)⁷⁶, στην πρόθεση του Αγίου Νικολάου στο Ljuboten (1344/45 περ.) (εικ. 162)⁷⁷ και στην πρόθεση του Αγίου Δημητρίου στο Markon Manastir στη Sušica (1376/77 ή 1380/81) (εικ. 208)⁷⁸. Στο Πρωτάτο στην αντίστοιχη θέση με τον Πέτρο Άλεξανδρείας δίπλα στην αγία τράπεζα, αναγνωρίζεται ο Αθανάσιος Άλεξανδρείας από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του⁷⁹, ενώ στο Ljuboten⁸⁰ και στο Markon Manastir από την επιγραφή του ονόματός του. Έχω τη γνώμη ότι η μορφή του κατεστραμμένου Ιεράρχη στο διακονικό του

69. Στους Αγίους Θεοδώρους Καφιόνας (εικ. 44), βλ. Drandakis, «Kaphiona», 165· στον Πρόδρομο στην Κάτω Καστανιά, βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ο ναός του Αγ. Γεωργίου στους Μολάους της Ήπιδου Λιμηράς», στο *Αντίφωνο*, 64· στον Άγιο Θεόδωρο στον Σπαστήρα Κυθήρων, βλ. Χατζηδάκης - Μπίθα, *Εύρετήριο*, δ.π., 185.

70. Στον Άγιο Παντελεήμονα στο Χαλκι Νάξου (εικ. 58) στη Μεταμόρφωση στα Πλεμενιανά Κρήτης, βλ. Στ. Ν. Μαδεράκης, «Μία εκκλησία στην επαρχία Σελίνου: Ο Χριστός στα Πλεμενιανά», *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Άγ. Νικόλαος 1981), Ηράκλειο 1986, II, 260, πίν. 4-6· στον Άγιο Νικόλαο στο Veles (1308-1320), βλ. Miljković-Perek, «Contributions aux recherches», δ.π., 270· στον Ταξιάρχη στην Κάτω Καστανιά, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Έ. Δωρρή - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στην Ήπιδου Λιμηρά», *ΠΑΕ* 1982, 426, πίν. 240α.

71. Στον Άγιο Γεώργιο στους Μολάους (εικ. 242), βλ. Κωνσταντινίδη, «Ο ναός του Αγ. Γεωργίου», δ.π., 64.

72. *Synax. CP*, 215-217.

73. E. Bakalova, «Cypriot Saints in Mediaeval Bulgarian Painting», *Πρακτικά του Ιου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία 1969), Λευκωσία 1972, II, 9 κ. έ.

74. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Άθήνα 1984, 108.

75. *Synax. CP*, 256-258. *BHG*, II, 197.

76. Grolimund, «Die Darstellung», 311.

77. Ștefănescu, «L' illustration», 437 κ. έ.

78. Grozdanov, «Markon», 83 κ. έ. εικ. 1-2.

79. Χατζηδάκης, «Εκ του Έλπίου», δ.π., 413· Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτεια», 310.

80. Την κατεστραμμένη σήμερα επιγραφή διάβασε ο P. N. Miljukov, «Christianskija drevnosti zapadnoj Makedonii», *IRAJK IV* (1899), 131, 150· βλ. και Ștefănescu, «L' Illustration», 437 κ. έ.

Ἁγίου Γεωργίου στὸν Κουρνᾶ ἦταν ἐπίσης τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας. Οἱ δύο ἱεράρχες εἶναι γνωστοὶ γιὰ τὴν πολεμικὴ τους ἐναντίον τοῦ Ἀρείου μὲ σκοπὸ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ δόγματος καὶ οἱ κοινὲς παραστάσεις τους στὸ θέμα τοῦ Μελισμού ὀφείλονται ἐπίσης στὸ γεγονός ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο πατριαρχεῖο.

Στὴν πρόθεση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὸ Ρεέ (1271-1272), δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα εἰκονίζονται οἱ τοπικοὶ ἱεράρχες Σάββας I καὶ Ἀρσένιος I, ὅπως καὶ στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν Παντοκράτορα στὴ Dečani (1335-1348), περιπτώσεις πού ἐξετάζονται παρακάτω κατὰ τὸν σχολιασμὸ τῶν τοπικῶν ἱεραρχῶν.

Στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Συμεῶν στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Soročani (1272-1276), δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα εἰκονίζονται ὁ Γρηγόριος Νεοκαισαρείας ἢ Θαυματουργός⁸¹ καὶ ὁ Νικόλαος Μύρων. Ὁ Πολύκαρπος Σμύρνης⁸² κατέχει τὴν ἴδια θέση στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino (1316-1317)⁸³ ἔχοντας ἀπέναντί του τὸν Σπυρίδωνα Τριμυθοῦντος, πιθανὸν γιὰ τὴν ἴδια θέση δὲν παρίστανται στὴν πομπὴ τῆς παράστασης τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν χωρὶς Μελισμό, σύνθεση πού καταλαμβάνει τὴν κύρια ἀψίδα τοῦ ναοῦ.

Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος⁸⁴ συλλειτουργεῖ δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα στὴν πρόθεση τοῦ Καθολικοῦ στὸ Χιλανδάρι (1321/22)⁸⁵ καὶ στὴν πρόθεση τοῦ Παντοκράτορα στὴ Dečani (1335-1348) (εἰκ. 149)⁸⁶. Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, δίκαια κατέχει τὴν ἐπίσημη θέση δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, γιὰ τὴν σύμφωνα μὲ τὸ Συναξάριο τῆς ΚΠόλεως εἶναι ὁ πρῶτος πού συνέγραψε τὴν θεία λειτουργία, τὴν ὁποία διδάχθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό. Στὴν πρόθεση τοῦ Χιλανδαρίου⁸⁷ ἀπέναντι στὸν Ἰάκωβο εἰκονίζεται ὁ Συμεῶν, ὁ συγγενὴς τοῦ Κυρίου⁸⁸, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ ὁ δεῦτερος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, ἔτσι ὥστε νὰ προβάλλονται οἱ πρῶτοι ἐπίσκοποι τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπεται καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς συνωνυμίας τοῦ ἁγίου Συμεῶν μὲ τὸν ἅγιο Συμεῶν Nemanja, πού μαζὶ μὲ τὸν γιό του ἅγιο Σάββα καὶ πρῶτο ἀρχιεπίσκοπο Σερβίας ὑπῆρξαν κτίτορες τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου⁸⁹. Στὴν πρόθεση τοῦ Παντοκράτορα τῆς Dečani⁹⁰ τὴν ἀντίστοιχη θέση πρὸς τὸν Ἰάκωβο Ἱεροσολύμων δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα κατέχει ὁ Τιμόθεος, ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἐφέσου⁹¹, ἱεράρχης πού εἰκονίζεται γιὰ μοναδικὴ φορὰ στὸν Μελισμό (εἰκ. 150).

Στὴν Κρήτη, στὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Ἄννας στὴν Παναγία Κερὰ τῆς Κριτσᾶς (1320 περ.)⁹² καὶ στὴν πρόθεση τῆς Παναγίας στὸν Μέρωνα (1400 περ.), οἱ ἱεράρχες Γρηγόριος Θεολόγος καὶ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας εἰκονίζονται δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα. Ἐπίσης, στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Παντοκράτορα στὴ Dečani (1335-1348)⁹³

81. *Synax. CP*, 230 κ. ἔ.

82. *Synax. CP*, 485· *BHG*, II, 212 κ. ἔ.

83. Todić, *Staro Nagoričino*, 74.

84. *Synax. CP*, 155, 157, 639, 782.

85. Todić, *Serbian Medieval Painting*, 352.

86. B. V. Popović, «Fresco Program in the Altar Area», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 88.

87. Todić, *Serbian Medieval Painting*, 352.

88. *Synax. CP*, 55, 625, 782.

89. D. Milosević, *Die Heiligen Serbiens*, Recklinghausen 1968, 9· D. Bogdanović-D. Djurić-D. Medaković, *Chilandar*, Βελιγράδι 1978, 36.

90. Popović, «Fresco Program in the Altar Area», ὁ.π., 89· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 432.

91. *Synax. CP*, 411 κ. ἔ., 785.

92. Μ. Χατζηδάκης, «Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη», *ΚρητΧρον* 6 (1952), 61 κ. ἔ.

93. B. V. Popović, «Fresco Program in the Chapel of St. Nicholas. The Sanctuary», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 309· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 432 κ. ἔ.

δίπλα στην αγία τράπεζα λειτουργεί ο Δωρόθεος Τύρου⁹⁴, ενώ η μορφή του Ιεράρχη στην αντίστοιχη θέση είναι κατεστραμμένη.

Σε δύο μόνο κύριες αφίδες ναών, στην Αγία Άννα στο Άμαρι της Κρήτης (1225 περ.) και στον Άγιο Γεώργιο στον Μαλέα (1400 περ.), έχουν αντικατασταθεί και οι δύο συγγραφείς της θείας λειτουργίας στις θέσεις δίπλα στην αγία τράπεζα. Για την περίπτωση της Αγίας Άννας γίνεται λόγος παρακάτω κατά την παρουσίαση των τοπικών Ιεραρχών.

Στην αφίδα του Αγίου Γεωργίου στον Μαλέα⁹⁵ δίπλα στην αγία τράπεζα παρίσταται συλλειτουργών ο Νικηφόρος ΚΠόλεως⁹⁶, που ταυτίζεται από την επιγραφή του. Ο όμοιογυγής και συγγραφέας κανόνων που συνέβαλε στον θρίαμβο των εικόνων εικονίζεται στη σημαντική αυτή θέση αντικαθιστώντας τον έναν από τους δύο συγγραφείς της θείας λειτουργίας, ενώ η δεύτερη παράσταση του Νικηφόρου στην πομπή του Μελισμού βρίσκεται στον Άγιο Νικήτα στο Çuğer (1320 περ.) σε όχι περιοπτη θέση (είκ. 105). Οι Ιεράρχες υπερασπιστές των εικόνων εικονίζονται σπάνια στο θέμα του Μελισμού⁹⁷. Η εξήγηση για την τοποθέτηση του Νικηφόρου ΚΠόλεως στην εξέχουσα θέση στον ναό του Μαλέα οφείλεται όπωσδήποτε στην ιδιότητά του ως συγγραφέα κανόνων και συγκεκριμένα του 13ου κανόνα του, ο οποίος αναφέρεται στη χρήση του ζέοντος ύδατος στον οίνο της θείας ευχαριστίας, ίδιον του βυζαντινού τυπικού⁹⁸. Εύστοχα επιλέχθηκε στον ναό του Μαλέα να εικονιστεί ο συγκεκριμένος Ιεράρχης δίπλα στην αγία τράπεζα, πάνω στην όποια βρίσκεται ξαπλωμένος ο ευχαριστιακός Χριστός θυόμενος, ώριμος νεκρός, από την πλευρά του όποιου εκπηδά τó αίμα και τó νερό⁹⁹.

Ένδιαφέρουσα είναι και η επιλογή του έτερου Ιεράρχη στην αντίστοιχη θέση δίπλα στην αγία τράπεζα στον ναό του Αγίου Γεωργίου (είκ. 246). Ο αδιάγνωστος Ιεράρχης, τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του όποιου αποκλείουν την ταύτισή του με κάποιον από τους δύο συγγραφείς της θείας λειτουργίας, εικονίζεται όμοιος με τόν Νικηφόρο¹⁰⁰. Η πιθανότερη εξήγηση είναι να παρίσταται ο Κύριλλος Άλεξανδρείας, μιά και ό Έλπιος (μέσα 9ου-μέσα 10ου αϊ.) περιγράφει τόν Νικηφόρο ως όμοιο με τόν Κύριλλο Άλεξανδρείας¹⁰¹. Ο Κύριλλος μπορεί να κατέχει αναντίρρηση τή θέση αυτή ως ένας από τους πιά δημοφιλείς Ιεράρχες στον Μελισμό, άφου συμπεριλαμβάνεται κατά κανόνα ανάμεσα στην έξάδα τών Ιεραρχών που πλαισιώνουν τήν αγία τράπεζα, ενώ η αναφορά του όνόματός του γίνεται κατά τίς έκφραήσεις της προσκομιδής σε όλα τά γνωστά Εύχολόγια του 13ου και 14ου αϊώνα¹⁰². Άν και ό γνωστότερος εικονογραφικός τύπος του Κυρίλλου Άλεξανδρείας είναι εκείνος κατά τόν όποιο φοράει τó χαρακτηριστικό κάλυμμα της κεφαλής, ύφίσταται και ό τύπος του άσκητη Κυρίλλου¹⁰³. Ο ζωγράφος του ναού

94. *Synax. CP*, 124,731 κ. έ.

95. Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό ύπόβαθρο», 174.

96. *Synax. CP*, 533 κ. έ., 723-726 Χατζηδάκης, «Έκ του Έλπίου», δ.π., 414.

97. Έχουν εικονιστεί έντούτοις στην Αγία Σοφία ΚΠόλεως μετωπικοί, βλ. C.Mango-E. J. W. Hawkins, «The Mosaic of Saint Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum», *DOP* 26 (1972), 26. Ο Έλπιος περιγράφει τόν Νικηφόρο και τόν Ταράσιο, βλ. Χατζηδάκης, «Έκ του Έλπίου», δ.π., 414.

98. *PG* 100, στ. 856 Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 137 σμ. 41· Schulz, *Die Liturgie*, 80 σμ. 46.

99. Βλ. στο κεφάλαιο «Η μεγάλη ύπέρβαση: Ο ευχαριστιακός Χριστός θυόμενος και ό ευχαριστιακός Χριστός μελισμένος.

100. Δρανδάκης και Συνεργάτες, «Έρευνα στην Έπίδαυρο Λιμηρά», δ.π., 464, πίν. 247β.

101. Χατζηδάκης, «Έκ του Έλπίου», δ.π., 414· Walter, *Art*, 106 κ. έ.

102. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3, 225, 234, 235· Walter, *Art*, 236, 237.

103. Στην Sta. Maria Antiqua και στις μικρογραφίες τών χειρογράφων *Sacra Parallela*, Par. gr. 923 (9ος αϊ.), Vat. gr. 1156 (11ος αϊ.) και Vat. gr. 666 (1110 περ.), βλ. R. Romanelli-P. J. Nordhagen, *Sta.*

του Μαλέα απέδωσε τον Κύριλλο Ἀλεξανδρείας ἄσκητῆ, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Ἑλπίος¹⁰⁴, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ὁποῖου γνῶριζε καὶ τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ Νικηφόρου ΚΠόλεως καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας¹⁰⁵. Ἄν οἱ παραπάνω συλλογισμοὶ γίνονιν ἀποδεικτοί, τότε πρόκειται γιὰ τὴ μία ἀπὸ τὶς σπάνιες περιπτώσεις, ὅπου στὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ καὶ δίπλα στὴν ἀγία τράπεζα δὲν εἰκονίζεται κανένας ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς τῆς θείας λειτουργίας, Βασίλειος ἢ Χρυσόστομος.

Στὴν πομπὴ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν τοῦ Μελισμοῦ περιλαμβάνονται συχνὰ οἱ δύο ἱεράρχες Σπυριδῶν καὶ Ἐπιφάνιος¹⁰⁶. Ὁ Σπυριδῶν Τριμυθοῦντος¹⁰⁷ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀγαπητοὺς ἱεράρχες καὶ ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμίνας ὑπῆρξε πιθανόν συγγραφέας τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων¹⁰⁸. Τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἱεραρχῶν ἐκφωνοῦνται κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς¹⁰⁹ καὶ ἡ ἐμβέλεια τῆς ἀγιότητάς τους στάθηκε οἰκουμενικὴ¹¹⁰. Οἱ ἱεράρχες ἀναφέρονται συχνὰ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ὡς τοπικοί¹¹¹. Οἱ εἰκονίσεις τους ὁμῶς δὲν περιορίζονται στὴν περιοχὴ τῆς ἐπισκοπῆς τους, ὅπως εἶναι ἡ συνήθεια γιὰ τοὺς τοπικοὺς ἱεράρχες¹¹². Ὁ Ἐπιφάνιος εἰκονίζεται ἐνδεικτικὰ στὸν Εὐαγγελισμό στὸ Karan (1340-1342) (εἰκ. 161) καὶ στὴν ἀψίδα τῆς Θεοτόκου στὸ Mateič (1348-1352) (εἰκ. 182, LIV) καὶ ὁ Σπυριδῶν στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Lesnovo (1346/47 περ.) (εἰκ. 166), στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Manasija (1407/08-1418) (εἰκ. 267, LXXXII) καὶ στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὸ Kalenič (1420) (εἰκ. 272, LXXXIV). Οἱ δύο ἱεράρχες εἰκονίζονται συχνότερα στὸ μέσον παρὰ στὸ τέλος τῆς πομπῆς τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν, ὅπου κατὰ κανόνα βρίσκονται οἱ τοπικοὶ ἱεράρχες.

Στὶς μοναδικὲς εἰκονίσεις τους στὸ θέμα τοῦ Μελισμοῦ ὁ Ταράσιος ΚΠόλεως¹¹³, ὁ Ὑπάτιος Γαγγρῶν¹¹⁴ καὶ ὁ Λέων Ρώμης¹¹⁵ βρίσκονται στὸ μέσον τῆς πομπῆς. Στὶς τελευταῖες θέσεις τῆς πομπῆς εἰκονίζεται ὁ Σίλβεστρος Ρώμης στὸν Εὐαγγελισμό στὸ Karan (1340-1342) καὶ στὴν Ἁγία Τριάδα στὴ Manasija (1407/08-1418) (εἰκ. 160, 267, LXXXII)¹¹⁶. Ὁ Ἐλευθέριος Ἰαλλυρικοῦ¹¹⁷, ὁ Ἀντίπας Περγάμου¹¹⁸, ὁ Εὐτύχιος ΚΠόλεως¹¹⁹, ὁ Γρηγόριος Διάλογος Ρώ-

Maria Antiqua, Ρώμη 1964, πίν. 43· K. Weitzmann, *The Miniatures of the Sacra Parallela, Parisinus Graecus 923*, Princeton 1979, 222 κ. ἑ.· I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the year 1453*, Λέιντεν 1981, εἰκ. 240.

104. Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλπίου», ὁ.π., 414.

105. Ἀσκητῆς εἰκονίζεται ὁ Κύριλλος στὸν Ἅγιο Πέτρο Γαρδενίτσας (1200 περ.), βλ. N. B. Δρανδάκης, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ «Ἁγ. Πέτρου» Γαρδενίτσας, στὸ Φέλια Ἐπὶ εἰς Γ. E. Μυλωνᾶν*, Ἀθήνα 1990, 95 καὶ σημ. 69, 70· ἐπίσης στὴν Ἁγία Θέλια στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Εὐβοίας, βλ. Λιάπης, *Εὐβοία*, ὁ.π., πίν. 88β· Δημητροκάλλης, *Ὁ Ἅγιος Νικόλαος*, ὁ.π., 101 κ. ἑ.

106. Γιὰ τοὺς δύο ἄγιους βλ. D. Mouriki, «The Cult of Cypriot Saints in Medieval Cyprus as Attested by Church Decorations and Icon Painting», στὸ *The Sweet Land of Cyprus. Papers given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham 1991)*, Λευκωσία 1993, 244 κ. ἑ.

107. *Synax. CP*, 303· *BHG*, II, 246 κ. ἑ.

108. *Synax. CP*, 675-677· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 199.

109. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 225· Walter, *Art*, 236.

110. Γιὰ τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ Ἐπιφανίου βλ. Cl. Rapp, «Epiphanios of Salamis: The Church Father as Saint», στὸ *The Sweet Land of Cyprus*, ὁ.π., 184-186.

111. Bakalova, «Cypriot Saints in Mediaeval Bulgarian Painting», ὁ.π., 7-9· Tomeković, «Les évêques», 65 κ. ἑ.

112. Konstantinidi, «Le message», 47 κ. ἑ. καὶ σημ. 79.

113. *Synax. CP*, 487 κ. ἑ.· *BHG*, II, 262· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλπίου», ὁ.π., 414.

114. *Synax. CP*, 223.

115. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, ὁ.π., 75 κ. ἑ.· *Synax. CP*, 471 κ. ἑ.

116. *Synax. CP*, 365 κ. ἑ.· *BHG*, II, 239.

117. *Synax. CP*, 307-310.

118. *Synax. CP*, 595.

119. *Synax. CP*, 587-590.

μης, πού θεωρείται συγγραφέας της λειτουργίας των Προηγιασμένων και εικονίζεται στην άψίδα στην Παναγία στον Μέρωνα της Κρήτης (είκ. 256, LXXVI)¹²⁰, αλλά και ο Βλάσιος Σεβαστείας¹²¹ και ο Ἀμβρόσιος Μιλάνου¹²², τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀναφέρονται κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς¹²³, τοποθετοῦνται πρὸς τὸ τέλος τῆς πομπῆς.

Συχνὰ παρατηρεῖται ὀρισμένοι ἱεράρχες νὰ εἰκονίζονται ὁ ἕνας δίπλα ἢ κοντὰ στὸν ἄλλον, φαινόμενο τὸ ὁποῖο ὑπόκειται σὲ περισσότερους τοῦ ἑνὸς παράγοντες. Μία αἰτία, ἴσως ἡ σοβαρότερη γιὰ τὶς τοποθετήσεις ἱεραρχῶν σὲ διπλανὲς θέσεις στὴν ἴδια πομπή, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀναφορά τῶν ὀνομάτων τους σὲ συνέχεια κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς προσκομιδῆς¹²⁴. Ἡ παράπλευρη εἰκόνιση τοῦ Νικολάου, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννη Ἐλεήμονος στὴν άψίδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Κουρνά της Κρήτης (μετὰ τὸ 1191) (είκ. 12), ὀφείλεται μᾶλλον στὸν λόγο αὐτό. Στὴν ἴδια συνήθεια ὑπακούει καὶ ἡ παράπλευρη εἰκόνιση στὴν πομπή τῶν τεσσάρων ἁγίων Γρηγορίων¹²⁵, Γρηγορίου Θεολόγου, Γρηγορίου Νύσσης¹²⁶, Γρηγορίου Θαυματουργοῦ καὶ Γρηγορίου τῶν Ἀκραγαντίνων¹²⁷. Οἱ τρεῖς πρῶτοι ἱεράρχες ἀναγνωρίζονται στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Kurbinovo (1191)¹²⁸, ἐνῶ εἶναι πιθανὸν νὰ παρίστανται οἱ τέσσερις ἱεράρχες στὸν Ἅγιο Ἀχίλλειο στὸ Arilje (1295/96)¹²⁹ καὶ στὴν άψίδα τῆς Θεοτόκου στὸ Mateič (1348-1352)¹³⁰.

Ἡ ὀμαδική παρουσία τῶν ἁγίων Γρηγορίων ὀφείλεται πιθανὸν καὶ στὴ δύναμη τοῦ κοινῶ ὀνόματός τους¹³¹. Συγγενική περίπτωση μοιάζει καὶ ἡ παράσταση τοῦ Κάρπου Βερούσιας¹³² δίπλα στὸν Πολύκαρπο Σμύρνης στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Βλασίου στὴ Βέροια (1315 περ.) (είκ. 91), ἐξαιτίας τοῦ σχεδὸν ὀμόηχου τῶν ὀνομάτων τους. Μία ἐξήγηση γιὰ τὴ μοναδική ἀπεικόνιση τοῦ Κάρπου στὸν Ἅγιο Βλάσιο εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρξε ἐπίσκοπος τῆς θρακικῆς Βερούσιας¹³³, πόλης συνώνυμης μὲ τὴ μακεδονικὴ Βέροια.

Τὸ ἑορτολόγιο φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε ἐπίσης τὴ θέση πού παίρνουν οἱ ἱεράρχες σὲ μετὰξὺ τους ἀλληλουχία¹³⁴. Ἡ καθιέρωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνεορτῆς τῶν Τριῶν Ἱε-

120. *Synax. CP*, 531 κ. ἑ., 530-534· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 199, 221.

121. *Synax. CP*, 457.

122. *Synax. CP*, 283.

123. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 225, 234· Walter, *Art*, 236 κ. ἑ.

124. Τοῦ Βασιλείου, Χρυσοστόμου, Ἀθανασίου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Νικολάου, Σπυρίδωνος, Ἀμφιλοχίου, Ἀμβροσίου, Ἐπιφανίου, Ἀβερκίου, Γρηγορίου Θαυματουργοῦ, Γρηγορίου Ἀκραγαντίνων, Γρηγορίου Νύσσης, Γρηγορίου Θεολόγου, Ἰωάννου Ἐλεήμονος, Βλασίου, Πολυκάρπου, Ἰακώβου Ἀδελφοθέου, Ἀχιλλείου. βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 3, 225, 234, 235· Walter, *Art*, 236, 237.

125. Οἱ Γρηγόριος Ἀρμενίας, Γρηγόριος Νύσσης, Γρηγόριος Θαυματουργός καὶ Γρηγόριος Ἀκραγαντίνων εἰκονίζονται μεταπικοὶ ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλον στὴν Παναγία Χαλκῆων (1028), ὁ Νύσσης καὶ ὁ Θαυματουργός στὴν Ἁγία Σοφία Κιέβου (1043-1046), ὁ Θαυματουργός καὶ ὁ Ἀκραγαντίνων ἀντικριστὰ στὸ Δαφνί, βλ. Walter, *Art*, 175 κ. ἑ., 236.

126. *Synax. CP*, 382 κ. ἑ.· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἐλπίου», ὀ.π., 413.

127. *Synax. CP*, 251 κ. ἑ.

128. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 78-90.

129. βλ. Vojvodić, *Wall Paintings of the Church of Saint Achilleos*, ὀ.π., 204, πίν. 5.

130. βλ. E. Dimitrova, *The Monastery of Matejče*, Σκόπια 2002, 298, πίν. XIV, XV.

131. Arch. S. Koukiaris, «La puissance du nom et l'art chrétienne», *Κληρονομία* 32 (2000) Α' -Β', 205.

132. *Synax. CP*, 709, 712, 787.

133. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς θρακικῆς Βερούσιας βλ. St. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Μόναχο 1985, 4 κ. ἑ.

134. Ἐπιδράσεις τοῦ Μηνολογίου στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἐντοπίζονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 13ου αἰῶνα, βλ. P. Mijović, *Ménologe. Recherches iconographiques*, Βελιγράδι 1973, 395 κ. ἑ. Στὸ Μηνολόγιο τοῦ 16ου αἰῶνα, *Ikonnmalerbuch der Familie Stroganov*, ὀ.π., δίνονται οἱ ἀκίνητες ἑορτὲς καὶ οἱ ἄγιοι τῆς ἡμέρας εἰκονίζονται σὲ σχέδιο. Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνά καταγράφει μόνον τὰ μαρτύρια τοῦ κάθε μήνα καὶ στὸν κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν δίνεται ἡ ἡμερομηνία ἑορτῆς ἐλαχίστων, βλ. *Ἐρμηνεία*, ὀ.π., 154-157, 189 κ. ἑ.

ραρχών από τον 'Αλέξιο Α' Κομνηνό τό έτος 1028¹³⁵, αφού οί άγιοι παρουσιάστηκαν σέ δραμα στον 'Ιωάννη Μαυρόποδα Εύχαΐτων¹³⁶, οδήγησε σέ ισότιμη λατρεία και στη δημιουργία της κοινής άπεικόνισής τους¹³⁷. 'Η συνορτή τους οδήγησε και στην παράπλευρη τοποθέτησή τους στην πομπή του Μελισμού¹³⁸. Όταν ο άριθμός των συλλειτουργούντων ιεραρχών της παράστασης υπερβαίνει τους δύο, τότε πάντα μαζί με τον Βασίλειο και τον Χρυσόστομο εικονίζεται ο Γρηγόριος Θεολόγος, όπως ένδεικτικά από τά τέλη του 12ου αιώνα στην Παναγία στα Μυριοκέφαλα της Κρήτης (εικ. 2-3)¹³⁹. Σέ συνορτή τιμώνται από την 'Εκκλησία ΚΠόλεως ο 'Αθανάσιος και ο Κύριλλος 'Αλεξανδρείας, ενώ ο 'Αθανάσιος 'Αλεξανδρείας και ο Γρηγόριος Νύσσης από την 'Εκκλησία των 'Ιεροσολύμων¹⁴⁰. Ο Γρηγόριος Νύσσης ακολουθεί τον 'Αθανάσιο μάλλον εξαιτίας της κοινής έορτής τους και παρεμβάλλεται μεταξύ των ιεραρχών του πατριαρχείου 'Αλεξανδρείας - 'Αθανασίου, Κυρίλλου και 'Ιωάννη 'Ελεήμονος- στην άψίδα του Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348)¹⁴¹. 'Ενδιαφέρουσα είναι και η παράσταση του Γρηγορίου Νύσσης στον 'Αγιο 'Αθανάσιο Μουζάκη στην Καστοριά (1383/84), όπου εικονίζεται ανάμεσα στον 'Ιωάννη 'Ελεήμονα και τον Κύριλλο 'Αλεξανδρείας μάλλον εξαιτίας της συνορτής του με τον επώνυμο άγιο του ναού¹⁴².

'Ιεράρχες που εικονίζονται σπάνια στο θέμα του Μελισμού παρίστανται δίπλα σέ κάποιον άλλον με τον όποιο τιμώνται τον ίδιο μήνα: ο 'Αμφιλόχιος 'Ικονίου¹⁴³ λειτουργεί δίπλα στον Πέτρο 'Αλεξανδρείας στον 'Αρχάγγελο Μιχαήλ στο Lesnovo (1346/47 περ.) (εικ. 167)· ο Κυπριανός 'Αντιοχείας¹⁴⁴ βρίσκεται μαζί με τον 'Αβέρκιο 'Ιεραπόλεως¹⁴⁵ στον Σωτήρα στο Kučevište (1331 περ.)¹⁴⁶. ο Μαρτίνος Ρώμης¹⁴⁷ δίπλα στον Συμεών, τον Συγγενή του Κυρίου στην πρόθεση της Θεοτόκου στο Mateič (1348-1352)¹⁴⁸. ο Δωρόθεος Τύρου¹⁴⁹ εξαιτίας της διπλής έορτής του, τον μήνα 'Οκτώβριο και τον μήνα 'Ιούνιο, βρίσκεται αντίστοιχα δίπλα

135. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, δ.π., 57· Μ. Γεδεών, *Βυζαντινόν έορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολις 1899, 66· Walter, *Art*, 111· επίσης, Δραυδάκης, *Εικονογραφία*, δ.π., 13 κ. έ.· Ch. Walter, «Pictures of the Clergy in the Theodore Psalter», *REB* 31 (1973), 240 σημ. 57· A. Cutler, «Liturgical strata in the Marginal Psalters», *DOP* 34/35 (1980-1981), 29 κ. έ.

136. Για την άπεικόνιση του δράματος βλ. Δραυδάκης, *Εικονογραφία*, δ.π., 13 κ. έ.· S. Dufrenne, «Quelques aspects de l' iconographie des peintures de Mistra au temps du Déspotat de Morée», στο *L' École de la Morava*, 29 σημ. 46· Walter, *Art*, 111.

137. Ch. Walter, «Biographical Scenes of the Three Hierarchs (S.Gregory, Basil, Chrysostom)», *REB* 36 (1978), 233-260. Για την παράσταση των Τριών 'Ιεραρχών μετωπικών βλ. Μπακούρου, «Τοιχογραφίες από δύο άσκηταριά της Λακωνίας», δ.π., 407-410.

138. 'Όπόσο, ο Βασίλειος, ο Χρυσόστομος και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ήδη πριν καθιερωθεί η συνορτή τους, εικονίζονται κοντά, όπως ένδεικτικά στην 'Αγία Σοφία στην ΚΠολη, βλ. Walter, *Art*, 172.

139. K. Gallas-K. Wessel-M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 91 κ. έ.

140. Εύστρατιάδης, *'Αγιολόγιον*, δ.π., 13, 264, 74.

141. Για τη σειρά των ιεραρχών βλ. Ρορονιέ, «Fresco Program in the Altar Area», δ.π., 81, εικ. 5-6· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 430 κ. έ., εικ. 354, 356.

142. Για τη σειρά των ιεραρχών βλ. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης, *Καστοριά*, δ.π., 108.

143. *Synax. CP*, 150, 248-250, 30.

144. *Synax. CP*, 97. Για τη σύγχυση Κυπριανού 'Αντιοχείας και Κυπριανού Καρχηδόνας βλ. Walter, *Art*, 88 σημ. 16.

145. *Synax. CP*, 153 κ. έ.

146. Για τη σειρά των ιεραρχών βλ. I. M. Djordjević, «Wandmalerei aus dem XIV. Jahrhundert in der Erlöser-kirche im Dorfe Kučevište», *ZLU* 17 (1981), 96 κ. έ.

147. *Synax. CP*, 599-602.

148. Για τη σειρά των ιεραρχών βλ. Dimitrova, *Mateiče*, δ.π., 109, εικ. 20, 21.

149. *Synax. CP*, 124, 731 κ. έ.

στόν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη¹⁵⁰ καί στόν Μητροφάνη ΚΠόλεως¹⁵¹ στό παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Παντοκράτορα στή Dečani (1335-1348)¹⁵².

Ἡ ἀδελφική συγγένεια τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὁδήγησε μᾶλλον στίς παράπλευρες παραστάσεις τους στόν Ταξιάρχη στό Μαρκόπουλο τῆς Ἀττικῆς¹⁵³. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης μπορεῖ νά ἀναγνωρισθεῖ στήν Ἁγία Παρασκευή στόν Διρό, ἐπειδή ἡ προσωπογραφία τοῦ ἱεράρχη ἔχει ἀποδοθεῖ μέ τά ἴδια χαρακτηριστικά τοῦ ἀποδόθηκαν καί στή μορφή τοῦ Βασιλείου¹⁵⁴, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μέ βεβαιότητα στήν ἴδια παράσταση ἀπό τήν ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματός του¹⁵⁵. Ἡ συγγένεια μεταξύ τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, τοῦ Συμεῶν Συγγενῆ τοῦ Κυρίου καί τοῦ Ἰούδα Συγγενῆ τοῦ Κυρίου¹⁵⁶, εἶναι μᾶλλον ἡ αἰτία γιά τήν παράπλευρη ἀπεικόνισή τους στήν πρόθεση τῆς Θεοτόκου στό Mateič (1348-1352) (εἰκ. 185)¹⁵⁷.

Στά κείμενα τοῦ Δομετιανοῦ γιά τή ζωή τοῦ Σάββα I Σερβίας¹⁵⁸, ὁ Σέρβος ἱεράρχης παραλληλίστηκε μέ τόν Ἰγνάτιο Θεοφόρο¹⁵⁹ καί μέ τόν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας. Ἡ φιλολογική αὐτή ἀναφορά φαίνεται ὅτι ἐπηρεάσε τίς παραστάσεις τοῦ Σάββα I σέ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως στήν ἀψίδα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στό Ρεε – μέ Συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες χωρίς Μελισμό- (1260 περ.), καί ἀργότερα στήν ἀψίδα τῆς Ἁγίας Τριάδας στή Sorocani (1272-1276) στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ¹⁶⁰. Στό Ρεε ὁ Σάββας συλλειτουργεῖ δίπλα στόν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας καί στή Sorocani δίπλα στόν Ἰγνάτιο Θεοφόρο (εἰκ. 35, XV)¹⁶¹.

Οἱ παρατακτικές ἀπεικονίσεις ἱεραρχῶν πού ἀνήκουν στό πατριαρχεῖο τῆς ΚΠόλεως εἶναι ἀρκετά συχνές στήν πομπή, δεδομένου ὅτι οἱ περισσότεροι ἱεράρχες πού εἰκονίζονται στό θέμα τοῦ Μελισμοῦ ἀνήκουν στό ἐν λόγω Πατριαρχεῖο. Ὡς ἐκ τούτου θά σχολιαστοῦν οἱ παραστάσεις στίς ὁποῖες συγκεντρώνονται ἱεράρχες ἄλλων πατριαρχείων. Ἡ αἰτιολογία τῆς ὁμαδικῆς παράστασης Ἰακώβου Ἀδελφοθέου, Ἰούδα Συγγενῆ τοῦ Κυρίου καί Μακαρίου Ἱεροσολύμων στήν ἀψίδα τῆς Θεοτόκου στό Mateič (1348-1352)¹⁶² εἶναι ὅτι ἀνήκουν στό πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων. Ἦδη στό παρεκκλήσι τῆς Παναγίας στή Μονή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη

150. *Synax. CP*, 101 κ. ἐ. Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλπίου», δ.π., 412.

151. *Synax. CP*, 727-730.

152. Γιά τή σειρά τῶν ἱεραρχῶν βλ. Ρορονιέ, «Fresco Program in the Chapel of St.Nicholas», δ.π., 309· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 432 κ. ἐ.

153. Βλ. Μ. Ἀσπρά-Βαρδαβάκη, «Οἱ βυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη στό Μαρκόπουλο Ἀττικῆς», *ΔΧΑΕΗ* (1975-1976), 201.

154. Γιά τήν ὁμοιότητα τῶν ἀδελφῶν βλ. *Synax. CP*, 382· Χατζηδάκης, «Ἐκ τοῦ Ἑλπίου», δ.π., 413· Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, δ.π., 21 σημ. 26· Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978, 17· Walter, *Art*, 106 κ. ἐ. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», 310. Ἐμφανέστατη ἡ ὁμοιότητα στήν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στό Staro Nagoričino (1316-1317) μέ Συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες χωρίς Μελισμό, βλ. Todić, *Staro Nagoričino*, εἰκ. 95, 97.

155. Γιά ἕνα διαφορετικό φυσιογνωμικό τύπο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης βλ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες*, δ.π., 17.

156. *Synax. CP*, 755-758.

157. Γιά τή σειρά τῶν ἱεραρχῶν βλ. Dimitrova, *Matejče*, δ.π., 109, 301, εἰκ. 21.

158. *Ἡ ζωή τοῦ Ἁγίου Σάββα* (1243) καί *Ἡ ζωή τοῦ Ἁγίου Συμεῶν Nemanja* (1264), βλ. V. Djurić, «Saint Sava de Serbie. Un nouveau Ignace Theophore et un autre Cyrille d' Alexandrie», *ZLU* 15 (1979), 95-99, 101 κ. ἐ. S. Radojčić, «Le personnage de Saint Sava d' après Domentijan», στό *Sava Nemanjić-Saint Sava*, 215 κ. ἐ.

159. *Synax. CP*, 329 κ. ἐ., 429 κ. ἐ.

160. Djurić, «Saint Sava de Serbie», δ.π., 101 κ. ἐ., εἰκ. 1-2.

161. Στά κείμενα τῶν νεώτερων βιογράφων του ὁ Σάββας δέν συνδέεται μέ τοὺς οἰκουμενικοὺς ἱεράρχες, ἔτσι ὥστε στά μνημεῖα τοῦ 14ου καί 15ου αἰώνα εἰκονίζεται ἀνεξάρτητος, βλ. Djurić, «Saint Sava de Serbie», δ.π., 100, 102.

162. Γιά τή σειρά τῆς πομπῆς βλ. Dimitrova, *Matejče*, δ.π., 109.

Θεολόγου στην Πάτμο (πρός τα τέλη του 12ου αί.) είχε εικονιστεί Ικανός αριθμός ιεραρχών του πατριαρχείου των Ἱεροσολύμων¹⁶³. Ἐνα πρόσθετο στοιχείο γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Μακαρίου Ἱεροσολύμων¹⁶⁴ στὴν ἀψίδα τῆς Θεοτόκου στὸ Μатеϊὶ, εἶναι ὅτι ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ἔφερε τὸ ὄνομα Μακάριος¹⁶⁵. Ἡ ὁμαδικὴ ἀπεικόνιση τῶν ιεραρχῶν, Ἀθανασίου, Κυρίλλου καὶ Ἰωάννη Ἐλεήμονος στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὴ Νερομάνα Αἰτωλίας (1372/73) φαίνεται ὅτι ὑπαγορεύτηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ιεράρχες ἀνήκουν στὸ πατριαρχεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας¹⁶⁶.

Στὶς τελευταῖες θέσεις τῆς πομπῆς τοῦ Μελισμοῦ τοποθετοῦνται κατὰ κανόνα ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων οἱ τοπικοὶ ιεράρχες Ἀχιλλεῖος Λαρίσης¹⁶⁷, Ἀνδρέας Κρήτης¹⁶⁸, Ἀρσένιος I Σερβίας¹⁶⁹, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης¹⁷⁰, Κλήμης Ἀχρίδος¹⁷¹, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Ἀχρίδος¹⁷², Σάββας I Σερβίας¹⁷³, Σάββας II Σερβίας¹⁷⁴ καὶ Τίτος Γόρτυνος¹⁷⁵. Οἱ παραστάσεις τῶν τοπικῶν ιεραρχῶν περιορίζονται σὲ μνημεῖα τοῦ χώρου τῆς ἐπισκοπῆς στὴν ὁποία ἀνήκουν ἢ γειτονικῶν ἐπισκοπῶν¹⁷⁶.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν τοπικῶν ιεραρχῶν στὴν πομπὴ ἀναβαθμίζει τὸ κῆρος τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκφράζει τὰ ἰδεολογικὰ μηνύματα τῆς ἐποχῆς, πού εἶναι ἡ προβολὴ καὶ ἡ σύνδεση τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὶς μεγάλες, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀποτελεῖ δήλωση τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος τῶν πιστῶν ἢ τοῦ αὐτοκέφαλου τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας¹⁷⁷. Οἱ τοπικοὶ ιεράρχες εἰκονίζονται νὰ συλλειτουργοῦν μαζὶ μὲ τοὺς οἰκουμενικοὺς πατέρες ἀκολουθώντας τὸ Κανονικὸ Δίκαιο τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἀκόμη καὶ ὁ πατριάρχης ΚΠόλεως εἶναι πρῶτος μεταξὺ ἴσων¹⁷⁸. Οἱ περισσότεροι τοπικοὶ ιεράρχες δὲν περιλαμβάνονται στὸ Συναξάριο τῆς ΚΠόλεως· τὸ ὄνομά τους ἀναγράφεται

163. Ντ. Μουρίκη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο», ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-1988), 209 κ. ἔ. Παρόμοια καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἀπεικόνισης τῶν ιεραρχῶν στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης, βλ. Α. Τσιτουρίδου, «Les fresques de l' église Saint-Panteleimon à Salonique», Ζογραφ 6 (1975), 14-20.

164. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, δ.π., 80· *Synax. CP*, 44, 171, 252 κ. ἔ.

165. Djurić, *Fresken*, 101· Dimitrova, *Matejče*, δ.π., 109, 315 (37).

166. Γιὰ τὴ σειρά τῆς πομπῆς βλ. Σ. Κίτσας, «Ἡ Μονὴ Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας», ΕΕΣΤΜ 3 (1971-1972), 36-38.

167. *Synax. CP*, 686.

168. *Synax. CP*, 730, 795· Ν. Τωμαδάκης, «Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η' - Γ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ Προκαθημένου αὐτῆς», ΕΕΒΣΚΔ' (1954), 71.

169. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, δ.π., 262.

170. *Tusculum-Lexikon, Griechischer und Lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters* (ed. W. Buchwald- A. Hohlweg- O. Prinz), Μόναχο 1963, 157 κ. ἔ. Ν. G. Wilson, *Οἱ λόγοι τοῦ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1991, 252 κ. ἔ. Β. Κατσαρός, «Εὐσταθίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης: Πρόλογος τῶν Πινδαρικῶν Παρεμβολῶν (35-38): Γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες», στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ προχριστιανικὴ ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 2006, 173-180 (ἔργον ἢ προηγουμένη βιβλιογραφία).

171. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, δ.π., 187 κ. ἔ. *Synax. CP*, 255.51· BHG, I, 118 κ. ἔ. I. Snegarov, «Les sources sur la vie et activité de Clement d' Ohrida», *Byzantinoslavica* 1962, I, 79-115.

172. I. Snegarov, *Istorija na Ohridskata arhiepiskopija*, Σόφια 1924, I, 211, 280-283.

173. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, δ.π., 43 κ. ἔ. BHG, II, 260.

174. Martinov, *Annus Ecclesiasticus*, δ.π., 66.

175. *Synax. CP*, 921-924· Τωμαδάκης, «Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης», δ.π., 72 κ. ἔ.

176. Γιὰ τοὺς τοπικοὺς ιεράρχες βλ. Tomeković, «Les évêques», 65 κ. ἔ. Konstantinidi, «Le message», 39 κ. ἔ.

177. Todić, «Sporočani», 467, 469.

178. Ἀ. Ἀλιβιζάτος «Τὸ Κανονικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 18 (1940), 38.

μόνο στις σημειώσεις χωρίς να παρέχονται περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο τους, αν και όρισμένοι τιμούνταν ως άγιοι πριν από την επίσημη ανακήρυξή τους¹⁷⁹.

Σύμφωνα με τον κανόνα, ο Άχιλλειος Λαρίσης βρίσκεται στην προτελευταία θέση της πομπής του Μελισμού στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbino (1191) (εικ. 11, IV), θέση που διατηρήθηκε και στον Ευαγγελισμό στο Karan (1340-1342) (εικ. 161), στον Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη στην Καστοριά (1383/84) (εικ. 239) και στους Άγιους Κωνσταντίνο και Έλένη στην Άχριδα (1400 περ.). Η πιθανή αναγνώριση του Άχιλλείου μπροστά από τον Κύριλλο Άλεξανδρείας και τον Γρηγόριο Ακραγαντίνων στην πομπή των ιεραρχών στον Άγιο Άχιλλειο στο Arilje (1295/96)¹⁸⁰, αιτιολογείται από την ιδιότητά του ως επώνυμου άγιου του ναού. Ο Άχιλλειος είναι από τους ελάχιστους τοπικούς ιεράρχες το όνομα του οποίου αναφέρεται στην ακολουθία της προσκομιδής¹⁸¹. Στις τελευταίες θέσεις της πομπής στην άψίδα της Αγίας Τριάδας στη Soročani (1272-1276) βρίσκονται οι τρεις Σέρβοι ιεράρχες, Σάββας I (εικ. 35, XV), Άρσένιος I και Σάββας II (εικ. 36-37, XVI-XVII)¹⁸². Με την απεικόνιση των τριών Σέρβων ιεραρχών ανάμεσα στους δεκατέσσερις οικουμενικούς πατέρες της Έκκλησίας στη Soročani επιδιώκεται ο τονισμός της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής της Σερβίας¹⁸³. Η ιδέα αυτή βρήκε πρόσφορο έδαφος σε μεταγενέστερα μνημεία της Κύπρου¹⁸⁴.

Ο Κωνσταντίνος Καβάσιλας Άχρίδος βρίσκεται πάντα στην τελευταία θέση της πομπής, όπως στον Άγιο Ιωάννη Kaneo στην Άχριδα (1280-1290 περ.), στην πρόθεση του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1317) (εικ. 93), στο παρεκκλήσι του Προδρόμου στην Αγία Σοφία Άχρίδος (1347-1350) και στους Άγιους Αναργύρους στην ίδια πόλη (εικ. 170). Ο Κλήμης Άχρίδος προηγείται του Καβάσιλα στην πρόθεση του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1317) (εικ. 94) και είναι προτελευταίος στον Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη στην Καστοριά (1382/83) (εικ. 239). Είναι συχνές οι κοινές παραστάσεις των δύο ιεραρχών, Κλήμη και Καβάσιλα, με γνωστότερη την πρωιμότερη μεταωπική παράστασή τους στον ναό της Περιβλέπτου στην Άχριδα (1294/95) (εικ. 285)¹⁸⁵. Η κυρίαρχη αιτιολογία για τα κοινά πορτραίτα των δύο ιεραρχών είναι ότι ο Κωνσταντίνος Καβάσιλας συνέγραφε κανόνα στη μνήμη του Κλήμη¹⁸⁶.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης παρίσταται τελευταίος στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1320 περ.) (εικ. 107), ενώ ο Τίτος Κρήτης εικονίζεται προτελευταίος στον Άγιο Ιωάννη Βαπτιστή στην Κριτσά της Κρήτης (1389/90). Η παράσταση του Ανδρέα Κρήτης στο Čučer (εικ. 106), μνημείο εκτός της επισκοπής του, αιτιολογείται μάλλον από τη σημαντική ιδιότητά του ως συγγραφέα του Μεγάλου Κανόνος¹⁸⁷.

Ελάχιστες είναι οι παραστάσεις του Μελισμού στις οποίες οι τοπικοί ιεράρχες εικονίζονται άκριτως δίπλα στην αγία τράπεζα¹⁸⁸. Στην άψίδα της Αγίας Άννας στο Άμარი

179. Α. Άλιβιζάτος, «Η αναγνώριση των αγίων εν τη Όρθοδόξω Έκκλησία», *Θεολογία* 19 (1941-1948), 44, 50 κ. έ. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, δ.π., 62 κ. έ.

180. Vojnodić, *Wall Paintings of the Church of Saint Achilleos in Arilje*, δ.π., 222, πίν.6.

181. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 235· Walter, *Art*, 237.

182. Todić, «Soročani», 465.

183. Todić, «Soročani», 471 κ. έ.

184. Konstantinidi, «Le message», 46-48, εικ. 5-6.

185. Για τους δύο ιεράρχες και τις κοινές εικονίσεις τους βλ. Todić, «Image symbolique de l'origine de l'Archevêché d'Ohrid», δ.π., 372 κ. έ., όπου η σχετική βιβλιογραφία.

186. R. Ljubinković και M. Čorović- Ljubinković, «La peinture médiévale à Ohrid, Musée National d'Ohrid», *Recueil de Travaux, Éd. Spéciale*, Άχριδα 1961, 114, άποψη που ακολουθούν όλοι οι μελετητές, βλ. Todić, «Image symbolique», δ.π., 372 και σημ. 29, 31.

187. Π. Τρεμπέλας, *Έκλογή Έλληνικής Όρθοδόξου Ύμνογραφίας*, Άθήνα 1949, 153 κ. έ.

188. Konstantinidi, «Le message», 41, 50.

της Κρήτης (1225 περ.)¹⁸⁹, δίπλα στην άγια τράπεζα συλλειτουργούν οι δύο ιεράρχες της Κρήτης, Τίτος και Άνδρέας (εικ. 23). Πρόκειται για μία εικαστική ενθύμηση ότι η επισκοπή της Κρήτης έχει αποστολική διαδοχή και ότι το ποιμνίο της εξακολουθεί να είναι προσηλωμένο στην ορθόδοξη Έκκλησία¹⁹⁰. Η άπεικόνιση του Σάββα Ι και του Άρσενίου Ι στην πρόθεση των Άγιων Άποστόλων στο Ρεέ (1271-1272)¹⁹¹ δίπλα στην άγια τράπεζα, είναι μία δήλωση του αυτοκέφαλου της σερβικής Έκκλησίας και της νόμιμης συνέχισής της, αφού ο Σάββας υπήρξε ιδρυτής της και πρώτος αρχιεπίσκοπος, ενώ ο Άρσένιος διάδοχος του Σάββα και ιδρυτής της μονής των Άγιων Άποστόλων (εικ. 32-33, XI-XII). Η επανάληψη της παράστασης των δύο ιεραρχών σε αντίστοιχη θέση στο παρεκκλήσι του Άγιου Δημητρίου στον Παντοκράτορα στη Dečani (1335-1348) (εικ. 154-155)¹⁹² ακολουθεί το γενικό εικονογραφικό λεξιλόγιο που κυριάρχησε με την ανακήρυξη του κτίτορα Στέφανου Dušan σε αυτοκράτορα και την ανύψωση της σερβικής αρχιεπισκοπής σε πατριαρχείο¹⁹³.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις στο εικονογραφικό θέμα του Μελισμού, ή πλειοψηφία των συλλειτουργούντων ιεραρχών που μετέχουν στην πομπή εκπροσωπεί το πατριαρχείο της ΚΠόλεως· έπεται η εκπροσώπηση των πατριαρχείων Άλεξανδρείας, Άντιοχείας, Ίεροσολύμων, Ρώμης και τοπικών αρχιεπισκοπών. Στην Άγια Σοφία Άχρίδος (1054 περ.), μνημείο σταθμό για την επιλογή και τη θέση των ιεραρχών στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού, είχαν ήδη παρασταθεί στην κατώτερη ζώνη του ημικύλινδρου της άψίδας και των παραβημάτων μετωπικοί ιεράρχες όλων των πατριαρχείων καθώς και τοπικοί ιεράρχες¹⁹⁴. Έναν αιώνα αργότερα στην Παναγία Κοσμοσώτειρα στη Βήρα (1151/52) οι μόνον παραστάσεις των συλλειτουργούντων ιεραρχών προβλήθηκαν ψηλά στα τύμπανα της βόρειας και νότιας κεραιάς του κυρίου ναού, ενώ των μετωπικών ιεραρχών περιορίστηκαν στο διακονικό. Άπό τις αποσπασματικά σωζόμενες παραστάσεις των συλλειτουργούντων ιεραρχών οι μορφές που είναι δυνατό να ταυτιστούν, είναι εκπρόσωποι των πατριαρχείων της ΚΠόλεως και της Άλεξανδρείας¹⁹⁵, ενώ στο διακονικό οι μορφές που ταυτίζονται από τις επιγραφές τους είναι εκπρόσωποι της λατινικής Έκκλησίας¹⁹⁶.

Η σύνθεση του Μελισμού με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες και τους άγγέλους-διακόνους παγιώθηκε προς τα τέλη του 12ου αιώνα στην πρώτη από το δάπεδο ζώνη του ημικύλιν-

189. Στ. Παπαδάκη - Oekland, «Οι τοιχογραφίες της Άγιας Άννας στο Άμάρι», ΔΧΑΕ Ζ' (1973-1974), 49 κ. έ.

190. Konstantinidi, «Le message», 48 κ. έ. και σημ. 81· Todić, «Sopocani», 466 κ. έ.

191. Sr. Petković, «Archbishop Danilo I- the Donor of the Frescoes in the Prothesis of the Church of the Holy Apostles in Peć», Zograf 30 (2004-2005), 81 κ. έ., 88, εικ.1, σχ. 1.

192. Popović, «Fresco Program of the Chapel of St. Demetrius», δ.π., 319, 321· Todić-Čanak-Medić, Dečani, 433.

193. V. J. Djurić, «L'art imperial serbe: marques du statut imperial et traits de prestige», στο Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΑ' αιώνα, 38 κ. έ· B. Todić, «Portraits des saints Syméon et Sava au XIVe siècle. Contribution à la connaissance de l' idéologie de l' État et de l' Église serbes», στο Βυζάντιο και Σερβία, κατά τον ΙΑ' αιώνα, 135 κ. έ.

194. Για τους ιεράρχες βλ. Hamann MacLean-Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, δ.π., πίν. 1-4· Grabar, «Ste. Sophie», 257 κ. έ· Djurić, Fresken, 10, 234 σημ. 3· Walter, Art, 175 κ. έ. Σχολιασμό των παραστάσεων των παπών της Ρώμης βλ. B. Todić, «Les représentations de papes romains dans Saint-Sophie d' Ohrid. Contribution à l' idéologie de l' archevêché d' Ohrid», ΔΧΑΕ ΚΘ' (2008), (τυπώνεται). Εύχαριστώ τον συν. Βr. Todić, που είχε την ευγενή καλωσύνη να μου δώσει να διαβάσω το άρθρο του.

195. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», 315 κ. έ., εικ. 3-6.

196. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira, δ.π., 193 κ. έ., εικ. 116-120· Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», 305-307, εικ. 1-2.

δρου της άψιδας. Είναι άκριβώς ο χώρος που τελείται τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς¹⁹⁷.

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν ἱεραρχῶν ποὺ συμμετέχουν στὴν πομπή εἶναι ἐμφανὴς ἡ προτίμησις τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πατριαρχείου ΚΠόλεως καὶ ὅπωςδήποτε τοὺς συγγραφεῖς τῆς θείας λειτουργίας, Βασίλειο καὶ Χρυσόστομο.

197. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, 91· Schulz, *Die Liturgie*, 101.

2. ΤΑ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΑ ΕΙΛΗΤΑ ΤΩΝ ΣΥΛΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΙΚΗ ΑΝΤΙΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

2.1. Τρόποι γραφής και περιεχόμενο

Τὰ ἀνοιχτά ἢ μισόκλειστα εἰλητά πού κρατοῦν οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, φέρουν ἐπιγραφές ἀποκλειστικά ἀπό τὰ κείμενα τῶν θείων λειτουργιῶν τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Χρυσοστόμου καθῶς καί τῶν Προηγιασμένων¹. Μοναδική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ ἐνεπίγραφο εἰλητό πού κρατᾶει ὁ Νικόλαος στὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου στὸ Καρδάκι τῆς Κρήτης πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ τροπάριο τῆς ἐορτῆς του (εἰκ. 49)². Ἡ γραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἀκολουθεῖ τὸν τρόπο πού ὀνομάζεται *transversus codex*³, καί σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις μισάνοιχτων εἰλητῶν οἱ ἐπιγραφές εἶναι γραμμένες κατὰ μῆκος, ὅπως στήν Παναγία Δαμιώτισσα στὸν Καλόξυλο τῆς Νάξου πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, στήν πρόθεση τοῦ Καθολικοῦ στὸ Χιλανδάρι (1321/22) καί στὸν Ταξίαρχη Μητροπόλεως στήν Καστοριά (1359/60) (εἰκ. 187)⁴. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καί στὸ μισάνοιχτο εἰλητό πού εἰκονίζεται πάνω στήν ἀγία τράπεζα τοῦ Μελισμοῦ στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στήν Τρεσκα (1388/89) (εἰκ. 223).

Τὰ γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν ὁποτυπώνονται πάνω σὲ προϋπάρχουσες παράλληλες εὐθείες γραμμές, μὰ προετοιμασία πού διακρίνεται εὐκρινῶς στὸν Εὐαγγελισμό στὸ Καραν (1340-1342) (εἰκ. 160-161)⁵. Ἡ γραφὴ εἶναι κατὰ κανόνα μεγαλογράμματη καί ἀρχίζει μετὰ τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ. Οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰλητῶν στὴ Bezir-Ana-killise στὸ Belisirma στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα⁶ καί στὴ Μεταμόρφωση στὸ Κεφάλι τῆς Κρήτης (1319/20) (εἰκ. 122) ἔχουν γραφεῖ σὲ μικρογράμματη γραφὴ. Στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στήν Ποταμιά τῆς Νάξου στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰλητῶν ἀρχίζουν μὲ μεγαλογράμματη γραφὴ καί συνεχίζουν μὲ μικρογράμματη, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὸν Ἀρχάγγελο στήν Κάντανο τῆς Κρήτης (1327/28).

Ὁ κάμπος τῶν εἰλητῶν εἶναι κατὰ κανόνα λευκός καί τὰ γράμματα σκουρα. Μίμηση τῶν παλαιοχριστιανικῶν κωδίκων θυμίζουν οἱ σπάνιες περιπτώσεις μέσα στὸν 13ο αἰώνα, ὅπου ὁ κάμπος εἶναι πορφυρός, ὅπως στὴ Σπηλιά στήν Πεντέλη (1233/34)⁷ καί στὸν Ἅγιο Προκόπιο στήν Καστάνια, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα⁸. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ Πέρα Χαλκί τῆς Νάξου, τὸ πρῶτο γράμμα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι πορφυρό, μὰ λεπτομέρεια συχνὴ σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα, μεταξὺ αὐτῶν στήν Ἐκκλησία τοῦ Κρόλη στὴ Studenica (1318-1319) (εἰκ. 97-99, XXXII-XXXIV)⁹. Ἐνδειξη συνεργασίας τοῦ ζωγράφου μὲ τοὺς

1. Οἱ ἐπιγραφές πάνω στὰ εἰλητά τῶν παραστάσεων τοῦ Μελισμοῦ ἔχουν καταγραφεῖ στὸν *Συνδυασμένο Κατάλογο τῶν ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητά καί τῶν ἱεραρχῶν πού τὰ κρατοῦν* (=Συνδ. Κατ.).

2. *Μνηαῖον Δεκεμβρίου*, 39· *Συνδ. Κατ.* ἀριθ. 40.

3. Babić-Walter, «The Inscriptions», 277.

4. Ἐπίσης στήν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης στήν Καιοπετριά τῆς Κύπρου καί στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Psača (1366-1371) μὲ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες χωρὶς Μελισμό, βλ. Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καί παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», εἰκ. 51, 49.

5. Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καί παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 239, εἰκ. 49.

6. Lafontaine-Dosogne, «Une église inédite», 297.

7. Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 105.

8. Ν. Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἔρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη», ΠΑΕ 1980, 202 καί σημ. 4.

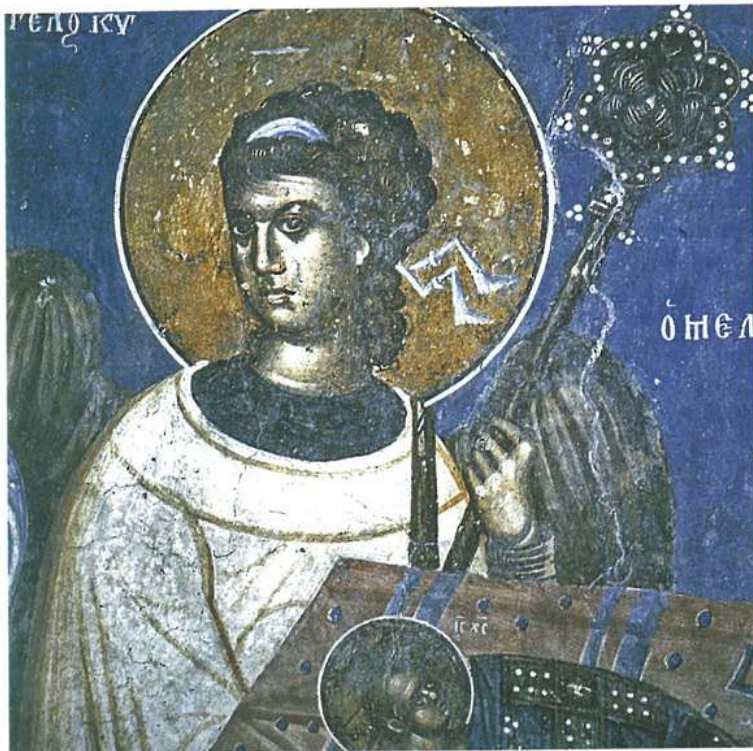
9. Ἐπίσης στήν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino (1316-1317), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο στὸ Φιλῶπι τῆς Νάξου (1316), στήν Παναγία Φανερωμένη στὰ Φραγκουλιάνικα (1322/23), στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στήν Τρεσκα (1388/89), στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὸν Δρῦ Κρήτης (1391) καί στήν Παναγία Καθολικὴ στὴ Λάρδο τῆς Ρόδου.

LXII. Prilep, Ἅγιος Ἀθανάσιος ἢ Ἁγία Παρασκευή. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

LXIII. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρός. Μελισμός, Χρυσόστομος.

LXIV. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας.
Μελισμός, ἄγγελος-διά-
κονος.

LXV. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας.
Μελισμός, Γρηγόριος Θεο-
λόγος.

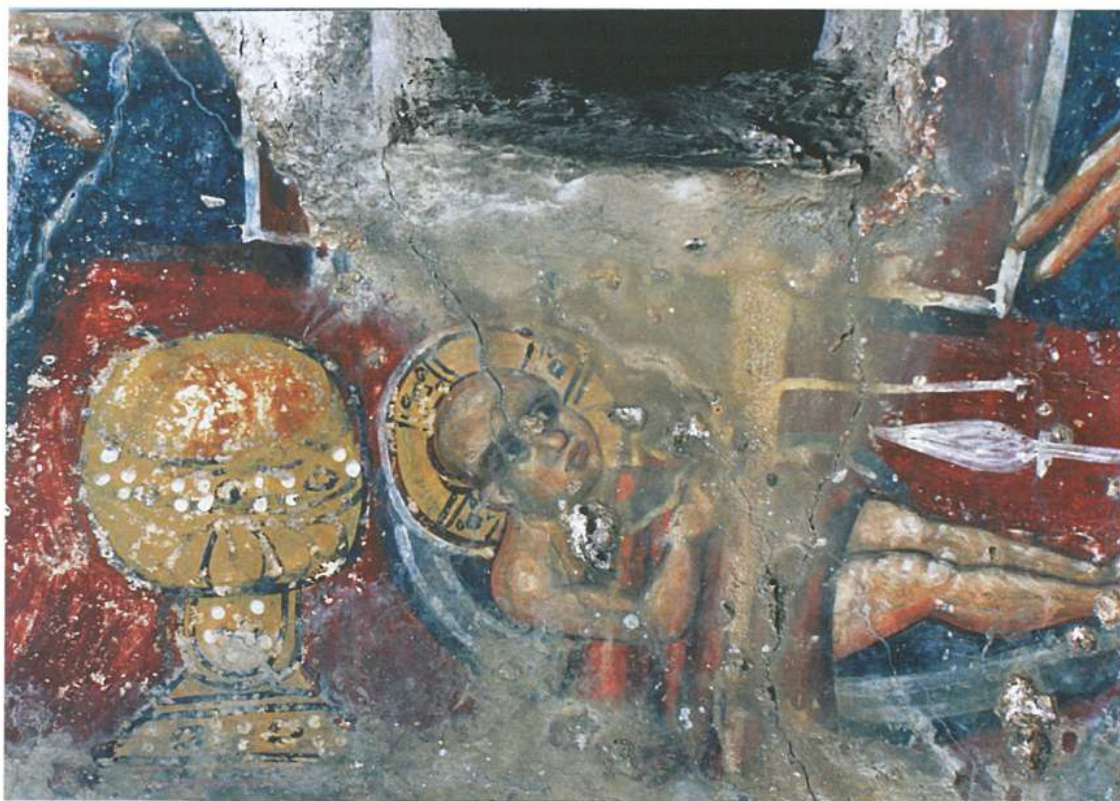
LXVI. Βορζε, Χριστός Ζωοδότης. Μελισμός.

LXVII. Καστρί, Κρήτη, Άγιος Στέφανος. Μελισμός.

LXVIII. Άλιβέρι, Εύβοια, Κοί-
μηση Θεοτόκου. Μελι-
σιμός.

LXIX. Κισσός, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισιμός.

LXX. Μολάτσι, Άγιος Γεώργιος, Μελιόμος, Χρυσόστομος.

LXXI. Μαλέας (Ακροπόρτιο), Άγιος Γεώργιος, Μελιαιμός, ο ευχαριστιακός Χριστός.

LXXII. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, άνω ζώνη ήμικύλινδρου. Μελισμός, Βασίλειος, άγγελος-διάκονος.

LXXIII. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, άνω ζώνη ήμικύλινδρου. Μελισμός, άγγελος-διάκονος.

άντιγραφείς χειρογράφων του μοναστηριού έχει θεωρηθεί ή αναγραφή όλόκληρης της πρώτης σειράς της επιγραφής με πορφυρά γράμματα στον Ἀρχάγγελο Μιχαήλ στο Lesnovo (1346/47 περ.) (εἰκ. 163-164)¹⁰. Ὅλα τὰ γράμματα τῆς επιγραφῆς τοῦ εἰλητοῦ εἶναι πορφυρά στον Ἅγιο Ἀθανάσιο στο Prilep καὶ στο Samasikli στὴ Ματζούκα¹¹, στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα.

Οἱ επιγραφές τῶν λειτουργικῶν εἰλητῶν εἶναι γραμμένες στον μεγαλύτερο ἀριθμὸ τους στὴν ἑλληνικὴ καὶ λιγότερο στὴν παλαιοσερβικὴ γλῶσσα¹². Μὲ προτίμηση στοῦ κείμενου τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, οἱ επιγραφές τῶν εἰλητῶν ἀναγράφουν κατὰ κανόνα τὴν ἀρχὴ τῶν εὐχῶν ποὺ λέγονται μυστικὰ ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ σπανιότερα τῶν ἐκφωνήσεων, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό, τὴν ἀφιερωμένη στὴ Θεοτόκο, ἐνῶ σὲ εἰδικές περιπτώσεις ἀναγράφεται τὸ μέσον ἢ τὸ τέλος τῆς εὐχῆς. Τὰ παλαιοσερβικὰ κείμενα τῶν επιγραφῶν εἶναι μεταφράσεις τῶν ἀντίστοιχων χωρίων τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς θείας λειτουργίας¹³ μὲ σχετικὰ λίγες περιπτώσεις λαθῶν ἢ διαφοροποιήσεων ἀνάμεσα στὶς δύο γλῶσσες¹⁴. Τὸ παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο μὲ εὐχές ἀπὸ τὴ θεία λειτουργία στὰ παλαιοσερβικὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα¹⁵, ἐνῶ τὸ πρῶτο δείγμα παλαιοσερβικῆς επιγραφῆς πάνω σὲ εἰλητὸ βρίσκεται στὴν ἀψίδα τῆς Θεοτόκου Ἐυεργέτιδας στὴ Studenica (1208/09)¹⁶. Ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνεται ἀφορᾷ στὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 13ου αἰώνα ἐνὸς συνοπτικοῦ κειμένου εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας στὰ παλαιοσερβικὰ, δηλαδὴ ἐνὸς *služabnik*¹⁷.

Τόσο στὶς ἑλληνικὲς ὡς καὶ στὶς παλαιοσερβικὲς επιγραφές τῶν εἰλητῶν ἀναγράφονται συχνότερα οἱ εὐχές τῆς προθέσεως¹⁸ καὶ τοῦ χειροβυκιοῦ¹⁹, ἢ ὀπισθάμβωνος εὐχῆ²⁰ καὶ ἢ ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό²¹, ἐνῶ ἀκολουθοῦν οἱ εὐχές τῶν τριῶν ἀντιφώνων²², ἢ εὐχὴ τοῦ τρισάγιου ὕμνου²³, ἢ εὐχὴ τῶν κατηγουμένων²⁴, ἢ εὐχὴ Β' τῶν πιστῶν²⁵, ἢ εὐχὴ

10. B. Todić, «Les scribes miniaturistes serbes dans la peinture murale», *JdB* 32/4 (1982), 216 κ. ἑ.

11. A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Οὐάσιγκτον 1985, 279.

12. Γιὰ τὴν πρώτη καταγραφή ἐνὸς συνόλου ἑλληνικῶν λειτουργικῶν επιγραφῶν βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 269 κ. ἑ. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς επιγραφές κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. Κωνσταντινίδου, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς επιγραφές», 230 κ. ἑ βλ. ἐπίσης S. Gerstel, «Liturgical Scrolls in the Byzantine Sanctuary», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 35 (1994), 195-204.

13. Babić, «Les textes», 75, 84. Τὴν ἀνάγνωση καὶ τὴ μετάφραση τῶν παλαιοσερβικῶν επιγραφῶν στὰ εἰλητὰ κατόρθωσα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀρχιμανδριτοῦ κ. Σίλα Κουκιάρη. Ἡ ταύτιση τῶν επιγραφῶν ἔγινε μὲ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ κειμένου τῆς θείας λειτουργίας, Archim. J. Popović, *Bozanstvene Liturgije*, Βελιγράδι 1978.

14. G. Babić, «Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/09)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes 1976)*, Ἀθήνα 1981, ΙΙΑ, 34.

15. Babić-Walter, «The Inscriptions», 278· P. Simić, «Die griechische-serbische Beziehungen des 13. und 14. Jahrhunderts», στὸ *L'art de Thessalonique et des Pays Balkaniques*, 148.

16. V. Djurić, «La peinture murale serbe au XIIIe siècle», στὸ *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Soporani 1965* (ἐπιμ. V. Djurić), Βελιγράδι 1967, 155· Ὁ ἴδιος, *Fresken*, 42 κ. ἑ., 247 κ. ἑ. σημ. 29· Babić, «Les plus anciennes», δ.π., 31, 33 κ. ἑ., ὅπου ἡ ἀναγραφή τῶν επιγραφῶν. Νωρίτερα χρονολογεῖται τὸ πρῶτο παράδειγμα παλαιορωσικῆς επιγραφῆς σὲ εἰλητὸ στὴ Staraya Ladoga στὸ Novgorod (1167), βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 278.

17. Babić, «Les textes», 82, 84.

18. Brightman, *Liturgies*, 309, 8, 360, 31· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 17, 3.

19. Brightman, δ.π., 318, 4, 377, 10· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6.

20. Brightman, δ.π., 397, 29· Τρεμπέλας, δ.π., 154, 8.

21. Brightman, δ.π., 330, 31, 331, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 116, 5.

22. Εὐχὴ Α: Brightman, δ.π., 310, 16, 364, 23· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2. Εὐχὴ Β: Brightman, δ.π., 311, 4, 366, 11· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9. Εὐχὴ Γ: Brightman, δ.π., 311, 22, 367, 18· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1.

23. Brightman, δ.π., 313, 4, 369, 23· Τρεμπέλας, δ.π., 43, 5.

24. Brightman, δ.π., 315, 12, 374, 13· Τρεμπέλας, δ.π., 64, 4.

25. Brightman, δ.π., 317, 9, 376, 14· Τρεμπέλας, δ.π., 68, 6.

της προσκομιδής²⁶, ή εύχή Α' της άγίας άναφοράς²⁷, οι εύχές του καθαγιασμού του άρτου²⁸ και του οίνου²⁹ και ή επίκληση μετά τον καθαγιασμό³⁰. Σπανιότερα αναγράφονται οι υπόλοιπες εύχές, επίκλησεις ή δεήσεις. Όρισμένες εύχές ή έκφωνήσεις σώζονται μόνο στην έλληνική γλώσσα και άλλες μόνο στην παλαιοσερβική³¹.

Έχει έπισημανθεί ότι από τό σύνολο των εύχών και των έκφωνήσεων της θείας λειτουργίας³², ή εύχή της προθέσεως 'Ο Θεός, ό Θεός ήμών, ό τον ουράνιον άρτον³³ συνδέεται με τον Χρυσόστομο, ή εύχή του χειρουβικού Ουδείς άξιός των συνδεδεμένων ταίς σαρκικαίς³⁴ με τον Βασίλειο και ή έκφώνηση μετά τον καθαγιασμό, ή αφιερωμένη στη Θεοτόκο, Έξαιρέτως της παναγίας, άχράντου³⁵ με τον Κύριλλο Άλεξανδρείας³⁶. Νά προστεθεί ότι ύφίσταται ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των έπιγραφών στα έιλητά του Βασιλείου και του Χρυσοστόμου και της θέσης την όποία κατέχουν, πλαισιώνοντας την άγια τράπεζα και όντας επί κεφαλής της πομπής τους. Σέ μεγάλο άριθμό μνημείων, ό μέν Χρυσόστομος με την εύχή της προθέσεως στο έιλητό του άποτυπώνει την άρχή της θείας λειτουργίας, ό δέ Βασίλειος με την εύχή του χειρουβικού στο έιλητό του προβάλλει τή συγκεκριμένη εύχή, όπως από τις πρώτες παραστάσεις του Μελισμού στην Παναγία στα Μυριοκέφαλα της Κρήτης (είκ. 2), στους Άγίους Άναργύρους στην Καστοριά (είκ. 6) και στον Άγιο Γεώργιο στο Κυρβίνο (1191) (είκ. III)³⁷. Σέ μνημεία της έποχής των Παλαιολόγων, στα έιλητά των δύο Ιεραρχών, Βασιλείου και Χρυσοστόμου, αναγράφονται οι έκφωνήσεις 'Έδωκε τοίς άγίοις αυτού μαθηταίς λάβετε, φάγετε, τουτό μου έστι τό σώμα και Πιετε έξ αυτού πάντες, τουτό έστι τό αίμά μου³⁸ ή οι εύχές Και ποιήσον τον μέν άρτον τουτόν και Τό δέ έν τώ ποτηρίω τούτω³⁹, οι σχετικές με τον καθαγιασμό του άρτου και του οίνου⁴⁰. Τό πρώτο βέβαιο παράδειγμα διασώζεται στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1320 περ.) (είκ. 103)⁴¹ και άκολουθούν δείγματα σέ μνημεία κυ-

26. Brightman, δ.π., 319, 6, 380, 29· Τρεμπέλας, δ.π., 87, 8.

27. Brightman, δ.π., 321, 28, 384, 23· Τρεμπέλας, δ.π., 101, 1.

28. Brightman, δ.π., 330, 3, 387, 5· Τρεμπέλας, δ.π., 114, 9.

29. Brightman, δ.π., 330, 7, 387, 11· Τρεμπέλας, δ.π., 115, 1.

30. Brightman, δ.π., 330, 13, 387, 25· Τρεμπέλας, δ.π., 115, 18.

31. Κωνσταντινίδη, «Έλληνικές και παλαιοσερβικές έπιγραφές», 234 κ. έ.

32. Babić-Walter, «The Inscriptions», 279.

33. Brightman, *Liturgies*, 309, 8, 360, 31· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 17, 3.

34. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6.

35. Brightman, δ.π., 330, 31, 331, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 116, 5.

36. Στον Κύριλλο, που ύπερασπίστηκε τή Θεοτόκο κατά τή Γ' οικουμενική σύνοδο της Έφέσου (431), άποδίδεται και τό 'Εγκώμιον εις τήν Άγίαν Μαρίαν τήν Θεοτόκον, PG 77, στ.1029 κ. έ· βλ. και Δ. Μωραΐτης, *Έπίτομος Λειτουργική*, Άθήνα 1966, 75.

37. Είναι πολύ πιθανόν ή κατεστραμμένη μορφή στην άρχή της βόρειας πομπής των συλλειτουργούντων Ιεραρχών στην Παναγία Κοσμοσώτειρα της Βήρας (1151/52) νά ήταν ό Χρυσόστομος και στο έιλητό του νά αναγραφόταν ή εύχή της προθέσεως, βλ. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», 315.

38. Άγία άναφορά, έκφώνηση Β', βλ. Brightman, *Liturgies*, 328, 2,5· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 107, 9-12· *Συνδ. Κατ. άριθ. 20*. Άγία άναφορά, έκφώνηση Γ', βλ. Brightman, δ.π., 328, 15· Τρεμπέλας, δ.π., 109, 5· *Συνδ. Κατ. άριθ. 21*.

39. Εύχή του καθαγιασμού του άρτου, βλ. Brightman, δ.π., 330, 3· Τρεμπέλας, δ.π., 114, 9· *Συνδ. Κατ. άριθ. 24*. Εύχή του καθαγιασμού του οίνου, βλ. Brightman, δ.π., 330, 7, 387, 11· Τρεμπέλας, δ.π., 115, 1· *Συνδ. Κατ. άριθ. 25*.

40. Έπιγραφές με τις εύχές του καθαγιασμού του άρτου και του οίνου άναφέρονται από τους G. Babić-Chr. Walter στο Bezir-Ana-kilisse στο Belisirma (πριν τό 1191), αλλά, όπως οι ίδιοι συμπληρώνουν, οι έπιγραφές αυτές αναγράφονται στον κάμπο της παράστασης και όχι στα έιλητά, βλ. Babić - Walter, «The Inscriptions», 274.

41. Babić -Walter, «The Inscriptions», 275.

ρίως της Μακεδονίας (είκ. 253, 268, LXXIV)⁴² και της Κρήτης (είκ. 254, 259, 264)⁴³. Είναι πιθανόν οι δύο κατεστραμμένοι ιεράρχες που κρατούν ειλητά με όμοιες επιγραφές σχετικές με τον καθαγιασμό του άρτου και του οίνου στην Παναγία Δαμιώτισσα στον Καλόξυλο της Νάξου, να εικονίζουν τους συγγραφείς της θείας λειτουργίας, Βασίλειο και Χρυσόστομο. Αν γίνει δεκτή ή υπόθεση, τότε η συνήθεια διαμορφώθηκε στα πρώτα χρόνια της παλαιολογικής εποχής, αφού ο ναός της Νάξου μπορεί να χρονολογηθεί προς το τέλος του 13ου αιώνα. Η άπεικόνιση των δύο ιεραρχών που εύλογούν στις παραστάσεις αυτές, αποτυπώνεται τη στιγμή του καθαγιασμού των τιμίων δώρων⁴⁴.

Σε ελάχιστα μνημεία παρατηρείται επίσης μία ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των τοπικών ιεραρχών και των επιγραφών των ειλητών τους, στα όποια αναγράφονται ή ειλχη κατά τα δίπτυχα των ζώντων *Μνήσθητι, Κύριε, της πόλεως εν η̄ παροικούμεν*⁴⁵ ή η̄ έκφώνηση κατά τα δίπτυχα των ζώντων *Και δός η̄μίν εν ενί στόματι*⁴⁶. Η μὲν ειλχη κατά τα δίπτυχα των ζώντων διαβάζεται με σχετική επιφύλαξη στο ειλητό του Εύσταθίου Θεσσαλονίκης (είκ. 107) στον Άγιο Νικήτα στο Čučer (1320 περ.), ενώ η̄ έκφώνηση διαβάζεται με βεβαιότητα στο ειλητό του Κλήμη Ἀχρίδος (είκ. 94) στην πρόθεση του Ἀγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1316-1317)⁴⁷. Η ειλχη και η̄ έκφώνηση κατά τα δίπτυχα των ζώντων ανταποκρίνονται ακριβώς στη σχέση ενός τοπικού ιεράρχη προς το ποιμνιό του.

2.2. Η χρονική αντίληψη της θείας λειτουργίας

Το σημαντικότερο στοιχείο που παρατηρείται κατά την ανάγνωση των επιγραφών στα λειτουργικά ειλητά που κρατούν οι ιεράρχες στην πομπή του Μελισμού είναι ότι σε όρισμένες παραστάσεις υπάρχει ακολουθία ανάμεσα στις επιγραφές των ειλητών και στην τάξη του κειμένου της θείας λειτουργίας⁴⁸. Η σχέση αυτή μπορεί να ονομαστεί *άλληλουχία*: τα παραδείγματα που διασώθηκαν στο θέμα του Μελισμού είναι αρκετά, ώστε να δίνεται η δυνατότητα της παρουσίασής της. Δεν θα αναφερθούν οι συχνές περιπτώσεις *άλληλουχίας* που σχηματίζονται από τις επιγραφές δύο μόνων ειλητών. Ἐνδιαφέρον προκαλούν οι περιπτώσεις εκείνες στις όποιες το σύνολο των επιγραφών των ειλητών μίας παράστασης βρίσκεται σε *άλληλουχία*, έτσι ώστε να εκφέρεται στα ειλητά η̄ χρονική διάρκεια όλης σχεδόν της θείας λειτουργίας. Στα περισσότερα παραδείγματα παρουσιάζεται ο συνεχής χρόνος της θείας λειτουργίας, ενώ σε λιγότερα προβάλλονται συγκεκριμένες στιγμές της.

Στην όργάνωση της *άλληλουχίας* λαμβάνονται ύπ' όψιν δύο βασικές όρχες. Η πρώτη

42. Στους Ἀγίους Τρεις στην Καστοριά (1401) (είκ. 253, LXXIV), στην Ἀγία Ἐλεόθα στην Πρέσπα (1409/10) (είκ. 268), βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 133· Babić-Walter, «The Inscriptions», 277· επίσης, στην Ἀγία Παρασκευή στο Μονοδένδρι Ἡπείρου (1413/14).

43. Στην Ἀγία Πελαγία στη Βιάννο (1360), στην Παναγία στην Κάντανο (1380 περ.), στην άψίδα της Παναγίας στον Μέρινα (είκ. 254), στην Ἀγία Παρασκευή στο Ἀρχάδι, στην Ἀγία Τριάδα στην Ἀγία Τριάδα Ρεθύμνης (είκ. 259), στον Ἀρχάγγελο στον Πρινέ (1410) (είκ. 264), στον Ἀγιο Ἰωάννη στο Σελλί (1411/12).

44. Γερμανός ΚΠόλεως, PG 98, στ. 437· Νικόλαος Καβάσιλας, PG 150, στ. 368· Γεννάδιος ΚΠόλεως, PG 160, στ. 380· Μάρκος Ἐφέσου, PG 160, στ. 1089· βλ. και Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 11, 12, 114, 115· Τρεμπέλας, «Ο Ρωμαϊκός», 181 κ. έ· Bornert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226.

45. Brightman, *Liturgies*, 335, 26· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 124, 2· *Συνδ. Κατ. άριθ.* 29.

46. Brightman, *δ.π.*, 337, 20· Τρεμπέλας, *δ.π.*, 124, 10· *Συνδ. Κατ. άριθ.* 30.

47. Για παρόμοια μεταβυζαντινά παραδείγματα βλ. Konstantinidi, «Le message», 50 και σημ. 91.

48. Νύξη του φαινομένου έγινε από την G. Babić, «Les plus anciennes», *δ.π.*, 33 κ. έ., ενώ η̄ L. Hadermann-Misguich, *Kurbino*, 88, 90 σημ. 195, ανέφερε το φαινόμενο ως *έξαίρεση*. Βλ. και Babić-Walter, «The Inscriptions», 273 σημ. 12.

ἀρχή είναι ότι στα ελλiptά αναγράφονται κατὰ κανόνα οί εὐχές ἢ οί δεήσεις τῆς θείας λειτουργίας καί παραλείπονται οί ἐκφωνήσεις, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό, τὴν ἀφιερωμένη στὴ Θεοτόκο. Ἡ δεύτερη ἀρχή είναι οί ἱεράρχες Χρυσόστομος, Βασίλειος καί Κύριλλος Ἀλεξανδρείας κρατοῦν συνήθως “τὰ δικά τους ελλiptά”, ὅπου, ὅπως προαναφέρθηκε, αναγράφονται ἀντίστοιχα ἢ εὐχή τῆς προθέσεως, ἢ εὐχή τοῦ χερουβικού ὕμνου καί ἢ ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό.

Ἡ ἀποτύπωση τῆς χρονικῆς ἀντίληψης τῆς θείας λειτουργίας στὰ ἐνεπίγραφα ελλiptά ὁργανώνεται μὲ ὀρισμένους τρόπους:

Στὸν πρῶτο τρόπο, ἡ ἀλληλουχία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ὄμορο τῆς παράστασης καί καταλήγει στὸ δεξιὸ ὄμορο τῆς χωρὶς νὰ διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα, δηλαδὴ σὲ συνέχεια ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, π.χ. (1), (2) -ἀγία τράπεζα- (3), (4). Σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα παραδείγματα ὁ τρόπος ἐμφανίζεται στὴν παλαιολογία ἐποχή.

Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο στὸ Κεραμί τῆς Νάξου (1275 περ.), στὸ πρῶτο ελλiptό ἀπὸ ἀριστερὰ πού κρατᾷ ὁ Ἰωάννης Ἐλεήμων, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον⁴⁹, στὸ δεύτερο ελλiptό ἀδιάγνωστου ἱεράρχη ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Α΄ Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, σὺ τὸ κράτος ἀνείκαστον⁵⁰, στὸ τρίτο ελλiptό τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Β΄ Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου⁵¹, στὸ τέταρτο ελλiptό τοῦ Βασιλείου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Γ΄ Ὁ τὰς κοινὰς ταῦτας καί συμφάνους ἡμῖν χαρισάμενος⁵², στὸ πέμπτο ελλiptό πού είναι κατεστραμμένο, θὰ ἀναγραφόταν ἡ ἐκφώνηση μετὰ τὴν εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Γ΄ καί στὸ ἕκτο ελλiptό πού κρατᾷ ὁ Πολύκαρπος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς εισόδου Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ καταστήσῃς⁵³. Μὲ βάση τὶς ἐπιγραφές τῶν ελλiptῶν στὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Θεολόγου στὸ Κεραμί ἀποτυπώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς θείας λειτουργίας.

Στὸν Ταξιάρχη Μητροπόλεως στὴν Καστοριά (1359/60)⁵⁴, στὸ πρῶτο ελλiptό ἀπὸ ἀριστερὰ πού κρατᾷ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ἀναγράφεται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Ἐπι προσφέρουμέν σοι τὴν λογικὴν (εἰκ. 188)⁵⁵, στὸ δεύτερο ελλiptό τοῦ Βασιλείου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου Καί ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον⁵⁶, στὸ τρίτο ελλiptό τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ οἴνου Τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦτω (εἰκ. 187)⁵⁷ καί στὸ τέταρτο ελλiptό τοῦ Ἀθανασίου ἀναγράφεται ἡ ἐπίκληση μετὰ τὸν καθαγιασμό Ὡστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν (εἰκ. 189)⁵⁸. Μὲ βάση τὶς ἐπιγραφές τῶν ελλiptῶν στὴν παράσταση τοῦ Ταξιάρχη Μητροπόλεως στὴν Καστοριά δηλώνεται τὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο τελεῖται ὁ καθαγιασμός τῶν τιμίων δώρων. Στὴν ἀποτύπωση τῆς στιγμῆς συνεπικουροῦν οί παραστάσεις τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Χρυσοστόμου πού εὐλογοῦν, μιὰ κίνηση ἀπαραίτητη γιὰ τὴ μεταβολὴ καί τὸν καθαγιασμό τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος τελεῖται μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁵⁹.

49. Brightman, *Liturgies*, 309, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 2.

50. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 3.

51. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 4.

52. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 5.

53. Brightman, δ.π., 312, 15· Τρεμπέλας, δ.π., 37, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 7.

54. Γιὰ τὶς ἐπιγραφές βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 276.

55. Brightman, δ.π., 329, 12· Τρεμπέλας, δ.π., 111, 3· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 23β.

56. Brightman, δ.π., 330, 3· Τρεμπέλας, δ.π., 114, 9· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 24.

57. Brightman, δ.π., 330, 7· Τρεμπέλας, δ.π., 115, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 25.

58. Brightman, δ.π., 330, 13· Τρεμπέλας, δ.π., 115, 18· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 26β.

59. Γιὰ τὴ στιγμὴ βλ. Γερμανὸς ΚΠόλεως, *PG* 98, στ. 437· Νικόλαος Καβάσιλας, *PG* 150, στ. 368· Γεννάδιος ΚΠόλεως, *PG* 160, στ. 380· Μάρκος Ἐφέσου, *PG* 160, στ. 1089· ἐπίσης, Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 111-115 καί σμ. 34, 183· Τρεμπέλας, «Ο Ρωμαϊκός», 181 κ. ἐ· Bornert, *Les commentaires*, 230· Schulz, *Die Liturgie*, 203, 226.

Στόν Ἅγιο Κλήμη Μικρὸ στήν Ἀχρίδα (1378)⁶⁰, τὸ πρῶτο εἰλητὸ ἀπὸ ἀριστερὰ εἶναι κατεστραμμένο, στὸ δεύτερο εἰλητὸ ποὺ κρατᾶει ὁ Βασίλειος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ χειρουβικοῦ ὕμνου *Οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*⁶¹, στὸ τρίτο εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς *Κύριε ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἅγιος ὁ δεχόμενος* (εἰκ. 215-216, LXIII)⁶² καὶ στὸ τέταρτο εἰλητὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀναγράφεται ἡ εὐχή Α΄ ἀπὸ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς *Ἄξιον καὶ δίκαιον σέ ὑμνεῖν* (εἰκ. 217)⁶³.

Στοὺς Ἅγίους Κωνσταντῖνο καὶ Ἑλένη στήν Ἀχρίδα στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα⁶⁴, στὸ πρῶτο εἰλητὸ ἀπὸ ἀριστερὰ ποὺ κρατᾶει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῶν πιστῶν Β΄ *Πάλιν καὶ πολλάκις σοὶ προσπίπτομεν*⁶⁵, στὸ δεύτερο εἰλητὸ τοῦ Βασιλείου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ χειρουβικοῦ ὕμνου *Οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*⁶⁶, στὸ τρίτο εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς *Κύριε ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἅγιος ὁ δεχόμενος* (εἰκ. 234)⁶⁷, στὸ τέταρτο εἰλητὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀναγράφεται ἡ εὐχή Α΄ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς *Ἄξιον καὶ δίκαιον σέ ὑμνεῖν* (εἰκ. 234)⁶⁸, στὸ πέμπτο εἰλητὸ τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἀναγράφεται ἡ εὐχή Β΄ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς *Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων δυνάμεων*⁶⁹ καὶ στὸ ἕκτο εἰλητὸ τοῦ Ἀχιλλεῖου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς ἀναμνήσεως *Μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς*⁷⁰.

Στὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στόν ἴδιο ναὸ, τέσσερα ἀπὸ τὰ ἕξι εἰλητὰ σχηματίζουν ἀλληλουχία, ἐνῶ τὰ δύο ποὺ βρίσκονται στὸ ἄκρο τῆς σειρᾶς δὲν συμμετέχουν⁷¹. Στὴν ἀριστερὴ πομπῇ καὶ στὸ εἰλητὸ ποὺ κρατᾶει ὁ Βασίλειος δίπλα στήν ἁγία τράπεζα, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ χειρουβικοῦ ὕμνου *Οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*⁷², στὸ δεύτερο εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς *Κύριε ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἅγιος ὁ δεχόμενος*⁷³, στὸ τρίτο εἰλητὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀναγράφεται ἡ εὐχή Α΄ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς *Ἄξιον καὶ δίκαιον σέ ὑμνεῖν* (εἰκ. 236)⁷⁴ καὶ στὸ τέταρτο εἰλητὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἀναγράφεται ἡ εὐχή Β΄ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς *Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων δυνάμεων*⁷⁵. Στόν ναὸ τῆς Ἀχρίδος παρατηρεῖται ἡ ἐπανάληψη τῶν ἰδίων ἐπιγραφῶν στόν κυρίως ναὸ καὶ στὸ παρεκκλήσι. Στόν μὲν ναὸ οἱ ἐπιγραφές εἶναι γραμμένες στήν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὸ δὲ παρεκκλήσι στήν παλαιοσερβικῇ.

Στόν δεύτερο τρόπο τῆς ἀποτύπωσης τοῦ χρόνου τῆς θείας λειτουργίας, ἡ κάθε πομπῇ τῆς παράστασης ἔχει τὴ δική της ἀλληλουχία: στήν ἀριστερὴ πομπῇ ἡ ἀλληλουχία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ τελευταῖο εἰλητὸ καὶ καταλήγει στήν ἁγία τράπεζα, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πομπῇ ἡ ἀλληλουχία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα καὶ καταλήγει στὸ τελευταῖο εἰλητὸ τῆς πομπῆς, π.χ.

60. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 277.

61. Brightman, *Liturgies*, 318, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

62. Brightman, δ.π., 319, 6· Τρεμπέλας, δ.π., 87, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 16β.

63. Brightman, δ.π., 321, 28· Τρεμπέλας, δ.π., 101, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 17β.

64. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. Subotić, *Sveti*, 109 κ. ἐ. (58-61, 68)· Babić-Walter, «The Inscriptions», 277.

65. Brightman, δ.π., 317, 9· Τρεμπέλας, δ.π., 68, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 13.

66. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

67. Brightman, δ.π., 319, 6· Τρεμπέλας, δ.π., 87, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 16β.

68. Brightman, δ.π., 321, 28· Τρεμπέλας, δ.π., 101, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 17β.

69. Brightman, δ.π., 324, 5· Τρεμπέλας, δ.π., 106, 14· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 19.

70. Brightman, δ.π., 328, 27· Τρεμπέλας, δ.π., 109, 11· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 22β.

71. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. Subotić, *Sveti*, 111 (89, 90, 94, 95).

72. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

73. Brightman, δ.π., 319, 6· Τρεμπέλας, δ.π., 87, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 16β.

74. Brightman, δ.π., 321, 28· Τρεμπέλας, δ.π., 101, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 17β.

75. Brightman, δ.π., 324, 5· Τρεμπέλας, δ.π., 106, 14· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 19.

(1), (2) -άγια τράπεζα- (1), (2). Ο τρόπος είναι γνωστός από μνημεία της κομνηνικής εποχής.

Στόν Άγιο Γεώργιο στό Kurbinovo (1191)⁷⁶ και στό τελευταίο ελλητό τής άριστερης πομπής πού κρατάει μάλλον ό Γρηγόριος Νύσσης, αναγράφεται ή εϋχή τών κατηχομένων *Κύριε, ό Θεός ήμών, ό έν ύψηλοΐς κατοικιών*⁷⁷, στό δεύτερο άπό τό τέλος ελλητό του Γρηγορίου Θαυματουργού αναγράφεται ή εϋχή τών πιστών Α' *Εϋχαριστοϋμέν σοι, Κύριε, ό Θεός τών δυνάμεων*⁷⁸, στό τρίτο άπό τό τέλος ελλητό του Γρηγορίου Θεολόγου αναγράφεται ή εϋχή τών πιστών Β' *Πάλιν και πολλάκις σοι προσπίπτομεν*⁷⁹ και στό τέταρτο άπό τό τέλος ελλητό του Βασιλείου αναγράφεται ή εϋχή του χειρουβικού ύμνου *Οϋδείς άξιός τών συνδεδεμένων ταΐς σαρκικαΐς* (εικ. III)⁸⁰. Στη δεξιά πομπή και στό πρώτο ελλητό δίπλα στην άγια τράπεζα πού κρατάει ό Χρυσόστομος, αναγράφεται ή εϋχή τής προθέσεως *Ο Θεός, ό Θεός ήμών, ό τόν οϋράνιον άρτον* (εικ. III)⁸¹, στό δεύτερο ελλητό του Άθανασίου αναγράφεται ή εϋχή του αντιφώνου Α' *Κύριε ό Θεός ήμών, οϋ τό κράτος άνείκαστον*⁸², στό τρίτο ελλητό του Άχιλλείου αναγράφεται ή εϋχή του αντιφώνου Β' *Κύριε ό Θεός ήμών, σώσον τόν λαόν σου* (εικ. 11, IV)⁸³ και στό τέταρτο ελλητό του Νικολάου αναγράφεται ή εϋχή του αντιφώνου Γ' *Ο τας κοινάς ταύτας και συμφώνους ήμίν χαρισάμενος*⁸⁴. Άς αναφερθεί ότι με τόν ίδιο τρόπο έχουν γραφεί οι έπιγραφές στα ελλητά τής σύγχρονης με τό Kurbinovo τοιχογραφίας στην άψίδα τής Παναγίας του Άρακα στα Λαγουδερά τής Κύπρου (1192), όπου εικονίζεται ή παράσταση τών Συλλειτουργούντων ιεραρχών χωρίς Μελισμό⁸⁵.

Στίς άρχές του 13ου αιώνα στόν Άρχάγγελο στα Λεύκαρα τής Κύπρου⁸⁶, στό τελευταίο ελλητό τής άριστερης πομπής αναγράφεται ή εϋχή του τρισάγιου ύμνου *Ο Θεός ό άγιος, ό έν άγίοις αναπαυόμενος*⁸⁷, στό δεύτερο άπό τό τέλος ελλητό πού κρατάει ό Γρηγόριος Θεολόγος, αναγράφεται ή εϋχή τής έκτενούς ίκεσίας *Κύριε, ό Θεός ήμών, την έκτενή ταύτην ίκεσίαν*⁸⁸ και στό τρίτο άπό τό τέλος ελλητό του Βασιλείου αναγράφεται ή εϋχή του χειρουβικού ύμνου *Οϋδείς άξιός τών συνδεδεμένων ταΐς σαρκικαΐς* (εικ. 19, VI)⁸⁹. Στη δεξιά πομπή και στό πρώτο ελλητό πού κρατάει ό Χρυσόστομος δίπλα στην άγια τράπεζα, αναγράφεται ή εϋχή τής προθέσεως *Ο Θεός, ό Θεός ήμών, ό τόν οϋράνιον άρτον*⁹⁰, στό δεύτερο ελλητό του Ιωάννη Έλεήμονος αναγράφεται ή εϋχή του αντιφώνου Α' *Κύριε ό Θεός ήμών, οϋ τό κράτος άνείκαστον*⁹¹ και στό τρίτο ελλητό του Έπιφανίου αναγράφεται ή εϋχή του αντιφώνου Β' *Κύριε ό Θεός ήμών, σώσον τόν λαόν σου* (εικ. 18, VII)⁹².

76. Για τις έπιγραφές βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 273 και σημ. 12· Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 79-90, εικ. 21-23.

77. Brightman, δ.π., 315, 12· Τρεμπέλας, δ.π., 64, 4· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 11β.

78. Brightman, δ.π., 316, 11· Τρεμπέλας, δ.π., 65, 14· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 12β.

79. Brightman, δ.π., 317, 9· Τρεμπέλας, δ.π., 68, 6· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 13.

80. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 15.

81. Brightman, δ.π., 309, 8· Τρεμπέλας, δ.π., 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 2.

82. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 3.

83. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 4.

84. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 5.

85. Στην άριστερή πομπή ή εϋχή τής προθέσεως και οι τρεις εϋχές τών αντιφώνων και στη δεξιά πομπή ή εϋχή του χειρουβικού ύμνου, τής προσκομδής, ή εϋχή Α' τής άγίας αναφοράς, βλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 90 σημ. 195· Κωνσταντινίδη, «Έλληνικές και παλαιοσερβικές έπιγραφές», 239 σημ. 54.

86. Για τις έπιγραφές βλ. Παπαγεωργίου, «Η Έκκλησία του Άρχαγγέλου», 211.

87. Brightman, *Liturgies*, 313, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 43, 5· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 8.

88. Brightman, δ.π., 314, 30· Τρεμπέλας, δ.π., 59, 6· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 10.

89. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 15.

90. Brightman, δ.π., 309, 8· Τρεμπέλας, δ.π., 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 2.

91. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 3.

92. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· *Συνδ. Κατ.*, άριθ. 4.

Ἀξίζει νά παρουσιασθοῦν δύο ἀκόμη περιπτώσεις στις ὁποῖες ἀποτυπώνεται μέ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ συνεχῆς χρόνος τῆς θείας λειτουργίας, ὅσον ἀφορᾷ στὰ σωζόμενα εἰλητὰ τῆς παράστασης. Στὸν Ἅγιο Πέτρο στὴν Καστάνια τῆς Μάνης (1300 περ.), στὸ πρῶτο εἰλητὸ τῆς δεξιᾶς πομπῆς ποὺ κρατᾷ ὁ Βασίλειος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ χερουβικῆ ὕμνου *Οὐδείς ἄξιός τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*⁹³, στὸ δεύτερο εἰλητὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς *Κύριε ὁ Θεός ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἅγιος ὁ δεχόμενος*⁹⁴ καὶ στὸ τρίτο εἰλητὸ τοῦ Νικολάου ἀναγράφεται ἡ εὐχή *Α' τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς Ἄξιον καὶ δίκαιον σέ ὑμνεῖν*⁹⁵.

Στὴν ἀψίδα τῆς Θεοτόκου στὸ Μатеῖς (1348-1352) σχηματίζεται ἀλληλουχία στὰ εἰλητὰ τῆς δεξιᾶς πομπῆς στὴν παλαιοσερβικὴ γλῶσσα, ἐνῶ εἶναι ἀμφίβολο ἀν συμβαίνει τὸ ἴδιο στὰ εἰλητὰ τῆς ἀριστερῆς πομπῆς⁹⁶. Στὸ πρῶτο εἰλητὸ ποὺ κρατᾷ ὁ Χρυσόστομος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως *Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον*⁹⁷, στὸ δεύτερο εἰλητὸ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου *Α' Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, οὗ τὸ κράτος ἀνεκλαστον*⁹⁸, στὸ τρίτο εἰλητὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου *Β' Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου*⁹⁹, στὸ τέταρτο εἰλητὸ τοῦ Ἐπιφανίου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου *Γ' Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος* (εἰκ. 182, LIV)¹⁰⁰, στὸ πέμπτο εἰλητὸ τοῦ Νικολάου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου *Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ καταστήσας*¹⁰¹ καὶ στὸ τελευταῖο εἰλητὸ τοῦ Ἰωάννη Ἐλεήμονος ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ τρισάγιου ὕμνου *Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος* (εἰκ. 181, LIII)¹⁰².

Ὁ τρίτος τρόπος τῆς ἀποτύπωσης τοῦ χρόνου τῆς θείας λειτουργίας εἶναι πῶς σύνθετος. Ἡ ἀλληλουχία ξεκινᾷ σὲ μία ἀπὸ τίς δύο πομπές καὶ στὸ πρῶτο εἰλητὸ ποὺ βρίσκεται δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα· ἀφοῦ φτάσει στὸ τελευταῖο εἰλητὸ τῆς πομπῆς, μεταφέρεται στὴν ἀπέναντι πομπή καὶ στὸ πρῶτο εἰλητὸ ποὺ βρίσκεται δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα γιὰ νά καταλήξει στὸ τελευταῖο εἰλητὸ τῆς πομπῆς, π.χ. (4), (3) -ἁγία τράπεζα- (1), (2) εἶτε (2), (1) -ἁγία τράπεζα- (3), (4). Ὁ τρόπος εἶναι γνωστός ἀπὸ μνημεῖα τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς.

Στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸν Εὐαγγελισμό στὴ Γραčаницα (1319-1321)¹⁰³, τὴν ἁγία τράπεζα πλαισιώνουν δεξιὰ ὁ Χρυσόστομος καὶ ἀριστερὰ ὁ Βασίλειος. Κρατοῦν ἄγραφα μισάνοιχτα εἰλητὰ καὶ εὐλογοῦν, ἐνῶ προΐστανται τῆς πομπῆς (εἰκ. 110). Πίσω ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο καὶ στὸ πρῶτο εἰλητὸ ποὺ κρατᾷ ὁ Ἀθανάσιος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου *Γ' Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος*¹⁰⁴, στὸ δεύτερο εἰλητὸ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἀναγράφεται ἡ ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό *Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράντου*¹⁰⁵, στὸ τρίτο εἰλητὸ τοῦ Ἰγνατίου Θεοφόρου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου *Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ καταστήσας* (εἰκ.

93. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

94. Brightman, δ.π., 319, 6· Τρεμπέλας, δ.π., 87, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 16β.

95. Brightman, δ.π., 321, 28· Τρεμπέλας, δ.π., 101, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 17β.

96. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. E. Dimitrova, *The Monastery of Matejčë*, Σκόπια 2002, 87 κ. ε., 312.

97. Brightman, δ.π., 309, 8· Τρεμπέλας, δ.π., 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 2.

98. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 3.

99. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 4.

100. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 5.

101. Brightman, δ.π., 312, 15· Τρεμπέλας, δ.π., 37, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 7.

102. Brightman, δ.π., 313, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 43, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 8.

103. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. Todić, *Gračanica*, 88.

104. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 5.

105. Brightman, δ.π., 330, 31, 331, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 116, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 27.

109)¹⁰⁶, στο τέταρτο ελλητό του Γρηγορίου Θαυματουργού αναγράφεται η εὐχή του τρισάγιου ὕμνου Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος (εἰκ. 109)¹⁰⁷, στο πέμπτο και τελευταίο ελλητό τῆς πομπῆς πού κρατάει ὁ Ἀβέριμιος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς ἐκτενοῦς ἱερείας Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, τὴν ἐκτενή ταύτην ἱερείαν¹⁰⁸. Ἡ συνέχεια μεταφέρεται στὴν ἀπέναντι ἀριστερὴ πομπή και στο πρώτο ἐνεπίγραφο ελλητό του Γρηγορίου Θεολόγου πού βρῖσκεται πίσω ἀπὸ τὸν Βασίλειο· στο ελλητό πού ἔχει τὴν ἐκτη θέση στὴν ἀλληλουχία, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῶν κατηχομένων Κύριε, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν¹⁰⁹, στο ἕβδομο ελλητό του Γρηγορίου Νύσσης ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῶν πιστῶν Α' Εὐχαριστοῦμεν σοι, Κύριε, ὁ Θεός τῶν δυνάμεων¹¹⁰, στο ὄγδοο ελλητό του Νικολάου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῶν πιστῶν Β' Πάλιν και πολλὰ σοὶ προσπίπτομεν¹¹¹, στο ἕνατο ελλητό του Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ἀναγράφεται ἡ εὐχή του χειρουβικῶ ὕμνου Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς¹¹², στο δέκατο και τελευταίο ελλητό πού κρατάει ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς Κύριε ὁ Θεός ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἅγιος ὁ δεχόμενος¹¹³.

Στὴν παράσταση τῆς *Gračanica* με βάση τίς ἐπιγραφές τῶν ελλητῶν στὴν παλαιοσερβικὴ γλῶσσα, δηλώνεται σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ λειτουργία, ἀν και λείπει ἡ ἀρχή τῆς. Ὅσο γιά τίς εὐχές του καθαγιασμοῦ του ἄρτου *Και ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον και τοῦ οἴνου Τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ*¹¹⁴, θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν γραφεῖ στα ελλητὰ πού κρατοῦν ὁ Βασίλειος και ὁ Χρυσόστομος και τὰ ὁποῖα εἶναι ἄγραφα. Ἀντὶ αὐτοῦ οἱ ἱεράρχες εὐλογοῦν, μιὰ κίνηση πού δηλώνει τὴ στιγμή του καθαγιασμοῦ¹¹⁵. Νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι και στὴν πρωιμότερη παράσταση πού εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στο Ρεσ (1260 περ.) με Συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες χωρὶς Μελισμό¹¹⁶, οἱ παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές πάνω στα τέσσερα ἀπὸ τὰ ὀκτὼ ελλητὰ πού κρατοῦν οἱ ἱεράρχες, ἀκολουθοῦν ἐπίσης τὴν τάξη του κεμένου τῆς θείας λειτουργίας¹¹⁷.

Στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στο Κεφάλι τῆς Κρήτης (1393), στὴν ἀριστερὴ πομπή και στο ελλητό πού κρατάει ὁ Χρυσόστομος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσθέσεως Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον¹¹⁸ και στο ελλητό του Ἀθανασίου ἔπεται ἡ εὐχή του ἀντιφώνου Α' Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, οὐ τὸ κράτος ἀνεΐκαστον¹¹⁹. στὴ συνέχεια, στὴν ἀπέναντι δεξιὰ πομπή και στο ελλητό πού κρατάει ὁ Βασίλειος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ἀναγράφεται ἡ εὐχή του χειρουβικῶ ὕμνου Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς¹²⁰, στο τέταρτο ελλητό του Γρηγορίου Θεολόγου ἀναγράφεται ἡ εὐχή του ἀντιφώνου Γ' Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας και συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος¹²¹, στο πέμπτο και τελευταίο ελλητό του Κυ-

106. Brightman, δ.π., 312, 15· Τρεμπέλας, δ.π., 37, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 7.

107. Brightman, δ.π., 313, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 43, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 8.

108. Brightman, δ.π., 314, 30· Τρεμπέλας, δ.π., 59, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 10.

109. Brightman, δ.π., 315, 12· Τρεμπέλας, δ.π., 64, 4· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 11β.

110. Brightman, δ.π., 316, 11· Τρεμπέλας, δ.π., 65, 14· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 12β.

111. Brightman, δ.π., 317, 9· Τρεμπέλας, δ.π., 68, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 13.

112. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

113. Brightman, δ.π., 319, 6· Τρεμπέλας, δ.π., 87, 8· *Συνδ. Κατ.* ἀριθ., 16β.

114. Brightman, δ.π., 330, 3 και 330, 7· Τρεμπέλας, δ.π., 114, 9 και 115, 1.

115. Βλ. παραπάνω σημ. 59.

116. Γιά τίς ἐπιγραφές βλ. Babić, «Les textes», 75 κ. ε., εἰκ.1-4· Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς και παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 240.

117. Ἀναγράφονται ἡ εὐχή του χειρουβικῶ ὕμνου, ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς, ἡ εὐχή Α' τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς και ἡ εὐχή Β' τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς.

118. Brightman, δ.π., 309, 8· Τρεμπέλας, δ.π., 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 2.

119. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 3.

120. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

121. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 5.

ρίλλου Ἀλεξανδρείας ἀναγράφεται ἡ ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμὸ Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράντου¹²². Εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ τὴν σειρά παρεμβάλλονται ἡ εὐχή τοῦ χειρουβικοῦ ὕμνου καὶ ἡ ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμὸ ἑξαιτίας τῆς παρουσίας τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν “τὰ δικά τους” εἰλητά.

Στὴν Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά πού χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα, τὰ περισσότερα εἰλητά τῆς παράστασης βρίσκονται σὲ ἀλληλουχία, ἐνῶ ἓνα εἰλητὸ στὸ ἄκρο τῆς ἀριστερῆς πομπῆς δὲν συμμετέχει. Σύμφωνα μὲ τὴ σημερινὴ κατάστασι τῆς τοιχογραφίας, στὸ δεύτερο εἰλητὸ τῆς ἀριστερῆς πομπῆς πού κρατᾷ μᾶλλον ὁ Ἐπιφάνιος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Α΄ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὐ τὸ κράτος ἀνεΐκαστον¹²³ καὶ στὸ ἐπόμενο εἰλητὸ πού κρατᾷ ὁ Πολύκαρπος, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Β΄ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου¹²⁴. Στὴ συνέχεια, στὴν ἀπέναντι δεξιὰ πομπῆ καὶ στὸ μοναδικὸ εἰλητὸ πού ὑπάρχει, ἐκεῖνο τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Γ΄ Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος¹²⁵. Ἡ εὐχή τῆς προθέσεως θὰ μπορούσε νὰ ἀναγράφεται στὸ κατεστραμμένο εἰλητὸ πού βρῆσκειται πρῶτο στὴν ἀριστερὴ πομπῆ δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ὅποτε ἡ ἀλληλουχία θὰ ἀρχίζε μὲ τὴν εὐχή τῆς προθέσεως. Ἄν γίνει δεκτὴ ἡ ὑπόθεσι, τότε μὲ βάση τίς ἐπιγραφές τῶν εἰλητῶν στὴν παράστασι τῆς Εὐαγγελίστριας δηλώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς θείας λειτουργίας.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐπίσης ἡ περίπτωση πού παρατηρεῖται στὸν Ἅγιο Νικόλαο Βολνιέκι στὴν Ἀχρίδα (1335/36)¹²⁶. Ἄν ἀπὸ τὰ πέντε εἰλητά τῆς παράστασι δὲν ληφθοῦν ὑπ’ ὄψιν τὰ δύο εἰλητά πού κρατοῦν ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 158), στὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴ συνήθεια ἀναγράφονται ἀντίστοιχα ἡ εὐχή τοῦ χειρουβικοῦ ὕμνου καὶ ἡ ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμὸ, τότε στὰ ὑπόλοιπα τρία εἰλητά ὑπάρχει ἀλληλουχία. Ἀρχὴ γίνεται μὲ τὸ πρῶτο εἰλητὸ τῆς δεξιᾶς πομπῆς πού κρατᾷ ὁ Χρυσόστομος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα καὶ στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον (εἰκ. 157)¹²⁷. Ἡ συνέχεια μεταφέρεται στὴν ἀριστερὴ πομπῆ καὶ στὸ εἰλητὸ πού κρατᾷ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὅπου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Α΄ Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, οὐ τὸ κράτος ἀνεΐκαστον¹²⁸, ἐνῶ ἀμέσως μετὰ ἐπανερχεται στὴ δεξιὰ πομπῆ καὶ στὸ εἰλητὸ πού κρατᾷ ὁ Ἀθανάσιος, ὅπου ἀναγράφεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Β΄ Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου (εἰκ. 157)¹²⁹.

Στὸν τέταρτο τρόπο τῆς ἀποτύπωσι τοῦ χρόνου τῆς θείας λειτουργίας, ἡ κάθε πομπῆ τῆς παράστασι ἔχει τὴ δικὴ τῆς ἀλληλουχία· καὶ στίς δύο πομπές ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πρῶτο εἰλητὸ δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα καὶ καταλήγει στὸ τελευταῖο εἰλητὸ τῆς ἴδιας πομπῆς: (2), (1) -ἁγία τράπεζα- (1), (2). Ὁ τρόπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μνημεῖα τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς.

Στὴν Ἅγία Τριάδα στὴ Μανασίγια (1407/08-1418)¹³⁰, στὸ πρῶτο εἰλητὸ τῆς ἀριστερῆς πομπῆς πού κρατᾷ ὁ Χρυσόστομος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, ἀναγράφεται τὰ παλαιοσερβικά ἡ εὐχή τῆς προθέσεως Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον¹³¹, στὸ δεύτερο

122. Brightman, δ.π., 330, 31, 331, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 116, 5· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 27.

123. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 3.

124. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 4.

125. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 5.

126. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 275.

127. Brightman, *Liturgies*, 309, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 17, 3· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 2.

128. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 3.

129. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 4.

130. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. St. Stanoyević-L. Mirković-Dj. Bošković, *Le Monastère de Manasija*, Βελιγράδι 1928, 38-40· B. Todić, *Manastir Resava*, Βελιγράδι 1995, 57-61.

131. Brightman, δ.π., 309, 8· Τρεμπέλας, δ.π., 17, 3· Συνδ. Κατ., ἀριθ. 2.

ελλητό του Γρηγορίου Θεολόγου αναγράφεται η εὐχή του αντιφώνου Α' *Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, οὐ τὸ κράτος ἀνεΐκαστον*¹³², στο τρίτο ελλητό του Ἰακώβου Ἀδελφοθέου αναγράφεται η εὐχή του αντιφώνου Β' *Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου*¹³³, στο τέταρτο ελλητό του Νικολάου αναγράφεται η εὐχή του αντιφώνου Γ' *Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος*¹³⁴, στο πέμπτο ελλητό του Ἰωάννη Ἐλεήμονος αναγράφεται η εὐχή του τρισάγιου ἕμνου *Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος*¹³⁵, στο ἕκτο καὶ τελευταῖο ελλητό τῆς πομπῆς πού κρατᾶει ὁ Σάββας Ι Σερβίας αναγράφεται η εὐχή του εὐαγγελίου *Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν*¹³⁶. Στο πρώτο ελλητό τῆς δεξιᾶς πομπῆς πού κρατᾶει ὁ Βασίλειος δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα, αναγράφεται η εὐχή του χερουβικῶ ἕμνου *Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*¹³⁷, στο δεύτερο ελλητό του Ἀθανασίου αναγράφεται η ἐπίκληση του Ἁγίου Πνεύματος *Διὰ τοῦτο Δέσποτα πανάγιε καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ*¹³⁸, στο τρίτο ελλητό του Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας αναγράφεται η εὐχή τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄρτου *Πρόσχε, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν*¹³⁹, στο τέταρτο ελλητό του Γρηγορίου Νύσσης αναγράφεται η εὐχή μετὰ τὸ πάντας μεταλαβεῖν *Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν*¹⁴⁰, στο πέμπτο ελλητό του Σιλβέστρου Ρώμης αναγράφεται η ὁπισθάμβωνος εὐχή *Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε*¹⁴¹ καὶ στο ἕκτο καὶ τελευταῖο ελλητό πού κρατᾶει ὁ Σπυριδων, αναγράφεται η εὐχή ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ *Ἦνυσται καὶ τετέλεσται* (εἰκ. 267)¹⁴². Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ελλητό του Βασιλείου μετὰ τὴν εὐχή του χερουβικῶ καὶ τὸ ελλητό του Ἀθανασίου μετὰ τὴν ἐπίκληση του Ἁγίου Πνεύματος παρεμβάλλονται στὴν ἀλληλουχία. Ἡ πρώτη παρεμβολὴ ἐντάσσεται στὴ συνήθεια νὰ κρατᾶει ὁ Βασίλειος "τὸ δικό του" ελλητό, ἐνῶ ἡ ἐπίκληση του Ἁγίου Πνεύματος αἰτιολογεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία του Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴ στιγμή του καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων¹⁴³.

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ στο σημεῖο αὐτό, ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ στὴν παράσταση τῆς Ἐτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὴν ἀψίδα τῆς Παναγίας στὴ Veljusa (1085 περ.)¹⁴⁴, αναγράφεται στο ελλητό του Χρυσοστόμου ἡ εὐχή τῶν πιστῶν Α' ἀπὸ τὴ δική του λειτουργία καὶ στο ελλητό του Βασιλείου ἀκολουθεῖ ἡ εὐχή τῶν πιστῶν Β' ἀπὸ τὴ δική του λειτουργία¹⁴⁵. Ὁ περιορισμὸς νὰ κρατᾶ ὁ κάθε συγγραφέας τῆς θείας λειτουργίας ελλητό μετὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς δικῆς του λειτουργίας, ὅπως στὴ Veljusa ἀλλὰ καὶ λίγο νωρίτερα στὴν παράσταση τῆς Λειτουργίας τοῦ Βασιλείου στο ἱερό τῆς Ἁγίας Σοφίας στὴν Ἀχρίδα (1054 περ.) (εἰκ. 280)¹⁴⁶, δὲν διατηρήθηκε.

Σὲ μικρὸ ἀριθμὸ παραστάσεων τοῦ Μελισμοῦ, παρατηρεῖται ὅτι σὲ ὅλα τὰ ελλητὰ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν αναγράφεται μία εὐχή τῆς θείας λειτουργίας σὲ συνέχεια ἢ

132. Brightman, δ.π., 310, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 27, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 3.

133. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 4.

134. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 5.

135. Brightman, δ.π., 313, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 43, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 8.

136. Brightman, δ.π., 371, 24· Τρεμπέλας, δ.π., 53, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 9.

137. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

138. Brightman, δ.π., 329, 12· Τρεμπέλας, δ.π., 182, 31· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 23α.

139. Brightman, δ.π., 341, 7· Τρεμπέλας, δ.π., 129, 18· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 35.

140. Brightman, δ.π., 342, 16· Τρεμπέλας, δ.π., 192, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 36α.

141. Brightman, δ.π., 397, 29· Τρεμπέλας, δ.π., 154, 8· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 37β.

142. Brightman, δ.π., 344, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 194, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 38α.

143. Βλ. παραπάνω σημ. 59.

144. Miljković-Peprek, *Veljusa*, 156, σελ. 1, εἰκ. 26.

145. Βλ. Babić, «Les discussions», 376 κ. ε., εἰκ. 3, 4· Babić-Walter, «The Inscriptions», 273.

146. Στο ελλητό του Βασιλείου αναγράφεται ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς ἀπὸ τὴ δική του θεία λειτουργία, βλ. Babić-Walter, «The Inscriptions», 273.

μία εὐχή τῆς θείας λειτουργίας σὲ ἐπανάληψη. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς γίνεται προσπάθεια νὰ ἀποτυπωθεῖ μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή τῆς θείας λειτουργίας.

Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ παράσταση ποὺ διασώθηκε στὴν ἀψίδα τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Sopoćani (1272-1276) (εἰκ. 35-38, XIII-XVII)¹⁴⁷, ὅπου στὰ εἰλητὰ τῶν δεκατεσσάρων ἱεραρχῶν ἀναγράφεται στὴν παλαιοσερβικὴ γλῶσσα σὲ συνέχεια ἡ εὐχή τοῦ τρισάγιου ὕμνου Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος...¹⁴⁸. Ἡ εὐχή ἀρχίζει στὸ εἰλητὸ τοῦ Χρυσοστόμου ποὺ βρίσκεται δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα καὶ προΐσταται τῆς ἀριστερῆς πομπῆς· συνεχίζει στὰ εἰλητὰ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τοῦ Ἰωάννη Ἐλεήμονος, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ἀλλὰ παρακάμπτει τὰ εἰλητὰ τῶν δύο τελευταίων ἱεραρχῶν τῆς πομπῆς, ποὺ εἶναι οἱ τοπικοὶ ἱεράρχες, Ἀρσένιος I Σερβίας καὶ Σάββας II Σερβίας· ἀκολούθως τὸ κείμενο τῆς εὐχῆς μεταφέρεται στὸ εἰλητὸ τοῦ Βασιλείου ποὺ εἶναι δίπλα στὴν ἁγία τράπεζα καὶ προΐσταται τῆς δεξιᾶς πομπῆς· συνεχίζει στὰ εἰλητὰ τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ ἐπόμενου ἀδιάγνωστου ἱεράρχη, τοῦ Νικολάου, τοῦ Σάββα I Σερβίας καὶ τοῦ Ἰγνατίου Θεοφόρου, τοῦ τελευταίου τῆς πομπῆς· τότε ἐπανερχεται στὰ εἰλητὰ τῶν δύο Σέρβων ἱεραρχῶν τῆς ἀριστερῆς πομπῆς, Ἀρσενίου I καὶ Σάββα II, ὅπου καὶ τελειώνει¹⁴⁹. Εἶχε διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ παρέκκλιση στὴ σειρά τοῦ κειμένου ποὺ παρατηρεῖται στὰ εἰλητὰ τῶν δύο Σέρβων ἱεραρχῶν, Ἀρσενίου I (+1263) καὶ Σάββα II (+1271), ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἱεράρχες ἦταν ζῶντες κατὰ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ¹⁵⁰. Ἡ θεωρία αὕτη δὲν εὐσταθεῖ πλέον ἐξαιτίας τῆς νεώτερης χρονολόγησης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Sopoćani μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1272-1276¹⁵¹.

Στὴν πλέον ἐντυπωσιακὴ γιὰ τὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, ὅπως αὕτη στὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Sopoćani, εἰκονίζεται ἡ συγκεκριμένη στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ψάλλεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἱεραρχῶν ἡ εὐχή τοῦ τρισάγιου ὕμνου¹⁵². Ὁ τρισάγιος ὕμνος ποὺ ἐντάχθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ βου αἰῶνα στὴ θεία λειτουργία προσδίδοντας αὐτοκρατορικὴ χροιά στὸ τυπικὸ τῆς¹⁵³, συνδέεται μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ ἐπισκόπου στὸ ἱερό¹⁵⁴. Ἡ σύνθεση τοῦ Μελισμοῦ στὴν ἀψίδα τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Sopoćani παριστᾷ ἓνα συλλειτουργοῦ ποὺ τελεῖται ἀπὸ τοὺς ὑψηλότερους ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων βρισκόνται καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας σὲ ἓνα ἀδιαίρετο σύνολο¹⁵⁵.

Ἐνα παρόμοιο παράδειγμα καταγραφῆς μιᾶς συγκεκριμένης εὐχῆς τῆς θείας λειτουργίας στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχε παρουσιαστεῖ στὰ χρόνια τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν στὴν ἀψίδα τῆς Ἐγκλείστρας τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου στὴν Πάφο τῆς Κύπρου (1182/83) καὶ στὴν παράσταση τῶν Συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ποὺ πλαισιώνουν τὴ δεομένη Θεοτόκο.

147. S. Radojčić, *Odabrani clanci I studije*, Βελιγράδι 1982, 195, 171· Todić, «Sopoćani», 468-469.

148. Brightman, *Liturgies*, 313, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 43, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 8.

149. Πρὸς τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐπιγραφῶν τῶν εἰλητῶν βλ. N. Okunev, «Les peintures murales à l'église de Sopoćani», *Byzslav I* (1929), 120 κ. ἑ· J. Radovanović, «Les Archevêques serbes dans "La célébration de la Liturgie" au sanctuaire du Monastère Sopoćani», στὸ J. Radovanović, *Recherches iconographiques sur la peinture serbe des XIIIe et XIVe siècle*, Βελιγράδι 1988, 39 κ. ἑ., 171· Todić, «Sopoćani», 469.

150. Βλ. καὶ Tomeković, «Les évêques», 65 κ. ἑ· Konstantinidi, «Le message», 46.

151. Todić, «Sopoćani», 465 κ. ἑ., 471 κ. ἑ· Βλ. καὶ Sr. Petković, «Archbishop Danilo I - the Donor of the Frescoes in the Prothesis of the Church of the Holy Apostles in Peć», *Zograf* 30 (2004-2005), 88.

152. Πρὸς τὸν ὕμνο βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 43 κ. ἑ· Schulz, *Die Liturgie*, 42* κ. ἑ., 46-51.

153. R. Taft, «The Synaxarion of Evergetis in the history of Byzantine liturgy», στὸ *The Theotokos Evergetis*, 277 καὶ σημ. 5.

154. Βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 43 κ. ἑ· Μωραΐτης, *Ἐπίτομος Λειτουργική*, δ.π., 37· Schulz, *Die Liturgie*, 44*, 65*, 46 κ. ἑ.

155. Todić, «Sopoćani», 469.

Στά ελλητά των Ιεραρχών έχει αποτυπωθεί σε συνέχεια ή εὐχή τῆς προθέσεως¹⁵⁶. Ἡ εὐχή τῆς προθέσεως διασώζεται ἐπίσης σε συνέχεια στά ελλητά των δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἱεράρχες στὴν παράσταση τῶν Συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν χωρὶς Μελισμὸ, ποὺ εἰκονίζεται στὴν Κρύπτη τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά (1280-1300)¹⁵⁷.

Μία εὐχή σὲ ἐπανάληψη ἀναγράφεται σὲ ὅλα τὰ ελλητά τῆς παράστασης τοῦ Μελισμοῦ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Σαγκρι τῆς Νάξου (1269/70)· στά ελλητά τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου ἐπαναλαμβάνεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον, τὴν τροφήν τοῦ παντός¹⁵⁸. Στὸν Ἰωάννη Πρόδρομο στὴν Κάτω Καστανιά (1282;)¹⁵⁹, στά ελλητά τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τοῦ Βασιλείου ἐπαναλαμβάνεται ἡ εὐχή τοῦ χερουβικῆ ὕμνου *Οὐδείς ἄξιός τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*¹⁶⁰. Στους Ἁγίους Ἀποστόλους στὸ Σειρικάρη τῆς Κρήτης (1427)¹⁶¹ μὲ ἐξαιρέση τὸν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας ποὺ κρατᾷ σύμφωνα μὲ τὴ συνήθεια τὸ “δικό του” ελλητό -τὴν ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό¹⁶²- στά ελλητά τῶν ὑπόλοιπων ἱεραρχῶν, Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, ἐπαναλαμβάνεται ἡ εὐχή τῆς προθέσεως Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον, τὴν τροφήν τοῦ παντός¹⁶³. Στὴν Παναγία Κεραγωνιάτισσα στὴ Λατοίδα τῆς Κρήτης στά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα (;), στά ελλητά ποὺ κρατοῦν ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐπαναλαμβάνεται ἡ εὐχή τοῦ χερουβικῆ ὕμνου *Οὐδείς ἄξιός τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*¹⁶⁴. Νὰ ἀναφερθοῦν καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου σὲ δύο μόνον ελλητά ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ελλητῶν τῆς παράστασης ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια εὐχή. Στὴν Παναγία Δαμιώτισσα στὸν Καλόξυλο τῆς Νάξου πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα¹⁶⁵, σὲ δύο σωζόμενα ελλητά ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δέκα ελλητῶν ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐκφώνηση Β. τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς *Ἔδωκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς... Λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἔστι τὸ Σῶμα*¹⁶⁶. Στὴν Παναγία στίς Πρασσές τῆς Κρήτης (1300 περ.) σὲ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ελλητά τῆς παράστασης καὶ

156. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 72, 84 κ. ἐ.· Stylianos, *The Painted Churches*, 361 κ. ἐ. Ἡ εὐχή ἀρχίζει στὸ ελλητό τοῦ Χρυσοστόμου «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον» καὶ συνεχίζεται στὸ ελλητό τοῦ Βασιλείου «τὸν κύριον ἡμῶν ἐξαποστείλας εὐλογοῦντα καὶ ἁγιάζοντα ἡμᾶς», στὸ ελλητό τοῦ Ἐπιφανίου «αὐτὸς εὐλόγησον καὶ τὴν πρόθεσιν ταύτην» καὶ στὸ ελλητό τοῦ Νικολάου «καὶ πρόσδεξε αὐτὴν εἰς τὸ ὑπερουράνιον σου θυσιαστήριον», βλ. C. Mango - E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966), 166 κ. ἐ.· Babić - Walter, «The Inscriptions», 273.

157. Ἡ εὐχή ἀρχίζει στὸ ελλητό τοῦ Χρυσοστόμου «Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον» καὶ συνεχίζεται στὸ ελλητό τοῦ Βασιλείου «τὴν τροφήν τοῦ παντός κόσμου τὸν Κύριον», βλ. Brightman, *Liturgies*, 309, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 17, 3. Πὰ τίς ἐπιγραφές βλ. Μ. Παναγιωτίδη, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά τῆς Βοιωτίας», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes 1976)*, Ἀθήνα 1981, ΠΒ, 600 κ. ἐ.

158. Brightman, *Liturgies*, 309, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, δ.π., ἀριθ. 2.

159. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Ἐ. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», *ΠΑΕ* 1982, 418 (Σ. Καλοπίση).

160. Brightman, *Liturgies*, 318, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

161. Πὰ τὴν ἐπιγραφή τοῦ Βασιλείου βλ. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης Α'· Ἐπαρχία Κισσάμου», *Κρητ.Χρον* 21 (1969), 193.

162. «Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράντου», βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 31, 331, 22· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 116, 5· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 27.

163. Brightman, δ.π., 309, 8· Τρεμπέλας, δ.π., 17, 3· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 2.

164. Brightman, δ.π., 318, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

165. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στοὺς Μολάους τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηράς», στὸ *Ἀντίφωνον*, 66.

166. Brightman, *Liturgies*, 328, 2, 5· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 107, 9-12· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 20.

στην Παναγία Φανερωμένη στα Φραγκουλιάνικα (1323/24)¹⁶⁷, σε δύο από τα έξι είλητά της παράστασης επαναλαμβάνεται η εὐχή του χειρουβικού ὕμνου *Οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς*¹⁶⁸.

Πιὸ ἐξεζητημένες εἶναι οἱ περιπτώσεις, ὅπου στὰ εἰλητὰ τῆς μίας πομπῆς τῆς παράστασης ἀναγράφεται μία εὐχή σὲ ἐπανάληψη, ἐνῶ στὰ εἰλητὰ τῆς ἀπέναντι πομπῆς ἀναγράφεται μία διαφορετικὴ εὐχή σὲ ἐπανάληψη. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο στὸ Φιλῶτι τῆς Νάξου (1315)¹⁶⁹, σὲ ὄλα τὰ εἰλητὰ τῆς ἀριστερῆς πομπῆς ποὺ κρατοῦν ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Νικόλαος, επαναλαμβάνεται ἡ δέηση κατὰ τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων *Μνήσθητι, Κύριε, τῆς πόλεως*¹⁷⁰, ἐνῶ σὲ ὄλα τὰ εἰλητὰ τῆς δεξιᾶς πομπῆς ποὺ κρατοῦν ὁ Βασίλειος (:), ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ὁ Εὐτύχιος, επαναλαμβάνεται ἡ ἐπίκληση μετὰ τὸν καθαιγιασμό *Ὡστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν*¹⁷¹.

Μοναδικὸς εἶναι ὁ συνδυασμὸς ποὺ παρατηρεῖται στὸν Ἅγιο Γεώργιο στοὺς Μολάους, ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα¹⁷². Στὰ εἰλητὰ τῆς ἀριστερῆς πομπῆς ποὺ κρατοῦν ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἀθανάσιος, επαναλαμβάνεται ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Β' *Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, σῶσον τὸν λαόν σου*¹⁷³, ἐνῶ στὰ εἰλητὰ τῆς δεξιᾶς πομπῆς ποὺ κρατοῦν ὁ Γρηγόριος Θεολόγος (:), καὶ ὁ Βασίλειος, επαναλαμβάνεται ἡ ἐπόμενη εὐχή σύμφωνα μὲ τὴν τάξη τοῦ κειμένου τῆς θείας λειτουργίας, δηλαδὴ ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Γ' *Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος*¹⁷⁴. Ὁ συνδυασμὸς ποὺ παρατηρεῖται στὸν Ἅγιο Γεώργιο στοὺς Μολάους, καθρεφτίζει μιὰ πιὸ σύνθετη ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀποτυπώνονται δύο συγκεκριμένες στιγμὲς τῆς θείας λειτουργίας ποὺ ἀκολουθοῦν ἢ μία τὴν ἄλλη.

Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἐπιγραφὲς στὰ εἰλητὰ ποὺ κρατοῦν οἱ ἱεράρχες σὲ ὁρισμένες παραστάσεις τοῦ Μελισμοῦ, βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν τάξη τοῦ κειμένου τῆς θείας λειτουργίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποτυπώνεται εἴτε ὁ συνεχῆς χρόνος τῆς θείας λειτουργίας εἴτε συγκεκριμένες στιγμὲς τῆς. Τὸ ἐγχείρημα προϋποθέτει ἕναν σύνθετο διανοητικὸ σχεδιασμό. Οἱ ἐμπνευστὲς τῆς καταγραφῆς αὐτῆς πρέπει νὰ ἦταν πεπαιδευμένες προσωπικότητες, οἱ ὁποῖες πολὺ πιθανὸν ὑπῆρξαν οἱ ἰδρυτὲς τῶν ναῶν στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο. Ἡ ἄποψη ἔχει διατυπωθεῖ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας στὴ Βῆρα (1151/52), ὅταν ἀποδόθηκε στὴν προσωπικότητα τοῦ κτίτορα σεβαστοκράτορα Ἰσαάκιου Κομνηνοῦ ἡ ἰδέα τῆς ἀποτύπωσης τοῦ συνεχοῦς χρόνου τῆς θείας λειτουργίας στὰ ἐνεπίγραφα εἰλητὰ τῶν ἱεραρχῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸν ναό¹⁷⁵. Ὁ ἴδιος συλλογισμὸς νομίζω ὅτι ἀφορᾶ καὶ στὶς περιπτώσεις τῶν ναῶν οἱ κτίτορες τῶν ὁποίων εἶναι γνωστοί, ὅπως τῆς Ἐγγλείστρας τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου στὴν Πάφο (1182/83), τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Σοροκάκι (1272-1276), τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴ Gračаница (1319-1321) καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας στὴ Manasija (1407/08-1418).

167. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1998, 38.

168. Brightman, *Liturgies*, 318, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 71, 6· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 15.

169. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», δ.π., 65 κ. ἐ.

170. Brightman, *Liturgies*, 335, 26· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 124, 2· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 29.

171. Brightman, δ.π., 330, 13· Τρεμπέλας, δ.π., 115, 18· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 26β.

172. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», δ.π., 64, 65.

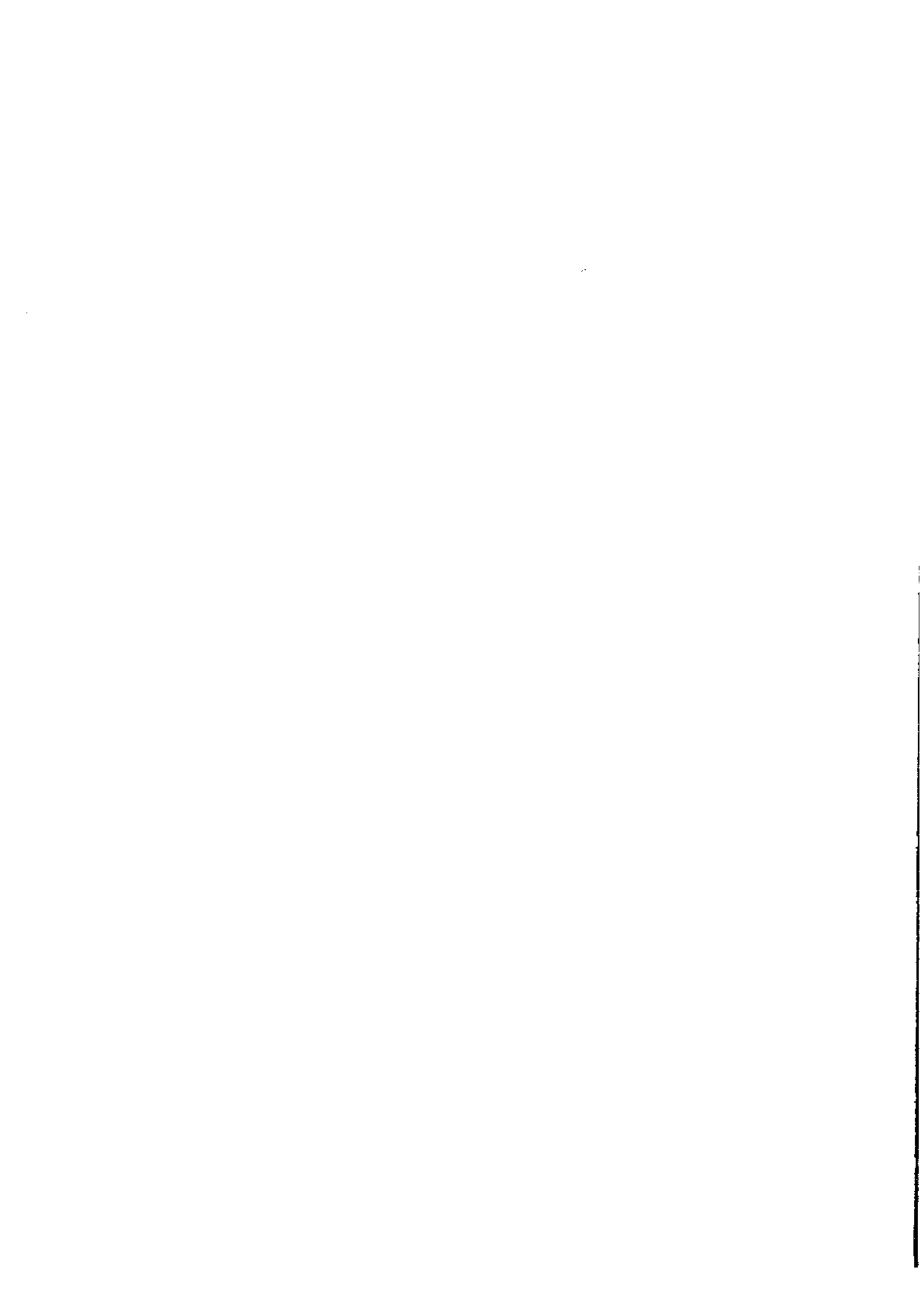
173. Brightman, δ.π., 311, 4· Τρεμπέλας, δ.π., 32, 9· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 4.

174. Brightman, δ.π., 311, 22· Τρεμπέλας, δ.π., 36, 1· *Συνδ. Κατ.*, ἀριθ. 5.

175. Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα», 314 κ. ἐ., 317. Στὸ πρῶτο εἰλητὸ τῆς πομπῆς, ποὺ δὲν σώζεται, θὰ ἀναγραφόταν ἡ εὐχή τῆς προθέσεως ἀκολουθοῦν ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Α', ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Β', ἡ εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Γ' καὶ ἡ εὐχή τῆς Εἰσόδου.

Τὸ ἐρώτημα ποῦ πλανᾶται καθ' ὅλη τὴν προσπάθεια τῆς ἐξέτασης καὶ τῆς κατανόησης τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Μελισμοῦ, εἶναι ἂν ἡ παράσταση ἀπειθονόταν περισσότερο πρὸς τὸν κλῆρο παρά στοὺς πιστοὺς, μὰ καὶ λόγω τῆς ἀπεικόνισής της στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἀψίδας, ἡ σύνθεση ἦταν θεατὴ ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς μόνον ὅταν ἀνοίγαν τὰ βημόθυρα. Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα δημιουργήθηκε ἀπὸ λόγιους ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες μὲ διδακτικὸ σκοπὸ καὶ ἀπειθονόταν, μᾶλλον καὶ κατὰ κύριο λόγο, πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ποὺ τελοῦν τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν παράσταση. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ διδακτικὴ καὶ καθοδηγητικὴ χροιά ποὺ ἀποπνέει στὸ σύνολό της ἡ σύνθεση τοῦ Μελισμοῦ, πηγὲς ἐμπνευσης τῆς ὁποίας εἶναι κυρίως τὰ κείμενα ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ λόγιους ἱεράρχες ὡς διδαχὴ πρὸς τὸν κλῆρο τους.

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

LXXIV. Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς. Μελσιμῖος, Βασιλείος, Χρυσόστομος.

LXXV. Μέρονας, Κρήτη, Παναγία, άψίδα. Μελισσιός.

LXXVI. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, άψίδα. Μελισμός, Γρηγόριος Διάλογος.

LXXVII. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα. Μελισμός.

LXXIX. Άγια Τριάδα Ρεθίμνης, Κρήτη, Άγια Τριάδα. Μελισμός, Άθανάσιος.

LXXVIII. Άγια Τριάδα Ρεθίμνης, Κρήτη, Άγια Τριάδα. Μελισμός, Νικόλαος.

LXXX. Άρτός, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός.

LXXXI. Μανασίγια, Άγία Τρι-
άδα. Μελισμός, άγγελος-
διάκονος, Βασίλειος, Ά-
θανάσιος, Κύριλλος Ά-
λεξανδρείας.

LXXXII. *Manasija*, Ἁγία Τριάδα.
Μελισμός, Σίλβεστρος,
Σπυρίδων.

LXXXIII. *Kalenić*, Εισόδια Θεο-
τόκου. Μελισμός, Ἁθα-
νάσιος, Χρυσόστομος.

LXXXIV. Kalenίς, Εισόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Σπυρίδων.

I. ΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΤΥΠΩΝ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΜΟΥ

Στους Καταλόγους του Τύπου Α και του Τύπου Β, τὰ μνημεία παρατίθενται σὲ χρονολογικὴ σειρά καί, ὅσο στάθηκε δυνατό, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴ γεωγραφικὴ τους ἐνότητα. Τὸ τοπογραφικὸ στίγμα τῶν μνημείων ἐντάσσεται σὲ γεωγραφικοὺς δρους. Στὴν ὀνομασίᾳ τοῦ μνημείου προτάσσεται τὸ τοπωνύμιον καί, ἐὰν ὁ ναὸς βρῆται σὲ πόλη ἢ στὰ περὶχωρὰ της, δὲν χρῆζει διευκρινίσεως π.χ. Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος ἢ Čučer, Ἅγιος Νικήτας, ἐνῶ ἂν βρῆται σὲ νησί ἢ στὴν ὑπαιθρο, τότε προσδιορίζεται π.χ. Κουρνας, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Ἀναφέρεται τὸ μέρος τοῦ ναοῦ ποῦ καταλαμβάνει ἡ παράσταση, καὶ ὁ ἀριθμὸς ποῦ ἀκολουθεῖ σὲ παρένθεση δηλώνει τὴ ζώνη τοῦ ἡμικύλινδρου στὸν ὁποῖο βρῆται, ἀριθμώντας ἀπὸ τὸ δάπεδο. Τὴν περιγραφή τῆς παράστασης ἀκολουθεῖ σχηματικὸ ἀποτύπωμα τῆς πομπῆς ἀγγέλων καὶ ἱεραρχῶν ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ. Οἱ ἱεράρχες δηλώνονται μὲ τὴ συντομογραφία τοῦ ὀνόματός τους. Μετὰ ἀπὸ κάθε ἱεράρχη ἀκολουθεῖ παρένθεση στὴν ὁποία ἐγγλείεται ἀριθμὸς ποῦ ἀνταποκρίνεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ εἰλητοῦ, ἡ ὁποία καταγράφεται στὸν *Συνδυασμένον Κατάλογο τῶν ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητὰ καὶ τῶν ἱεραρχῶν ποῦ τὰ κρατοῦν*. Στὸ τέλος τοῦ ἀποτυπώματος ἀναφέρεται ἂν οἱ ἐπιγραφὲς τῶν ὀνομάτων τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητὰ εἶναι στὴν παλαιοσερβικὴ γλῶσσα, ἐνῶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν γίνεται λόγος. Ἡ βιβλιογραφία τῶν μνημείων ἀφορᾷ στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καθὼς καὶ στὴ χρονολόγησή της. Ὅσα μνημεία δὲν κατόρθωσα ἢ δὲν μοῦ ἐπετράπη νὰ ἐπισκεφτῶ φέρουν στὴν ἐπικεφαλίδα τους ἀστερίσκο (*).

Συντομογραφίες: Ἀψ. (1) = ἀψίδα, κατώτερη ζώνη τοῦ ἡμικύλινδρου. Ἀψ. (2) = ἀψίδα, ἀνώτερη ζώνη τοῦ ἡμικύλινδρου. Πρ. = πρόθεση. Δ. = διακονικὸ. :: = ἀγία τράπεζα. (1...) = εἰλητὸ ἀνοικτὸ μὲ ἐπιγραφή. (0) = εἰλητὸ μὲ χαλασμένη ἐπιγραφή ἢ ἀγραφο. (;) = εἰλητὸ μὲ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή ἢ εἰλητὸ τοῦ ὁποίου τὴν κατάστασι ἀγνοῶ. (+) = εἰλητὸ κλειστὸ. (=) = εἰλητὸ μισάνοικτο χωρὶς ἐπιγραφή. (=1...) = εἰλητὸ μισάνοικτο μὲ ἐπιγραφή. (ω) = κώδικας κλειστὸς. (Ω) = κώδικας ἀνοικτὸς. (-) = ὁ ἱεράρχης δὲν κρατᾷ εἰλητὸ ἢ κώδικα. X = ἀδιάγνωστος ἢ κατεστραμμένος ἱεράρχης. Β = Βασίλειος ἀπὸ ἐπιγραφή σὲ στάση 3/4. (Β) = Βασίλειος ἀπὸ φυσιογνωμικὰ στοιχεῖα. [Β] = Βασίλειος μετωπικὸς. Αβ = Ἀβέρκιος Ἱεραπόλεως. Α = Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Αμβ = Ἀμβρόσιος Μιλάνου. Αμφ = Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου. Αν = Ἀνδρέας Κρήτης. Αρ I = Ἀρσένιος I Σερβίας. Αχ = Ἀχιλλεῖος Λαρίσης. Β = Βασίλειος. Βλ = Βλάσιος Σεβαστείας. ΓΑκ = Γρηγόριος Ἀκραγαντίνων. ΓΔ = Γρηγόριος Διάλογος. ΓΘ = Γρηγόριος Θαυματουργός. Γ = Γρηγόριος Θεολόγος. ΓΝ = Γρηγόριος Νύσσης. Δ = Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης. Δω = Δωρόθεος Τύρου. Ελ = Ἐλευθέριος Ἰλλυρικῶ. Ε = Ἐπιφάνιος Σαλαμίνας. Ευ = Εὐτύχιος ΚΠόλεως. Ευσ = Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Ια = Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος. Ιγ = Ἰγνάτιος Θεοφόρος. Ιου = Ἰούδας συγγενὴς τοῦ Κυρίου. ΙΕ = Ἰωάννης Ἐλεήμων. Ι = Ἰωάννης Χρυσόστομος. Κα = Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Ἀχρίδος. Κρ = Κάρπος Βεροίας. Κλ = Κλήμης Ἀχρίδος. Κυ = Κυπριανὸς Ἀντιοχείας. Κ = Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. ΚΙ = Κύριλλος Ἱεροσολύμων. Λ = Λέων Ρώμης. Μα = Μακάριος Ἱεροσολύμων. Μ = Μαρτῖνος Ρώμης. Με = Μεθόδιος ΚΠόλεως. Μη = Μητροφάνης ΚΠόλεως.

ΝΚ = Νικηφόρος ΚΠόλεως. Ν = Νικόλαος Μύρων. Πε = Πέτρος Ἀλεξανδρείας. Π = Πολύκαρπος Σμύρνης. Σβ Ι = Σάββας Ι Σερβίας. Σβ ΙΙ = Σάββας ΙΙ Σερβίας. ΣΡ = Σάββας Ρώμης. Σ = Σπυριδών Τριφυλιού. Συ = Συμεών Συγγενής τοῦ Κυρίου. Τα = Ταράσιος ΚΠόλεως. Τι = Τιμόθεος Ἐφέσου. Τ = Τίτος Κρήτης. Υ = Ὑπάτιος Γαγγρών. ΑΓΓ = ἄγγελος-διάκονος. (ΑΓΓ) = ἄγγελος-διάκονος κατεστραμμένος. Δια = Διάκονος.

1. Ο ΤΥΠΟΣ Α : Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΚΕΥΗ-ΤΙΜΙΑ ΔΩΡΑ

1. Πελέντρι, Κύπρος, Τίμιος Σταυρός (*), (εἰκ. 1, Ι).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου δίσκος καὶ δεξιὰ ἶχνη ποτηρίου (;). Πλαισιώνουν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Κ(☩), Ν(☩), Β(;): Ι(☩), Ε(;), Σ(;).

Χρονολόγηση: 1178

Βιβλ. Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου», 213 κ. ἔ. καὶ σμ. 93· Stylianou, *The Painted Churches*, 507 κ. ἔ., εἰκ. 304.

2. Ἑλληνικά, Κέα, Ἁγιος Παντελεήμων (*).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ποτήριο καὶ δίσκος. Πλαισιώνουν ὀκτώ μεταπικτικοὶ ἱεράρχες, [Χ](ω), [Χ](ω), [Δ](ω), [Β](ω): [Γ](ω), [Π](ω), [Π](ω), [Χ](ω).

Χρονολόγηση: Μετὰ τὸ 1178

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1969, 9 κ. ἔ., 22 κ. ἔ. σμ. 41, πλν. 2β.

3. Σόφια, Βοϊάνα, Ἁγιος Νικόλαος (*).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα κυκλική, ὅπου δίσκος καὶ ποτήριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), Χ(;): Χ(3), Χ(;).

Χρονολόγηση: Μετὰ τὸ 1178 (Ἐπιζωγράφιση τῶν ἱεραρχῶν τὸ 1259).

Βιβλ. Α. Grabar, *L'eglise de Boiana*, Σοφία 1924, 31, 40, εἰκ. 3· Ι. Akrabova-Zandova, *Die Kirche in Boiana*, Σοφία 1960, 9, 13, 18 κ. ἔ.· Babić, «Les discussions», 383· Τ. Malmquist, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi*, Οὐψάλα 1979, 116 κ. ἔ.· Schulz, *Die Liturgie*, 175· Grolimund, «Die Darstellung», 309.

4. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία, (εἰκ. 2-4, ΙΙ).

Ἀψ. (1). “ + ΑΙΜ(Α ΘΕ)Ο(ΥΡΓ)ΟΝ / ΟΡΑΣΕ Α(ΜΝ)ΟΝ / ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΚΛΗΣΙΝ / ΕΞΑΡΧΗ Θ(Ε)Υ ΤΩΝ”. Ἁγία τράπεζα, ὅπου ποτήριο καὶ δίσκος. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(2): Γ(3), Β(5).

Χρονολόγηση: Μετὰ τὸ 1178

Βιβλ. Γ. Β. Ἀντουράκης, *Αἱ Μοναὶ Μυριοκεφάλων καὶ Ρουστίκων Κρήτης μετὰ τῶν παρεκκλησιῶν αὐτῶν*, Ἀθήνα 1977, 87 κ. ἔ., 105· Κ. Gallas-K. Wessel-M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 91-93, 261, εἰκ. 218· Μ. Γ. Ἀνδριανάκης, «Νέα στοιχεῖα καὶ ἀπόψεις γιὰ τὴ μνημειακὴ τέχνη τῆς Κρήτης κατὰ τὴ β' Βυζαντινὴ περίοδο», *Πεπραγμένα τοῦ Στ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Χανιά 1991, ΙΙ, 23· Μ. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, 59, εἰκ. 20· Ι. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province*, Ι, Λονδίνο 1999, 144 κ. ἔ., πλν. 16α, εἰκ. 175 κ. ἔ.

5. Καστοριά, Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι, (εἰκ. 5-7).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ποτήριο καὶ δίσκος με ἄστερισκο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(11β), Β(15): Ι(2), Ν(3).

Χρονολόγηση: Μετά τὸ 1178

Βιβλ. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, 17, πίν. 5, 9· Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 34 κ. έ. σημ. 47, 72 κ. έ., 583 κ. έ., εικ. 24-25, 28· Babić-Walter, «The Inscriptions», 273· Malmquist, *Byzantine*, δ.π., 17, 38 κ. έ., 104 κ. έ., 121· Grolimund, «Die Darstellung», 309· Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Ἀθήνα 1984, 23, 25, εικ. 7- 8, 18· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 90, εικ. 20-22.

6. Belisirma, Καππαδοκία, Bezir-Ana-kilisse (*), (εἰκ. 8).

Ἀψ. (1). Ἀριστερά: “ ΤΟΝ ΜΕΝ ΑΡΤΟΝ ΤΟΥΤΟΝ (ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΙΜΙΟΝ ΣΩΜΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ (ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ)”. Δεξιά: “ΤΟ ΔΕ ΕΝ ΤΩ ΠΟΤΗΡΙΩ ΤΟΥΤΩ ΤΙΜΙΟΝ ΑΙΜΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Υ (COY)”. Ἁγία τράπεζα, δπου δίσκος καὶ ποτήριο, ἀπὸ πάνω τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή περιστερᾶς. Κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα μὲ ριπίδιο στὰ χέρια. Ἀκολουθοῦν πέντε (;) συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(0), Γ(0), Β(-), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(-), Αμφ (26β).

Χρονολόγηση: Μετά τὸ 1178

Βιβλ. Lafontaine-Dosogne, «Une église», 295 κ. έ., 300 κ. έ., πίν. II, εικ. 3-4· Babić-Walter, «The Inscriptions», 274 κ. έ., 280· N. Thierry, «L' art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVe», *DOP* 29 (1975), 108 σημ. 198, 296 κ. έ., εικ. 46.

7. Κουρνᾶς, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος, (εἰκ. 13).

Δ. (1). Ἁγία τράπεζα μὲ ἐνδυτὴ κοσμημένη μὲ σταυρό, δπου βαθύ ποτήριο μὲ τέσσερις μεγάλες λαβές, μικρὸς δίσκος. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0) :: Πε(16β).

Χρονολόγηση: Μετά τὸ 1191

Βιβλ. Ἀνδριανᾶκης, «Νέα στοιχεία καὶ ἀπόψεις», δ.π., 22, πίν. 17β· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 58.

8. Κοριῖσα, Σκῆτη Ἁγίου Πέτρου Κοριῖski (*).

Ἀψ. (1). Διακρίνεται ἁγία τράπεζα. Πλαισιώνουν κάτω ἀπὸ συνεχῆ τοξοστοιχία ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ἐκ τῶν ὁποίων δύο μετωπικοί (;) .

Χρονολόγηση: 1200 (;)

Βιβλ. Dj. Bošković - R. Ljubinković, «L' église rupestre de St.Pierre de Koriša», *Starinar* 7-8 (1956-1957), 103, εικ. 16· V. Djurić, «Les fresques les plus anciennes dans la cellule de l' anachorète serbe Pierre de Koriša», *ZRVI* LIX, 5 (1958), 176, 201 κ. έ.· G. Babić, «Les programmes absidaux en Géorgie et dans les Balkans entre le XIe et le XIIIe siècle», στὸ *L' arte Georgiana dell' IX all XIVe siècle*, Univ. di Bari 1986, III, 129.

9. Ἀμάρι (Νέφς), Κρήτη, Ἁγία Ἄννα, (εἰκ. 23).

Ἀψ. (1). Διακρίνεται ἁγία τράπεζα. Δεξιά ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα, στὰ χέρια ριπίδιο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Τ(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Αψ(3).

Χρονολόγηση: 1225

Βιβλ. Στ. Παπαδάκη - Oekland, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Ἄννας στὸ Ἀμάρι», *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), 33, 49 κ. έ., πίν. 9· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 97, 274 κ. έ.· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 65, εικ. 21· I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Λέιντεν 2001, 7, εικ. 1-2.

10. Σαγκρί, Νάξος, Ἅγιος Νικόλαος.

Ἀψ. (1). Διακρίνεται ἁγία τράπεζα, πού πλαισιώνεται ἀπὸ δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Ι)(2) :: Β(2).

Χρονολόγηση: 1269/70

Βιβλ. Κ. Δ. Καλοκύρης, «Αρχαιολογικαί έρευναί εις νήσους τοῦ Αἰγαίου», ΠΑΕ 1960, 266, πίν. 207β· Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, δ.π., 10, 26 σημ. 48, πίν. 5α. Νάξος, Ἰθάκη 1989, 80 κ. έ., εἰκ. 4,7 (Ν. Ζίας).

11. Χρῦσαφα, Παναγία Χρῦσαφίτισσα, (εἰκ. 55).

ἸΑψ. (1). ἸΑγία τράπεζα, ὄπου ποτήριο μὲ ψηλὸ πόδι, ποῦ φέρει κομβίο καὶ τριφυλλοειδῆ βάση. Δίπλα δίσκος ποῦ περιέχει στρογγυλὸ ἔνσταυρο λειτουργικὸ ἄμνὸ, σκεπασμένος μὲ ἄστερισκο. Κινοσθήρικτο κιβώριο ἄπ' ὄπου κρέμεται κανδήλα μὲ τὸ φυτίλι τῆς. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(;)· Ι(13) :: Β(15), Α(17β).

Χρονολόγηση: 1289/90

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Παναγία ἡ Χρῦσαφίτισσα (1290)», *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν (Μολάοι 1982)*, Ἰθάκη 1983 (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9), 338, 345 κ. έ., 350 κ. έ., εἰκ. 14-15· J. P. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-kirche in Chrysapha/Lakonien*, Ἰθάκη 2000, 46 κ. έ., εἰκ. 13, 18b.

12. Χρῦσαφα, Παναγία Χρῦσαφίτισσα.

Πρ. (1). Διακρίνεται ἄγία τράπεζα μὲ κινοσθήρικτο κιβώριο. Δεξιὰ ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὸ μέσον, στὰ χέρια ριπίδιο.

Χρονολόγηση: 1289/90

Βιβλ. Δρανδάκης, «Παναγία ἡ Χρῦσαφίτισσα», δ.π., 338, 355 κ. έ., εἰκ. 18· Albani, *Die byzantinischen*, δ.π., πίν. 20b.

13. Λαθρήνο, Νάξος, ἸΑγιος Γεώργιος (Β ναός), (εἰκ. 56).

ἸΑψ. (1). ἸΑγία τράπεζα, ὄπου ἀναδιπλωμένη ἔνδυτή. Δίσκος ποῦ περιέχει τρεῖς μερίδες λειτουργικοῦ ἄμνου, σκεπασμένος μὲ ἄστερισκο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(2) :: (Β)(5).

Χρονολόγηση: 1290 -1300

Βιβλ. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, δ.π., 10, 23 σημ. 46, πίν. 4α· ἸΑ. Στρατιῆ, «Τοιχογραφία ἀπὸ τὸν ἸΑγιος Γεώργιο Λαθρήνου Νάξου», *Κληρονομία* 14 (1982), Α΄, 54, εἰκ. 1-2· Παναγιωτίδης, «Λαθρήνο», 150.

14. Ποταμιά, Νάξος, ἸΑγιος ἸΑνδρέας, (εἰκ. 57).

ἸΑψ. (1). ἸΑγία τράπεζα, ὄπου δίσκος μὲ ἄστερισκο καὶ ποτήριο μὲ λαβίδα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(0), Ι(2) :: (Β)(0), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. ἸΑδημοσίευτο.

15. Πέρα Χαλκί, Νάξος, ἸΑγιος Παντελεήμων, (εἰκ. 58-59).

ἸΑψ. (1). ἸΑγία τράπεζα, ὄπου δίσκος μὲ ἄστερισκο σκεπασμένος μὲ δισκοκάλυμμα, δίπλα λόγχη, ποτήριο μισοσκεπασμένο μὲ ποτηροκάλυμμα καὶ μέσα λαβίδα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(7), Ι(2) :: Γ(3), Β(8).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Μ. ἸΑχειμάστου-Ποταμιάνου, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα μνημεῖα νήσων Αἰγαίου», ΑΑ 33 (1978), Χρον. Β2, 344, πίν. 162α.

16. Πέρα Χαλκί, Νάξος, ἸΑγιος Γεώργιος.

ἸΑψ. (1). ἸΑγία τράπεζα, ὄπου διακρίνεται ποτήριο μισοσκεπασμένο μὲ ποτηροκάλυμμα καὶ μέσα λαβίδα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Ν)(0), Χ(0) :: Χ(0), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. ἸΑδημοσίευτο.

17. Βέροια, Παλαιά Μητρόπολη, (εικ. 83, XXIV).

Ύψ. (2). Άγία τράπεζα με ένδυτη διακοσμημένη με σταυροειδές κόσμημα. Πλαισιώνουν δύο άγγελιοι-διάκονοι στραμμένοι προς την άγία τράπεζα, στα χέρια ριπίδιο, στο όραριο "ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ". Άκολουθούν δέκα συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ, ΓΘ, Κ, Γ, Β, ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι, Α, ΙΕ, Ν, ΓΝ. (Τις επιγραφές των ειλητών θά δημοσιεύσει ο Εϋθ. Τσιγαρίδας).

Χρονολόγηση: α) Κεντρικό τμήμα, 1300 περ. (;). β) Ίεράρχες, 1215/16-1224/1230 (;).

Βιβλ. Μ. Panayotidi, «Les églises de Veria, en Macédoine», *CorsiRav* 22 (1975), 305, εικ. 1· Εϋθ. Τσιγαρίδας, «Οί τοιχογραφίες τής Παλαιάς Μητροπόλεως Βεροίας», *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Άθήνα 1982, 99· Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Άθήνα 1994, 168, 245-246, πίν. 6· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 95, εικ. 30.

18. Άνώγεια, Κρήτη, Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 345· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 158· Ί. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες Νομού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999, 66.

19. Καστάνια, Μάνη, Άγιος Πέτρος.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ίχνη δίσκου. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(;), Γ(0), (Ι)(23β) :: Β(15), Α(16β), Ν(17β).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Έρευναι εις τήν Μεσσηνιακήν Μάνην», *ΠΑΕ* 1976, 218, 220.

20. Πλεμενιανά, Κρήτη, Μεταμόρφωση (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου δίσκος και ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιοι-διάκονοι, "ΑΓΓ(ΕΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθούν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Β(15), Γ(8), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(2), Ν(4).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Στ. Ν. Μαδεράκης, «Μία έκκλησία στην επαρχία Σελίνου: Ό Χριστός στα Πλεμενιανά», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγ. Νικόλαος 1981)*, Ήράκλειο 1986, ΙΙ, 260, πίν. 4-6α.

21. Πρασσές, Κρήτη, Παναγία.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου μεγάλος δίσκος, σπόγγος, λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(15), Ι(0) :: Β(15), Γ(11β).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Κ. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete*, Νέα Ύόρκη 1973, 39· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 270· Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, δ.π., 169.

22. Ακούμια, Κρήτη, Σωτήρας (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου δίσκος με άστερίσκο, ποτήριο, σπόγγος, λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(0), Ι(2) :: Β(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 191· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 127.

23. Άπειρανθος, Νάξος, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, που πλαισιώνεται από έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Ἐαναγνωρίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τους ὁ Νικόλαος, πρῶτος ἀπὸ ἀριστερά, καὶ ὁ Βασίλειος, δεξιὰ τῆς ἁγίας τράπεζας.

Χρονολόγηση: 1309

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων», ΑΔ 20 (1965), Χρον. Β3, 543, πίν. 628β. Νάξος, δ.π., 14, 15 (Μ. Χατζηδάκης).

24. Κριτσά, Κρήτη, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίας Ἄννας.

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου διακρίνεται ἐνδυτή. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Πε(5), Γ(13) :: Α(0), Ελ(37β).

Χρονολόγηση: 1320 περ.

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 38, 46, εἰκ. 101· Ἐ. Μπορμπουδάκης, *Παναγία Κερά. Βυζαντινές τοιχογραφίες στὴν Κριτσά*, Ἀθήνα 1982, 82, εἰκ. 33· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 428· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 132 κ. ἑ., εἰκ. 96.

25. Κάντανος (Καβαλλαριανά), Κρήτη, Ἀρχάγγελος, (εἰκ. 132).

Ἄψ. (1). "ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΣΟΜΑ ΚΕ/ ΕΜΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ". Ἁγία τράπεζα, ὅπου δεξιὰ διασώζεται ποτήριο διακοσμημένο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Α)(13), Β(15) :: Ι(2), Γ(11β).

Χρονολόγηση: 1327/28

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 105· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 98 κ. ἑ· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 73, εἰκ. 64-65.

26. Κάντανος (Τραχινιάκος), Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης.

Ἄψ. (1). "(ΣΩ)ΜΑ ΚΕ ΑΙΜΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ". Ἁγία τράπεζα, ὅπου δίσκος καὶ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(15) :: Ι(2).

Χρονολόγηση: 1328/29

Βιβλ. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Δ. Ἐπαρχία Σελίνου», *ΚρητΧρον* 22 (1970), 204· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 99· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 76.

27. Stanimaca, Παναγία τοῦ Petrič (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου τὰ τίμια δῶρα. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι τῶν ὁποίων διασώζονται τὰ ριπίδια. Ἀκολουθοῦν συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1330 περ.

Βιβλ. L. Hadermann-Misguich, «Fresques de Chypre et de Macédoine dans la seconde moitié du XIIIe siècle», *Πρακτικά τοῦ 1ου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου (1969)*, Λευκωσία 1972 II, 46· L. N. Mavrodinova, *Stennata Živopis u Bulgaria do kraja na XIV vek*, Σόφια 1995, 60.

28. Rila, Πύργος Χρέλη, παρεκκλήσι Μεταμορφώσεως (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου δίσκος καὶ ἕχνη ποτηρίου. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, μᾶλλον ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Χρυσόστομος.

Χρονολόγηση: 1334/35

Βιβλ. E. Bakalova, «Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XI^{ve} siècle (1331-1393)», σὺν *L'École de la Morava*, 68 κ. ἑ· D. Piguët-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge*, Παρίσι 1987, 281· I. M. Djordjević, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Βελιγράδι 1994, 137· Mavrodinova, *Stennata Živopis*, δ.π., 69.

29. Κριτσά, Κρήτη, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἀντωνίου.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου διασώζεται γυάλινο ποτήριο με λαβίδα. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, B(37β) :: I(25).

Χρονολόγηση: 1340 περ.

Βιβλ. Κ. Δ. Καλοκύρης, «Βυζαντινά μνημεία της Κρήτης. I. Ή Παναγία (Κερά) της Κριτσάς», *ΚρητΧρον* 6 (1952), 241 κ. έ., 250, εικ. 15 (2)· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 38, 46· Μπορμπουδάκης, *Παναγία Κερά*, δ.π., εικ. στή σελ. 53· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 428· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 138.

30. Σπήλιος-Καλογέρον, Κρήτη, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (εικ. 171).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα με πλούσια διακοσμημένη ένδυτή. Δίσκος μέσα στον όποιο διακρίνονται μερίδες άρτου και πάνω άστερίσκος. Δίπλα, λόγχη και ποτήριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, A(8), I(2) :: B(15), N(11β).

Χρονολόγηση: 1346/47

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36, εικ. 61· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 273· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., εικ. 7· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 87.

31. Σπήλι, Κρήτη, Άγιοι Θεόδωροι και Χαράλαμπος.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου δίσκος με μερίδες άρτου και πάνω άστερίσκος. Δίπλα, ποτήριο με λαβίδα. Πίσω σεραφεϊμ. Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργούντες ιεράρχες, X(0), I(0) :: B(0), X(0), K(0).

Χρονολόγηση: 1350 - 1400

Βιβλ. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 97.

32. Κριτσά, Κρήτη, Άγιος Κωνσταντίνος.

Ύψ. (1). Διακρίνεται άγία τράπεζα με ένδυτή. Πλαισιώνουν τέσσερις έξίτηλοι συλλειτουργούντες ιεράρχες· ό τελευταίος δεξιά, X(4).

Χρονολόγηση: 1354/55

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 121· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 161· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 97.

33. Κουρνās, Κρήτη, Άγία Ειρήνη (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου διασώζεται ποτήριο και μέσα λαβίδα με σταυρόσχημη απόληξη. Δίπλα λόγχη, σπόγγος. Πλαισιώνουν δύο (;) συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Χρονολόγηση: 1361/62

Βιβλ. Γ. Β. Άντουράκης, *Ό βυζαντινός ναϊσκος της Άγίας Ειρήνης εις Κουρνάν Χανίων*, Άθήνα 1974, 22, 27, 29 κ. έ.· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 115.

34. Άχρίδα (περιοχή), Rečica, Άγιος Γεώργιος (*).

Ύψ. (1). Διακρίνεται άγία τράπεζα. Πλαισιώνουν δύο άγγελιοι-διάκονοι στραμμένοι προς τούς ιεράρχες, στά χέρια ριπίδιο. Άκολουθούν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, B(+), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, I(+). Έπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1370 περ.

Βιβλ. C. Grozdanov, «L' église de St. Georges à Rečica près d' Ohrid», *Zograf* 12 (1981), 66, 75, εικ. 6, 12.

35. Μυστράς, Περίβλεπτος.

Δ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ποτήριο και χαμηλός δίσκος με άστερίσκο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, (ΙΕ)(36β) :: B(;).

Χρονολόγηση: 1370-1380

Βιβλ. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, 13, 15, 33, εικ. 64, σχ. VII· 'Η ίδια, «Quelques aspects de l' iconographie des peintures de Mistra au temps du Despotat de Morée», στο *L' École de la Morava*, 21, 30, 32, σχ. 7c· M. Chatzidakis, *Mistra. Die Mittelalterliche Stadt und die Burg*, 'Αθήνα 1981, 87, 89.

36. Κίτιρος, Κρήτη, 'Αγία Παρασκευή, (εικ. 218).

'Αψ. (1). 'Αγία τράπεζα, όπου δίσκος με άστερίσκο και δισκοκάλυμμα, ποτήριο με ψηλό πόδι και μέσα ψιχία λειτουργικού άμμου. Δίπλα λόγχη, σπόγγος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(8), Β(15) :: Ι(2), Ν(13).

Χρονολόγηση: 1372/73

Βιβλ. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Δ», δ.π., 166, 169 κ. έ· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 209 κ. έ· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 178· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 116.

37. Νερομάνα, Μονή 'Αγίων 'Αποστόλων (*).

'Αψ. (1). 'Αγία τράπεζα, όπου δίσκος με άστερίσκο και δισκοκάλυμμα, άσημένιο (;) ποτήριο με λαβίδα, λόγχη. Πλαισιώνουν επτά συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γ(27), Ι(2) :: Β(15), Α(37β), Κ(35), ΙΕ(0), ΕΛ(0).

Χρονολόγηση: 1372/73

Βιβλ. Σ. Κίσσας, «Η Μονή 'Αγίων 'Αποστόλων Νερομάνας Αιτωλίας», *ΕΕΣΤΜ* 3 (1971-72), 36 κ. έ., 48 κ. έ. πίν. IVβ, Vα· Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 'Αθήνα 1985, 95, 219 κ. έ., εικ. 77.

38. Δρύς, Κρήτη, 'Αγιος Προκόπιος.

'Αψ. (1). 'Αγία τράπεζα, όπου δίσκος με άστερίσκο και δισκοκάλυμμα, λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις εξίτηλοι συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Χρονολόγηση: 1375-1400

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 155.

39. Δρύς, Κρήτη, 'Αγιοι 'Απόστολοι.

'Αψ. (1). 'Αγία τράπεζα με πλούσια διακοσμημένη ένδυτή, όπου δίσκος με άστερίσκο και δισκοκάλυμμα που φέρει κεντημένο τό σχήμα τοῦ σταυροῦ, ποτήριο με ψηλό πόδι. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(8), Ι(15) :: Β(22α), Α(3).

Χρονολόγηση: 1381-1391

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 191· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 121.

40. Καστοριά, 'Αγιος 'Αθανάσιος Μουζάκη, (εικ. 239).

'Αψ. (1). 'Αγία τράπεζα. Πίσω, σεραφείμ με ριτίδια στά χέρια. Τμήμα ούρανοῦ άπ' όπου κατέρχεται τό 'Αγιο Πνεῦμα με τή μορφή άκτίνων. Πλαισιώνουν επτά συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γ(0), Β(0) :: ΙΕ(0), ΓΝ(0), Κ(;), Κλ(ω), Αχ(ω).

Χρονολόγηση: 1383/84

Βιβλ. 'Α. 'Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία τής Καστοριάς», *ΑΒΜΕ* Δ' (1938), 153 κ. έ., εικ. 109· Πελεκανίδης, *Καστοριά*, δ.π., 17, πίν. 144β· Πελεκανίδης-Χατζηδάκης, *Καστοριά*, δ.π., 106, 108, εικ. 2.

41. Κεφάλι, Κρήτη, 'Αγιος 'Αθανάσιος.

'Αψ. (1). 'Αγία τράπεζα, όπου λόγχη, ποτήριο με ποτηροκάλυμμα, διπλωμένο δισκοκάλυμμα, δίσκος. Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(3), Ι(2) :: Β(15), Γ(5), Κ(27).

Χρονολόγηση: 1393

Βιβλ. Στ. Παπαδάκη-Oekland, «Μεσαιωνικά Κρήτης», *ΑΔ* 21 (1966), Χρον. Β2, 431, πίν. 469β· Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες τής Δυτικής Κρήτης, Α. 'Επαρχία Κισσάμου», *ΚρητΧρον* 21 (1969), 218, εικ. 76· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 192 κ. έ· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 145.

42. Ramača, Άγιος Νικόλαος (*).

Άψ. (1). Διασώζεται η άγια τράπεζα. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες, (Σ)(21), (Α)(16β), Β(15) :: Ι(2), (Γ)(37β), (Ν)(27). Έπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1395 περ.

Βιβλ. Β. Κνεžević, «L' église du village Ramača», *ZLU* 4 (1968), 130 κ. έ., 168, 171, σχ. 2α, εικ. 4· Djurić, *Fresken*, 147, 148, 286 σημ. 133.

43. Μέσα Βουόγος, Κύθηρα, Άγιος Δημήτριος (*).

Άψ. (1). Διακρίνεται άγια τράπεζα. Διασώζεται ο άριστερός άγγελος-διάκονος στραμμένος προς την άγια τράπεζα, στα χέρια ριπίδιο· ίχνη άνοιχτού έλλειπτού ένός ιεράρχη (:).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Μ. Χατζηδάκης-Ι. Μπίθα, *Εύρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Άθήνα 1997, 157, εικ. 1.

44. Κουσί- Μητάτα, Κύθηρα, Άγιος Ιωάννης (*).

Άψ. (1). Άγια τράπεζα, όπου δίσκος με ένσταυρο δισκοκάλυμμα και τριφυλλόσχημο (:) ποτήριο. Πίσω σεραφεΐμ. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, (Κ)(13), Ι(15) :: Β(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Χατζηδάκης-Μπίθα, *Εύρετήριο*, δ.π., 189 κ. έ., εικ. 1.

45. Άρκαδι, Κρήτη, Άγία Παρασκευή (*).

Άψ. (1). Άγια τράπεζα, όπου δίσκος με άστερίσκο, ποτήριο και μέσα λαβίδα με σταυρόσχημη άπόληξη, δίπλα λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(2), Ι(24) :: Β(25), Α(0).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, δ.π., 88, 90, 322 κ. έ., εικ. 76.

46. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, (εικ. 257).

Πρ. (1). "Η ΘΙΑ Μ(ΥΣΤΑ)ΓΩΓΙΑ". Άγια τράπεζα, όπου λόγχη με σταυρόσχημη άπόληξη, ποτήριο και μέσα λαβίδα με σταυρόσχημη άπόληξη, πάνω ποτηροκάλυμμα, δίσκος με μερίδες άρτου και πάνω άστερίσκος, σπόγγος. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γ(:) :: Α(10).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 121, 280· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 199 κ. έ.· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 72, εικ. 84.

47. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα, (εικ. 259-261, LXXVII-LXXIX).

Άψ. (1). Άγια τράπεζα με διακοσμημένη ένδυτή, όπου πολυτελής δίσκος με άστερίσκο, μέσα ένσταυρος τετράγωνος λειτουργικός άμνός, δίπλα τριγωνική μερίδα άρτου και άλλες μικρότερες μερίδες. Δεξιά ποτήριο με άραχνοϋφαντο ποτηροκάλυμμα, μέσα λαβίδα και ψιχία μελισμένου άμνου. Λόγχη. Σπόγγος. Μικρό κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(7), Ι(24) :: Β(25), Α(2).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Σπαθαράκης, «Άγ. Τριάδα», 284 κ. έ., 310, εικ. 3-5· Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, δ.π., 14 κ. έ., πίν. 1-2· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 198· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 43, εικ. 41-42.

48. Βιάννος, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος Πλατανίτης (*).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὄπου δίσκος, ποτήριο, λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζεται ὁ Βασίλειος.

Χρονολόγηση: 1401

Βιβλ. Bissinger, *Kreta*, δ.π., 194 κ. ἑ.· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 148.

49. Ἄρτος - Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος, (εἰκ. 262, LXXX).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὄπου λόγχη μὲ σταυρόσχημη ἀπόληξη, χαμηλὸς δίσκος μὲ ἀστερίσκο, ποτήριο μὲ ψηλὸ πόδι καὶ μέσα λαβίδα μὲ σταυρόσχημη ἀπόληξη. Ἐπάνω ποτηροκάλυμμα. Δίπλα, διπλωμένο δισκοκάλυμμα καὶ σπόγγος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(3), Χ(2) :: (Β)(15), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1401

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ὁ εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης ναῦκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου», *ΚρητΧρον* 11 (1957), 67, 71, 74 κ. ἑ., σχ. 4, πίν. Β, εἰκ. 1· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 123· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 193 κ. ἑ.· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 153.

50. Ἀμάρι (Νέφς), Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Ρολόη, (εἰκ. 263).

Ἄψ. (1). Διακρίνεται ἅγια τράπεζα· διασώζονται τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ ἓνας διάκονος, Δια, Χ(0) :: Ν(5), Β(15).

Χρονολόγηση: 1400 περ. (1200 (;), Bissinger)

Βιβλ. Bissinger, *Kreta*, δ.π., 66, εἰκ. 23. Παρ. Ἡ τοιχογραφία βρῖσκεται ἀποτοιχισμένη στὸ Μουσεῖο Καλοκαιρινοῦ στὸ Ἡράκλειο.

51. Πεινές, Κρήτη, Ἀρχάγγελος, (εἰκ. 264).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὄπου δίσκος, ποτήριο μὲ ψηλὸ πόδι, σπόγγος. Πίσω Σεραφεῖμ, σὲ κάθε χέρι ριπίδιο-λάβαρο. Στὸν κάμπο, «ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ». Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(2), Ι(24) :: Β(25), (Γ)(37β).

Χρονολόγηση: 1410

Βιβλ. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Δ», δ.π., 362 (111), εἰκ. 336-337· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 207 κ. ἑ.· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 161.

52. Μονοδένδρι, Μονὴ Βίκου, Ἅγια Παρασκευή (*).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὄπου εὐαγγέλιο κλειστό, ποτήρι μὲ λαβίδα καὶ δίπλα ἀστερίσκος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(12β), Β(=20) :: Ι(=21), Γ(27).

Χρονολόγηση: 1413/14

Βιβλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Δυτικὸ Ζαγόρι», *ΑΔ* 21 (1966), Χρον. Β2, 304 σημ.1, 305· πληρ. Τ. Παπαμαστοράκης.

53. Καπετανιανά, Κρήτη, Ἀρχάγγελος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὄπου δίσκος, ποτήριο, λόγχη καὶ ἀστερίσκος. Ψηλὰ Σεραφεῖμ. Πλαισιώνουν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1430 (;)

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 329· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 229.

54. Μέσα Λακώνια, Κρήτη, Ἀρχάγγελος.

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὄπου δίσκος μὲ ἀστερίσκο. Διασώζεται ὁ ἀριστερὸς ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὴν ἅγια τράπεζα, στὰ χέρια ριπίδιο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(15).

Χρονολόγηση: 1431/32

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 243· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 181.

55. Κεραμούτσι, Κρήτη, Ἅγιος Ἀντώνιος.

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου ἴχνη δίσκου, ποτήριο μὲ λαβίδα. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὴν ἅγια τράπεζα, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(0).

Χρονολόγηση: 1434/35

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37.

56. Καμηλιανά, Κρήτη, Ἀρχάγγελος.

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου δίσκος (;), ποτήριο μὲ λαβίδα καὶ ποτηροκάλυμμα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(25), Β(24) :: Ι(2), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1440

Βιβλ. Λασσιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Α», δ.π., 192, εἰκ. 27· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 243 κ. ἑ.· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 190.

57. Γέργερη, Κρήτη, Παναγία.

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου δίσκος, ποτήριο μὲ μεγάλο στόμιο καὶ μέσα λαβίδα, λόγχη. Πίσω δύο Σεραφεῖμ. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1443

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 234.

58. Ἀπάνω Σύμη, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα κυκλική, ὅπου μικρὸς δίσκος, ποτήριο μὲ ψηλὸ πόδι, λόγχη, διπλωμένο ἱερὸ κάλυμμα. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, στὸ χέρι ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(;).

Χρονολόγηση: 1430 περ.

Βιβλ. Ἐ. Μπορμπουδάκης, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀπάνω Σύμης Βιάννου», *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ρέθυμνο 1971)*, Ἀθήνα 1974, II, 223, 224, 228, πίν. 46, 48α· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 447 κ. ἑ., εἰκ. 138· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 238· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 202, εἰκ. 179.

59. Μπρίκι, Μάνη, Ἅγιος Νικόλαος.

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου διακρίνεται τὸ δεξιὸ τμήμα δίσκου. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὴν ἅγια τράπεζα, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες καὶ δύο μετωπικοὶ ἱεράρχες, (Γ)(0), Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, [Α](0), [Σ](ω).

Χρονολόγηση: 1425-1450

Βιβλ. Δρανδάκης, *Μάνη*, 113, 120 κ. ἑ.

60. Γεράκι, Κάστρο, Προφήτης Ἡλίας (*).

Ἄψ. (1). Ἰχνη ἁγίας τράπεζας. Πλαισιώνουν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες κάτω ἀπὸ συνεχῆ γραπτὰ τόξα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται ὁ Χρυσόστομος (;), ὁ Βασίλειος (;), ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης.

Χρονολόγηση: Μετὰ τὸ 1431

Βιβλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ τοιχογραφίες τῶν καιῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθήνα 2001, 141, εἰκ. 275, 276.

61. Ἅγιος Παντελεήμων, Κρήτη, Ἀρχάγγελος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου δίσκος μὲ ἀστερίσκο, ποτήριο μὲ ψηλὸ πόδι καὶ πάνω

ποτηροκάλυμμα, σπόγγος, λόγχη. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, αριστερά ο Χρυσόστομος, δεξιά ο Βασίλειος.

Χρονολόγηση: 15ος αϊ.

Βιβλ. G. Gerola - Κ. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1961, ἀριθ. 101· πληρ. Ἀρχιμ. Σ. Κουκιάρης.

2. Ο ΤΥΠΟΣ Β: Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΟ ΧΡΙΣΤΟ

1. Σαμάρι, Παναγία Σαμαρίνα ή Ζωοδόχος Πηγή, (είκ. 9).

΄Αψ. (1 και 2). “ + Ο ΤΡΩΓΩΝ ΜΟΥ ΤΗΝ ΣΑΡΚΑ ΚΑΙ ΠΙΝΩΝ ΜΟΥ ΤΟ ΑΙΜΑ ΕΝ ΕΜΟΙ ΜΕΝΕΙ ΚΑΓΩ ΕΝ ΑΥΤΩ”. Στην ανώτερη ζώνη ένδυτή-σινδόνη, όπου ξαπλωμένος ό εύχαριστιακός Χριστός, νεκρός, ώριμος, “IC XC”, γυμνός, τó μέσον του κορμού και τά χέρια σκεπάξει άέρας κοσμημένος με σταυρό. Διακρίνονται φτερούγες άγγέλων-διακόνων που πλαισιώνουν τή μορφή. Στην κάτω ζώνη, τέσσερις μετωπικοί ιεράρχες, [X](ω), [(D)](-) — [(B)](ω), [(Γ)](ω).

Χρονολόγηση: Πρίν τó 1191

Βιβλ. G. Millet, *Recherches sur l'íconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. D'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Παρίσι 1916 (ανάτύπωση 1960), 499 κ. έ., είκ. 536· Η. Grigoriadou-Cabagnols, «Le décor peint de l'église de Samari en Messénie», *CahArch* 20 (1970), 178, 182, 196, είκ. 4-6· Κ. Δ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά έκκλησιαία τής ΄Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 69-74, πίν. 27-29.

2. Kurbinovo, “Άγιος Γεώργιος, (είκ. 10-11, III-IV).

΄Αψ. (1). Άγία τράπεζα με πολυτελή ένδυτή, όπου άπευθείας ξαπλωμένος, άκαμπτος ό εύχαριστιακός Χριστός, ζωντανός, πρόσηφος, με μακριά μαλλιά, εύλογεί με τó δεξί, γυμνός, τó μέσον του κορμού και τó άριστερό χέρι σκεπάξει άέρας κοσμημένος με σταυρό. Πίσω άπό τόν Χριστό τó ζεύγος τών ιερών σκευών· δίσκος με ένσταυρο στρογγυλό λειτουργικό άμνó καλυμμένο με άστερίσκο και δίπλα τó ποτήριο. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν όκτώ συλλειτουργούντες ιεράρχες, (ΓN)(11β), (ΓΘ)(12β), (Γ)(13), Β(15) :: Ι(2), Α(3), Αχ(4), Ν(5).

Χρονολόγηση: 1191

Βιβλ. Babić, «Les discussions», 386, είκ. 54-55· Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 67-90, είκ. 21-23, 29, σχ. 3-4 (4-12)· Babić-Walter, «The Inscriptions», 273· Grolimund, «Die Darstellung», 310· Walter, *Art*, 200, 202, 204, 209, 223· Walter, «Radoslav Narthex», 219, είκ. 3· Cv. Grozdanov-L. Hadermann Misguich, *Kurbinovo*, Σκόπια 1992, 15 κ. έ., 23, 34, 52, είκ. 8, 10· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 92, είκ. 25-26.

3. Κουρνάς, Κρήτη, “Άγιος Γεώργιος, (είκ. 12).

΄Αψ. (1). Άγία τράπεζα με κατάκοσμη ένδυτή, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος σέ μακρύ δίσκο, ζωντανός, πρόσηφος, διασώζονται τó κεφάλι και τά γυμνά κάτω άκρα, “IC XC”. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(4), ΙΕ(8), Γ(11β) :: Ι(2), Χ(5), Β(15).

Χρονολόγηση: Μετά τó 1191

Βιβλ. K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 93· Μ. Γ. Άνδριανάκης, «Νέα στοιχεία και άπόψεις για τή μνημειακή τέχνη τής Κρήτης κατά τή β΄ Βυζαντινή περίοδο», *Πεπραγμένα του Στ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1991, II, 21 κ. έ.· Μ. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, 58.

4. Κερατέα, Άγία Κυριακή.

΄Αψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός ζωντανός, ξαπλωμένος στό δίσκο, νήπιο, εύλογεί με τó δεξί, μάλλον τελείως γυμνός. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες κάτω άπό τοξοστοιχία, Ν(4), Ι(0) :: Β(0), Γ(11α).

Χρονολόγηση: 1197/98

Βιβλ. D. Mac-Kenzie, «Provincial Byzantine Painting in Attica, Η. Kyriaki-Keratea», *CahArch* 30 (1982), 139-146· Έ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεότερα άπό τή συντήρηση τών Βυζαντινών Μνημείων στά Μεσόγεια», *Πρακτικά Γ΄ Έπιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Άττικής (1987)*, Καλόβια 1988, 439 κ. έ., 441.

5. Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης, (είκ. 14).

Ύψ. (1). Άγια τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος σε σκαφοειδή δίσκο, ζωντανός, εύλογεί με το δεξί, έφηβος, γυμνός, το μέσον του κορμού σκεπάζει ο άερας. Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι στραμμένοι προς την άγια τράπεζα, στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθούν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, (B)(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (I)(2).

Χρονολόγηση: 1200 περ.

Βιβλ. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, 73 κ. έ., πίν. 27β· T. Malmquist, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nikolaos tou Kasnitzi*, Ουψάλα 1979, 38, 131.

6. Melnic, (Μελένικο), Άγιος Νικόλαος (*), (είκ. 15).

Πρ. (1). "Ο ΜΕΛΗCΜΟC". Άγια τράπεζα-στρωμένη καλυμμένη με άσπρη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός άπευθείας ξαπλωμένος, ζωντανός, έφηβος, γυμνός, το μέσον του κορμού σκεπάζει άερας κοσμημένος με σταυρό, τα χέρια κατά μήκος του σώματος, "IC XC". Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, στα χέρια ριπίδιο.

Χρονολόγηση: 1200 περ.

Βιβλ. A. Stránský, «Les ruines de l' église de St. Nicolas à Melnic», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Roma 1936)*, Ρώμη 1940, II, 424, πίν. CXXXIII· L. Mavrodinova, *Crkva Sveti Nikola pri Melnik*, Σόφια 1975, 21 κ. έ., έικ. 16-17· A. Tschilingirov, *Die Kunst des christlichen mittelalters in Bulgarien, 4 bis 18 Jhd.*, Μόναχο 1979, 61 κ. έ., 332· L. Mavrodinova, «Nouvelles considérations sur les peintures de chevet de l' église Saint-Nicolas à Melnik», *Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines (Athènes 1976)*, Athènes 1981, II, 428 κ. έ., 436, έικ. 3.

7. Δεύκαρα, Κύπρος, Άρχάγγελος, (είκ. 16-19, V-IX).

Ύψ. (1). " Η ΑΝΕ(ΜΑΚΤΟC ΘΥCΙ)Α ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΗΜ(ΩΝ)". Άγια τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος σε πολυτελή δίσκο, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με το δεξί, τελείως γυμνός. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες, X(8), Γ(10), Β(15) :: I(2), ΙΕ(3), Ε(4).

Χρονολόγηση: 1200 περ.

Βιβλ. Παπαγεωργίου, «Η Έκκλησία του Άρχαγγέλου», 211-213, 230, πίν. XXXI (1-2), XXXII (1-3), XXXIII (1)· Stylianou, *The Painted Churches*, 447-449, έικ. 265.

8. Prilep, (Πρίλαπος) Άγιος Νικόλαος, (είκ. 20).

Ύψ. (1). Άγια τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος στον δίσκο, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με το δεξί (;), έλαφρά άνασκηωμένος, γυμνός, το μέσον του κορμού και το άριστερό χέρι σκεπάζει ο άερας. Πλαισιώνουν οκτώ συλλειτουργούντες ιεράρχες, X(0), Κ(4), X(0), Β(15) :: I(2), Α(3), X(5), X(11β).

Χρονολόγηση: 1200 περ.

Βιβλ. G. Millet-A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, III, Παρίσι 1962, πίν. 19 (3-4), 20 (1-2, 4)· G. Babić, «La signification symbolique des peintures dans la prothésis des Saints Apôtres à Peć», *ZZSK 15 (1964)*, 173· Babić, «Les discussions», 386 και σημ. 77, έικ. 49, 56· Babić-Walter, «The Inscriptions», 274· L. Hadermann-Misguich, «La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle», *Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines (Athènes 1976)*, Αθήνα 1979, I, 271 κ. έ.

9. Bijela, Kotor, Riza Bogorodice (*), (είκ. 21-22).

Ύψ. (1 και 2). Μέσα σε κόγχη ο εύχαριστιακός Χριστός έλαφρά άνασκηωμένος, σε πολυτελή δίσκο, ζωντανός, πρόσηβος, άναφαλαντίας, εύλογεί με το δεξί, "IC XC", γυμνός,

τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας μὲ κοσμημένες παρυφές καὶ ἀστερίσκος. Στὴν κάτω ζώνη, πλαισιώνουν ἑξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, X(10), X(8), X(5) — B(3), Γ(15), K(27).

Χρονολόγηση: 1200 περ.

Βιβλ. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 75 σημ. 130· Djurić, *Fresken*, 38 κ. έ., 247 σημ. 28, εικ. 26· Babić-Walter, «The Inscriptions», 274· Malmquist, *Byzantine*, δ.π., 126 κ. έ.· Tomeković, «Les énéques», 87, εικ. 20.

10. Σπηλιά Πεντέλης, Ν παρεκκλήσι, (εικ. 24-25).

Ἄψ. (1). “Ο ΤΡΟΓΟ ΜΟΥ ΤΗΝ ΣΑΡΚΑ ΚΕ ΠΙΝΟ ΜΟΥ ΤΟ ΑΙΜΑ / ΜΕΝΗ ΕΝ ΕΜΗ ΚΑΓΟ ΕΝ ΑΥΤ(Ω)”. Ἁγία τράπεζα μὲ κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος σὲ πολυτελῆ δίσκο, ζωντανὸς μᾶλλον, πρόσθετος, τὸ πρόσωπο κατεστραμμένο, τὰ χέρια ἀκαμπτα κολλημένα στὸ σῶμα, οἱ παλάμες ἀκουμποῦν στὰ γόνατα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ μέρος τῶν χειρῶν σκεπάζεται ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυροί. Πίσω του, τὸ ζεύγος τῶν ἱερῶν σκευῶν· δίσκος μὲ ἀστερίσκο καὶ δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες κάτω ἀπὸ συνεχῆ τοξοστοιχία. Πάνω ἀπὸ τὸν Νικόλαο ἡ ἐπιγραφή “Η ΒΡΗCIC ΤΟ ΘΑΥΜΑΤΟΝ”, πάνω ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο “Η ΦΡΟΝΗCIC”, πάνω ἀπὸ τὸν Βασίλειο “Η ΓΝΟΗCΗC”, πάνω ἀπὸ τὸν Γρηγόριο “(Η Ξ)ΕΝ(Η) Φ(Υ)CIC”, N(15), I(2) :: B(+), Γ(37β).

Χρονολόγηση: 1233/34

Βιβλ. Μουρίκη, «Σπηλιά Πεντέλης», 84, 88-91, 103, 106, πίν. 21-23· Π. Λαζαρίδης, «Σπηλιά Νταβέλη. Ναοὶ Ἁγίου Νικολάου καὶ Ἁγίου Σπυριδῶνος», ΑΔ 28 (1973), Χρον. Β1, 69, πίν. 54β-δ· K. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Πρατῶρια 1982, 183 κ. έ., εικ. 430-432.

11. Studenica, Θεοτόκος Ἐνεργέτις, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου, (εικ. 26-27).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, ζωντανός, πρόσθετος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί, ἐλαφρᾶ ἀνασηκωμένο κεφάλι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζεται ὁ ἀέρας, ἡ παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χειροῦ του ἐξέχει καὶ ἀκουμπᾶ στὸ γόνατο. Πίσω του τὸ ζεύγος τῶν ἱερῶν σκευῶν, δίσκος μὲ ἐνσταυρο στρογγυλὸ λειτουργικὸ ἄμνο καὶ τὸ ποτήριο μὲ ψιχία μελισμένου ἄμνου. Κιονοστήρικτο κιβώριο μὲ τρεῖς κανδήλες. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (B)(+) :: (I)(+).

Χρονολόγηση: 1235 περ.

Βιβλ. G. Millet-A. Frolow, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, Paris I (1954), πίν. 43· G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Παρίσι 1969, 144, εικ. 112· Djurić, *Fresken*, 46, 250 σημ. 34· Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, 76 κ. έ., εικ. 30· Grolimund, «Die Darstellung», 310 κ. έ.· Walter, «Radoslav Narthex», 219 κ. έ.

12. Ἀπείρανθος, Νάξος, Ἁγιος Γεώργιος (Ν ναός), (εικ. 28).

Ἄψ. (1). “+Ο ΘΕΙΟΜ(ΕΝΟC)”. Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανός, νήπιος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί, “IC XC”, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ μᾶλλον καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζεται ὁ ἀέρας. Κιονοστήρικτο κιβώριο μὲ δύο κανδήλες. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὸ δεξί θυμιατὸ καὶ στὸ ἀριστερὸ ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, N(4), I(5), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Γ(8), (B)(0).

Χρονολόγηση: 1253/54

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων», ΑΔ 20 (1965), Χρον. Β3, 546 κ. έ., πίν. 698α-γ· Skawran, *The Development*, δ.π., 183, εικ. 416, 418· Νάξος, Ἀθήνα 1989, 15 (Μ. Χατζηδόκης).

13. Γκοριτσά (Λαΐνα), Ταξιάρχες (*).

Ύψ. (1): Άγία τράπεζα, όπου ξαπλωμένος ο εύχαριστιακός Χριστός, ζωντανός, έφηβος, εύλογεί με το δεξί, γυμνός, το μέσον του κορμού καλύπτει ο άέρας. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες και δύο μεταπικκοί ιεράρχες.

Χρονολόγηση: 1250 περ.

Βιβλ. Αίμ. Μπακούρου, «Τοιχογραφίες από δύο άσκηταριά της Λακωνίας», *Πρακτικά του 1ου Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι 1982)*, Άθήνα 1983 (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9), 415· πληρ. Ν. Β. Δρανδάκης.

14. Manastir, Moriono, Άγιος Νικόλαος (*), (είκ. 29).

Ύψ. (1). "Ο ΜΕΛΗСМОС". Άγία τράπεζα με πολυτελέστατη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στόν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, έφηβος, εύλογεί με το δεξί, γυμνός, το μέσον του κορμού, το άριστερό χέρι και τα πόδια σκεπάζει ο άέρας. Κινοσπήριο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι, στα χέρια ριπίδιο, στραμμένοι προς τους έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες που άκολουθοϋν, ΓΘ(37β), Ν(11β), Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(8), Γ(3), Α (17β).

Χρονολόγηση: 1271

Βιβλ. D. Koco - P. Miljković-Repek, *Manastir*, Σκόπια 1958, 47 κ. έ., 109, 112, 113, πίν. X, XVIII-XX· Hadermann-Misguich, *Kurbino*, 76 κ. έ.· Djurić, *Fresken*, 20, 239 σημ. 12· Babić-Walter, «The Inscriptions», 274· Grolimund, «Die Darstellung», 311· Walter, *Art*, 203, 205 κ. έ.· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 99, είκ. 39-40.

15. Ρεć, Άγιοι Άπόστολοι, (είκ. 30-33, X-XII).

Πρ. (1 και 2). Άπό τον εύχαριστιακό Χριστό διασώζονται το κεφάλι και τα κάτω άκρα είναι ξαπλωμένος μέσα στόν δίσκο, ζωντανός, νήπιο. Κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, στα χέρια ριπίδιο (:): Στην κάτω ζώνη άκολουθοϋν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, ΑΡΙ(0), ΑΓΓ - ΑΓΓ, ΣΒΙ(0). Έπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1271-1272

Βιβλ. Babić, «La signification symbolique», ό.π., 173-182· Babić, «Les textes», 75-84· Djurić, *Fresken*, 52, 252 σημ. 38, 256· D. Milošević, «Ikonografija svetoga Save u srednjem veku», στό *Sava Nemanjić-Saint Sava*, 317, είκ. 4· Walter, *Art*, 212, 223· V. J. Djurić - S. Ćirković - V. Korać, *Pecka patrijaršija*, Βελιγράδι 1990, 38 κ. έ., είκ. 3-4, 38· Todić, «Sopocani», 466 και σημ. 44 (χρον.)· Sr. Petković, «Archbishop Danilo I - the Donor of the Frescoes in the Prothesis of the Church of the Holy Apostles in Ρεć», *Zograf* 30 (2004-2005), 81 κ. έ., 88, είκ. 1-2, σχ. 1.

16. Sopocani, Άγία Τριάδα, (είκ. 34α, 35-38, XIII-XVII).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα με πολυτελή ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος σέ σκαφοειδή δίσκο, ζωντανός, έφηβος, γυμνός, το μέσον του κορμού και τα χέρια σκεπάζει πολυτελής άέρας. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθοϋν δεκατέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, ΑΡΙ(8), ΣΒΙ(8), Δ(8), (ΓΝ)(8), (ΙΕ)(8), Γ(8), Ι(8), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(8), Α(8), Κ(8), Χ(8), Ν(8), ΣΒΙ(8), Ιγ(8). Έπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1272-1276

Βιβλ. N. Okunev, «Les peintures murales à l' église de Sopocani», *Byzslav I* (1929), 120 κ. έ., 145, 148 κ. έ., πίν. 1-3· G. Millet - A. Frolov, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, II, Παρίσι 1957, πίν. 1 (3-4), πίν. 2-3, πίν. 4 (4), πίν. 98 (1)· V. Djurić, *Sopocani*, Βελιγράδι 1963, 54, 112, είκ. στίς σελ. 24-25, 66-67, πίν. I-II, σχ. στίς σελ. 126-127· V. Djurić, «Saint Sava de Serbie. Un nouveau Ignace Theophore et un autre Cyrille d' Alexandrie», *ZLU* 15 (1979), 101 κ. έ., είκ. 2· Milošević, «Ikonografija svetoga Save», ό.π., 288 κ. έ., 317, είκ. 5· J. Radovanović, *Recherches iconographiques sur la peinture serbe des XIIIe et XIVe siècle*, Βελιγράδι 1988, 39-40· Todić, «Sopocani», 465-474, είκ. 2-3.

17. Sopoćani, Ἁγία Τριάδα, (εἰκ. 34β).

Πρ. (1). Ἁγία τράπεζα με κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένος σὲ σκαφοειδῆ δίσκο, ζωντανός, ἐφηβος, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει πολυτελῆς ἀέρας. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, "ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥΡΙΟΥ" (στὰ παλαιοσερβικά), στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ δρόριο "ΑΓΙΟΣ" (στὰ παλαιοσερβικά). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1272-1276

Βιβλ. Millet-Frolov, *Yougoslavie* II, δ.π., πίν. 41 (4), πίν. 42 (4) Djurić, *Sopoćani*, δ.π., 84, 112, 114, 118, 134· Djurić, *Fresken*, 54, 57, 253 σημ. 41· Walter, *Art*, 212· Todić, «Sopoćani», 474 (χρον.).

18. Sopoćani, Ἁγία Τριάδα, παρεκκλήσι Ἁγίου Συμεὼν Nemanja, (εἰκ. 34γ, 39, XVIII).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα με ἐνδυτή κοσμημένη με σταυρό, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανός, νήπιο, "IC XC", τελείως γυμνός, τὰ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι, "ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥΡΙΟΥ" (στὰ παλαιοσερβικά), στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(·), Ν(·), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, ΓΘ(·), Ι(·), Χ(·). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1272-1276

Βιβλ. Djurić, *Sopoćani*, δ.π., 80-83, 114, 118, 136 κ. ἐ· Babić, *Les chapelles annexes*, δ.π., 144· Hadermann-Misguich, *Kurbínovo*, 78· Djurić, *Fresken*, 54, 56, 253 σημ. 41· Todić, «Sopoćani», 474 (χρον.).

19. Gradac, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου (*).

Δ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανός, παιδί. Ἀριστερὰ συλλειτουργῶν ἱεράρχης, δεξιὰ κηροστάτης δαπέδου με κερί ἀναμμένο. Ἀκολουθοῦν ἱεράρχες (·).

Χρονολόγηση: 1275 περ.

Βιβλ. D. Bošković - S. Nenadović, *Gradac*, Βελιγράδι, 1951, 2, 9, πίν. XII (2) Millet-Frolov, *Yougoslavie*, II, δ.π., πίν. 50 (1-2), 51 (1-3)· Djurić, *Fresken*, 57, 255 σημ. 42.

20. Γεράκι, Ἁγιος Σώζων, (εἰκ. 40).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πολυτελῆ δίσκο ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένος, ζωντανός, νήπιο, κατεστραμμένο κεφάλι, εὐλογεῖ με τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ μᾶλλον καὶ τὸ ἀριστερό χέρι σκεπάζει ὁ ἀέρας, δίπλα τὸ ποτήριο. Κινοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο (·). Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (Γ)(0), (Β)(0).

Χρονολόγηση: 1275 περ.

Βιβλ. Αἰμ. Γκιαούρη, «Γεράκι. Ἁγ. Σώζων», *ΑΑΑ* X, 1 (1977), 84, 87, 90, εἰκ. 4· Ν. Μουτσόπουλος-Ν. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1981, 183, 214, 218, εἰκ. 292, 296-298· Χ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ Ἅγιο Μανδύλιο μεταξύ τῶν ἱεραρχῶν: Ἐνα ἀκόμη σύμβολο τῆς θείας εὐχαριστίας», στὸ *Λαμπηδών*, II, 483, 486, 494, εἰκ. 4.

21. Μισοχώρι, Ἐπίδαυρος Διμηρά, Ἁγιοι Θεόδωροι.

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ἀρκετὰ κατεστραμμένος ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς, ξαπλωμένος, νεκρός, ὄριμος, με κοντὸ γένι, γυμνός, ἴχνη ἀέρα. Διασώζεται ὁ ἀριστερός ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Γ)(0), Ι(0), ΑΓΓ::

Χρονολόγηση: 1250-1275

Βιβλ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170.

22. Βελανίδια, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ἅγιος Παντελεήμων, (εἰκ. 41-43).

Ἄψ. (1 καὶ 2). «Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ». Ἅγια τράπεζα-κλίνη με ἀναδιπλούμενη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος, θυόμενος, νεκρὸς, ἀπὸ τῆ δεξιὰ πλευρὰ του ἀναβλύζει αἷμα καὶ νερό, ὄρμος, με γενειάδα καὶ μακριὰ μαλλιά, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ του σκεπάζει ἀέρας, τὰ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματός του, «IC XC». Πίσω του, τὸ ζεύγος τῶν ἱερῶν σκευῶν, δίσκος καὶ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι ποὺ προσκλίνουν πρὸς τὸν Χριστὸ με ριπίδιο στὰ χέρια. Στὴν κατώτερη ζώνη δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, I(35), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(0).

Χρονολόγηση: 1270 περ.

Βιβλ. Y. Nagatsuka, «Iconographical Study of the Frescoes in Byzantine Churches around Laconia in Greece», *Balkan and Asia Minor Studies* X, Tokai University 1985, 14 κ. ἑ., εἰκ. 27· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 168, 173 κ. ἑ., εἰκ. 1-3.

23. Καφιόνα, Μάνη, Ἅγιοι Θεόδωροι, (εἰκ. 44).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πολυτελῆ δίσκο με τριφυλλοειδῆ βάση ξαπλωμένος, θυόμενος, νεκρὸς, ἀπὸ τῆ δεξιὰ πλευρὰ του ἀναβλύζει αἷμα καὶ νερό ποὺ χύνεται σὲ μικρὸ ποτήριο, ὄρμος, με γενειάδα καὶ μακριὰ μαλλιά, μάτια κλειστά, γυμνός, τὰ χέρια ἀφημένα πάνω σὲ πολυτελῆ ἀέρα ποὺ σκεπάζει τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ του, «IC XC». Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, ἀριστερὰ «Ο ΑΡΧΩΝ ΟΥΡΙΗΛ», δεξιὰ «Ο ΑΡΧΩΝ ΡΑΦΑΗΛ», στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, I(4), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Γ(3).

Χρονολόγηση: 1270 περ.

Βιβλ. Nagatsuka, «Iconographical Study», ὁ.π., 12 κ. ἑ., σχ. XIII, εἰκ. 29· Drandakis, «Kaphiona», 165, 168, 173· Δρανδάκης, *Μάνη*, 77, 80 κ. ἑ., εἰκ. 9, 12-13· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170 κ. ἑ., 172, εἰκ. 4.

24. Καστάνια, Μάνη, Ἅγιος Προκόπιος.

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου μόλις διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο (;) ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός. Διασώζεται ὁ ἀριστερὸς ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες, δύο μετωπικοὶ ἱεράρχες, [N](ω), I(0), ΑΓΓ :: (ΑΓΓ), Χ(0), [X](ω).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη», ΠΑΕ 1980, 202, 204.

25. Κεραμί, Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (εἰκ. 45).

Ἄψ. (1). «...(ΕC)Φ(ΑΓΜΕΝΟΣ ΜΕΛΙΖΟΜΕ Τ)Ε ΚΑΙ ΤΡ(ΕΦ)Ο / ΤΟΥC (ΑΞΙΟΥC ΦΡΙΞΟΝ ΑΝΘΡΩΠ)Ε ΜΗ (ΦΑΓ)ΗC...». Ἅγια τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ ἐπιμήκη δίσκο ξαπλωμένος, πρόσηβος, τὸ πρόσωπο κατεστραμμένο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας, ἀπὸ κάτω τὰ χέρια κολλημένα στὰ πλευρὰ. Πάνω στὸν δίσκο ἡ ἐπιγραφή «+ ΛΑΒΕΤΕ (ΦΑ)ΓΕΤΕ ΤΟΥΤΟ ΕC(ΤΙ ΤΟ C)ΩΜΑ ΜΟΥ». Πλαισιώνουν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ΙΕ(2), Χ(3), Ι(4) :: Β(5), Χ(6), ΙΙ(7).

Χρονολόγηση: 1275 περ.

Βιβλ. *Νάξος*, δ.π., 90 κ. έ., εικ. 4 (Ν. Ζίας)· Ν. Β. Δρανδάκης, «Αρχαιολογικοί περίπατοι στη βυζαντινή Νάξο», *ΕΕΚΜ* 13 (1985-1990), 31 κ. έ.· Κωνσταντινίδη, «Έλληνικές και παλαιοσερβικές έπιγραφές», 240.

26. Λαμπηνή, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, (εικ. 46-48).

Άψ. (1). "+ ΑΜΝΟΣ ΠΡΟΚΕΙΜΕ ΜΥΣΤΙ/ΚΩΣ ΕΣΦΑΓΜΕΝΟΣ· ΜΕΛΙΖΟ/ΜΕ ΤΕ ΚΑΙ ΤΡΕΦΩ ΤΟΥΣ ΑΞΙΟΥΣ/ΦΡΙΞΟΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΜΗ ΦΑΓΗΣ ΑΝΑΞΙ/ΩΣ ΚΑΙ ΕΞΗ... ΤΟ ΠΥΡ ΤΟ ΤΗΣ ΓΕ/(ΕΝΝΗ)C...". Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, νεκρός, νήπιο, σώζεται τó κεφάλι και τά γυμνά κάτω άκρα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(5), Β(15) :: Ι(2), Γ(37β).

Χρονολόγηση: 1275 -1300

Βιβλ. Bissinger, *Kreta*, δ.π., 68.

27. Καρδάκι, Κρήτη, Άρχάγγελος, (εικ. 49-50).

Άψ. (1). Διακρίνεται μικρός διακοσμημένος δίσκος, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τó μέσον του κορμού και τά χέρια σκεπασμένα με τόν άέρα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(40), Ι(7) :: Β(15), Γ(4).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. Κ. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete, Νέα Ύδρα* 1973, 106, εικ. 9· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 75· Ι. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες Νομού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999, 77.

28. Μονή, Νάξος, Παναγία Δροσιανή (*), (εικ. 51).

Άψ. (1). "Ο ΘΙ /ΟΜΕ /ΝΟC". Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε σκαφοειδή δίσκο έλαφρά ανακαθισμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τó δεξί, γυμνός, τó μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας, "(ΙC) ΧC". Κιονοστήριχο κιβώριο άπ' όπου κρέμονται δύο κανδήλες. Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι· δεξιά "ΓΑ(Β)ΡΗΛ", στα χέρια ριπίδια-λάβαρα, όπου ή έπιγραφή "ΑΓΙΟC /ΑΓΙΟC /Κ(ΥΡΙΟ)C / (C)ΑΒ(ΑΩΘ)".

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. *Βυζαντινές Τοιχογραφίες και Εικόνες*, Έθνική Πινακοθήκη, Κατάλογος Έκθεσης, Άθήνα 1976, 39, 69, πίν. 22, άριθ. 53 (Ν. Β. Δρανδάκης)· *Νάξος*, δ.π., 15, 27, εικ. 19, 21 (Μ. Χατζηδάκης).

29. Ντουριάνικα, Κύθηρα, Άγιος Γεώργιος (*), (εικ. 52).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος άπευθείας, ζωντανός, παιδί, άνασηκωμένο τó κεφάλι, εύλογεί με τó δεξί, τó στήθος γυμνό, μισοκατεστραμμένος, "ΙC ΧC". Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρós τόν Χριστό, "ΑΓΓ(ΕΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθούν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(0), Χ(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(13), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1275

Βιβλ. Μ. Meladini-Georgopoulou, «Le décor apsidale des églises byzantines de Kythera (Cythères) (c.1100-1275 a.C.)», *Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines (Athènes 1976)*, Άθήνα 1981, II, 457, 464· Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Εύρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Άθήνα 1997, 138, 141, εικ. 1, 9.

30. Παλιομονάστηρο Άγίων Σαράντα, Άσκηταριό Τιμίου Προδρόμου, (εικ. 53-54).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, άγένειος, πρόσηπος, νεκρός, τά μάτια κλειστά, τó μέσον του κορμού και τά χέρια μέχρι τούς καρπούς σκεπάζει ο άέρας. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Β(15) :: Χ(0).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Τὸ Παλιμοναστήριον τῶν Ἁγίων Σαράντα στὴ Λακεδαίμονα καὶ τὸ ἀσκηταριό του», ΔΧΑΕΙΣΤ' (1991-1992), 133, 137, εἰκ. 32-33.

31. Μαρκόπουλο, Ταξιάρχης (Ἅγιοι Ἀνάργυροι).

Ἄψ. (1). Πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρκτή-κτιστὴ ἁγία τράπεζα ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, δίπλα τὸ ποτήριο. Ἡ παράσταση εἰκονίζεται μέσα σὲ πλαίσιο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Ν)(2), Ι(4) :: (Β)(+), ΓΝ(0).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. Μ. Ἀσπρά-Βαρδαβάκη, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχου στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς», ΔΧΑΕΗ' (1975-1976), 200 κ. ἐ., 204 κ. ἐ., 227, πίν. 106.

32. Dabnište, Παναγία (*), (εἰκ. 60).

Ἄψ. (1). «Ο ΜΕΛΗСМОС». Ἅγία τράπεζα μὲ ἐνδυτὴ κοσμημένη μὲ σταυρό, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ μᾶλλον καὶ τὸ ἀριστερό χέρι σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρό. Πίσω τὸ ποτήριο. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, «ΑΓΓΕΛΟС Κ(ΥΡΙΟ)Υ», μὲ ριπίδιο στὰ χέρια. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(;).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. P. Miljković-Pepel, «Contributions aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine au XIIIe siècle», στὸ *L'art byzantin au XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965* (ἐπιμ. V. Djurić, Βελιγράδι 1967, 192, εἰκ. 8, 9' Hadermann-Misguich, *Kurbino*, 76-78' Grolimund, «Die Darstellung», 311' Walter, *Art*, 202, 206.

33. Καλόξυλος, Νάξος, Παναγία Λαμιώτισσα.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο (;) ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, μὲ γυμνὸ τὸ στήθος. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, στὰ χέρια διασταυρούμενα ριπίδια. Ἀκολουθοῦν δέκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), Χ(0), Χ(0), ΙΕ(27), Χ(=24), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(20), Χ(15), Χ(0), Χ(0), Χ(20).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. G. Dimitrakallis, «Gli affreschi bizantini dell' isola di Nasso», *Felix Ravenna* 42 (1966), 62' Νάξος, δ.π., 16 (Μ. Χατζηδόκης) Χ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στοὺς Μολάους τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηράς», στὸ *Ἀντίφωνον*, 66.

34. Μονεμβασία (περιοχὴ), Ἀσκηταριό (*), (εἰκ. 61, XIX).

Ἄψ. (1). «(Ο ΘΥ)ΟΜΕΝΟС». Διασώζεται τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἁγίας τράπεζας, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, ὠρμος, νεκρός, ἀκαμπτα τὰ γυμνά κάτω ἄκρα, ὅπου ἀκουμπᾶ καὶ ἡ παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χερσιοῦ. Τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας καὶ ἄστερισκος. Διασώζεται ὁ δεξιὸς ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο.

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. Χ. Καλλιγὰ, «Ἐρειπωμένοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας», *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1983, 36' Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170 κ. ἐ.

35. Ἀλεποχώρι (Γεράκι), Ἅγιος Νικόλαος, (εἰκ. 62).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, νήπιο, τελείως γυμνός. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό,

“Α(ΓΓΕΛΟΣ) Κ(ΥΡΙΟΥ)”, στα χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15).

Χρονολόγηση: 1280-1300

Βιβλ. Αἰμ. Γκισαούρη, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντά στο Γεράκι», ΑΔ 32 (1977), Μελέται, 93 κ. ἐ., 98 κ. ἐ., 114, εἰκ. 31.

36. Κάτω Καστανιά, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ἰωάννης Πρόδρομος.

Ἄψ. (1). “Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ”. Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἑξαπλωμένος ἀπευθείας, ζωντανός, ἔφηβος, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιόν, ἀνασηκωμένο ἑλαφρὰ τὸ κεφάλι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας καὶ ἀστερίσκος, “IC XC”. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸ μετὰ ριπίδιο στα χέρια. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(15), Ι(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Γ(15), Β(15).

Χρονολόγηση: 1282 (·)

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1969, 12, 29 κ. ἐ. σὺμ. 65, πίν. 8· Nagatsuka, «Iconographical Study», δ.π., 17 κ. ἐ., σὺμ. V· Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Ἐ. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη-Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντινουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», ΠΑΕ 1982, 418 κ. ἐ., 424, πίν. 236β· Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», δ.π., 66.

37. Κροκεές, Ἅγιος Δημήτριος, (εἰκ. 63-64).

Ἄψ. (1). “Ο ΑΚΑΚΟΣ ΑΜΝΟΣ”. Ἁγία τράπεζα μετὰ διακοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πολυτελῆ δίσκο ἀνακαθισμένος, ζωντανός, πρόσηπος, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιόν, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας κοσμημένος μετὰ σταυρὸ καὶ ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Κιβώριο καλάμενιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸ, ὁ ἀριστερός “ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ”, στα χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(0), Ι(3), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Γ(5).

Χρονολόγηση: 1286

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286)», ΔΧΑΕ ΙΒ' (1984), 210, 214-220, εἰκ. 9 (2-6), 10-15, 17, 19, 21, 22· Κ. Διαμαντῆ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (1286) στὴς Κροκεές τῆς Λακωνίας καὶ τὸ ἐργαστήρι τοῦ ἀνώνυμου ζωγράφου*, Σπάρτη 2001, 74-75, εἰκ. 73-78 (ἀδημοσίευτη διδακτ. διατριβή).

38. Φιλώτι, Νάξος, Ἅγιος Γεώργιος (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο (·), ἑξαπλωμένος, νήπιος. Κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(0) :: Β(0).

Χρονολόγηση: 1287/88

Βιβλ. Γ. Μαστορόπουλος, «Ἄγνωστες χρονολογημένες ἐπιγραφές 13ου καὶ 14ου αἰῶνα ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ τὴ Σίκινο», ΑΑΑ XVI (1983), 124.

39. Κανάλια, Ἅγιος Νικόλαος, (εἰκ. 65).

(Β τοῖχος ἱεροῦ) (1). “Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ(С)”. Ἁγία τράπεζα μετὰ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας ἀνακαθισμένος, ζωντανός, ἔφηβος, μετὰ λούλους καὶ μακριὰ μαλλιά, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιόν, στὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εἰλητό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας κοσμημένος μετὰ σταυρὸ. Κιβώριο ἀπ' ὅπου κρέμεται κανδήλα.

Χρονολόγηση: 1290-1300

Βιβλ. Εὐτ. Κουρκουτίδου, «Βυζαντινὸς ναός Ἁγίου Νικολάου Καναλίων», ΑΑΑ Α', 2 (1968), εἰκ. 6.

40. Λαθρήνο, Νάξος, Ἅγιος Γεώργιος (Ν ναός), (εἰκ. 66-67).

Ἄψ. (1). “ΑΜΝΟΣ ΠΡΟΚΗΜΕ Μ(ΥΣΤΙΚΩΣ) / (ΕΟ)ΦΑΓΜ(Ε)ΝΟΣ (ΜΕΛΙΖΟΜΑΙ) / ΤΕ ΚΑΙ ΤΡΕ(ΦΩ ΤΟΥΣ ΑΞΙΟΥΣ)”. Ἁγία τράπεζα, ὅπου διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μικρὸ δίσκο ξαπλωμένος, νήπιο, τὸ πρόσωπο κατεστραμμένο, τελείως γυμνός, τὰ χέρια σταυρωμένα στὴ βουβωνικὴ χώρα, σκεπασμένος μὲ τὸν ἀστερίσκο. Ἐπάνω στὸν δίσκο ἡ ἐπιγραφή “+ΛΑΒΕΤΕ ΦΑΓΕΤΕ”. Δίπλα τὸ ποτήριο μὲ τὴν ἐπιγραφή “ΠΙ+ΕΤΕ”. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι, ὁ ἀριστερός “Ο ΑΡΧΩΝ”, στραμμένοι πρὸς τοὺς ιεράρχες μὲ διασταυρούμενα ριπίδια στὰ χέρια. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, Α(29), Ι(18), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(25), Γ(26β).

Χρονολόγηση: 1290-1300

Βιβλ. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, ὁ.π., 10, 24-26, σμ. 47, πίν. 4β, 10β· Παναγιωτίδη, «Λαθρῆνο», 143 κ. ἔ., 151, εἰκ. 5-9.

41. Πυργί, Εὐβοία, Μεταμόρφωση, (εἰκ. 68-69, XX-XXI).

Ἄψ. (1). “Ο Μ(ΕΛΙΣΜΟΣ)”. Ἁγία τράπεζα τετράγωνη μὲ κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας σὲ κατενώπιον προτομή, ζωντανός, πρόσηβος, γυμνός. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, Ν(0), Ι(24) :: Β(15), Γ(13).

Χρονολόγηση: 1296

Βιβλ. T. Velians, «Deux églises byzantines du début du XIe siècle en Eubée», *CahArch* 18 (1968), 194 κ. ἔ., εἰκ. 3· Ἀρχιμ. Ἱ. Λιάπης, *Μεσαιωνικά Μνημεῖα Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1971, 130, 132, πίν. 105α, β· Babić-Walter, «The Inscriptions», 275· Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Εὐβοία: Ὁ Σωτήρας στὸ Πυργί καὶ ἡ Ἁγία Θέλια», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέται, 10, 12-14, πίν. 1α, 1β· Α. Koumoussi, *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgie et de Sainte-Thecle en Eubée (Rapport avec l'art occidental)*, Ἀθήνα 1987, 44 κ. ἔ., εἰκ. 7-8, 16 (1).

42. Λειβαδάς, Κρήτη, Ἅγιος Δημήτριος (*), (εἰκ. XXII-XXIII).

Ἄψ. (1). Ἀριστερά “ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΟΝ ΤΟΝ ΜΕΝ ΑΡΤΩΝ ΤΟΥΤΩΝ ΤΙΜΙΟΝ ΣΩΜΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Υ”. Δεξιά “ΤΟ ΔΕ ΕΙΣ ΤΟ ΠΟΤΗΡΙΩΝ ΤΟΥΤΟ ΤΙΜΙΟΝ ΕΜΑ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Υ”. Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, νεκρός, πρόσηβος, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἔνσταυρος ἀέρας-σινδόνη ποὺ ἀναδιπλώνεται. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, Β(=) :: Ι(ω).

Χρονολόγηση: 1292/93 ἢ 1295/96

Βιβλ. Στ. Ν. Μαδεράκης, «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὸν Λειβαδά Σελίνου καὶ οἱ τοιχογραφίες του», *Χανιά* 1987, 70, 75, εἰκ. 3· Στ. Παπαδάκη-Οεκλαντ, «Δυτικότερες τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰώνα στὴν Κρήτη. Ἡ ἄλλη ὄψη μιᾶς ἀμφίδρομης σχέσης», στὸ *Εὐφρόσυνον, ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδόνη*, Ἀθήνα 1992, τ. 2, 507, πίν. ΑΓ', 265β· Στ. Ν. Μαδεράκης, *Ἡ ἔκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὰ Ἐξω Λακώνια Μεραιπέλου*, Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης 2000, 119, σμ. 120· Ὁ ἴδιος, «Παρατηρήσεις σὲ τέσσερα εἰκονογραφικὰ θέματα τῆς ἔκκλησίας τοῦ Χριστοῦ στὰ Τεμένια Σελίνου (Α' Μέρος)», *Ἑλλωτία* 9 (2000-2001), 102, εἰκ. 5· I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Λέιντεν 2001, 16 κ. ἔ., εἰκ. 10.

43. Arilje, Ἅγιος Ἀχίλλειος (*), (εἰκ. 70).

Ἄψ. (1). Σὲ κόγχη ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας ἀνακαθισμένος, ζωντανός, πρόσηβος, “IC XC”, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξί, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει πολυτελής ἀέρας καὶ ἀστερίσκος. Πίσω λόγχη (:) καὶ λαβίδα (:). Πλαισιώνουν δέκα συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, Χ(:), ΓΝ(36β);, ΓΘ(16β), Γ(27), Β(15) :: Ι(2), Α(3), (Αχ)Γ, Κ(37β), Γακ(38β). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικῆς.

Χρονολόγηση: 1295/96

Βιβλ. Todić, *Serbian Medieval Painting*, 297 κ. ἔ.· Dr. Vojvodić, *Wall Paintings of the Church of Saint Achilleos Church in Arilje (The Monument, the Time when It Came into Being and Its Donor)*, Βελιγράδι 2005, 137 κ. ἔ., 204, 216, 222, 232, πίν. 5-6, σχ. σελ. 282-283.

44. Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Kaneo, (εἰκ. XXV).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανός, νήπιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι, "Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ ΜΙΧΑ)ΗΛ, Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΒΡ)ΙΗΛ", στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(14), Γ(3), Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(8), ΓΘ(2), Κα(;).

Χρονολόγηση: 1280-1290 περ.

Βιβλ. Miljković-Pepek, «Contributions», δ.π., 193 κ. ἑ., εἰκ. 13· P. Miljković-Pepek, «L'église de Saint Jean le Théologien-Kaneo d' Ochrid», ΚΝ III, 4 (1967), 82, 122, σχ. 3, πίν. XVIII, XIX· Babić-Walter, «The Inscriptions», 275· C. Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid au XIVe siècle*, Ἀχρίδα 1980, 51· Walter, *Art*, 203 σημ. 182· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 100· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 66.

45. Κωνσταντινούπολη, Kalenderhane-Djami (*).

Δ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, σκεπασμένος μὲ ἄερα κοσμημένο μὲ σταυρό. Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), Ι(;) :: Χ(;), Χ(;), Χ(;).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. C. L. Striker - Y. Dogan Kuban, «Work at Kalender Camii in Istanbul: Second Preliminary Report», *DOP* 22 (1968), 189-192, εἰκ. 15-16· Οἱ ἴδιοι, «Work at Kalender Camii in Istanbul: Third und Fourth Preliminary Report», *DOP* 25 (1971), 257 κ. ἑ.

46. Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας (κάτω Δ παρεκκλήσι, ἐξωτερικὸ δῶμα) (*), (εἰκ. 71).

Ἄψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄρμος, μὲ γένη, τὰ χέρια κολλητὰ στὸ σῶμα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει περιζώμα, "IC XC". Κιβώριο. Πλαισιώνουν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Δίπλα στοὺς ἱεράρχες Βασίλειο καὶ Χρυσόστομο οἱ ἀντίστοιχες ἐπιγραφές "Η ΦΡΟΝΗCIC" καὶ "Η ΞΕΝΗ ΦΥCIC", Χ(0) :: Β(0), Ι(ω).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. G. Millet-D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, Λονδίνο 1936, 17, 127 καὶ σημ. 1, πίν. XXXI (1), XXXII (2)· M. Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, Recklinghausen 1967, 87 κ. ἑ., 183 κ. ἑ.· Iliopoulou-Rogan, «Sur une fresque», 118 κ. ἑ., πίν. VI· A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Οὐάσιγκτων 1985, 231.

47. Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας (ἄνω Δ παρεκκλήσι) (*), (εἰκ. 72).

Ἄψ. (1). Πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρκτή-κτιστὴ ἁγία τράπεζα ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας σὲ κατενώπιον προτομή, ζωντανός, ὄρμος, κοντὸ γένη, μακριὰ μαλλιά, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν, στὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εἰλητό, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, "Ο ΩΝ" (;). Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(16β), Β(15) :: Ι(2), Χ(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Millet-Talbot-Rice, *Trebizond*, δ.π.· 17, 133 κ. ἑ., πίν. XXXIX (2)· Restle, *Asia Minor*, δ.π., 88, 185· Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 231.

48. Πρεβέντζα, Παναγία (*), (εἰκ. 73).

Ἄψ. (1 καὶ 2). Ἅγια τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν (;), γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἄερας καὶ ἀστερισκός. Κιονοστήρικτο κιβώριο μὲ τρεῖς κανδήλες. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Στὴν κάτω ζώνη ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Α) ἢ Γ(0), Ι(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Ἄ. Παλιούρας, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1985, 77 κ. ἑ., 302 κ. ἑ., εἰκ. 51-52· Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὴν Πρεβέντζα τῆς Ἀκαρνανίας», στὸ *Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο*, Ἀθήνα 1986, 275.

49. Μπιζαριανῶ (Πηγὴ), Κρήτη, Ἅγιος Παντελεήμων, (εἰκ. 74).

Ἄψ. (1). "+ Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". "ΑΜΝΟΣ ΠΡΟΚΕΙΜΕ ΜΥΣΤΙΚΟΣ/ (ΕC)ΦΑΓΜΕΝΟΣ· ΜΕΛΛΙΖΟΜΕ ΤΑΙ ΚΑΙ/ ΤΡΕΦΩ ΤΟΥC Α(ΕΙ)ΟΥC ΑΝΘΡΩΠΕ ΦΡΙΞΟΝ (ΜΗ ΦΑΓΗC) ΑΝΑΞΥΟC". Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, θυόμενος, ζωντανός, νήπιο τελείως γυμνὸς (;). Πάνω του σκύβει ἱεράρχης ἑτοιμὸς νὰ τὸν λογιχίσει (;). Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι, στὸ δεξιὸ ριπίδιο, στὸ ἀριστερὸ θυμιατό (;). Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Βλ(0), Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(3), Ν(4).

Χρονολόγηση: 1275-1300.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 103, 402, 406· Ἀνδριανάκης, «Νέα στοιχεῖα καὶ ἀπόψεις», δ.π., 18· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 72 κ. ἑ.· Μαδεράκης, *Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ*, δ.π., 119 σημ. 120.

50. Μέρωνας, Κρήτη, Ἅγιος Νικόλαος, (εἰκ. 75).

Ἄψ. (1). "Ο ΘΕΙΟΜΕ(ΝΟC)". Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, ἔφηβος, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια του κατεστραμμένα, ἐπάνω του διακρίνεται ἀστερίσκος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(0), Ι(16α) :: Β(15), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1275-1300

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 155· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 74 κ. ἑ.· Σπαθαράκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, δ.π., 74.

51. Κασάνοι, Κρήτη, Χριστὸς Ἀφέντης, (εἰκ. 76-77).

Ἄψ. (1). "(Ο Μ)Ε(ΛΙCΜΟC)" (;) ἢ "(Ο ΘΥΟΜ)Ε(ΝΟC)" (;). Ἅγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυντή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μεγάλο σκαφοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ κεφάλι, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια, τελείως γυμνός. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, ἀριστερά "Ο ΑΡΧΩΝ", δεξιὰ "Ο ΑΡΧΩΝ ΡΑΦΑΗΛ", στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(2).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 453· Κ. Μυλοποταμιτάκη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Χριστοῦ Κασάνων Πεδιάδας», *Πεπραγμένα τοῦ Ε' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἅγ. Νικόλαος 1981)*, Ἡράκλειο 1986, II, 296 κ. ἑ.

52. Σπαστήρας, Κύθηρα, Ἅγιος Θεόδωρος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, πρόσηβος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πίσω του τὸ ζευγὸς τῶν ἱερῶν σκευῶν, ποτήριο καὶ δίσκος. Πλαισιώνουν σὲ μικρὴ κλίμακα δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό μὲ ριπίδιο στὰ χέρια. Ἀκολουθοῦν ἕξι ἱεράρχες, δύο συλλειτουργοῦντες, τέσσερις μετωπικοί, [Β](;), Ι(0), ΑΓΓ:: ΑΓΓ, Γ(2), [Ν](ω).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βλ. Χατζηδάκης-Μπίθα, *Εὐρετήριο*, δ.π., 185, εἰκ. 1, 4-5.

53. Κυπριωτιάνικα-Μητάτα, Κύθηρα, Ἅγία Βαρβάρα (*).

Ήψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου διακρίνεται ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιό. Διακρίνονται τρεις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Βλ(0), Ν(10), Ι(2) :: Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Χατζηδάκης-Μπίθα, *Εύρετήριο*, δ.π., 111, εικ. 1,6.

54. Βούταμα, Έπίδαυρος Λιμηρά, Άγία Μαρίνα (*).

Ήψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος άπευθείας, νεκρός, ώριμος, τά χέρια κατά μήκος του σώματος, γυμνός, τό μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας, τό κεφάλι κατεστραμμένο. Διασώζονται δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(;), Χ(2;) ::

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό ύπόβαθρο», 171.

55. Βελανίδια, Έπίδαυρος Λιμηρά, Άγιος Χρυσόστομος, (εικ. 78-79).

Ήψ. (1). Άγία τράπεζα με κατάκοσμη ένδυτή, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, έφηβος, τό κεφάλι έλαφρά άνασηκωμένο, γυμνός, τό μέσον του κορμού και τά χέρια σκεπάζει άέρας, τό κεφάλι και τά άκρα των ποδιών έξω από τον δίσκο. Πίσω του, τό ζεύγος των ιερών σκευών, δίσκος με άστερίσκο και ποτήριο. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό με ριπίδιο στα χέρια. Άκολουθούν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ι(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(13).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Δρανδάκης, *Εικονογραφία*, δ.π., 10, 26-28 σημ. 49, πίν. 5β, 10α Δρανδάκης και Συνεργάτες, «Έρευνα στην Έπίδαυρο Λιμηρά», δ.π., 453, 457, πίν. 246α.

56. Γεράκι, Άγιος Χρυσόστομος, (εικ. 80-81, XXVI).

Ήψ. (1). "Ο ΘΥΟΜΕΝΟC". Άγία τράπεζα με κατάκοσμη ένδυτή, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός σε πολυτελή δίσκο ξαπλωμένος, θυόμενος, νεκρός, από την πλευρά του άναπιδά αίμα και νερό που χύνεται μέσα σε πολυτελές ποτήριο, ώριμος, με μάτια κλειστά, μακριά μαλλιά και γενειάδα, γυμνός, τό μέσον του κορμού και τά χέρια καλύπτει άέρας κοσμημένος με σταυρό, τό κεφάλι και τά πέλματα έξω από τον δίσκο, τά πέλματα διάτρητα, "IC XC". Πίσω του, τό ζεύγος των ιερών σκευών, πολυτελής δίσκος όπου μερίδα (;) λειτουργικού άμνου καλυμμένου με άστερίσκο και πολυτελές ποτήριο. Κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, "Α(ΓΓΕΛΟC) Κ(ΥΡΙΟΥ)", με ριπίδιο στα χέρια, στό δρόριο "ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC". Άκολουθούν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(8), Ι(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(13), Γ(15).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Δρανδάκης, *Εικονογραφία*, δ.π., 12, 28 σημ. 63, πίν. 6β Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* δ.π., 10, 20-29, 45, πίν. 2-4 Drandakis, «Karthiona», 168, 174 σημ. 35 Walter, «Radoslav Narthex», 222, εικ. 6 Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό ύπόβαθρο», 170 κ. έ., εικ. 5.

57. Γεράκι, Κάστρο, Άγιος Δημήτριος (*).

Ήψ. (1) (;). "Ο ΘΥΟΜΕΝΟC". Άγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός, νήπιό, ξαπλωμένος στον δίσκο (;). Τό στήθος γυμνό, τό ύπόλοιπο σώμα και τά χέρια καλύπτει ό άέρας, "IC XC". Πίσω τό ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό με ριπίδιο στα χέρια. Διασώζονται τρεις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(23β), Ι(26β), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Γ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Αθήνα 2001, 87 κ. έ., εικ. 167-169.

58. Καφιόνα, Μάνη, "Άγιος Ιωάννης, (εικ. 82).

Άψ. (1). "Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ". Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, άριστερά "ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ", δεξιά "ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ". Άκολουθούν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Οι τοιχογραφίες του Άγιου Ιωάννου Καφιόνας», στο *Βυζάντιον, Αφιέρωμα στον Άνδρέα Ν. Στράτο*, Αθήνα 1986, 242, 244, εικ. 5-6· Όϊδιος, *Μάνη*, 65, 66 κ. έ., 69, εικ. 2-3.

59. Πρωτάτο, Θεοτόκος, Καθολικό (*), (εικ. 84).

Δ. (1). Άγία τράπεζα με άναδιπλούμενη στα άκρα ένδυτή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε πολυτελή δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τό δεξί, γυμνός, τό μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας και άστερίσκος, δίπλα τό ποτήριο. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, (Α)(=) :: (Πε)(=).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. G. Millet, *Monuments de l' Athos I. Les Peintures*, Παρίσι 1927, πίν. 44 (3)· Grolimund, «Die Darstellung», 311, πίν. 23-24· Δ. Καλομοιράκης, «Έρμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), 197· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 75, 138, 170.

60. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška, (εικ. 85-86, XXVII-XXVIII).

Άψ. (2). Άγία τράπεζα επιμήκης με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε μικρό διακοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τό δεξί, γυμνός, τό μέσον του κορμού και τό άριστερό χέρι σκεπάζει άέρας κοσμημένος με σταυρό. Δίπλα κλειστό ειλητό, άνοιχτός άστερίσκος, κλειστό ειλητό με δέσιμο, διακοσμημένο ποτήριο. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν έπτά συλλειτουργούντες ιεράρχες και στα έσωράχια των θυρών προς την πρόθεση και τό διακοσμητικό δύο άγγελιο-διάκονοι με θυμιατό και λιβανωτίδα, ΑΓΓ, Χ(;), (Ν)(ω), Α(33), Β(-) :: Ι(-), Γ(27), Κ(ω), ΑΓΓ. Έπιγραφές παλαιοσερβικές. Στόν πεσσο : Χ(3;). Έπιγραφή έλληνική.

Χρονολόγηση: 1309-1313

Βιβλ. D. Panić - G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Βελιγράδι 1975, 51 κ. έ., 109, εικ. 17, 20-21, πίν. V-VII, σχ. 1· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 148, 312, εικ. 83-84, πίν. XIV.

61. Θεσσαλονίκη, "Άγιος Νικόλαος των Όρφανών, (εικ. 87-89, XXIX).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα μικρή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τό δεξί, τό στήθος γυμνό, τό υπόλοιπο σώμα καλύπτει άέρας κοσμημένος με σταυρό, από πάνω άστερίσκος, "ΙC ΧC". Πλαισιώνουν έπτά συλλειτουργούντες ιεράρχες και στο έσωράχιο της θύρας προς την πρόθεση δύο άγγελιο-διάκονοι, "ΑΓΓ(ΕΛΟΣ) Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στα χέρια ριπίδιο, Ν(0) [ΑΓΓ, ΑΓΓ], Α(5), Ι(2) :: Β(15), Γ(16α), Κ(27), ΙΕ(26α).

Χρονολόγηση: 1315-1320

Βιβλ. Ά. Ευγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Άγ. Νικολάου Όρφανού*, Θεσσαλονίκη 1964, 15 κ. έ., 26, 33, σχ. I, εικ. 66-68, 70-71, 81-82, 123, 125-126, 185, 187-188· Άν. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Άγιου Νικολάου Όρφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγιας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, 53 κ. έ., 66 κ. έ., εικ. 3, 4, 7-10· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 110, εικ. 57· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 348, εικ. 86, 162 κ. έ.

62. Βέροια, "Άγιος Βλάσιος, (είκ. 90-91).

Ύψ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". Άγία τράπεζα με ένδυτή, όπου ο εὐχαριστιακός Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιόν, τὸ στήθος γυμνόν, τὸ ὑπόλοιπο σῶμα καλύπτει ἀέρας, ἀπὸ πάνω ἀστερίσκος, "IC XC". Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες "ΑΓΓ(ΕΛΟC) ΚΥΡΙΟΥ", στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC". Ἀκολουθοῦν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(3), Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(24), Κρ(2), Π(4).

Χρονολόγηση: 1315 περ.

Βιβλ. Α. Tsitouridou «La peinture monumentale à Salonique pendant la première moitié du XIVe siècle», στὸ *L'art de Thessalonique et des Pays Balkaniques*, 14 σμ., 24, πίν. 9-10, 12· Θ. Παπαζώτος, *Ἡ Βέροια καὶ ὁ ναὸς τῆς (11ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1994, 174, πίν. 12, 42-43· Gerstel, *The Sacred Mysteries*, 108, εἰκ. 51· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 265.

63. Θεσσαλονίκη, "Άγιοι Ἀπόστολοι, παρεκκλήσι Προδρόμου, (είκ. 92).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ὁ εὐχαριστιακός Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιόν, τελείως γυμνός, σκεπασμένος μετὰ ἀστερίσκο. Πίσω δύο σεραφεῖμ. Κιονοστήριζο κιβώριο. Χαμηλά στὸν Ν τοῖχο συλλειτουργῶν ἱεράρχης, Χ(11β).

Χρονολόγηση: Μετὰ τὸ 1315

Βιβλ. Chr. Stephan, *Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Baden-Baden 1986, 89 κ. ἑ., σχ. 2 (1-2), εἰκ. 92.

64. Staro Nagoričino, "Άγιος Γεώργιος, (είκ. 93-94).

Πρ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ὁ εὐχαριστιακός Χριστός σὲ διακοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιόν, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας καὶ ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, "ΑΓΓ(ΕΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟC". Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Κα(;), Κλ(30), Υ(;), Π(=), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Σ(37β).

Χρονολόγηση: 1316-1317

Βιβλ. Millet-Frolow, *Yougoslavie*, III, ὁ.π., πίν. 123 (1)· P. Miljković-Peprek, *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Σκόπια 1967, 61, 96, 253, εἰκ. 28· Babić-Walter, «The Inscriptions», 275· Todić, *Staro Nagoričino*, 74, 93, 226, σχ. 17-18· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 66, 321.

65. Studenica, "Άγιοι Ἰωακείμ καὶ Ἄννα ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, (είκ. 95-102, XXX-XXXV).

Ύψ. (1). "ΘΥΟΜΕΝΟC ΚΑΙ ΜΕΛΙΖΟΜΕΝΟC ΕΙΝΑΙ Ο ΑΜΝΟC ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΙΑ ΤΗ CΩΤΗΡΙΑ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΚΟCΜΟΥ" (σὲ μετάφραση ἀπὸ τὰ παλαιοσερβικά). Μέσα σὲ κόγχη ἁγία τράπεζα με κατάκοσμη ένδυτή, όπου ὁ εὐχαριστιακός Χριστός σὲ πολυτελεῖ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζεται ἀέρας κοσμημένος μετὰ σταυρό, ἑλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ κεφάλι, "IC XC". Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟC" (παλαιοσερβικά). Ἀκολουθοῦν δώδεκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γθ(0), Δ(29), ΓΝ(;), Ν(5), Α(8), Β(15), ΑΓΓ::ΑΓΓ, Ι(2), Γ(26β), Κ(27), Ιγ(;), Πε(36β), Ια(37β). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1318/19

Βιβλ. Millet-Frolow, *Yougoslavie*, III, ὁ.π., πίν. 55 (1, 3), 56, 61(3)· G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Βελιγράδι 1987, 114 κ. ἑ., 249, εἰκ. VII-IX, XII-XV, 67 κ. ἑ., 73-82, 87 κ. ἑ., 149, 151, 154, σχ. IV· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 150, 327, εἰκ. 85.

66. Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (εἰκ. 103-108).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με ἐνδυτή κοσμημένη με σταυρό, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πολυτελῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρὸ καὶ ἀστερίσκος. Δίπλα πολυτελὲς ποτήριο με ψηλὸ πόδι. Πλαισιώνουν δεκαεπτὰ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ευσ(29;), Αν(23β), ΓΝ(29), Ν(32), ΙΕ(7), Γ(3), Β(=24) :: Ι(=25), Α(8), Κ(27), Ια(28), Χ(0), (ΓΘ)(0), Ε(;), Σ(16β), ΝΚ(17β), Ιγ(19).

Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς ἐκτὸς τῶν εἰλητῶν τοῦ Β καὶ τοῦ Ι ποὺ εἶναι ἑλληνικὲς. Τὰ ὀνόματα τῶν ἱεραρχῶν στὰ ἑλληνικά.

Χρονολόγηση: 1320 περ.

Βιβλ. Millet-Frolov, *Yougoslavie* III, δ.π., πίν. 31 (1-2), 32 (3), 33 (2-4)· Miljković-Perek, *Deloto*, δ.π., 54, σημ. 260-261, 262, εἰκ. 26, πίν. CX-CXI· Babić, «Les textes», 78, 80· N. Džumurova-Janjatova, «Les réflets de la redaction serbe sur les inscriptions, les signatures et les rouleaux dans certaines églises de la Macédoine du Nord», *KN VI* (1975), 60, 65, εἰκ. 7-10· Babić-Walter, «The Inscriptions», 275· Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 236 κ. ἐ., 246, εἰκ. 55-58, 59· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 343 κ. ἐ.

67. Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (εἰκ. 109-110).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα μεγάλη με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πολυτελῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρὸ. Δίπλα κλειστὸς κώδικας-εὐαγγέλιο, πολυτελὲς ποτήριο με ψηλὸ πόδι. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟΣ". Ἀκολουθοῦν δώδεκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ στὰ ἄκρα κηροστάτες δαπέδου με λαμπάδα, Πε(16β), Δ(15), Ν(13), ΓΝ(12β), Γ(11β), Β(=), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(=), Α(5), Κ(27), Ιγ(7), (ΓΘ)(8), Αβ(10). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1319-1321

Βιβλ. Todić, *Gračanica*, 80, 378, εἰκ. 33, σχ. XIVL-L (56-62)· Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 240· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 148, 331, εἰκ. 89.

68. Veles, Ἅγιος Νικόλαος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), Β(15) :: Γ(27), ΓΘ(31). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1308-1320

Βιβλ. Miljković-Perek, «Contributions aux recherches», δ.π., 275, 268-270, σχ. 4, εἰκ. 7.

69. Ρουσοσπίτι, Κρήτη, Παναγία (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ἀπευθείας ξαπλωμένος, ζωντανός, "ΙC ΧC", γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀραχνοῦφαντος ἀέρας, ἀστερίσκος. Κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(;) :: Β(;).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province, I*, Λονδίνο 1999, 174, εἰκ. 234-235, 237· Σπαθαράκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, δ.π., 24.

70. Ἀργυρούπολη, Κρήτη, Ἅγιος Νικόλαος (*), (εἰκ. 111).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, "ΙC ΧC", εὐλογεῖ με τὸ δεξιό, ἑλαφρὰ ἀνασηκωμένος, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας (;). Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(3), Ι(2) :: Β(15), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Σ. Ν. Μαδεράκης, «Ο Άγιος Νικόλαος στην Άργυρούπολη Ρεθύμνης», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, Π (2), 454 κ. έ., 456 κ. έ., 491, εικ. 4-8· Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings*, δ.π., 78 κ. έ., 82, πίν. 8α, εικ. 62· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 35, εικ. 31.

71. Άγιος Νικόλαος, Κρήτη, Παναγία.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σέ κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, ίχνη άστερίσκου. Μεγάλο κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιοι-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, στά χέρια ριπίδιο, ανά ένας μικρότερος άγγελος πετάει πάνω από τον καθένα. Διακρίνονται τρεις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(37β), Γ(2), Ι(13), ΑΓΓ :: ΑΓΓ.

Χρονολόγηση: 1300 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 424 κ. έ.

72. Άγία Τριάδα Φαιστοῦ, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου διακρίνεται μεγάλος δίσκος και μέσα κατεστραμμένος ο εύχαριστιακός Χριστός (;). Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(11β), Ι(0) :: Β(0), Ν(8).

Χρονολόγηση: 1302/03

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37, 45· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 115, εικ. 76· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 22.

73. Μεσολά, Κρήτη, Μεταμόρφωση.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα με ένδυτη κοσμημένη με σταυρό, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός, "IC XC", σέ κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ και τὰ χέρια σκεπάζει άέρας· δίπλα κοσμημένο ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιοι-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, στά χέρια ριπίδιο. Άκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(4), Ι(11β), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Γ(13).

Χρονολόγηση: 1303

Βιβλ. Ά. Ορλάνδος, «Δύο βυζαντινά μνημεία τῆς Δυτικῆς Κρήτης», *ΑΒΜΕ Η'* (1955/56), 130 κ. έ., 134, 166-169, εικ. 5-8· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36, 41· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 104, 241· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 91· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 24.

74. Άγιος Μάμας, Κρήτη, Παναγία (*).

Ύψ (1). Άγία τράπεζα, όπου ο Μελισμός. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γ(;), Ι(;) :: Β(;), Ν(;).

Χρονολόγηση: 1312-1320

Βιβλ. Spatharakis, *Dated*, δ.π., 31.

75. Πύργος, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος-Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη.

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, "IC XC". Δίπλα τὸ ποτήριο. Πίσω Σεραφεΐμ. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(2), Ι(24) :: Β(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1314/15

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37, 45· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 104, 375· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 105· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 36.

76. Αρχάνες, Κρήτη, Αρχάγγελος Μιχαήλ.

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο. Δίπλα πολυτελὲς ποτήριο. Ψῆλὰ σεραφεῖμ. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, I(2) :: B(15).

Χρονολόγηση: 1315/16

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 37, 45· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 106, 384· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 105· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 44· Α. Καρτσελάκη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὶς Ἀρχάνες Ἡρακλείου (1315-1316) καὶ ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Κρήτη στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, Ἰωάννινα 2003, 59-63, εἰκ. 10 (ἀδημοσίευτη διδακτ. διατριβή).

77. Φιλώτι, Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (εἰκ. 112-113).

Ἄψ. (1). "ΑΜ(ΝΟC ΠΡΟ)/ΚΗΜΕ ΜΥCΤΙ/Κ(ΩC) ΕCΦΑΓΜΕΝΟC ΜΕ/ΛΙΖΩΜΕ ΤΕ Κ(ΑΙ) ΤΡΕΦΩ/ ΤΟΥC ΑΕΙΟΥC". Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός, τὰ χέρια σταυρωμένα στὴ βουβωνικὴ χώρα, ἀπὸ πάνω μεγάλος ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Στὸ πλευρὸ τοῦ δίσκου ἡ ἐπιγραφή "ΛΑΒΕΤΕ ΦΑΓΕΤΕ ΤΟΥΤΟ (Ε)CΤΙ ΤΟ CΩΜ(Α) ΜΟΥ". Πλαισιώνουν δύο ἀγγελιοδίακονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(29), Α(29), Ι(29;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (Β)(26β), Γ(26β), Ευ(26β).

Χρονολόγηση: 1315

Βιβλ. G. Dimitrokallis, «Gli affreschi bizantini dell' isola di Nasso», *Felix Ravenna* 42 (1966), 59, 65· Γ. Μαστορόπουλος, «Οἱ ἐκκλησίαι τῆς περιοχῆς Φιλωτίου», *Φιλώτι* 1 (1986), 102, εἰκ. 18· Κωνσταντίνιδη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», δ.π., 65 κ. ἔ.

78. Ἀλίκαμπος, Κρήτη, Κοίμηση Θεοτόκου, (εἰκ. 114, XXXVI).

Ἄψ. (1). "Ο ΘΗΟΜΕΝΟC/ ΜΑΝΟΥΗΛ". Πολύ χαμηλά, ἁγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ σκαφοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ, "ΙC ΧC". Ψῆλὸ κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(2), Ι(0) :: (Β)(18), (Γ)(0).

Χρονολόγηση: 1315/16

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36, 41, 155· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 251· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 97· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 44, εἰκ. 37.

79. Δρύμισκος, Κρήτη, Παναγία, (εἰκ. 115).

Ἄψ. (1). "ΚΑΙ ΠΟΙΗCΩΜ/ΕΝ ΤΟΝ ΜΕΝ ΑΡ/ΤΟΝ ΤΟΥΤΟΝ/ ΤΙΜΙΟΝ/ CΩΜΑ ΤΟΥ/ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ CΟΥ/ ΑΜΗΝ". Ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ κατάκοσμο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ καὶ πάνω ἀστερίσκος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(0), Β(+), :: Ι(+), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1317/18

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36, 44· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 92· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 51.

80. Μουρνέ, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος, (εἰκ. 116-117, XXXVII).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(4), Ι(0) :: Β(15), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1310-1320

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 287· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 93· Σπαθαράκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, δ.π., 102, εἰκ. 121.

81. Χιλανδάρι, Καθολικό, Εισόδια Θεοτόκου (*), (είκ. 118).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο-πιατέλα ξαπλωμένος, ζωντανός, "IC XC", νήπιο, γυμνός, το μέσον του κορμού και τα χέρια σκεπάζει άστερισκος και από πάνω άερας κοσμημένος με σταυρό, στο φωτοστέφανο "Ο ΩΝ". Δίπλα, μεγάλο πολυτελές ποτήριο. Πλαισιώνουν συλλειτουργούντες ιεράρχες, ΣΒΙ(;), Αμφ(;), Γ(;), Ι(;) :: Β(15), Α(;), Κ(;), ΓΘ(;). Έπιγραφές παλαιοσερβικές, έπιζωγραφημένες (;).

Χρονολόγηση: 1321/22

Βιβλ. Millet, *Athos*, δ.π., πίν. 63 (2), 62 (4)· D. Bogdanović - D. Djurić - D. Medaković, *Chilandar*, Βελιγράδι 1978, 80 κ. έ· Grolimund, «Die Darstellung», 311· M. Marković, «The Original Paintings of the Monaster's main Church», στο *Hilandar Monastery*, Βελιγράδι 1998 (έπιμ. G. Subotić), 222· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 352.

82. Χιλανδάρι, Καθολικό, Εισόδια Θεοτόκου (*), (είκ. 119).

Πρ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σε δίσκο-πιατέλα ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τα δύο χέρια, τελείως γυμνός, "IC XC", στο φωτοστέφανο "Ο ΩΝ". Δίπλα, πολυτελές ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες. Ια(=) :: Συ(=).

Χρονολόγηση: 1321/22

Βιβλ. Millet, *Athos*, δ.π., πίν. 63 (3)· Ștefănescu, «L' illustration», 437, πίν. LXVII· Bogdanović-Djurić-Medaković, *Chilandar*, δ.π., 80 κ. έ· Grolimund, «Die Darstellung», 311· Garidis, «Approche», 497, είκ. 2· Marković, «The Original Paintings», δ.π., 222· Todić, *Serbian Medieval Painting*, 352.

83. Κριτσά, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, (είκ. 120).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με το δεξί, τελείως γυμνός (;), τα γόνατα λυγιμένα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(8), Ι(2) :: Β(15), Γ(27).

Χρονολόγηση: 1320 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 435 κ. έ· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 108, 124.

84. Κεφάλι, Κρήτη, Μεταμόρφωση, (είκ. 121-122).

Ύψ. (1). Άριστερά "+ ΤΟ ΔΕ ΕΝ ΤΩ/ ΠΟΤΗΡΙΩ ΤΟΥΤΩ/ ΤΙΜΙΟΝ ΑΙΜΑ/ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ/ COY ΠΟΙΗCON". Δεξιά "+ ΚΑΙ ΠΟΙΗCON/ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΑΡΤΟΝ/ ΤΙΜΙΟΝ ΣΩΜΑ ΤΟΥ/ ΧΡΙΣΤΟΥ". Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σε λεκανοειδή δίσκο ξαπλωμένος, νεκρός, έφηβος, με κλειστά μάτια και βοστρύχους μέχρι τον ώμο, γυμνός, "IC XC", το μέσον του κορμού και τα χέρια σκεπάζει άερας-ένδυτή που αναδιπλώνεται, κοσμημένος με σταυρό. Πέντε Σεραφείμ μεταξύ των ιεραρχών. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, [Α](ω), Ι(26β) :: Β(-), [Γ](ω).

Χρονολόγηση: 1319/20

Βιβλ. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Α. Έπαρχία Κισάμου», *ΚρητΧρον* 21 (1969), 212, 216, είκ. 71· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 199· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 106· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 56.

85. Άνύδρι, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, (είκ. 123-125).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος άπευθείας, νεκρός, πρόσηβος, τα μάτια κλειστά, γυμνός, το μέσον του κορμού και τα χέρια σκεπάζει άερας-ένδυτή που αναδιπλώνεται, κοσμημένος με σταυρό και στα διάκενα "IC XC". Δίπλα, το ποτήριο με όρθογώνιο στόμιο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Α(2), Β(15) :: Ι (11β), Γ(13).

Χρονολόγηση: 1323

Βιβλ. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Ο Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀνυδριώτης», *ΚρητΧρον* 13 (1959), 158 κ. ἐ., πίν. 24, 25· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 105, 232 κ. ἐ· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 97 κ. ἐ· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 63.

86. Ζαραφάνα (Καλλιθέα), Ἁγιο-Γιαννάκης (*), (εἰκ. 126-128).

Ἄψ. (1). «Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ». «ΑΜΝΟΥ ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΝΘΡΟΠΟΥ ΛΟΓΟΥ». Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, «IC XC», νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ κεφάλι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας. Πίσω τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι μὲ ριπίδιο στὰ χέρια.

Χρονολόγηση: 1300-1325

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἁγιο-Γιαννάκη στὴ Ζαραφάνα», στὸ *Εὐφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μ. Χατζηδάκη*, Ἀθήνα 1991, τ. 1, 136, 138 κ. ἐ., εἰκ. 69β, 70-71α.

87. Φραγκουλιάνικα, Μάνη, Παναγία Φανερωμένη, (εἰκ. 129-131).

Ἄψ. (1). «(Ο) Θ(Υ)ΩΜ(ΕΝΟΣ)». Ἁγία τράπεζα μὲ κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος σὲ μικρὸ δίσκο ποὺ μοιάζει μὲ ξύλινη κούνια, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ καὶ πάνω ἀστερίσκος μὲ σταυρόσχημη ἀπόληξη. Δίπλα τὸ ποτήριο(ς). Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Πε)(27), Ν(16β), Ι(15), ΑΓΓ::ΑΓΓ, Χ(15), Χ(33), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1322/23

Βιβλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1998, 47-53, εἰκ. 14, 16, 19.

88. Μάζα, Κρήτη, Ἅγιος Νικόλαος (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό (ς), γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(4), Χ(2), Ι(15) :: Β(11β), Χ(13), Χ(37β).

Χρονολόγηση: 1325/26

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36, 42· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 106, 251· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 98· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 70.

89. Κακοδίκι, Κρήτη, Παναγία.

Ἄψ. (1). Διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος σὲ δίσκο μὲ διακοσμημένη παρυφή, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Β)(15) :: Ι(2).

Χρονολόγηση: 1331/32

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35, 42· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 105 κ. ἐ· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 99· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 82.

90. Μέλαμπες, Κρήτη, Ἁγία Παρασκευή, (εἰκ. 133-134, XXXVIII).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ χαμηλὸ σκαφοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ σκεπάζει διακοσμημένος ἀέρας. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(37β), Β(+) :: Ι(+), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1330 -1340

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 40· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 94· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 107, εικ. 130.

91. Πύργος, Εύβοια, "Άγιος Νικόλαος, (εικ. 135).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σε μικρό δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, πρόσηβος, εύλογεί με τὸ δεξί, τὰ γόνατα λυγισμένα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας και ἀστερίσκος. Δίπλα, τρίποδος κηροστάτης με κερί ἀναμμένο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, Χ(0), (I)(15) :: Β(11α), (Α)(12α).

Χρονολόγηση: 1300 -1325

Βιβλ. Λιάπης, *Εύβοια*, δ.π., 115, 117, πίν. 82· Μ. Έμμανουήλ-Γερούση, «Οι τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Πύργο τῆς Εύβοιας», *ΑΕΜ* 26 (1984-1985), 394 κ. έ., 405, 410-412, 420, εικ. 13.

92. Ἀθήνα, Ὁμορφη Ἐκκλησιά.

Ύψ. (1). Μόλις διακρίνονται, μέσα σε πλαίσιο, ἴχνη δίσκου, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός νήπιο, σκεπασμένος με τὸν ἀέρα. Δίπλα, ποτήριο καλυμμένο με κόκκινο ποτηροκάλυμμα. Ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, δύο συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, (Β)(24) (σε ἐπιζωγράφιση) :: (I)(0).

Χρονολόγηση: 1300 -1325 (;)

Βιβλ. Γ. Λαμπάκης, «Ὁμορφη Ἐκκλησιά», *ΔΧΑΕ* περ. Α', τ. Β' (1894), 38-39 (μεταβυζαντινὸ στρώμα)· Ἀ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1971, 11 (μεταβυζαντινὸ στρώμα).

93. Donja Kamenica, Θεοτόκος (*), (εικ. 136, XXXIX).

Ύψ. (1). "Ο ΜΕΛΗΜΩΣ". Ἁγία τράπεζα με ἐνδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός, "IC XC", με τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ στὸν δίσκο και τὰ κάτω ἄκρα στὸ ποτήριο, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τὸ δεξί, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρὸ και ἐπάνω του ο ἀστερίσκος. Δίπλα λόγχη, σπόγγος, λαβίδα. Πλαισιώνουν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ιεράρχες, Β(-) :: I(-), [(ΓΘ)](-).

Χρονολόγηση: 1320 -1330

Βιβλ. Μ. Ыορονιέ-Љjubinkovié - R. Љjubinkovié, «Стка u Donjoj Kamenici», *Starinar* I (1950), 55 κ. έ., 85, εικ. 2· Djurié, *Fresken*, 270 σημ. 67· Walter, *Art*, 202, εικ. 55· D. Piguet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen age*, Παρίσι 1987, 173 κ. έ., εικ. 75-77· Walter, «Radoslav Narthex», 222, εικ. 5.

94. Kučevište, Σωτήρας ἢ Παναγία (*).

Ύψ. (1). Ἁγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ και τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δέκα συλλειτουργοῦντες ιεράρχες σε πιθανή σειρά Κυ(0), Ελ(0), Γ(0), Ι(0) :: Β(0), Α(0), Κ(0), Σ(0), ΚΙ(0), Αβ(0). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1331 περ.

Βιβλ. I. M. Djordjevié, «Wandmalerei aus dem XIV. Jahrhundert in der Erlöser-kirche im Dorfe Kučevište», *ZLU* 17 (1981), 96 κ. έ., 109, εικ. 23.

95. Σέρρες, Κάστρο, Ἁγιος Νικόλαος (*).

Πρ. (1). Διακρίνεται ο εύχαριστιακός Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, μάλλον ζωντανός, νήπιο, "IC XC", τελείως γυμνός. Πίσω, ἄγγελος-διάκονος με ριπίδιο κοιτάζει πρὸς τὸν Χριστό.

Χρονολόγηση: 1345 περ.

Βιβλ. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Ἐρευναι εἰς τὰ βυζαντινά μνημεῖα τῶν Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1965, 32 κ. έ., 45, εικ. 14 (σχέδιο).

96. Πλάτσα, Μάνη, Άγιος Νικόλαος, (εικ. 137-138).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με ένδυτη κοσμημένη στις παρυφές, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, έλαφρά άνασηκωμένο το κεφάλι, γυμνός, το μέσον του κορμού, τα χέρια και τα πόδια σκεπάζει άέρας που φέρει στο μέσον κεντητό σταυρό και στις παρυφές φυτικό κόσμημα. Μεγάλο κιονοστήριχο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι στραμμένοι προς τον Χριστό, στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθούν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, (Α)(11β), (Ι)(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (Β)(15), (Γ)(8).

Χρονολόγηση: 1337/78

Βιβλ. Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Άγιου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης*, Άθήνα 1975, 25, 35 κ. έ., 55, εικ. 27, 28.

97. Σαγκρί, Νάξος, Παναγία Άρχουλιώτισσα (*).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με διακοσμημένη ένδυτη, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο έλαφρά άνασηκωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με το δεξί (;), γυμνός, το μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας. Κιονοστήριχο κιβώριο. Ψηλά, πετούν δύο άγγελοι-διάκονοι με τα χέρια καλυμμένα στραμμένοι προς τους ιεράρχες. Άκολουθούν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, (Ν)(2) :: (Γ)(0).

Χρονολόγηση: 1300 -1350

Βιβλ. Νάξος, δ.π., 16 (Μ. Χατζηδάκης) Δρανδάκης, «Άρχαιολογικοί περίπατοι», δ.π., 22.

98. Κακοδίκι, Κρήτη, Άρχάγγελος Μιχαήλ.

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με κατάκοσμη ένδυτη, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με το δεξί, γυμνός, το μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας. Δίπλα το ποτήριο. Μεγάλο κιονοστήριχο κιβώριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(2), Χ(37α) :: Χ(25), Χ(11α).

Χρονολόγηση: 1300 -1350

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 39 Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 216.

99. Έπισκοπή, Κρήτη, Άγία Παρασκευή (*).

Άψ. (1). "Ο ΑΜΝΟC". Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με το δεξί, γυμνός, σκεπασμένος από το στήθος και κάτω με τον άναδιπλωμένο άέρα. Πάνω άστερίσκος. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Β(0) :: Ι(2).

Χρονολόγηση: 1300 -1350 (;)

Βιβλ. Πληρ. Άρχιμ. Σ. Κουμάρης.

100. Άγιά, Κρήτη, Άγιος Φώτης (*), (εικ. 139-140, ΧΙ-ΧΙΙ).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτη, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σε δίσκο με χαμηλό πόδι ξαπλωμένος, θυόμενος, ζωντανός, νήπιο, "ΙC ΧC", εύλογεί με το δεξί, γυμνός, το μέσον του κορμού σκεπάζει κόκκινος άέρας κοσμημένος με σταυρό. Η δεξιά πλευρά του διατρυπείται από μικρή λόγχη. Δεξιά, ποτήριο με ποτηροκάλυμμα όμοιο με τον άέρα. Στο πλάι του δίσκου λαβίδα. Πλαισιώνουν συλλειτουργούντες ιεράρχες, δίπλα στην άγία τράπεζα άναγνωρίζεται ο Βασίλειος (15).

Χρονολόγηση: 1300 -1350

Βιβλ. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 70, εικ. 81.

101. Άξός, Κρήτη, Άγιος Ιωάννης Προδρόμος (*), (εικ. 141, XLII).

Άψ. (1). "Ο ΑΜΝΟC". Άγία τράπεζα με κόκκινη ένδυτή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε κοσμημένο βαθύ δίσκο χωρίς πόδι (;), ξαπλωμένος, τὰ γόνατα ελαφρά λυγισμένα, θυόμενος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τὸ δεξί, τελείως γυμνός. Ἡ δεξιά πλευρά του διατρυπᾶται κατακόρυφα ἀπὸ τὴ λόγχη, ἐνῶ κόκκινες πινελιές γύρω στὸ σῶμα του δηλώνουν τὸ αἷμα. Ἀπὸ πάνω ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο, ἢ λαβίδα. Πλαισιώνουν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(32), Ι(=) :: Β(2), Α(27), Βλ(·), Ελ(·).

Χρονολόγηση: 1300 -1350

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 347· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 212· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 64, εικ. 72· Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings*, δ.π., 325 σημ. 156.

102. Βολιόνες, Κρήτη, Σωτήρας (*).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τὸ δεξί, τελείως γυμνός. Δίπλα τὸ ποτήριο (;), ἀστερίσκος, λόγχη, σπόγγος. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(;), Β(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(;), Α(;).

Χρονολόγηση: 1346/47

Βιβλ. Spatharakis, *Dated*, δ.π., 90, εικ. 80, 81.

103. Καλλονή (Σκυλλοί), Κρήτη, Άγία Φωτεινή, (εικ. 142-143).

Δ. (1). Ἀριστερά, ὁ ευχαριστιακός Χριστός σε κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τὸ δεξί, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ὁ ἀέρας. Δεξιά, ὁ ευχαριστιακός Χριστός σε μεγάλο κοσμημένο ποτήριο με ψηλὸ πόδι, ζωντανός, νήπιο, τὰ μάτια ἀνοιχτά, γυμνός, μελισμένος σε μερίδες, τὸ κεφάλι, ὁ κορμός καὶ ἀνὰ δύο τὰ ἄνω καὶ τὰ κάτω ἄκρα.

Χρονολόγηση: 1350 -1375

Βιβλ. Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανική Ἀγιογραφία*, Ἀθήνα 1896, 80-81 σημ. 2, εικ. στή σελ. 80· Ὁ Ἰδιος, *Γενική εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθήνα 1897, εικ. στή σελ. 21· G. Lampakis, «Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce», *Congrès Internationale d' Histoire comparée (Paris 1900)*, Ἀθήνα 1902, 59, εικ. 115· Garidis, «Approche», 500, εικ. 5-6· Grolimund, «Die Darstellung», 312· *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη, Κατάλογος Ἐκθεσῆς Ἀθήνα Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης 1985*, Ἀθήνα 1986, 53 (49), εικ. 49 (Μ. Μπορμπουδάκης)· Walter, «Radoslav Narthex», 223, εικ. 7· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 342· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 76 κ. ἔ.

104. Dečani, Παντοκράτορας, (εικ. 144-147, XLIII-XLVI).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με ένδυτή κοσμημένη με σταυρό, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τὸ δεξί, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ πόδια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρὸ καὶ ἀπὸ πάνω μικρός ἀστερίσκος. Δεξιά, τὸ ποτήριο μισοκαλυμμένο με ποτηροκάλυμμα, ἀριστερά, τρίποδος κηροστάτης με ἀναμμένο κερί. Πλαισιώνουν δώδεκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(4), Γ(8), Ι(=2) :: Β(=15), Α(16β), ΓΝ(19), Κ(27), ΙΕ(32), Ιγ(34), Τα(35), Σ(ω), Π(ω). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1335-1348

Βιβλ. V. P. Petković - Dj. Bošković, *Manastir Dečani (Histoire Architecture Peinture)*, Βελιγράδι 1941, II, 24, 74, πίν. CXXXII (2), CXLIX, CLXIV, CCXXI-CCXXII· Babić, «Les textes», 78, 80· Djurić, *Fresken*, 79-82, 266 σημ. 60· B. V. Popović, «Fresco Program in the Altar Area», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 43 κ. ἔ., 79-81, 97, εικ. 2-6, 8, σχ. I· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 430 κ. ἔ., εικ. 352-354, 355-356.

105. Dečani, Παντοκράτορας, (εικ. 148-150).

Πρ. (1). Ἁγία τράπεζα με ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μικρὸ δίσκο ξαπλωμένος, "IC XC", ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ με τὸ δεξί, τελείως γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ὁ ἀέρας κοσμημένος με σταυρὸ καὶ ἀστερίσκος. Ἀριστερά, πολυτελὲς ποτήριο με μεγάλο στόμιο. Πλαισιώνουν ὀκτώ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, E(39), Me(10), X(0), X(0), Δ(8), Ια(11β) :: Τι(12β), Πε(37β). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1335-1348

Βιβλ. Petković-Bošković, *Dečani*, ὁ.π., 23, 74, πίν. XCVII (2)· Djurić, *Fresken*, 79-82, 266 σημ. 60· Popović, «Fresco Program in the Altar», ὁ.π., 45 κ. ἔ., 88 κ. ἔ., 97, εἰκ. 12-14, σχ. II· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 432.

106. Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου, (εἰκ. 151).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα με ἐνδυτὴ κοσμημένη με σταυρὸ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μικρὸ χαμηλὸ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, ἀπὸ τὸ στήθος καὶ κάτω καλύπτεται με ἀέρα κοσμημένο με μικροὺς σταυρούς. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Δ(0), (X)(0) :: Δω(+), Μη(0). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1335-1348

Βιβλ. Petković-Bošković, *Dečani*, ὁ.π., 24, 74· Djurić, *Fresken*, 79-82, 266 σημ. 60· B. V. Popović, «Fresco Program in the Chapel of St. Nicholas. The Sanctuary», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 56, 309 κ. ἔ., εἰκ. 1-2, σχ. VI· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 432 κ. ἔ.

107. Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου, (εἰκ. 152-155).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα με ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄρμος, μακριὰ μαλλιά καὶ κοντὸ γένι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει περιζώμα, τὰ χέρια σταυρωμένα, "IC XC". Κιονοστήρικτο κιβώριο μαρμάρينو (;). Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, "ΑΓΓ(ΕΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ" (στὰ παλαιοσερβικά), στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟC". Ἀκολουθοῦν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ΑρΙ(-), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, [ΣβΙ](ω), [Ν](ω). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1335-1348

Βιβλ. Petković-Bošković, *Dečani*, ὁ.π., 22, 74, πίν. CXLVI-CXLVII (1), CCLXXXIII· Djurić, *Fresken*, 79, 80 κ. ἔ., 266 σημ. 60· Milošević, «Ikonoografija svetoga Save», ὁ.π., 301 κ. ἔ.· B. V. Popović, «Fresco Program in the Chapel of St. Demetrius. The Sanctuary», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 59, 319 κ. ἔ., 321, εἰκ. 1-2, σχ. VII· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 433 κ. ἔ.

108. Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου, (εἰκ. 156, XLVII).

Τυφλὸ ἀψίδωμα (1). Ἁγία τράπεζα με κατάκοσμη ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄρμος, μακριὰ μαλλιά, κοντὸ γένι, χέρια σταυρωμένα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει περιζώμα, παλάμες καὶ πέλματα διάτρητα, "IC XC". Πίσω Σεραφεῖμ, "ΑΓΓΕΛΟC Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στὰ χέρια εἰλητὰ-λάβαρα πού φέρουν ἐπιγραφή "ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC/ΑΓΙΟC Κ(ΥΡΙΟ)C CA/ΒΑΩΘ" (στὰ παλαιοσερβικά) καὶ δύο κηροστάτες δαπέδου με ἀναμμένο κερί. Κιονοστήρικτο κιβώριο μαρμάρينو (;). Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(11β) :: Β(15). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1346/47

Βιβλ. Petković-Bošković, *Dečani*, ὁ.π., 2, 10, πίν. XCV (1), XCVI· Djurić, *Fresken*, 79-82, 266 σημ. 60· I. M. Djordjević, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Βελιγράδι 1994, 152, εἰκ. 42· V. Milanović, «Fresco Program in the Narthex», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 61, 362, 374· B. V. Popović, «The Pećpal Family Chapel», στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani*, 452 κ. ἔ., εἰκ. 1· Todić-Čanak-Medić, *Dečani*, 434, εἰκ. 357.

109. Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Bolnički, (εἰκ. 157-158).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μεγάλο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν (:), τελείως γυμνός, "IC XC". Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(3), Β(15) :: Ι(2), Α(4), Κ(27).

Χρονολόγηση: 1335/36

Βιβλ. Djurić, *Fresken*, 96, 274 σημ. 78· Babić-Walter, «The Inscriptions», 275· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 38 καὶ σημ. 63, 187 κ. ἑ., 217, εἰκ. 10-11.

110. Karan, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου (*), (εἰκ. 159-161).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα μὲ κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπειθείας, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζει κατάκοσμος ἀέρας. Ἀστερισκός (:). Πλαισιώνουν τέσσερις ἄγγελοι-διάκονοι, "ΑΓΓΕ(ΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ" (στὰ παλαιοσερβικά), στὰ χέρια ριπίδιο. Δύο κηροστάτες δαπέδου ἀνάμεσα στοὺς δέκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες ποὺ ἀκολουθοῦν, ΣΡ(:), Ν(:), Σ(:), ΓΘ(:), Β(:), ΑΓΓ, ΑΓΓ :: ΑΓΓ, ΑΓΓ, Ι(:), Α(:), Κ(:), Αχ(:), Ε(:). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικῆς.

Χρονολόγηση: 1340 -1342

Βιβλ. M. Kašanin, «Bela crkva Karanska», *Starinar* 3/IV (1926-27), 187 κ. ἑ., εἰκ. 11, 39, 40· Djurić, *Fresken*, 89, 271 σημ. 71· Walter, *Art*, 203 σημ. 182· Djordjević, *Zidno slikarstvo*, δ.π., 142.

111. Ljuboten, Ἅγιος Νικόλαος, (εἰκ. 162).

Πρ. (1). Ἅγία τράπεζα μὲ κιβώριο (:), ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, θυόμενος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν, γυμνός, μὲ τὸ ἀριστερὸ στήν κοιλιακὴ χώρα. Πάνω του σκύβει ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας ἔτοιμος νὰ ἐμβάλει μὲ τὸ δεξιόν χέρι τὴ λόγχη στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ τοὺς ἀστράγαλους τοῦ Χριστοῦ. Ἀντίστοιχα ὁ Ἄθανάσιος εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν κρατώντας στὸ ἀριστερὸ εἰλητό, Πε(-) :: Α(-). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικῆς.

Χρονολόγηση: 1344/45 περ.

Βιβλ. Ștefănescu, «L' illustration», 437 κ. ἑ., πίν. LXVIII· G. Millet-T. Velmans, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, Παρίσι 1969, πίν. 2 (4, 5)· Djurić, *Fresken*, 87, 270 σημ. 68, 256· Garidis, «Approche», 499, εἰκ. 3-4· Grolimund, «Die Darstellung», 311· Walter, *Art*, 212 καὶ σημ. 259· Walter, «Radoslav Narthex», 223· Djordjević, *Zidno slikarstvo*, δ.π., 146.

112. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (εἰκ. 163-167).

Ἄψ. (1). Στὸν πεσσὸ τοῦ δίλοβου παραθύρου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρό. Μικρὸ κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δέκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Αμβ(6), Σ(17β), Κ(27), Γ(10), Β(=15) :: Ι(=2), Α(3), Αμφ(11β), (ΣΡ)(13), (Λ)(14). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικῆς.

Χρονολόγηση: 1346/47 περ.

Βιβλ. S. Gabelić, *The Monastery of Lesnovo*, Βελιγράδι 1998, 69 κ. ἑ., 273, εἰκ. 18-23· B. Todić, «The Inscription next to John Oliver in the naos of Lesnovo. A Contribution to the Chronology of Lesnovo Frescoes», *ZRVI* XXVIII (1999-2000), 384.

113. Ἀχρίδα, Ἅγία Σοφία, παρεκκλήσι Ἰωάννη Προδρόμου.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μεγάλο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), Β(0) :: Ι(0), (Κα)(0).

Χρονολόγηση: 1347-1350

Βιβλ. Djurić, *Fresken*, 97, 274 σημ. 79· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 64 και σημ. 115, 191, σχ. 10· Djordjević, *Zidno slikarstvo*, δ.π., 159.

114. Ἀρχίδα, Ἅγιοι Ἀνάγγυροι, (εἰκ. 168-170, XLVIII-XLIX).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι καλύπτει ἀέρας, "IC XC", ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(13), Β(5) :: Ι(15), Α(37β), ΓΘ(-), Κα(-).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Djurić, *Fresken*, 99, 275 σημ. 80· Babić-Walter, «The Inscriptions», 276· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 48, 189, 217, εἰκ. 22-26.

115. Τραπεζούντα, Θεοτόκος Θεοσκέπαστος.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄρμος. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι καὶ ἀκολουθοῦν τέσσερις (;) μεταωπιοὶ ἱεράρχες, [X](;), [X](ω), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, [X](+), [X](;).

Χρονολόγηση: 1340 περ.

Βιβλ. Millet-Talbot-Rice, *Trebizondá*, δ.π., 17, 40-43, εἰκ. 6, πίν. XVI (1)· Restle, *Asia Minor*, δ.π., 245· Πιιορουλίου-Rogan, «Sur une fresque», 118, 119· Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 244 κ. ἔ.

116. Λεϊβάδια, Τήλος, Ἅγία Ἄννα (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μεγάλο δίσκο, ζωντανός, παιδί, δίπλα ἀστερίσκος καὶ λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), Ι(2) :: Β(15), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. H. Coutelakis, *Tilos*, Ἀθήνα 1988, εἰκ. στή σελ. 36.

117. Πλατάνια, Κρήτη, Παναγία, (εἰκ. 172, L).

Ἄψ. (1). "Ο ΘΙΟΜΕ/ΝΟC". Ἅγία τράπεζα μὲ ἐνδυτὴ κοσμημένη μὲ σταυρούς, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ δίσκο χωρὶς πόδι (;) ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρό, "IC XC". Κιονοστήρικτο κιβώριο ἀπ' ὅπου κρέμονται δύο κανδήλες. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, στὰ χέρια ριπίδιο, ὁ ἀριστερός "Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ", ὁ δεξιός "Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙ(ΧΑΗΛ)". Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(0), Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Γ(12β).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 15, 38, 44, 115, εἰκ. 69· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 148· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 90.

118. Ἀργουλές, Κρήτη, Ἅγία Παρασκευή (*), (εἰκ. LI).

Ἄψ. (1). "(Ο ΑΜ)ΝΟC". Ἅγία τράπεζα μὲ ἐνδυτὴ κοσμημένη μὲ μικροὺς σταυρούς, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ σκαφοειδῆ κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας, "IC XC". Μικρὸ κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο μικροσκοπικοὶ ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(37β), Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(15), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 60.

119. Άποδούλου, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, (είκ. 173).

Άψ. (1). "Ο ΑΜΝΟC". Άγία τράπεζα έλλειψοειδής, όπου άπευθείας ό εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος, ζωντανός, έφηβος, έλαφρά άνασηκωμένο τό κεφάλι, τελείως γυμνός, τό μέσον του σώματος και τά χέρια κατεστραμμένα, "IC XC", άστερίσκος. Δίπλα, μεγάλο ποτήριο μέσα στο όποιο διακρίνεται τό κόκκινο χρώμα της θείας μετάληψης. Μεγάλο κιο-νοστήρικο κιβώριο. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες, N(13), I(15) :: B(24), Γ(26β), X(0), X(0).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Ι. Βολανάκης, «Ό εις Άποδούλου Άμαρίου βυζαντινός ναός του Άγίου Γεωργίου Ειφηφόρου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1976)*, Άθήνα 1981, II, 46 κ. έ., 59, 63, 64, πίν. 30-34· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 309 κ. έ.· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 167.

120. Σαρακήνα, Κρήτη, Άρχάγγελος, (είκ. 174).

Άψ. (1). "TIMION KE AGION /COMA KE EMA TOY X(PICTO)Y". Άγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος σε δίσκο-καρυδότσουφλο με ψηλό πόδι, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τό δεξί, γυμνός, τό μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας κοσμημένος με σταυρό, "IC XC". Δίπλα τό ποτήριο με πολύ ψηλό πόδι, που φέρει κόμβους και μικρό στόμιο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, A(11β), B(15) :: I(2), Γ(13).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Δ. Έπαρχία Σελίνου», *ΚρηΧρον* 22 (1970), 144 (59), εικ. 174, 175· Ό ίδιος, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Ε. Έπαρχία Σφακιών», *ΚρηΧρον* 23 (1971), εικ. 463-464· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 206· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 101.

121. Κάδρος, Κρήτη, Παναγία, (είκ. 175-177).

Άψ. (1). "ΤΟ ΑΓΙΟΝ COMA ΚΑΙ EMA TOY X(PICTO)Y". Άγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τό δεξί, γυμνός, τό μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας κοσμημένος με σταυρό και άστερίσκος. Δίπλα τό ποτήριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, A(4), B(15) :: I(2), Γ(13).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Λασσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, Δ», δ.π., 356, 358, 327 κ. έ., 330· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 215· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 100 κ. έ.

122. Κάντανος (Τραχινιάκος), Κρήτη, Προφήτης Ηλίας.

Άψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο (;), εύλογεί με τό δεξί, καλυμμένος με άέρα κοσμημένο με σταυρό. Δίπλα, τμήμα ποτηρίου. Πλαισιώνουν τρεις συλλειτουργούντες ιεράρχες, A(11β), B(15) :: I(0).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Bissinger, *Kreta*, δ.π., 102.

123. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία, (είκ. 178-179, LI).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με ένδυτή κοσμημένη στις παρυφές, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τό δεξί (;), γυμνός, τό μέσον του κορμού σκεπάζει άέρας κοσμημένος με σταυρό. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, A(11α), I(2) :: B(5), Γ(4).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35 σημ. 21, 39, 40· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 278· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 156· Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, δ.π., 82, εικ. 96.

124. Σπήλι, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, βρέφος. Διασώζονται οἱ δύο ἀριστεροὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(13), Β(0) :: Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. Bissinger, *Kreta*, δ.π., 167.

125. Karlukovo, Ἅγία Μαρίνα (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, παιδί. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(;) :: Ι(;) ἢ Ι(;) :: Β(;).

Χρονολόγηση: 1325-1350

Βιβλ. L. Mavrodinova, *Skalnii skitove pri Karlukovo (Les chapelles rupestres Sainte-Marina et Saint-Nicolas près de Karlukovo)*, Σόφια 1985, 13, σχ. 15· Piguët-Panayotova, *Recherches*, δ.π., 127· L. N. Mavrodinova, *Stennata Živopis u Bulgaria do kraja na XIV vek*, Σόφια 1995, 68.

126. Mateič, Θεοτόκος, (εἰκ. 180-182, LIII-LIV).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με ἐνδυτή κοσμημένη με σταυρό, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ με τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας. Πλαισιώνουν δώδεκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ΓΝ(23α;), ΓΘ(19;), ΓΑκ(19;), Ιγ(17α;), Κ(16α), Β(15) :: Ι(2), Γ(3), Α(4), Ε(5), Ν(7), ΙΕ(8). Ἐπιγραφές ὀνομάτων ἑλληνικές, εἰλητῶν παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1348-1352

Βιβλ. E. Dimitrova, *The Monastery of Matejče*, Σκόπια 2002, 87 κ. ἐ., 277, 285, 298, 312, εἰκ. 8-10, XIII-XVII.

127. Mateič, Θεοτόκος, (εἰκ. 183-185).

Πρ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, θυόμενος, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός (;). Δεξιά ὁ Βασίλειος με τὴ λόγχη στὸ χέρι λογχίζει τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ, ἀριστερὰ ὁ Χρυσόστομος με κατεστραμμένα χέρια. (Σήμερα τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς παράστασης εἶναι κατεστραμμένο). Πλαισιώνουν πέντε ἀκόμη συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ια(0), Ιου(0), Συ(0), Μ(0), Β(-) :: Ι(-), Μα(0). Ἐπιγραφές ὀνομάτων ἑλληνικές, εἰλητῶν παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1348-1352

Βιβλ. G. Babić, «La signification symbolique», δ.π., 178· Garidis, «Approche», 499 κ. ἐ.· Walter, *Art*, 212 σημ. 250· Dimitrova, *Matejče*, δ.π., 107 κ. ἐ., 278, 285, 301, 315, εἰκ. 18-21.

128. Prokuplje, «Λατινική» ἐκκλησία (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου μόλις διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας (;), ζωντανός, παιδί. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι. Ἀκολουθοῦν συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μεταξύ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται οἱ (Ι)(;), (Β)(;), (Α)(;), Σ(;), ΙΕ(ω), ΓΝ(;), ΣΡ(;), Κ(;).

Χρονολόγηση: 1350 περ.

Βιβλ. D. Tasić, «Les peintures de l'eglise médiévale de Prokuplje», *ZLU* 3 (1967), 114 κ. ἐ., 129 κ. ἐ., εἰκ. 2-3· Djurić, *Fresken*, 90, 271 σημ. 73.

129. Modrište, Θεοτόκος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός,

νήπιο. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸ μὲ ριπίδιο στὰ χέρια. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, X(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, X(;).

Χρονολόγηση: 1350 -1400

Βιβλ. F. Mesesnel, «Topografске beleške v nekim crkvenim spomenicima u Poreću (Kunsttopographische Aufzeichnungen aus Poreč)», *Glasnik Skopskog naučnog društva* 7 (1934), 178-183, εἰκ. 14-15· V. Petković, *Revue des monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe*, Βελιγράδι 1950, 39, εἰκ. 102.

130. Πρέσπα, Ἅγιος Πέτρος (*).

Ἄψ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ" (;). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας, πάνω ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πίσω, Σεραφεῖμ μὲ ριπίδια στὰ χέρια. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(0), Β(0) :: Ι(;), ΓΝ(;).

Χρονολόγηση: 1360 περ.

Βιβλ. B. Knežević, «L' église de St. Pierre à Prespa», *ZLU* 2 (1966), 248, 262 κ. ἑ., 265, πίν. 2· Djurić, *Fresken*, 106, 277 σημ. 88.

131. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, (εἰκ. 186-189).

Ἄψ. (1). "+Ο ΑΜΝΟΣ". Ἅγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πολυγωνικὸ δίσκο ξαπλωμένος, "IC XC", ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας καὶ ἀστερίσκος πὸν ἀπολήγει σὲ σταυρὸ. Δεξιά, τὸ ποτήριο μὲ φαρδὺ στόμιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι, "ΑΓΓ(ΕΛΟΣ) ΚΥ(ΡΙΟΥ)", στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(23β), Β(=24), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(=25), Α(26β).

Χρονολόγηση: 1359/60

Βιβλ. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς», *ΑΒΜΕΔ* (1938), 72-75, εἰκ. 51-53· Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, 17, πίν. 119, 121α,β· Babić-Walter, «The Inscriptions», 276· Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Ἀθήνα 1984, 92 κ. ἑ., 102, εἰκ. 5-6· Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 240.

132. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη, (εἰκ. 190, LV).

Ἄψ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". Ἅγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ γυμνός, ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ κάτω σκεπασμένος μὲ ἀέρα πὸν φέρει ἐνσταυρὸ διάκοσμο, "IC XC". Δίπλα, ποτήριο μὲ λαβίδα. Μεγάλο κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(2), Ι(=) :: Β(=), Γ(3).

Χρονολόγηση: 1360 περ.

Βιβλ. Πελεκανίδης, *Καστοριά*, ὁ.π., 17· I. M. Djordjević, «On XIV century Wall Paintings from the church of Agios Georgios τοῦ Βουνοῦ in Kastoria», *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference (Krusevac May 2000)*, Βελιγράδι-Krusevac 2002, 457.

133. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα (*), (εἰκ. 191-193, LVI-LVIII).

Ἄψ. (1). "Ο ΑΜΝΟΣ". Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ γυμνός, ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ κάτω σκεπασμένος, "IC XC". Δίπλα ποτήριο (;). Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸ, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(;), Ι(-), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(=), Α(;).

Χρονολόγηση: 1360 περ.

Βιβλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σὲ ναοὺς τῆς Μακεδονίας*,

Θεσσαλονίκη 1999, 251 κ. έ., 261 κ. έ., εικ. 149-153· Djordjević, «On XIV century Wall Paintings», δ.π., 457 σημ. 30 (χρον.).

134. Μαριόρεμα Γερακιού, "Αι-Στράτηγος (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός άπευθείας, μάλλον ώριμος, νεκρός, "IC XC", άρκετά κατεστραμμένος. Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι με τις έπιγραφές τους "ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ-ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ" στραμμένοι προς τον Χριστό, στα χέρια ριπίδιο. Άριστερά, δύο συλλειτουργοϋντες ιεράρχες, Β(15), Ι(2), ΑΓΓ::ΑΓΓ.

Χρονολόγηση: 1350-1360

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Ο "Αϊ-Στράτηγος στο Μαριόρεμα», ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993-1994), 224, 226 κ. έ., εικ. 6-8· Κωνσταντινίδη, «Τò δογματικό υπόβαθρο», 170.

135. Βιάννος, Κρήτη, Άγία Πελαγία, (εικ. 194).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε στρογγυλό ψάθινο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τò δεξί, τὰ γόνατα λυγισμένα, τελείως γυμνός, τò μέσον του κορμού σκεπάζει μικρός άστερίσκος, "IC XC". Δίπλα, ποτήριο με ψηλό πόδι, λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοϋντες ιεράρχες, Γ(2), Ι(24) :: Β(25), Α(37β).

Χρονολόγηση: 1360

Βιβλ. Ρ. Θεοχαροπούλου, «Τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Άγίας Πελαγίας Βιάννου», Πειραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1995, Β1, 287, πίν. 1· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 164· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 111 κ. έ.

136. Zaum, Θεοτόκος Zaumska (*).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός μάλλον στον δίσκο, ζωντανός, νήπιο. Δίπλα τò ποτήριο. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργοϋντες ιεράρχες, Α(15), Ι(=) :: Β(=), Γ(4), Κ(27), ΓΝ(37β).

Χρονολόγηση: Πρίν τò 1361

Βιβλ. Djurić, *Fresken*, 105, 277 σημ. 86· Babić-Walter, «The Inscriptions», 276· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 109, 196 κ. έ., εικ. 71-72· Djordjević, *Zidno slikarstvo*, δ.π., 188.

137. Άχρίδα, Θεοτόκος Bolnička, (εικ. 195-196, LIX).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε δισκοταψί ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τò δεξί, γυμνός, από τή μέση και κάτω και τò άριστερό χέρι σκεπάζεται από άέρα κοσμημένο με φαρδύ σταυρό. Δίπλα, ποτήριο μισοσκεπασμένο με ποτηροκάλυμμα. Πλαισιώνουν δύο άγγελοι-διάκονοι στραμμένοι προς τους ιεράρχες, "ΑΓΓ(Ε)ΛΟ(С)", στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθοϋν τέσσερις συλλειτουργοϋντες ιεράρχες, Β(+), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(+), Γ(10), Κ(13).

Χρονολόγηση: 1368 περ.

Βιβλ. Djurić, *Fresken*, 108, 277 σημ. 90· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 145, 202, εικ. 124-126.

138. Rečani, Άγιος Γεώργιος, (εικ. 197).

Ύψ. (1). Άγία τράπεζα με κοσμημένη στις παρυφές ένδυτή, όπου ο ευχαριστιακός Χριστός σε σκαφοειδή δίσκο στολισμένο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, κατεστραμμένο πρόσωπο, εύλογεί με τò δεξί, γυμνός, τò μέσον του κορμού και τò άριστερό χέρι σκεπάζει άέρας κοσμημένος με σταυρό. Πίσω, κοσμημένο ποτήριο με ψηλό πόδι που φέρει κομβίο.

Μεγάλο κιονοστήρικτο μαρμάρινο (:) κιβώριο. Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργούντες ιεράρχες, [(Α)](19), [(Γ)](15), Β(11α) :: (Ι)(2), Χ(0). Έπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1370 περ.

Βιβλ. V. Djurić, «Monuments inconnus de la peinture serbe médiévale à Metohija (I)», *SKM*, II-III (1963), 77 κ. έ., 85, 89, εικ. 11· Babić, «Les textes», 78, 80· Djurić, *Fresken*, 111, 278 σημ. 95· Djordjević, *Zidno slikarstvo*, δ.π., 180.

139. Σέρρες, Μονή Τιμίου Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου Προδρόμου (*), (εικ. 198-199, LX-LXI).

Ήψ. (1). Μισοκατεστραμμένη άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σέ στρογγυλό δίσκο με εύρὸ στόμιο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, "IC XC", γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζει άέρας κοσμημένος με σταυρό, ἀπὸ πάνω άστερισκος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ν(35), Ι(2) :: Β(15), Γ(13).

Χρονολόγηση: 1360 -1370

Βιβλ. Ά. Στρατή, «Οί τοιχογραφίες τοῦ Παρεκκλησίου τοῦ Γενεθλίου τοῦ Προδρόμου στήν Ἱ. Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997), 238 κ. έ., 249, εικ. 3.

140. Μυστράς, Άγία Σοφία.

Ήψ. (1). Διακρίνεται άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στόν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(0) :: Χ(0).

Χρονολόγηση: 1350 -1375

Βιβλ. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 133 (3)· S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, 13, 16, σχ. XIX (3-5), εικ. 71· M. Chatzidakis, *Mistra. Die Mittelalterliche Stadt und die Burg*, Άθήνα 1981, 71.

141. Μυστράς, Περιβλεπτος, (εικ. 200).

Ήψ. (2). Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στόν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εύλογεί με τὸ δεξι, τελείως γυμνός, "IC XC". Μεγάλο κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στό κάθε χέρι ριπίδιο, στό όράριο "(ΑΓΙΟ)C". Άκολουθοῦν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ι(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(·).

Χρονολόγηση: 1370 -1380

Βιβλ. Millet, *Mistra*, δ.π., πίν. 110 (1), 111 (1)· Dufrenne, *Mistra*, δ.π., 13 κ. έ., 25, πίν. XVIII (34), εικ. 60· Η ίδια, «Quelques aspects de l' iconographie des peintures de Mistra au temps du Désotát de Morée», στό *L' École de la Morava*, 21, 30, 34, σχ. 7B· Chatzidakis, *Mistra*, δ.π., 77, 82, 89.

142. Διρός, Μάνη, Άγία Παρασκευή (Άγιοι Θεόδωροι ή Άγιος Νίκων).

Ήψ. (1). Διακρίνεται άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στόν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει άέρας, "IC XC". Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, άριστερά "ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ", στό χέρια ριπίδιο. Άκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, (ΓΝ)(ω), Β(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(0), Γ(ω).

Χρονολόγηση: 1350-1375

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στή Μάνη», *ΠΑΕ* 1979, 173-175· Μ. Παναγιωτίδη, «Παρατηρήσεις στήν εικονογραφία τὸν άψίδων σέ έκκλησίες τής Μάνης: Δεόμενοι άγιοι - Δέση - ένθρονη Παναγία με δωρητές - Ήεράρχες», *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής καὶ Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Άθήνα 1981, 67.

143. Trgonište, Θεοτόκος (*).

Ήψ. (1). Ἁγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο εὐχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος καὶ ἀστερισκός. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(=) :: Ι(ι), Κ(ι).

Χρονολόγηση: 1350 -1380

Βιβλ. M. Rakocija, «Église Sainte-Vierge sur le Vraziji Kamen», *Saopštenja* 19 (1987), 90 κ. έ., εικ. 10-11.

144. Veluče, Εισόδια Θεοτόκου (*).

Ήψ. (1). “Ο ΑΜΝΟC ΤΟΥ ΘΕΟΥ” (στὰ παλαιοσερβικά). Ἁγία τράπεζα, όπου ο εὐχαριστιακός Χριστός μάλλον στον δίσκο, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεί με τὸ δεξί, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας καὶ πάνω ἀστερισκός. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο “ΑΓΙΟC-ΑΓΙΟC”. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(ι), Χ(ι), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(ι), Χ(ι). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1377/78-1389

Βιβλ. V. Petković-Dj. Bošković, «Le Monastère de Veluče», *Starinar* 3-4 (1952-1953), 55 κ. έ., 75 κ. έ., εικ. 29· Djurić, *Fresken*, 144, 285 σημ. 127· πληρ. T. Starodubcev.

145. Prilep, (Πρίλαπος), Ἁγιός Ἀθανάσιος ἢ Ἁγία Παρασκευή (*), (εικ. 201, LXII).

Ήψ. (1). Ἁγία τράπεζα, όπου ο εὐχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος ἀπευθείας, νήπιο, κατεστραμμένο πρόσωπο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρὸ καὶ μικρὸς ἀστερισκός, νεκρός (ι). Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, “ΑΓΓΕΛΟC ΚΥΡΙΟΥ” (παλαιοσερβικά), στὰ χέρια ριπίδιο όπου “ΑΓΙΟC” (στὰ παλαιοσερβικά). Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(2). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1350 -1400

Βιβλ. P. N. Miljukov, «Christianskija drevnosti zapadnoj Makedonii», *IRAİK* IV (1899), 125· B. Babić, «Données nouvelles sur les églises du Prilep médiéval», στὸ *Mélanges Svetozar Radojčić*, Βελιγράδι 1969, 11 κ. έ.· πληρ. I. Μπίθα.

146. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή, (εικ. 202-206).

Ήψ. (1). “(Η ΑΝΑΙ)ΜΑΚΤΟC (ΘΥCΙΑ)”. Ἁγία τράπεζα με ένδυτή κοσμημένη στὶς παρυφές, όπου ο εὐχαριστιακός Χριστός σὲ σκαφοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, με ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἀπὸ πάνω του ἀνοιχτὸ εἰλητὸ με ὑπολείμματα ἐπιγραφῆς “(ΤΟΥΤΟ ΜΟΥ ΕCΤΙ ΤΟ) CΟ(ΜΑ ΜΟΥ)”. Πιὸ πάνω, ο εὐχαριστιακός Χριστός σὲ κατενώπιον προτομή μέσα σὲ ποτήριο με δικάπλευρο στόμιο, ζωντανός, πρόσηβος, με χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, “ΙC ΧC”, στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ με ἐπιγραφή “ΠΙΕΤΕ (ΕΞ ΑΥΤΟΥ)/ ΠΑΝΤΕC/ Τ(ΟΥ)ΤΟ Ε/(CΤ)ΕΙ/ (ΤΟ ΑΙ)Μ(Α) (ΜΟΥ)”. Δεξιά καὶ ἀριστερά, δύο Σεραφεῖμ με δόρυ στὸ δεξί καὶ ψηλότερα δύο ἱστάμενοι ἄγγελοι “ΑΡΧ(ΩΝ) Κ(ΥΡΙΟ)Υ”, ποὺ κρατοῦν ἀέρα με ἐξίτηλο διάκοσμο, όπου διακρίνεται τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ καὶ κεφάλι ἀγγέλου ἢ μάλλον τῆς Θεοτόκου (ι). Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, “Ο ΑΡΧΩΝ Κ(ΥΡΙΟ)Υ”, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Ν)(11β), (ΓΝ)(10), (Ι)(+), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(0), (Ε)(0), (Σ)(0).

Χρονολόγηση: 1350 -1375.

Βιβλ. Young, «The Iconography», 95 κ. έ., πίν. III, IV, VI, VI· Stylianou, *The Painted Churches*, 349 κ. έ., εικ. 208· Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου», 214.

147. Κακοπετριά, Κύπρος, "Άγιος Νικόλαος τῆς Στέγης, (εἰκ. 207).

Πρ. (1). "Η ΘΙΧΑ". Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ σκαφοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, "IC XC", φορᾷ ποδῆρη χιτῶνα, στὸ ἄριστερό κρατᾷ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή "ΦΑΓΕ/ΤΕ ΤΟΥ/ΤΟ ΜΟΥ". Ἀπὸ πάνω ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ κατενώπιον προτομὴ μέσα σὲ ποτήριο μὲ τετράφυλλο στόμιο, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, "IC XC", μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, στὸ ἄριστερό κρατᾷ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή "ΠΙΕΤΕ/ ΕΞΑΥΤ(ΟΥ)". Ψηλά, μεγάλος ἀέρας.

Χρονολόγηση: 1350 -1375.

Βιβλ. Young, «The Iconography», 105-107, 109, πίν. IX· Stylianos, *The Painted Churches*, 71 κ. ἑ.· Walter, «Radoslav Narthex», 222, εἰκ. 4.

148. Sušica, Markov Manastir, "Άγιος Δημήτριος, (εἰκ. 208).

Πρ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄριμος, μὲ μακριὰ μαλλιά, κοντὸ γένι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει κοσμημένος ἀέρας καὶ ἀστερίσκος, τὰ χέρια στὴν κοιλιακὴ χώρα. Μεγάλο κιονοστήρικτο κιβώριο ἀπ' ὅπου κρέμεται κανδήλα μὲ φυτίλι. Πλαισιώνουν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ ἓνας διάκονος ποὺ κρατᾷ στὸ ἄριστερό κατσί καὶ στὸ δεξιὸ λιβανωτίδα, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟΣ" (στὰ παλαιοσερβικά), Χ(0), Α(2), Πε(1) :: ΔΣτ.

Χρονολόγηση: 1376/77 ἢ 1380/81

Βιβλ. R. Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976, 132, 149 κ. ἑ., 153-155, πίν. 18· Grozdanov, «Markov», 83-87, 93, εἰκ. 1-2· Walter, *Art*, 142, 213, 220, εἰκ. 66.

149. Βέροια, Παναγία ἢ Δεξιὰ (*), (εἰκ. 209).

Ἄψ. (1). Ἐπιγραφή (;). Ἁγία τράπεζα, ὅπου διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄριμος, μακριὰ μαλλιά καὶ κοντὸ γένι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας καὶ ἀστερίσκος, τὸ δεξιὸ χέρι στὴν κοιλιακὴ χώρα. Πλαισιώνουν συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1350 -1400

Βιβλ. Παπαζῶτος, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς*, δ.π., 178, εἰκ. 49-50.

150. Κάτω Καστανιά, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ταξιάρχης, (εἰκ. 210).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα μὲ κατάκοσμη ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, νεκρός, ὄριμος, μὲ γένεια, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας. Πίσω, τὸ ζευγὸς τῶν ἱερῶν σκευῶν, δίσκος καὶ ποτήριο. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ". Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(0), Ι(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Γ(0), Β(15).

Χρονολόγηση: 1375-1400

Βιβλ. Nagatsuka, «Iconographical Study», δ.π., 13, σφ. VII, εἰκ. 26· Δρανδάκης καὶ Συνεργάτες, «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», δ.π., 425 κ. ἑ., 428 κ. ἑ., πίν. 239α-β, 240α· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 171.

151. Κάτω Καστανιά, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, "Άγιος Ἄνδρέας, (εἰκ. 211-212).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μεγάλο κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, θυόμενος, νεκρός, ὄριμος, κοντὸ γένι, ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ ρεῖ αἷμα, τὸ κεφάλι καὶ τὰ πέλματα ξῶ ἀπὸ τὸν δίσκο, ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ

κεφάλι, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ χέρια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρό. Πίσω τὸ ζεύγος τῶν ἱερῶν σκευῶν· δίσκος με δλόκληρο στρογγυλὸ ἔνσταυρο λειτουργικὸ ἀμνὸ καλυμμένο με ἀστερίσκο καὶ δίπλα ποτήριο. Κινοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο, στὸ ὄραριο "ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ". Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, I(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(3;).

Χρονολόγηση: 1375-1400

Βιβλ. Nagatsuka, «Iconographical Study», δ.π., 13, σχ. VI, εἰκ. 28· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικό ὑπόβαθρο», 170 κ. ἔ., εἰκ. 6.

152. Θεολόγος (περιοχὴ Ἀχραγιά), Λακωνία, Ἅγιος Νικόλαος.

Ἀψ. (1). "Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ". Ἅγια τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(13), I(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1375-1400

Βιβλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1964, 76 σημ. 1· Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλου*, 14 (χρον.)· Σ. Καλοπίση-Βέρτη, «Τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις στὸν γραπτὸ διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀχραγιά Λακωνίας», *ΔΧΑΕΚΖ* (2006), 190 (χρον.).

153. Μυστράς, Εὐαγγελίστρια.

Ἀψ. (1). Ἅγια τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ κοσμημένο ποτήριο, ζωντανός, ἔφηβος, σὲ κατενώπιον προτομή, εὐλογεῖ με τὰ δύο χέρια, τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ ἔξω ἀπὸ τὸ ποτήριο, φοράει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό. Διακρίνονται πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (Γ)(11α), Π(4), (Ε)(3), Χ(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (Κ)(5).

Χρονολόγηση: 1375-1400 περ.

Βιβλ. Millet, *Mistra*, δ.π., πίν. 135 (3)· Dufrenne, *Mistra*, δ.π., 13, 17 σημ. 82, σχ. XXII (3, 7-14), εἰκ. 76· Ἡ ἴδια, «Quelques aspects», δ.π., 21, 30 κ.ἔ., 32, σχ. 9· Grolimund, «Die Darstellung», 312 κ. ἔ.· Chatzidakis, *Mistra*, δ.π., 92 κ. ἔ.

154. Κοτράφι, Μάνη, Σωτήρας, (εἰκ. 213-214).

Ἀψ. (1). Ἅγια τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς νεκρός, νήπιο, "IC XC", μέσα σὲ ποτήριο με ψηλὸ πόδι ποὺ φέρει κόμβο. Ἐξω ἀπὸ τὸ ποτήριο μόνον τὸ γερμένο κεφαλάκι τοῦ Χριστοῦ με τὰ κλειστὰ μάτια, ἐνῶ τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια μέσα στὸ ποτήριο. Στὴν πλευρὰ τοῦ ποτηρίου ἡ ἐπιγραφή "ΠΙΕΤΕ ΕΞ ΑΥΤΟΥ ΠΑΝΤΕΣ ΤΟΥΤΟ". Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Π(3), I(2) :: Β(12α), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1375-1400

Βιβλ. Δρανδάκης - Καλοπίση - Παναγιωτίδη, «Ἐρευνα στὴ Μάνη», δ.π., 201.

155. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης Μικρός, (εἰκ. 215-217, LXIII).

Ἀψ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". Ἅγια τράπεζα με ἐνδυτὴ κοσμημένη στὶς παρυφές, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος σὲ χαμηλὸ δίσκο, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος με σταυρό, στὸ μέσον ἀστερίσκος. Πίσω λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (ΓΘ)(;), Β(15) :: I(16β), Α(17β).

Χρονολόγηση: 1378

Βιβλ. Μ. Čorović-Ljubinković, «Die Kirche des alten Hl. Klemens in Ochrid», *Starinar* 15 (1960), 95,

100· Djurić, *Fresken*, 134, 283 σημ. 118, εικ. 83· Babić-Walter, «The Inscriptions», 277· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 152, 203, εικ. 155.

156. Ζυμβραγοῦ, Κρήτη, Ἁγία Μαρίνα (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ πόδια σκεπάζει ἀέρας. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), Χ(0) :: Χ(0), Κ(27).

Χρονολόγηση: 1383

Βιβλ. Πληρ. Ἀρχμ. Σ. Κουκιάρης.

157. Κάντανος (Ἀνισαράκι), Κρήτη, Παναγία, (εἰκ. 219).

Ἄψ. (1). «Ο AM(NOC)». Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ, τελείως γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀστερίσκος, τὰ γόνατα λυγισμένα, "IC XC". Δίπλα, κοσμημένο ποτήριο μὲ λαβίδα καὶ ποτηροκάλυμμα, λόγχη. Κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὸ κάθε χέρι ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(2), Ι(24), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(25), Γ(37β), ΚΙ(27).

Χρονολόγηση: 1380 περ.

Βιβλ. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Δ», δ.π., 196, εικ. 267· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 43· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 222 κ. ἑ.· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 198.

158. Κριτσά, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής, (εἰκ. 220).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ (;), τελείως γυμνός, τὰ γόνατα λυγισμένα. Δίπλα, κοσμημένο ποτήριο. Πλαισιώνουν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(15), Ι(=) :: Β(=), Γ(0), Τ(0), Σ(0).

Χρονολόγηση: 1389/90

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 434, εικ. 408· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 177· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 132, 134.

159. Πρέσπα, Ἅγιος Δημήτριος (*), (εἰκ. 221).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὰ πόδια (;) σκεπάζει κοσμημένος ἀέρας, στὸ μέσον ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πίσω δύο Σεραφεῖμ. Σώζονται τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(0) :: Ι(0), Γ(0).

Χρονολόγηση: 1375-1400

Βιβλ. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά καὶ Μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, 84 κ. ἑ., 142, πίν. XXII (2)· Ν. Μουτσόπουλος, *Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, 6, 77, πίν. 10, εικ. 18· Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας», ΑΔ 30 (1975), Χρον. Β2, 270, πίν. 180γ.

160. Ravanica, Ἀνάληψη.

Ἄψ. (1 καὶ 2). Μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, σκεπασμένος ὅλος μὲ ἀέρα, "IC XC". Στὸ ἑσωράχιο τοῦ παραθύρου ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Κάτω, ἀκολουθοῦν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), Χ(;), Ι(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(11α), Χ(12β), Σ(;). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικῆς.

Χρονολόγηση: 1385-1387

Βιβλ. R. Nikolić, «Un apport à l'étude de la peinture murale du Monastère Ravanica», *Saopštenja* 4 (1961), 21, 32, εικ. 5· V. J. Djurić, *Ravanički žvopis I liturgija, Manastir Ravanica*, Βελιγράδι 1997, 60 κ.έ., εικ. 4· M. Belović, *Ravanica-istorija i slikarstvo (Ravanica-History and Painting)*, Βελιγράδι 1999, 104-108, εικ. XLIX-LI.

161. Ravanica, Ἀνάληψη, παρεκκλήσι Πύργου.

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, νήπιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἀριστερὰ ὁ διάκονος Στέφανος μὲ θυμιατὸ καὶ λιβανωτίδα, δεξιὰ ἱεράρχης, ΔΣτ, ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(0).

Χρονολόγηση: 1385-1387

Βιβλ. B. Živković, *Ravanica. Les dessins des fresques*, Βελιγράδι 1990, 53.

162. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, (εἰκ. 222-227, LXIV-LXV).

Ἀψ. (1). «Ο ΜΕΛΗCΜΟC». Ἁγία τράπεζα μὲ κατὰκοσμη ἔνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ ἔλλειψοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, «IC XC», τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ. Ἀριστερὰ κλειστός κώδικας μὲ πολυτελῆ στάχωση, δεξιὰ ποτήριο μὲ ψηλὸ πόδι καὶ τετράφυλλο στόμιο, δίπλα μισάνοιχτο εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή «ΠΟΙΗCΟΝ ΤΟΝ ΑΡΤ(ΟΝ)/ ΤΙΜΙΟΝ/ ΑΙΜ(Α)/ ΚΑΙ/ CΩ/ΜΑ/ ΤΟΥ/ Χ(ΡΙCΤΟΥ CΟΥ)». Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, «ΑΓΓΕΛΟC Κ(ΥΡΙΟ)Υ», στὸ ὄραριο «ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC ΑΓΙΟC», στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀπὸ κάτω καὶ στὸν περσὸ τοῦ διλόβου παραθύρου τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή περιστερᾶς στὴ στέγη ἑνὸς κτιρίου, «ΤΟ ΑΓΙΟΝ (ΠΝΕΥ)ΜΑ». Πλαισιώνουν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Πε(2), Γ(3), Ι(8), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Α(17α), Κ(27).

Χρονολόγηση: 1388/89

Βιβλ. Djurić, *Fresken*, 128, 129 (σχ. f.), 282 σημ. 110, εικ. 95· Babić-Walter, «The Inscriptions», 277· Walter, *Art*, 205· Prolović, *Treska*, 100-104, Taf. IV, Abb. 9, 10, 15-23.

163. Nova Pavlica, Εἰσόδια Θεοτόκου (*), (εἰκ. 228).

Ἀψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπειθείας (;), ζωντανός, νήπιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι. Ἀκολουθοῦν ὀκτώ (;) συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), Χ(;), Ν(;), Α(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(;), Γ(;), Κ(;), ΓΘ(;). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1381-1389

Βιβλ. Dj. Mano-Zisi, «Nova Pavlica na Ibru», *Starinar* 18-19 (1933-1934), 201-203, 206, εικ. 11, 13· Djurić, *Fresken*, 144 κ.έ., 285 σημ. 128· M. Mihailović-M. Kovašević, *Nova Pavlica*, Βελιγράδι 1989, 33-34, εικ. 19-20· B. Živković, *L'Ancienne et la Nouvelle Pavlitz. Les dessins des fresques*, Βελιγράδι 1993, 13, 16-17, 18.

164. Borje, Χριστὸς Ζωοδότης (*), (εἰκ. LXVI).

Ἀψ.(1). «Ο ΜΕΛΙCΜΟC». Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας καὶ ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πάνω σὲ μισάνοιχτο εἰλητὸ ἢ ἐπιγραφή «Κ(ΑΙ) ΠΟΙΗCΟΝ». Πίσω, Σεραφεῖμ μὲ ριπίδιο στὸ κάθε χέρι. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(;), Β(15) :: Ι(2), Α(;).

Χρονολόγηση: 1389/90

Βιβλ. Miljukov, «Christianskija drevnosti», δ.π., 75 κ.έ.· A. Stransky, «Remarques sur la peinture du moyen âge en Bulgarie, en Grèce et en Albanie», *Actes du IVe Congrès International d' Études Byzantines (Sofia 1934)*, Σόφια 1936, II, 43· V. Djurić, «Mali Grad, Saint Athanase à Kastoria, Borje», *Zograf* 6 (1975), 42 κ.έ., 49, εικ. 27· Djurić, *Fresken*, 133 κ.έ., 283 σημ. 117.

165. Σαχνόη, Ἀρχιστράτηγος (Kurt Boghan) (*).

Ἄψ. (1). Πάνω ἀπὸ τὴν ὑπαρκτή-κτιστὴ ἀγία τράπεζα ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρὸς, ὠρμος. Πλαισιώνουν ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1390/91

Βιβλ. Millet-Talbot Rice, *Trebizond*, δ.π., 43, 151, 153· Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 209, 259, 280, 286 κ. ἔ.

166. Καστρί (Κούκουνος), Κρήτη, Ἅγιος Στέφανος, (εἰκ. 229, LXVII).

Ἄψ. (1). "Η ΘΙΑ ΜΗΣΤΑΓΟΓΙΑ". Ἅγία τράπεζα μὲ πολύχρωμη ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ χαμηλὸ δίσκο-πλατέλα ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζεται ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρό, τὰ γόνατα λυγισμένα, "IC XC". Δίπλα ποτήριο μὲ τριφυλλοειδὲς στόμιο, μέσα λαβίδα μὲ σταυρόσχημη ἀπόληξη. Μεγάλο κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἀγγελιο-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, σὲ κάθε χέρι ἀπὸ ἓνα ριτίδιο. Τὰ ριτίδια διασταυρώνονται μεταξύ τους. Ἀκολουθοῦν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (N)(4), I(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Χ(;), Κ(0).

Χρονολόγηση: 1391

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 36, 44, 155· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 192· Σπαθαράκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες*, δ.π., εἰκ. 67· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 142, εἰκ. 129.

167. Κακόπετρος, Κρήτη, Ἀρχάγγελος.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα μὲ κόκκινη ἐνδυτὴ, ὅπου διακρίνεται ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός (;), τὰ γόνατα λυγισμένα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(2), Χ(0) :: Χ(0), Α(37β).

Χρονολόγηση: Πρὶν τὸ 1392

Βιβλ. G. Geola - Κ. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο 1961, ἀριθ. 34.

168. Ἀλβέρι, Εὐβοία, Κοίμηση Θεοτόκου, (εἰκ. 230, LXVIII).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος σὲ χαμηλὸ ἐξαγωνικὸ δίσκο, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζεται κοσμημένος ἀέρας καὶ ἀστερίσκος, "IC XC". Δεξιὰ ποτήριο μὲ λαβίδα, λόγχη. Πλαισιώνουν ἑξὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(13), Β(+ :: I(+), Α(16β), Κ(27), Βλ(3).

Χρονολόγηση: 1393

Βιβλ. Ἀ. Ἰωάννου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1959, πίν. 99-100· T. Velmans, «L' iconographie de la "Fontaine de vie" dans la tradition byzantine à la fin du moyen âge», στὸ *Synthronon, Art et Archéologie de la fin de l' Antiquité et du Moyen Age, Recueil d' études par A. Grabar et de ses disciples*, Paris 1968, 130 κ. ἔ., εἰκ. 11· Λιάπης, *Εὐβοία*, δ.π., 134 κ. ἔ., 138, πίν. 118β, 119-120α.

169. Μαλάθηρος, Κρήτη, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (εἰκ. 231).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα μὲ ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος στὸν δίσκο, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός, εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια, "IC XC". Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Κ(27), Ι(2) :: Β(15), Γ(18).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Α», δ.π., 225 κ. ἔ· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 226.

170. Κισσός, Κρήτη, Μεταμόρφωση (*), (εἰκ. 232, LXIX).

Ἄψ. (1). "ΑΜΝΟC ΠΡΟΚΕΙΜΑΙ/.....". Ἅγία τράπεζα μὲ κόκκινη ἐνδυτὴ, ὅπου ὁ

εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ χαμηλὸ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι σκεπάζει ἀέρας καὶ ἀστερίσκος. Ἀριστερὰ μεγάλο κοσμημένο ποτήριο, πίσω λόγχη καὶ λαβίδα. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), Ι(-) :: Β(15), Γ(2).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Gerola-Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικὸς κατάλογος*, δ.π., ἀριθ. 328.

171. Παληαχώρα, Κύθηρα, Ἄνωνυμος ναός-Ἀρχάγγελος Μιχαήλ(;) (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου διακρίνεται δίσκος μέσα στὸν ὅποιο βρισκόταν ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς, κατεστραμμένος σήμερα. Πίσω Σεραφεῖμ. Διασώζεται ὁ δεξιὸς ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὴν ἁγία τράπεζα, στὰ χέρια ριπίδιο. Πλαισιώνουν τέσσερις μισοκατεστραμμένοι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1400 -1450

Βιβλ. Χατζηδάκης-Μπίθα, *Εὐρετήριο*, δ.π., 105, εἰκ. 1 (σχ.).

172. Σέρβια, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος.

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Χ(0).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Α. Ευγγόπουλος, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων*, Ἀθήνα 1957, 94, 101 κ. ἑ., εἰκ. 21 (σχέδιο).

173. Prilep, (Πρίλαπος), Θεοτόκος Πανάχραντος (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας (;), ζωντανός, νήπιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι μὲ ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(;). Ἐπιγραφὲς παλαιοσερβικὲς (;).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Miljukov, «Christianskija drevnosti», δ.π., 126· Babić, «Données nouvelles», δ.π., 11 κ. ἑ.· Djurić, *Fresken*, 136, 283 σημ. 123· G. Subotić, *L' école de peinture d' Ohrid au XVe siècle*, Βελιγράδι 1980, 48-51, 196.

174. Prilep, (Πρίλαπος), Ἅγιος Πέτρος (*).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ζωντανός, νήπιο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι μὲ ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Miljukov, «Christianskija drevnosti», δ.π., 124· Babić, «Données nouvelles», δ.π., 11 κ. ἑ.· Djurić, *Fresken*, 136, 283 σημ. 123.

175. Višni, Ἀχρίδα, Σωτήρας, (εἰκ. 233).

Ἄψ. (1). "ΜΕΛΗСМО(С)". Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, "IC XC", τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος. Πίσω Σεραφεῖμ. Πλαισιώνουν τέσσερις ἄγγελοι-διάκονοι μὲ ριπίδιο στὰ χέρια, δύο στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, δύο στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, "ΑΓΓ(ΕΛΟС)". Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ ἓνας διάκονος, ΔΣτ, Β(37β), ΑΓΓ, ΑΓΓ :: ΑΓΓ, ΑΓΓ, Ι(2).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. I. Kavkaleski, «Le problème de la conservation de la fresco-décoration dans les églises rupestres avec une revue particulière sur l' église rupestre de Saint-Sauveur dans le village Vishni de Struga», *KN 6* (1975), 67, εικ. 2· Subotić, *L'école de peinture d' Ohrid*, δ.π., 24, 192, σχ. 2, εικ. 2.

176. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, (εἰκ. 234).

Ἀψ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". Ἅγία τράπεζα μεγάλη, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μεγάλο χαμηλὸ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὰ πόδια (;) σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος. Δίπλα, τὸ ποτήριον μὲ λαβίδα. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, "ΑΓΓΕ(ΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Γ(13), Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(16β), Α(17β), Πε(19), Αχ(22β).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Subotić, *Sveti*, 51, 60 κ. ἔ., 109 κ. ἔ. (58-62, 67-68), 123, σχ. 1-2· Babić-Walter, «The Inscriptions», 277· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 159 κ. ἔ., 169, 205, εικ. 186-187· Walter, *Art*, 223· Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 240.

177. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, (εἰκ. 235-236).

Ἀψ. (1). Ἅγία τράπεζα μεγάλη, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ἐλαφρὰ ἀνακαθισμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀέρας κοσμημένος μὲ σταυρὸ. Δίπλα, τὸ ποτήριον μὲ λαβίδα. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τοὺς ἱεράρχες, "ΑΓΓΕ(ΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ", στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἕξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Πε(8), Γ(3), Β(15), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Ι(16β), Α(17β), Κ(19). Ἐπιγραφές ὀνομάτων ἑλληνικὲς. Ἐπιγραφές εἰλητῶν παλαιοσερβικὲς.

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Subotić, *Sveti*, 52, 60 κ. ἔ., 111(89-95), 123, σχ. 5, 7-8, εικ. 37-40· Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid*, δ.π., 159, 167, 169, 205, εικ. 197-199· Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιοσερβικὲς ἐπιγραφές», 240.

178. Βασσαράς (Μανάλα), Ἅγιος Δημήτριος (*).

Ἀψ. (1). "Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ". Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι μὲ ριπίδια. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(;), Ι(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(;), Χ(;).

Χρονολόγηση: 14ος αἰ.

Βιβλ. Πληρ. Ν. Β. Δρανδάκης.

179. Ἀγριακὸνα Σκορτσινού, Ταξιάρχες (*), (εἰκ. 237).

Ἀψ. (1). "Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ". Ἅγία τράπεζα μὲ ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ σκαφοειδῆ δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι (;), τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας. Δίπλα τὸ ποτήριον. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(15) :: Ι(13).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Ἐ. Δεληγιάννη-Δωρῆ, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακὸνα», *Πρακτικὰ τοῦ Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν*, Τετὰ 1988, Τμηματικὸς τόμος εἰς Γεώργιον Μερτίαν, Ἀθήνα 1990, (Πελοποννησιακὰ, Παράρτημα 17), 544, 548, 555 κ. ἔ., εικ. 4, 5.

180. Ἅγιος Ἀνδρέας, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ἅγία Παρασκευή (*), (εἰκ. 238).

Ἀψ. (1). Ἐπιγραφή (;). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, πρόσηβος, "ΙC ΧC", εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ

κορμού και τὰ κάτω ἄκρα σκεπάζει κοσμημένος ἄερας. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, X(0), I(25), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, X(13), X(37β).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. S. Kalopissi-Verti, «Ein Monument im Despotat von Morea : Die Kirche der Hg. Paraskeve bei der Siedlung Hg. Andreas», *Studies in the Mediterranean World and Present*, Τόκυο 1988, 181 κ. ἑ., πίν. 1 (2-8), πίν. 7.

181. Βελανίδια, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ἅγιος Κωνσταντῖνος.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ δισκίριο ξαπλωμένος, νεκρὸς, ὄριμος, με κοντὸ γένι, τὸ κεφάλι ἔξω ἀπὸ τὸν δίσκο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ κατεστραμμένο. Ἰχνη κιβωρίου. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, (I)(0), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, B(0).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Nagatsuka, «Iconographical Study», δ.π., 12, σχ. IV· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170.

182. Μολαίοι, Ἅγιος Γεώργιος, (εἰκ. 240-242, LXX).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρὸς, ὄριμος, μακριὰ μαλλιά, γενεῖα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ κατεστραμμένο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, A(4), I(4), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (Γ)(5), (B)(5).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Κωνσταντινίδη, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου», δ.π., 62 κ. ἑ., εἰκ. 1· Ἡ ἴδια, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 171.

183. Φλόκα, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Παναγία Χειμάτισσα, (εἰκ. 243-244).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, θυόμενος, νεκρὸς, ὄριμος, ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ του ἀναπηδᾷ αἷμα και νερό, τὰ μάτια κλειστά, μακριὰ μαλλιά και γενειάδα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ και τὰ χέρια σκεπάζει ἄερας. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, I(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, B(3).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Δρανδάκης και Συνεργάτες, «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», δ.π., 355 κ. ἑ., 362, πίν. 223β, 224α· Ν. Β Δρανδάκης, «Χειμάτισσα, τὸ Καθολικὸ ἐνὸς λησιμονημένου Μοναστηριοῦ», *Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1984, 19· Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο», 170 κ. ἑ., εἰκ. 7.

184. Μαλέας (Ἀκρωτήριο), Ἅγιος Γεώργιος, (εἰκ. 245-246, LXXI).

Ἄψ. (1). «Ὁ ΘΥΟΜΕΝΟΣ». Ἅγία τράπεζα με κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ χαμηλὸ κοσμημένο δίσκο ξαπλωμένος, θυόμενος, νεκρὸς, ὄριμος, ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ του ἀναβλύζει αἷμα και νερό που περισυλλέγεται σὲ κοσμημένο ποτήριο, μακριὰ μαλλιά και γενειάδα, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ και τὰ χέρια σκεπάζει ἄερας κοσμημένος με σταυρό, τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν διάτρητα, τὸ κεφάλι και τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν ἔξω ἀπὸ τὸν δίσκο. Μεγάλο κιονοστήρικτο κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, NK(26β), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, (K)(39).

Χρονολόγηση: 1400 -1425

Βιβλ. Δρανδάκης και Συνεργάτες, «Ἐρευνα στήν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», δ.π., 356 σμ. 1, 463 κ. έ., 466, πίν. 247α,β· Drandakis, «Kaphiona», 168, 174 σμ. 35· Walter, «Radoslav Narthex», 222· Κωνσταντινίδη, «Τό δογματικό ὑπόβαθρο», 170 κ. έ., 174, εικ. 8.

185. Μονή Ἁγίας Λαύρας, Παλαιομονάστηρο (*), (εἰκ. 247).

Ἄψ. (1). “Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ”. Ἁγία τράπεζα μέ κατάκοσμη ένδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακός Χριστός, “IC XC”, σέ χαμηλό δίσκο-πινάκιο, σέ προτομή μέχρι τὸ μέσον τῶν βραχιόνων, θυόμενος, νεκρός, ὄριμος, μακριά μαλλιά καί γένεια, μέ γερμένο τὸ κεφάλι, γυμνός, ἀπό τή δεξιά πλευρά του ἀναβλύζει αἷμα καί νερό πού περισυλλέγεται σέ ποτήριο μέ ψηλὸ πόδι. Μεγάλο κιονοστήρικτο-κιβώριο. Πλαιοιώνουν συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Βασίλειος καί ὁ Χρυσόστομος.

Χρονολόγηση: 1400 -1425

Βιβλ. Ἄ. Κουμούση-Ἄ. Μουτζάλη, «Ὑστεροβυζαντινὸς σπηλαιώδης ναὸς Ἁγίας Λαύρας. Μία πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά τοῦ Στ’ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 2001-2002, Α’ 433 κ. έ.· Ν. Γκιολές, «Εἰκονογραφικά θέματα στήν βυζαντινὴ τέχνη ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση καί τὰ σχίσματα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν», σὺ *Θωράκιον, Τόμος στή Μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη*, Ἀθήνα 2004, 272.

186. Ματζούκα, Sarmasikli, Κάτω παρεκκλήσι.

Ἄψ. (1). Ἀριστερά τῆς ἁγίας τράπεζας, ἱεράρχης κρατάει στὰ χέρια του τὸν εὐχαριστιακὸ Χριστὸ ξωντανό, βρέφος στὰ σπάργανα. Πάνω στήν ἁγία τράπεζα τὸ ζευγὸς τῶν ἱερῶν σκευῶν, δίσκος καί ποτήριο. Ἀπέναντι στὸν ἱεράρχη ἄγγελος-διάκονος στραμμένος πρὸς τὸν Χριστὸ μέ τὰ χέρια καλυμμένα. Ἀκολουθοῦν ἑπτὰ (;) ἱεράρχες, [X;], [X], X(-) :: ΑΓΓ :: X(2), X(3), X(37β), X(5).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 278 κ. έ., εικ. 88Α-90.

187. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (εἰκ. 248, 251-252).

Ἄψ. (1). Ἀριστερά τῆς κτιστῆς-ὑπαρκτῆς ἁγίας τράπεζας, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σέ κατενώπιον προτομή, μελισμένος, ξωντανός, νήπιο, μέ τὰ ἄνω καί κάτω ἄκρα μελισμένα, γυμνός, “IC XC”, καθισμένος στήν ἀριστερὴ παλάμη τοῦ ἁγίου Βασιλείου. Στὸ δεξιὸ χέρι τοῦ Βασιλείου ἡ λόγχη. Συλλειτουργοῦν ἄλλοι τρεῖς ἱεράρχες, Γ(8), Β(-) :: Ι(3), Α(4).

Χρονολόγηση: 1400 -1425

Βιβλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου μέ τίς Προεικονίσεις καί ὁ Μελισμός στήν ἀψίδα τῆς Κόκκινης Παναγίας στήν Κόνιτσα», *ΔΧΑΕ ΚΘ’* (2008), (τυπώνεται).

188. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (εἰκ. 248-250, LXXII-LXXIII).

Ἄψ. (2). “Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ”. “(Ο ΤΡΩΓΩΝ ΜΟΥ) ΤΟ ΣΩΜΑ Κ(ΑΙ) ΠΙΝΩΝ ΜΟΥ ΤΟ ΕΜΑ ΕΝ ΕΜΟΙ ΜΕΝΟΙ ΚΑΓΩ ΕΝ ΑΥΤΩ”.

“ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΙΜΑ (ΤΗΣ) ΤΡΑΠΕΖΗΣ Κ(ΥΡΙΟΥ) ΑΜΝΟΣ ΕΝΘΑΔΕ ΘΗΕΤΑΙ ΚΑΘΗΜΕ(ΡΑΝ ΚΑΘ)ΑΡΟΣ ΤΩΔΕ ΠΡΟΣΕΓΚΗΣΕ/ ΠΥΡΙ ΗΝ ΤΟ ΥΔΩΡ ΦΛΕΓΟΝ ΤΟΥΣ ΑΝΑΕΙΟΥΣ”.

Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄριμος, μακριά μαλλιά καί γένεια, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει κοσμημένος ἀέρας, τὰ χέρια ἀπὸ πάνω. Πλαιοιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸ, στὰ χέρια ριπίδιο, δίπλα τους ἡ ἐπιγραφή “ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ”. Ἀκολουθοῦν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Β(7), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, ΓΘ(23β).

Χρονολόγηση: 1400 -1425

Βιβλ. Κωνσταντινίδη, «Ἡ Θεοτόκος ὡς Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου», δ.π.

189. Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς ἢ Ἁγία Τριάδα (*), (εἰκ. 253, LXXIV).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα μὲ κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, "IC XC", τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ, τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὰ πόδια καλύπτει κοσμημένος ἀέρας καὶ ἀστερίσκος. Δεξιὰ, ποτήριο μὲ τετραφυλλοειδὲς στόμιο. Πίσω, σεραφεῖμ μὲ τὴν ἐπιγραφή "ΣΕΡΑΦΗΜ". Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(15), Β(20) :: Ι(21), Γ(11β).

Χρονολόγηση: 1400/01

Βιβλ. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Μακεδονίας», δ.π., 269, πίν. 178β-179α.

190. Μέρινας, Κρήτη, Παναγία, (εἰκ. 254-256, LXXV-LXXVI).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μικρὸ δίσκο-πινάκιο χωρὶς πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, τελείως γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀστερίσκος, τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἄκρα τῶν ποδιῶν ἔξω ἀπὸ τὸν δίσκο, τὰ γόνατα ἐλαφρὰ λυγισμένα, "IC XC". Δεξιὰ, ψηλὸ πέτρινο ποτήριο, ὅπου λαβίδα μὲ σταυροσχημὴ ἀπόληξη καὶ συνεπτυγμένο ποτηροκάλυμμα, ἀριστερὰ σπόγγος, μπροστὰ λόγχη καὶ πίσω δισκοκάλυμμα ἢ ἀέρας διπλωμένος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ν(11β), Ι(24) :: Β(25), ΓΔ(15).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 121, 280· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 199 κ. ἐ. Σπαθαράκης, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι*, δ.π., 72, εἰκ. 84.

191. Σκλαβοπούλα, Κρήτη, Παναγία, (εἰκ. 258).

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μικρὸ δίσκο-πινάκιο χωρὶς πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, τελείως γυμνός, τὸν σκεπάζει ἀστερίσκος μὲ κομβίο, τὸ κεφάλι καὶ οἱ κνήμες ἔξω ἀπὸ τὸν δίσκο. Δεξιὰ, ψηλὸ ποτήριο μὲ λαβίδα καὶ συνεπτυγμένο ποτηροκάλυμμα, μπροστὰ λόγχη, σπόγγος, δισκοκάλυμμα ἢ ἀέρας διπλωμένος. Πλαισιώνουν πέντε συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(0), Ι(0) :: Β(15), Γ(37β), Κ(0).

Χρονολόγηση: 1395(;)

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 38· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 214· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 202.

192. Δραπέτι, Κρήτη, Ἁγία Ἄννα καὶ Ἅγιος Νικόλαος, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου (*).

Ἄψ.(1). "Ο ΑΜΝΟC". Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, ἔφηβος (;), εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιό, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας, "IC XC". Ἀπὸ πάνω μέσα σὲ μετάλλιο ὁ "ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ". Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(2) :: Β(15).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 391.

193. Κριτσά, Κρήτη, Ἅγιον Πνεῦμα.

Ἄψ. (1). Ἁγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος. Κιβώριο. Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Ι(2) :: Β(15).

Χρονολόγηση: 1400 (·)

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 155· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 213 κ. έ.

194. Manasija ή Resava, Άγία Τριάδα, (είκ. 265-267, LXXXI-LXXXII).

Άψ. (1). Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σέ πλατύ δίσκο χωρίς πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τό δεξί, τελείως γυμνός, τόν σκεπάζει άστερίσκος. Δίπλα, πολυτελές ποτήριο με ψηλό πόδι και δύο λαβές. Πλαισιώνουν δύο άγγελιοι-διάκονοι στραμμένοι προς τόν Χριστό, "ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΥΡΙΟΥ" (στά παλαιοσερβικά), στα χέρια ριπίδιο. Άκολουθοϋν δώδεκα συλλειτουργοϋντες Ιεράρχες, ΣΒΙ(9), ΙΕ(8), Ν(5), Ια(4), Γ(3), Ι(2), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, Β(15), Α(23), Κ(35), ΓΝ(36α), ΣΡ(37β), Σ(38α).

Χρονολόγηση: 1407/08-1418

Βιβλ. St. Stanoyevic-L. Mirkovic-Dj. Bošković, *Le Monastère de Manasija*, Βελιγράδι 1928, 38-40, πίν. ΧΙ, ΧΙΙ, 1· V. Djuric, *Resava*, Βελιγράδι 1963, ΧVI, είκ. 30, 31· B. Todić, *Manastir Resava*, Βελιγράδι 1995, 57-61, 149, 153, είκ. 32, 56-59, 61, 101, 107.

195. Πρέσπα, Άγία Έλεϋσα ή Άγιος Πέτρος (*), (είκ. 268).

Άψ. (1). "Ο ΜΕΛΙΣΜΟΣ". "+ ΑΜΝΟΣ ΠΡΩΚΥΜΕ ΚΑΘΑΠΕΡ ΕΣΦΑΓΜΕΝΟΣ ΜΕΛΙΖΟΜΕ ΤΑΙ Κ(ΑΙ) ΤΡΕΦΩ ΤΟΥΣ ΑΞΙΟΥΣ· ΦΡΕΙΖΟΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΜΙ ΛΑΒΗΣ ΑΝΑΞΙΟΣ". Άγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σέ χαμηλό δίσκο-πινάκιο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τό δεξί, "ΙC ΧC", γυμνός, τό μέσον του κορμου καλύπτει κοσμημένος άέρας. Δίπλα, ποτήριο με εύρύ στόμιο και δύο λαβές. Ψηλά, τμήμα οϋρανού όπου κατέρχεται τό Άγιο Πνεϋμα με τη μορφή περιστερας. Πλαισιώνουν τρεις συλλειτουργοϋντες Ιεράρχες, Ι(=24)::Β(=25), Κ(·).

Χρονολόγηση: 1409/10

Βιβλ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας*, δ.π., 113, 116, 125 κ. έ., πίν. ΧLVI· Μουτσόπουλος, *Έκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, δ.π., 9, 77, πίν. 20, είκ. 33· Babić-Walter, «The Inscriptions», 277· Subotić, *L'école de peinture d' Ohrid*, δ.π., 34-37 σημ. 35, 38, 194, σχ. 15.

196. Σελλί, Κρήτη, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος.

Άψ. (1). Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τό δεξί (·), τελείως γυμνός, τόν σκεπάζει άστερίσκος, "ΙC ΧC". Δίπλα, ποτήριο με άνοιχτό στόμιο και ποτηροκάλυμμα που φέρει σταυρικό κόσμημα με στιγμές στα διάχωρα, μέσα λαβίδα (·), λόγχη. Πίσω Σεραφείμ. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοϋντες Ιεράρχες, Ν(37β), Ι(24) :: Β(25), Α(8).

Χρονολόγηση: 1411/12

Βιβλ. Γ. Σπαθαράκης, «Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του Άγιου Ιωάννου του Θεολόγου στο Σελλί Ρεθύμνης», *Αριάδνη* 1 (1982), 63, 72, πίν. 13· Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, δ.π., 124, 270· Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings*, δ.π., 235, 240, είκ. 301-302· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 208· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 163.

197. Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας, παρεκκλήσι Άγιου Όνουφρίου (*), (είκ. 269).

Άψ. (1). "...(ΓΙΜΙΩ) COY EMATH...". Άγία τράπεζα, όπου ο εύχαριστιακός Χριστός σέ χαμηλό δίσκο ξαπλωμένος, ώριμος, νεκρός (·), γυμνός, τό μέσον του κορμου και τα χέρια σκεπάζει κοσμημένος άέρας. Πίσω, δύο Σεραφείμ. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργοϋντες Ιεράρχες, Χ(0), Γ(0) :: Β(0), Χ(37β), Α(17β), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1411

Βιβλ. Millet-Talbot-Rice, *Trebizond*, δ.π., 66-68, 121, πίν. XXIV· Restle, *Asia Minor*, δ.π., 88 κ. έ., 187· Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 231.

198. Πρασταιά Σιδερούντας, Χίος, Ἅγιος Γεώργιος (*), (εἰκ. 270).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο. Ἀριστερά, ποτήριο με εὐρὺ στόμιο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες κάτω ἀπὸ συνεχῆ τόξα, (ΓΝ)(2), Χ(0) :: Χ(0), Κ(27).

Χρονολόγηση: 1415

Βιβλ. Χ. Κοιλάκου, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Πρασταιά Σιδερούντας Χίου», ΔΧΑΕ ΙΑ' (1982-1983), 42, 46 κ. ἑ., 57-61, εἰκ. 6-8.

199. Καλενιέ, Εἰσόδια Θεοτόκου, (εἰκ. 271-272, LXXXIII-LXXXIV).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κατάκοσμη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ πλατὺ δίσκο χωρὶς πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, "IC XC", εὐλογεῖ με τὰ δύο χέρια, τελείως γυμνός, τὸν καλύπτει ὁ ἀστερίσκος. Δίπλα τὸ ποτήριο. Πλαισιώνουν δέκα συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Χ(16β), Ν(19), ΙΕ(0), Α(8), Ι(15) :: Β(27), Γ(28), Κ(;), Σ(3;), Χ(Ω). Ἐπιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1420

Βιβλ. V. Petković-Ž. Tatić, *Manastir Kalenić*, Vršac 1926, 11, 77-79, εἰκ. 68-69, 73· S. Radojčić, *Kalenić*, Βελιγράδι 1964, VI, εἰκ. 58· D. Simić-Lazar, *Kalenić et la dernière période de la peinture byzantine*, Σκόπια - Παρίσι 1995, 73-83, πίν. X, XII-XIII, εἰκ. 14.

200. Τραπεζούντα, Καϊμακλί, Μικρὴ Ἐκκλησία (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς ξαπλωμένος ἀπευθείας, νεκρός, ὄρμος. Πλαισιώνουν ὀκτώ μετωπικοὶ ἱεράρχες, στὰ χέρια κλειστοὶ κώδικες.

Χρονολόγηση: 1421

Βιβλ. Millet-Talbot-Rice, *Trebizond*, δ.π., 43, 140 κ. ἑ., πίν. XLIV (2), XLV· Bryer-Winfield, *The Byzantine*, δ.π., 208 κ. ἑ.

201. Καφοδάσος, Κρήτη, Ἅγιος Ἀθανάσιος (*).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς στὸν δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, τελείως γυμνός. Δίπλα τὸ ποτήριο, λόγχη. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, Α(37β), Χ(0) :: Ι(24), Β(15).

Χρονολόγηση: 1426 περ.

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 39, 44· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 227 κ. ἑ.· πληρ. Ἀρχιμ. Σ. Κουκιάρης.

202. Σειρικάρι, Κρήτη, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (εἰκ. 273).

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κόκκινη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ μικρὸ δίσκο με κωνικὸ πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ με τὰ δύο χέρια, τελείως γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ σκεπάζει ἀστερίσκος, "IC XC". Δεξιά, ποτήριο με ψηλὸ πόδι, πλατὺ στόμιο, ὅπου λαβίδα με σταυρόσχημη ἀπόληξη. Πλαισιώνουν τρεῖς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ ἓνας διάκονος, Κ(27), Ι(2) :: Β(2), Δια.

Χρονολόγηση: 1427

Βιβλ. Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίαι τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Α», δ.π., 193, πίν. ΑΒ, εἰκ. 30-31· Kalokyris, *Crete*, δ.π., 35, 43· Στ. Ν. Μαδεράκης, «Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι στὸ Σειρικάρι Κισσάμου», *Χανιά* 1989, 40 κ. ἑ.· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 226, εἰκ. 186· Spatharakis, *Dated*, δ.π., 157 κ. ἑ., 177.

203. Μεσαναγρός, Ρόδος, Κοίμησι Θεοτόκου.

Ἄψ. (1). Ἅγία τράπεζα με κοσμημένη ἐνδυτή, ὅπου ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς σὲ ψηλὸ δίσκο με κωνικὸ πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εὐλογεῖ με τὰ δύο χέρια (;), τελείως γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀστερίσκος. Διασώζονται δύο ἱεράρχες στὰ δεξιά, :: Χ(5), Χ(15).

Χρονολόγηση: 1400 περ.

Βιβλ. Ί. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγοῦ Ρόδου», *AAA XIII*, 2 (1980), 210· K. Gallas, *Rhodos*, Κολωνία 1984, 287 κ. έ.

204. Λάρδος, Ρόδος, Παναγία ή Καθολική, (είκ. 274-275).

΄Αψ. (1). ΄Αγία τράπεζα με ένδυτή κοσμημένη με μεγάλο σταυρό, ό εύχαριστιακός Χριστός σέ κοσμημένο δίσκο με κωνικό πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, βρέφος, εύλογεί με τά δύο χέρια, τελείως γυμνός, "IC XC", καλύπτεται με άστερίσκο. Δίπλα, γυάλινο ποτήριο με λαβίδα. Πλαισιώνουν έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες κάτω από γραπτά τόξα, Α(16β), Γ(12β), Ι(13) :: Β(15), Κ(17β), Ν(8).

Χρονολόγηση: 1400 -1450

Βιβλ. P. Lojakono, «Pitture parietali bizantine Rodiate», *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini (Palermo 1951)*, Παλέριο 1953, II, 183, είκ. 18· Gallas, *Rhodos*, ό.π., 280.

205. Γεράκι, Κάστρο, Ζωοδόχος Πηγή (*).

΄Αψ. (1). ΄Αγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο, γυμνό παιδάκι, "IC XC". Πλαισιώνουν δύο άγγελιο-διάκονοι και ακολουθούν έξι έξίτηλοι συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Χρονολόγηση: 1431

Βιβλ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, ό.π., 110, 138.

206. Velestovo, ΄Αχρίδα, Κοίμηση Θεοτόκου (*).

΄Αψ. (1). ΄Αγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός ξαπλωμένος άπευθείας, ζωντανός, νήπιο. Δίπλα, δίσκος με άστερίσκο. Πλαισιώνουν τρεις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Γ(27), Β(;) :: Ι(;). ΄Επιγραφές παλαιοσερβικές.

Χρονολόγηση: 1444

Βιβλ. Subotić, *L'ecole de peinture d' Ohrid*, ό.π., 61, 65, 68 και σημ. 23, 198 κ. έ., σχ. 41, 43.

207. Καλοχωραφίτης, Κρήτη, ΄Αγιος Γεώργιος, (είκ. 276).

΄Αψ. (1). ΄Αγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός σέ μικρό δίσκο με κωνικό πόδι ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, "IC XC", τό μέσον του κορμού και τά χέρια σκεπάζει άέρας με σταυρόσχημο κόσμημα. Δεξιά, ποτήριο με ψηλό πόδι, λαβίδα, λόγχη και άνοιχτός άστερίσκος. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Χ(37β), Ι(=) :: Χ(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1400 -1450

Βιβλ. Στ. Παπαδάκη-Οεκλανδ, «Μεσαιωνικά Κρήτης», *ΑΔ 21* (1966), Χρον. Β2, 432, 434.

208. Παντέλοι, Κρήτη, Σωτήρας (*).

΄Αψ. (1). ΄Αγία τράπεζα, όπου ό εύχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, παιδί, εύλογεί με τό δεξί, τελείως γυμνός. Δίπλα ποτήριο. Πλαισιώνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, Κ(27), Χ(0) :: Β(0), Χ(0).

Χρονολόγηση: 1400 -1450

Βιβλ. Gallas-Wessel-Borboudakis, *Kreta*, ό.π., 461 κ. έ.

209. Βαλσαμόνερο, Κρήτη, Τίμιος Σταυρός, (είκ. 277).

΄Αψ. (1). ΄Αγία τράπεζα, όπου μόλις διακρίνεται ό εύχαριστιακός Χριστός σέ μικροσκοπικό δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, από τό μέσον του κορμού και κάτω σκεπασμένος με άέρα. Δίπλα ποτήριο. Διασώζεται ό άριστερός άγγελος-διάκονος, στα

χέρια ριπίδιο, στραμμένος προς τους δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες που ακολουθούν, (N) (38β), I(Ω), ΑΓΓ ::

Χρονολόγηση: 1400 -1450

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 40.

210. Λατσιάδα, Κρήτη, Παναγία Κεραγωνιώτισσα.

Ήψ. (1). Ἄγία τράπεζα με κοσμημένη ένδυτή, όπου μόλις διακρίνεται ο εὐχαριστιακός Χριστός στον δίσκο ξαπλωμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ καλύπτει ἀέρας, "IC XC". Πλαισιώνουν δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, I(15) :: B(15).

Χρονολόγηση: 1450 (;)

Βιβλ. Kalokyris, *Crete*, δ.π., 155· Bissinger, *Kreta*, δ.π., 239.

211. Lešani, Ἀχρίδα, Ἄγιοι Πάντες (*), (εἰκ. 278).

Ήψ. (1). Ἄγία τράπεζα με ένδυτή, όπου ο εὐχαριστιακός Χριστός σὲ κοσμημένο δίσκο ἑλαφρὰ ἀνακαθισμένος, ζωντανός, νήπιο, γυμνός, τὸ μέσον τοῦ κορμοῦ, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια σκεπάζει ἀέρας. Πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι στραμμένοι προς τους ιεράρχες, στὰ χέρια ριπίδιο. Ἀκολουθοῦν ἔξι συλλειτουργούντες ιεράρχες, Πε(;), Α(16β), Β(;), ΑΓΓ :: ΑΓΓ, I(;), Γ(;), Κ(;;).

Χρονολόγηση: 1451/52

Βιβλ. Subotić, *L'école de peinture d' Ohrid*, δ.π., 73, 199 κ. ἑ., σχ. 48-50, εἰκ. 44.

II. ΟΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΕΝΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

1. Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΠΟΥ ΤΑ ΚΡΑΤΟΥΝ*

1. “Ως πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη...”, Ἐκφώνηση τῆς προσκομιδῆς, βλ. Brightman, *Liturgies*, 356, 33· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 2, 27, 223, 4.

Τύπος Β: Sušica, Markov Manastir, Πε.

2. “Ο Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον...”, Εὐχή τῆς προθέσεως, βλ. Brightman, *Liturgies*, 309, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 17, 3.

Τύπος Α: Μυριοκέφαλα, Παναγία, Γ· Καστοριά, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Γ· Σαγκρί, Ἅγιος Νικόλαος, (Ι) καὶ Β· Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Β ναός), Γ· Ποταμιά, Ἅγιος Ἀνδρέας, Γ· Πέρα Χαλκί, Ἅγιος Παντελεήμων, Γ· Πλεμενιανά, Μεταμόρφωση, Γ· Ἀκούμια, Σωτήρας, Γ· Κάντανος, Ἀρχάγγελος, Γ· Κάντανος, Ἅγιος Ἰωάννης, Γ· Σπήλιος-Καλογέρου, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Γ· Κίτιρος, Ἅγία Παρασκευή, Γ· Νερομάνα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Γ· Κεφάλι, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Γ· Ramača, Ἅγιος Νικόλαος, Γ· Ἀρκάδι, Ἅγία Παρασκευή, Ν· Ἅγία Τριάδα Ρεθύμνης, Ἅγία Τριάδα, Α· Ἀρτός, Ἅγιος Γεώργιος, Χ· Πρινές, Ἀρχάγγελος, Ν· Καμλιανά, Ἀρχάγγελος, Ι.

Τύπος Β: Kurbinovo, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Κουρνάς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, Γ· Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης, Γ· Λεύκαρα, Ἀρχάγγελος, Γ· Prilep, Ἅγιος Νικόλαος, Γ· Σπηλιὰ Πεντέλης, Γ· Κεραμί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, ΙΕ· Λαμπηνή, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Μαρκόπουλο, Ταξιάρχης, (Ν)· Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, ἄνω Δ παρεκκλήσι, Γ· Arilje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, Γ· Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Kaneo, ΓΘ· Προβέντζα, Παναγία, Γ· Κασάνοι, Χριστὸς Ἀφέντης, Γ· Σπαστήρας, Ἅγιος Θεόδωρος, Γ· Κυπρωτιάνικα, Ἅγία Βαρβάρα, Γ· Βούταμα, Ἅγία Μαρίνα, Χ· Γεράκι, Χρυσόστομος, Γ· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Γ· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, Γ· Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος, Κρ· Ἀργυρούπολη, Ἅγιος Νικόλαος, Γ· Ἅγιος Νικόλαος, Παναγία, (Γ)· Πύργος, Ἅγιος Γεώργιος - Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Χ· Ἀρχάνες, Μιχαήλ Ἀρχάγγελος, Γ· Ἀλικάμπος, Κοίμησι Θεοτόκου, Ν· Κριτσά, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Ἀνύδροι, Ἅγιος Γεώργιος, Α· Μᾶζα, Ἅγιος Νικόλαος, Χ· Καιοδίκι, Παναγία, Γ· Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος, (Ι)· Σαγκρί, Παναγία Ἀρχουλιώτισσα, (Ν)· Καιοδίκι, Ἀρχάγγελος, Χ· Ἐπισκοπή, Ἅγία Παρασκευή, Γ· Ἀξός, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Β· Dečani,

* Τὴν ἀναφορὰ τοῦ μνημείου ἀκολουθεῖ σὲ συντομογραφία τὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχη πού κρατᾶει τὸ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή. Γιὰ τὶς συντομογραφίες τῶν ὀνομάτων τῶν ἱεραρχῶν βλ. *Οἱ Κατάλογοι τῶν Τύπων τοῦ Μελισμοῦ*.

Παντοκράτορας, άψίδα, Ι· Αχρίδα, Άγιος Νικόλαος Βολνιόκι, Ι· Lesnovo, Άρχάγγελος Μιχαήλ, Ι· Τήλος, Άγία Άννα, Ι· Σαρακήνα, Άρχάγγελος, Ι· Κάδρος, Παναγία, Ι· Θρόνος, Παναγία, Ι· Μateϊδ, Θεοτόκος, άψίδα, Ι· Καστοριά, Άγιος Νικόλαος, Α· Μαριόρεμα, Άι-Στράπηγος, Ι· Βιάννος, Άγία Πελαγία, Γ· Rečani, Άγιος Γεώργιος, (Ι)· Σέρρες, Μονή Προδρομού, παρεκλήσι Γενεθλίου, Ι· Μυστράς, Περιβλεπτος, άψίδα, Ι· Prilep, Άγιος Άθανάσιος, Ι· Sušica, Markon Manastir, Α· Κάτω Καστανιά, Άγιος Άνδρέας, Ι· Θεολόγος, Άγιος Νικόλαος, Ι· Κοτράφι, Σωτήρας, Ι· Κάντανος, Παναγία, Ν· Treska, Άγιος Άνδρέας, Πε· Βοτje, Χριστός Ζωοδότης, Ι· Κασιόπετρος, Άρχάγγελος, Χ· Μαλάθηρος, Άρχάγγελος Μιχαήλ, Ι· Κισσός, Μεταμόρφωση, Γ· Βίσι, Σωτήρας, Ι· Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα, Ι· Ματζούκα, Sarmasikli, Χ· Δραπέτι, Άγία Άννα, Ι· Κριτσά, Άγιον Πνεύμα, Ι· Manasija, Άγία Τριάδα, Ι· Πραστειά, Άγιος Γεώργιος, (ΓΝ)· Σειρικάρι, Άγιοι Άπόστολοι, Ι, Β.

3. “Κύριε ό Θεός ήμών, ού τό κράτος άνείκαστον...”, Εύχή άντιφώνου Α, βλ. Brightman, *Liturgies*, 310, 16· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 27, 2.

Τύπος Α: Πελέντρι, Τίμος Σταυρός, Κ· Σόφια, Βοjana, Άγιος Νικόλαος, Χ· Μυριοκέφαλα, Παναγία, Γ· Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι, Ν· Άμάρι, Άγία Άννα, Αν Πέρα Χαλκί, Άγιος Παντελεήμων, Γ· Δρής, Άγιοι Άπόστολοι, Α· Κεφάλι, Άγιος Άθανάσιος, Α· Άρτός, Άγιος Γεώργιος, Χ.

Τύπος Β: Κυρβινονο, Άγιος Γεώργιος, Α· Λεύκαρα, Άρχάγγελος, ΙΕ· Prilep, Άγιος Νικόλαος, Α· Bijela, Riza Bogorodice, Β· Manastir, Άγιος Νικόλαος, Γ· Καφιόνα, Άγιοι Θεόδωροι, Γ· Κεραμί, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, Χ· Κροκεές, Άγιος Δημήτριος, Ι· Arilje, Άγιος Άχίλλειος, Α· Άχρίδα, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος Κανεο, Γ· Μπιζαριανώ, Άγιος Παντελεήμων, Χ· Prizren, Θεοτόκος Ljenviška, Χ· Βέροια, Άγιος Βλάσιος, Α· Čučer, Άγιος Νικήτας, Γ· Άργυρούπολη, Άγιος Νικόλαος, Ν· Άχρίδα, Άγιος Νικόλαος Βολνιόκι, Γ· Lesnovo, Άρχάγγελος Μιχαήλ, Α· Μateϊδ, Θεοτόκος, άψίδα, Γ· Καστοριά, Άγιος Νικόλαος Κυρίτζη, Γ· Κάτω Καστανιά, Άγιος Άνδρέας, Β· Μυστράς, Εύαγγελίστρια, (Ε)· Κοτράφι, Σωτήρας, Π· Treska, Άγιος Άνδρέας, Γ· Άλιβέρι, Παναγία, Βλ· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη, παρεκλήσι Άγίας Παρασκευής, Γ· Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα, Β· Ματζούκα, Sarmasikli, Χ· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, Ι· Manasija, Άγία Τριάδα, Γ.

4. “Κύριε ό Θεός ήμών, σώσον τόν λαόν σου...”, Εύχή άντιφώνου Β, βλ. Brightman, *Liturgies*, 311, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 32, 9.

Τύπος Α: Πλεμενιανά, Μεταμόρφωση, Ν· Κριτσά, Άγιος Κωνσταντίνος, Χ·

Τύπος Β: Κυρβινονο, Άγιος Άχίλλειος, Αχ· Κουρνās, Άγιος Γεώργιος, άψίδα, Ν· Κερατέα, Άγία Κυριακή, Ν· Λεύκαρα, Άρχάγγελος, Ε· Prilep, Άγιος Νικόλαος, Κ· Άπειρανθος, Άγιος Γεώργιος, Ν· Καφιόνα, Άγιοι Θεόδωροι, Ι· Κεραμί, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, (Ι)· Καρδάκι, Άρχάγγελος, Γ· Μαρκόπουλο, Ταξιάρχης, Ι· Μπιζαριανώ, Άγιος Παντελεήμων, Ν· Βέροια, Άγιος Βλάσιος, Π· Μεσκλά, Μεταμόρφωση, Ν· Μουρνέ, Άγιος Γεώργιος, Ν· Μάζα, Άγιος Νικόλαος, Χ· Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα, Ν· Άχρίδα, Άγιος Νικόλαος Βολνιόκι, Α· Κάδρος, Παναγία, Α· Θρόνος, Παναγία, Γ· Μateϊδ, Θεοτόκος, άψίδα, Α· Zauim, Θεοτόκος Zauimska, Γ· Μυστράς, Εύαγγελίστρια, Π· Κασρί, Άγιος Στέφανος, (Ν)· Μολάοι, Άγιος Γεώργιος, Α και Ι· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, Α· Manasija, Άγία Τριάδα, Ια.

5. “Ο τās κοινās ταύτας και συμφώνους ήμίν χαρισάμενος...”, Εύχή άντιφώνου Γ, βλ. Brightman, *Liturgies*, 311, 22· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 36, 1.

Τύπος Α: Μυριοκέφαλα, Παναγία, Β· Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Β ναός), (Β)· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίας Ἄννας, Πε· Κεράλι, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Γ· Ἀμάρι, Ἅγιος Ἰωάννης, Ν.

Τύπος Β: Kurbino, Ἅγιος Γεώργιος, Ν· Κουρνάς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, Χ· Priler, Ἅγιος Νικόλαος, Χ· Bijela, Riza Bogorodice, Χ· Ἀπειρανθος, Ἅγιος Γεώργιος, (Ι)· Κεραμί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (Β)· Λαμπηνή, Ἅγιος Γεώργιος, Ν· Κροκεές, Ἅγιος Δημήτριος, Γ· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Ν· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν, Α· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Α· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Β· Θρόνος, Παναγία, Β· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, Ε· Μυστρὰς, Εὐαγγελίστρια, (Κ)· Μολάοι, Ἅγιος Γεώργιος, (Γ) καὶ (Β)· Ματζούκα, Sarmasikli, Χ· Manasija, Ἁγία Τριάδα, Ν· Μεσαναγρός, Κοίμησι Θεοτόκου, Χ.

6. “Ὅτι ἀγαθὸς καὶ φιλόνητος Θεὸς ὑπάρχεις...”, Ἐκφώνηση μετὰ τὴν εὐχή τοῦ ἀντιφώνου Γ, βλ. Brightman, *Liturgies*, 312, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 36, 9.

Τύπος Β: Κεραμί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Χ (·)· Lespono, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (·), Αμβ.

7. “Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταστήσας...”, Εὐχή τῆς εἰσόδου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 312, 15· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 37, 8.

Τύπος Α: Πέρα Χαλκί, Ἅγιος Παντελεήμων, Ν· Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Ἁγία Τριάδα, Ν.

Τύπος Β: Κεραμί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Π· Καρδάκι, Ἀρχάγγελος, Ι· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, ΙΕ· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Ιγ· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, Ν· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, Β.

8. “Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἐν ἁγίοις ἀναπαυόμενος...”, Εὐχή τοῦ τρισάγιου ὕμνου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 313, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 43, 5.

Τύπος Α: Πέρα Χαλκί, Ἅγιος Παντελεήμων, Β· Πλεμενιανά, Μεταμόρφωση, Γ· Σπήλιος-Καλογέρου, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Α· Κίτιρος, Ἁγία Παρασκευή, Α· Δρυς, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Ν.

Τύπος Β: Κουρνάς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, ΙΕ· Λεύκαρα, Ἀρχάγγελος, Χ· Bijela, Riza Bogorodice, Χ· Ἀπειρανθος, Ἅγιος Γεώργιος, (Γ)· Manastir, Ἅγιος Νικόλαος, Ι· Sorocani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, Αρ Ι καὶ Σβ ΙΙ καὶ Δ καὶ (ΓΝ) καὶ (ΙΕ) καὶ Γ καὶ Ι καὶ Β καὶ Α καὶ Κ καὶ Χ καὶ Ν καὶ Σβ Ι καὶ Ιγ· Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Kaneo, Ι· Γεράκι, Χρυσόστομος, Α· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Α· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, Α· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (ΓΘ)· Ἁγία Τριάς Φαιστοῦ, Ἅγιος Γεώργιος, Ν· Κριτσά, Ἅγιος Γεώργιος, Ν· Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος, (Γ)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, Γ· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, Δ· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, ΙΕ· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, Ι· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, Πε· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, Γ· Manasija, Ἁγία Τριάδα, ΙΕ· Σελλί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Α· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, Α· Λάρδος, Παναγία ἡ Καθολική, (Ν).

9. “Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν...”, Εὐχή τοῦ εὐαγγελίου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 371, 24· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 53, 2.

Τύπος Β: Manasija, Ἁγία Τριάδα, Σβ Ι.

10. “Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, τὴν ἐκτενὴ ταύτην ἰκεσίαν...”, Εὐχή τῆς ἐκτενοῦς ἰκεσίας, βλ. Brightman, *Liturgies*, 314, 30· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 59, 6.

Τύπος Α: Μέρωνας, Παναγία, πρόθεση, Α.

Τύπος Β: Λεύκαρα, Ἀρχάγγελος, Γ· Bijela, Riza Bogorodice, Χ· Κυπριωτιάνικα, Ἁγία Βαρβάρα, Ν· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Αβ· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, Με· Lespovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Γ· Ἀχρίδα, Θεοτόκος Bolnička, Γ· Πάφος, Ἁγία Σολομωνή, (ΓΝ).

11α. “Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν οὐρανοῖς κατοικῶν...”, Εὐχή κατηχομένων [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 315, 12· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 166, 4.

Τύπος Β: Κερατέα, Ἁγία Κυριακή, Γ· Πύργος, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Κακοδίκι, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Χ· Θρόνος, Παναγία, Α· Rečani, Ἅγιος Γεώργιος, Β· Μυστρέας, Εὐαγγελίστρια, Γ· Ravanica, Ἀνάληψη, Β.

11β. “Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν...”, Εὐχή κατηχομένων [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 315, 12· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 64, 4.

Τύπος Α: Καστοριά, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Γ· Πρασσές, Παναγία, (Γ)· Κάντανος, Ἀρχάγγελος, Γ· Σπήλιος-Καλογέρου, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Ν.

Τύπος Β: Κυρβίνο, Ἅγιος Γεώργιος, (ΓΝ)· Κουρνᾶς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, Γ· Prilep, Ἅγιος Νικόλαος, Χ· Manastir, Ἅγιος Νικόλαος, Ν· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Γ· Ἁγία Τριάδα Φαιστοῦ, Ἅγιος Γεώργιος, Α· Μεσκλά, Μεταμόρφωση, Γ· Θεσσαλονίκη, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, παρεκκλήσι Προδρόμου, Χ· Ἀνύδροι, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Μᾶζα, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος, (Α)· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, Ια· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου, Γ· Lespovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Αμφ· Σαρακίνα, Ἀρχάγγελος, Α· Κάντανος, Προφήτης Ἡλίας, Α· Πάφος, Ἁγία Σολομωνή, (Ν)· Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς, Γ· Μέρωνας, Παναγία, ἀψίδα, Ν.

12α. “Σὺ, Κύριε, κατέδειξας ἡμῖν τὸ μέγα τοῦτο...”, Εὐχή πιστῶν Α [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 316, 11· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 167, 3.

Τύπος Β: Πύργος, Ἅγιος Νικόλαος, Α· Κοτράφι, Σωτήρας, (Β).

12β. “Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν δυνάμεων...”, Εὐχή πιστῶν Α [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 316, 11· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 65, 14.

Τύπος Α: Μονοδένδρι, Ἁγία Παρασκευή, Α.

Τύπος Β: Κυρβίνο, Ἅγιος Γεώργιος, (ΓΘ)· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, ΓΝ· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, Τι· Πλατάνια, Παναγία, Γ· Ravanica, Ἀνάληψη, Χ· Λάρδος, Παναγία ἢ Καθολική, Γ.

13. “Πάλιν καὶ πολλάκις σοὶ προσπίπτομεν...”, Εὐχή πιστῶν Β [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 317, 9· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 68, 6.

Τύπος Α: Χρύσαφα, Παναγία Χρυσαφίτισσα, Γ· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίας Ἄννας, Γ· Κάντανος, Ἀρχάγγελος, (Α)· Κίτιρος, Ἁγία Παρασκευή, Ν· Κουσι-Μητάτα, Ἅγιος Ἰωάννης, (Κ).

Τύπος Β: Κυρβίνο, Ἅγιος Γεώργιος, (Γ)· Ντουριάνικα, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Πυργί, Μεταμόρφωση, (Γ)· Βελανίδια, Χρυσόστομος, Β· Γεράκι, Χρυσόστομος, Β· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Ν· Ἅγιος Νικόλαος, Παναγία, Γ· Μεσκλά, Μεταμόρφωση, Γ· Ἀνύδροι, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Μᾶζα, Ἅγιος Νικόλαος, Χ· Lespovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (ΣΡ)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Γ· Ἀποδοῦλου, Ἅγιος Γεώργιος, Ν· Σαρακίνα, Ἀρχάγγελος, Γ· Κάδρος, Παναγία, Γ· Σπήλι, Ἅγιος Γεώργιος, Ν· Ἀχρίδα, Θεοτόκος Bolnička,

Κ· Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, Γ· Θεολόγος, Ἅγιος Νικόλαος, Χ· Ἀλιβέρι, Παναγία, Γ· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντίνος καὶ Ἑλένη, Γ· Ἀγριακόνα, Ταξιάρχες, Ι· Ἅγιος Ἀνδρέας, Ἁγία Παρασκευή, Χ· Λάρδος, Παναγία, Ι.

14. “Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου πάντοτε...”, Ἐκφώνηση μετὰ τὴν εὐχή πιστῶν Β, βλ. Brightman, *Liturgies*, 317, 30· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 70, 5.

Τύπος Β: Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Κανέο, Ν· Lespono, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (Λ).

15. “Ὅδοὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς...”, Εὐχή τοῦ χερουβικῶ ὕμνου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 318, 4· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 71, 6.

Τύπος Α: Καστοριά, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Β· Χρῶσαφα, Παναγία Χρυσοφίτισσα, ἀψίδα, Β· Καστάνια, Ἅγιος Πέτρος, Β· Πλεμειανὰ, Μεταμόρφωση, Β· Πρασσές, Παναγία, Β καὶ Χ· Κάντανος, Ἀρχάγγελος, Β· Κάντανος, Ἅγιος Ἰωάννης, Β· Σπήλιος-Καλογέρου, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Β· Κίτιος, Ἁγία Παρασκευή, Β· Νερομάννα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Β· Δρυῖς, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Ι· Κεφάλι, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Β· Ramača, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Κουσί-Μητᾶτα, Ἅγιος Ἰωάννης, Ι· Ἀρτός, Ἅγιος Γεώργιος, (Β)· Ἀμάρι, Ἅγιος Ἰωάννης, Β· Μέσα Λακωνία, Ἀρχάγγελος, Χ.

Τύπος Β: Κυρβινονο, Ἅγιος Γεώργιος, Β· Κουρναῖς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, (Β)· Λεΐκαρα, Ἀρχάγγελος, Β· Prilep, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Bijela, Riza Bogotodice, Γ· Σπηλιὰ Πεντέλης, Ν· Manastir, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Λαμπιηνή, Ἅγιος Γεώργιος, Β· Καρδάκι, Ἀρχάγγελος, Β· Παλιομονάστηρο Ἁγίων Σαράντα, Β· Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, ἄνω Δ παρεκκλήσι, Β· Καλόξυλος, Παναγία Δαμιώτισσα, Χ· Ἀλεποχώρι, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Α καὶ Ι καὶ Γ καὶ Β· Κροκεές, Ἅγιος Δημήτριος, Β· Πυργί, Μεταμόρφωση, Β· Arilje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, Β· Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Κανέο, Β· Πρεβέντζα, Παναγία, Β· Μπιζαριανῶ, Ἅγιος Παντελεήμων, Β· Μέρωνας, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Κασάνοι, Χριστὸς Ἀφέντης, Β· Βελανίδια, Χρυσόστομος, Ι· Γεράκι, Χρυσόστομος, Γ· Καφιόνα, Ἅγιος Ἰωάννης, Β· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Β· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, Β· Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος, Β· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Δ· Veles, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Ἀργυροπόλη, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Μεσκλά, Μεταμόρφωση, Β· Ἀρχάνες, Μιχαήλ Ἀρχάγγελος, Β· Μουρνέ, Ἅγιος Γεώργιος, Β· Χιλανδάρι, Καθολικὸ, ἀψίδα, Β· Ἀνύδροι, Ἅγιος Γεώργιος, Β· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, Ι καὶ Χ· Μᾶζα, Ἅγιος Νικόλαος, Ι· Κακοδίκι, Παναγία, (Β)· Πύργος, Ἅγιος Νικόλαος, (Ι)· Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος, (Β)· Ἀγιά, Ἅγιος Φώτης (Β)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, Β· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου, Β· Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Bolnički, Β· Lespono, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Β· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Ι· Τήλος, Ἁγία Ἄννα, Β· Ἀργουλές, Ἁγία Παρασκευή, Χ· Πλατάνια, Παναγία, Β· Ἀποδοῦλου, Ἅγιος Γεώργιος, Ι· Σαρακήνα, Ἀρχάγγελος, Β· Κάδρος, Παναγία, Β· Κάντανος, Προφήτης Ἡλίας, Β· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, Β· Μαριόρεμα, Αι-Στράτηγος, Β· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, Α· Rečani, Ἅγιος Γεώργιος, [(Γ)]· Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, Β· Prilep, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Β· Κάτω Καστανιά, Ταξιάρχης, Β· Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης Μικρός, Β· Κριτσά, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής, Α· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, Β· Bozje, Χριστὸς Ζωοδότης, Β· Καστρί, Ἅγιος Στέφανος, Β· Μαλάθρος, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Β· Κισσός, Μεταμόρφωση, Β· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντίνος καὶ Ἑλένη, Β· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντίνος καὶ Ἑλένη,

παρεκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, Β· Ἀγριακόνα, Ταξίαρχης, Β· Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς, Α· Μέρωνας, Παναγία, ἀψίδα, ΓΔ· Σκλαβοπούλα, Παναγία, Β· Δραπέτι, Ἅγιος Νικόλαος, Β· Κριτσά, Ἅγιον Πνεῦμα, Β· Manasija, Ἁγία Τριάδα, Β· Καλενιέ, Εἰσόδια Θεοτόκου, Ι· Καψοδάσος, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Β· Μεσαναγρός, Κοίμησι Θεοτόκου, Χ· Λάρδος, Παναγία, Β· Λατσιά, Παναγία ἢ Καθολική, Ι και Β.

16α. “Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας ἡμᾶς...”, Εὐχή τῆς προσκομιδῆς [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 319, 6· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 171, 4.

Τύπος Β: Μέρωνας, Ἅγιος Νικόλαος, Ι· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν, Γ· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, Κ.

16β. “Κύριε ὁ Θεὸς ὁ Παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἅγιος ὁ δεχόμενος...”, Εὐχή τῆς προσκομιδῆς [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 319, 6· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 87, 8.

Τύπος Α: Κουρνᾶς, Ἅγιος Γεώργιος, διακονικό, Πε· Καστάνια, Ἅγιος Πέτρος, Α· Ramača, Ἅγιος Νικόλαος, (Α).

Τύπος Β: Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, ἄνω Δ παρεκλήσι, Χ· Arilje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, ΓΘ· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, Σ· Gtačanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Πε· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, Ν· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, Α· Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης Μικρός, Ι· Ἀλιβέρι, Παναγία, Α· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Ι· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, Ι· Καλενιέ, Εἰσόδια Θεοτόκου, Χ· Λάρδος, Παναγία ἢ Καθολική, Α· Lešani, Ἅγιοι Πάντες, Α.

17α. “Ὁ ὢν, Δέσποτα, Κύριε Θεέ, Πάτερ Παντοκράτορ...”, Ἀπαρχὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, Εὐχή Α [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 321, 28· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 173, 22.

Τύπος Β: Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, Ιγ· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, Α.

17β. “Ἄξιον καὶ δίκαιον σέ ἕμνεῖν...”, Ἀπαρχὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, Εὐχή Α [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 321, 28· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 101, 1.

Τύπος Α: Χρυσάφα, Παναγία Χρυσάφτισσα, ἀψίδα, Α· Καστάνια, Ἅγιος Πέτρος, (Ν).

Τύπος Β: Manastir, Ἅγιος Νικόλαος, Α· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, ΝΚ· Lespono, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Σ· Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης Μικρός, Α· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Α· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, Α· Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, παρεκλήσι Ἁγίου Ὀνουφρίου, Α· Λάρδος, Παναγία ἢ Καθολική, Κ.

18. “Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ἄδοντα, βοῶντα, κεκραγότα...”, Ἁγία ἀναφορά, ἐκφώνηση Α, βλ. Brightman, *Liturgies*, 323, 27· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 105, 10.

Τύπος Β: Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Ν ναός), Ι· Ἀλίκαμπος, Κοίμησι Θεοτόκου, (Β)· Μαλάθηρος, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Γ.

19. “Μετὰ τούτων καὶ ἡμεῖς τῶν μακαρίων δυνάμεων...”, Ἁγία ἀναφορά, εὐχή Β, βλ. Brightman, *Liturgies*, 324, 5· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 106, 14.

Τύπος Β: Čučer, Ἅγιος Νικήτας, Ιγ· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, ΓΝ· Mateič, Θεοτόκος(;), ἀψίδα, ΓΑκ καὶ ΓΘ· Rečani, Ἅγιος Γεώργιος, [(Α)]· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Πε· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, Κ· Καλενιέ, Εἰσόδια Θεοτόκου, Ν.

20. “*Ἐδωκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς... Λάβετε, φάγετε, τούτο μού ἐστι τὸ Σῶμα...*”, Ἁγία ἀναφορά, ἐκφώνηση Β, βλ. Brightman, *Liturgies*, 328, 2, 5· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 107, 9-12.

Τύπος Α: Μονοδένδρι, Ἁγία Παρασκευή, Β.

Τύπος Β: Καλόξυλος, Παναγία Δαμιώτισσα, Χ καὶ Χ· Καστοριά, Ἁγιοὶ Τρεῖς, Β.

21. “*Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τούτο ἐστι τὸ Αἷμά μου...*”, Ἁγία ἀναφορά, ἐκφώνηση Γ, βλ. Brightman, *Liturgies*, 328, 15· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 109, 5.

Τύπος Α: Μονοδένδρι, Ἁγία Παρασκευή, Ι· Ραμαά, Ἁγιος Νικόλαος, (Σ).

Τύπος Β: Καστοριά, Ἁγιοὶ Τρεῖς, Ι.

22α. “*Τούτο ποιείτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν...*”, Εὐχή ἀναμνήσεως [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 328, 18· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 182, 19.

Τύπος Α: Δρυς, Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι, Β.

22β. “*Μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς...*”, Εὐχή ἀναμνήσεως [Χρυσόστομου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 328, 27· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 109, 11.

Τύπος Β: Ἀχρίδα, Ἁγιοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Αχ.

23α. “*Διὰ τούτο Δέσποτα πανάγιε καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοί...*”, Ἐπίκληση Ἁγίου Πνεύματος [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 329, 12· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 182, 31.

Τύπος Β: Μатеϊč, Θεοτόκος (;), ἀψίδα, ΓΝ· Manasija, Ἁγία Τριάδα, Α.

23β. “*Ἐτι προσφερόμέν σοι τὴν λογικὴν...*”, Ἐπίκληση Ἁγίου Πνεύματος [Χρυσόστομου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 329, 12· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 111, 3.

Τύπος Α: Καστάνια, Ἁγιος Πέτρος, (Ι).

Τύπος Β: Γεράκι, Ἁγιος Δημήτριος, Α· Čuđer, Ἁγιος Νικήτας, ΑΝ· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Γ· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ΓΘ.

24. “*Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τούτον...*”, Εὐχή καθαγιασμοῦ τοῦ ἄρτου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 3· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 114, 9.

Τύπος Α: Ἀρκάδι, Ἁγία Παρασκευή, Ι· Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Ἁγία Τριάδα, Ι· Πρινές, Ἀρχάγγελος, Ι· Καμηλιανά, Ἀρχάγγελος, Β.

Τύπος Β: Καλόξυλος, Παναγία Δαμιώτισσα, Χ· Πυργί, Μεταμόρφωση, (Ι)· Βέροια, Ἁγιος Βλάσιος, Ι· Čuđer, Ἁγιος Νικήτας, Β· Πύργος, Ἁγιος Γεώργιος· Ἁγιοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Ι· Ἀθήνα, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά, (Β)· Ἀποδοῦλου, Ἁγιος Γεώργιος, Β· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Β· Βιάννος, Ἁγία Πελαγία, Ι· Κάντανος, Παναγία, Ι· Μέρωνας, Παναγία, Ι· Πρέσπα, Ἁγία Ἐλεοῦσα, Ι· Σελλί, Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Ι· Καψοδάσος, Ἁγιος Ἀθανάσιος, Ι.

25. “*Τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ...*”, Εὐχή καθαγιασμοῦ τοῦ οἴνου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 7· Τρεμπέλας, *Λειτουργία*, 115, 1.

Τύπος Α: Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἀντωνίου, Ι· Ἀρκάδι, Ἁγία Παρασκευή, Β· Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Ἁγία Τριάδα, Β· Πρινές, Ἀρχάγγελος, Β· Καμηλιανά, Ἀρχάγγελος, Ν·

Τύπος Β: Λαθροῖνο, Ἁγιος Γεώργιος (Ν ναός), (Β)· Čuđer, Ἁγιος Νικήτας, Ι· Κακοδίκι, Ἀρχάγγελος, Χ· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Ι· Βιάννος, Ἁγία Πελαγία, Β· Κάντανος, Παναγία, Β· Ἁγιος Ἀνδρέας, Ἁγία Παρασκευή, Ι· Μέρωνας, Παναγία, ἀψίδα, Β· Πρέσπα, Ἁγία Ἐλεοῦσα, Β· Σελλί, Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Β.

26α. “**Ἡμᾶς δὲ πάντα, τοὺς ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου...**”, Ἐπίκληση μετὰ τὸν καθαγιασμό [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 13· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 184, 1.

Τύπος Β: Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, ΙΕ.

26β. “**Ὡστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν...**”, Ἐπίκληση μετὰ τὸν καθαγιασμό [Χρυσσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 13· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 115, 18.

Τύπος Α: Belisirma, Bezir-Ana-kilisse, Αμφ.

Τύπος Β: Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Ν ναός), (Γ)· Γεράκι, Ἅγιος Δημήτριος, Γ· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Γ· Φιλῶτι, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (Β) καὶ Γ καὶ Ευ· Κεφάλι, Μεταμόρφωση, Γ· Ἀποδοῦλου, Ἅγιος Γεώργιος, (Γ)· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, Α· Μαλέας, Ἅγιος Γεώργιος, ΝΚ.

27. “**Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας, ἀχράντου...**”, Ἐκφώνηση μετὰ τὸν καθαγιασμό, βλ. Brightman, *Liturgies*, 330, 31 καὶ 331, 22· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 116, 5.

Τύπος Α: Νερομάνα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Γ· Κεφάλι, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Κ· Μονοδένδρι, Ἁγία Παρασκευή, Γ· Ramača, Ἅγιος Νικόλαος, (Ν).

Τύπος Β: Bijela, Riza Bogorodice, Κ· Καλόξυλος, Παναγία Δαμώτισσα, ΙΕ· Arilje, Ἅγιος Ἀχίλλειος, Γ· Prizren, Θεοτόκος Ljenciška, Γ· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Κ· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, Κ· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, Κ· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, Κ· Veles, Ἅγιος Νικόλαος, Γ· Κριτοά, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, (Πε)· Ἀξός, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Α· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, Κ· Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Bolnički, Κ· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, Κ· Ζυμβραγοῦ, Ἁγία Μαρίνα, Κ· Κάντανος, Παναγία, ΚΙ· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, Κ· Ἀλιβέρι, Παναγία, Κ· Μαλάθηρος, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Κ· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, Β· Πραστειά, Ἅγιος Γεώργιος, Κ· Σειρικάρι, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Κ· Velestovo, Κοίμηση Θεοτόκου, Γ· Παντέλοι, Σωτήρας, Κ.

28. “**Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου...**”, Ἐκφώνηση κατὰ τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων [Χρυσσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 336, 2· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 122, 2.

Τύπος Β: Čučer, Ἅγιος Νικήτας, Ια· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, Γ.

29. “**Μνήσθητι, Κύριε, τῆς πόλεως...**”, Δέηση κατὰ τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων [Χρυσσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 335, 26· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 124, 2.

Τύπος Β: Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Ν ναός), Α· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Δ· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, ΓΝ καὶ Ευσ (;)· Φιλῶτι, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Ν καὶ Α καὶ Ι.

30. “**Καὶ δὸς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι...**”, Ἐκφώνηση μετὰ τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων, βλ. Brightman, *Liturgies*, 337, 20· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 124, 10.

Τύπος Β: Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, Κλ.

31. “**Πάντων τῶν ἁγίων μνημονεύσαντες...**”, Ἁγία ἀναφορά, εὐχή τοῦ διακόνου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 338, 3· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 125, 6.

Τύπος Β: Veles, Ἅγιος Νικόλαος, ΓΘ.

32. “**Σοὶ παρακατατιθέμεθα τὴν ζωὴν ἡμῶν...**”, Προετοιμασία τῆς θείας κοινωνίας [Χρυσσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 338, 8· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 125, 17.

Τύπος Β: Čučer, Ἅγιος Νικήτας, Ν· Ἀξός, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, Ν· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, ΙΕ.

33. “Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς, δέσποτα, μετὰ παρησίας...”, Ἐκφώνηση πρὶν ἀπὸ τὴν εὐχή τῆς προσκυνήσεως, βλ. Brightman, *Liturgies*, 339, 20· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 127, 18.

Τύπος Β: Prizren, Θεοτόκος Ljeviška, Α· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, Χ.

34. “Εὐχαριστοῦμέν σοι, βασιλεῦ ἀόρατε...”, Εὐχή προσκυνήσεως [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 340, 13· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 128, 13.

Τύπος Β: Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, Γγ.

35. “Πρόσχες, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν...”, Εὐχή ὑψώσεως τοῦ ἄρτου, βλ. Brightman, *Liturgies*, 341, 7· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 129, 18.

Τύπος Α: Νερομάννα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Κ.

Τύπος Β: Βελανίδια, Ἅγιος Παντελεήμων, Γ· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, Τα· Σέρρες, Μονὴ Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, Ν· Manasija, Ἁγία Τριάδα, Κ.

36α. “Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν...”, Εὐχή μετὰ τὸ πάντα μεταλαβεῖν [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 342, 16· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 192, 5.

Τύπος Β: Manasija, Ἁγία Τριάδα, ΓΝ.

36β. “Εὐχαριστοῦμεν σοι, δέσποτα φιλόφρονε...”, Εὐχή μετὰ τὸ πάντα μεταλαβεῖν [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 342, 16· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 153, 10.

Τύπος Α: Μυστρᾶς, Περιβλεπτος, διακονικό, (ΙΕ).

Τύπος Β: Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Πε.

37α. “Ὁ θυσίαν αἰνέσεως...”, Εὐχή ὀπισθάμβωνος [Βασιλείου], βλ. Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 192, 26.

Τύπος Β: Κακοδίκι, Ἀρχάγγελος, Χ.

37β. “Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε...”, Εὐχή ὀπισθάμβωνος [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 397, 29· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 154, 8.

Τύπος Α: Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίας Ἄννας, Ελ· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἀντωνίου, Β· Νερομάννα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Α· Ramača, Ἅγιος Νικόλαος, (Γ)· Πρινές, Ἀρχάγγελος, (Γ).

Τύπος Β: Σπηλιά Πεντέλης, Γ· Manastir, Ἅγιος Νικόλαος, ΓΘ· Λαμπηνή, Ἅγιος Γεώργιος, Γ· Arilje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, Κ· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, Ια· Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, Σ· Ἅγιος Νικόλαος, Παναγία, Χ· Μάζα, Ἅγιος Νικόλαος, Χ· Μέλαμπες, Ἁγία Παρασκευή, Α· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, Πε· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάγγυροι, Α· Ἀργουλές, Ἁγία Παρασκευή, Ν· Βιάννος, Ἁγία Πελαγία, Α· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, ΓΝ· Κάντανος, Παναγία, Γ· Κακόπετρος, Ἀρχάγγελος, Α· Višni, Σωτήρας, Β· Ἅγιος Ἀνδρέας, Ἁγία Παρασκευή, Χ· Ματζούκα, Sarmasikli, Χ· Σκλαβοπούλα, Παναγία, Γ· Manasija, Ἁγία Τριάδα, ΣΡ· Σελλί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, Ν· Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, παρεκκλήσι Ἁγίου Ὀνουφρίου, Χ· Καψοδάσος, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Α· Καλοχωραφίτης, Ἅγιος Γεώργιος, Χ.

38α. “Ἦνυσται καὶ τετέλεσται...”, Εὐχή ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ [Βασιλείου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 344, 22· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 194, 2.

Τύπος Β: Manasija, Ἁγία Τριάδα, Σ.

38β. “Τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν...”, Εὐχή ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ [Χρυσοστόμου], βλ. Brightman, *Liturgies*, 344, 22· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 156, 2.

Τύπος Β: Arijje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, ΓΑκ· Βαλσαμόνερο, Τίμιος Σταυρός, (Ν).

39. “**Δέσποτα παντοκράτορ, ὁ πᾶσαν τὴν κτίσιν...**”, Λειτουργία τῶν Προσηγιασμένων, εὐχή ὀπισθάμβωνος, βλ. Brightman, *Liturgies*, 352, 12· Τρεμπέλας, *Λειτουργίαι*, 219, 10.

Τύπος Β: Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, Ε· Μαλέας, Ἅγιος Γεώργιος, (Κ).

40. “**Ἐν τοῖς Μύροις ἅγιε, ἱερουργὸς ἀνεδείχθης...**”, Τροπᾶριο τῆς 6^{ης} Δεκεμβρίου, ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου, βλ. Μηνᾶτον Δεκεμβρίου.

Τύπος Β: Καρδάκι, Ἀρχάγγελος, Ν.

2. Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑ ΠΟΥ ΚΡΑΤΟΥΝ*

Άβερκιος Ίεραπόλεως: Τύπος Β = Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (10)· Κυδενίστε, Σωτήρας, (0).

Άθανάσιος Άλεξανδρείας: Τύπος Α = Χρύσαφα, Παναγία Χρυσάφτισσα, ἀψίδα, (17β)· Βέροια, Μητρόπολη, (;)· Καστάνια, Άγιος Πέτρος, (16β)· Άκούμα, Σωτήρας, (0)· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Άγίας Άννας, (0)· Κάντανος, Άρχάγγελος, (13β)· Σπήλιος-Καλογέρου, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, (8)· Κίτιρος, Άγία Παρασκευή, (8)· Νερομάνα, Άγιοι Άπόστολοι, (37β)· Δρῆς, Άγιοι Άπόστολοι, (3)· Κεφάλι, Άγιος Άθανάσιος, (3)· Ramača, Άγιος Νικόλαος, (16β)· Άρκάδι, Άγία Παρασκευή, (0)· Μέρωνας, Παναγία, πρόθεση, (10)· Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Άγία Τριάδα, (2)· Μονοδένδρι, Άγία Παρασκευή, (12β)· Μπρίκι, Άγιος Νικόλαος, (0).

Τύπος Β = Κυρβινονο, Άγιος Γεώργιος, (3)· Prilep, Άγιος Νικόλαος, (3)· Manastir, Άγιος Νικόλαος, (17β)· Sorocani, Άγία Τριάδα, ἀψίδα, (8)· Κάτω Καστανιά, Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, (15)· Λαθρήνο, Άγιος Γεώργιος (Ν ναός), (29)· Arilje, Άγιος Άχίλλειος, (3)· Πρεβέντζα, Παναγία, (;)· Μέρωνας, Άγιος Νικόλαος, (0)· Γεράκι, Χρυσόστομος, (8)· Γεράκι, Άγιος Δημήτριος, (23β)· Πρωτάτο, Καθολικό, (=)· Prizren, Θεοτόκος Ljenciška, (33)· Studenica, Έκκλησία του Κράλη, (8)· Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, (5)· Βέροια, Άγιος Βλάσιος, (3)· Čučer, Άγιος Νικήτας, (8)· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (5)· Άγία Τριάδα Φαιστοῦ, Άγιος Γεώργιος, (11β)· Φιλῶτι, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, (29)· Χιλανδάρι, Καθολικό, ἀψίδα, (;)· Κεφάλι, Μεταμόρφωση, (ω)· Άνύδροι, Άγιος Γεώργιος, (2)· Μέλαμπες, Άγία Παρασκευή, (37β)· Πύργος, Άγιος Νικόλαος, (12α)· Κυδενίστε, Σωτήρας, (0)· Πλάτσα, Άγιος Νικόλαος, (11β)· Άξός, Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, (27)· Βολιόνες, Σωτήρας, (;)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (16β)· Άχρίδα, Άγιος Νικόλαος Bolnički, (4)· Karan, Εὐαγγελισμὸς, (;)· Ljuboten, Άγιος Νικόλαος, (;)· Lesnovo, Άρχάγγελος Μιχαήλ, (3)· Άχρίδα, Άγιοι Άνάργυροι, (37β)· Σαρραϊίνα, Άρχάγγελος, (11β)· Κάδρος, Παναγία, (4)· Κάντανος, Προφήτης Ἡλίας, (11β)· Θρόνος, Παναγία, (11α)· Prokuplje, “Λατινική” Έκκλησία, (0)· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, (26β)· Καστοριά, Άγιος Νικόλαος Κυριτέζη, (2)· Καστοριά, Άγιος Νικόλαος του Τζιώτζα, (;)· Βιάννος, Άγία Πελαγία, (37β)· Zaim, Θεοτόκος Zaimska, (15)· Rečani, Άγιος Γεώργιος, (19)· Sušica, Markon Manastir, (2)· Κάτω Καστανιά, Ταξιάρχης, (0)· Άχρίδα, Άγιος Κλήμης Μικρός, (17β)· Κριτσά, Άγιος Ίωάννης Βαπτιστής, (15)· Treska, Άγιος Άνδρέας, (17α)· Nova Pavlica, Εισόδια Θεοτόκου, (;)· Borje, Χριστὸς Ζωοδότης, (;)· Καϊόπετρος, Άρχάγγελος, (37β)· Άλιβέρι, Κοίμηση Θεοτόκου, (16β)· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, (17β)· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Άγίας Παρασκευῆς, (17β)· Μολάοι, Άγιος Γεώργιος, (4)· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (4)· Καστοριά, Άγιοι Τρεῖς, (15)· Σκλαβοπούλα, Παναγία, (0)· Manasija, Άγία Τριάδα, (23α)· Σελλί, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, (8)· Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας, παρεκκλήσι Άγίου Ὀνουφρίου, (17β)· Kalenić, Εισόδια Θεοτόκου, (8)· Καψοδάσος, Άγιος Άθανάσιος, (37β)· Λάρδος, Παναγία ἡ Καθολική, (16β)· Lešani, Άγιοι Πάντες, (16β).

*Ο ἀριθμὸς σὲ παρένθεση πὸν ἔπεται τῆς ἀναφορῆς τοῦ μνημείου, ἀνταποκρίνεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ εἰλητοῦ πὸν καταγράφεται στὸν *Συνδυασμένο Κατάλογο τῶν ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητὰ καὶ τῶν ἱεραρχῶν πὸν τὰ κρατοῦν*.

Ἀμβρόσιος Μιλάνου: Τύπος B = Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (6;).

Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου: Τύπος A = Belisirma, Bezir-Ana-kilisse, (26β).

Τύπος B = Χιλανδάρι, Καθολικό, ἀψίδα, (;) Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (11β).

Ἀνδρέας Κρήτης: Τύπος A = Ἀμάρι, Ἁγία Ἄννα, (3).

Τύπος B = Čučer, Ἁγιος Νικήτας, (23β).

Ἀρσένιος Ι Σερβίας: Τύπος B = Ρεέ, Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι, (0) Soročani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, (8) Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου, (-).

Ἀχίλλειος Λαρίσης: Τύπος A = Καστοριά, Ἁγιος Ἀθανάσιος Μουζάκη, (ω).

Τύπος B = Kurbinovo, Ἁγιος Γεώργιος, (4) Arijje, Ἁγιος Ἀχίλλειος, (;) Karan, Εὐαγγελισμός, (;) Ἀχρίδα, Ἁγιοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, (22β).

Βασίλειος: Τύπος A = Πελέντρι, Τίμος Σταυρός, (;) Ἑλληνικά, Ἁγιος Παντελεήμων, (ω) Μυριοκέφαλα, Παναγία, (5) Καστοριά, Ἁγιοὶ Ἀνάγυροι, (15) Belisirma, Bezir-Ana-kilisse, (-) Σαγκρί, Ἁγιος Νικόλαος, (2) Χρύσαφα, Παναγία Χρυσοφίτισσα, ἀψίδα, (15) Λαθρήνο, Ἁγιος Γεώργιος (B ναός), (5) Ποταμιά, Ἁγιος Ἀνδρέας, (0) Πέρα Χαλκί, Ἁγιος Παντελεήμων, (8) Βέροια, Μητρόπολη, (;) Καστάνια, Ἁγιος Πέτρος, (15) Πλεμειανά, Μεταμόρφωση, (15) Πρασές, Παναγία, (15) Ἀκούμια, Σωτήρας, (0) Ἀπείρανθος, Ἁγιος Ἰωάννης, (;) Κάντανος, Ἀρχάγγελος, (15) Κάντανος, Ἁγιος Ἰωάννης, (15) Rila, Πύργος Χρέλη, παρεκκλήσι Μεταμορφώσεως, (;) Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἀντωνίου, (37β) Σπήλιος-Καλογέρον, Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (15) Σπήλι, Ἁγιοὶ Θεόδωροι καὶ Χαράλαμπος, (0) Rečica, Ἁγιος Γεώργιος, (+) Μυστράς, Περιβλεπτός, διακονικό, (;) Κίτιρος, Ἁγία Παρασκευή, (15) Νερομάνα, Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι, (15) Δρῦς, Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι, (22α) Καστοριά, Ἁγιος Ἀθανάσιος, (0) Κεφάλι, Ἁγιος Ἀθανάσιος, (15) Ramača, Ἁγιος Νικόλαος, (15) Κουσί-Μηπτά, Ἁγιος Ἰωάννης, (0) Ἀρκάδι, Ἁγία Παρασκευή, (25) Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Ἁγία Τριάδα, (25) Βιάννος, Ἁγιος Γεώργιος, (;) Ἀρτός, Ἁγιος Γεώργιος, (15) Ἀμάρι, Ἁγιος Ἰωάννης, (15) Πρινές, Ἀρχάγγελος, (25) Μονοδένδρι, Ἁγία Παρασκευή, (=20) Καμηλιανά, Ἀρχάγγελος, (24) Σύμη, Ἁγιος Γεώργιος, (;) Γεράκι, Προφήτης Ἡλίας, (;) Ἁγιος Παντελεήμων, Ἀρχάγγελος, (;).

Τύπος B = Σαμάρι, Παναγία Σαμαρίνα, (ω) Kurbinovo, Ἁγιος Γεώργιος, (15) Κουρνᾶς, Ἁγιος Γεώργιος, ἀψίδα, (15) Κερατέα, Ἁγία Κυριακή, (0) Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης, (0) Λεύκαρα, Ἀρχάγγελος, (15) Prilep, Ἁγιος Νικόλαος, (15) Bijela, Riza Bogorodice, (3) Σπηλιά Πεντέλης, (+) Studenica, Θεοτόκος Εὐεργέτις, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου, (+) Ἀπείρανθος, Ἁγιος Γεώργιος, (0) Manastir, Ἁγιος Νικόλαος, (15) Soročani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, (8) Soročani, Ἁγία Τριάδα, παρεκκλήσι Ἁγίου Συμεών Nemanja, (;) Βελανίδια, Ἁγιος Παντελεήμων, (0) Γεράκι, Ἁγιος Σώζων, (0) Κεραμί, Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (5) Λαμπηνή, Ἁγιος Γεώργιος, (15) Καρδάκι, Ἀρχάγγελος, (15) Παλιομονάστηρο Ἁγίων Σαράντα, (15) Μαρκόπουλο, Ταξιάρχης, (+) Τραπεζούντα, Ἁγιος Σάββας, κάτω Δ παρεκκλήσι, (0) Τραπεζούντα, Ἁγιος Σάββας ἄνω Δ παρεκκλήσι, (15) Ἀλεποχώρι, Ἁγιος Νικόλαος, (15) Κάτω Καστανιά, Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, (15) Κροκεές, Ἁγιος Δημήτριος, (15) Φιλῶτι, Ἁγιος Γεώργιος, (0) Λαθρήνο, Ἁγιος Γεώργιος (N ναός), (25β) Πυργί, Μεταμόρφωση, (15) Λειβαδάς, Ἁγιος Δημήτριος, (=) Arijje, Ἁγιος Ἀχίλλειος, (15) Ἀχρίδα, Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος Kapeo, (15) Πρεβέντζα, Παναγία, (15) Μπιζαριανῶ, Ἁγιος Παντελεήμων, (15) Μέρωνας, Ἁγιος Νικόλαος, (15) Κασάνοι, Χριστὸς Ἀφέντης,

(15)· Σπαστήρας, Ἅγιος Θεόδωρος, (0)· Βελανίδια, Χρυσόστομος, (13β)· Γεράκι, Χρυσόστομος, (13β)· Καφιόνα, Ἅγιος Ἰωάννης, (15)· Prizren, Θεοτόκος Ljeviška, (-)· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, (15)· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, (15)· Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος, (15)· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (24)· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (=)· Veles, Ἅγιος Νικόλαος, (15)· Ρουσοσίτι, Παναγία, (;)· Ἀργυρούπολη, Ἅγιος Νικόλαος, (15)· Ἁγία Τριάδα Φαιστοῦ, Ἅγιος Γεώργιος, (0)· Μεσκλά, Μεταμόρφωση, (15)· Ἅγιος Μάμας, Παναγία, (;)· Πύργος, Ἅγιος Γεώργιος - Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, (0)· Ἀρχάνες, Ἀσώματοι, (15)· Φιλῶτι, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (26β)· Ἀλίκαιμος, Κοίμησι Θεοτόκου, (18)· Δρύμιμος, Παναγία, (+)· Μουρνέ, Ἅγιος Γεώργιος, (15)· Χιλανδάρη, Καθολικό, ἀψίδα, (15)· Κριτσά, Ἅγιος Γεώργιος, (15)· Κεφάλι, Μεταμόρφωση, (ω)· Ἀνύδροι, Ἅγιος Γεώργιος, (15)· Μάξα, Ἅγιος Νικόλαος, (11β)· Κακοδίκι, Παναγία, (15)· Μέλαμπες, Ἁγία Παρασκευή, (+)· Πύργος, Ἅγιος Νικόλαος, (11α)· Ἀθήνα, Ὁμορφη Ἐκκλησιά, (24)· Donja Kamenica, Θεοτόκος, (-)· Κυδεβίστε, Σωτήρας, (0)· Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος, (15)· Ἐπισκοπή, Ἁγία Παρασκευή, (0)· Ἁγιά, Ἅγιος Φώτης, (15)· Ἀξός, Ἅγιος Ἰωάννης Προδρόμος, (2)· Βολιόνες, Σωτήρας, (;)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (=15)· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου, (15)· Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Bolnički, (15)· Karan, Εὐαγγελισμὸς, (;)· Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (=15)· Ἀχρίδα, Ἁγία Σοφία, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου, (0)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, (5)· Τήλος, Ἁγία Ἄννα, (15)· Πλατάνια, Παναγία, (15)· Ἀποδοῦλου, Ἅγιος Γεώργιος, (24)· Σαρακήνα, Ἀρχάγγελος, (15)· Κάδρος, Παναγία, (15)· Κάντανος, Προφήτης Ἥλιος, (15)· Θρόνος, Παναγία, (5)· Karlukono, Ἁγία Μαρίνα, (;)· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, (15)· Mateič, Θεοτόκος, πρόθεση, (-)· Prokurje, Ἑκκλησία, (;)· Πρέσπα, Ἅγιος Πέτρος, (0)· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, (=24)· Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη, (=)· Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζωτζά, (=)· Μαριόρεμα, Ἀι-Στράπηγος, (15)· Βιάννος, Ἁγία Πελαγία, (25)· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, (=)· Ἀχρίδα, Θεοτόκος Bolnička, (+)· Rečani, Ἅγιος Γεώργιος, (11α)· Σέρρες, Μονὴ Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, (15)· Μυστρᾶς, Περίβλεπτος, ἀψίδα, (;)· Διρός, Ἁγία Παρασκευή, (0)· Τριγωνίστε, Θεοτόκος, (=)· Prilep, Ἅγιος Ἀθανάσιος, (15)· Πάφος, Ἁγία Σολομωνή, (0)· Κάτω Καστανιά, Ταξιάρχης, (15)· Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἀνδρέας, (3)· Κοτράφι, Σωτήρας, (12α)· Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης Μικρός, (15)· Κάντανος, Παναγία, (25)· Κριτσά, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής, (=)· Πρέσπα, Ἅγιος Δημήτριος, (0)· Ravanica, Ἀνάληψη, (11α)· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, (15)· Bohe, Χριστὸς Ζωοδότης, (;)· Καστρί, Ἅγιος Στέφανος, (15)· Ἀλιβέρι, Κοίμησι Θεοτόκου, (+)· Μαλάθηρος, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (15)· Κισσός, Μεταμόρφωση, (15)· Prilep, Παναγία, (;)· Višni, Σωτήρας, (37β)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, (15)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, (15)· Βασσαράς, Ἅγιος Δημήτριος, (;)· Ἀγριακόνα, Ταξιάρχης, (15)· Βελανίδια, Ἅγιος Κωνσταντῖνος, (0)· Μολάοι, Ἅγιος Γεώργιος, (5)· Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα, (3)· Μονὴ Λαύρας, Παλαιομονάστηρο, (-)· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (-) καὶ (7)· Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς, (20)· Μέρωνας, Παναγία, ἀψίδα, (25)· Σκλαβοπούλα, Παναγία, (15)· Δραπέτι, Ἅγιος Νικόλαος, (15)· Κριτσά, Ἅγιον Πνεῦμα, (15)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (15)· Πρέσπα, Ἁγία Ἐλεοῦσα, (=25)· Σελλί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (25)· Τραπεζοῦντα, Ἅγιος Σάββας, παρεκκλήσι Ἁγίου Ὀνουφρίου, (0)· Καλενιέ, Εἰσόδια Θεοτόκου, (27)· Καψοδάσος, Ἅγιος Ἀθανάσιος, (15)· Σειρικάρη, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (2)· Λάρδος, Παναγία ἢ Καθολική, (15)· Velestovo, Κοίμησι Θεοτόκου, (;)· Παντέλοι, Σωτήρας, (0)· Λατσιά, Παναγία, (15)· Lešani, Ἅγιοι Πάντες, (;).

Βλάσιος Σεβαστείας: Τύπος Β = Μπιζαριανώ, Άγιος Παντελεήμων, (0)· Κυπριωτιάνικα, Άγία Βαρβάρα, (0)· Άλιβέρι, Παναγία, (3)· Άξός, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, (;).

Γρηγόριος Άκραγαντίνων: Τύπος Β = Arilje, Άγιος Άχίλλειος, (38β)· Mateič, Θεοτόκος, άψίδα, (19).

Γρηγόριος Διάλογος: Τύπος Β = Μέρωνας, Παναγία, άψίδα, (15).

Γρηγόριος Θαυματουργός: Τύπος Α = Βέροια, Μητρόπολη, (;).

Τύπος Β = Kurbinovo, Άγιος Γεώργιος, (12β)· Manastir, Άγιος Νικόλαος, (37β)· Sorocani, Άγία Τριάδα, παρεκκλήσι Άγίου Συμεών Nemanja, (;)· Arilje, Άγιος Άχίλλειος, (16β)· Άχρίδα, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Kapeo, (2)· Studenica, Έκκλησία του Κράλη, (0)· Čuđer, Άγιος Νικήτας, (0)· Gračanica, Εύαγγελισμός Θεοτόκου, (8)· Veles, Άγιος Νικόλαος, (31)· Χιλανδάρι, Καθολικό, άψίδα, (;)· Donja Kamenica, Θεοτόκος, (-)· Karan, Εύαγγελισμός, (;)· Άχρίδα, Άγιοι Άνάργυροι, (-)· Mateič, Θεοτόκος, άψίδα, (19)· Άχρίδα, Άγιος Κλήμης Μικρός, (;)· Nona Pavlica, Εισόδια Θεοτόκου, (;)· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (23β).

Γρηγόριος Θεολόγος: Τύπος Α = Έλληνικά, Άγιος Παντελεήμων, (ω)· Μυριοκέφαλα, Παναγία, (3)· Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι, (11β)· Belisirma, Bezir-Ana-kilisse, (0)· Χρύσαφα, Παναγία Χρυσ αφίτιστα, άψίδα, (;)· Ποταμιά, Άγιος Άνδρέας, (0)· Πέρα Χαλκί, Άγιος Παντελεήμων, (3)· Πέρα Χαλκί, Άγιος Γεώργιος, (0)· Βέροια, Μητρόπολη, (;)· Καστάνια, Άγιος Πέτρος, (0)· Πλεμενιανά, Μεταμόρφωση, (8)· Πρασσές, Παναγία, (11β)· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Άγίας Άννας, (13)· Κάντανος, Άρχάγγελος, (11β)· Νερομάνα, Άγιοι Άπόστολοι, (27)· Καστοριά, Άγιος Άθανάσιος Μουζάκη, (0)· Κεφάλι, Άγιος Άθανάσιος, (5)· Ramača, Άγιος Νικόλαος, (37β)· Μέρωνας, Παναγία, πρόθεση, (;)· Πρινές, Άρχάγγελος, (37β)· Μονοδένδρι, Άγία Παρασκευή, (27)· Καμηλιανά, Άρχάγγελος, (0)· Μπρίκι, Άγιος Νικόλαος, (0)· Γεράκι, Προφήτης Ήλιος, (;).

Τύπος Β = Σαμάρι, Παναγία Σαμαρίνα, (ω)· Kurbinovo, Άγιος Γεώργιος, (13β)· Κουρνάς, Άγιος Γεώργιος, άψίδα, (11β)· Κερατέα, Άγία Κυριακή, (11α)· Λεύκαρα, Άρχάγγελος, (10)· Bijela, Riza Bogorodice, (15)· Σπηλιά Πεντέλης, (37β)· Άπειρανθος, Άγιος Γεώργιος, (8)· Manastir, Άγιος Νικόλαος, (3)· Sorocani, Άγία Τριάδα, άψίδα, (8)· Μισοχώρι, Άγιοι Θεόδωροι, (0)· Καφιόνα, Άγιοι Θεόδωροι, (3)· Γεράκι, Άγιος Σώζων, (0)· Λαμπινή, Άγιος Γεώργιος, (37β)· Καρδάκι, Άρχάγγελος, (4)· Κάτω Καστανιά, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, (15)· Κροκεές, Άγιος Δημήτριος, (5)· Λαθρήνο, Άγιος Γεώργιος (N ναός), (26β)· Πυργί, Μεταμόρφωση, (13β)· Arilje, Άγιος Άχίλλειος, (27)· Άχρίδα, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Kapeo, (3)· Πρεβέντζα, Παναγία, (;)· Μέρωνας, Άγιος Νικόλαος, (0)· Σπαστήρας, Άγιος Θεόδωρος, (2)· Γεράκι, Χρυσόστομος, (15)· Prizren, Θεοτόκος Ljeviška, (27)· Studenica, Έκκλησία του Κράλη, (26β)· Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος των Όρφανών, (16α)· Čuđer, Άγιος Νικήτας, (3)· Gračanica, Εύαγγελισμός Θεοτόκου, (11β)· Veles, Άγιος Νικόλαος, (27)· Άργυρούπολη, Άγιος Νικόλαος, (0)· Άγιος Νικόλαος, Παναγία, (2)· Μεσλά, Μεταμόρφωση, (13β)· Άγιος Μάμας, Παναγία, (;)· Φιλώτι, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (26β)· Άλλικαμπος, Κοίμηση Θεοτόκου, (0)· Δρύμισκος, Παναγία, (0)· Μουρνέ, Άγιος Γεώργιος, (;)· Χιλανδάρι, Καθολικό, άψίδα, (;)· Κριτσά, Άγιος Γεώργιος, (27)· Κεφάλι, Μεταμόρφωση, (ω)· Ανύδροι, Άγιος Γεώργιος, (13β)· Μέλαμπες, Άγία Παρασκευή, (0)· Κιζενίστε, Σωτήρας, (0)· Πλάτσα, Άγιος Νικόλαος, (8)· Σαγκρί, Παναγία Άρκουλιώτισσα,

(0)· Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα, (8)· Άχρίδα, Άγιος Νικόλαος Bolnički (3)· Lesnovo, Άρχάγγελος Μιχαήλ, (10)· Άχρίδα, Άγιοι Άνάργυροι, (13β)· Πλατάνια, Παναγία, (12β)· Άποδούλου, Άγιος Γεώργιος, (26β)· Σαρακίνα, Άρχάγγελος, (13β)· Κάδρος, Παναγία, (13β)· Θρόνος, Παναγία, (4)· Mateič, Θεοτόκος, άψίδα, (3)· Πρέσπα, Άγιος Πέτρος, (0)· Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως, (23β)· Καστοριά, Άγιος Νικόλαος Κυρίτζη, (3)· Καστοριά, Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα, (;)· Βιάννος, Άγία Πελαγία, (2)· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, (4)· Άχρίδα, Θεοτόκος Bolnička, (10)· Rečani, Άγιος Γεώργιος, (15)· Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, (13)· Διρός, Άγία Παρασκευή, (ω)· Κάτω Καστανιά, Ταξιάρχης, (0)· Μυστράς, Εύαγγελίστρια, (11α)· Κοτράφι, Σωτήρας, (0)· Κάντανος, Παναγία, (37β)· Κριτσά, Άγιος Ιωάννης Βαπτιστής, (0)· Πρέσπα, Άγιος Δημήτριος, (0)· Treska, Άγιος Άνδρέας, (3)· Nova Pavlica, Εισόδια Θεοτόκου, (;)· Borje, Χριστός Ζωοδότης, (;)· Άλιβέρι, Κοίμηση Θεοτόκου, (13β)· Μαλάθηρος, Άρχάγγελος Μιχαήλ, (18)· Κισσός, Μεταμόρφωση, (2)· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη, (13β)· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη, παρεκκλήσι Άγίας Παρασκευής, (3)· Μολάοι, Άγιος Γεώργιος, (5)· Μονή Λαύρας, Παλαιομονάστηρο, (-)· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (8)· Καστοριά, Άγιοι Τρεις, (11β)· Σκλαβοπούλα, Παναγία, (38β)· Manasija, Άγία Τριάδα, (3)· Kaleníc, Εισόδια Θεοτόκου, (28)· Λάρδος, Παναγία ή Καθολική, (12β)· Velestovo, Κοίμηση Θεοτόκου, (27)· Lešani, Άγιοι Πάντες, (;).

Γρηγόριος Νύσσης: *Τύπος Α* = Βέροια, Μητρόπολη, (;)· Καστοριά, Άγιος Άθανάσιος Μουζάκη, (0)· Γεράκι, Προφήτης Ήλίας, (;).

Τύπος Β = Kurbinovo, Άγιος Γεώργιος, (11β)· Soročani, Άγία Τριάδα, άψίδα, (8)· Μαρκάπουλο, Ταξιάρχης, (0)· Arilje, Άγιος Άχιλλεύς, (36β)· Studenica, Έκκλησία του Κράλη, (;)· Čučer, Άγιος Νικήτας, (29)· Gračanica, Εύαγγελισμός Θεοτόκου, (12β)· Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα, (19)· Prokuplje, “Λατινική” Έκκλησία, (0)· Mateič, Θεοτόκος, άψίδα, (23α)· Πρέσπα, Άγιος Πέτρος, (;)· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, (37β)· Διρός, Άγία Παρασκευή, (ω)· Πάφος, Άγία Σολομωνή, (10)· Manasija, Άγία Τριάδα, (36α)· Πραστειά, Άγιος Γεώργιος, (2).

Διονύσιος Άρεοπαγίτης: *Τύπος Α* = Έλληνικά, Άγιος Παντελεήμων, (ω).

Τύπος Β = Soročani, Άγία Τριάδα, άψίδα, (8)· Studenica, Έκκλησία του Κράλη, (29)· Gračanica, Εύαγγελισμός Θεοτόκου, (15)· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, (8)· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Άγίου Νικολάου, (0).

Λωρόθεος Τύρου: *Τύπος Β* = Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Άγίου Νικολάου, (+).

Έλευθέριος Άλλυριου: *Τύπος Α* = Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Άγίας Άννας, (37β)· Νερομάνα, Άγιοι Άπόστολοι, (0).

Τύπος Β = Kučevište, Σωτήρας, (0)· Άξός, Άγιος Ιωάννης Προδρόμος, (;).

Έπιφάνιος Κύπρου: *Τύπος Α* = Πελέντρι, Τίμος Σταυρός, (;).

Τύπος Β = Λεύκαρα, Άρχάγγελος, (4)· Čučer, Άγιος Νικήτας, (;)· Kapan, Εύαγγελισμός, (;)· Mateič, Θεοτόκος, άψίδα, (5)· Μυστράς, Εύαγγελίστρια, (3)· Πάφος, Άγία Σολομωνή, (0).

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: *Τύπος Β* = Čučer, Άγιος Νικήτας, (29).

Εὐτύχιος ΚΠόλεως: *Τύπος Β* = Φιλῶτι, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (26β).

Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος: *Τύπος Β* = Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, (37β)· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (28)· Χιλανδάρι, Καθολικό, πρόθεση, (=)· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, (11β)· Mateič, Θεοτόκος, πρόθεση, (0)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (4).

Ἰγνάτιος Θεοφόρος: *Τύπος Β* = Soročani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, (8)· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, (·)· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (19)· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (7)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (34).

Ἰούδας Συγγενὴς τοῦ Κυρίου: *Τύπος Β* = Mateič, Θεοτόκος, πρόθεση, (0).

Ἰωάννης Ἐλεήμων: *Τύπος Α* = Μυστρᾶς, Περιβλεπτος, διακονικό, (36β)· Νερομάννα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (0)· Καστοριά, Ἅγιος Ἀθανάσιος Μουζάκη, (0).

Τύπος Β = Κουρνᾶς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, (8)· Λεύκαρα, Ἀρχάγγελος, (3)· Soročani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, (8)· Κεραμί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (2)· Καλόξυλος, Παναγία Δαμιώτισσα, (27)· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, (26α)· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (7)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (32)· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, (8)· Prokuplje, Ἑκκλησία, (ω)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (8)· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, (0).

Ἰωάννης Χρυσόστομος: *Τύπος Α* = Πελέντρι, Τίμιος Σταυρός, (·)· Ἑλληνικά, Ἅγιος Παντελεήμων, (ω)· Μυριοκέφαλα, Παναγία, (2)· Καστοριά, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, (2)· Belisirma, Bezir-Ana-kilisse, (-)· Σαγκρί, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Χρυσάφα, Παναγία Χρυσάφτισσα, ἀψίδα, (13)· Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Β ναός), (2)· Ποταμά, Ἅγιος Ἀνδρέας, (2)· Πέρα Χαλκί, Ἅγιος Παντελεήμων, (2)· Βέροια, Μητρόπολη, (·)· Καστάνια, Ἅγιος Πέτρος, (23β)· Πλεμενιανά, Μεταμόρφωση, (2)· Πρασές, Παναγία, (0)· Ἀκουμία, Σωτήρας, (2)· Κάντανος, Ἀρχάγγελος, (2)· Κάντανος, Ἅγιος Ἰωάννης, (2)· Rila, Πύργος Χρέλη, παρεκκλήσι Μεταμορφώσεως, (·)· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἀντωνίου, (25)· Σπήλιος-Καλογέρου, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (2)· Σπήλι, Ἅγιοι Θεόδωροι καὶ Χαράλαμπος, (0)· Rečica, Ἅγιος Γεώργιος, (+)· Κίτιρος, Ἁγία Παρασκευή, (2)· Νερομάννα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (2)· Δρῦς, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (15)· Κεφάλι, Ἅγιος Ἀθανάσιος, (2)· Ραπαά, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Κουσί-Μητᾶτα, Ἅγιος Ἰωάννης, (15)· Ἀρκάδι, Ἁγία Παρασκευή, (24)· Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Ἁγία Τριάδα, (24)· Πρινές, Ἀρχάγγελος, (24)· Μονοδένδρι, Ἁγία Παρασκευή, (=21)· Μέσα Λακώνα, Ἀρχάγγελος, (0)· Σύμη, Ἅγιος Γεώργιος, (·)· Μπρίκι, Ἅγιος Νικόλαος, (0)· Γεράκι, Προφήτης Ἡλίας, (·)· Ἅγιος Παντελεήμων, Ἀρχάγγελος, (·).

Τύπος Β = Σαμάρι, Παναγία Σαμαρίνα, (-)· Kurbinovo, Ἅγιος Γεώργιος, (2)· Κουρνᾶς, Ἅγιος Γεώργιος, ἀψίδα, (2)· Κερατέα, Ἁγία Κυριακή, (0)· Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης, (2)· Λεύκαρα, Ἀρχάγγελος, (2)· Prilep, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Σπηλιά Πεντέλης, (2)· Studenica, Θεοτόκος Εὐεργέτης, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου, (+)· Ἀπειρανθος, Ἅγιος Γεώργιος, (5)· Manastir, Ἅγιος Νικόλαος, (8)· Soročani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, (8)· Soročani, Ἁγία Τριάδα, παρεκκλήσι Ἁγίου Συμεὼν Nemanja, (·)· Μισοχώρι, Ἅγιοι Θεόδωροι, (0)· Βελανίδια, Ἅγιος Παντελεήμων, (35)· Καφιόνα, Ἅγιοι Θεόδωροι, (4)· Γεράκι, Ἅγιος Σάββας, (0)· Καστάνια, Ἅγιος Προκόπιος, (0)· Κεραμί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (4)· Λαμπτηνή, Ἅγιος Γεώργιος, (2)· Καρδάκι, Ἀρχάγγελος, (7)· Ντουριάνικα, Ἅγιος Γεώργιος, (13)· Μαρκόπουλο, Ταξιάρχης, (4)· Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, ἄνω Δ παρεκκλήσι, (2)· Ἀλεποχώρι, Ἅγιος Νικόλαος, (0)· Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, (15)

Κροκεές, Ἅγιος Δημήτριος, (3)· Φιλώτι, Ἅγιος Γεώργιος, (0)· Λαθρήνο, Ἅγιος Γεώργιος (Ν ναός), (18)· Πυργί, Μεταμόρφωση, (24)· Λειβαδάς, Ἅγιος Δημήτριος, (ω)· Arilje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, (2)· Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Καπεο, (8)· Κωνσταντινούπολη, Kalenderhane-Djami, (0)· Μέρωνας, Ἅγιος Νικόλαος, (16α)· Κασάνοι, Χριστὸς Ἀφέντης, (2)· Σπαστήρας, Ἅγιος Θεόδωρος, (0)· Κυπριωτιάνικα, Ἅγία Βαρβάρα, (2)· Βελανίδα, Χρυσόστομος, (15)· Γεράκι, Χρυσόστομος, (2)· Γεράκι, Ἅγιος Δημήτριος, (26β)· Καφιόνα, Ἅγιος Ἰωάννης, (0)· Prizren, Θεοτόκος Ljenciška, (-)· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, (2)· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, (2)· Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος, (24)· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (25)· Gračanica, Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου, (=)· Ρουσοσπίτι, Παναγία, (;)· Ἀργυρούπολη, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Ἅγιος Νικόλαος, Παναγία, (13)· Ἅγία Τριάδα Φαιστοῦ, Ἅγιος Γεώργιος, (0)· Μεσκλά, Μεταμόρφωση, (11β)· Ἅγιος Μάμας, Παναγία, (;)· Πύργος, Ἅγιοι Γεώργιος καὶ Κωνσταντῖνος, (24)· Ἀρχάνες, Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος, (2)· Φιλώτι, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (29)· Ἀλίκαμπος, Κοίμηση Θεοτόκου, (0)· Κεφάλι, Μεταμόρφωση, (26β)· Δρύμισκος, Παναγία, (+)· Μουρνέ, Ἅγιος Γεώργιος, (0)· Χιλανδάρη, Καθολικό, ἀψίδα, (;)· Κριτσά, Ἅγιος Γεώργιος, (2)· Κεφάλι, Μεταμόρφωση, (ω)· Ἀνύδροι, Ἅγιος Γεώργιος, (11β)· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, (15)· Μάζα, Ἅγιος Νικόλαος, (15)· Κακοδίκι, Παναγία, (2)· Μέλαμπες, Ἅγία Παρασκευή, (+)· Πύργος, Ἅγιος Νικόλαος, (15)· Ἀθήνα, Ὁμορφη Ἐκκλησιά, (0)· Donja Kamenica, Θεοτόκος, (-)· Κυδενίστε, Σωτήρας, (0)· Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Ἐπισκοπή, Ἅγία Παρασκευή, (2)· Ἀξός, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, (=)· Βολιόνες, Σωτήρας, (;)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (=2)· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου, (11β)· Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Bolnički, (2)· Karan, Εὐαγγελισμὸς, (;)· Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, (2)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, (15)· Τήλος, Ἅγία Ἄννα, (2)· Ἀργουλές, Ἅγία Παρασκευή, (0)· Πλατάνια, Παναγία, (0)· Ἀποδοῦλου, Ἅγιος Γεώργιος, (15)· Σαρακίνα, Ἀρχάγγελος, (2)· Κάδρος, Παναγία, (2)· Κάντανος, Προφήτης Ἡλίας, (0)· Θρόνος, Παναγία, (2)· Karlukono, Ἅγία Μαρίνα, (;)· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, (2)· Mateič, Θεοτόκος πρόθεση, (-)· Ptokurije, “Λατινική” Ἐκκλησία, (;)· Πρέσπα, Ἅγιος Πέτρος, (;)· Καστοριά, Ταξίαρχης Μητροπόλεως, (=25)· Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη, (=)· Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζάτζα, (-)· Μαριόρεμα, Ἀι-Στράπηγος, (2)· Βιάννος, Ἅγία Πελαγία, (24)· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, (=)· Ἀχρίδα, Θεοτόκος Bolnička, (+)· Rečani, Ἅγιος Γεώργιος, (2)· Σέρρες, Μονὴ Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, (2)· Μυστράς, Περίβλεπτος, (2)· Διρός, Ἅγία Παρασκευή, (0)· Τριγωνίστε, Θεοτόκος, (;)· Prilep, Ἅγιος Ἀθανάσιος, (2)· Πάφος, Ἅγία Σολομωνή, (+)· Κάτω Καστανιά, Ταξίαρχης, (0)· Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἀνδρέας, (2)· Θεολόγος, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Κοτράφι, Σωτήρας, (2)· Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης Μικρός, (16β)· Κάντανος, Παναγία, (24)· Κριτσά, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής, (=)· Πρέσπα, Ἅγιος Δημήτριος, (0)· Ravanica, Ἀνάληψη, (;)· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, (8)· Nona Ravlica, Εἰσόδια Θεοτόκου, (;)· Borje, Χριστὸς Ζωοδότης, (2)· Καστρί, Ἅγιος Στέφανος, (0)· Ἀλιβέρι, Κοίμηση Θεοτόκου, (+)· Μαλάθηρος, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, (2)· Κισσός, Μεταμόρφωση, (-)· Prilep, Παναγία, (;)· Višni, Σωτήρας, (2)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, (16β)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, (16β)· Βασσαράς, Ἅγιος Δημήτριος, (;)· Ἀγριακόνα, Ταξίαρχης, (13)· Ἅγιος Ἀνδρέας, Ἅγία Παρασκευή, (25)· Βελανίδα, Ἅγιος Κωνσταντῖνος, (0)· Μολάσι, Ἅγιος Γεώργιος, (4)· Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα, (2)· Μονὴ Λαύρας, Παλαιομοναστήρο (-)· Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, (3)· Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς, (21)· Μέρωνας, Παναγία, ἀψίδα, (24)· Σκλαβοπούλα, Παναγία, (0)· Δραπέτι, Ἅγιος Νικόλαος, (2)· Κριτσά, Ἅγιον Πνεῦμα,

(2)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (2)· Πρέσπα, Ἁγία Ἐλεοῦσα, (=24)· Σελλί, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, (24)· Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, παρεκκλήσι Ἁγίου Ὀνουφρίου, (0)· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, (15)· Καψοδάσος, Ἅγιος Ἀθανάσιος, (24)· Σειρικάρι, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (2)· Λάρδος, Παναγία ἢ Καθολική, (13β)· Velestovo, Κοίμηση Θεοτόκου, (;)· Καλοχωραφίτης, Ἅγιος Γεώργιος, (=)· Βαλσαμόνερο, Τίμιος Σταυρός, (Ω)· Λατσιάδα, Παναγία, (15)· Lešani, Ἅγιοι Πάντες, (;).

Κωνσταντίνος Καβάσιλας Ἀχρίδος: Τύπος Β = Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Kapeo, (;)· Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, (;)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι, (-)· Ἀχρίδα, Ἁγία Σοφία, παρεκκλήσι Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου, (0).

Κάρπος Βεροίας: Τύπος Β = Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος, (2).

Κλήμης Ἀχρίδος: Τύπος Α = Καστοριά, Ἅγιος Ἀθανάσιος Μουζάκη, (ω).

Τύπος Β = Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, (30).

Κυπριανός Ἀντιοχείας: Τύπος Β = Kučenište, Σωτήρας, (0).

Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: Τύπος Α = Πελέντρι, Τίμιος Σταυρός, (3)· Βέροια, Μητρόπολη, (;)· Σπήλι, Ἅγιοι Θεόδωρος καὶ Χαρόλαμπος, (0)· Νερομάνα, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (35)· Καστοριά, Ἅγιος Ἀθανάσιος Μουζάκη, (;)· Κεφάλι, Ἅγιος Ἀθανάσιος, (27)· Κουσί-Μητάτα, Ἅγιος Ἰωάννης, (13).

Τύπος Β = Prilep, Ἅγιος Νικόλαος, (4)· Bijela, Riza Bogorodice, (27)· Soročani, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα, (8)· Arilje, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, (37β)· Prizren, Θεοτόκος Ljeviška, (ω)· Studenica, Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, (27)· Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, (27)· Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (27)· Gračanica, Εὐαγγελισμός Θεοτόκου, (27)· Χιλανδάρι, Καθολικό, ἀψίδα, (;)· Kučenište, Σωτήρας, (0)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (27)· Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Bolnički, (27)· Kapan, Εὐαγγελισμός, (;)· Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (27)· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, (16α)· Prokurlje, "Λατινική" Ἐκκλησία, (;)· Zaum, Θεοτόκος Zaumska, (27)· Ἀχρίδα, Θεοτόκος Bolnička, (13)· Trgonište, Θεοτόκος, (;)· Μυστρας, Εὐαγγελίστρια, (5)· Ζυμβραγοῦ, Ἁγία Μαρίνα, (27)· Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας, (27)· Nova Pavlica, Εἰσόδια, (;)· Καστρί, Ἅγιος Στέφανος, (0)· Ἀλιβέρι, Κοίμηση Θεοτόκου, (27)· Μαλάθηρος, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (27)· Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντίνος καὶ Ἐλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, (19)· Μαλέας, Ἅγιος Γεώργιος, (39)· Σκλαβοπούλα, Παναγία, (0)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (35)· Πρέσπα, Ἁγία Ἐλεοῦσα, (;)· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, (;)· Πραστειά, Ἅγιος Γεώργιος, (27)· Σειρικάρι, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, (27)· Λάρδος, Παναγία ἢ Καθολική, (17β)· Παντέλοι, Σωτήρας, (27)· Lešani, Ἅγιοι Πάντες, (;).

Κύριλλος Ἱεροσολύμων: Τύπος Β = Kučenište, Σωτήρας, (0)· Κάντανος, Παναγία, ἀψίδα, (27).

Λέων Ρώμης: Τύπος Β = Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (14).

Μακάριος Ἱεροσολύμων: Τύπος Β = Mateič, Θεοτόκος, πρόθεση, (0).

Μαρτίνος Ρώμης: Τύπος Β = Mateič, Θεοτόκος, πρόθεση, (0).

Μεθόδιος ΚΠόλεως: Τύπος Β = Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, (10).

Μητροφάνης ΚΠόλεως: Τύπος Β = Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου, (0).

Νικηφόρος ΚΠόλεως: *Τύπος Β* = Čučer, Άγιος Νικήτας, (17β)· Μαλέας, Άγιος Γεώργιος, (26β).

Νικόλαος Μύρων: *Τύπος Α* = Πελέντρι, Τίμιος Σταυρός, (;)· Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι, (3)· Belisirma, Bezir-Apa-kilisse, (0)· Ποταμιά, Άγιος Άνδρέας, (0)· Πέρα Χαλκή, Άγιος Παντελεήμων, (7)· Πέρα Χαλκή, Άγιος Γεώργιος, (0)· Βέροια, Μητρόπολη, (;)· Καστάνια, Άγιος Πέτρος, (17β)· Πλεμενιανά, Μεταμόρφωση, (4)· Άπειρανθος, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (;)· Σπήλιος-Καλογέρου, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (11β)· Κίτιρος, Άγία Παρασκευή, (13)· Δρῆς, Άγιοι Άπόστολοι, (8)· Ramaća, Άγιος Νικόλαος, (27)· Άρχαδι, Άγία Παρασκευή, (2)· Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Άγία Τριάδα, (7)· Άμάρι, Άγιος Ιωάννης, (5)· Πρινές, Άρχάγγελος, (2)· Καμηλιανά, Άρχάγγελος, (25).

Τύπος Β = Kurbino, Άγιος Γεώργιος, (5)· Κουρνᾶς, Άγιος Γεώργιος, ἀψίδα, (4)· Κερατέα, Άγία Κυριακή, (4)· Σπηλιά Πεντέλης, (15)· Άπειρανθος, Άγιος Γεώργιος, (4)· Manastir, Άγιος Νικόλαος, (11β)· Soroćani, Άγία Τριάδα, ἀψίδα, (8) και παρεκκλήσι Άγίου Συμεών Nemanja, (;)· Καστάνια, Άγιος Προκόπιος, (ω)· Λαμπτηνή, Άγιος Γεώργιος, (5)· Καρδάκι, Άρχάγγελος, (40)· Μαρκόπουλο, Ταξιάρχης, (2)· Κροκεές, Άγιος Δημήτριος, (0)· Πυργί, Μεταμόρφωση, (0)· Άχρίδα, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Kapeo, (14)· Μπιζαριανῶ, Άγιος Παντελεήμων, (4)· Σπιαστήρας, Άγιος Θεόδωρος, (ω)· Κυπριωτιάνικα, Άγία Βαρβάρα, (10)· Prizren, Θεοτόκος Ljeviška, (ω)· Studenica, Έκκλησία τοῦ Κράλη, (5)· Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν, (0)· Čučer, Άγιος Νικήτας, (32)· Gračanica, Εὐαγγελισμός Θεοτόκου, (13)· Αργυρούπολη, Άγιος Νικόλαος, (3)· Άγία Τριάδα Φαιστοῦ, Άγιος Γεώργιος, (8)· Μεσκόλα, Μεταμόρφωση, (4)· Άγιος Μάμας, Παναγία, (;)· Φιλῶτι, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (29)· Άλίκαμπος, Κοίμηση Θεοτόκου, (2)· Μουρνέ, Άγιος Γεώργιος, (4)· Κριτσά, Άγιος Γεώργιος, (8)· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, (16β)· Σαγκρί, Παναγία Άρκουλιώτισσα, (2)· Άξός, Άγιος Ιωάννης Προδρόμος, (32)· Βολιόνες, Σωτήρας, (;)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (4)· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Άγίου Δημητρίου, (ω)· Kapan, Εὐαγγελισμός, (;)· Άγρουλές, Άγία Παρασκευή, (37β)· Πλατάνια, Παναγία, (0)· Άποδούλου, Άγιος Γεώργιος, (13)· Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα, (7)· Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου, (35)· Πάφος, Άγία Σολομωνή, (11β)· Κάντανος, Παναγία, (2)· Nova Ravica, Εισόδια Θεοτόκου, (;)· Καστρί, Άγιος Στέφανος, (4)· Μέρωνας, Παναγία, ἀψίδα, (11β)· Σελλί, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (37β)· Kalenić, Εισόδια Θεοτόκου, (19)· Λάρδος, Παναγία ἡ Καθολική, (8)· Βαλσαμόνερο, Τίμιος Σταυρός, (38β).

Πέτρος Άλεξανδρείας: *Τύπος Α* = Κουρνᾶς, Άγιος Γεώργιος, διακονικό, (16β)· Κριτσά, Παναγία Κερά, παρεκκλήσι Άγίας Άννας, (5).

Τύπος Β = Πρωτάτο, Καθολικό, (=)· Studenica, Έκκλησία τοῦ Κράλη, (36β)· Gračanica, Εὐαγγελισμός Θεοτόκου, (16β)· Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη, (27)· Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, (37β)· Ljuboten, Άγιος Νικόλαος, (-)· Sušica, Markon Manastir, (1)· Treska, Άγιος Άνδρέας, (2)· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντῖνος και Ἑλένη, (19)· Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντῖνος και Ἑλένη, παρεκκλήσι Άγίας Παρασκευῆς, (8)· Lešani, Άγιοι Πάντες, (;).

Πολύκαρπος Σμύρνης: *Τύπος Α* = Ἑλληνικά, Άγιος Παντελεήμων, (ω).

Τύπος Β = Κεραμί, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, (7)· Βέροια, Άγιος Βλάσιος, (4)· Staro Nagoričino, Άγιος Γεώργιος, (=)· Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα, (ω)· Μυστρᾶς, Εὐαγγελιστρια, (4)· Κοτράφι, Σωτήρας, (3).

Σάββας Ι Σερβίας: *Τύπος Β* = Ρεέ, Άγιοι Άπόστολοι, (0)· Soroćani, Άγία Τριάδα,

άψίδα, (8)· Χιλανδάρι, Καθολικό, άψίδα, (;)· Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου, (ω)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (9).

Σάββας II Σερβίας: *Τύπος Β* = Soročani, Ἁγία Τριάδα, άψίδα, (8).

Σίλβεστρος Ρώμης: *Τύπος Β* = Karan, Εὐαγγελισμός, (;)· Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (13)· Prokurlje, "Λατινική" Ἐκκλησία, (;)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (37β).

Σπυρίδων Τριμυθοῦντος: *Τύπος Α* = Πελέντρι, Τίμιος Σταυρός, (;)· Ramača, Ἅγιος Νικόλαος, (21)· Μπρίλι, Ἅγιος Νικόλαος, (ω).

Τύπος Β = Čučer, Ἅγιος Νικήτας, (16β)· Kučenište, Σωτήρας, (0)· Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα, (ω)· Karan, Εὐαγγελισμός, (;)· Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, (17β)· Prokurlje, "Λατινική" Ἐκκλησία, (;)· Πάφος, Ἁγία Σολομωνή, (0)· Κριτσά, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής, (0)· Ravanica, Ἀνάληψη, (;)· Manasija, Ἁγία Τριάδα, (38α)· Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου, (3).

Συμεὼν Συγγενὴς τοῦ Κυρίου: *Τύπος Β* = Χιλανδάρι, Καθολικό, πρόθεση, (=)· Mateič, Θεοτόκος, πρόθεση, (0).

Ταράσιος ΚΠόλεως: *Τύπος Β* = Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα, (35).

Τιμόθεος Ἐφέσου: *Τύπος Β* = Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση, (12β).

Τίτος Κρήτης: *Τύπος Α* = Ἀμάρι, Ἁγία Ἄννα, (0).

Τύπος Β = Κριτσά, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής, (0).

Ἵπάτιος Γαγγρῶν: *Τύπος Β* = Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, (;).

CHARA KONSTANTINIDI

THE MELISMOS

**“The Co-officiating Hierarchs and the Angel-Deacons
flanked the Altar with the holy Bread and Wine or the Eucharistic Christ”**

PART I

INTRODUCTION: THE EUCHARISTIC-LITURGICAL MESSAGE IN ICONOGRAPHY BEFORE THE APPEARANCE OF THE MELISMOS

The introductory chapter discusses the decoration of the sanctuary before the appearance of the Melismos. It becomes obvious that the apse was gradually chosen to depict iconographic subjects that were influenced by the evolution of the eucharistic liturgy and its ritual. The development of iconographic themes with a liturgical and dogmatic content are due to the theological and dogmatic questions that arose mainly around the end of the 11th century.

Major factors in the development of this depiction were the finalization of the text of the liturgy and its accompanying ritual, as well as the necessity to project the significance of the authors and officiators, i.e. the bishops. The basic reason the depiction of the Melismos preponderated over other iconographic proposals is because it gave the clearest answer to the main question posed by the most important debate of the end of the 12th century, the controversy over “The Corruptibility or Incorruptibility of the body of Christ”.

THE CONTROVERSY OVER “THE CORRUPTIBILITY OR INCORRUPTIBILITY OF THE BODY OF CHRIST”

The representation of the Melismos belongs to the iconographic category of eucharistic and liturgical content. It appeared in Byzantine wall-painting toward the end of the 12th century and quickly gained ground, eventually finding a permanent position in the apse of the church. This depiction served as an answer to the most serious controversy of the end of the 12th century concerning the corruptibility or incorruptibility of the body of Christ.

The controversy over “The Corruptibility or Incorruptibility of the Body of Christ” is known through the records of the synods of Constantinople held in the years 1195-1198 and 1199-1200 and through the writings of John Castamonites (c.1195-1205). The debate centred on two questions : 1. Whether the body and blood of Christ, received through the sacrament of Communion, were incorruptible considering his Passion, Entombment and Resurrection, or corruptible as before his Passion? 2. Does the believer who receives Communion also receive

Christ in the totality of his intellectual and spiritual being, or only a part of him?

Those who believed in the corruptibility maintained that the body of Christ, as received through Communion, was corruptible, while those who believed in the incorruptibility supported, together with the official Church, the view that the body and blood of the Eucharist was incorruptible. These questions led the Church to give an iconographic response. The illustration which provided the clearest answer was that of the altar, upon which lay the bread and wine or the Eucharistic Christ, i.e. the Melismos.

THE WRITTEN SOURCES OF THE MELISMOS:

THE DIVINE LITURGY AND PATROLOGICAL TRADITION

The written sources on the Melismos are the text and the ritual of the Divine Liturgy and Patrological texts. Specifically, they refer to the Proskomide, the Consecration, the Melismos and the preparation for Communion. In the Patrological texts *Hermeneies*, *Logoi*, *Catecheseis*, the liturgy and its ritual are explained, while specific areas of the naos and liturgical implements are assigned special symbolism. The text *Protheoria* by Theodore of Andida (1054-1061), which was written to instruct the Orthodoxy clergy, was particularly influential on the Melismos. In this work each part of the liturgy corresponds to specific events in the life of Christ.

Influential also was the work of the 12th century *Hypomnesis...peri tes Proskomides*, in which the ceremonial of the Proskomide was taught and analyzed, as were the "*Apophthegms of the Fathers, or Narrations of Visions, or Oramata*", writings especially popular in monastic communities.

PART II

ICONOGRAPHIC ANALYSIS AND INTERPRETATION OF THE MELISMOS

THE TYPES AND STRUCTURE OF THE DEPICTION

The depiction of the Melismos is composed of two integral axes, of which the central is the altar and the secondary is the surrounding co-officiating hierarchs and angel-deacons. On the altar is portrayed the Eucharist either in the form of the holy oblations (bread and wine), or in the form of the Eucharistic Christ.

There are two iconographic types:

Type A. The altar with the paten and chalice-holy bread and wine.

Type B. The altar upon which lay the Eucharistic Christ.

THE INSCRIPTIONS OF THE MELISMOS AND THE LATIN CHALLENGE

The inscriptions accompanying the Melismos are determinative for its interpretation. They fall

into two categories : legend-titles and legend- commentaries. Their subject is derived mainly from the text of the liturgy and their content corresponds directly to the moments of the lancing and division (the Melismos) of the Amnos, the moments of the Consecration of the oblations and of Communion. An inscription-commentary (no.5) is, I believe, expressly written for the Melismos: "*I, the Amnos, lie mystically sacrificed; I am dismembered and give sustenance to the worthy; Tremble, Man, lest you partake unworthily*". The inscription in Byzantine twelve-syllable verse is extant only in wall-paintings of the Melismos, more frequently in churches of Naxos and Crete.

Instructive legends are addressed to the Orthodox clergy and advise on the proper ritual for celebrating Mass. The differences between the Orthodox and Latin Churches concerning the sacrament of the Eucharist and its ceremony are well-known : the latter differ in the time and manner of the Consecration of the oblations, do not divide the Amnos, the clergy abstain from drinking from the chalice, do not use hot water, follow a different ritual for the Proskomide, and do not celebrate the liturgy of the Presanctified.

TYPE A

THE REALISTIC DEPICTION: THE ALTAR WITH THE PATEN AND CHALICE - HOLY BREAD AND WINE

The earliest documented depiction of Type A is found in Timios Stavros at Pelendri, Cyprus (1178), which represents the necessary implements for the celebration of the Eucharist, an empty paten and chalice. This example was followed by a few. Two contemporary depictions should be mentioned, one in Cappadocia and another in Crete. In Bezir-Ana-Kilisse at Belisirma, Cappadocia (c.1200), the altar with the empty paten and chalice is depicted; the moment of the Consecration of the oblations is illustrated by the presence of a dove representing the Holy Spirit, the prayers of the sanctification of the bread and wine, which are written as inscription-commentaries, and the co-officiating hierarchs who bless the oblations. The same moment of transformation is illustrated at Myriokefala, Crete, with the empty paten and the chalice, and the inscription-commentary invoking the Holy Spirit.

Theodore of Mopsuestia (+428) and Germanus of Constantinople (+733) considered the Holy Spirit present during the sacred mystery of the Eucharist, as did Euthymius Zegavenos (1080-1122) and Mark of Ephesus (+1445) who wrote a treatise on the subject which was submitted to the Council of Ferrara-Florence (1438-1439).

Type A was iconographically enriched by the addition of the remaining liturgical implements necessary for the mystery of the Eucharist. The asterisk appeared in Hagioi Anargyri at Kastoria (before 1191) and, in the beginning of the 14th century, in churches of Naxos the spoon is depicted in the chalice, also illustrated on the altar is the lance, the covers of the paten and of the chalice, while in Crete we find the sponge.

A liturgical Amnos on the paten is illustrated in Panagia Chrysaphitissa, Chrysapha (1289/90) and in Hagia Triada, Hagia Triada, Crete (c.1400). The liturgical Amnos in Chrysaphitissa is round, but in Hagia Triada square. In the text *Hypomnesis... per tes proskomides* (12th century) the seal of the Amnos is mentioned as round or square, while Syméon of Thessalonike (+1429) in his *Hermeneia* counterdistinguishes the square from the round. It seems that the Amnos was initially round and later became square, possibly to distinguish it from the Latin Holy Host.

In St George (N church) at Lathreno, Naxos (1290-1300), the paten contains three portions of the liturgical Amnos; the fourth has presumably already been added to the chalice for the Communion of the priests. By the middle of the 14th century in churches of Crete we find many portions of bread illustrated in the paten. The increased portions are related to the rite of the Proskomide and this is considered characteristic of the Church of Thessalonike.

The wall painting in Hagia Triada, Hagia Triada, Crete (c.1400), offers the most fully formed example of Type A. On the paten, which is covered by an asterisk, is a square liturgical Amnos with an impressed cross, the triangular portion of the Theotokos, and many small portions devoted to the angels, the many saints, the living and the dead. Next to the paten is illustrated the covered chalice containing the spoon and crumbs of Amnos, while to the side are the spear and sponge. The iconography depicts the rite of the Proskomide and the preparation for the Communion of the faithful. The Consecration and the Melismos are asserted by the inscriptions written on the liturgical scrolls of the co-officiating bishops.

Although not very popular, Type A was retained throughout the Byzantine period. The composition projects the liturgical practices in effect for the mystery of the Eucharist. Keeping in mind that the greatest number of the extant wall-paintings are found in Latin-occupied territories, such as Naxos and Crete, Type A was essentially an artistic instruction for the clergy, especially during the Palaeologan era.

TYPE B

THE SUPERREALISTIC DEPICTION: THE EUCHARISTIC CHRIST

Type B of the Melismos is determined by the depiction of the Eucharistic Christ lying on the altar. This is a new form in Byzantine iconography, not related to a particular historical moment in the life of Jesus, but based on the liturgical and dogmatic foundations supplied by the ritual of the Eucharist and Patrological Tradition.

The variety, with which the Eucharistic Christ is portrayed, is characteristic and depends on the depiction of his situation: alive, dead, sacrificed, or dismembered; his age: adult or child; his position: directly on the altar, on the paten, on the sacred vessels (paten and chalice), on the chalice, or in a co-officiating bishop's hand. The characteristic covering of the Eucharistic Christ is the liturgical aer, which covers the middle section of his nude body. This liturgical cloth is usually rectangular and has a plant or geometric decoration, or an embroidered cross.

THE KOMNENIAN ERA (END OF THE 12TH CENTURY) : THE FIRST STEPS

The Eucharistic Christ directly on the altar as the adult dead Christ or as the live Christ Child

The earliest depictions of Type B are found in Panagia Samarina, Samari, and in St George at Kurbinovo (1191). In St George at Kurbinovo Christ is a live child laid directly on the altar, rigid and blessing with his right hand. The liturgical aer, which covers the middle of his naked body and his left hand, is stretched into a rectangle. Behind the Eucharistic Christ are portrayed the holy vessels, the paten and chalice. The portrayal of the two iconographic symbols of the

Melismos - i.e. the Eucharistic Christ and the pair of sacred vessels, paten and chalice - is the artistic instruction of the Consecration of the oblations into the body and blood of Christ. It is the moment when the words which compose the sacrament of Communion are intoned, the Holy Spirit is invoked and the priest blesses the bread and wine. This iconographic instruction was repeated in a few Palaeologan wall-paintings.

The Eucharistic Christ directly on the altar as a live child, as at Kurbinovo (1191), was a recurrent theme until the 15th century. The Eucharistic Christ at Kurbinovo and the almost contemporary in St Nicholas at Melnic (prothesis) resembles more a dead than a live child, raising the suspicion that the depiction of the live child Christ is in imitation of the adult dead Christ. I am of the opinion that the portrayal of the dead adult Eucharistic Christ in the church of Panagia Samarina, Samari, should be dated before 1191, the date of Kurbinovo.

The dead adult Eucharistic Christ at Samarina lies directly on the altar cover, which has the shape of a sheet, and is naked, with the middle of his body and his hands covered by the taut rectangular liturgical aer. The symbolism of the sacrament of the Eucharist is corroborated by the inscription-commentary written above the representation. The text of the epigram is from the liturgy of the Presanctified and states the equality of the partaking of the bread with the drinking of the wine during Communion. According to the *Latinon Sphalmata*, priests in the Latin Church do not celebrate the liturgy of the Presanctified. The image of the adult dead Eucharist Christ directly on the altar survives in many monuments until the 15th century.

The Eucharistic live child Christ on the paten

At the turn of the 12th toward the 13th century a new version of the Eucharistic Christ was created that corresponded more to liturgical practice. The live child Eucharistic Christ on the paten was the most popular depiction of the Melismos throughout the Byzantine era.

In St George at Kourna, Crete, in the Skete of Doupiane, Meteora, and in St Nicholas at Prilep, the live child Eucharist Christ blesses with his right hand, while his middle section and left hand are covered by the liturgical aer. During the Proskomide the liturgical Amnos is placed on the paten after being lifted with the lance from the prosphora and then covered by the liturgical aer; also during the Anaphora the Amnos remains on the paten covered with the veil until shortly before the Melismos. This version is extant in many monuments down to and including the 15th century.

It is noteworthy that in the apse of St George at Kourna Type B of the Melismos is depicted, while the diakonikon contains Type A of the theme, thus imprinting the course of the liturgy, while instructing that the oblations (bread and wine) become the body and blood of Christ.

In Hagia Kyriake at Keratea (1197/98) and in Archangelos at Lefkara, Cyprus, the live child Eucharist Christ is depicted for the first time completely naked on the paten without the liturgical aer. This portrait has also survived in many wall-paintings until the 15th century. The painting in Keratea, Attica, may be associated with Michael Choniates, bishop of Athens (1182-1204), who was in direct contact with Constantinople. The liturgical Amnos is uncovered during the Proskomide, when the incision is made in the bread with the lance, and during the main liturgy (Anaphora), when the rite of the sacrament of the Eucharist is intoned.

In Riza Bogorodice at Bijela, the live child Eucharistic Christ is covered with the liturgical aer, with the asterisk superimposed for the first time. In the Bijela composition, as in all the subsequent wall-paintings, the asterisk is placed above the aer, contrary to the liturgical ritual.

It is placed in its proper position under the veil only in the apse of the Katholicon of Chilandari (1321/22). The Eucharistic live Christ Child covered with the aer and with the asterisk above was widely disseminated until the 15th century.

The two types of the Eucharistic Christ, the dead adult Christ and the live child Christ are based on texts of Byzantine literature, such as the official documents recorded by Nicetas Choniates. The correlation of the Eucharist with the Passion and the Incarnation are recorded in the *Hermeneies* of Germanus of Constantinople, Theodore of Andida, in the *Teachings* and *Sermons* of Chrysostom, Cyril of Alexandria, Leo of Bulgaria and Pseudo-Sophronius. The conch of the apse, the prothesis and the altar are correlated to the manger and the Tomb. The altar reflects the manger, the loft of the Last Supper and the Tomb. The paten is paralleled with the death bier, but also with the imaginary sun. The liturgical aer, which covers the oblations, symbolizes the rock which sealed the Tomb. The holy coverings symbolize the shroud and the swaddling-clothes.

To what is the variety of the representations of the Eucharistic Christ due? The young, unbearded Christ established in the years of Emmanuel Komnenos (1143-1180) is that of Christ Emmanuel. The name, which signifies the Word Incarnate, also reflects the doctrine of the Eucharist; the human body and blood of Christ, which became immortal, are one and the same with the spiritual bread and wine of Communion.

The representation of Christ Emmanuel is extant on a medallion in the Cell of St Neophytus at Paphos (1182/83) and in Panagia Arakou at Lagoudera (1192), Cyprus. The name Emmanuel had already been used for The Ancient of Days on the icon in Mt Sinai (7th century); also on the coins of John Tzimiskes, where Christ is portrayed as a young adult with a short beard in the type of the Pantokrator, as well as used for the beardless adolescent Christ found on a miniature of the 11th century. It is obvious that this polymorphism accompanied the representation of Christ Emmanuel until he became established as an infant with curly hair and slightly protruding forehead and chin.

The three ages, in which Christ was portrayed, are related to the three ways, by which he was revealed to mankind. In a *Sermon* attributed to John of Euboea (8th century) we read that each of the three magi viewed Christ at a different age: the first as an infant, the second as a thirty year old adult, and the third as an old man. In the miniature accompanying the text of the Jerusalem MS Tomb 14 (1050-1100), the magi hold Jesus in their arms or converse with him. Jesus is portrayed in all three ages, infant, adult and the Ancient of Days. In the three domes of St Panteleimon at Nerezi (1164) the three forms, Pantokrator, Ancient of Days and Emmanuel as a child, are portrayed. Emmanuel as a child signifies the Incarnation and Emmanuel the adult the Sacrifice and Passion. In the painting of the Melismos in the Dormition at Alikambos, Crete (1315/16) the live child Eucharistic Christ on the paten bears the inscription *Ho thyomenos Manuel*.

THE PALAEOLOGAN ERA: THE CONTINUATION OF TRADITION AND NEW MODES OF EXPRESSION

The portrayal of the Melismos in the iconographic programme of churches was standardized after the return of the Byzantines to Constantinople in 1261. The Eucharistic Christ, which predominated in the Palaeologan era was that of the live child Christ on the paten. The prototypes known from the Komnenian period were differentiated slightly with iconographic

details concerning the stance and movements of the Eucharistic Christ, the covering of his body or his personal features, while there were also some rare deviations from the known rules. A characteristic element of the Palaeologan era may be considered the transfer of secondary iconographic elements between the various Eucharistic Christ portraits.

During this period, two more types of the Eucharistic Christ came into being : the sacrificial (thyomenos) and the dismembered (melismenos) Christ. A new and important element in the representation of the Melismos is the addition of the chalice beside the Eucharistic Christ. Inspirations of the era are the portrayal of the Eucharistic Christ on the paten and the chalice, or only in the chalice, while in the final years of the era we find the Eucharistic Christ in the hand of a co-officiating hierarch.

THE CONTINUATION OF TRADITION

The continuation of tradition with slight variations

Tradition is followed in the representation in the chapel of St Nicholas in the monastery of the Theotokos Evergetis at Studenica (c. 1235). The arrangement imitates that of St George at Kurbinovo (1191), with the addition of two blessing co-officiating bishops. It is a visual instruction on the Consecration of the bread and wine into the body and blood of Christ.

The same instruction is found in the Cave of Pendeli, Attica (1233/34), with the Eucharistic Christ as live child on the paten. The presentation includes an inscription-commentary from the liturgy of the Presanctified as at Panagia Samarina, Samari. In combination with the blessing hierarchs, the moment when the priest indicates the bread, intoning "*Ta Proegiasmena*" is signified. We discern the projection of the liturgy of the Presanctified, which is not observed by the Latin Church. This interpretation is interesting, because Attica was under Latin rule at the time when the Cave of Pendeli was decorated, especially if we take under consideration that the church contains the portrait of Michael Choniates, last Orthodox bishop of Athens (1182-1204). In the Cave of Pendeli the Eucharistic Christ as live child has both hands covered by the liturgical aer, a detail repeated frequently until the 15th century.

The prothesis of the Holy Apostles at Peć (1271-1272) is adorned by the Eucharistic Christ as live child on the paten. This version became the prototype for all portrayals of the Melismos in protheses. An exception is the wall-painting at Markov Manastir of Sušica (1376/77 or 1380/81) with the liturgical aer and the asterisk over the dead adult Eucharistic Christ. Of the same connotation with the space of the prothesis are the liturgical inscriptions of the scrolls of the two co-officiating bishops flanking the altar. A unique detail at Markov Manastir is the deacon who holds the katsi, a long brass incensor which is portrayed in funeral scenes. On the contrary, the asterisk is connected with the Incarnation. In the Palaeologan era the exchange of secondary iconographic details between the various images of Christ is common.

The depiction of the Eucharistic Christ as a live child or a dead adult in the prothesis is based on two parallel but different theories. In the *Protheoria* of Theodore of Andida the ritual of the Proskomide reflects the pregnancy of the Theotokos and the life of Christ in Nazareth. This tradition was retained by Pseudo-Sophronius and Pseudo-Methodius, who added that the spoon symbolizes the Virgin herself. An important source for the image of the adult dead Eucharistic Christ is the text of the Proskomide and its ritual. Suggestive of the Passion are the division and lifting of the liturgical Amnos. According to the patrological texts *Hermeneies and Hypomnesis*...

perites Proskomides, the Proskomide represents Calvary and the cave where the Lord was entombed, while the lance is related with the Holy Spear.

To the early Palaeologan period is attributed the impressive array of the three portrayals of the Melismos, which adorn the monastery of the Holy Trinity at Sopoćani (1272-1276), in the apse, the prothesis and the chapel of St Symeon Nemanja. The extent of the popularity of the live Eucharistic Christ child on the paten with minor differences in his position and covering is, thus, confirmed. In the prothesis we find the type illustrated in the prothesis at Peć, i.e. Christ as live child on the paten, but in a position that may be described as sitting up. Characteristic of his position is the slight raising of one side of the paten, on which the upper body and head of Christ repose. This is reminiscent of the position of Christ in the arms of the Theotokos Kecharitomenē as illustrated in Panagia Araka at Lagoudera, Cyprus (1192), which has been linked to the metaphorical relation of the Theotokos to the spoon. This type is found in few churches up to the 15th century.

More rare is the portrayal of the Eucharistic Christ sitting up directly on the altar or in a frontal position. Of special interest is the painting in Metamorphosis at Pyrgi, Euboea (1296) with the Eucharistic Christ live child in frontal bust on the altar. Above the Melismos in the apse of the sanctuary is the Holy Spirit as an over-sized dove, from the illustration of the Pentecost, and on the face of the apse the Ancient of Days.

According to the ritual, the Consecration of the bread and wine into the body and blood of Christ occurs through the power of the Holy Spirit and the blessings of the priests and not only through the words "take, eat" as the Latins believe. This is the precise moment depicted in Metamorphosis at Pyrgi, with the words of the Sanctification of the bread on the scroll of Chrysostom. Also at Pyrgi, the depiction of the Pentecost with the presence of the Holy Dove and the Ancient of Days bears witness to the words of Jesus on the Apostolic Mission. The composition illustrates the basic tenets of the Orthodox Church concerning the Apostolic Church, as opposed to the Latin Church on the primacy of the Pope.

According to the *Hermeneia* of Nikolaos Kabasilas (+c.1356), the call to the Mission follows the Consecration in the liturgy. The combined message in the wall-painting at Pyrgi is, that just as the apostles were inspired by the Holy Spirit, in the same manner the bread and wine become the body and blood of Christ. The depiction of the Melismos at Pyrgi has been related iconographically with scenes from the Passion and the Resurrection and has been interpreted as bearing Western influence, especially through manuscripts. I believe that the truth lies closer to the iconographic portrayal of the Eucharistic Christ in the Palaeologan period. The strong desire to emphasize Orthodox beliefs on the Eucharist could be construed as anti-Latin. The sequence of the Melismos and the Pentecost in relation to the procedure of the Holy Spirit definitely extends to the familiar differences between the two Churches. The wall-paintings at Pyrgi are almost contemporary with the turbulent period of the Council of Lyon (1274), during which were discussed not only the Filioque, but also the use of leavened or unleavened bread for liturgical purposes and the manner, by which the bread and wine were sanctified.

A different moment of the Anaphora is portrayed toward the end of the 13th century in St George (N church) at Lathreno, Naxos. The Eucharistic Christ as a live child on the paten is totally nude with the asterisk as a cover. This illustration proved popular until the 15th century. It corresponds to the moment from the beginning of the Anaphora to the Epinikion Hymn, when the bread and wine are covered only with the asterisk.

We find the Eucharistic Christ as live child on the paten covered with the aer, not only in his middle section, but his legs as well, for the first time in St Nicholas at Manastir (1271). This detail was imitated by many churches until the 15th century. Toward the end of the 13th century in Christos-Afentis at Kasanous, Crete, we find the Eucharistic Christ live child on the paten blessing with both his hands, a stance retained in a small number of churches until the 15th century. In Chrysostomos at Velanidia, the Eucharistic Christ child has his legs and head outside the paten, as if he did not fit. In St Nicholas at Pyrgos, Euboea, the head and the legs with knees bent, are outside the paten. The detail of the bent knees appears to have been popular in Crete in the second half of the 14th century.

Variations on conventional iconography : the Eucharistic Christ as a dead child and the Eucharistic Christ as a dead adult with a loin-cloth

One variation is the Eucharistic Christ as a dead child found at the end of the 13th century only in provincial churches. Characteristic are his closed eyes and his hands covered by the liturgical aer. In three churches of Crete, St Demetrius at Leivada (1292/93), Metamorphosis at Kephali (1319/20) and St George at Anydroi (1323) the aer resembles a shroud wrapped around the body and hands of the Eucharistic Christ. The symbolical relation of the liturgical aer to the sheeting is mentioned in the *Hermeneies*. A wrapping of the body with sheets would be more appropriate to the dead adult Eucharistic Christ, but such a case has not yet been located. The portrayal of the dead Christ child is probably influenced by that of the dead adult.

The second variation on the conventional iconography is noted in the lower chapel D of St Savas at Trebizond (c.1300) and in the chapels of St Demetrius (1335-1348) and St George (1346/47) at the Pantocrator at Dečani. The dead adult Eucharistic Christ is laid on the altar girt with a loin-cloth and not with the liturgical aer, which is the characteristic cover of the Eucharistic Christ. The key to understanding this iconographical exception is supplied by the portrayal of the dead Christ in the representation of the Epitaphios Threnos, or the Entombment, where he always wears a loin-cloth. The representation of the Epitaphios Threnos was embroidered on luxurious fabrics, the Epitaphios-aer, which were used for special liturgies relative to the Passion in private institutions and monasteries of Constantinople toward the end of the 13th century and later. In particular, after the procession of the Epitaph on Good Friday and the Matins of Good Saturday, these luxurious fabrics were spread on the altar, where they remained until Ascension Day. During this entire period the Eucharist was celebrated on these fabrics, and this influenced the iconography of the Melismos.

Even if we accept that these three wall-paintings of the Palaeologan era portray an adorned luxurious fabric illustrating the Epitaphios Threnos, it is found spread on the altar flanked by the co-officiating hierarchs. This is, in other words, a representation of the Eucharist from Good Saturday to Ascension Day.

NEW FORMS OF EXPRESSION IN THE PALAEOLOGAN ERA

The great transcendence: The Eucharistic Christ thyomenos (sacrificial) and the Eucharistic Christ melismenos (dismembered)

In the final thirty years of the 13th century the Eucharistic Christ *thyomenos* appears, while around the middle of the 14th we note the appearance of the Eucharistic Christ *melismenos*. These two types elucidate the rituals of the Proskomide and of the Melismos respectively. The iconographic elements of the Eucharistic Christ *thyomenos* differ according to his age.

The adult *thyomenos* is portrayed dead, while from his pierced right side blood and water flow forth, as in St Panteleimon at Velanidia, St Andrea at Kato Kastania and Panagia Cheimatissa at Floca. In Sts Theodore at Kaphiona, Chrysostomos at Geraki, St George at Malea and Palaeomonastero of Hagia Lavra the issue of blood and water is collected in the chalice. In these wall-paintings two brush-strokes are evident, one red and one white, suggesting blood and water.

The child *thyomenos* is shown alive on the paten and the hierarch holds the lance to pierce his side, or the lance is already in his side. In St Panteleimon at Bizariano, Crete, a bishop bending over the Eucharistic Christ child is barely visible. He is most probably preparing to pierce the child, as in St Nicholas at Ljuboten (c.1344/45) and in the prothesis of the Virgin at Mateič (1348-1352). The act of lancing was depicted in a simpler manner in two churches of Crete, Hagios Photis at Aghia and St John at Axos, with the lance in the side of the child.

The Eucharistic Christ *thyomenos* adult or child presents in a realistic manner the liturgy of the Proskomide. The 12th century didactic text *Hypomnesis...peri tes Proskomides* associates the lance with the Crucifixion and the slaughter of the liturgical Amnos and rationalizes the two ages, in which Christ is shown as a sacrifice, i.e. as an adult and as a child. The blood gushing from the right side of the adult *thyomenos* Christ refers the viewer to the Crucifixion. The portrayal of the spouting side of Christ and the gathering of the issue in the chalice by the symbolic image of the Church is first presented in the wall-painting of the Crucifixion in the Virgin Evergetis at Studenica (1208/09). The Patrological *Hermeneies* record the relation of the Passion to the Proskomide and the symbolism of the various areas of the church and the liturgical implements. The detail in St Panteleimon at Velanidia, where the altar resembles a death-bier, is in accordance with the *Protheoria* by Theodore of Andida, who calls the altar the tomb of Christ.

The written sources which influenced the development of the image of the *thyomenos* Eucharistic Christ child are the so-called "*Narrations of Visions, Diegeseis or Oramata*", which were particularly popular in monastic communities. The best known passages are from *Pseudo-Gregorius Dekapolites*, *Palladius Helenopoleos (Appendix)* and *the Synagoge of Evergetinos*, which should be dated in the 14th century. In the *Oramata* a Jewess, an old monk or a Saracen, who do not believe that the bread and wine of the Eucharist are the body and blood of Christ, see the liturgical Amnos on the altar take on the form of a child, which is slaughtered and dismembered, while his blood pours into the chalice. After the mystical deed, the child again becomes intact and glowing, so that the unbelieving would be amazed and repent.

According to the extant wall-paintings of the Melismos the development of the Eucharistic Christ *melismenos* is later than that of the Eucharistic Christ *thyomenos*. The dismembered Christ is depicted only as a live child with either his limbs cut up or his body divided into portions.

The wall-painting in Hagia Photeine at Kallone, Crete, dated in the middle of the 14th century, is restored as follows: to the left is the Eucharistic Christ on the paten in the popular form of a live child; to the right the Eucharistic Christ child is again portrayed live, but cut up in the chalice. The depiction presents the moment from the ritual of the Melismos, when the portions of the fractured liturgical Amnos are in the chalice together with the wine.

In Kokkine Panagia at Konitsa (beginning of the 15th century) the live infant Eucharistic Christ, with his legs and arms cut up, is presented seated frontally in the left palm of Great Basil, who holds the lance in his right hand. In the presentation in Kokkine Panagia the two stages of the Mass are condensed into one: the Proskomide with the depiction of the lance in Basil's one hand and the Melismos with Christ dismembered in the other.

The texts which influenced the development of the dismembered Eucharistic Christ child are the so-called *Oramata* mentioned above. In almost all the texts of the *Oramata* the rites of the Proskomide and the Melismos are in succession and are described as equally significant.

The Eucharistic Christ as a sacrifice and divided has caught the attention of many scholars, who have given various interpretations. We know that in the Palaeologan period changes were made in the rendering of iconographic subjects in an attempt to artistically convey the written texts. It is my belief that the bloody depictions of the sacrificial and divided Eucharistic Christ are due to this endeavor. The portrayal of the sacrificed and dismembered Christ Child expressed popular belief and tradition. Patrological literature accepted Judaeon tradition on Isaac and applied it to Christ. The writings of Meliton of Sardis (4th century) stress that Isaac remained intact during the sacrifice. Also, in all the *Oramata* the liturgical Amnos becomes a child, which, although dismembered, appears whole and glowing again.

The ascertainment that the *thyomenos* Eucharistic Christ as a dead adult is mostly known from churches in Laconia led to the hypothesis that this may represent a regional idiom. Laconia was freed from Frankish rule in the middle of the 13th century and placed under the jurisdiction of the Bishopric of Monemvasia, while continuing to be surrounded by Frankish dominions. It is a fact that, given the differences between the Latin and Orthodox Churches, there was confusion over the ritual of the Eucharist during the Latin conquest.

The depiction of the *thyomenos* and *melismenos* Eucharistic Christ were a necessary iconographic expression of Orthodox rites such as the lifting and division of the liturgical Amnos.

The transfer of the Eucharistic Christ from the paten to the chalice

The chalice accompanies the Eucharistic Christ for the first time in Hagios Sozon at Geraki and Hagios Demetrius at Krokees (1286), Laconia. In earlier depictions the chalice is portrayed only together with the paten, forming the duo of holy vessels found behind the Eucharistic Christ, as at Kurbinovo (1191), thus creating the iconographic instruction of the Consecration of the offerings into the body and blood of Christ.

At the peak of the Palaeologan era, the new presentation of the Eucharistic Christ on the paten and chalice, or only in the chalice, was created: these are well-designed iconic instructions of the liturgical rite, probably addressed to the clergy. There is a unique wall-painting in the Virgin at Donja Kamenica (1320-1330), where the live Christ child has half his body on the paten and his legs in the chalice. So, also, is that of the Eucharistic Christ depicted twice in the same wall-painting and in each vessel separately. In Hagia Solomone of Paphos and in Hagios Nicolaos of Kakopetria, Cyprus, in the third quarter of the 14th century, the live Eucharistic Christ child is portrayed once lying on the paten and a second time, in bust, in the chalice wearing a tunic and an himation reminiscent of Christ Emmanuel. A singular detail in Hagia Solomone is the picture of two hovering angels holding a liturgical aer decorated with the

representation of a person, probably the Theotokos. Such depictions were common in altaria or in pace in the Latin West.

The Eucharistic Christ as a live child on the paten and in the chalice at the same time is an iconographic instruction designed to depict the manner, in which the Orthodox clergy receives communion in both ways. The priest takes with his hands the first of the four pieces of the liturgical Amnos from the paten and places the second in the chalice. In the relevant section of Cyril, formerly Constantinos Stilbes of Cyzikos (c.1200), the manner, in which Latin priests receive communion, is considered reprehensible.

The depiction of the Eucharistic Christ in the chalice without the presence of the paten is extant in the church of the Evangelistria at Mystras and in the Saviour at Kotraphi in the last quarter of the 14th century. In the church of the Evangelistria the Eucharistic Christ is portrayed in a frontal bust as a live adolescent in the chalice blessing with both hands. In the church of the Saviour the Eucharistic Christ is a dead infant in the chalice with his head turned slightly to the side and his eyes closed.

The representation reflects the manner, in which the Orthodox laity received Communion through the chalice and, eventually, with the aid of a spoon. A formal text informing us, when the differentiation between the Communion of the clergy and of the laity, or when the obligatory use of the spoon were instated, has not yet been discovered. The portrayal of Christ in the chalice is directly connected with the obligatory use of the spoon for Communion. The well-known "*The Saracen's Vision* or the *Oramata*" of the 14th century describes the Communion of the laity from the chalice with the help of a spoon. Communion in this manner avoided, on the one hand, any crumbs of the liturgical Amnos from falling down and, on the other, necessitated partaking of the wine, thus, differentiating it from the Communion of the Latin laity.

Was the image of the Eucharistic Christ in the chalice spread to the art of the West? In 1481 the sculptor Mino da Fiesole (1431-1484) undertook the decoration of the tabernacle in the church of St Ambrose in Florence, within which was placed the vial containing the blood from the miracle, which occurred in the church in 1229/30. The miracle was the transformation of three drops of wine in the chalice into blood. Outstanding among the various scenes of the relief by Mino da Fiesole is one, where the live Eucharistic Christ Child is in the chalice full length and frontal, blessing with his right hand, while two hovering angels hold the chalice.

The late revival : The Eucharistic Christ in the hands of a bishop

An innovation of the early 15th century is the placing of the Eucharistic Christ in the hands of the co-officiating bishop next to the altar. In Samarsikli of Matzouka, Pontos, we find an hierarch holding the Eucharistic Christ in his hands as a live infant in swaddling-clothes. The infant Christ wrapped in swaddling-clothes connects him directly with the Incarnation and the Birth. In the patrological *Hermeneies* the ritual of the Proskomide is connected with the Birth. In the "*Apophthegms of the Fathers, or Narrations of Visions, or Oramata*", the bread turns into an infant in the priest's hands before the eyes of those present. At the twilight of the Byzantine era the role of the priest in the Melismos is emphasized by placing the Eucharistic Christ in his hands.

ANGEL-DEACONS, CELESTIAL POWERS, DEACONS

According to Patrological texts angels protect the sanctuary and take part in the liturgy constantly chanting the Trisagion hymn. Based on the tenet that an earthly liturgy is enacted simultaneously with a heavenly, the celestial powers attend the liturgy of the Eucharist as deacons. The third proskomide of the Proskomide is devoted to the memory and in honor of the Taxiarchs Michael and Gabriel and all the celestial powers, while the presence of the angels is denoted in the prayers of the Trisagion and Cherubic hymns.

The angel-deacons appear at the end of the 12th century flanking the altar and leading the co-officiating bishops. They are shown full length, in a three-quarter angle, wearing the attire of a deacon and facing the altar. In later wall-paintings they also face the bishops, as noted for the first time in St Nicholas at Manastir (1271). The angel-deacons present at the Melismos are as a rule two and are increased to four only in few wall-paintings of the 14th century. They hold rhipidia and in rare cases, toward the end of the 14th century, the rhipidia are crossed or increased to four. In the *Hermeneia* of Germanos of Constantinople the fans symbolize the cherubim and the seraphim.

Toward the end of the 13th century we recognize by their inscriptions Michael and Gabriel, Raphael and Uriel, with the first couple more popular. An inspiration of the Palaeologan period is the depiction of flying angel-deacons. They rarely have their hands covered, an influence of court etiquette and wall-paintings of the Baptism and the Ascension. Unique is the illustration in Hagia Solomone at Paphos, Cyprus, where flying angel-deacons hold the liturgical aer over the Eucharistic Christ.

The depictions of angel-deacons in the illustrations of the Melismos have been influenced by the texts of the "*Apophthegms of the Fathers, or Narrations of Visions, or Oramata*", readings disseminated particularly in monastic communities.

In a few wall-paintings one seraphim is illustrated behind the altar and in the first half of the 14th century they become two; in the church of the Metamorphosis at Kephali, Crete (1319/20) there are five. The inscription *Σεραφεῖμ* is preserved in Hagioi Treis at Castoria (1400/01). The seraphim hold rhipidia, rarely a flabellum as in the chapel of St George of the Pantocrator at Dečani (1346/47), or a spear as in St Solomone, Paphos (Cyprus). The inscription *Haghios, Haghios, Haghios, Kyrios Sabaoth* is extant on the rhipidion held by the angel-deacon in Panagia Drosiane, Naxos, and on the flabella held by the seraphim in the chapel of St George of The Pantocrator at Dečani (1346/47). The title is derived from the first three words of the Epinikios hymn. The same words are written on the oraria worn by the angel-deacons and, after the middle of the 14th century, on their rhipidia.

The deacons portrayed in the Melismos appear at the end of the 14th century wearing conventional vestments and depicted full length. In Markov Manastir of Sušica (1376/77 or 1380/01) one may distinguish the deacon Stephen with a tonsure, which according to Symeon of Thessalonike symbolizes the crown of thorns and the crown of monastic celibacy. The presence of a deacon arises from his participation in the rite of the Proskomide and the Melismos. Theodore of Andida in his *Protheoria* (1054-1067) stresses the participation of deacons in the Proskomide, but in the *Hypomnesis...peri tes proskomides* (end 12th century) raises the question whether the deacon or the priest should perform the rite.

THE CO-OFFICIATING BISHOPS

The image of the bishop and his position in the procession of the Melismos

The procession of co-officiating bishops surrounding the altar constitutes the second axis of the representation of the Melismos. The hierarchs are projected as the successors of the apostles and the mediators in order to discern the Divine during the celebration of the Eucharist. A portion of the prosphora is devoted in their honor and memory. Chrysostom places bishops between heaven and earth, Samonas of Gaza between God and humanity, and Germanos of Constantinople believes that the Church is adorned by the hierarchs. The most popular bishops of the Melismos are Chrysostom and Basil followed by Gregory the Theologian, while the quartet or sextet of co-officiating hierarchs surrounding the altar is completed by Athanasius, Nicholas and Cyril of Alexandria.

As a rule the bishops attend inclined three-quarters toward the altar and, in few churches, frontally at the end of the procession. The procession often extends to the side walls of the sanctuary, while in very few cases no bishops are pictured. From the beginning of the 13th century they are shown under continuous painted arches, which suggest the arched back of episcopal thrones. The co-celebrating-bishops unroll their liturgical rolls usually with both their hands. From the end of the 13th century the scrolls they hold are half-unrolled and inscribed, or half-unrolled with no writing. Rarely, in churches of the 14th century they hold closed codices, and even more rarely the codices are open.

From the first half of the 13th century the co-officiating hierarchs hold a closed scroll in their left hand, or unroll it, while blessing with their right. In these depictions Basil and Chrysostom are almost always illustrated. Blessing of the Holy Gifts is necessary for the consecration of the bread and wine into the body and blood of the Lord, a deed which transpires with the invocation of the Holy Spirit and the raising of the priest's head. This raising of the head may be seen in St Achilles at Arilje (1296) and in Panagia Phaneromene at Frangouljanika (1323/24). It is interesting to note that the scrolls in both these bishops contain the Epiklesis after the consecration.

Unique is the portrait of Arsenios I of Serbia who holds the chalice in his left hand and blesses with his right in the chapel of St Demetrius at The Pantocrator at Decani (1335-1348), and that of the bishop who holds a cross in the Theotokos at Donja Kamenica (1320- 1330). In the middle of the 14th century in Hagioi Anargyroi at Ochrid, Gregory Thaumaturge and Constantine Cabasilas lift both their hands in supplication.

Infrequently, next to the inscription of the bishop's name his rank is also noted, as in St George at Kourna (diaconicon), Crete (c.1200). In rare cases the inscriptions bearing the names are supplemented by special phrases from the hymnology of their feast-day, as in the Cave at Pendeli, Attica (1233/34) and the lower chapel D of St Savas at Trebizond.

The position in relation to the altar each hierarch occupies in the procession of the Melismos indicates also his position in the hierarchy of the Church. Next to the altar and at the head of the procession, Basil and Chrysostom usually officiate. Their distinguished position is due to their having written liturgies. Exceptions to this rule are those cases, where other bishops find themselves in the same position. In the apse of St George at Maleas (c.1400), Nicephorus of Constantinople is next to the altar. His position is due to his authorship of the canon, which refers to the use of hot water in the wine of the Eucharist. The choice of Nicephorus is in harmony with the illustration of the dead adult Eucharistic Christ, presented in this church as

thyomenos (sacrificial), and from whose side flows blood and water. The unidentified hierarch opposite Nicephorus bears a strong resemblance to him. The most probable explanation is that this is a picture of Cyril of Alexandria, since Elpius (middle of 9-10th centuries) describes Nicephorus as resembling Cyril. Although the best-known type of Cyril is one where he wears a headdress, there is also a type with a bare head. Cyril of Alexandria may be situated next to the altar in the Melismos, because of his popularity, but also because his name is included in the commemorations of the Proskomide.

In the procession bishops Spiridon and Epiphanius are often portrayed, but their presence should not be construed as local bishops. Their names are commemorated in the rite of the Proskomide and the breadth of their accepted sanctity was considered oecumenical. Also their representations are not found only in the area of their episcopacy, as it is usual for local hierarchs, and their position in the procession is usually in the middle rather than the end, where local hierarchs are found.

Frequently we note close to the altar certain co-officiating bishops, whose position is due to various causes. One reason is the commemoration of their name in the rite of the Proskomide. In the case of the four saints Gregory there is also cumulative strength in their common name. The depiction of Carpos next to Polycarpus is due to the similarity in sound of their names. The illustration of Carpos in the church of St Vlasios in Veroia (1315) may be due to the fact that he was a bishop in Thracian Veroia, a city synonymous with Macedonian Veroia. The Church calendar also influenced the placement of bishops in relation to each other. Because of their common feast-day, Basil, Chrysostom and Gregory the Theologian are pictured together. Gregory of Nyssa is shown together with Athanasius probably because the Church of Jerusalem celebrates them on the same day. Hierarchs who are rarely depicted are shown next to someone who is commemorated the same month: Amphilochius next to Peter of Alexandria, Cyprian next to Averkius, Martin of Rome next to Symeon; Dorotheus, because of his double feast-day, is found either next to Dionysius or Metrophanes. Kinship also led to depictions of hierarchs next to each other, as in the case of Basil and Gregory of Nyssa, and the "brethren of the Lord" James, Symeon and Jude, each known as Adelphotheos. Written sources were also an influence on depictions of the position of bishops in relation to each other. Domitian in his writings on the life of Sava I of Serbia drew parallels between him, Ignatius Theophorus and Cyril of Alexandria, and this influenced the depictions of the first with the other two in churches of the 13th century. Frequent are adjoining depictions of hierarchs of the same Patriarchate.

Local bishops are usually, with few exceptions, placed at the end of the procession and limited to churches of the bishopric, to which they belong, or neighboring ones. In a wall-painting, of the Melismos we find depicted Arsenios I of Serbia, Andrew of Crete, Achilles of Larissa, Eustathius of Thessalonike, Constantine Cabasilas of Ochrid, Clement of Ochrid, Cyril of Crete, Savas I and Savas II of Serbia and Titus of Crete. The participation of local bishops in the procession strengthens the prestige of local Churches and articulates the ideological messages of the era, which are to strengthen their individual roles and their bonds with the greater Church. In some instances it is a declaration of their Orthodoxy or of their autocephalous state.

Local bishops are depicted co-officiating with the Oecumenical Fathers in conformity with the canon law of the Orthodox Church, according to which even the patriarch of Constantinople is *primus inter pares*. Most local bishops are not included in the Synaxarion of Constantinople;

their name is simply mentioned without any information on their life and deeds, even though some were revered as saints before their official recognition as such. Notable exceptions are the illustrations of local bishops flanking the altar. In the apse of Hagia Anna at Amari, Crete (c.1225), where Titus and Andrew are depicted; also in the prothesis of the Holy Apostles at Peć (1271/72) and the chapel of St Demetrius at the Pantocrator at Dečani (1335-1348), where Savas I and Arsenios I are depicted.

The pictorial composition of the Melismos with the co-officiating bishops was established in the first from the ground zone of the semi-cylinder of the apse. It is the exact spot where the ritual of the Eucharist is performed by the priests. As far as the choice of bishops co-officiating in the procession is concerned, it is obvious that there was a preference for bishops from Constantinople and especially the two authors of liturgies, Basil and Chrysostom.

The inscribed liturgical rolls of the co-officiating bishops and the chronological perception of the liturgy.

The open or half-closed liturgical rolls held by co-officiating bishops in depictions of the Melismos bear inscriptions exclusively from the liturgies of Basil, Chrysostom and the Presanctification. The only exception is held by Nicholas in Archangelos at Kardaki, Crete, toward the end of the 13th century, which contains the beginning from the hymn of his feast-day.

The script of the inscriptions is written in the transversus codex mode, but in a few instances from the end of the 13th century the legends on half-opened liturgical rolls are written vertically. The letters are written on horizontally straight lines, mostly in majuscule, after the sign of the cross; in very few provincial churches the liturgical rolls are written in cursive.

The background of the liturgical rolls is as a rule white and the letters dark in colour. In the rare cases of the 13th century where the background is purple, these are reminiscent of Early Christian codices, and after the beginning of the 14th century, the first letter of the inscriptions is purple. When the whole line is written in purple, it is considered an indication of the cooperation between the iconographer and a monastic transcriber of manuscripts, as in the Archangel Michael at Lesnovo (c.1346/47). Rarely are all the letters in purple, as in St Athanasius at Prilep and in Samarsikli at Matzouka, Pontos.

The inscriptions of the liturgical rolls in their majority are written in Greek and the minority is in Old Serbian. There is a preference for texts from the liturgy of Chrysostom, and most contain the beginnings of the prayers and, less frequently, the ephoneses, with the exception of the ephonesis of the Virgin after the consecration.

The Old Serbian texts of the inscriptions are translations of the corresponding passages of the Greek text of the liturgy, with few mistakes or differentiations between the two languages. In both the Greek and Old Serbian inscriptions of the liturgical rolls, the prayers most common are those of the prothesis, the Cherubic hymn and of that behind the ambo, as well as the ephonesis to the Virgin after the consecration. The prayers of the prothesis and of the Cherubic hymn are especially related with Chrysostom and Basil respectively. Also, in many churches of the Palaeologan era the liturgical rolls held by these two bishops contain the prayers of the consecration of the bread and wine. Cyril of Alexandria has been linked with the ephonesis to the Virgin after the consecration.

In a small number of churches there is a special affiliation between local bishops and their

liturgical rolls, which contain the prayer or the ecphonesis of the diptychs for the living. These texts correspond precisely to the relation of a local bishop to his flock.

When reading the texts of the liturgical rolls held by the co-officiating bishops in the procession one important fact becomes obvious: that in some representations of the Melismos there is correspondence between the inscriptions and the sequence of the text of the liturgy. In most cases of correspondence, the sequence follows the chronologically consecutive progress of the liturgy, and in fewer the sequence projects specific moments.

In order to organize this correspondence, two basic principles are taken into account. The first is that the liturgical rolls as a rule contain the prayer of the liturgy, but not the ecphoneses—except for the ecphonesis to the Virgin after the consecration. The second is that Chrysostom, Basil and Cyril of Alexandria usually hold their own liturgical rolls, i.e. the prayer of the prothesis, the Cherubic hymn and the ecphonesis to the Virgin after the consecration respectively.

The delineation of the chronological conception of the liturgy in liturgical rolls is organized in the following manners: In the first, the sequence starts at the left edge of the depiction and ends at the right edge, without being interrupted by the altar. In other words, it is continuous from left to right, e.g. (1), (2), altar, (3), (4). This manner appeared during the Palaeologan era.

In St John the Theologian at Kerami, Naxos (c.1275), the sequence begins with the prayer of the prothesis and ends with the prayer of the Little Entrance. According to the inscriptions, the beginning of the liturgy is emphasized. In the Taxiarch Metropoleos, Kastoria (1359/60), the sequence starts with the invocation of the Holy Spirit and ends with the invocation after the consecration. On the basis of the inscriptions on the liturgical scrolls, the moment indicated is that of the consecration of the holy gifts; furthermore, Basil and Chrysostom bless, a gesture necessary for this particular moment. In St Klement Mikros, Ochrid (1378), the sequence starts with the prayer of the Cherubic hymn and ends with the first prayer from the beginning of the Anaphora. In Sts Constantine and Helen, Ochrid (c. 1400) the sequence begins with the second prayer of the faithful and ends with the prayer for intercession. In the chapel of Hagia Paraskevi of the same church, the same sequence is noted with four liturgical rolls in Old Serbian.

In the second manner, in which the delineation of the chronological sequence of the liturgy in liturgical scrolls is organized, each procession has its own series. In the procession to the left, the sequence begins with the last liturgical scroll and ends at the altar. In the procession to the right, the sequence begins at the altar and ends with its last liturgical scroll, e.g. (1), (2), altar, (1), (2). This manner is known from the period of the Comneni.

In St George at Kurbinovo (1191), the sequence begins on the left with the prayer of the catechumens and is followed by the prayer of the Cherubic hymn; the procession on the right begins with the prayer of the prothesis and extends to the prayer of the third antiphon. In the church of the Archangel at Lefkara, Cyprus, the left procession begins with the prayer of the Trisagion and ends with the prayer of the Cherubic hymn, while the procession on the right begins with the prayer of the prothesis and continues to the prayer of the second antiphon. In St Petros at Kastania, Mane, there is sequence in the liturgical scrolls of the right procession, which begins with the prayer of the Cherubic hymn and ends with the first prayer of the Anaphora. In the apse of the Theotokos at Mateič (1348-1352) the liturgical scrolls of the procession to the right are in sequence; they begin with the prayer of the prothesis and end with the prayer of the Trisagion.

The third manner is more complex. The procession starts with the first liturgical scroll on

either side of the altar and, after reaching the end of that line, transfers the sequence to the first scroll next to the altar of the opposite side and continues to the end of that procession, e.g. (4), (3), altar, (1), (2), or (2), (1), altar, (3), (4). This manner is known through churches of the Palaeologan era.

In the apse of the Annunciation at Gračanica (1319-1321), the altar is flanked by Chrysostom and Basil. They hold blank, half-open liturgical scrolls and bless. The sequence begins on the right, behind Chrysostom, with the prayer of the third antiphon and ends on the left with the prayer of the Proskomide. Based on the Old Serbian texts of the liturgical scrolls the depiction in Gračanica contains almost the entire liturgy, except for its beginning. The prayers for the consecration of the bread and wine could have been written on the empty scrolls held by Basil and Chrysostom, however, their gesture of blessing indicates the moment of consecration. In St Athanasios at Kephali, Crete (1394), the sequence begins on the left with the prayer of the prothesis and ends on the right with the prayer after the consecration. In the Evangelistria at Mystras, the sequence begins with the left procession and the prayer of the first antiphon, and ends with the procession to the right and the prayer of the third antiphon. The prayer of the prothesis may have been written on the destroyed liturgical scroll, which was first on the procession to the left. Based on the inscriptions contained in the scrolls in the Evangelistria, the beginning of the liturgy is indicated.

Noteworthy is the illustration in St Nicholas Bolnički, Ochrid (1335/36), where there are five extant inscriptions. Here, if one disregards the two liturgical scrolls held by Basil and Cyril of Alexandria, which as usual contain the prayers of the Cherubicon and the ecphonesis to the Virgin after the consecration, the remaining three indicate a sequence. It begins with the prayer of the prothesis on the right procession and then continues on the left with the prayer of the first antiphon and reverts again to the right procession with the prayer of the second antiphon.

In the fourth manner, each has its own sequence and both begin with the liturgical scroll next to the altar and end with the last scroll of their line : (2), (1), altar, (1), (2). This manner is known from churches of the Palaeologan era.

In Hagia Triada at Manasija (1407/8-1418), in Old Serbian, the sequence of the left procession begins with the prayer of the prothesis and ends with the prayer of the Gospel; the right procession begins its sequence with the prayer of the Cherubicon and ends with the prayer in the sacristy.

In a lesser number of illustrations of the Melismos, all the liturgical scrolls of the co-officiating bishops contain one prayer of the liturgy in succession, or the repetition of the same prayer. In the apse of Agia Triada at Sopoćani (1272-1276), the liturgical scrolls contain in Old Serbian the prayer of the Trisagion consecutively. The prayer begins on the liturgical scroll of Chrysostom and ends on the scrolls of the two local bishops Arsenios I and Savas II. In the most impressive in Byzantine iconography wall-painting, we find in the apse of Sopoćani the precise moment, in which all the bishops chant the prayer of the Trisagion. This depiction illustrates a concelebration of all the highest hierarchs of the Church, among which are the representatives of the Serbian Church in a united whole.

The same prayer, the prayer of the prothesis, is repeated on all the co-officiating bishops in St Nicholas at Sagri, Naxos (1269/70), and in Hagii Apostoloi at Serikari, Crete (1471). The same prayer, the prayer of the Cherubic hymn, is repeated on the scrolls of all the co-officiating bishops in the Prodromos in Kato Kastania, Mane (1282?) and in Panagia Keragoniotissa at Latsida, Crete.

More affected are the examples in St John the Theologian at Philoti, Naxos (1315), and in St George at Molaï (c.1400). On all the liturgical scrolls of the left procession in St John the Theologian at Philoti the prayer of the diptychs of the living is repeated, while all the scrolls on the right repeat the invocation after the consecration. All the scrolls of the procession on the left in St George at Molaï repeat the prayer of the second antiphon, while the scrolls on the right repeat the third antiphon.

We have ascertained that the liturgical scrolls held by the co-officiating bishops in certain churches are directly related to the sequence of the text of the liturgy. In this manner either the sequential progress of the liturgy, or certain aspects of it, are projected. This undertaking presumes complex mental planning and the instigators of these enterprises must have been well-educated persons, probably the founders of the churches. It has been suggested that in the case of the Virgin Kosmosoteira at Vera, Thrace (1151/52), the inspiration was provided by the Sebastocrator Isaac Comnenus. I think the same reasoning may be applied to the Cell of St Neophytus at Paphos, to Hagia Triada at Sopoćani, to the Annunciation at Gračanica, as well as to Hagia Triada at Manasija.

Posed throughout this endeavor to investigate and understand the iconography of the Melismos is the question whether this depiction was addressed more to the clergy or to the faithful. It is my opinion that the illustration of the Melismos was created by learned Fathers of the Orthodox Church for didactic purposes and that it was addressed mainly to the clergy.

PART III

Part III begins by cataloguing the two types of the Melismos; Type A: The altar with the paten and chalice-holy bread and wine and Type B: The altar upon which lays the Eucharistic Christ.

This is followed by two combined catalogues referring to the bishops and their inscribed liturgical scrolls. One lists the inscriptions held by the bishops, and the second lists the bishops and their inscribed liturgical scrolls.

The study concludes with a list of abbreviations and two indices, one containing the places and persons discussed, and the second the churches under consideration. There are also two appendices, one of illustrations in colour and one of those in black and white.

(Translation: Eugenia Leotsakos Petridis)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

AAA	= Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ABME	= Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ	= Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AEM	= Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν
BHG	= <i>Bibliotheca hagiographica graeca</i> (ed. F. Halkin, Βρυξέλλες 1957)
ByzF	= <i>Byzantinische Forschungen</i>
ByzNGrJhb	= <i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
Byzslav	= <i>Byzantinoslavica</i>
BZ	= <i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	= <i>Cahiers Archéologiques</i>
CorsiRav	= <i>Corsi di cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina</i>
ΔΧΑΕ	= Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
DOP	= <i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΘΣΠΑ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΕΚΜ	= Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν
ΕΕΣΤΜ	= Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν
ΕΕΦΣΠΑ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΘΗΕ	= Θερησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία
Ιστ.ΕΕ	= Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους
IRAİK	= <i>Izvestija Russkogo Archaeologičeskago Instituta v Konstantinopole</i>
ЈbAChr	= <i>Jahrbuch für Antike und Christentum</i>
JLH	= <i>Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie</i>
JöB	= <i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
KN	= <i>Kulturno Nasledstvo</i>
ΚρητΧρον	= Κρητικὰ Χρονικά
ΚυπρΣπουδ	= Κυπριακαὶ Σπουδαί
ΛακΣπουδ	= Λακωνικαὶ Σπουδαί
LCI	= <i>Lexikon der Christlichen Ikonographie</i> (ed. E. Kirschbaum κ.δ., Ρώμη κ.δ. 1968-1976)

*Συντομογραφούνται οἱ μελέτες ποὺ ἀναφέρονται τουλάχιστον σὲ τρία κεφάλαια τοῦ βιβλίου.

<i>OrChr</i>	= <i>Oriens Christianus</i>
<i>OrChrAn</i>	= <i>Orientalia Christiana Analecta</i>
<i>OrChrPer</i>	= <i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ΠΑΕ	= Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> (J.-P. Migne, Παρίσι 1857-1866)
<i>RbK</i>	= <i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
<i>RDAC</i>	= <i>Report of the Department of Antiquities of Cyprus</i>
<i>REB</i>	= <i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>SANU</i>	= <i>Srpska Akademija Nauka i Umetnosti</i>
<i>SemKond</i>	= <i>Seminarium Kondakovianum</i>
<i>SKM</i>	= <i>Starine Kosova I Metohije</i>
<i>Synax. CP</i>	= <i>Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris</i> (ed. H. Delehaye, Βρυξέλλες 1902)
<i>ZLU</i>	= <i>Zbornik za Likovne Umetnosti</i>
<i>ZRVI</i>	= <i>Zbornik Radova Bizantinološkog Instituta</i>
<i>ZZSK</i>	= <i>Zbornik Zašite Spomenica Kulture</i>

Ἀντίφωνον = Ἀντίφωνον, Ἀφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994.
 Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα = Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα / *Byzantium and Serbia in the 14th Century* (Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Διεθνῆ συμπόσια, 3), Ἀθήνα 1996.

Babić, «Les discussions» = G. Babić, «Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle. Les évêques officiant devant l' Hetimasie et devant l' Amnos», *Frühmittelalterliche Studien* 2 (1968), 368-386 καὶ *ZLU* 2 (1966), 11-31.

Babić, «Les textes» = G. Babić, «Les textes liturgiques inscrits sur les fresques absidales des Saints-Apôtres à Peć. Possibilité de leur restauration», *ZZSK* 18 (1967), 75-84.

Babić-Walter, «The Inscriptions» = G. Babić - Chr. Walter, «The Inscriptions Upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration», *REB* 34 (1976), 269-280.

Beck, *Kirche* = H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959.

Belting, «An Image» = H. Belting, «An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium», *DOP* 34-35 (1980-81), 1-16.

Bornert, *Les commentaires* = P. R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*, Παρίσι 1966.

Brightman, *Liturgies* = F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western, I, Eastern Liturgies*, Ὁξφόρδη 1896.

Bynum, *Holy Feast and Holy Fast* = C. Walter Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Λονδίνο 1987.

Canart, «Trois groupes» = P. Canart, «Trois groupes de récits édifiants byzantins», *Byzantion* 36 (1966), 5-25.

Ćurčić, «Late Byzantine Loca Sancta?» = S. Ćurčić, «Late Byzantine Loca Sancta? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi, στο *The Twilight of*

Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire (έπιμ. Sl. Ćurčić and D. Mouriki), Princeton 1991.

Δρανδάκης, Μάνη = Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1995.

Danielou, *Liturgie* = J. Danielou, *Liturgie und Bibel. Die Symbolik der Sakramente bei den Kirchenvätern*, Μόναχο 1963.

Darrouzès, «Le mémoire» = J. Darrouzès, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), 50-100.

Djurić, *Fresken* = V. J. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο 1976.

Drandakis, «Kaphiona» = Ν. Β. Drandakis, «Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Peloponnèse)», *CahArch* 32 (1984), 163-175.

Felmy, «Der Christusknabe» = K. Chr. Felmy, «Der Christusknabe auf dem Diskos», *JLH* 23 (1979), 95-101.

Garidis, «Approche» = Μ. Garidis, «Approche "réaliste" dans la représentation du Mélimos», *Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten Kongress, Wien 1981, JöB*, 32/5 (1982), 495-502.

Gerstel, *The Sacred Mysteries* = S. E. J. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle and London 1999.

Gioles, «Christologische Streitigkeiten» = Ν. Gioles, «Christologische Streitigkeiten im 12. Jh. und ihr Einfluss auf das Ikonographische Programm in dieser Zeit», στο *Λαμπηδών*, I, 265-276.

Grabar, «Ste. Sophie» = Α. Grabar, «Les peintures murales dans le choeur de Sainte-Sophie d' Ochrid», *CahArch* 15 (1965), 257-265.

Grolimund, «Die Darstellung» = Μönch Vasilios Grolimund, «Die Darstellung der Eucharistischen Realpräsenz Christi in der byzantinisch-slawischen Hagiographie und Iconographie», στο *Konrad Onasch zur Vollendung des 65. Lebensjahres, Eikon und Logos* 2 (1981), 299-321.

Grozdanov, «Markov» = C. Grozdanov, «Sur l'iconographie des fresques du Monastère de Marko», *Zograf* 11 (1980), 83-93.

Hadermann-Misguich, *Kurbinovo* = L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Βρυξέλλες 1975.

Iliopoulou-Rogan, «Sur une fresque» = D. Iliopoulou-Rogan, «Sur une fresque de la période des Paléologues», *Byzantion* XLI (1971), 109-121.

Κατσαρός, *Κασταμονίτης* = Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 1988.

Κωνσταντινίδη, «Κοσμοσώτειρα» = Χ. Κωνσταντινίδη, «Παρατηρήσεις σὲ παραστάσεις ἱεραρχῶν στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας στὴ Βῆρα», *Πρώτο Διεθνὲς Συμπόσιο Θερακιῶν Σπουδῶν "Βυζαντινὴ Θράκη" (Κομοτηνὴ 1987)*, *ByzF* 14/I (1989), 305-328.

Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιoserβικὲς ἐπιγραφές» = Χ. Κωνσταντινίδη, «Ἑλληνικὲς καὶ παλαιoserβικὲς ἐπιγραφές στὰ εἰλητὰ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ», στο *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, 230-247.

Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο» = Χ. Κωνσταντινίδη, «Τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Βελανιδιῶν», *ΔΧΑΕΚ'* (1998-1999), 165-176.

Konstantinidi, «Le message» = Ch. Konstantinidi, «Le message idéologique des évêques locaux officiants», *Zograf* 25 (1996), 39-50.

Λαγγής, *Εὐεργετινός* = Ἀρχιμ. Μ. Λαγγής, *Εὐεργετινός ἦτοι Συναγωγή τῶν θεοφθόγων ρημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων πατέρων, ...παρὰ Παύλου μοναχοῦ... καὶ Εὐεργετινοῦ καλουμένου* (ἔκδ. Μονῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος Κρονίτζης, Κουβαρῶς Ἀττικῆς), Ἀθήνα 1966.

Λαμπηδών = Λαμπηδών, *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη* (ἔπιμ. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη), Ἀθήνα 2003.

L'art de Thessalonique et des Pays Balkaniques = L'art de Thessalonique et des Pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des Rapports du IVe Colloque Serbo-Grec (Beograd 1985) (ἔπιμ. D. Davidov), Βελιγράδι 1987.

Lafontaine-Dosogne, «Une église», = J. Lafontaine-Dosogne, «Une église inédite de la fin du XIIe siècle en Cappadoce: La Bezirana kilisesi dans la Vallée de Belisirma», *BZ* 61 (1968), 291-301.

Laurent, «Le rituel» = V. Laurent, «Le rituel de la Proskomidie et le Métropolite de Crète Élie», *REB* 16 (1958), 116-142.

L'École de la Morava = L'École de la Morava et son temps (Symposium de Resava 1968) (ἔπιμ. V. Djurić), Βελιγράδι 1972.

Μουρίκη, «Σπηλιὰ Πεντέλης» = Ντ. Μουρίκη, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης», *ΔΧΑΕ Ζ'* (1973-1974), 79-119.

Μπιλάλης, *Ὁρθοδοξία καὶ Παπισμός* = Σ. Μπιλάλης, *Ὁρθοδοξία καὶ Παπισμός*, Ἀθήνα 1969.

Miljković-Pepek, *Veljusa* = P. Miljković-Pepek, *Veljusa. Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa Kraj Strumica*, Σκόπια 1981.

Mural Painting of Monastery of Dečani = Mural Painting of Monastery of Dečani, Materials and Studies (ἔπιμ. V. Djurić), Βελιγράδι 1995.

Παναγιωτίδης, «Λαθρήνο» = Μ. Παναγιωτίδης, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λαθρήνου στὴ Νάξο», *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1991-1992), 139-154.

Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου» = Ἀθ. Παπαγεωργίου, «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου, Κάτω Λεύκαρα», *RDAC* 1990, 189-230.

Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλου* = Τ. Παπαμαστοράκης, *Ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο*, Ἀθήνα 2001.

Prolović, *Treska* = J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Βιέννη 1997.

Ράλλης-Ποτλῆς, *Σύνταγμα* = Γ. Ἀ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων ...*, Ἀθήνα 1852-1859, (1966 ἀνατύπωση).

Ροδόπουλος, *Ὁ καθαγιασμός* = Ἀρχιμ. Π. Ροδόπουλος, *Ὁ καθαγιασμός τῶν δώρων τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1968.

Σπαθαράκης, «Ἀγ. Τριάδα» = Ι. Σπαθαράκης, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδας στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τοῦ Ν. Ρεθύμνου καὶ οἱ εἰκονογραφικὲς ἰδιαιτερότητές του», *στὸ Ἀντίφωνον*, 282-312.

Στεφανίδης, *Ἱστορία* = Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθήνα 1959.

Sava Nemanjić - Saint Sava = *Sava Nemanjić - Saint Sava, Histoire et Tradition, Colloque Scientifique International, 1976* (έπιμ. V. Djurić), Βελιγράδι 1979.

Schulz, *Die Liturgie* = H. J. Schulz, *Die byzantinische Liturgie. Glaubenzeugnis und Symbolgestalt*, Trier 1980.

Ștefănescu, «L'illustration» = J. D. Ștefănescu, «L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient», II, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales* III (1935), 403-508.

Studenica et l' art Byzantin = *Studenica et l' art Byzantin autour de l' Année 1200 (September 1986)* (έπιμ. V. Korac), Βελιγράδι 1988.

Styliianou, *The Painted Churches* = A. and J. Styliianou, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Λονδίνο 1997 (2η έκδ.).

Subotić, *Sveti* = G. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Βελιγράδι 1971.

Τρεμπέλας, *Λειτουργία* = Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αί Τρεῖς Λειτουργίαι κατά τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήνα 1935.

Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός» = Π. Ν. Τρεμπέλας, «Ὁ Ρωμαϊκός λειτουργικὸς τύπος», *ΕΕΘΣΠΑ* 15 (1960-1964), 115-213.

Taft, «The Great Entrance» = R. Taft, «The Great Entrance. A history of the transfer of gifts and other preanaphoral rites of the Liturgy of St. John Chrysostom», *OrChrAn* 200 (1975).

The Theotokos Evergetis = *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism, Papers of the third Belfast Byzantine International Colloquium 1-4 May 1992* (έπιμ. Margaret Mullet and Antony Kirby), Belfast 1994.

Todić, *Gračanica* = B. Todić, *Gračanica. Peintures*, Βελιγράδι 1988.

Todić, *Staro Nagoričano* = B. Todić, *Staro Nagoričano*, Βελιγράδι 1993.

Todić, *Serbian Medieval Painting* = B. Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Βελιγράδι 1999.

Todić, «Sopoćani» = B. Todić, «L' Apôtre André et les Archevêques serbes sur les fresques de Sopoćani», *Byzantion* LXXII (2002), 449-474.

Todić-Čanak-Medić, *Dečani* = B. Todić-M. Čanak-Medić, *Manastir Dečani*, Βελιγράδι 2005.

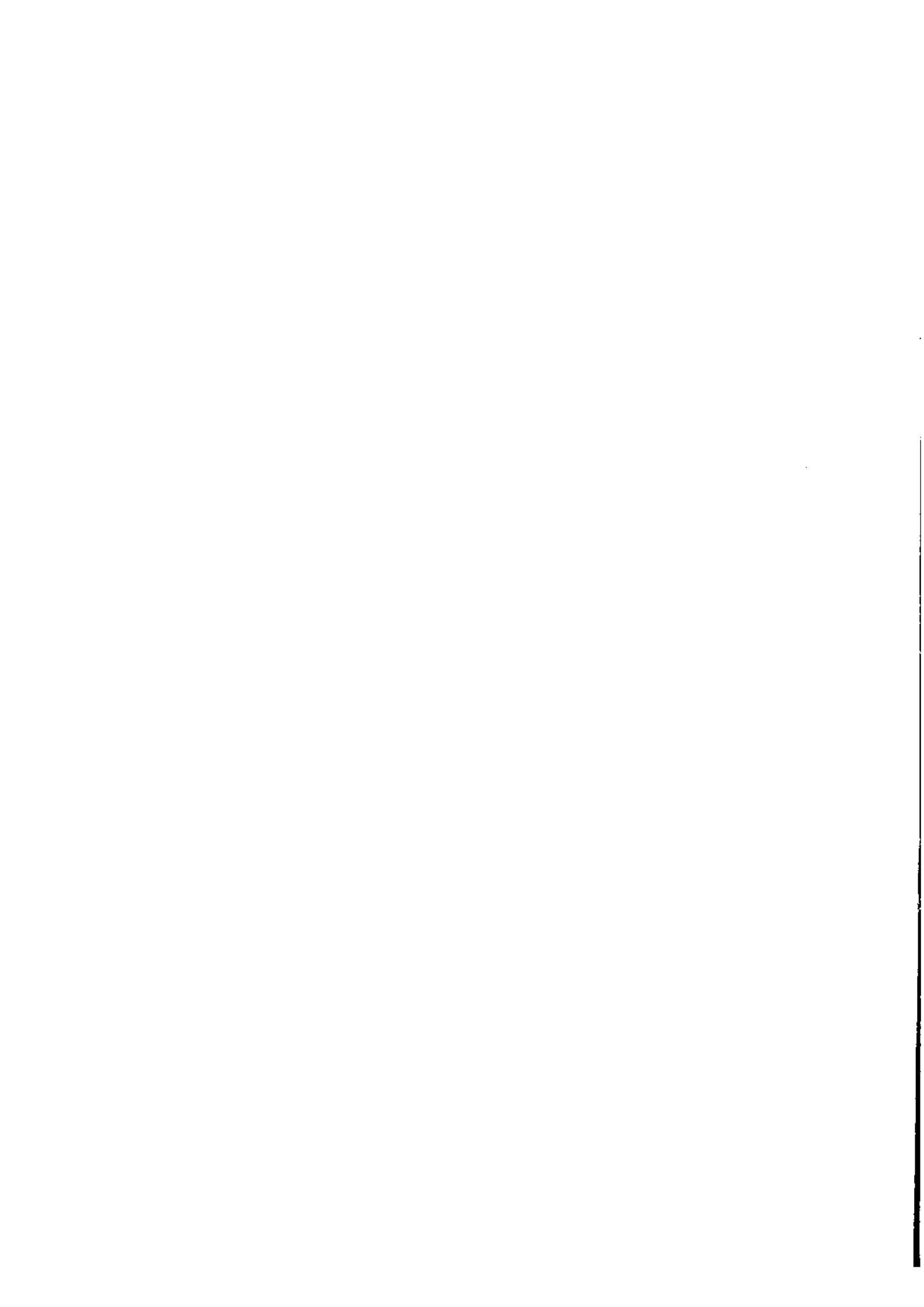
Tomeković, «Les évêques» = Sv. Tomeković, «Les évêques locaux dans la composition absidale des saints officiant», *ByzNGrJhb.* 23 (1981), 65-88.

Townsley, «Eucharistic» = A. L. Townsley, «Eucharistic Doctrine and the Liturgy in Late Byzantine Painting», *OrChr* 58 (1974), 138-153.

Walter, *Art* = Ch. Walter, *Art and Ritual of the byzantine Church*, Λονδίνο 1982.

Walter, «Radoslav Narthex» = Ch. Walter, «The Christ Child on the Altar in the Radoslav Narthex : A Learned or a Popular Theme», σὺν *Studenica et l' art Byzantin*, 219-224.

Young, «The Iconography» = S. Hatfield Young, «The Iconography and Date of the Wall Paintings at Ayia Solomoni, Paphos, Cyprus», *Byzantion* XLXIII (1978), I, 91-111.

EYPETHPIA

Α. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΩΝ*

- Ἄβραάμ, 90.
Ἅγιον Ὄρος, 102.
Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, 39.
Ἀθήνα, 88.
Αἰτωλία, 70.
Ἀλεξάνδρεια, πατριαρχεῖο, 132, 134, 138, 142.
Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, αὐτοκράτωρ, 61, 82, 138.
Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος, αὐτοκράτωρ, 28.
Ἀνάργυροι ἄγιοι, 32.
Ἀναστάσιος Βιβλιοθηκᾶριος, 35.
Ἀναστάσιος Σιναΐτης, 42.
Ἄνδιδα Παμφυλίας, 36.
Ἀνδρέας, ἐπίσκοπος Καισαρείας, 60.
Ἀνδρέας, ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, 26.8.
Ἀντιόχεια, πατριαρχεῖο, 142.
Ἀπόστολοι, 32, 72, 93.
Ἀρμένιοι, 62, 102.117.
Ἄρειος, 134.
Ἀττική, 80, 88.
Andrea della Robbia, φλωρεντινὸς γλύπτης, 113.197.

Βάκχος, ἐπίσκοπος Πάφου, 28.
Βασίλειος Α΄, αὐτοκράτωρ, 25.3.
Βασίλειος Μέγας, 15, 26.8, 31.1, 32, 51, 52, 53, 54, 57, 57.66, 60, 132, 143.
Βέροια θρακική, 137, 137.133.
Βέροια μακεδονική, 137.
Βηθλέμ, 90.
Βογόμλοι, 25, 25.4, 63.
Βουλγαρία, 133.
Βούλγαροι, 25.
Βυζαντινοί, 25, 87, 105.

Babić G., 88, 147.48.
Babić G.-Walter Chr., 146.40.
Byrer A.-Winfield D., 113.

Γεννάδιος Β΄, πατριάρχης ΚΠόλεως, 33.12, 43, 66.7, 129.35, 147.44.
Γερμανός Α΄, πατριάρχης ΚΠόλεως, 19.44, 33.12, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 39.74.77, 40, 41, 52.10, 62.110, 66.7, 67, 76.3, 82, 83, 84, 84.70.74, 86.91, 90, 90.27, 97.82, 106.146, 118, 122.53, 123.60, 125, 129.35, 131.57, 131.58, 131.62, 147.44.
Γεωργία, 22.
Γεώργιος Β΄ Ξιφιλίνος, πατριάρχης ΚΠόλεως, 28, 84.
Γρηγόριος Δεκαπολίτης καὶ Ψευδο-Γρηγόριος Δεκαπολίτης, 44, 100, 112.
Γρηγόριος Θεολόγος, 26.8.
Γρηγόριος Παλαμάς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 39.74, 43, 105.
Cosimo Rosselli, φλωρεντινὸς ζωγράφος, 113.197.
Cottas V., 55.

Δημήτριος Τρικλίνιος, λόγιος, 130.49.
Δημήτριος Χωματιανός (Χωματινός), ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, 107, 131.60.
Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης καὶ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, 35, 117.1, 121.37.
Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, 51, 137.
Δομετιανός (Domentijan), σέρβος συγγραφέας, 139.
Djurić V., 126.

*Τὰ βυζαντινὰ πρόσωπα ταξινομοῦνται μὲ βάση τὰ βαπτιστικά τους ὀνόματα. Οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν τελεία παραπέμπουν στὶς σημειώσεις τοῦ κειμένου. Στὰ εὐρετήρια δὲν περιλαμβάνονται τὰ πρόσωπα καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καὶ ἀναφέρονται ἐντὸς περιεχόμενα τῆς μελέτης.

- *Εδεσσα, Μεσοποταμία, 22.
 *Εκκλησία, 28, 29, 63, 125, 132.
 -λατινική, 60, 61, 62, 63, 107, 113, 114, 142.
 -ὀρθόδοξη, 28, 60, 61, 62, 63, 93, 107, 114, 129, 140.
 -πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, 34, 141, 155.
 -σερβική, 141, 155.
 -τοπική, 140, 147.
 *Ἑλλάδα, γεωγραφικός χώρος, 80, 82, 128.
 *Ἑλλιος, 135, 135.97.
 *Επιφάνιος, ἐπίσκοπος Κύπρου, 26.8.
 Εὐθύμιος-Ἰωάννης Ζιγαβινός ἢ Ζυγαδηνός, 61, 66, 82, 86.88.
 Εὐστρατιάδης Σ., 27.
 Εὐστράτιος, ἐπίσκοπος Δυρραχίου, 26.
 Εὐτύχιος, πατριάρχης ΚΠόλεως, 42, 52.10, 83, 122.53, 123.60.
 *Εφεσος, σύνοδος, 17, 18, 131, 146.36.

 Garidis M., 105.
 Gerola G., 103.
 Grabar A., 55.
 Grolimund B., 43.

 *Ἡπειρος, 103.
 *Ἡσαΐας, προφήτης, 16, 18.36.37, 19.44.47.48, 21.69, 54, 89.17.
 -ἐπινίκιος-τρισάγιος ὕμνος, 17, 121.
 *Ἡσυχαστές, 43, 105.
 Hadermann-Misguich L., 147.48.

 Θεοδώρητος Κύρου, 26.8.
 Θεόδωρος Ἀβουκαράς, ἐπίσκοπος Καρῶν, 43, 67.15, 110.
 Θεόδωρος Βαλασμών, 41, 62, 102.117, 131, 131.57.58.60.63.
 Θεόδωρος ἐπίσκοπος Ἀνδίδων, 23.82, 35, 37, 38, 39, 39.74, 40, 41, 62.110, 66.7, 67, 67.14, 76.3, 82, 84, 84.75, 86, 89, 100, 100.101, 114, 124.
 Θεόδωρος, ἐπίσκοπος Μομφουεστίας, 16.19, 35, 36, 39.74, 62.110, 66.
 Θεόδωρος Στουδίτης, 37, 40, 57.
 Θεοπάτορες, 32, 72.
 Θεοτόκος, 32, 72.
 Θεσσαλονίκη, Ἐκκλησία, 37, 72.
 Θράκη, 25.

 *Ἰάκωβος, ἀπόστολος, 57, 59.
 Ἰγνάτιος, πατριάρχης Ἀντιοχείας, 125.2.
 Ἰερουσαλήμ, πατριαρχεῖο, 134, 138, 139, 142.
 Ἰσαάκ, 106.
 Ἰσαάκιος Κομνηνός, σεβαστοκράτωρ, 157.
 Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, λόγιος, 35, 39.74.76, 78, 83.55, 84.70, 123.60, 131.62.
 Ἰταλία, 15.
 Ἰωάννης Δαμασκηνός καὶ Ψευδο-Δαμασκηνός, 17.30, 18.38, 22.75, 23.82, 26.8, 42, 62.109, 63, 66.7, 67.15, 76.3, 86.88, 108, 129.38.
 Ἰωάννης, εὐαγγελιστής, 16.13, 18.37.43, 19.47.48, 39.78, 40.91.95, 54, 56.52, 57, 60, 70.36, 90.28.
 Ἰωάννης, ἐπίσκοπος Εὐβοίας, 85.
 Ἰωάννης Ἰταλός, φιλόσοφος, 25, 26.
 Ἰωάννης I Καματηρός, πατριάρχης ΚΠόλεως, 27, 29, 84.
 Ἰωάννης Κασταμονίτης, μητροπολίτης Χαλκηδόνος, 26, 27, 29.
 Ἰωάννης Μαυρόπουλος, μητροπολίτης Εὐχαΐτων, 138.
 Ἰωάννης Μόσχος Εὐκρατᾶς, μοναχός, 117.1, 121, 121.37.
 Ἰωάννης Πρόδρομος, 16, 18, 21, 32, 54, 72, 106.
 Ἰωάννης Τσιμισκῆς, αὐτοκράτωρ, 85.
 Ἰωάννης Χρυσόστομος, πατριάρχης ΚΠόλεως, 18.38, 23, 23.82, 26.8, 31.1, 32, 42, 42.113, 51, 53, 54.29, 57, 62.109, 66.7, 76.3, 83, 83.55, 104, 125, 127, 132, 143.
 Ἰωσήφ Voloskij, ρώσος ἄγιος, 113, 122.

 Κατσαρός Β., 26, 27.20.
 Κομνηνοί, 25, 60, 155.
 -κομνήνεια ἐποχή, 150.
 Κουμάρης Σ., 58.81, 145.13.
 Κρανίου τόπος, 90.
 Κρήτη, 53, 54, 55, 58, 60, 69, 70, 71, 73, 95, 99, 103, 114, 127, 147.
 Κύθηρα, 69.
 Κύπρος, 53, 60.
 Κύριλλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, 18, 18.38, 22.75, 26.8, 42, 52.9.10, 83.
 Κύριλλος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων, 18,

- 18.38, 19.44, 26.8, 42, 52.9, 62.109, 66.7, 76.3, 83, 86.90.
- Κύριλλος ὁ πρὶν Κυζίκου Κωνσταντῖνος ὁ Στιλβῆς, 61.100, 62, 111, 112.
- Κωνσταντινούπολη, 16, 25, 26, 29, 35, 37, 61, 63, 72, 78, 80, 87, 96, 110.
- Μεγάλη Ἐκκλησία, 26, 36, 38, 124.
 - πατριαρχεῖο, 35, 131, 139, 140, 143.
 - πατριαρχικὴ Σχολή, 27.
 - σύνοδοι, 17, 19, 26, 41, 55, 55.40, 62, 102.117.
- Λακωνία, 53, 54, 60, 97, 98, 106, 107.
- Λαμπάκης Γ., 103.
- Λατῖνοι, 25, 26, 29, 40, 61, 62, 63, 78, 102.117, 112, 129.
- Λατινοκρατία, 60.
- Λέων, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, 20.
- Λουκάς, εὐαγγελιστής, 19.48, 20.55, 56.56, 58.76.80.85.
- Λυών, σύνοδος, 61, 93.
- Luca della Robbia, φλωρεντίνος γλύπτης, 113.197.
- Μακάριος**, ἡγούμενος, 140.
- Μακεδονία, 25, 133, 147.
- Μάνη, 107, 127.20.
- Μανουὴλ Α΄ Κομνηνός, αὐτοκράτωρ, 27, 84, 85.
- Μάξιμος Ὁμολογητής, 26.8, 35, 55.
- Μάρκος, ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου, 33.12, 62, 66.7, 67, 76.3, 129.35.38, 147.44.
- Μάρκος, εὐαγγελιστής, 18.36, 19.48, 20.55, 40.95, 56.56, 58.76.80.85, 70.36.
- Ματθαῖος, εὐαγγελιστής, 19.48, 20.55, 40.95, 56.56, 57, 58.76.80.85, 70.36.
- Μεθόδιος καὶ Ψευδο-Μεθόδιος, 22.75, 89.
- Μελίτων, ἐπίσκοπος Σάρδεων, 106.
- Μεσσαλιανοί, 25.
- Μικρὰ Ἀσία, 25.3.
- Μιχαὴλ Γλυκὰς ἢ Μιχαὴλ Σικιδίτης, 27, 28.
- Μιχαὴλ Δαμασκηνός, ζωγράφος, 111.183.
- Μιχαὴλ Κηρουλάριος, πατριάρχης ΚΠόλεως, 20, 61.
- Μιχαὴλ Χωνιάτης, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, 80, 88.
- Μιχαὴλ Ψελλός, 36.40.
- Μονεμβασία, μητρόπολις, 106.
- Mango C., 63.
- Miljković-Pepel P., 66.
- Millet G., 55, 59, 99.89, 105, 111.
- Millet S., 59.
- Mino da Fiesole, γλύπτης, 113.
- Νάξος, 53, 60, 69, 73.
- Νεῖλος ἄββας, 42, 55, 71.
- Νεόφυτος Ἐγκλειστος, ἅγιος, 27.
- Νεστοριανισμός, 26.
- Νιμήτας Χωνιάτης, 22.75, 26, 27, 28, 42.112.115, 52.9, 83, 83.63.
- Νικηφόρος ΚΠόλεως, 131.58.
- Νικόδημος Ἀγιορείτης, 44.
- Νικόλαος, ἐπίσκοπος Μεθώνης, 42.
- Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός, 33.12, 36, 38, 41, 41.110, 61.100, 62.110, 66.7, 76.3, 90, 93, 100.104, 129.35, 147.44.
- Παλαιολόγοι**, 87, 107.
- παλαιολόγεια περίοδος, 109, 119, 148, 151, 153.
- Παλλάδιος, ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως, 18.38, 44, 105, 122.
- Παυλικιανοί, 25.3, 26.5.
- Παῦλος, ἀπόστολος, 20.55, 39, 39.78, 56.56, 58.76.80.85, 106.148.
- Παῦλος Εὐεργετινός, 44, 45, 92, 100, 102, 105, 122.
- Πελοπόννησος, 106.
- Προφῆτες, 72.
- Ρώμη**, 142 (βλ. Ἐκκλησία λατινική).
- Σάββας I (Rastko) Nemanja**, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας καὶ ἅγιος, 100, 134.
- Σαμωνάς Γάζης, 43, 86.88, 110, 125.
- Σερβία, γεωγραφικὸς χώρος, 80, 82, 99, 128, 133.
- Σέρβοι, 105.
- Στέφανος Dušan, σέρβος βασιλιάς καὶ αὐτοκράτωρ, 142.
- Συμεὼν, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 37, 38, 38.56, 39, 39.74.76.77, 40, 41, 61.100, 69.30, 71, 86.89, 90, 102, 106, 114, 123.60, 125.2, 130, 131.57.60.63.

Συμεών νέος Θεολόγος, 42, 59.
Συμεών Μεταφραστής, 57, 57.66, 59.
Συμεών (Στέφανος) Νεμανja, σέρβος μέγας
ξουπάνος και άγιος, 134.
Σωτήριχος Παντεύγενος, διάκονος Μεγάλης
Έκκλησίας, 26, 26.8.
Σωφρόνιος και Ψευδο-Σωφρόνιος, 21.67, 22.75,
35, 36, 37, 38, 39, 39.74.76.40, 41, 41.96.107,
67.14, 69.26, 77, 84, 84.70.75, 89, 90.27,
100.101, 131.57.58.62.

Τάιναρο, 107.

Ταξιάρχες, 117.

Φερράρα-Φλωρεντία, σύνοδος, 40, 62, 67,
114.

Φιλόθεος Κόκκινος, πατριάρχης ΚΠόλεως, 38.
Φουνδαγιαγίται, 25.

Χαληδών, σύνοδος, 17.

Χιλανδαρίου Μονή, 134.

Walter Chr., 105.

B. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

- Ἁγία Θέκλα, Εἰβόια, Ἁγία Θέκλα, 136.105.
 Ἁγιά, Κρήτη, Ἁγιος Φώτης, 99, 115.210, 115.212, 194.
 Ἁγιά Λαρίσις, Ἁγιος Παντελεήμων, 111.183.
 Ἁγία Λαύρα, Αἰγιάλεια, Παλαιομοναστήριον, 52.7, 98, 128.31, 213.
 Ἁγία Πετρούπολις, Μουσείο Ermitage, λειψανοθήκη Stroganov, 59, 78.
 Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Ἁγία Τριάδα, 68.24, 69.25.29, 70.33.39, 71, 72, 72.53, 73, 129.34, 147.43, 169.
 Ἁγία Τριάδα Φαιστοῦ, Κρήτη, Ἁγιος Γεώργιος, 189.
 Ἁγιον Ὄρος, βλ. Ξηροποτάμου, Πρωτάτο, Χιλανδάρι.
 Ἁγιος Ἀνδρέας, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ἁγία Παρασκευή, 94.65, 211.
 Ἁγιος Μάμας, Κρήτη, Παναγία, 189.
 Ἁγιος Νικόλαος, Κρήτη, Παναγία, 119, 189.
 Ἁγιος Παντελεήμων Σελίνου, Κρήτη, Ἀρχάγγελος, 68.24, 69.29, 70.33.39, 171.
 Ἀγριακόννα Σκορτσινού, Ἀρκαδία, Ταξιάρχης, 53.22, 81.38, 211.
 Ἀθήνα,
 - Δαφνί, Μονή, Κοίμησι Θεοτόκου, 137.125.
 - Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, εἰλητάριον 2759, 118.17, 119.18.
 - Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. 211, 71.50.
 - Ὁμορφὴ Ἐκκλησιά, Ἁγιος Γεώργιος, 193.
 - Σπηλιὰ Πεντέλης, 56, 76.5, 87, 88, 91, 127.23, 128.31, 130, 144, 175.
 Ἀκούμια, Κρήτη, Σωτήρας, 68.23, 69.28, 70.38, 165.
 Ἀλεποχώρι, βλ. Γεράκι.
 Ἀλιβέρι, Εἰβόια, Κοίμησι Θεοτόκου, 82.47, 115.209.213, 128.31, 209.
 Ἀλκαμπος, Κρήτη, Κοίμησι Θεοτόκου, 53, 60, 86, 88.8, 130, 190.
 Ἀμάρι, Κρήτη,
 - Ἁγία Ἄννα, 135, 141, 163.
 - Ἁγιος Ἰωάννης τοῦ Ρολόη, 123, 133, 170.
 Ἀνόδροι, Κρήτη, Ἁγιος Γεώργιος, 95, 107.157, 127, 191.
 Ἀνώγεια, Κρήτη, Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, 165.
 Ἀξός, Κρήτη, Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, 54.25, 99, 102, 115.210, 128.29, 195.
 Ἀπάνω Σύμη, Κρήτη, Ἁγιος Γεώργιος, 69.29, 171.
 Ἀπείρανθος, Νάξος,
 - Ἁγιος Γεώργιος (Ν ναός), 52, 53, 60, 80.35, 118, 175.
 - Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος, 165.
 Ἀποδούλου, Κρήτη, Ἁγιος Γεώργιος, 54.25, 77.12, 94.62, 107.157, 128.32, 199.
 Ἀργουλιές, Κρήτη, Ἁγία Παρασκευή, 54.25, 80.36, 198.
 Ἀργυρούπολη, Κρήτη, Ἁγιος Νικόλαος, 80.36, 188.
 Ἀρκαδί, Κρήτη, Ἁγία Παρασκευή, 68.24, 69.25.29, 147.43, 169.
 Ἀρτός-Ἁγιος Κωνσταντῖνος, Κρήτη, Ἁγιος Γεώργιος, 68.24, 69.25.29, 70, 70.33.39, 170.
 Ἀρχάνες, Κρήτη, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 108.164, 120.35, 189.
 Ἀττική, βλ. Ἀθήνα, Κερατέα, Κουβαράς, Μαρκόπουλο.
 Ἀχρίδα,
 - Ἁγία Σοφία, 19, 20, 70, 71, 123, 126, 130, 141, 154.
 - Ἁγία Σοφία, παρεκκλήσι Ἰωάννη Προδρόμου, 141, 197.
 - Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι, 82.48, 130, 141, 198.
 - Ἁγιοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, 50.10, 52.7, 115.213, 120.31, 128.34, 141, 149, 211.
 - Ἁγιοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς, 50.6.10, 91.42, 115.213, 120.31, 128.34, 131, 149, 211.
 - Ἁγιος Ἰωάννης Κανέο, 119.25, 120.29, 141, 183.

- Άγιος Κλήμης Μικρός, 52.6, 82.48, 94.64, 115.209, 149, 206.
- Άγιος Νικόλαος Bolnički, 81.42, 131, 153, 197.
- Θεοτόκος Bolnička, 94.64, 115.212, 120.30, 128.31, 202.
- Περιβλεπτος, 110, 131, 141.
- Άχριδα περιοχή,
 - Kurbinovo, Άγιος Γεώργιος, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 87, 98, 107, 137, 141, 146, 150, 173.
 - Ležani, Άγιοι Πάντες, 91.42, 218.
 - Rešica, Άγιος Γεώργιος, 167.
 - Velestovo, Κοίμηση Θεοτόκου, 77.13, 217.
 - Višni, Σωτήρας, 52.7, 77.13, 94.65, 119, 120.31, 120.35, 123, 210.
 - Zaum, Θεοτόκος Zaumska, 128.29, 202.
- Arilje, Μονή, Σερβία, Άγιος Άχάλλειος, 77.14, 129, 137, 182.

- Βάθεια** Εύβοιας, Άγιος Νικόλαος, 57.62.
- Βαλσαμόνερο**, Μονή, Κρήτη, Τίμιος Σταυρός, 94.65, 127, 217.
- Βασσαράς**, Λακωνία, Άγιος Δημήτριος, 53.22, 211.
- Βατικανό**,
 - Biblioteca Vaticana, Vat. Gr. 666, 135.103.
 - Biblioteca Vaticana, Vat. Gr. 1156, 135.103.
- Βελανίδια**, Έπίδαυρος Λιμηρά,
 - Άγιος Κωνσταντίνος, 79, 212.
 - Άγιος Παντελεήμων, 50.7.9, 53.21, 76.5, 97, 98, 100, 178.
 - Άγιος Χρυσόστομος, 76.6, 88.7, 94, 185.
- Βελιγράδι**, Μουσείο Όρθόδοξης Έκκλησίας, Έπιτάφιος Milutin, 78.
- Βενετία**, Άγιος Γεώργιος, 111.183.
- Βέροια**,
 - Άγιος Βλάσιος, 52.6, 82.47, 94.64, 120.30, 121.40, 131, 137, 187.
 - Άγιοι Κήρυκος και Ίουλίττα, 111.183.
 - Παλαιά Μητρόπολη, 50.7, 121, 165.
 - Παναγία ή Δεξιά, 79.24.26, 205.
- Βήρα**, Μονή, Παναγία Κοσμοσώτειρα, 126, 132.65, 141, 146.37, 157.
- Βιάννος**, Κρήτη,
 - Άγία Πελαγία, 94.62, 115.209, 127, 128.32, 147.43, 202.
 - Άγιος Γεώργιος Πλατανίτης, 69.29, 170.
- Βολιόνες**, Κρήτη, Σωτήρας, 115.208.209.211, 195.
- Βουλγαρία**, βλ. Bojana, Karlukono, Melnic, Perustitsa, Rila, Stanimaca.
- Βούταμα**, Έπίδαυρος Λιμηρά, Άγία Μαρίνα, 79.24, 185.
- Bawit**, Αίγυπτος, σπηλαιώδεις ναοί, 17.
- Belisirma**, Καππαδοκία, Bezir-Ana-kilisse, 56, 57, 65.3, 66, 67, 92, 118, 128, 144, 146.40, 163.
- Bijela**, Κοτορ περ., Μαυροβούνιο, Riza Bogorodice, 50.7.9, 79, 80, 81, 82, 90, 91, 132, 174.
- Bojana**, Σόφια, Άγιος Νικόλαος, 65.3, 162.
- Βορζε**, Κορυτσά περ., Άλβανία, Χριστός Ζωοδότης, 52.6, 82.48, 93, 108.164, 115, 120.35, 121, 208.

- Γαρδενίτσα**, Μάνη, Άγιος Πέτρος, 136.105.
- Γεράκι**,
 - Άλεποχώρι, Άγιος Νικόλαος, 81.41, 120.29, 180.
 - Άγιος Σώζων, 22.79, 80.35, 107, 177.
 - Άγιος Χρυσόστομος, 53.22, 76.6, 98, 101, 102, 120.30, 121.40, 185.
 - Κάστρο, Άγιος Δημήτριος, 53.22, 77.12, 185.
 - Κάστρο, Ζωοδόχος Πηγή, 81.43, 217.
 - Κάστρο, Προφήτης Ήλιος, 127.23, 171.
 - Μαριόρεμα, Άι-Στράπηγος, 79.24, 119.25, 202.
- Γέργερη**, Κρήτη, Παναγία, 69.25.29, 120.36, 171.
- Γεωργία**, βλ. Dodo, Khé, Tanguil, Kobayr.
- Γκοριτσά**, Λακωνία, Ταξιάρχες, 77.11, 126.17, 176.
- Γκανυζίν**, Καππαδοκία, Άγιος Στέφανος, 19.
- Cemil**, Καππαδοκία, Αρχάγγελος Μιχαήλ, 21.
- Čučer**, Μονή, Σκόπια περ., Άγιος Νικήτας, 82.48, 88.8, 121.39, 128.28, 135, 141, 146, 147, 188.

- Δαφνί**, Μονή, βλ. Άθήνα.
- Διρός**, Μάνη, Άγία Παρασκευή, 119.26, 127.25, 130, 139, 203.
- Δραπέτι**, Κρήτη, Άγία Άννα και Άγιος Νικόλαος, 54.26, 81.38, 119.26, 214.

- Δρύμιμος, Κρήτη, Παναγία, 56, 82.47, 128.31, 190.
- Δρύς, Κρήτη,
- Άγιοι Άπόστολοι, 68.23, 70.31, 144.9, 168.
- Άγιος Προκόπιος, 68.23, 69.28, 70.31, 168.
- Dabnište, Σκόπια περ., Παναγία, 52.5, 80.35, 120.29, 180.
- Dežani, Μονή, Κοσσυφοπέδιο, Παντοκράτορας,
- άψίδα, 50.10, 82.48, 94.64, 115, 115.212, 128.28, 131, 195.
- πρόθεση, 49.4, 50.10, 82.48, 89.14, 128.33, 134, 195.
- παρεκκλήσι Άγίου Νικολάου, 50.6.10, 94.64, 128.31, 134, 139, 196.
- παρεκκλήσι Άγίου Δημητρίου, 50.6.10, 79.24, 96, 120.30, 121.39, 127.25, 129, 132, 134, 141, 196.
- παρεκκλήσι Άγίου Γεωργίου, 50.6.10, 79.24, 96, 120.35, 121, 196.
- Dodo, Γεωργία, σπηλαιώδεις ναοί, 16.17, 17.
- Dolja Kametica, Σερβία, Θεοτόκος, 52.6, 107, 108, 109, 115, 128, 129, 193.
- Έλάφι Καλαμπάκας, Ταξίαρχος, 104.128.
- Έλληνικά, Κέα, Άγιος Παντελεήμων, 65.3, 126.17, 162.
- Έξαρχος, Φθιώτιδα, Άγιος Νικόλαος, 22.79.
- Έπίδαυρος Λιμηρά, βλ. Άγιος Άνδρέας, Βελανίδα, Βούταμα, Κάτω Καστανιά, Μαλέας, Μισοχώρι, Φλόκα.
- Έπισκοπή, Κρήτη, Άγία Παρασκευή, 54.25, 82.47, 194.
- Εΐβουα, βλ. Άγία Θέλα, Άλιβέρι, Βάθεια, Πυργί, Πύργος.
- Fundi, Ίταλία, βασιλική, 16.16.
- Gračanica, Μονή, Κοσσυφοπέδιο, Εύαγγελισμός, 70, 88.8, 115, 121.40, 128.29, 151, 152, 157, 188.
- Gradac, Μονή, Σερβία, Εύαγγελισμός, 49.5, 91, 177.
- Ζαραφώνα, Λακωνία, Άι-Γιαννάκης, 50.13, 53.22, 54, 55, 80.36, 192.
- Ζυμβραγού, Κρήτη, Άγία Μαρίνα, 207.
- Θεολόγος, Λακωνία, Άγιος Νικόλαος, 53.22, 80.36, 206.
- Θεσσαλονίκη,
- Άγιοι Άπόστολοι, παρεκκλήσι Προδρόμου, 50.6, 94.62, 120.36, 187.
- Άγιος Νικόλαος τών Όρφανών, 82.47, 94.64, 118, 120.30, 132, 186.
- Άγιος Παντελεήμων, 140.163.
- Μονή Λατόμου, 18.
- Παναγία τών Χαλκέων, 20, 137.125.
- Θρόνος, Κρήτη, Παναγία, 80.36, 199.
- Ίερουσαλήμ,
- πατριαρχική βιβλιοθήκη, κώδ. Τάφου άριθ. 14, 85.
- πατριαρχική βιβλιοθήκη, ελλητάριο Σταυρού άριθ.109, 127.27.
- Κάδρος, Κρήτη, Παναγία, 58, 82.47, 127, 199.
- Κακοδίκι, Κρήτη,
- Αρχάγγελος Μιχαήλ, 80.36, 128.32, 194.
- Παναγία, 88.8, 192.
- Κακοπετριά, Κύπρος, Άγιος Νικόλαος τής Στέγης,
- άψίδα, 144.4.
- πρόθεση, 49.4, 50.13, 53, 58, 89.14, 108, 110, 112, 119, 205.
- Κακόπετρος, Κρήτη, Αρχάγγελος, 81.42, 95.68, 209.
- Καλλονή, Κρήτη, Άγία Φωτεινή, 49.5, 103, 108, 195.
- Καλογρεά, Κύπρος, Χριστός Άντιφωνητής, 85.79.
- Καλόξυλος, Νάξος, Παναγία Δαμωτίσσα, 118, 128.28, 144, 147, 156, 180.
- Καλοχωραφίτης, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, 88.9, 115.208.209. 210, 128.29, 217.
- Καμηλιανά, Κρήτη, Αρχάγγελος, 69.25, 70.33, 171.
- Καμπιά, Φθιώτιδα, Άγιος Νικόλαος,
- άψίδα, 22.79.
- κρύπτη, 156.
- Κανάλια, Μαγνησία, Άγιος Νικόλαος, 49.4, 50.13, 52.5, 92, 109, 181.
- Κάντανος, Κρήτη,

- Άγιος Ιωάννης, 58, 66.4, 166.
- Αρχάγγελος, 58, 66.4, 144, 166.
- Παναγία, 54.25, 94.62, 95.68, 115.214, 118, 128.32, 147.43, 207.
- Προφήτης Ήλιος, 80.36, 199.
- Καπετανιανά, Κρήτη, Άρχάγγελος, 68, 69.29, 170.
- Καππαδοκία, βλ. Belisirma, Çanuşin, Cemil.
- Καρδάκι, Κρήτη, Άρχάγγελος, 88.7, 144, 179.
- Κασάνοι, Κρήτη, Χριστός Άφέντης, 81.42, 94, 112, 119, 184.
- Καστάνια, Μάνη,
 - Άγιος Πέτρος, 65.4, 151, 165.
 - Άγιος Προκόπιος, 81.41, 127.19, 144, 178.
- Καστοριά,
 - Άγιοι Άνάγυροι, 68, 146, 162.
 - Άγιοι Άπόστολοι, 59.87.
 - Άγιοι Τρεις, 82.49, 94.65, 108.164, 120.35, 121, 128.34, 147.42, 214.
 - Άγιος Άθανάσιος Μουζάκη, 67, 120.35, 127.25, 133, 138, 141, 168.
 - Άγιος Νικόλαος Κυρίτζη, 52.6, 94.64, 115.213, 128.29, 201.
 - Άγιος Νικόλαος Τζωτζά, 54.25, 94.64, 128.29.31, 201.
 - Παναγία Μανυιώτισσα, παρεκκλήσι Άγίου Ιωάννη Θεολόγου, 104.128.
 - Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 54.25, 82.47, 120.30, 128.28, 144, 148, 201.
- Καστρί, Κρήτη, Άγιος Στέφανος, 52, 55, 94.66, 95.68, 115.213, 118, 209.
- Κάτω Καστανιά, Επίδαυρος Λιμηρά,
 - Άγιος Άνδρέας, 76.6, 98, 102, 121.40, 205.
 - Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, 53.21, 77.11.14, 133.69, 156, 181.
 - Ταξιάρχης, 76.6, 79, 121.40, 133.70, 205.
- Καφιόνα, Μάνη,
 - Άγιοι Θεόδωροι, 97, 98, 119, 133.69, 178.
 - Άγιος Ιωάννης, 53.22, 119.25, 186.
- Καψοδάσος, Κρήτη, Άγιος Άθανάσιος, 81.43, 82.49, 115.209, 216.
- Κεραμί, Νάξος, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 57, 58, 88.7, 148, 178.
- Κεραμιούτσι, Κρήτη, Άγιος Αντώνιος, 69.25, 171.
- Κερατέα, Άττική, Άγία Κυριακή, 79, 81, 127.23, 173.
- Κεφάλι, Κρήτη,
 - Άγιος Άθανάσιος, 70, 70.32, 152, 168.
 - Μεταμόρφωση, 56, 57, 95, 120, 127.19.25, 128.31, 144, 191.
- Κίεβο, βλ. Kien.
- Κισσός, Κρήτη, Μεταμόρφωση, 57, 82.49, 115.209, 209.
- Κίτιρος, Κρήτη, Άγία Παρασκευή, 68.23, 69.28, 70.31.38, 72, 73, 168.
- Κληδωνιά Κονίτσας,
 - Άγιος Άθανάσιος, 59.87.
 - Άγιος Νικόλαος, 59.87.
- Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγιά,
 - ζώνη (1), 50.11, 103, 104, 113, 114, 213.
 - ζώνη (2), 50.7.11, 52.7, 56, 59, 78, 79.25, 121, 213.
- Κοτράφι, Μάνη, Σωτήρας, 58, 111, 112, 206.
- Κουβαράς, Άττική, Άγιος Πέτρος, 88.6.
- Κουρδαλι, Κύπρος, Παναγία, 58.74, 109.165.
- Κουτσοβέντης, Κύπρος, Άγιος Χρυσόστομος, παρεκκλήσι Άγίας Τριάδας, 126.
- Κουρνάς, Κρήτη,
 - Άγία Ειρήνη, 69.25, 167.
 - Άγιος Γεώργιος, άψίδα, 50.10, 79, 80, 133, 137, 173.
 - Άγιος Γεώργιος, διακονικό, 49.5, 50.10, 65.3, 130, 133, 134, 163.
- Κουσί-Μητάτα, Κίθηρα, Άγιος Ιωάννης, 70.31, 120.35, 169.
- Κρήτη, βλ. Άγία, Άγιος Μάμας, Άγιος Νικόλαος, Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Άγία Τριάδα Φαιστοῦ, Άγιος Παντελεήμων Σελίνου, Άκούμα, Άλκιμπος, Άμάρι, Άνύδροι, Άνώγεια, Άξός, Άπάνω Σύμη, Άποδούλου, Άργουλιές, Άργυρούπολη, Άρμάδι, Άρτός-Άγιος Κωνσταντίνος, Άρχάνες, Βαλσαμόνερο, Βιάννος, Βολιόνες, Γέργερη, Δραπέτι, Δρύμισκος, Δρῦς, Επίσκοπή, Ζυμβραγοῦ, Θρόνος, Κάδρος, Κακοδίκι, Κακόπετρος, Καλλονή, Καλοχωραφίτης, Καμηλιανά, Κάντανος, Καπετανιανά, Καρδάκι, Κασάνοι, Καστρί, Καψοδάσος, Κεραμιούτσι, Κεφάλι, Κισσός, Κίτιρος, Κουρνάς, Κριτσά, Λαμπηνή, Λατσιάδα, Λειβαδάς, Μάξα, Μαλάθρος, Μέλαμπες, Μέσα Λακόνια, Μέρωνας, Μεσκλά, Μουρνέ, Μπιζαριανῶ, Μυριο-

- κέφαλα, Παντέλοι, Πατσός, Πλατάνια Πλεμειανιά, Πρασσές, Πρινές, Πύργος, Ρουσοπίτι, Σαρακήνα, Σελλί, Σειρικάρι, Σκλαβοπούλα, Σπήλι, Σπήλιος-Καλογέρου.
- Κριτσά, Κρήτη,
 - *Άγιο Πνεύμα, 214.
 - *Άγιος Γεώργιος, 191.
 - *Άγιος Ίωάννης Βαπτιστής, 81.42, 95.68, 128.29, 141, 207.
 - *Άγιος Κωνσταντίνος, 167.
 - Παναγία Κερά, παρεκκλήσι 'Αγίας 'Αννας, 50.6, 134, 166.
 - Παναγία Κερά, παρεκκλήσι 'Αγίου 'Αντωνίου, 50.6, 69.25, 128.32, 166.
- Κροκεές, Λακωνία, *Άγιος Δημήτριος, 52, 54, 82.46, 91, 107, 119.26, 181.
- Κύθηρα, βλ. Κουσί, Κυπριωτιάνικα, Ντουριάνικα, Παληαχώρα.
- Κυπριωτιάνικα-Μητάτα, Κύθηρα, 'Αγία Βαρβάρα, 184.
- Κύπρος, βλ. Κακοπετριά, Καλογρεά, Κούρδαλι, Κουτσοβέντης, Λαγουδερά, Λεύκαρα, Παλαιχώρι, Πάφος, Περαχωριό, Πελέντρι, Τρίκωμο.
- Κωνσταντινούπολη,
 - 'Αγία Σοφία, 135.97, 138.138.
 - Θεοτόκος Εύεργέτις, Μονή, 100.
 - Kalenderhane-Djami, 49.5, 91, 129, 183.
- Kalenić, Μονή, Σερβία, Εισόδια Θεοτόκου, 94.63.67, 127, 132, 136, 216.
- Karan, Σερβία, Εὐαγγελισμός, 77.12.14, 119, 120.30, 132, 136, 144, 197.
- Karlukono, Βουλγαρία, 'Αγία Μαρίνα, 200.
- Κhé, Γεωργία, 'Αγία Βαρβάρα, 22.78.
- Kiev, 'Αγία Σοφία, 20, 69, 70, 117, 137.125.
- Kobayr, Tachir, Γεωργία, καθεδρικός ναός, 76.4, 92.46.
- Koriša, Σερβία, Σκήτη 'Αγίου Πέτρου Κοριški, 126.17, 127.23, 163.
- Kučenište, Μονή, Σκόπια, περ., Σωτήρας, 88.8, 138, 193.
- Kurbino, βλ. 'Αχρίδα περ.
- Λαγκάδα, Μάνη, Παναγίτσα, 59.87.
- Λαγουδερά, Κύπρος, Παναγία 'Αράκου, 85, 89.22, 91, 150.
- Λαθρήνο, Νάξος,
 - *Άγιος Γεώργιος (Β ναός), 68.22, 72, 164.
 - *Άγιος Γεώργιος (Ν ναός), 57, 58, 94, 112, 118, 119, 128, 181.
- Λακωνία, βλ. Βασσαράς, Γεράκι, Γκοριτσά, Ζαραφάνα, Θεολόγος, Κροκεές, Μονεμβασιά, Μολάοι, Μυστράς, Παλιομονάστηρο 'Αγίων Σαράντα, Χρύσαφα.
- Λαμπιηνή, Κρήτη, *Άγιος Γεώργιος, 57, 95, 179.
- Λάρδος, Ρόδος, Παναγία Καθολική, 94.63, 115.213, 127.23, 144.9, 217.
- Λάτμο, Μικρά 'Ασία, σπηλαιώδεις ναοί, 17.
- Λατσίδα, Κρήτη, Παναγία Κεραγωνιώτισσα, 81.38, 156, 218.
- Λειβαδάς, Κρήτη, *Άγιος Δημήτριος, 56, 57, 95, 127.25, 128.29, 182.
- Λειβάδια, Τήλος, 'Αγία 'Αννα, 115.208.209, 198.
- Λεύκαρα (Κάτω), Κύπρος, 'Αρχάγγελος, 52, 53, 80, 81, 91, 108, 150, 174.
- Ležani, βλ. 'Αχρίδα περ.
- Lespono, Μονή, Σκόπια περ., 'Αρχάγγελος Μιχαήλ, 88.8, 128.28, 136, 138, 145, 197.
- Ljuboten, Σκόπια περ., *Άγιος Νικόλαος, 49.4, 99, 101, 102, 105, 133, 141, 197.
- Μάξα, Κρήτη, *Άγιος Νικόλαος, 80.36, 192.
- Μαλάθηρος, Κρήτη, 'Αρχάγγελος Μιχαήλ, 81.43, 94.67, 209.
- Μαλέας, *Άγιος Γεώργιος, 53.22, 98, 101, 102, 132, 135, 212.
- Μάνη, βλ. Γαρδενίτσα, Διρός, Καστάνια, Καφιόνα, Κοτράφι, Λαγκάδα, Μπρίκι, Πλάτσα, Φραγκουλιάνικα.
- Μαριώρεμα Γερακιού, βλ. Γεράκι.
- Μαρκόπουλο, 'Αττική, Ταξιάρχης, 50.12, 139, 180.
- Ματζούκα, Πόντος, Sarmasikli, 113, 114, 145, 213.
- Μέλαμπες, Κρήτη, 'Αγία Παρασκευή, 80.36, 128.31, 192.
- Μελένικο, *Άγιος Νικόλαος, βλ. Melpic.
- Μέρωνας, Κρήτη,
 - *Άγιος Νικόλαος, 53.21, 82.46, 184.
 - Παναγία, ἀψίδα, 50.10, 94.63, 95.68, 115.209.211.214.215, 137, 147.43, 214.
 - Παναγία, πρόθεση, 49.4, 50.10, 55, 68.24, 69.25.29, 70.33.39, 72.53, 134, 169.
- Μέσα Βούργος, Κύθηρα, *Άγιος Δημήτριος, 169.

- Μέσα Λακωνία, Κρήτη, Ἀρχάγγελος, 68.24, 120.35, 170.
- Μεσαναγρός, Ρόδος, Κοίμηση Θεοτόκου, 94.63, 216.
- Μεσκλά, Κρήτη, Μεταμόρφωση, 88.8, 131, 189.
- Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης, 80, 174.
- Μισοχώρι, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Ἅγιοι Θεόδωροι, 79.23, 177.
- Μολάοι, Λακωνία, Ἅγιος Γεώργιος, 79.25, 133.71, 157, 212.
- Μονεμβασία, Ἀσκηταριό, 79.23.26, 90, 180.
- Μονή, Νάξος, Παναγία Δροσιανή, 50.13, 53.21, 91.42, 119.26, 121, 179.
- Μονοδένδρι, Μονή Βίκου, Ἅγία Παρασκευή, 68, 69.25, 70, 147.42, 170.
- Μουρνέ, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος, 80.36, 190.
- Μπιζαριανῶ, Κρήτη, Ἅγιος Παντελεήμων, 50.7, 57, 99, 118, 184.
- Μπρίκι, Μάνη, Ἅγιος Νικόλαος, 127.19, 133, 171.
- Μυριοκέφαλα, Μονή, Κρήτη, Παναγία, 56, 65.3, 67, 133, 138, 146, 162.
- Μυστροῦς,
- Ἅγία Σοφία, 203.
- Εὐαγγελίστρια, 111, 153, 206.
- Περιβλεπτος, ἀψίδα, 50.7, 81.42, 121.40, 203.
- Περιβλεπτος, διακονικό, 49.5, 68.23, 167.
- Manasija-Resava, Μονή, Σερβία, Ἅγία Τριάδα, 94.63, 132, 136, 153, 157, 215.
- Manastir, Μογιονο, Σκόπια περ., Ἅγιος Νικόλαος, 52.5, 94, 118, 176.
- Mateič, Μονή, Σκόπια περ., Θεοτόκος,
- ἀψίδα, 50.10, 80.37, 136, 137, 139, 140, 151, 200.
- πρόθεση, 49.4, 50.10, 99, 101, 105, 138, 139, 200.
- Melnic (Μελένικο), Βουλγαρία, Ἅγιος Νικόλαος, 49.4, 50.13, 52, 60, 76, 77, 174.
- Modrište, Σερβία, Θεοτόκος, 81.37, 200.
- Νάξος, βλ. Ἀπειρανθος, Κεραμί, Μονή, Λαθρήνο, Ποταμιά, Πέρα Χαλκί, Σαγκρί, Καλόξυλος, Φιλώτι.
- Νερομάνα, Αἰτωλία, Μονή Ἁγίων Ἀποστόλων, 68.23, 69.25.28, 70.31, 140, 168.
- Νικητάρι, Ἀσίνου, Κύπρος, Παναγία Φορβιώτισσα, 108.164.
- Ντουριάνικα, Κύθηρα, Ἅγιος Γεώργιος, 77.11, 120.29, 179.
- Nerezi, Σκόπια περ., Ἅγιος Παντελεήμων, 21, 23, 85.
- Nola, Ἰταλία, βασιλική, 16.16.
- Nova Pavnica, Σερβία, Εἰσόδια Θεοτόκου, 77.13, 208.
- Novgorod,
- Arkazi, Κοίμηση Θεοτόκου, 21.
- Srataya Ladoga, 145.16.
- Ξηροποτάμου, Μονή, Ἅγιον Ὄρος, Δίσκος Πουλχερίας, 54.28.
- Παλαιχώρι, Κύπρος, Μεταμόρφωση, 58.74.78, 109.165.
- Παλαχώρα, Κύθηρα, Ἀνώνυμος ναός, 120.35, 121, 210.
- Παλιομονάστηρο Ἁγίων Σαράντα, Λακωνία, Ἀσκηταριό Προδρόμου, 95, 179.
- Παντέλοι, Κρήτη, Σωτήρας, 81.43, 217.
- Παρέντιο (Ρορε), Δαλματία, βασιλική, 16.14.
- Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Paris. Gr. 923, 135.103,
- Πάτμος, Μονή Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου,
- εἰλητάριο 707, 70.35.
- παρεκκλήσι Παναγίας, 139.
- Πατοός, Κρήτη, Παναγία, 118.12.
- Πάφος, Κύπρος,
- Ἅγία Σολομωνή, 53, 58, 108, 109, 110, 112, 120, 120.36, 121, 128.31, 131, 132, 204.
- Ἐγκλειστρα Ἁγίου Νεοφύτου, 22, 85, 155, 157.
- Πελέντρι, Κύπρος, Τίμιος Σταυρός, 65, 68, 73, 162.
- Πέρα Χαλκί, Νάξος,
- Ἅγιος Γεώργιος, 69, 70, 164.
- Ἅγιος Παντελεήμων, 68.23, 69, 70, 133.70, 144, 164.
- Περαχωριό, Κύπρος, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, 85.79.
- Πλατάνια, Κρήτη, Παναγία, 88.8, 119.25, 130, 131, 198.
- Πλάτσα, Μάνη, Ἅγιος Νικόλαος, 88.8, 194.
- Πλεμεριανά, Κρήτη, Μεταμόρφωση, 65.4, 120.30, 133.70, 165.

- Πλησιοί, Άρτα, Άγιος Νικόλαος Ροδιάς, 22.79.
- Πόντος Εύξεινος, βλ. Ματζούκα, Σαχνόη, Τραπεζούντα.
- Ποταμιά, Νάξος, Άγιος Άνδρέας, 68.23, 69, 144, 164.
- Πρασές, Κρήτη, Παναγία, 69.28, 70, 156, 165.
- Πραστειά Σιδερούντας, Χίος, Άγιος Γεώργιος, 127.23, 216.
- Πρεβέντζα, Άκαρνανία, Παναγία, 50.7.9, 58.72, 82.46, 183.
- Πρέσπα,
- Άγία Έλεούσα, 52.7, 57, 67, 81.38, 93, 120.31, 128.28, 147.42, 215.
- Άγιος Άχίλλειος, 19, 59, 66.
- Άγιος Δημήτριος, 82.47, 120.36, 128.32, 207.
- Άγιος Πέτρος, 120.35, 128.33, 201.
- Πρίλαπος, βλ. Prilep.
- Πρινές, Κρήτη, Άρχάγγελος, 70.39, 120.35, 121, 129.34, 147.43, 169.
- Πρωτότο, Μονή Ίβήρων, Άγιον Όρος, Θεοτόκος, Καθολικό, 49.5, 82.47, 91, 128.29, 133, 186.
- Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση, 52.5, 92, 93, 109, 182.
- Πύργος, Εύβοια, Άγιος Νικόλαος, 82.47, 95, 115, 193.
- Πύργος, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος-Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη, 120.35, 189.
- Ρεέ, Μονή, Κοσσυφοπέδιο, Άγιοι Απόστολοι,
- άψίδα, 119.27, 139, 152.
- πρόθεση, 49.4, 50.7.9, 77, 88, 89, 91, 92, 134, 141, 176.
- Perustitsa, Βουλγαρία, Κόκκινη Έκκλησία, 17.
- Prilep (Πρίλαπος), Σκόπια περ.,
- Άγιος Άθανάσιος, 77.13.14, 120.30, 121, 145, 204.
- Άγιος Δημήτριος, 21.
- Άγιος Νικόλαος, 80, 174.
- Άγιος Πέτρος, 77.13, 210.
- Θεοτόκος Πανάχραντος, 77.13, 210.
- Prizren, Κοσσυφοπέδιο, Θεοτόκος Ljeviška, 80.37, 115, 118, 127.25, 128, 186.
- Prokuplje, Σερβία, "Λατινική" έκκλησία, 77.12, 127.25, 200.
- Psača, Σερβία, Άγιος Νικόλαος, 144.4.
- Ραβέννα,**
- Άγιος Άπολλινάριος in Classe, 15.5.
- Άγιος Άπολλινάριος Νέος, 16.
- Άγιος Βιτάλιος, 15.5, 16.
- Άγιος Ίωάννης Εύαγγελιστής, 16.
- Άγιος Μιχαήλ Affricisco, 16.14.
- Ρόδος, βλ. Λάρδος, Μεσαναγρός.
- Ρουσοσπίτι, Κρήτη, Παναγία, 82.47, 188.
- Ρώμη,
- Άγιος Μάρκος, 16.17.
- Sta.Maria Antiqua, 130.49, 135.103.
- Sta.Maria Maggiore, 15.5.
- Sta.Pudenziana, 16.16.
- Ramača, Σερβία, Άγιος Νικόλαος, 169.
- Ravanica, Μονή, Σερβία, Άνάληψη,
- άψίδα, 50.7.9.12, 118, 207.
- παρεκκλήσι Πύργου, 123, 208.
- Rečani, Κοσσυφοπέδιο, Άγιος Γεώργιος, 81.37, 127.19, 128.33, 202.
- Rečica, βλ. Άχρίδα περ.
- Rila, Μονή, Βουλγαρία, Πύργος Χρέλη, παρεκκλήσι Μεταμορφώσεως, 66.4, 166.
- Σαγκρί, Νάξος,**
- Άγιος Νικόλαος, 156, 163.
- Παναγία Άρχουλιώτισσα, 91.42, 119, 194.
- Σαμάρι, Μεσσηνία, Παναγία Σαμαρίνα, 50.7, 56, 77, 78, 79, 88, 89, 96, 104, 126, 126.17, 130, 173.
- Σαντορίνη, Έπισκοπή, 85.79.
- Σαρακήνα, Κρήτη, Άρχάγγελος, 58, 80.36, 199.
- Σαχνόη, Πόντος, Άρχιστρατήγος (Kurt Boghan), 79.24, 209.
- Σειρικάρι, Κρήτη, Άγιοι Απόστολοι, 94.63, 115.213, 123, 156, 216.
- Σελλί, Κρήτη, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος, 115.209.212, 120.35, 147.43, 215.
- Σέρβια, Άγιος Ίωάννης Προόδρομος, 81.43, 210.
- Σερβία-Κοσσυφοπέδιο-Μαυροβούνιο, βλ. Arilje, Βελιγράδι, Bijela, Dečani, Donja Kamenica, Gračanica, Gradac, Kalenić, Karan, Koriša, Manasija-Resava, Modrište, Nova Pavlica, Peć, Prizren, Prokuplje, Psača, Ramača, Ravanica, Rečani, Soporčani, Stari Ras, Studenica, Trgovište, Veluče.
- Σέρρες,

- Κάστρο, Ἅγιος Νικόλαος, 49.4, 50.13, 89.14, 193.
- Μονὴ Τιμίου Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου Προδρόμου, 50.6, 82.47, 203.
- Σινά, Μονὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης,
- Καθολικό, 15.
- εἰκόνα Χριστοῦ ἔνθρονου, 85.
- Σκλαβοπούλα, Κρήτη, Παναγία, 94, 94.63, 115.211.214.215, 214.
- Σκόπια περ., βλ. Čučer, Dabnište, Kučenište, Lesnovo, Ljuboten, Mateič, Nerezi, Prilep, Staro Nagoričino, Sušica, Treska, Veles, Veljusa.
- Σόφια, βλ. Bojana.
- Σπαστήρας, Κύθηρα, Ἅγιος Θεόδωρος, 76.6, 80.35, 127.19, 133.69, 184.
- Σπήλι, Κρήτη,
- Ἅγιοι Θεόδωροι καὶ Χαράλαμπος, 68.23, 69.25, 72.53, 120.35, 167.
- Ἅγιος Γεώργιος, 200.
- Σπηλιά Πεντέλης, βλ. Ἀθήνα.
- Σπήλιος-Καλογέρου, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, 68.23, 69.28, 72.53, 167.
- Στυλίδα, Φθιώτιδα, Μεταμόρφωση, 59.87.
- Stanimaca (Στενήμαχος), Βουλγαρία, Παναγία Petrič, 65.3, 166.
- Stari Ras, Σερβία, ἐρειπωμένος ναός, 22.
- Staro Nagoričino, Σκόπια περ., Ἅγιος Γεώργιος,
- ἀψίδα, 139.154.
- πρόθεση, 49.4, 52.6, 82.48, 89.14, 120.30, 121.40, 128.29, 134, 141, 144.9, 147, 187.
- Studentica, Μονή, Σερβία,
- Θεοτόκος Εὐεργέτις, ἀψίδα, 128.27, 145.
- Θεοτόκος Εὐεργέτις, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου, 49.6, 72, 76.5, 77.11, 87, 100, 128.31, 132, 175.
- Ἐκκλησία τοῦ Κράλη, ἡ Ἅγιοι Ἰωακείμ καὶ Ἄννα, 58, 88.8, 144, 187.
- Sušica, Markov Manastir, Σκόπια περ., Ἅγιος Δημήτριος, 49.4, 79.24.26, 89, 90, 123, 132, 133, 205.
- Soročani, Μονή, Σερβία, Ἁγία Τριάδα,
- ἀψίδα, 50.10, 88.7, 91, 132, 139, 141, 155, 157, 176.
- πρόθεση, 49.4, 50.10, 89.13, 91, 120.29, 121, 177.
- παρεκκλήσι Ἁγίου Συμεών Nemanja, 50.6.10, 81.41, 91, 120.29, 134, 177.
- Τραπεζούντα, Πόντος,
- Ἅγιος Σάββας, ἄνω Δ παρεκκλήσι, 60, 92, 183.
- Ἅγιος Σάββας, κάτω Δ παρεκκλήσι, 79.24, 96, 127.25, 130, 183.
- Ἅγιος Σάββας, παρεκκλήσι Ἁγίου Ὀνούφριου, 120.36, 215.
- Θεοτόκος Θεοσκέπαστος, 126.17, 198.
- Καϊμακλί, Μικρὴ Ἐκκλησία, 79.25, 126.17, 216.
- Τρίκωμο, Κύπρος, Παναγία, 85.79.
- Tanguil, Γεωργία, Ἀρχάγγελοι, 22.78,
- Treska, Σκόπια περ., Ἅγιος Ἀνδρέας, 52.6, 56, 67, 81.37, 93, 108.164, 115, 120.30, 121.40, 127, 144, 144.9, 208.
- Trgovište, Σερβία, Θεοτόκος, 82.48, 88.8, 128.29, 204.
- Φιλῶτι, Νάξος,
- Ἅγιος Γεώργιος, 181.
- Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος, 57, 58, 94, 94.62, 144.9, 157, 190.
- Φλόκα, Ἐπίδαυρος Λιμηρά, Παναγία Χειμάτισσα, 98, 102, 212.
- Φλωρεντία, Ἅγιος Ἀμβρόσιος, 113.
- Φραγκουλιάνικα, Μάνη, Μονή, Παναγία Φανερωμένη, 53.22, 82.47, 129, 144.9, 157, 192.
- Χιλανδάρη, Μονή, Ἅγιον Ὄρος, Καθολικό, Εἰσόδια Θεοτόκου,
- ἀψίδα, 50.10, 60, 81, 82.47, 88.8, 191.
- πρόθεση, 49.4, 50.10, 60, 81.42, 89.14, 94.66, 134, 144, 191.
- νάρθηκας, 102.
- ἐπιτάφιος Ἰωάννη Σκοπίων, 70.40.
- Χρύσαφα, Λακωνία, Παναγία Χρυσάφτισσα,
- ἀψίδα, 50.10, 68.22, 71, 72, 164.
- πρόθεση, 49.4, 50.10.13, 164.
- Veles, Σκόπια περ., Ἅγιος Νικόλαος, 128.33, 133.70, 188.
- Velestovo, βλ. Ἀχρίδα περ.
- Veljusa, Στρώμνιτσα, Σκόπια περ., Παναγία Ἐλεούσα, 21, 126, 154.
- Veluče, Μονή, Σερβία, Εἰσόδια Θεοτόκου, 54, 77.12.14, 121.40, 204.
- Višni, βλ. Ἀχρίδα περ.
- Zaum, βλ. Ἀχρίδα περ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΓΧΡΩΜΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

- I. Πελέντρι, Κύπρος, Τίμιος Σταυρός. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Νικόλαος, Βασίλειος
- II. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος
- III. Κυρβίνονο, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος
- IV. Κυρβίνονο, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Ἅγιος Ἀχίλλειος Λαρίσης
- V. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
- VI. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Βασίλειος
- VII. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Χρυσόστομος
- VIII. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Ἰωάννης Ἐλεήμων
- IX. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Ἐπιφάνιος
- X. Ρεέ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός
- XI. Ρεέ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Σάββας I Σερβίας
- XII. Ρεέ, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Ἀρσένιος I Σερβίας
- XIII. Σοροκάσι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες
- XIV. Σοροκάσι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες
- XV. Σοροκάσι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, Σάββας I Σερβίας, Ἰγνάτιος Θεοφόρος
- XVI. Σοροκάσι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, Ἀρσένιος I Σερβίας
- XVII. Σοροκάσι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, Σάββας II Σερβίας
- XVIII. Σοροκάσι, Ἁγία Τριάδα, παρεκκλήσι Ἁγίου Συμεών Νεμαντζα. Μελισμός
- XIX. Μονεμβασιά, Ἀσκηταριό. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
- XX. Πυργί, Εὔβοια, Μεταμόρφωση. Μελισμός
- XXI. Πυργί, Εὔβοια, Μεταμόρφωση. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
- XXII. Λειβαδᾶς, Κρήτη, Ἅγιος Δημήτριος. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος
- XXIII. Λειβαδᾶς, Κρήτη, Ἅγιος Δημήτριος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
- XXIV. Βέροια, Μητρόπολη. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Νύσσης
- XXV. Ἀχρίδα, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Κανέο. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος, Χρυσόστομος
- XXVI. Γεράκι, Χρυσόστομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
- XXVII. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška. Μελισμός, συλλειτουργῶν ἱεράρχης
- XXVIII. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška. Μελισμός, συλλειτουργῶν ἱεράρχης
- XXIX. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Μελισμός
- XXX. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
- XXXI. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς (λεπτ.)
- XXXII. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Βασίλειος
- XXXIII. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Χρυσόστομος
- XXXIV. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Γρηγόριος Νύσσης

- XXXV. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
 XXXVI. Ἀλίκαιμπος, Κρήτη, Κοίμηση Θεοτόκου. Μελισμός
 XXXVII. Μουρνέ, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος
 XXXVIII. Μέλαιμπες, Κρήτη, Ἅγία Παρασκευή. Μελισμός, Ἀθανάσιος
 XXXIX. Donja Kapenica, Θεοτόκος. Μελισμός
 XL. Ἅγιά, Κρήτη, Ἅγιος Φώτης. Μελισμός, Βασίλειος
 XLI. Ἅγιά, Κρήτη, Ἅγιος Φώτης. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 XLII. Ἀξός, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 XLIII. Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Θεολόγος
 XLIV. Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννης Ἐλεήμων
 XLV. Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
 XLVI. Dečani, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Ἰωάννης Ἐλεήμων
 XLVII. Dečani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου. Μελισμός
 XLVIII. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος
 XLIX. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος
 L. Πλατάνια, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός
 LI. Ἀργουλές, Κρήτη, Ἅγία Παρασκευή. Μελισμός
 LII. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος
 LIII. Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, Νικόλαος, Ἰωάννης Ἐλεήμων
 LIV. Mateič, Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, Ἐπιφάνιος
 LV. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 LVI. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζωτζά. Μελισμός
 LVII. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζωτζά. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 LVIII. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζωτζά. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
 LIX. Ἀχρίδα, Παναγία Βολπιτςκα. Μελισμός
 LX. Σέρρες, Μονὴ Προδρόμου, Παρεκκλήσι Γενεθλίων. Μελισμός
 LXI. Σέρρες, Μονὴ Προδρόμου, Παρεκκλήσι Γενεθλίων. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 LXII. Prilep, Ἅγιος Ἀθανάσιος ἢ Ἅγία Παρασκευή. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 LXIII. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρὸς. Μελισμός, Χρυσόστομος
 LXIV. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
 LXV. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος
 LXVI. Βοτje, Χριστὸς Ζωοδότης. Μελισμός
 LXVII. Καστρί, Κρήτη, Ἅγιος Στέφανος. Μελισμός
 LXVIII. Ἀλιβέρι, Εὐβοία, Κοίμηση Θεοτόκου. Μελισμός
 LXIX. Κισσός, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός
 LXX. Μολάοι, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος
 LXXI. Μαλέας (Ἀκρωτήριο), Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
 LXXII. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμός, Βασίλειος, ἄγγελος-διάκονος
 LXXIII. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
 LXXIV. Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος

-
- LXXV. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, άψίδα. Μελισμός
LXXVI. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, άψίδα. Μελισμός, Γρηγόριος Διάλογος
LXXVII. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα. Μελισμός
LXXVIII. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα. Μελισμός, Νικόλαος
LXXIX. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα. Μελισμός, Άθανάσιος
LXXX. Άρτός, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός
LXXXI. Manasija, Άγία Τριάδα. Μελισμός, άγγελος-διάκονος, Βασίλειος, Άθανάσιος,
Κύριλλος Άλεξανδρείας
LXXXII. Manasija, Άγία Τριάδα. Μελισμός, Σίλβεστρος, Σπυρίδων
LXXXIII. Kalenić, Εισόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Άθανάσιος, Χρυσόστομος
LXXXIV. Kalenić, Εισόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Σπυρίδων

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΣΠΡΟΜΑΥΡΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Πελέντρι, Κύπρος, Τίμιος Σταυρός. Μελισμός
2. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος
3. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος
4. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος
5. Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι. Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανούλα)
6. Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος
7. Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι. Μελισμός, Χρυσόστομος, Νικόλαος
8. Belisirma, Bezir-Ana-kilisse. Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανούλα)
9. Σαμάρι, Παναγία Σαμαρίνα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
10. Kurbinono, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς (σχέδιο Τ. Τανούλα)
11. Kurbinono, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Ἀχίλλειος Λαρίσης
12. Κουρνάς, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, ἀψίδα. Μελισμός, Ἰωάννης Ἐλεήμων, Γρηγόριος Θεολόγος
13. Κουρνάς, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, διακονικό. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας
14. Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης. Μελισμός
15. Melnic, Άγιος Νικόλαος, πρόθεση. Μελισμός
16. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός
17. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
18. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἰωάννης Ἐλεήμων, Ἐπιφάνιος
19. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος
20. Prilep, Άγιος Νικόλαος. Μελισμός
21. Bijela, Riza Bogorodice. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
22. Bijela, Riza Bogorodice. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
23. Ἀμάρι (Νέφς), Κρήτη, Ἁγία Ἄννα. Μελισμός, Ἀνδρέας Κρήτης
24. Σπηλιὰ Πεντέλης. Μελισμός
25. Σπηλιὰ Πεντέλης. Μελισμός
26. Studenica, Θεοτόκος Ἐδεργέτις, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος
27. Studenica, Θεοτόκος Ἐδεργέτις, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
28. Ἀπείρανθος, Νάξος, Άγιος Γεώργιος (Ν ναός). Μελισμός
29. Manastir, Άγιος Νικόλαος. Μελισμός
30. Ρεέ, Άγιοι Ἀπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός
31. Ρεέ, Άγιοι Ἀπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός (σχέδιο G. Babić)

32. Ρεέ, Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Σάββας Ι Σερβίας
33. Ρεέ, Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Άρσένιος Ι Σερβίας
- 34α-γ. Σοροσάνι, Άγία Τριάδα, άψίδα, πρόθεση, παρεκκλήσι Άγίου Συμεών Νεμανja. Μελισμοί (σχέδια V, Djurić).
35. Σοροσάνι, Άγία Τριάδα, άψίδα. Μελισμός, Σάββας Ι Σερβίας, Ίγνάτιος Θεοφόρος
36. Σοροσάνι, Άγία Τριάδα, άψίδα. Μελισμός, Άρσένιος Ι Σερβίας
37. Σοροσάνι, Άγία Τριάδα, άψίδα. Μελισμός, Σάββας ΙΙ Σερβίας
38. Σοροσάνι, Άγία Τριάδα, άψίδα. Μελισμός, συλλειτουργούντες Ιεράρχες
39. Σοροσάνι, Άγία Τριάδα, παρεκκλήσι Άγίου Συμεών Νεμανja. Μελισμός
40. Γεράκι, Άγιος Σώζων. Μελισμός
41. Βελανίδια, Άγιος Παντελεήμων. Μελισμός (σχέδιο T. Τανούλα)
42. Βελανίδια, Άγιος Παντελεήμων. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός
43. Βελανίδια, Άγιος Παντελεήμων. Άγγελος του Εύαγγελισμού, άγγελος-διάκονος του Μελισμού
44. Καφιόνα, Άγιοι Θεόδωροι. Μελισμός
45. Κεραμί, Νάξος, Άγιος Ίωάννης Θεολόγος. Μελισμός
46. Λαμπηνή, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος
47. Λαμπηνή, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Η έπιγραφή-σχόλιο του Μελισμού
48. Λαμπηνή, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός
49. Καρδάκι, Κρήτη, Άρχάγγελος. Μελισμός, Νικόλαος, Χρυσόστομος
50. Καρδάκι, Κρήτη, Άρχάγγελος. Μελισμός, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος
51. Μονή, Νάξος, Παναγία Δροσιανή. Μελισμός
52. Ντουριάνικα, Κύθηρα, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός
53. Παλιομονάστηρο Άγίων Σαράντα, Άσκηταριό Προδρόμου. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός
54. Παλιομονάστηρο Άγίων Σαράντα, Άσκηταριό Προδρόμου. Μελισμός, Βασίλειος
55. Χρυσάφα, Παναγία Χρυσαφίτισσα, άψίδα. Μελισμός
56. Λαθρήνο, Νάξος, Άγιος Γεώργιος (B ναός). Μελισμός (σχέδιο T. Τανούλα)
57. Ποταμιά, Νάξος, Άγιος Άνδρέας. Μελισμός (σχέδιο)
58. Πέρα Χαλκί, Νάξος, Άγιος Παντελεήμων. Μελισμός
59. Πέρα Χαλκί, Νάξος, Άγιος Παντελεήμων. Μελισμός (σχέδιο T. Τανούλα)
60. Dabnište, Παναγία. Μελισμός (σχέδιο, P. Miljković-Persek)
61. Μονεμβασιά, Άσκηταριό. Μελισμός, άγγελος-διάκονος
62. Άλεποχώρι (Γεράκι), Άγιος Νικόλαος. Μελισμός, άγγελος-διάκονος, Βασίλειος
63. Κροκεές, Άγιος Δημήτριος. Μελισμός
64. Κροκεές, Άγιος Δημήτριος. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός
65. Κανάλια, Άγιος Νικόλαος. Μελισμός
66. Λαθρήνο, Νάξος, Άγιος Γεώργιος (N ναός). Μελισμός
67. Λαθρήνο, Νάξος, Άγιος Γεώργιος (N ναός). Άγγελος-διάκονος
68. Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση. Μελισμός
69. Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός
70. Arijje, Άγιος Άχίλλειος. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός
71. Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας (κάτω Δ παρεκκλήσι). Μελισμός
72. Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας (άνω Δ παρεκκλήσι). Μελισμός

73. Πρεβέντζα, Παναγία. Μελισμός
74. Μπιζαριανῶ, Κρήτη, Ἅγιος Παντελεήμων. Ἡ ἐπιγραφή-σχόλιο τοῦ Μελισμοῦ
75. Μέρωνας, Κρήτη, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός
76. Κασάνοι, Κρήτη, Χριστὸς Ἀφέντης. Μελισμός
77. Κασάνοι, Κρήτη, Χριστὸς Ἀφέντης. Μελισμός, Βασίλειος, ἄγγελος-διάκονος
78. Βελανίδια, Χρυσόστομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
79. Βελανίδια, Χρυσόστομος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
80. Γεράκι, Χρυσόστομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
81. Γεράκι, Χρυσόστομος. Μελισμός, ἄγγελος - διάκονος
82. Καφιόνα, Ἅγιος Ἰωάννης. Μελισμός
83. Βέροια, Μητρόπολη. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Νύσσης
84. Πρωτάτο, Καθολικὸ, διακονικὸ. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
85. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška. Μελισμός
86. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška. Μελισμός, συλλειτουργῶν ἱεράρχης
87. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Μελισμός
88. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
89. Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Μελισμός, Νικόλαος
90. Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος. Μελισμός
91. Βέροια, Ἅγιος Βλάσιος. Μελισμός, Κάρπος, Πολύκαρπος
92. Θεσσαλονίκη, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, παρεκκλήσι Προδρόμου. Μελισμός
93. Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, πρόθεση. Μελισμός, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Ἀρχίδος
94. Staro Nagoričino, Ἅγιος Γεώργιος, πρόθεση. Μελισμός, Κλήμης Ἀρχίδος
95. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός
96. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
97. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Βασίλειος
98. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Χρυσόστομος
99. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Γρηγόριος Νύσσης
100. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
101. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Ἰγνάτιος Θεοφόρος
102. Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης
103. Čučer, Ἅγιος Νικήτας. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος
104. Čučer, Ἅγιος Νικήτας. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
105. Čučer, Ἅγιος Νικήτας. Μελισμός, Νικηφόρος ΚΠόλεως
106. Čučer, Ἅγιος Νικήτας. Μελισμός, Ἀνδρέας Κρήτης
107. Čučer, Ἅγιος Νικήτας. Μελισμός, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης
108. Čučer, Ἅγιος Νικήτας. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
109. Gračanica, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Ἰγνάτιος Θεοφόρος, Γρηγόριος Θαυματουργὸς
110. Gračanica, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος
111. Ἀργυρούπολη, Κρήτη, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός, Νικόλαος, Χρυσόστομος
112. Φιλῶτι, Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος. Μελισμός
113. Φιλῶτι, Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
114. Ἀλικαμπος, Κρήτη, Κοίμηση Θεοτόκου. Μελισμός

115. Δρύμισκος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
116. Μουρνέ, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
117. Μουρνέ, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος
118. Χιλανδάρι, Καθολικό, ἀψίδα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
119. Χιλανδάρι, Καθολικό, πρόθεση. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
120. Κριτσά, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος
121. Κεφάλι, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός
122. Κεφάλι, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός, Ἄθανάσιος, Χρυσόστομος
123. Ἄνδρσι, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός
124. Ἄνδρσι, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
125. Ἄνδρσι, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος
126. Ζαραφάνα, Ἅι-Γιαννάκης. Μελισμός
127. Ζαραφάνα, Ἅι-Γιαννάκης. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
128. Ζαραφάνα, Ἅι-Γιαννάκης. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
129. Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
130. Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη. Μελισμός, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες
131. Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας
132. Κάντανος, Κρήτη, Ἀρχάγγελος. Μελισμός
133. Μέλαμπες, Κρήτη, Ἅγία Παρασκευή. Μελισμός, Ἄθανάσιος, Βασίλειος
134. Μέλαμπες, Κρήτη, Ἅγία Παρασκευή. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
135. Πύργος, Εὔβοια, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός
136. Δοχη Καμενίκα, Θεοτόκος. Μελισμός
137. Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
138. Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
139. Ἄγιά, Κρήτη, Ἅγιος Φώτης. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
140. Ἄγιά, Κρήτη, Ἅγιος Φώτης. Μελισμός, Βασίλειος
141. Ἀξός, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
142. Καλλονή (Σκυλλοί), Κρήτη, Ἅγία Φωτεινή, διακονικό. Μελισμός
143. Καλλονή (Σκυλλοί), Κρήτη, Ἅγία Φωτεινή, διακονικό. Μελισμός (σχέδιο ἀποκατάστασης)
144. Δεζανί, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανούλα)
145. Δεζανί, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Χρυσόστομος
146. Δεζανί, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Θεολόγος
147. Δεζανί, Παντοκράτορας, ἀψίδα. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
148. Δεζανί, Παντοκράτορας, πρόθεση. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
149. Δεζανί, Παντοκράτορας, πρόθεση. Μελισμός, Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος
150. Δεζανί, Παντοκράτορας, πρόθεση. Μελισμός, Τιμόθεος
151. Δεζανί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου. Μελισμός
152. Δεζανί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου. Μελισμός
153. Δεζανί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
154. Δεζανί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου. Μελισμός, Σάββας Ι Σερβίας
155. Δεζανί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου. Μελισμός, Ἀρσένιος Ι Σερβίας
156. Δεζανί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Γεωργίου. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος

157. Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Βολνιέκι. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος
158. Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Βολνιέκι. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
159. Karan, Εὐαγγελισμός. Μελισμός
160. Karan, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Σίλβεστρος, Νικόλαος
161. Karan, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἀχιλλεῖος, Ἐπιφάνιος
162. Ljuboten, Ἅγιος Νικόλαος, πρόθεση. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας, Ἀθανάσιος
163. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος
164. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος
165. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
166. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Σπυρίδων
167. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Ἀμφιλόχιος
168. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Μελισμός
169. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
170. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Μελισμός, Γρηγόριος Θαυματουργός, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Ἀχρίδος
171. Σπήλιος-Καλογέρου, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος. Μελισμός
172. Πλατάνια, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός
173. Ἀποδοῦλου, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
174. Σαρακίνα, Κρήτη, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
175. Κάδρος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός
176. Κάδρος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Ἀθανάσιος, Βασίλειος
177. Κάδρος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος, Γρηγόριος Θεολόγος
178. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
179. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος
180. Μαιεῖ, Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
181. Μαιεῖ, Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, Νικόλαος, Ἰωάννης Ἐλεήμων
182. Μαιεῖ, Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, Ἐπιφάνιος
183. Μαιεῖ, Θεοτόκος, πρόθεση. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος
184. Μαιεῖ, Θεοτόκος, πρόθεση. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
185. Μαιεῖ, Θεοτόκος, πρόθεση. Μελισμός, Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος, Ἰούδας Συγγενὴς τοῦ Κυρίου, Συμεὼν Συγγενὴς τοῦ Κυρίου
186. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
187. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, Χρυσόστομος, ἄγγελος-διάκονος
188. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος, ἄγγελος-διάκονος
189. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, Ἀθανάσιος
190. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος Κυρίτζη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
191. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα. Μελισμός
192. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
193. Καστοριά, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζώτζα. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
194. Βιάννος, Κρήτη, Ἁγία Πελαγία. Μελισμός
195. Ἀχρίδα, Παναγία Βολνιέκα. Μελισμός
196. Ἀχρίδα, Παναγία Βολνιέκα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
197. Rečani, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός

198. Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίων. Μελισμός
199. Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίων. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
200. Μυστράς, Περιβλεπτός, ἀψίδα. Μελισμός, Χρυσόστομος, ἄγγελος-διάκονος
201. Prilep, Ἅγιος Ἀθανάσιος ἢ Ἁγία Παρασκευή. Μελισμός
202. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή. Μελισμός
203. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή. Μελισμός (σχέδιο ἀποκατάστασης Τ. Τανούλα)
204. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή. Μελισμός, Βασίλειος, Ἰωάννης Ἐλεήμων, Σπυρίδων
205. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή. Μελισμός, Ἰωάννης Ἐλεήμων, Σπυρίδων
206. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή. Μελισμός, Χρυσόστομος με σάκο
207. Κακοπετριά, Κύπρος, Ἅγιος Νικόλαος, πρόθεση. Μελισμός
208. Sušica, Markon Manastir, Ἅγιος Δημήτριος, πρόθεση. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας, Στέφανος διάκονος
209. Βέροια, Παναγία ἢ Δεξιὰ. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
210. Κάτω Καστανιά, Ταξιάρχης. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
211. Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός
212. Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
213. Κοτράφι, Σωτήρας. Μελισμός
214. Κοτράφι, Σωτήρας. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος
215. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρός. Μελισμός
216. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρός. Μελισμός, Χρυσόστομος
217. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρός. Μελισμός, Ἀθανάσιος
218. Κίτιρος, Κρήτη, Ἁγία Παρασκευή. Μελισμός, Ἀθανάσιος, Βασίλειος
219. Κάντανος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός
220. Κριτσά, Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης Βαπτιστής. Μελισμός
221. Πρέσπα, Ἅγιος Δημήτριος. Μελισμός
222. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός
223. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός (λεπτ.)
224. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα
225. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος
226. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, Ἀθανάσιος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
227. Treska, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος Θεολόγος
228. Nova Pavnica, Εἰσόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Νικόλαος, Ἀθανάσιος
229. Καστρί, Κρήτη, Ἅγιος Στέφανος. Μελισμός
230. Ἀλιβέρι, Εὐβοία, Κοίμησι Θεοτόκου. Μελισμός
231. Μαλάθηρος, Κρήτη, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός
232. Κισσός, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός
233. Višni, Σωτήρας. Μελισμός
234. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος
235. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς. Μελισμός
236. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς. Μελισμός, Ἀθανάσιος
237. Ἀγριακόννα, Ταξιάρχης. Μελισμός, Βασίλειος
238. Ἅγιος Ἀνδρέας, Ἁγία Παρασκευή. Μελισμός
239. Καστοριά, Ἅγιος Ἀθανάσιος Μουζάκη. Μελισμός, Κλήμης Ἀχρίδος, Ἀχίλλειος Λαρίσης

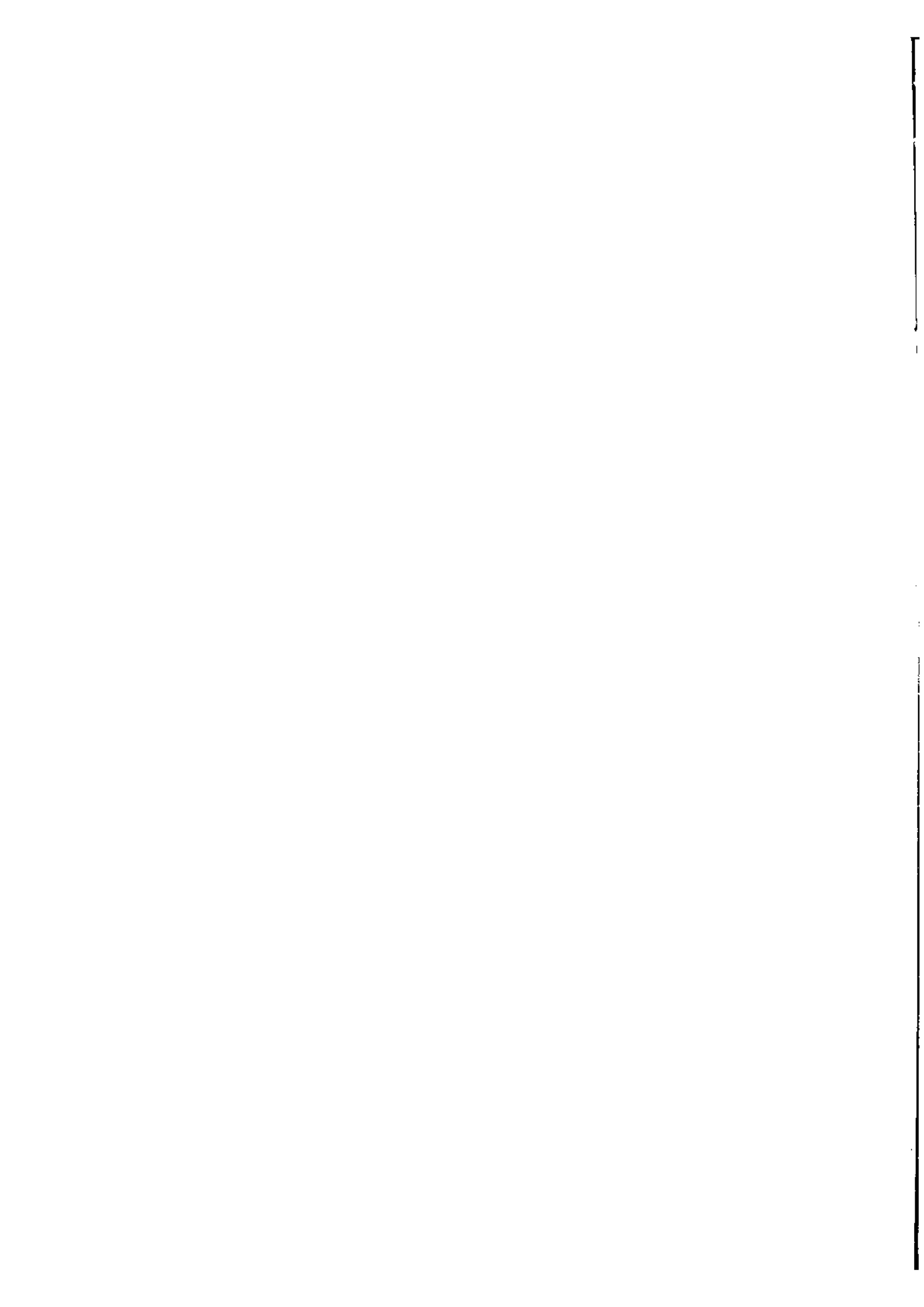
240. Μολάοι, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός
241. Μολάοι, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος
242. Μολάοι, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος
243. Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα. Μελισμός
244. Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
245. Μαλέας (Ἀκρωτήριο), Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
246. Μαλέας (Ἀκρωτήριο), Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
247. Μονὴ Ἁγίας Λαύρας, Παλαιομονάστηρο. Μελισμός
248. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω καὶ κάτω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμοί
249. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
250. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμός, Βασίλειος
251. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, κάτω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμός
252. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, κάτω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
253. Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς. Μελισμός
254. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, ἀψίδα. Μελισμός
255. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, ἀψίδα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
256. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, ἀψίδα. Μελισμός, Γρηγόριος Διάλογος
257. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, πρόθεση. Μελισμός
258. Σκλαβοπούλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
259. Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Ἁγία Τριάδα. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος
260. Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Ἁγία Τριάδα. Μελισμός, Ἀθανάσιος
261. Ἁγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Ἁγία Τριάδα. Μελισμός, Νικόλαος
262. Ἄρτος, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός
263. Ἀμάρι (Νέφς), Κρήτη, Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Ρολοῦ. Μελισμός, διάκονος, Νικόλαος, Βασίλειος
264. Πρινές, Κρήτη, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Βασίλειος
265. Manasija, Ἁγία Τριάδα. Μελισμός
266. Manasija, Ἁγία Τριάδα. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος, Βασίλειος, Ἀθανάσιος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας
267. Manasija, Ἁγία Τριάδα. Μελισμός, Σίλβεστρος, Σπυρίδων
268. Πρέσπα, Ἁγία Ἐλεούσα ἢ Ἅγιος Πέτρος. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος
269. Τραπεζούντα, Ἅγιος Σάββας, παρεκκλήσι Ἁγίου Ὀνουφρίου. Μελισμός
270. Πραστειά, Χίος, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, Γρηγόριος Νύσσης
271. Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Ἀθανάσιος, Χρυσόστομος
272. Kalenić, Εἰσόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Σπυρίδων
273. Σειρικάρι, Κρήτη, Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Μελισμός, Βασίλειος
274. Λάρδος, Ρόδος, Παναγία ἢ Καθολικὴ. Μελισμός
275. Λάρδος, Ρόδος, Παναγία ἢ Καθολικὴ. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς
276. Καλοχωραφίτης, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός
277. Βαλσαμόνερο, Κρήτη, Τίμιος Σταυρὸς. Μελισμός, Χρυσόστομος με σάκο
278. Lešani, Ἅγιοι Πάντες. Μελισμός

279. Πρέσπα, Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, ἡμικύλινδρος ἀψίδας (σχέδιο ἀποκατάστασης Τ. Τανούλα)
280. Ἀχρίδα, Ἁγία Σοφία. Λειτουργία τοῦ Βασιλείου
281. Κίεβο, Ἁγία Σοφία. Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων
282. Pčitelj, Ἅγιος Δημήτριος, ἡμικύλινδρος ἀψίδας
283. Ἁγία Πετρούπολη, Μουσεῖο Ἑρμιτάζ. Σμάλτο Stroganov
284. Βελιγράδι, Μουσεῖο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐπιτάφιος Milutin
285. Ἀχρίδα, Περίβλεπτος. Κλήμης Ἀχρίδος, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Ἀχρίδος

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

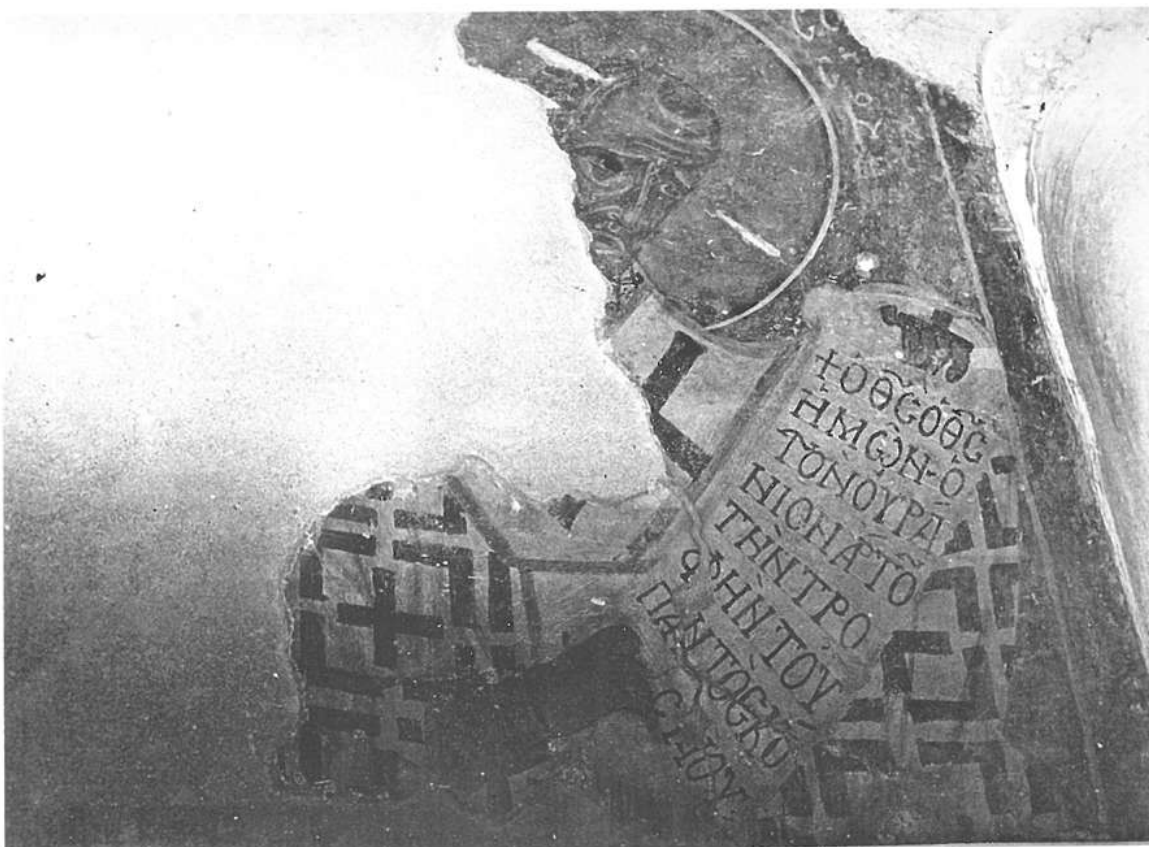
Θερμές εύχαριστίες όφείλω στον Μ. Άνδριανάκη για την εικ. 13· στον G. Angeličin για την εικ. 196· στην Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου για την εικ. 58· στον Π. Βοκοτόπουλο για την εικ. 73· στην Έ. Γκίνη-Τσοφοπούλου για την εικ. 52· στην Έ. Δεληγιάννη-Δωρή για την εικ. 237· στη Μ. Έμμανουήλ για την εικ. 135· στον Γ. Κακκαβά για τις εικ. 253 και LXXVI· στη Χ. Καλλιγά για τις εικ. 61 και XIX· στη Σ. Καλοπίση-Βέρτη για την εικ. 238· στη Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου για την εικ. 111· στον Στ. Μαδεράκη για τις εικ. 273 και XXII, XXIII· στην Ί. Μπίθα για τις εικ. 201 και LXII· στο Μουσείο Μπενάκη για τις εικ. 83, 186-190, 239· στην Εϋ. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου για την εικ. 65· στον Ν. Νικονάνο για την εικ. 14· στη Μ. Παναγιωτίδη για την εικ. 210· στον Ά. Παπαγεωργίου για τις εικ. 16-19, 202, 204-207, V-IX· στον Ί. Παπάγγελο για την εικ. 209· στον Γ. Σπαθαράκη για τις εικ. 139, 232, 256, L, LI, LXIX, LXXVI· στη Chr. Stephan για την εικ. 92· στην Ά. Στρατή για τις εικ. 198-199, LX-LXI· στον Β. Τοδιέ για τις εικ. 21, 26-27, 97-102, 110, 136, 145-147, 149-150, 156, 180, 184, 228, 285, XXXII-XXXV, XXXIX, XLIII-XLVII, LXXXI-LXXXII· στον Γ. Τσαντήλα για τις εικ. 96, XXX, XXXI· στον Chr. Walter για τις εικ. 159-160.

Οί εικόνες 30, 32-33, XI-XII προέρχονται από τό *Pečka Patrijaršija*, Βελιγράδι 1990· οί εικ. 36-38, XIII-XVII από τό V. Djurić, *Sopocani*, Βελιγράδι 1963· οί εικ. 163-167 από τό S. Gabelić, *The Monastery of Lesnovo*, Βελιγράδι 1998· οί εικ. 181-182, 185, LIII-LIV από τό E. Dimitrova, *The Monastery of Matejče*, Σκόπια 2002· οί εικ. 222-226, LXIV-LXV από τό J. Prolović, *Die kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Βιέννη 1997· οί εικ. 234-236 από τό C. Grozdanov, *La peinture murale d' Ohrid au XIVe siècle*, Άχρίδα 1980.

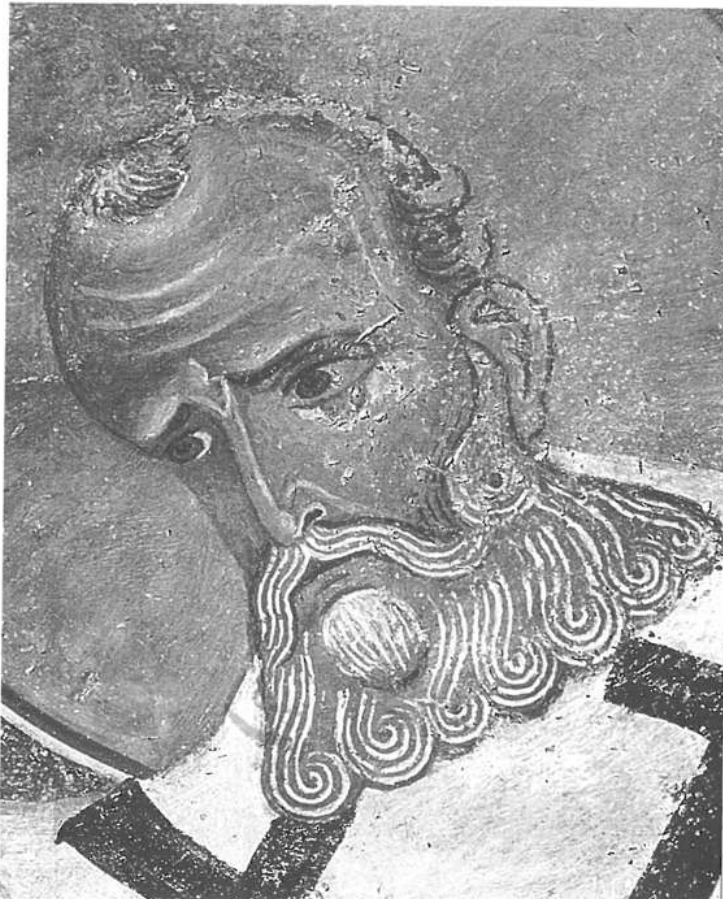

1. Πελέντρι, Κύπρος, Τίμος Σταυρός, Μελισμός.

2. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσότομος.

3. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος.

4. Μυριοκέφαλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος.

5. Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι.
Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανούλα).

6. Καστοριά, Άγιοι Άνάργυροι.
Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος,
Βασίλειος.

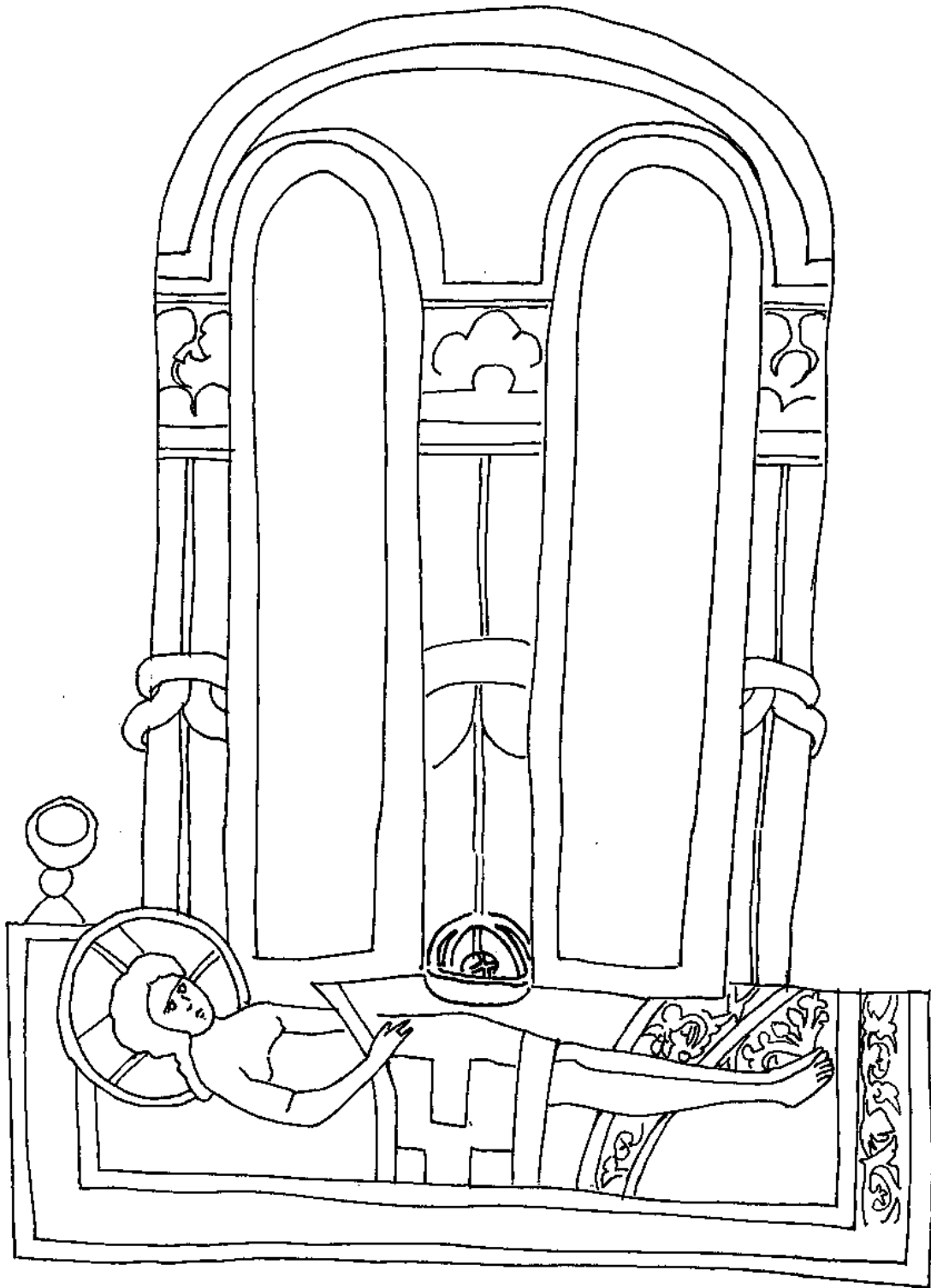
7. Καστοριά, "Άγιοι Άνάγυροι. Μελισμός, Χρυσόστομος, Νικόλαος.

8. *Belisirma, Bezir-Ana-kilisse.*
Μελισμός (σχέδιο T.
Τανούλα).

9. Σαμάρι, Παναγία Σαμαρίνα. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

10. Κυβήκονο, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς (σχέδιο Τ. Τανούλα).

11. Kurbinovo, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Άχίλλειος Λαρίσης.

12. Κουρνάς, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, άψίδα. Μελισμός, Ιωάννης Έλεήμων, Γρηγόριος Θεολόγος.

13. Κουρνάς, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος, διακονικό. Μελισμός, Πέτρος Άλεξανδρείας.

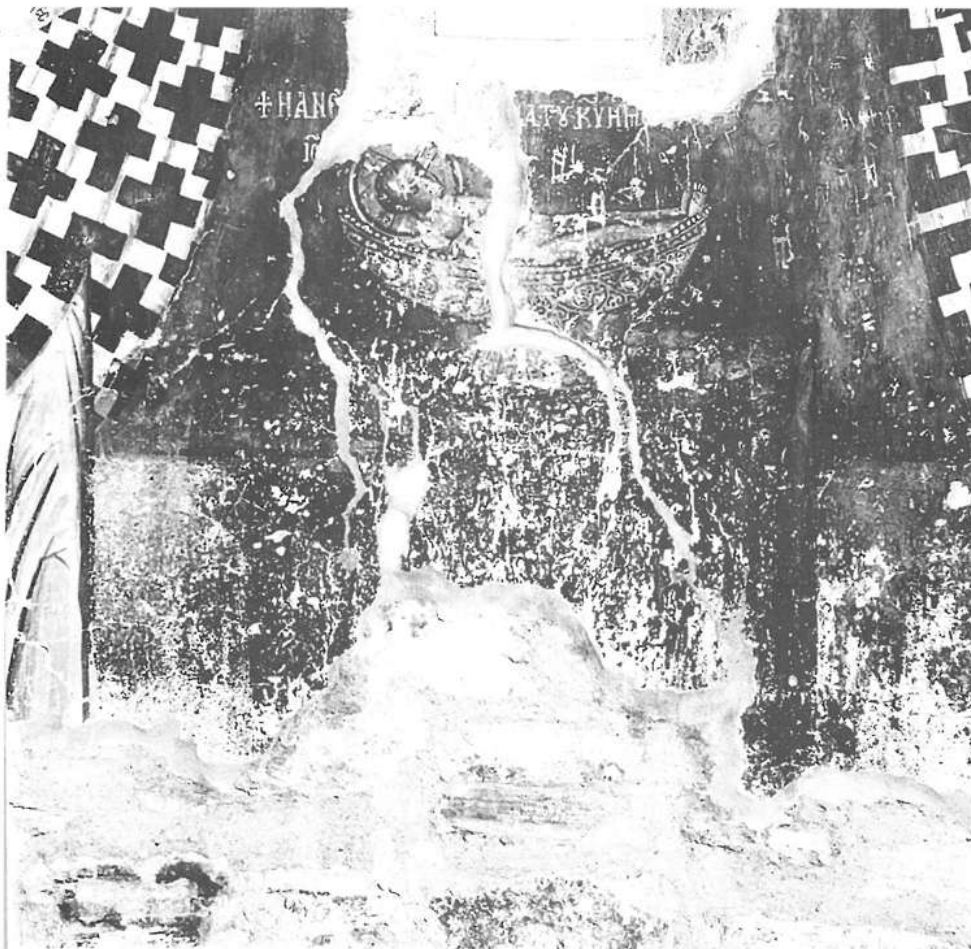
14. Μετέωρα, Σκήτη Δούπιανης. Μελισμός.

15. *Melnic*, "Άγιος Νικόλαος πρόθεση. Μελισμός.

16. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός.

17. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

18. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἰωάννης Ἐλεήμων, Ἐπιφάνιος.

19. Λεύκαρα, Κύπρος, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος.

20. *Prilep*, "Άγιος Νικόλαος.
Μελισμός.

21. *Bijela*, *Riza Bogorodice*. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

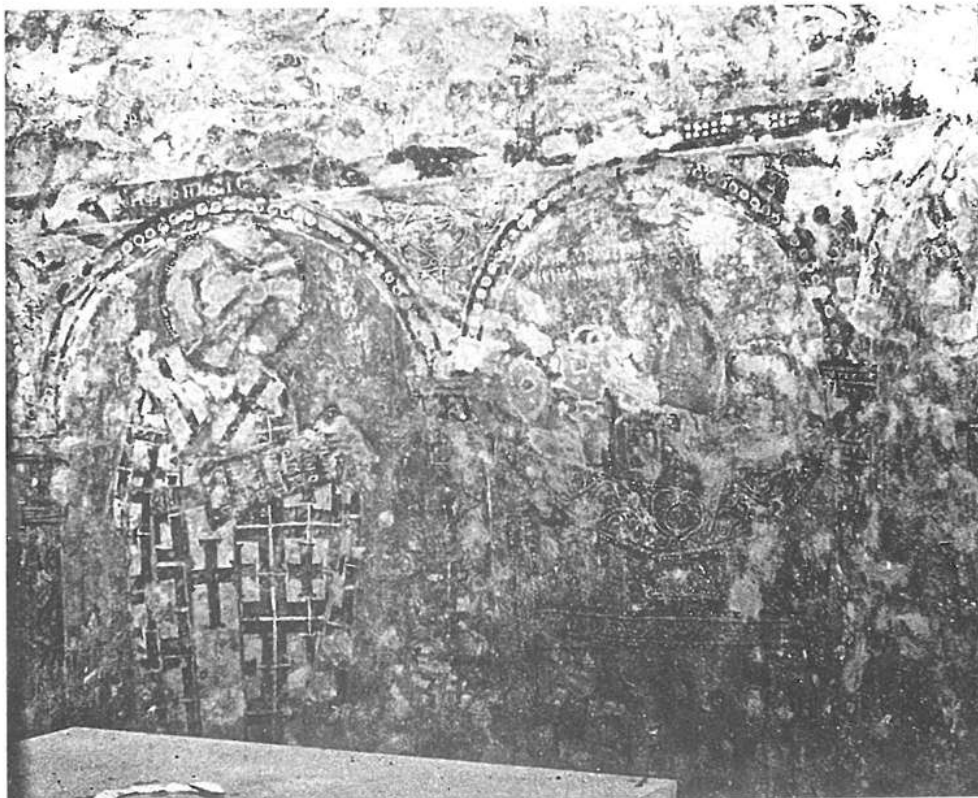
22. Bijela, Riza Bogorodice. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

23. Άμάρι (Νέφς), Κρήτη, Άγία Άννα. Μελισμός, Άνδρέας Κρήτης.

24. Σπηλιὰ Πεντέλης. Μελισμός.

25. Σπηλιὰ Πεντέλης. Μελισμός.

26. Studenica, Θεοτόκος Εὐεργέτις, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου. Μελισιός, Βασιλείος, Χρυσόστομος.

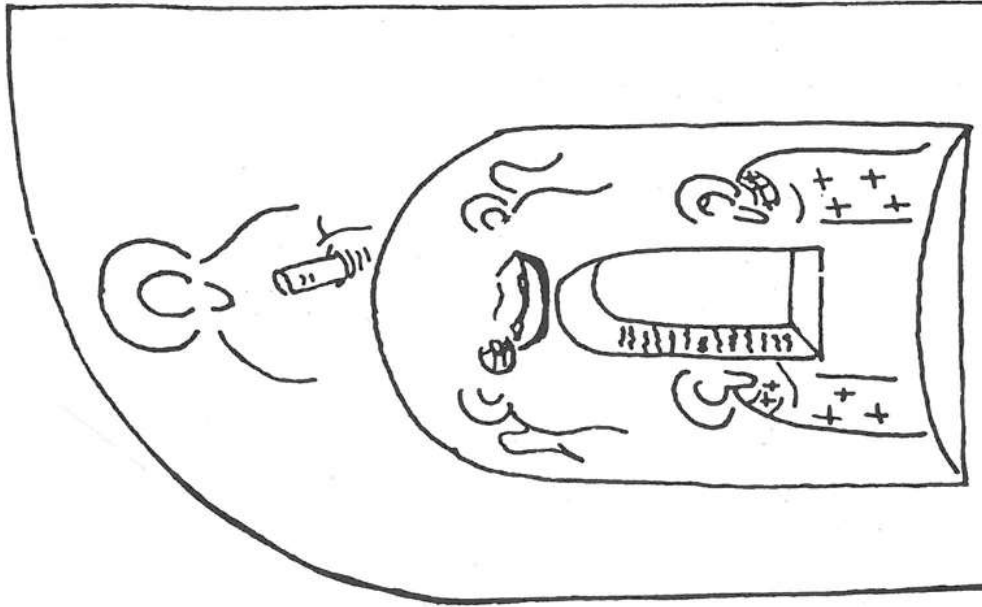
27. *Studenica*, Θεοτόκος Ενεργέτις, παρεκκλησία Αγίου Νικολάου. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

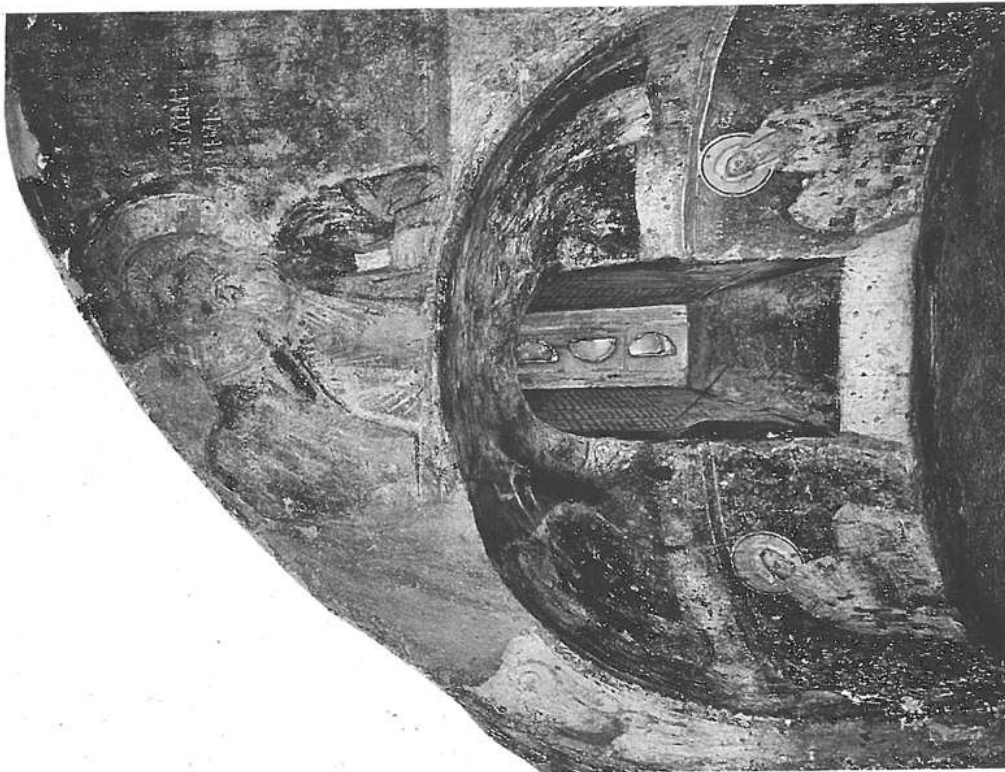
28. Άπειρανθος, Νάξος, "Άγιος Γεώργιος (N νάος). Μελισμός.

29. Manastir, "Άγιος Νικόλαος. Μελισμός.

31. Ρεζ, "Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός (σχέδιο G. Vabici).

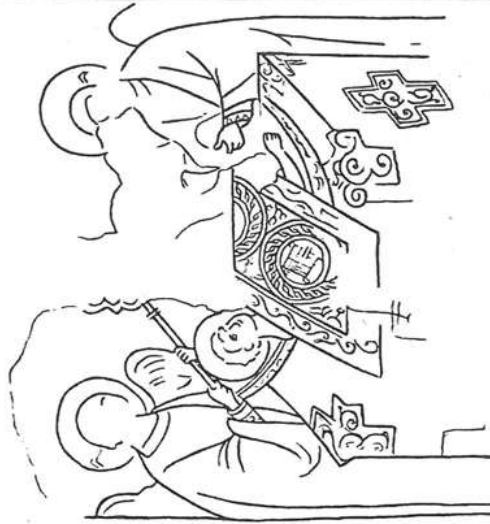
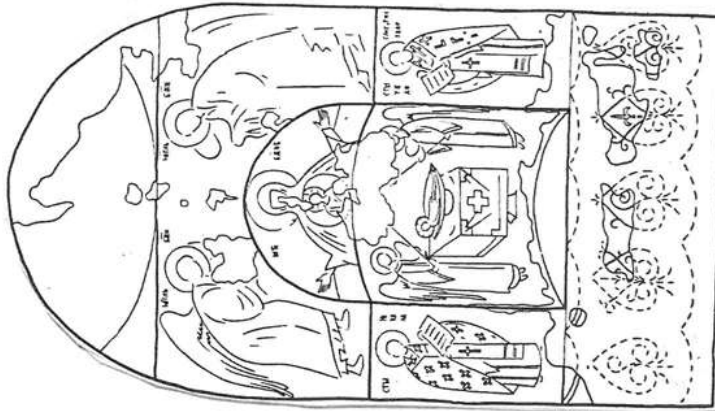
30. Ρεζ, "Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός.

32. Ρεζ, Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Σάββας Ι Σεοβίας.

33. Ρεζ, Άγιοι Άπόστολοι, πρόθεση. Μελισμός, Άρσένιος Ι Σερβίας.

34 α-γ. Σοροάπι, Άγια Τριάδα, άψίδα, πρόθεση, παρεκκλήσι Άγιου Συμεών Νεμανια. Μελισμοί (σχεδια V. Djurić).

35. Σοροάκι, Άγια Τριάδα, άψίδα.
Μελισμός, Σάββας Ι Σερβίας,
Ίγνάτιος Θεοφόρος.

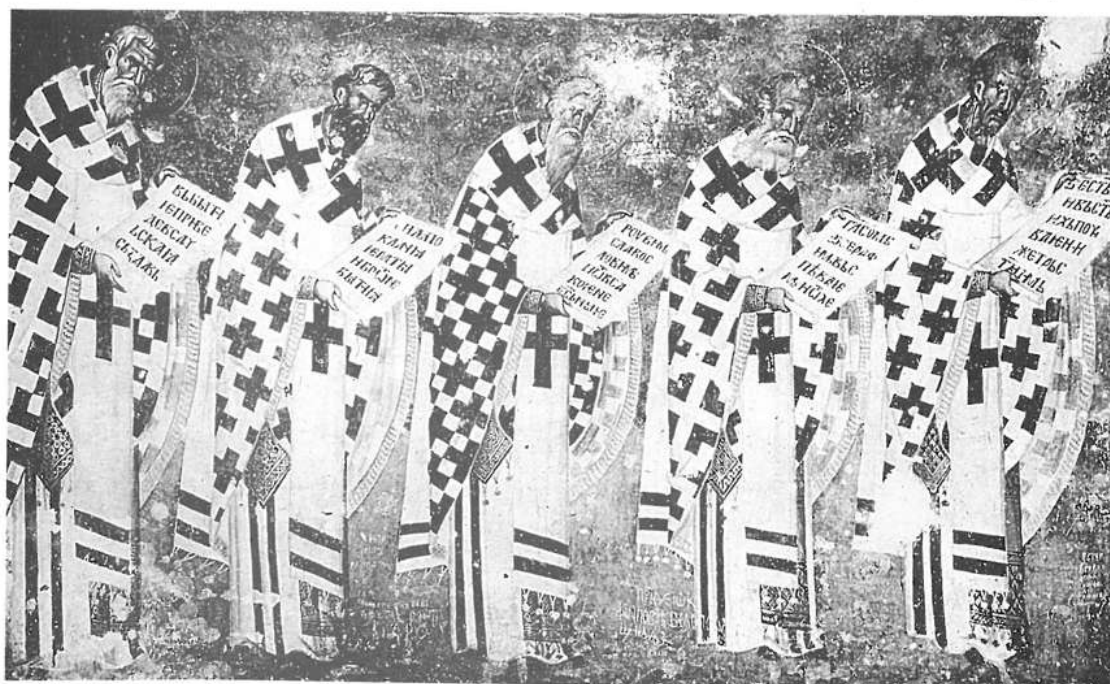

36. Σοροάκι, Άγια Τριάδα, άψίδα.
Μελισμός, Άρσένιος Ι Σερβίας.

37. Σοροάπι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα.
Μελισμός, Σάββας II Σερβίας.

38. Σοροάπι, Ἁγία Τριάδα, ἀψίδα. Μελισμός, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

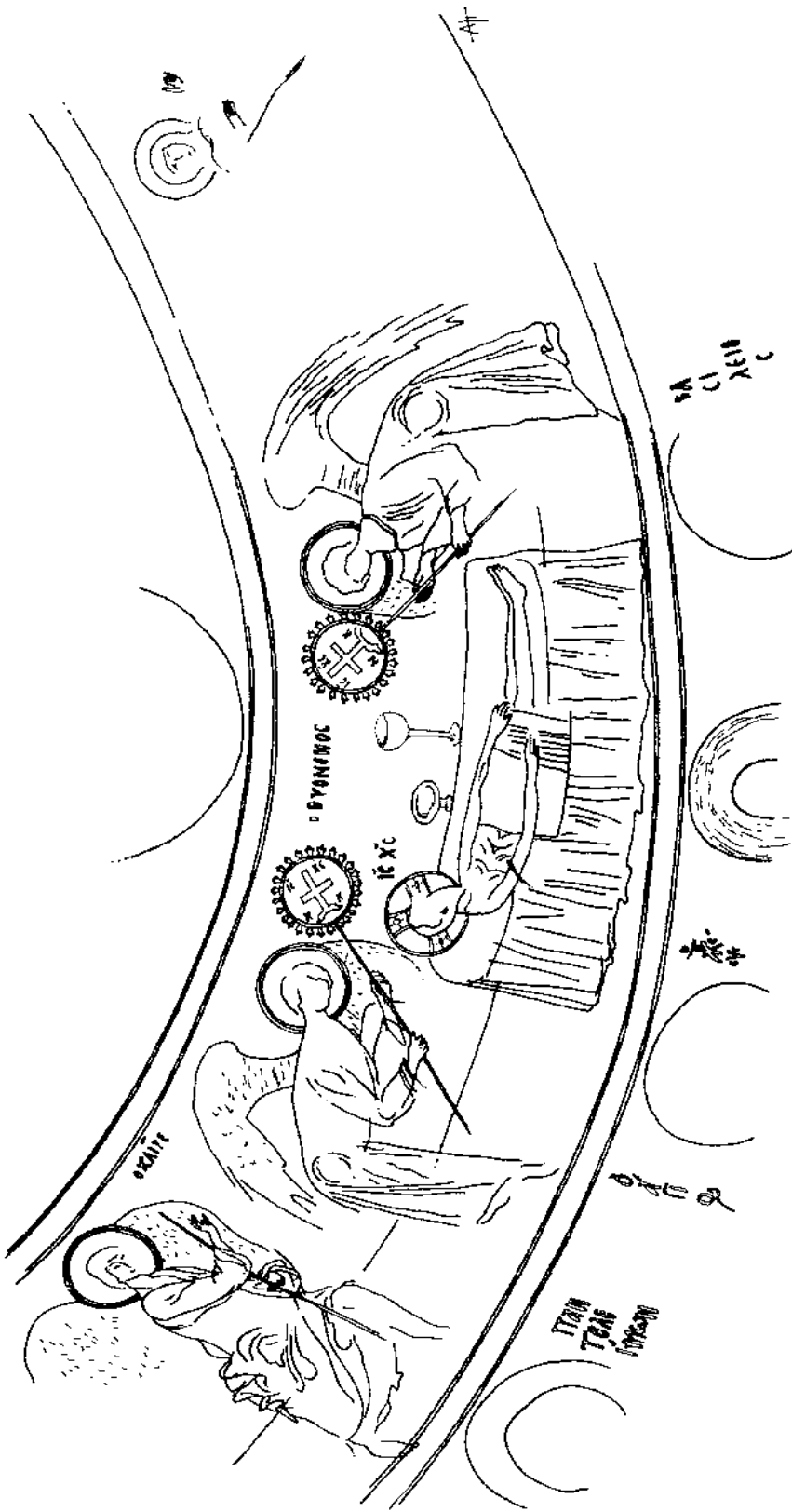

39. Σοροόπι, Άγία Τριάδα, παρεκκλήσι Άγίου Συμεών Νεμαντζα. Μελισσιός.

40. Γεράκι, "Άγιος Σώζων. Μελισσιός.

41. Βελαονίδα, Άγιος Παντελεήμων. Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανοίλα).

42. Βελλανίδα, Άγιος Παντελεήμων. Μελισμιάς, ό εὐχαριστιακός Χρϊστός.

43. Βελανίδα, Άγιος Παντελεήμων. Άγγελος του Εὐαγγελισμοῦ, ἄγγελος-διάκονος τοῦ Μελισμοῦ.

44. Καριόνα, Άγιοι Θεόδωροι. Μελισσιός.

45. Κεραμί, Νάξος, Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος. Μελισμός.

46. Λαμπηνή, Κρήτη, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσότομος.

47. Λαμπηνή, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Ἡ ἐπιγραφή-σχόλιο τοῦ Μελισμοῦ.

48. Λαμπηνή, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

49. Καρδάκι, Κρήτη, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Νικόλαος, Χρυσόστομος.

50. Καρδάκι, Κρήτη, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος.

51. Μονή, Νάξος, Παναγία Δροσιανή. Μελισμός.

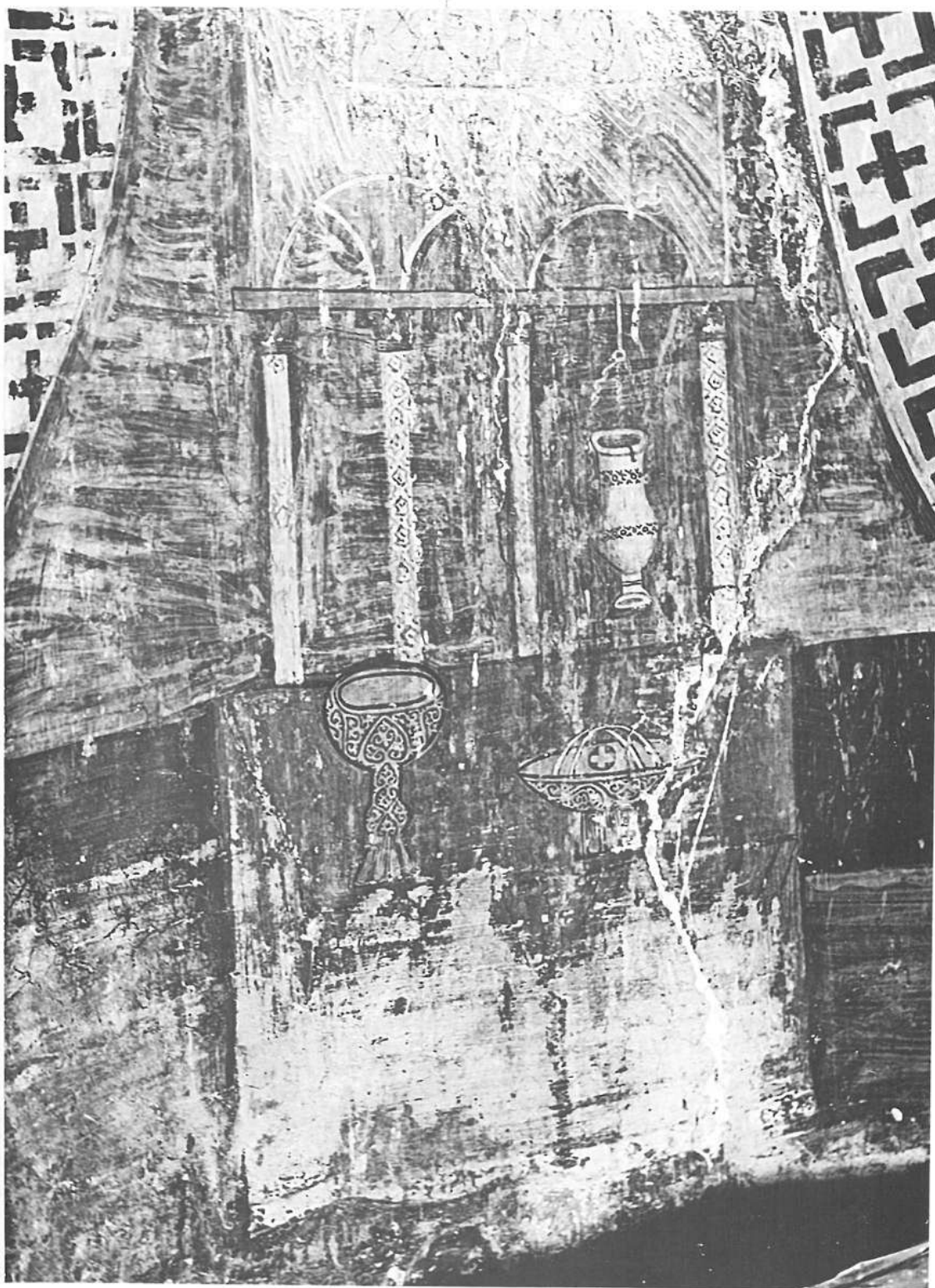
52. Ντουριάνικα, Κύθηρα, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός.

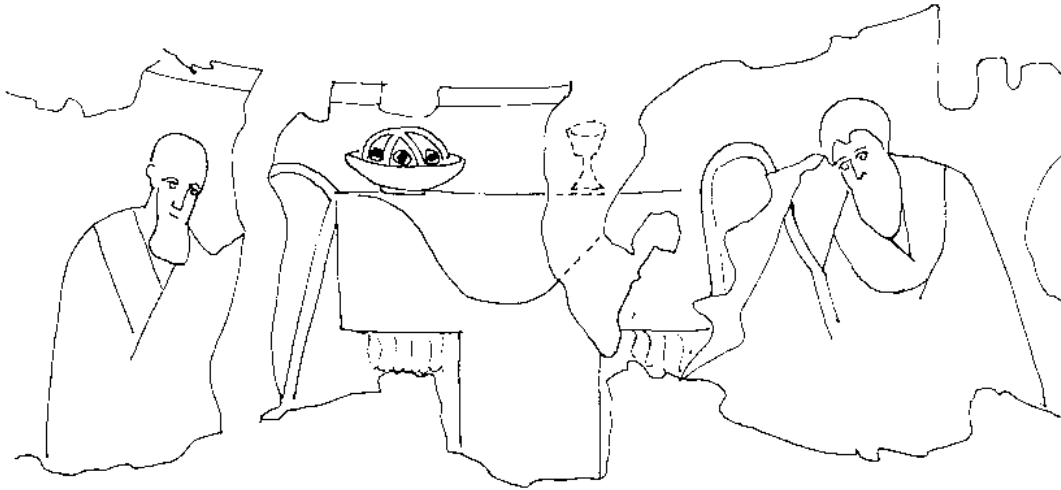
53. Παλιομοναστήριον Ἁγίων Σαράντα, Ἀσκηταριὸν Προδρόμου. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

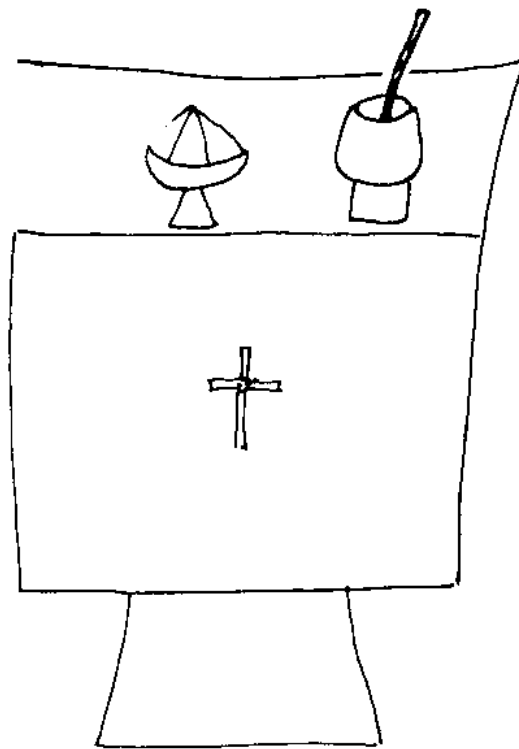
54. Παλιομοναστήριον Ἁγίων Σαράντα, Ἀσκηταριὸν Προδρόμου. Μελισμός, Βασίλειος.

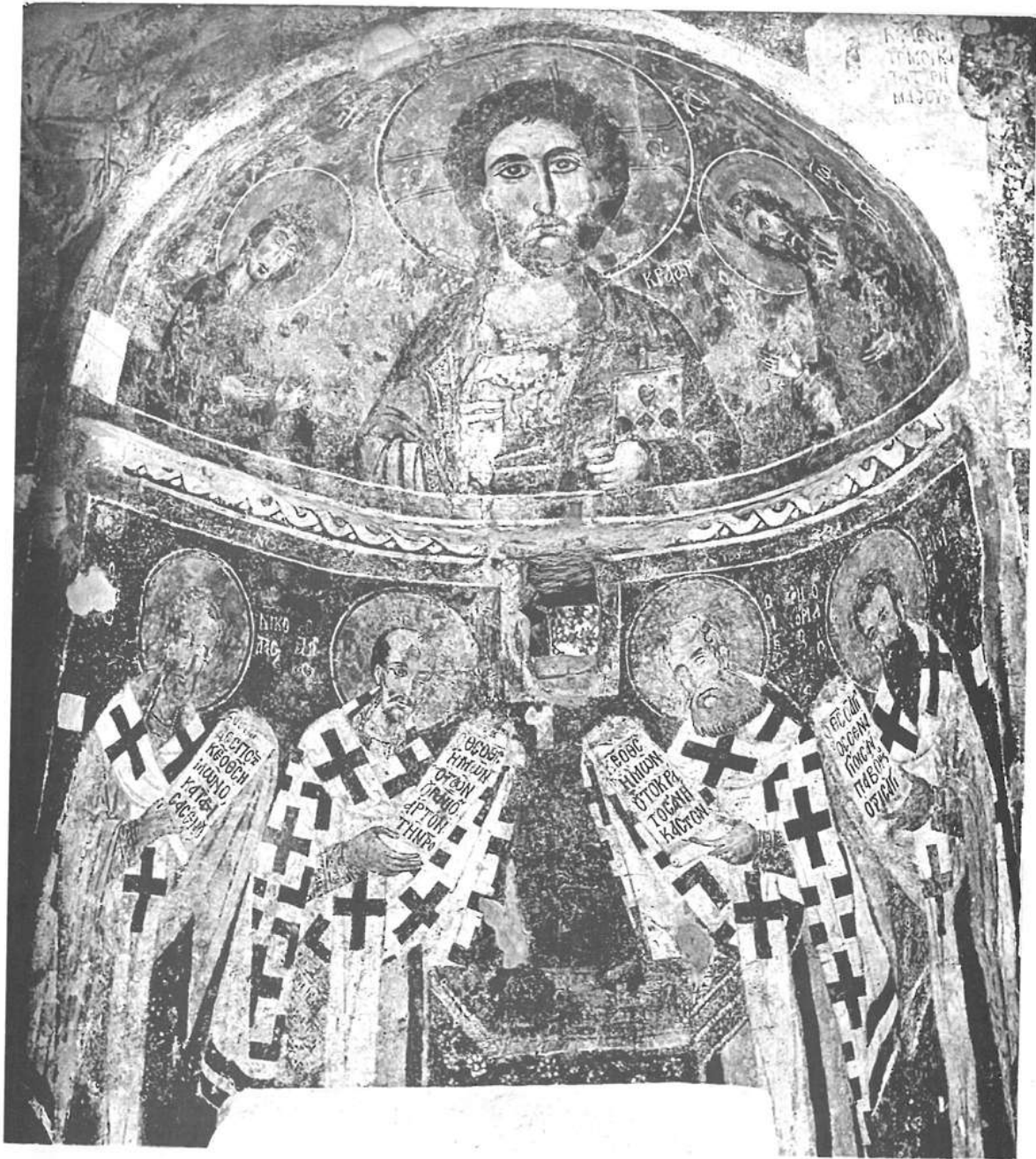
55. Χρύσαφα, Παναγία Χρυσοφίτισσα, άψίδα. Μελισμός.

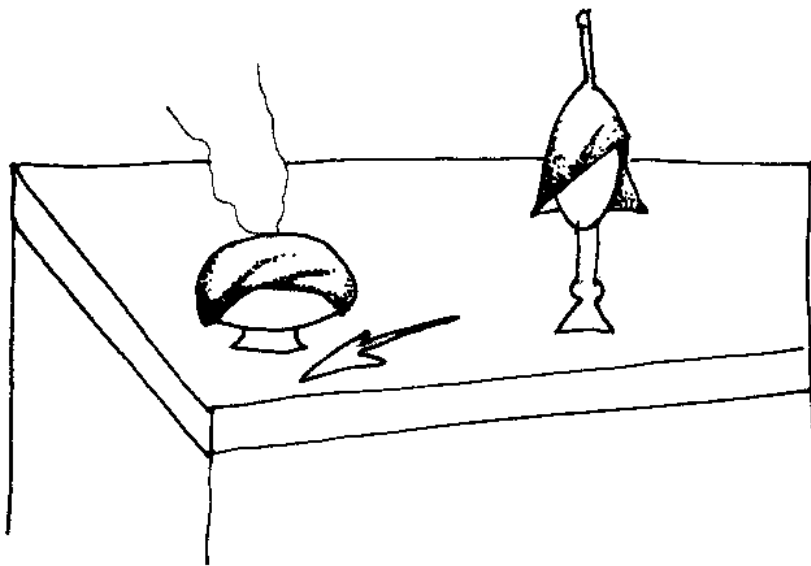
56. Λαθρήνο, Νάξος, Ἅγιος Γεώργιος (Β ναός). Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανοῦλα).

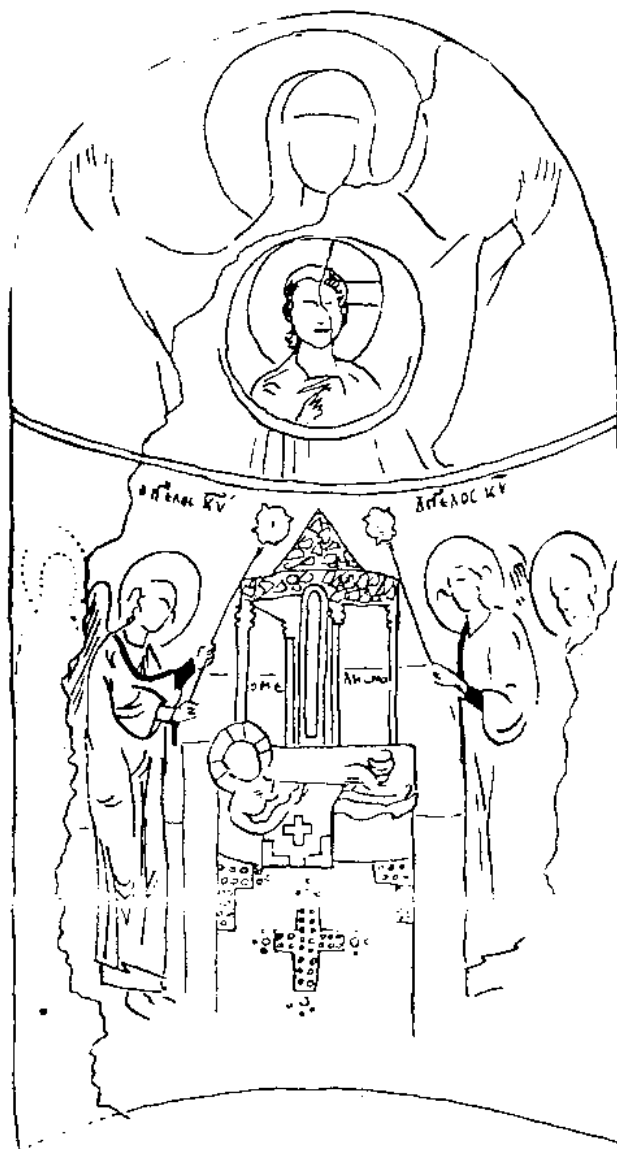
57. Ποταμιά, Νάξος. Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός (σχέδιο).

58. Πέτρα Χαλκί, Νάξος, Ἅγιος Παντελεήμων. Μελισμός.

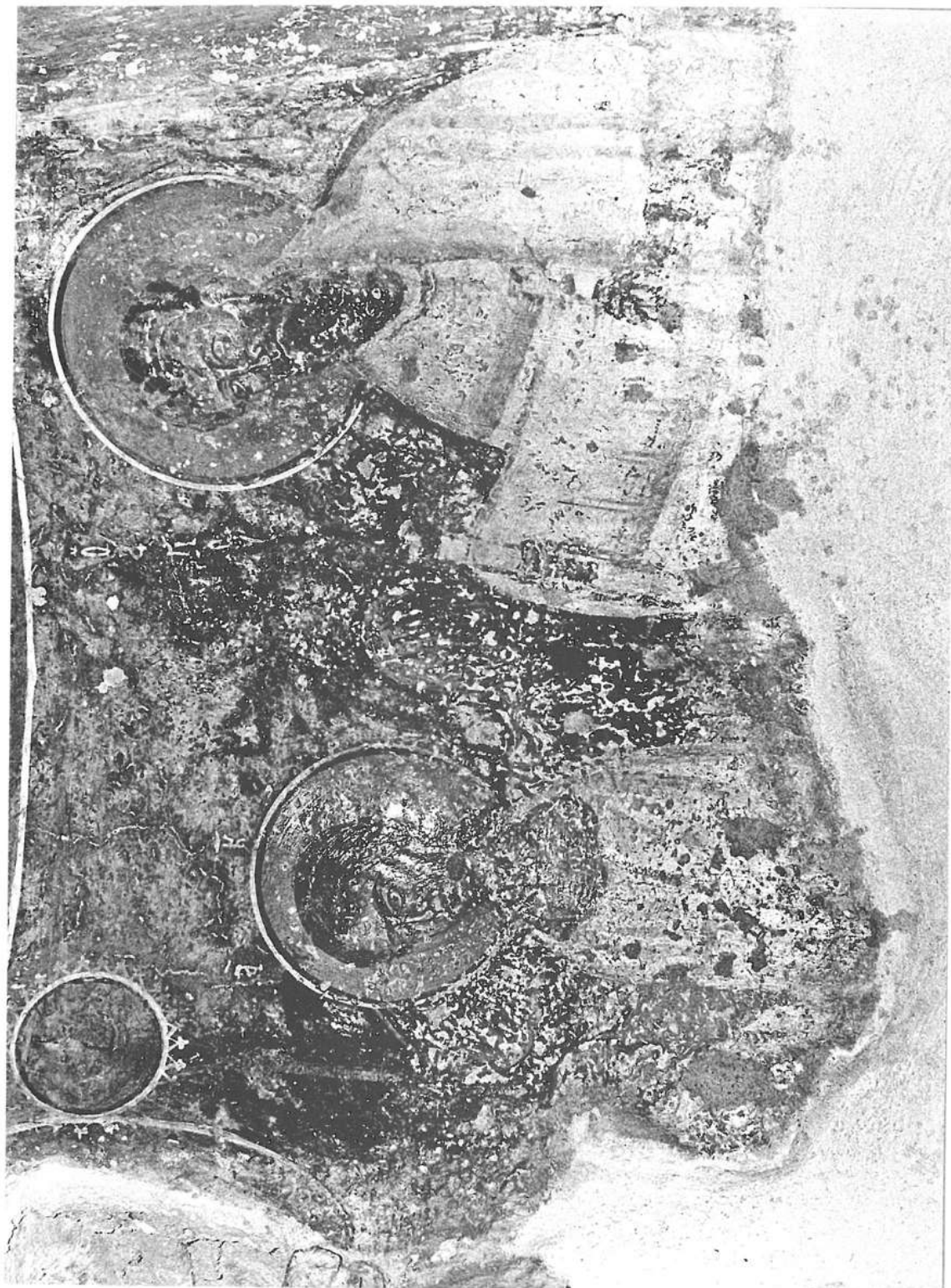
59. Πέρα Χαλκί, Νάξος, Άγιος Παντε-
λεήμων. Μελισμός (σχέδιο Τ. Τα-
νούλα).

60. Dabnište, Παναγία. Μελισμός (σχέδιο
P. Mijkonić-Peprek).

61. Μονεμβασιά, Ἄσκηταριό. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

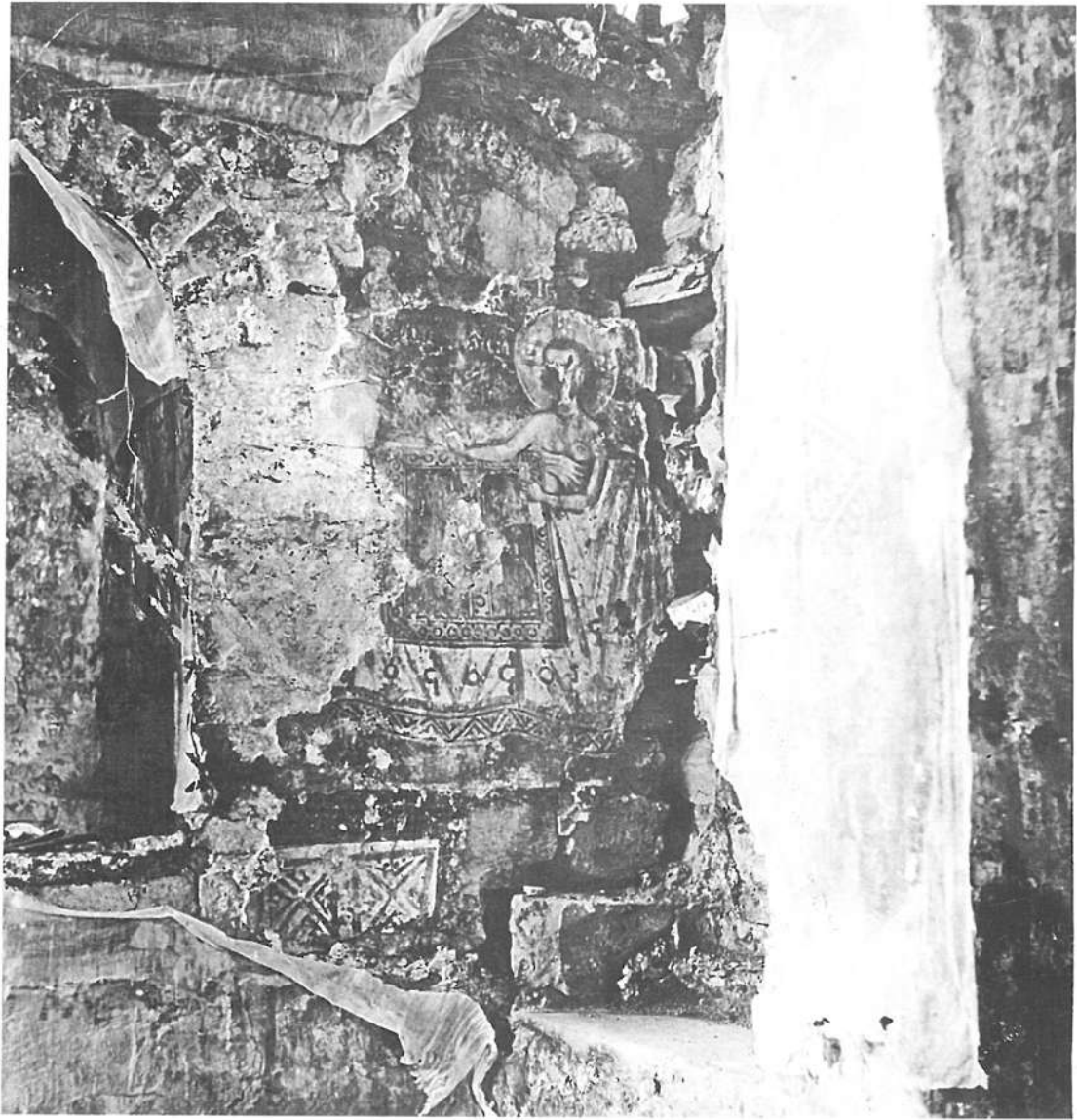
62. Άλεποχώρι (Γεράκι), Άγιος Νικόλαος. Μελισμός, Άγγελος-διάκονος, Βασίλειος.

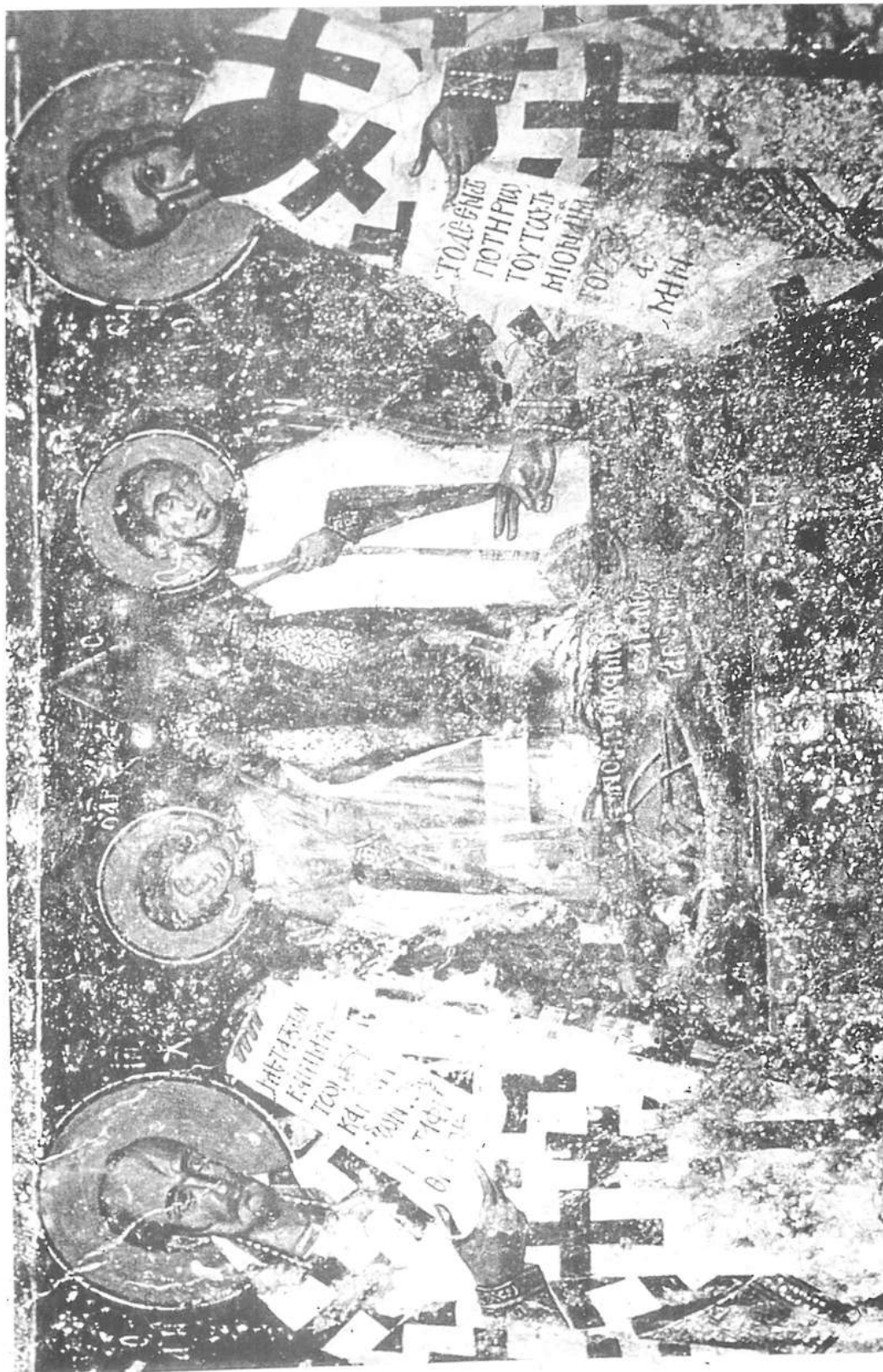
63. Κροκοές, Άγιος Δημήτριος. Μελισσιός.

64. Κροκεές, Άγιος Δημήτριος, Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

65. Κανάλια, Άγιος Νικόλαος. Μελισμός.

66. Λαβρῆνο, Νάξος, Ἅγιος Γεώργιος (Ν ναός). Μελισμὸς.

67. Λαθρήνο, Νάξος, "Άγιος Γεώργιος (Νάξος). Άγγελος-διάκονος.

68. Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση. Μελισμός.

69. Πυργί, Εύβοια, Μεταμόρφωση. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

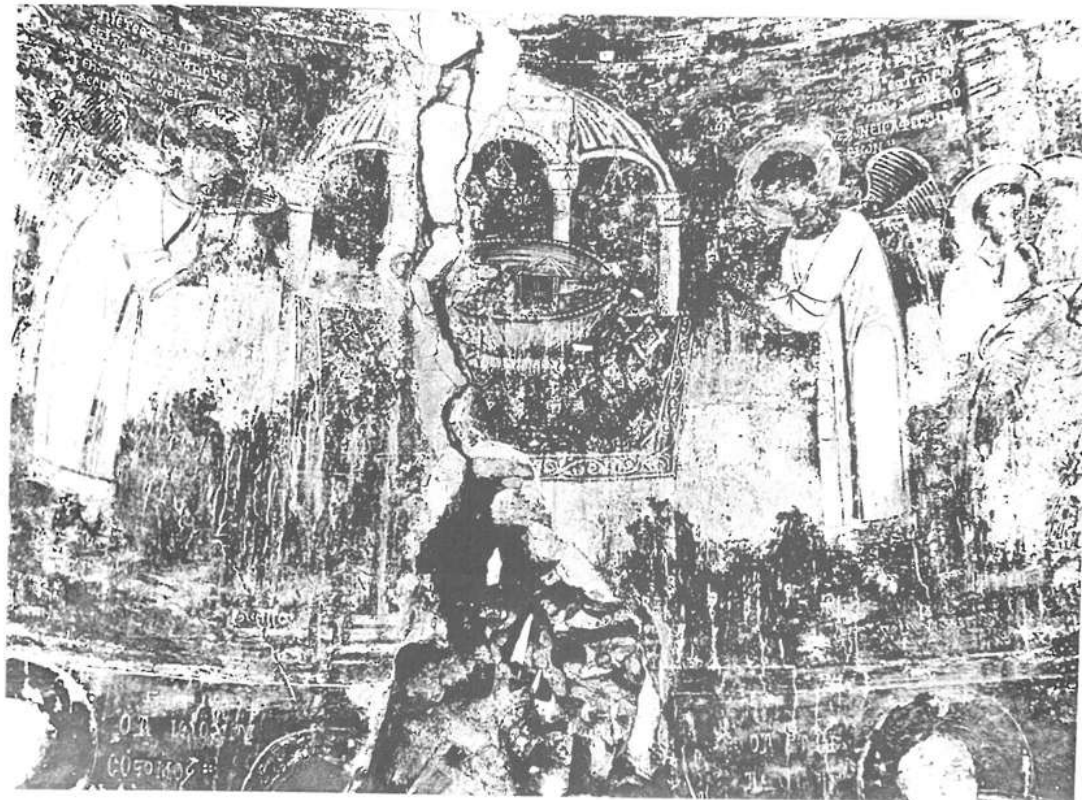
70. Αφιξη, Ἅγιος Ἀχίλλειος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

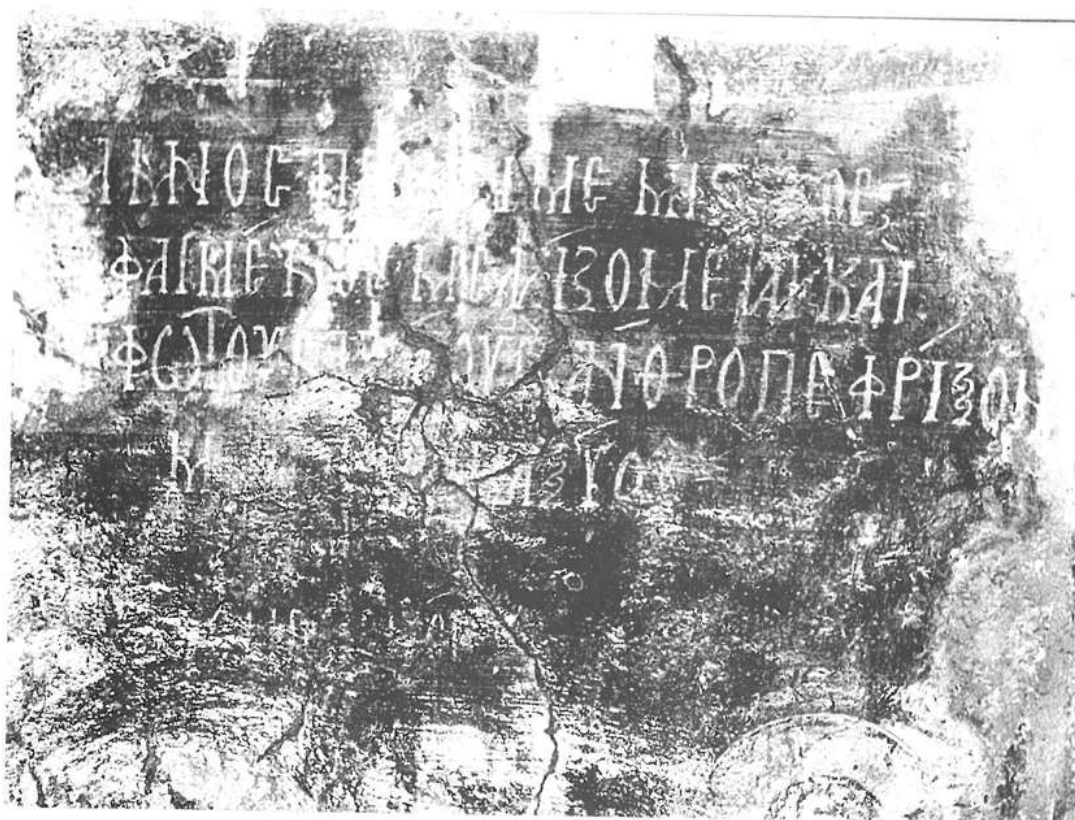
71. Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας (κάτω Δ παρεκκλήσι). Μελισμός.

72. Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας (άνω Δ παρεκκλήσι). Μελισμός.

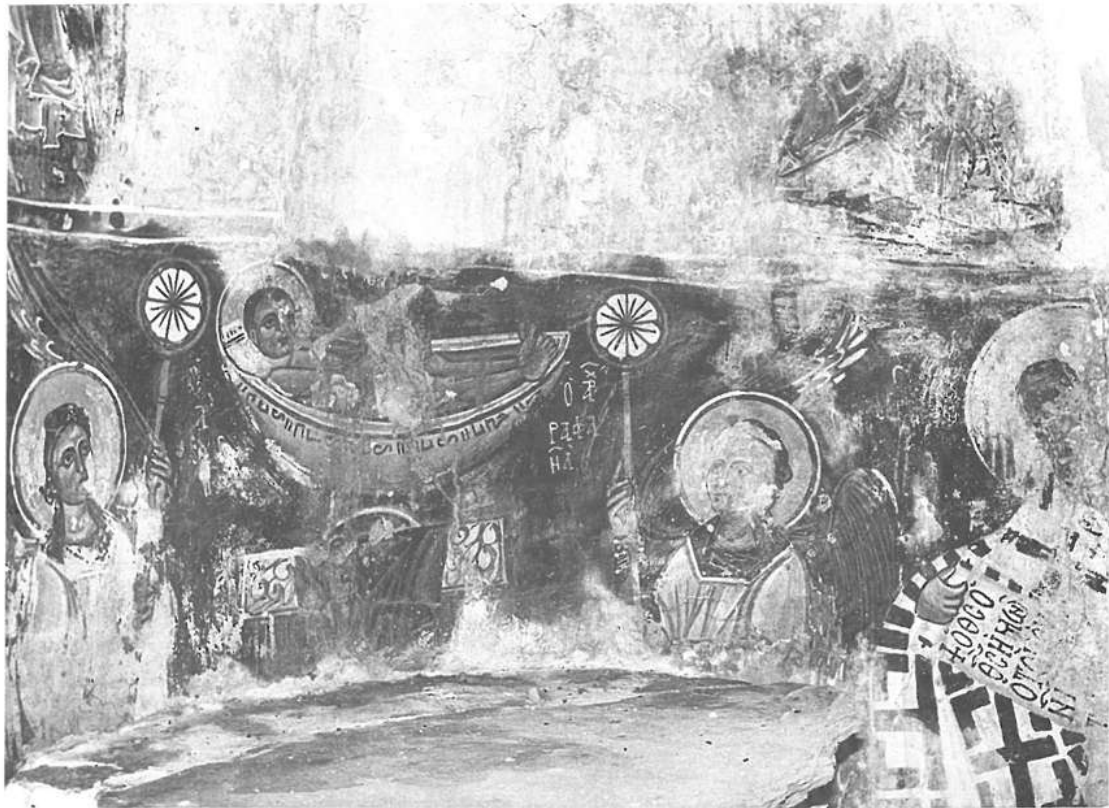
73. Πρεβέντζα, Παναγία. Μελισμός.

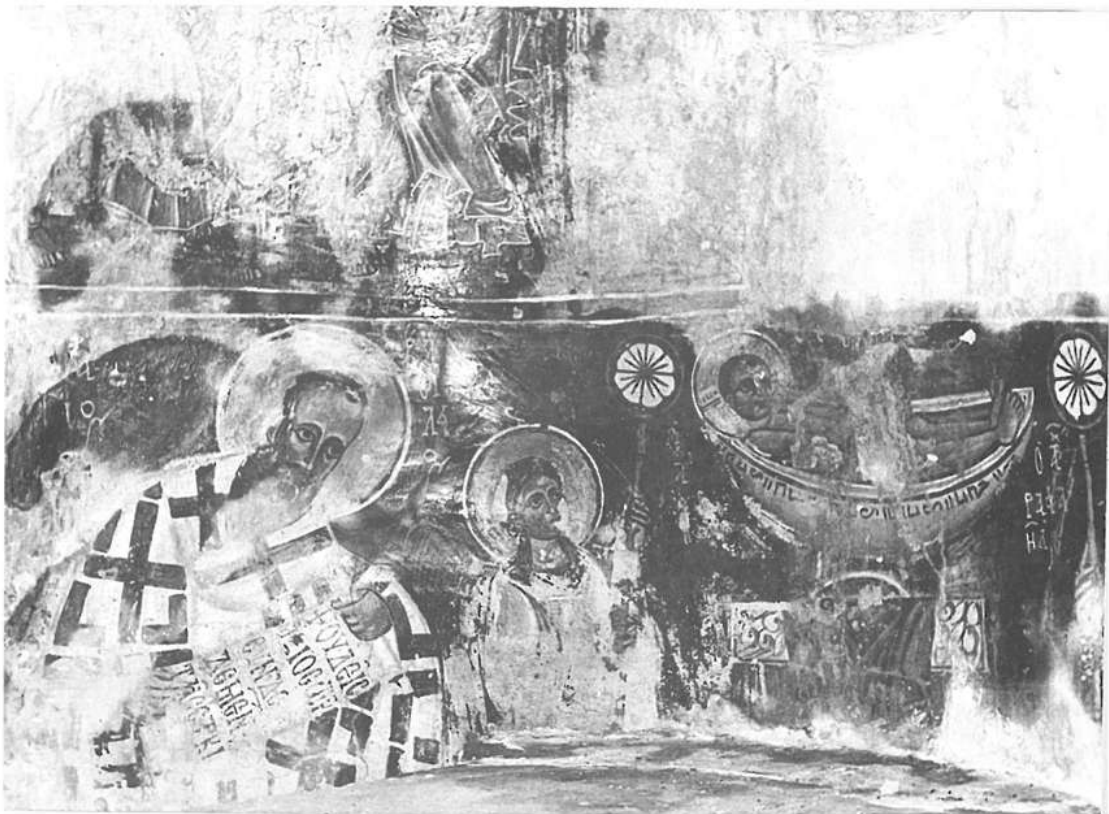
74. Μπιζαριανώ, Κρήτη, "Άγιος Παντελεήμων. Ἡ ἐπιγραφή-σχόλιο τοῦ Μελισμοῦ.

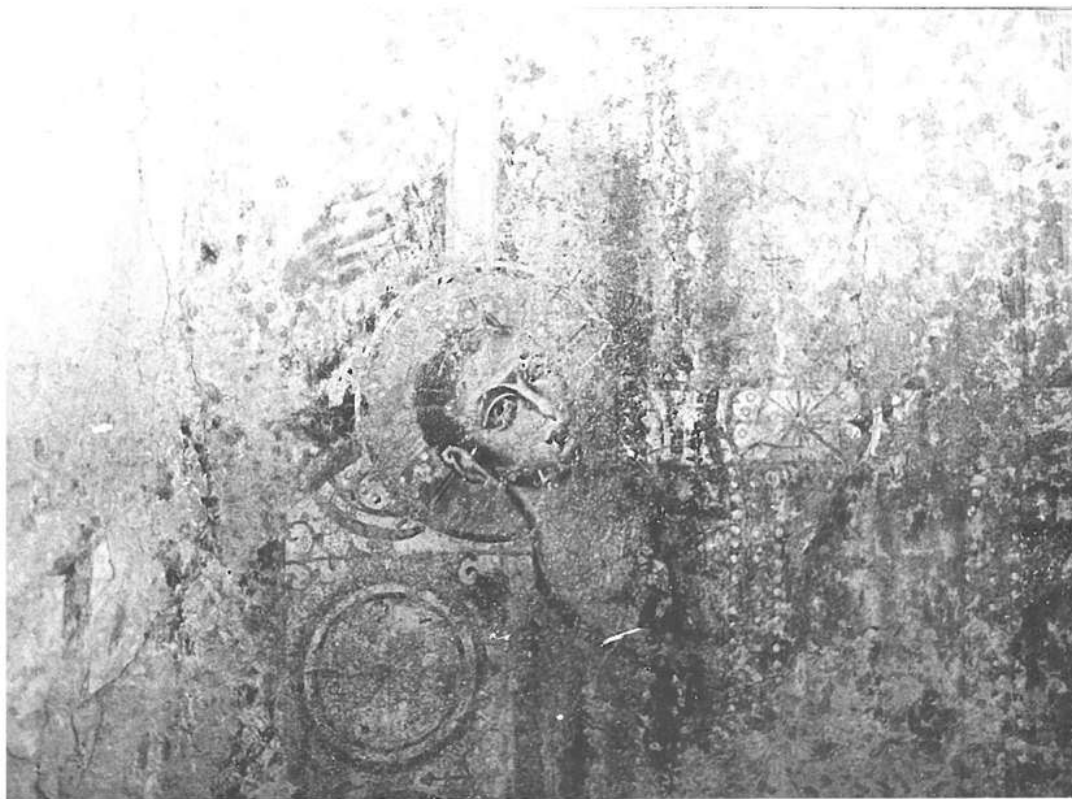
75. Μέρωνας, Κρήτη, Άγιος Νικόλαος. Μελισμός.

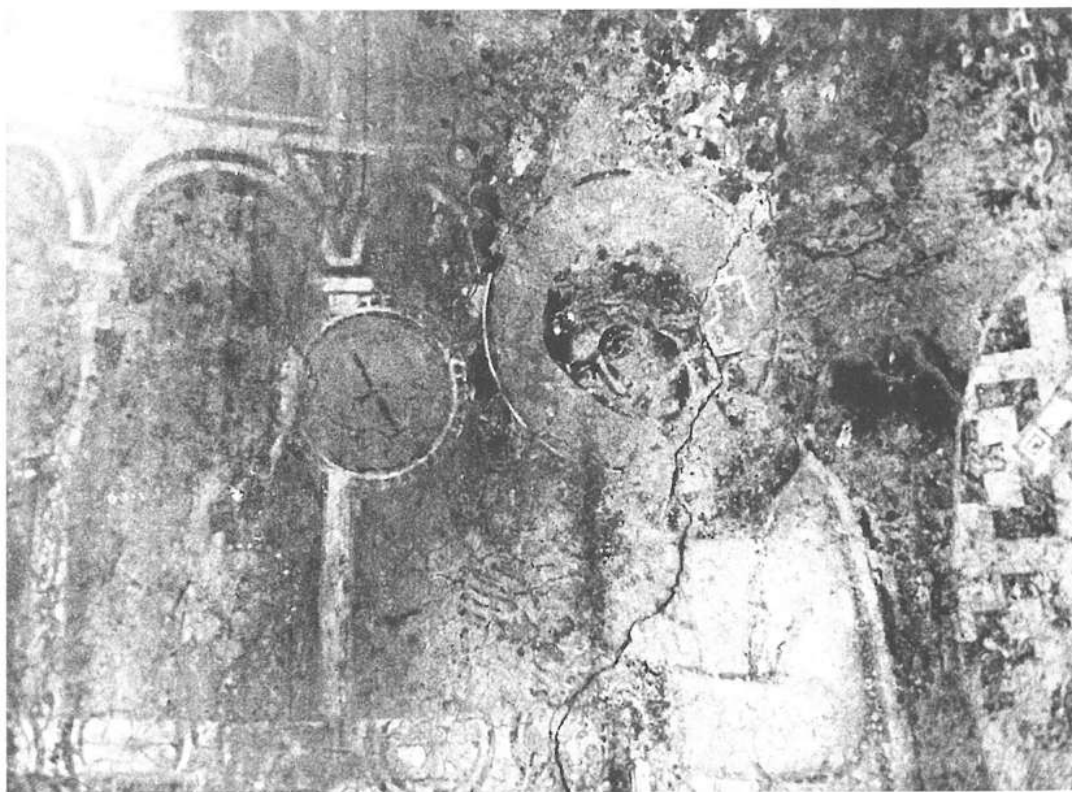
76. Κασάνοι, Κρήτη, Χριστός Ἀφέντης. Μελισμός.

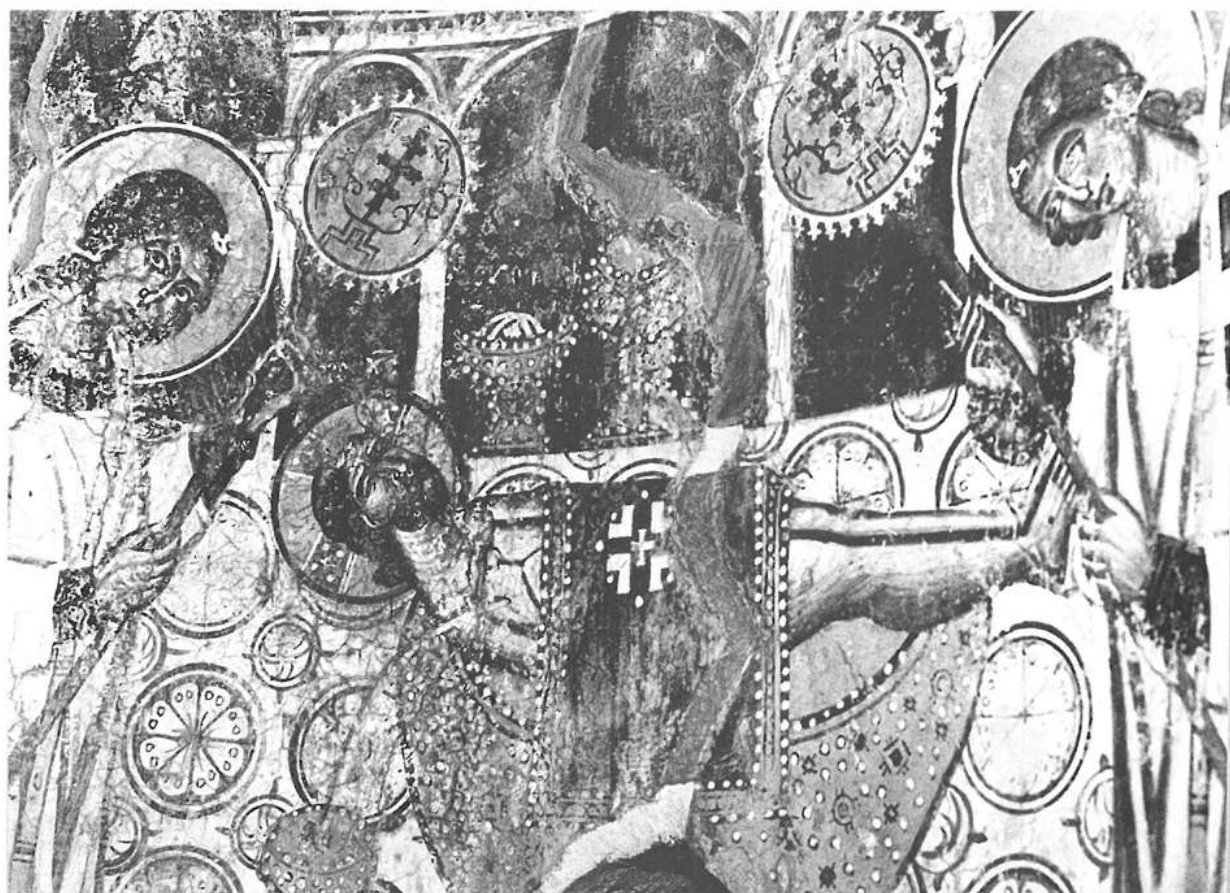
77. Κασάνοι, Κρήτη, Χριστός Ἀφέντης. Μελισμός, Βασίλειος, ἄγγελος-διάκονος.

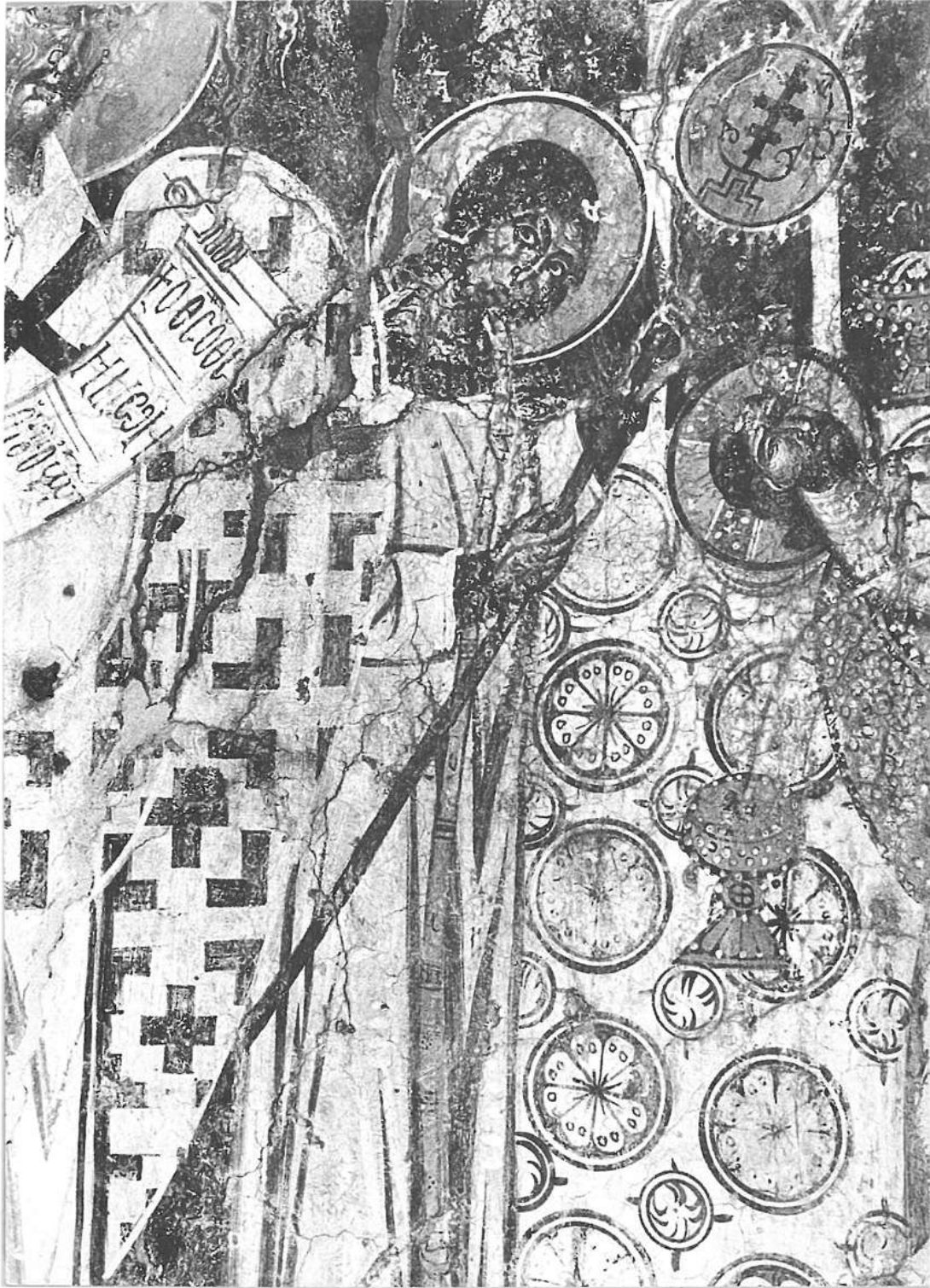
78. Βελανίδια, Χρυσόστομος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

79. Βελανίδια, Χρυσόστομος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

80. Γεράκι, Χρυσόστομος. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

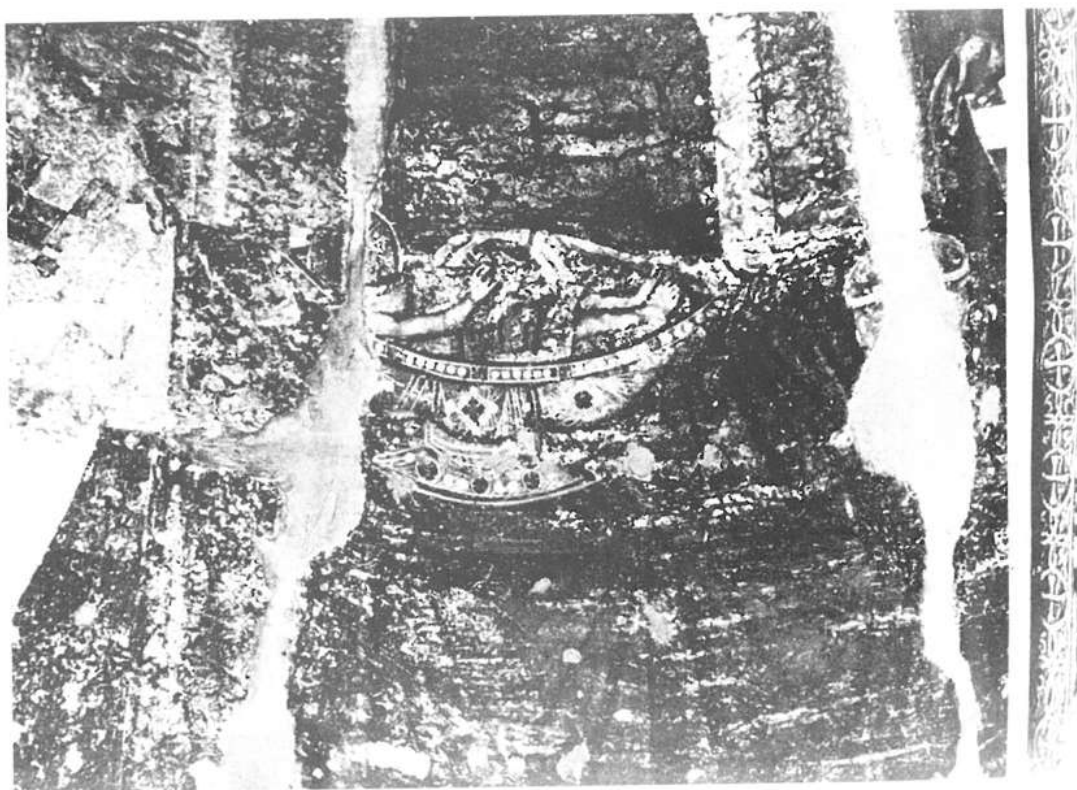
81. Γεράκι, Χρυσότομος. Μελισμός, άγγελος - διάκονος.

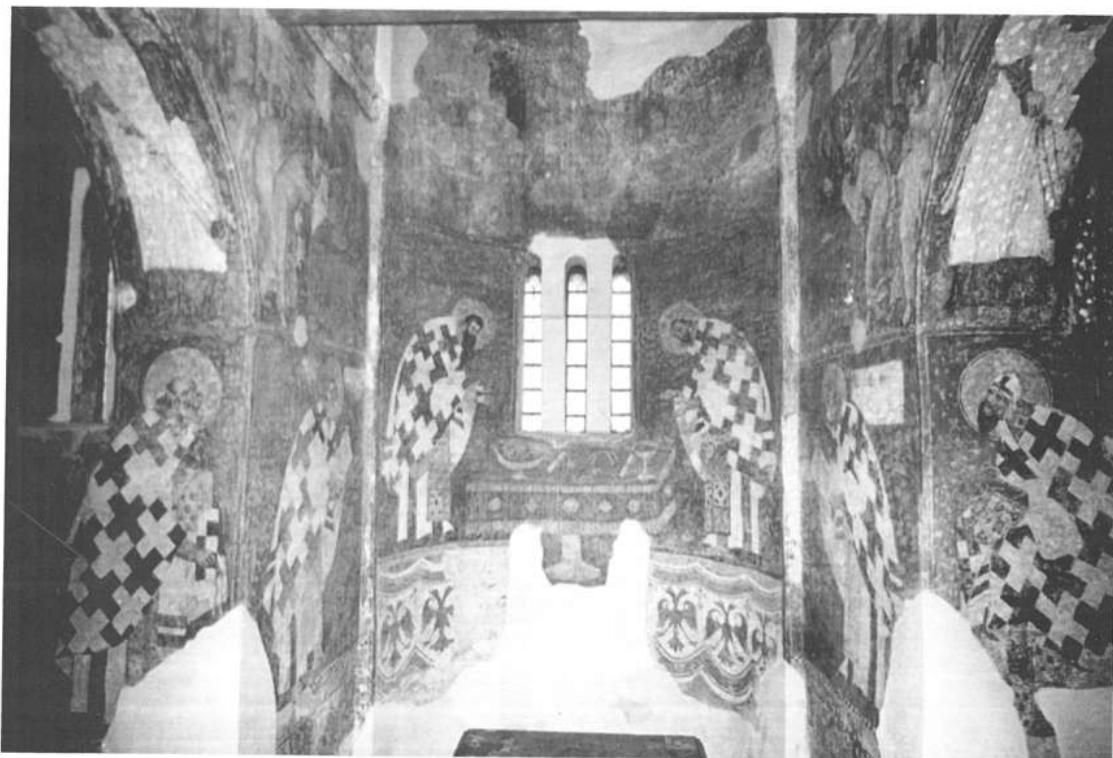
82. Καφιόνα, Άγιος Ιωάννης. Μελισμός.

83. Βέροια, Μητρόπολη. Μελισμός, Νικόλαος, Γρηγόριος Νύσσης.

84. Πρωτάτο, Καθολικό, διακονικό. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

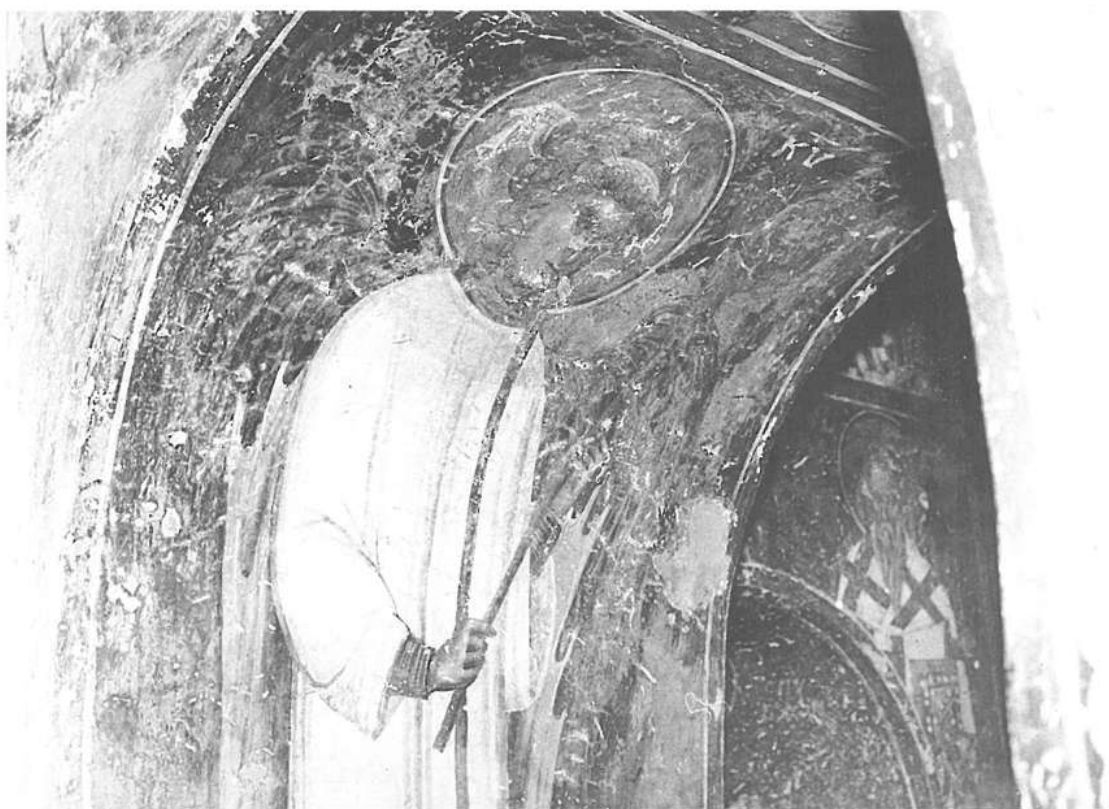

85. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška.
Μελισμός.

86. Prizren, Θεοτόκος Ljeviška.
Μελισμός, συλλειτουργῶν ἱεράρχης.

87. Θεσσαλονίκη, "Άγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν. Μελισμός.

88. Θεσσαλονίκη, "Άγιος Νικόλαος τῶν Ὁρφανῶν. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

89. Θεσσαλονίκη, "Άγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν. Μελισμός, Νικόλαος.

90. Βέροια, "Άγιος Βλάσιος. Μελισμός.

91. Βέροια, "Άγιος Βλάσιος. Μελισμός, Κάροπος, Πολύκαρπος.

92. Θεσσαλονίκη, Ἅγιοι Ἀπόστολοι, παρεκκλήσι Προδρομοῦ. Μελισμός.

93. *Staro Nagoričano*, Άγιος Γεώργιος, πρόθεση. Μελισμός, Κωνσταντίνος Καβάσιλας Άχρίδος.

94. *Staro Naboričino*, "Άγιος Γεώργιος, πρόθεση. Μελισμός, Κλήμης Άρχίδος.

95. Studenica, 'Η Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός.

96. Studenica, 'Η Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

99. *Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Γρηγόριος Νύσσης.*

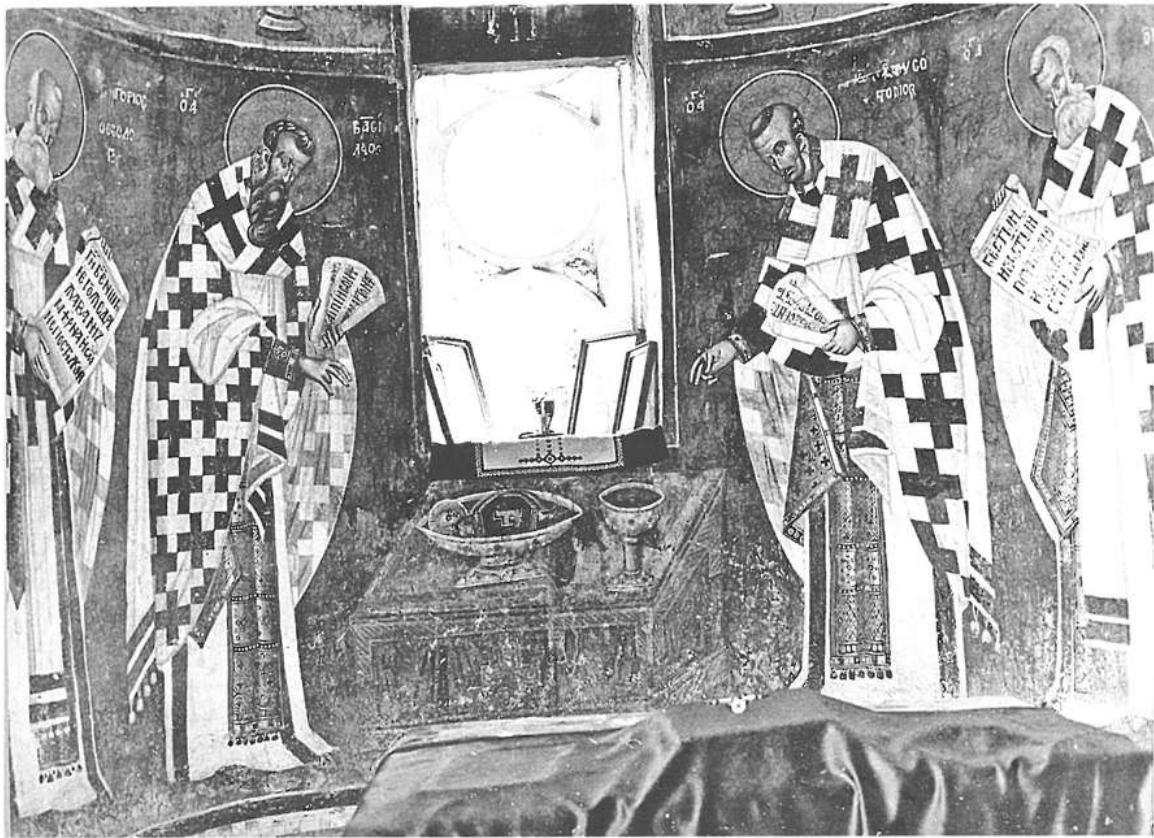
100. *Studenica, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.*

101. *Studenica*, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Ἰγνάτιος Θεοφόρος.

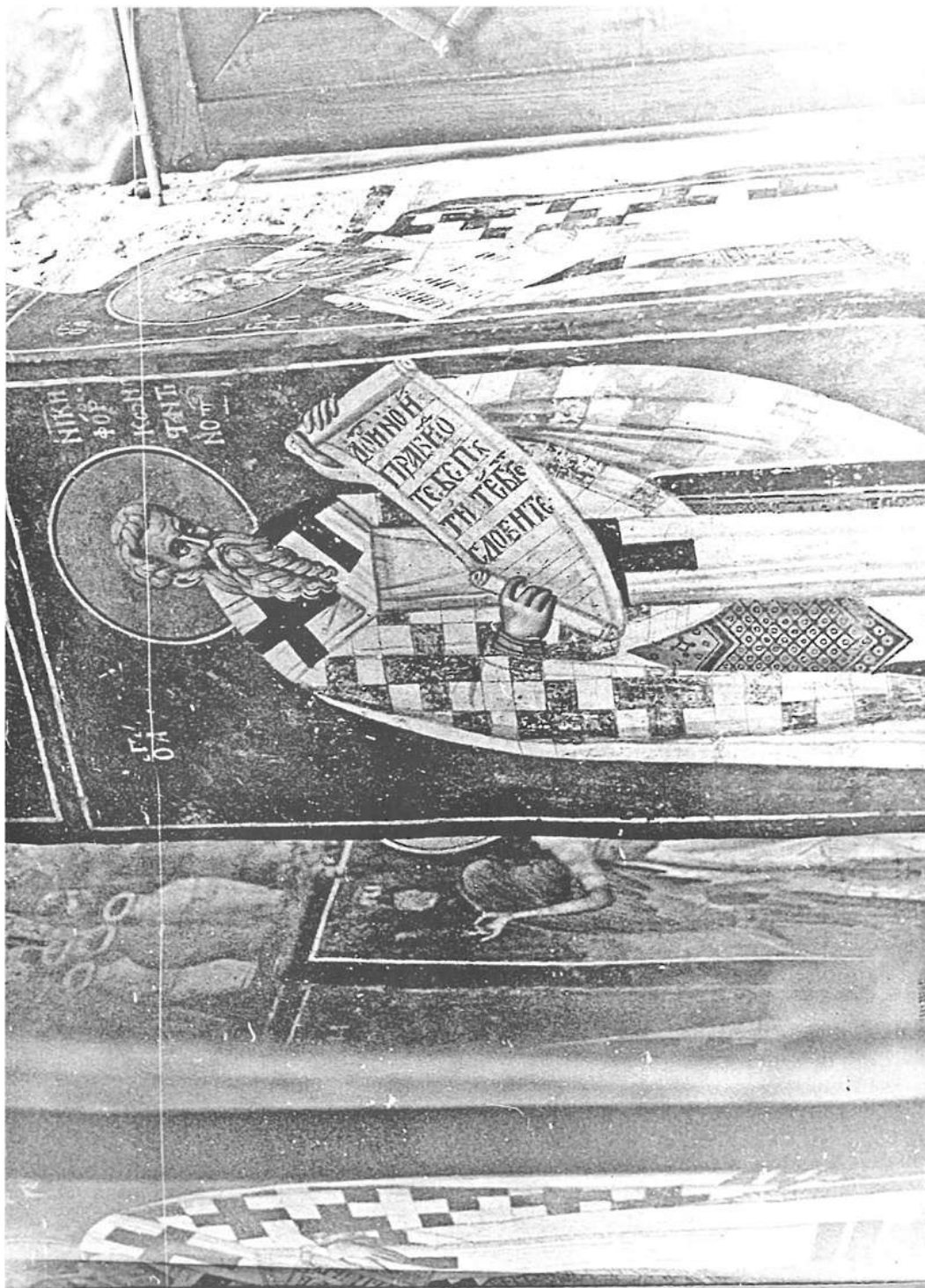
102. *Studenica*, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Κράλη. Μελισμός, Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης.

103. Ψάδα, Άγιος Νικήτας. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Άθανάσιος.

104. Ψάδα, Άγιος Νικήτας. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

105. Άγιος Νικήτας, Μελιταίος, Νικηφόρος Κιπλόεως.

106. Čučer, "Άγιος Νικήτας. Μελισμός, Άνδρέας Κρήτης.

107. Čučer, "Άγιος Νικήτας. Μελισμός, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης.

108. Čučer, "Άγιος Νικήτας. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

109. *Gračanica*, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Ἰγνάτιος Θεοφόρος, Γρηγόριος Θαυματουργός.

110. *Gračanica, Ευαγγελισμός. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος.*

111. *Άργυρούπολη, Κρήτη, Άγιος Νικόλαος. Μελισμός, Νικόλαος, Χρυσόστομος.*

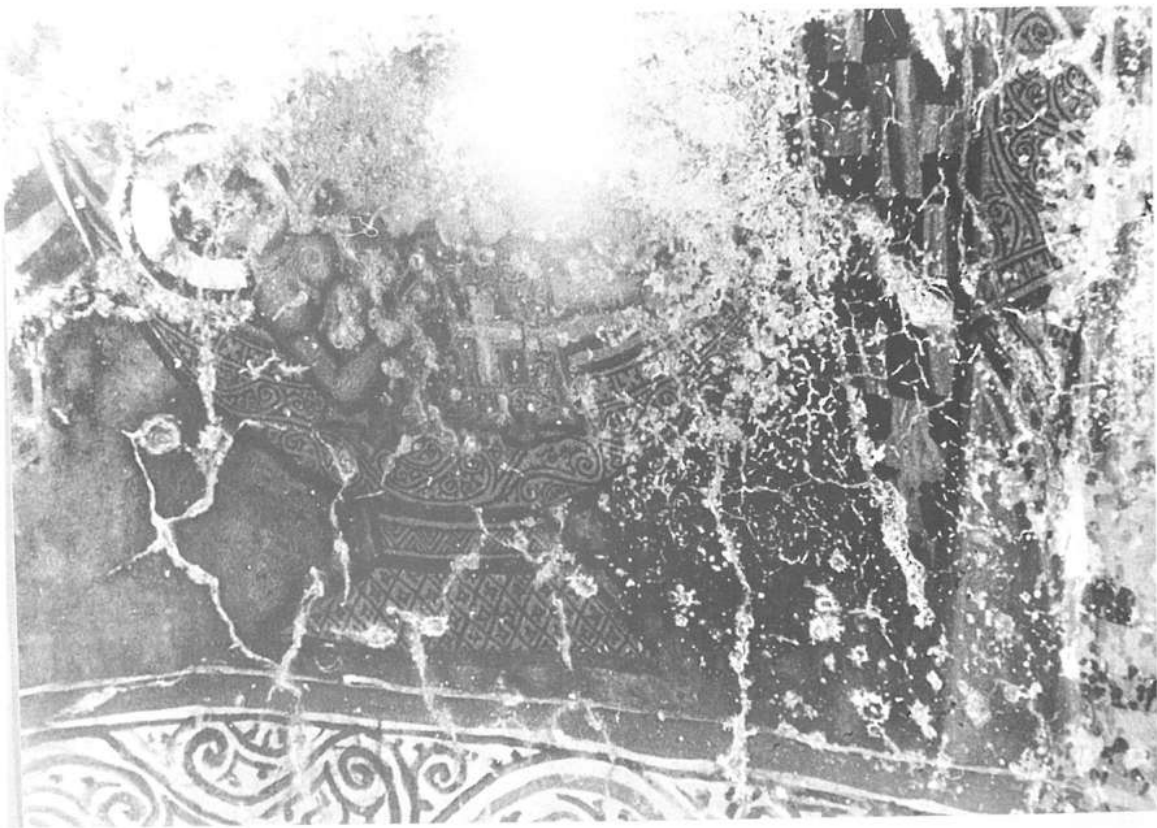
112. Φιλώτι, Νάξος, "Άγιος Ίωάννης Θεολόγος. Μελισμός.

113. Φιλώτι, Νάξος, "Άγιος Ίωάννης Θεολόγος. Μελισμός, ο εϋχαριστιακός Χριστός.

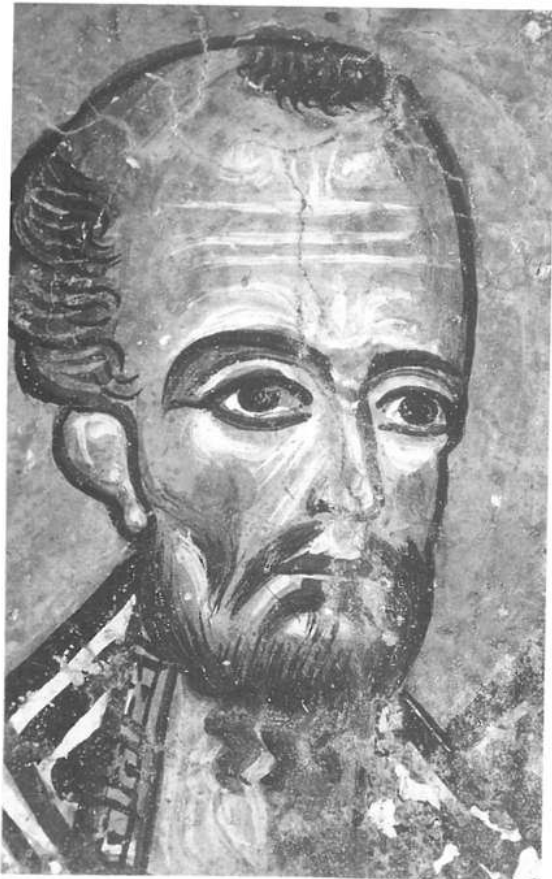
114. Άλίκαμπος, Κρήτη, Κοίμηση Θεοτόκου. Μελισμός.

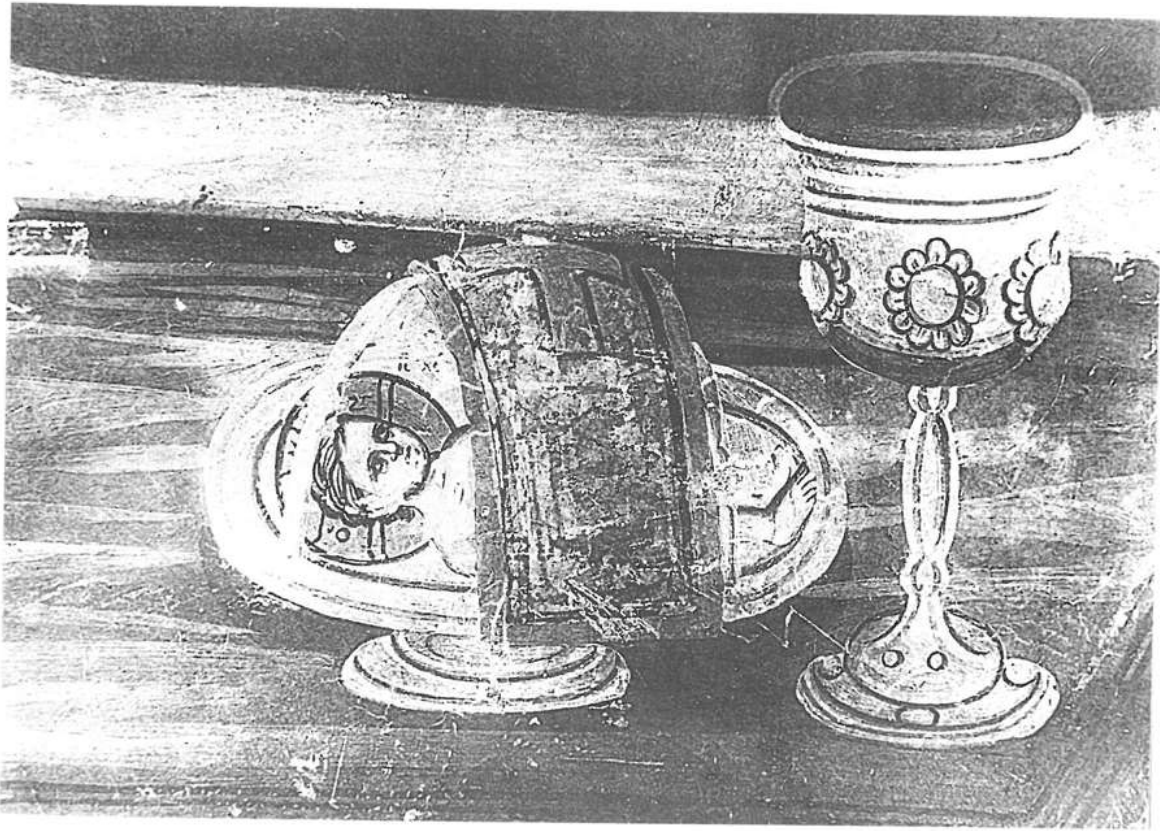
115. Δρύμισκος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

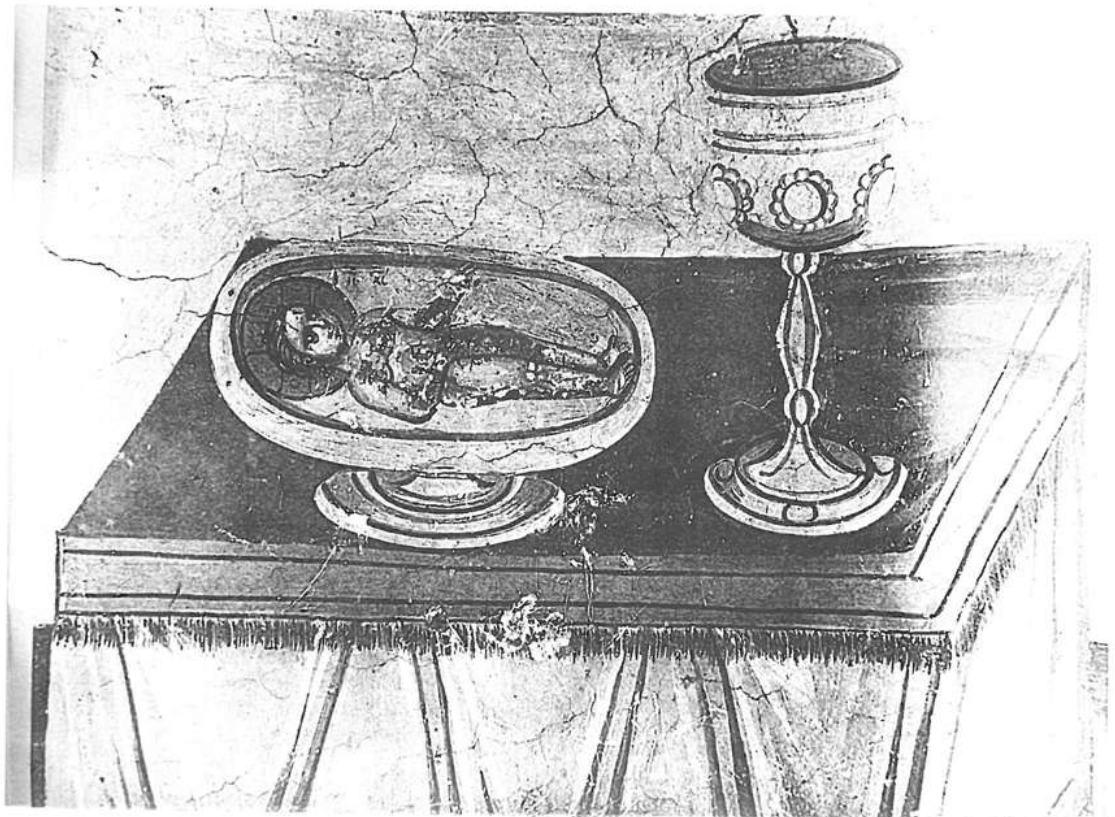
116. Μουρνέ, Κρήτη, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

117. Μουρνέ, Κρήτη, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος.

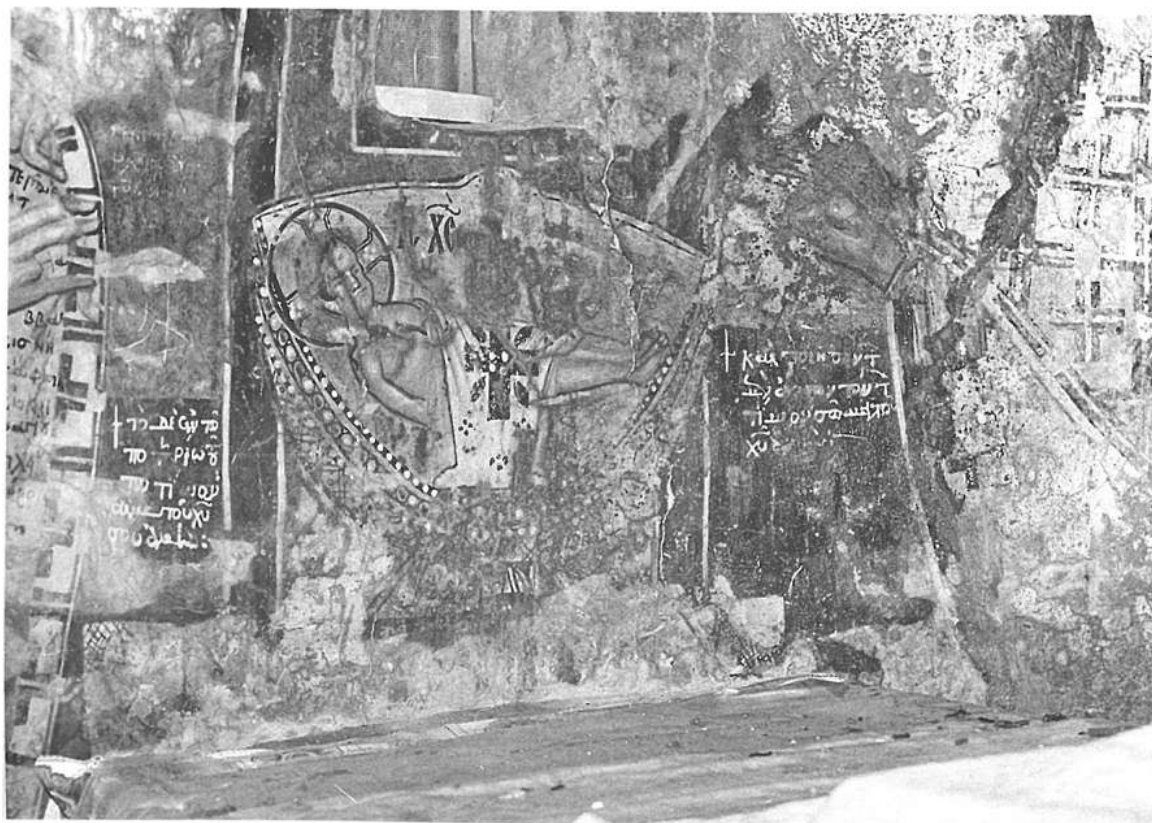
118. Χιλανδάρι, Καθολικό, άψίδα. Μελισμός, ο εὐχαριστιακός Χριστός.

119. Χιλανδάρι, Καθολικό, πρόθεση. Μελισμός, ο εὐχαριστιακός Χριστός.

120. Κριτσά, Κρήτη, "Άγιος Γεώργιος, Μελισμός, Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος.

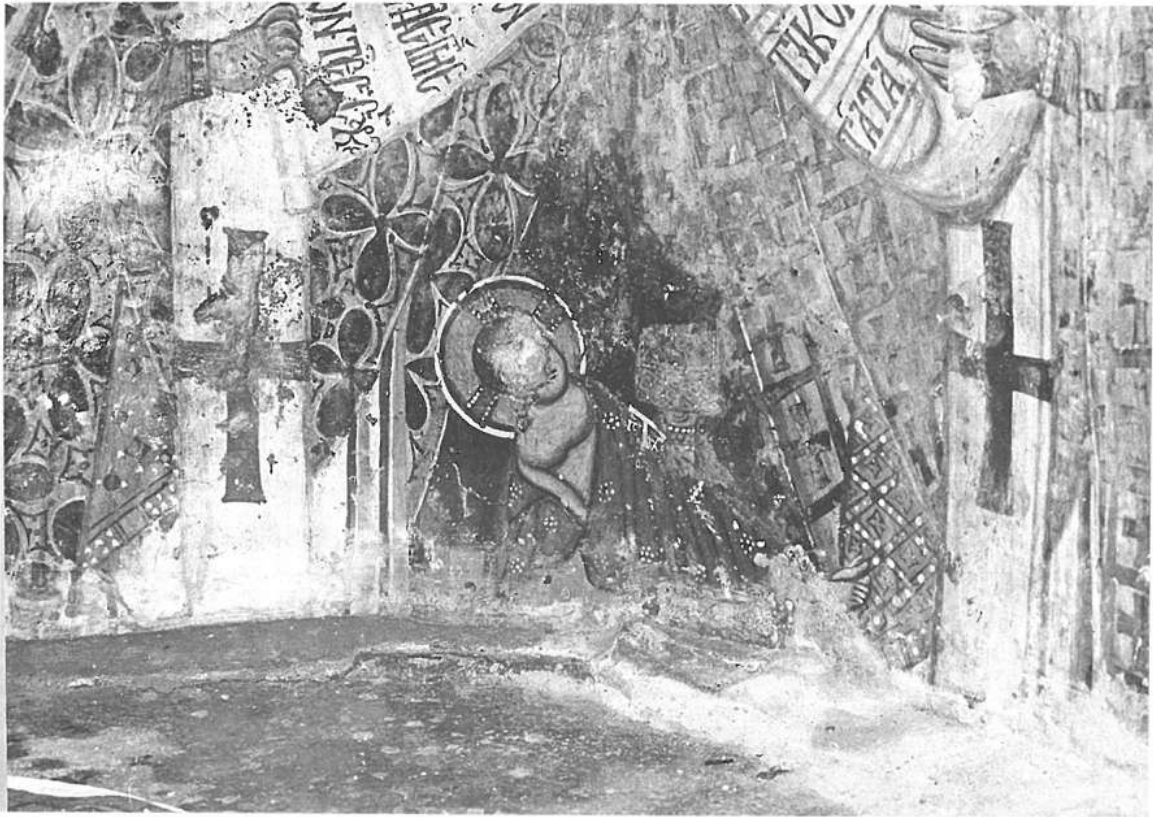
121. Κεφάλι, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός.

122. Κεφάλι, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός, Ἄθανάσιος, Χρυσόστομος.

123. Ἀνίδροι, Κρήτη, Ἅγιος Γεώργιος. Μελισμός.

124. Άνιδροί, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

125. Άνιδροί, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος.

126. Ζαραφώνα, "Αι-Γιαννάκης. Μελισμός.

127. Ζαραφώνα, "Αι-Γιαννάκης. Μελισμός, ο εὐχαριστιακός Χριστός.

128. Ζαραφώνα, Ἅγι-Γιαννάκης. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

129. Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

130. Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη. Μελισμός, συλλειτουργούντες ιεράρχες.

131. Φραγκουλιάνικα, Παναγία Φανερωμένη. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας.

132. Κάντανος, ΚοΪτη, Αχαγγέλος. Μελισμός.

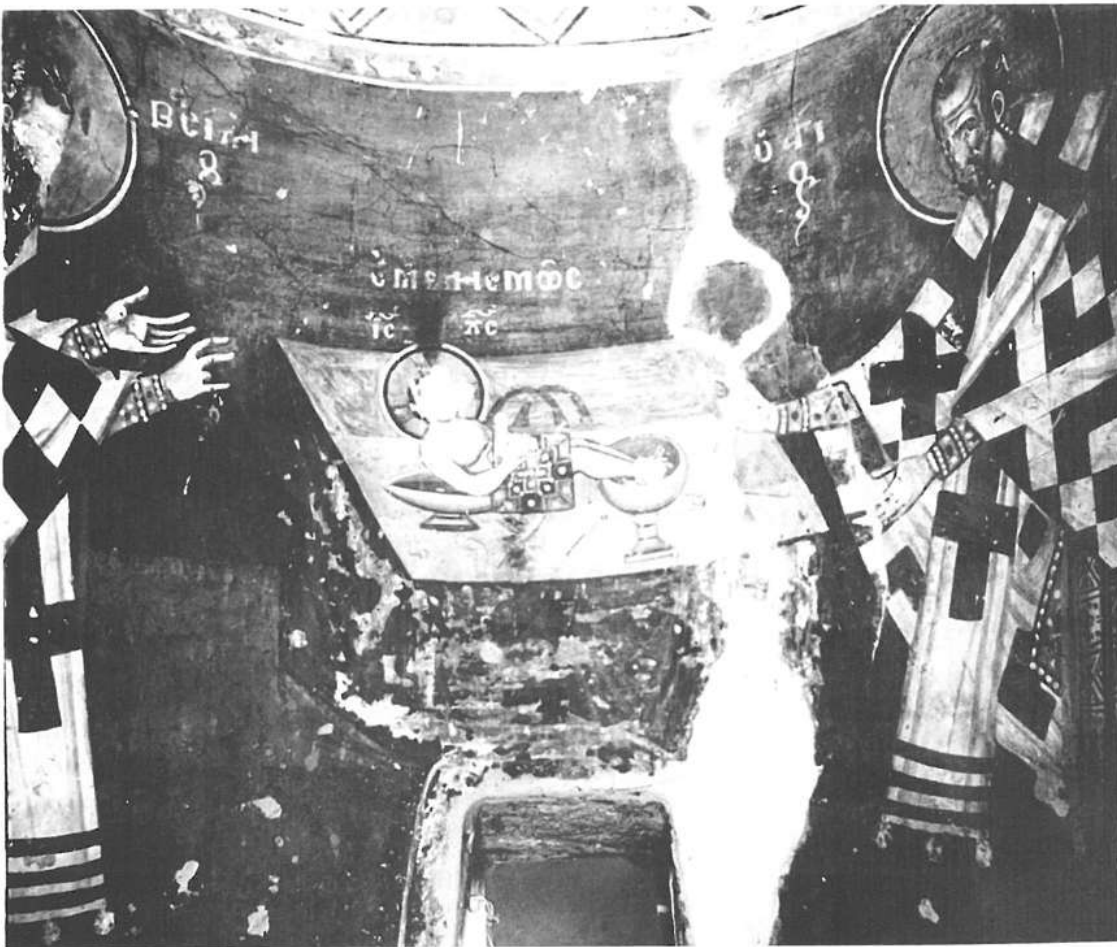
133. Μέλαμπες, Κρήτη, Ἁγία Παρασκευή. Μελισμός, Ἀθανάσιος, Βασίλειος.

134. Μέλαμπες, Κρήτη, Ἁγία Παρασκευή. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

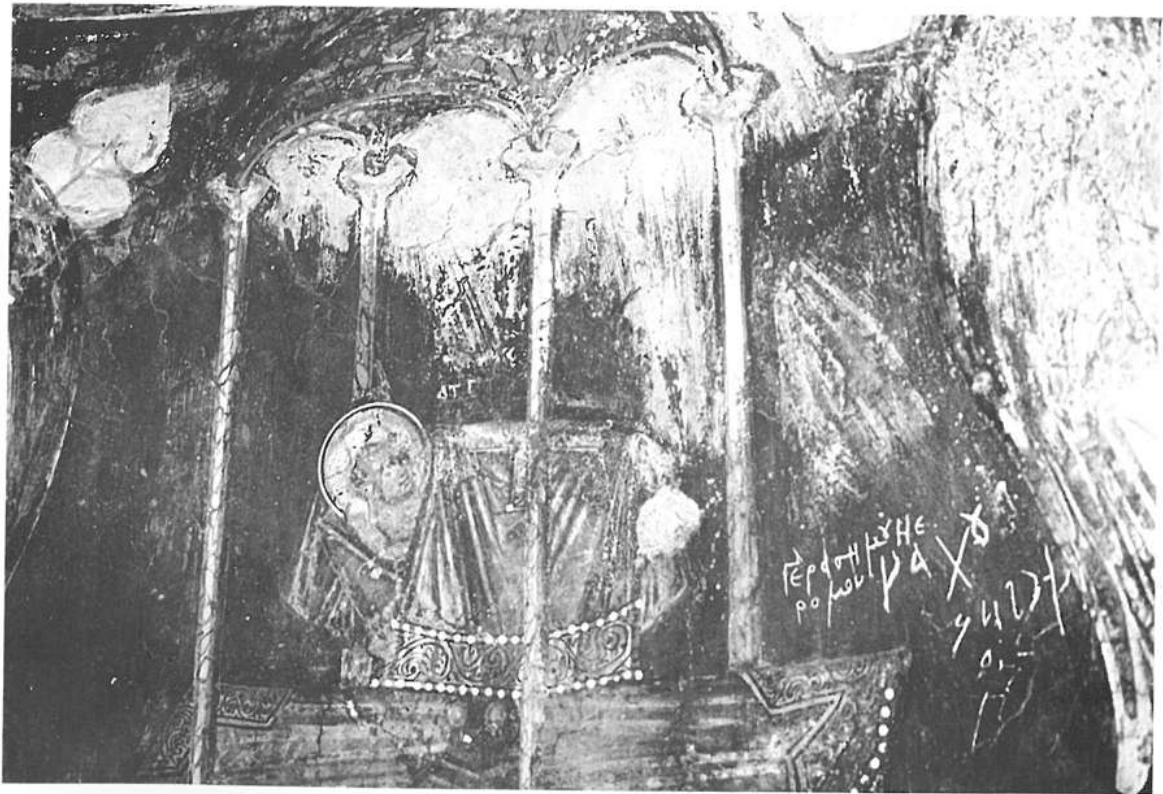
135. Πύργος, Εύβοια, "Άγιος Νικόλαος. Μελισμός.

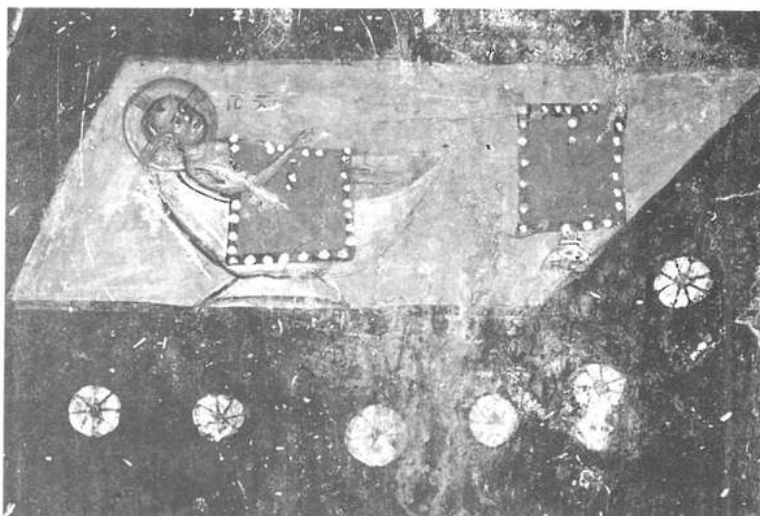
136. Donja Kamenica, Θεοτόκος. Μελισμός.

137. Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

138. Πλάτσα, Ἅγιος Νικόλαος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστὸς.

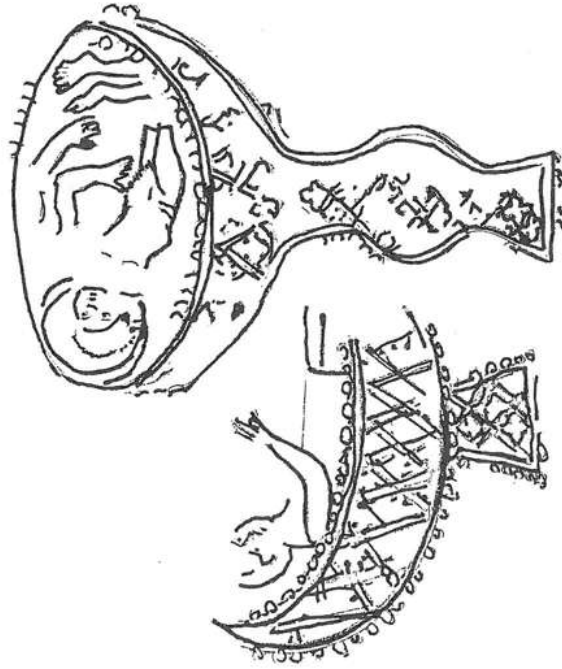
139. Άγιά, Κρήτη, Άγιος Φώτης. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός.

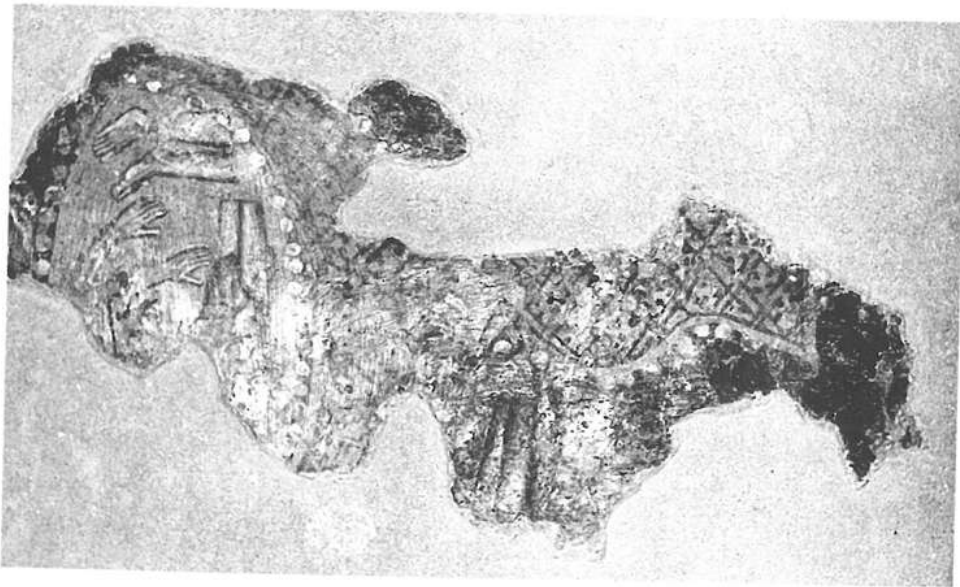
140. Άγιά, Κρήτη, Άγιος Φώτης. Μελισμός, Βασίλειος.

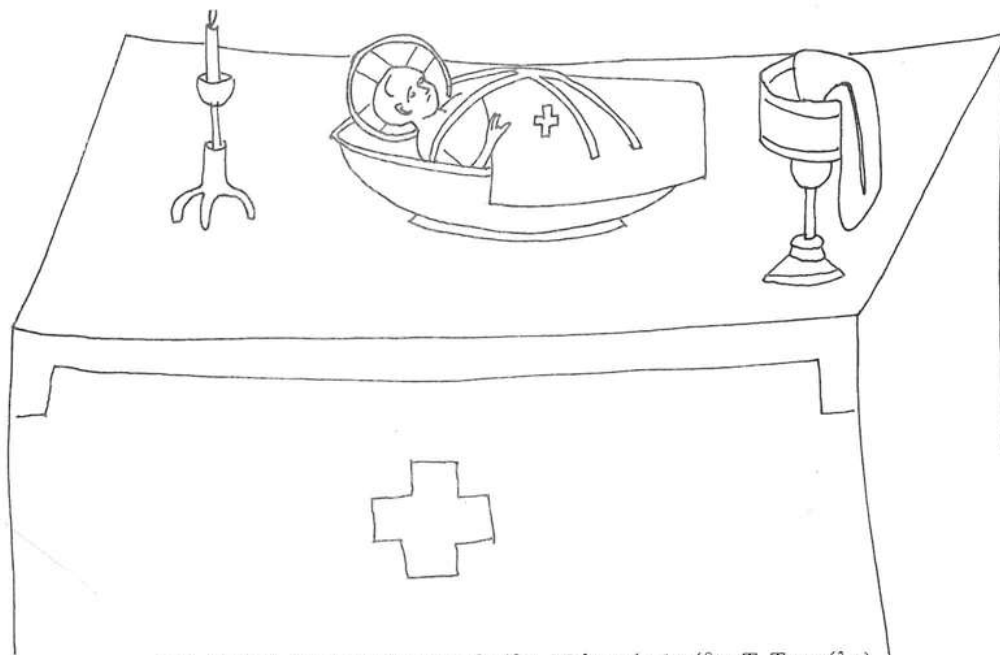
141. Άξός, Κρήτη, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός.

143. Καλλονή (Σκυλλοί), Κρήτη, Άγία Φωτεινή, διακονικό.
Μελισμός (σχέδιο αποκατάστασης).

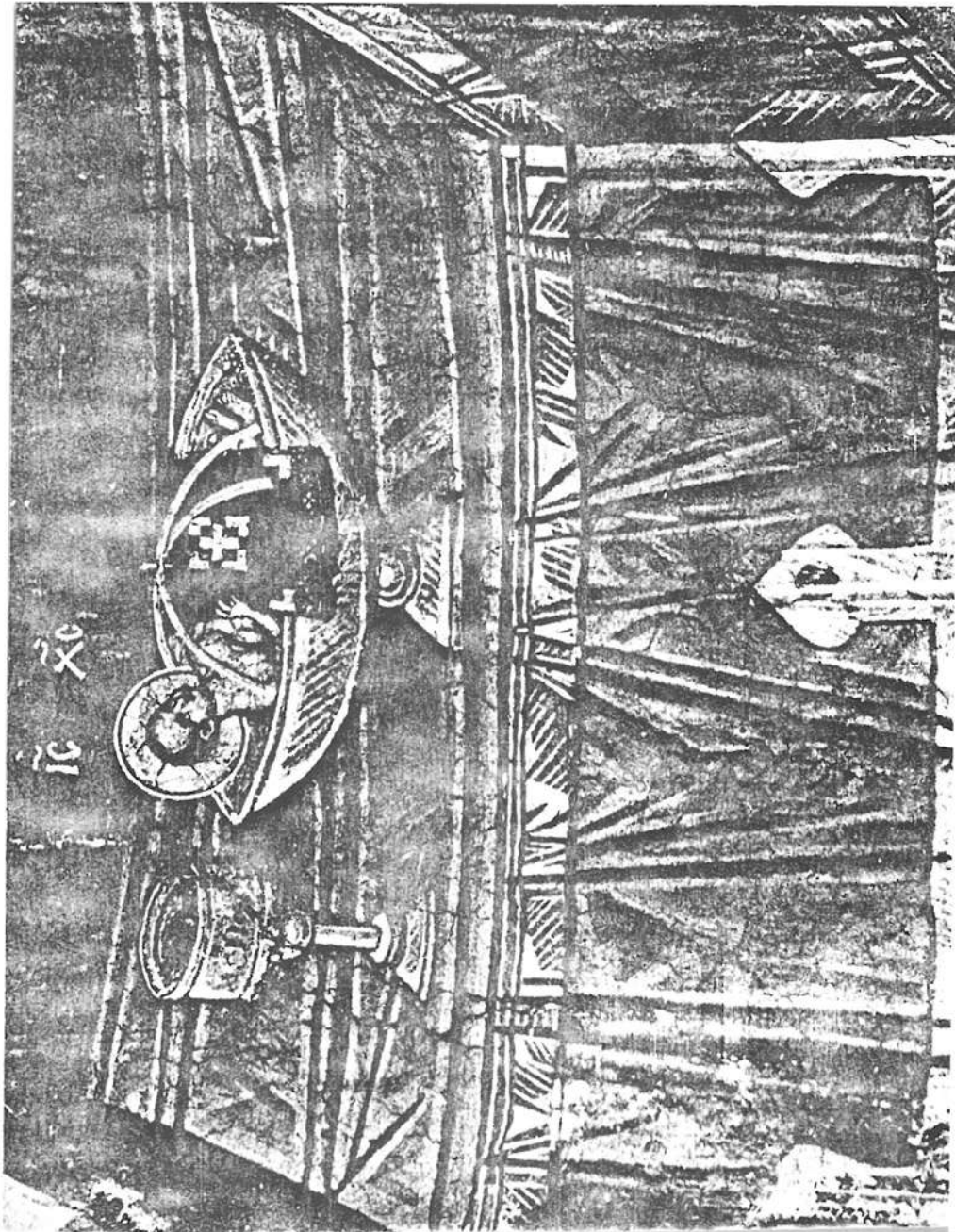
142. Καλλονή (Σκυλλοί),
Κρήτη, Άγία Φωτεινή, διακονικό. Μελισμός.

144. Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα. Μελισμός (σχέδιο Τ. Τανούλα).

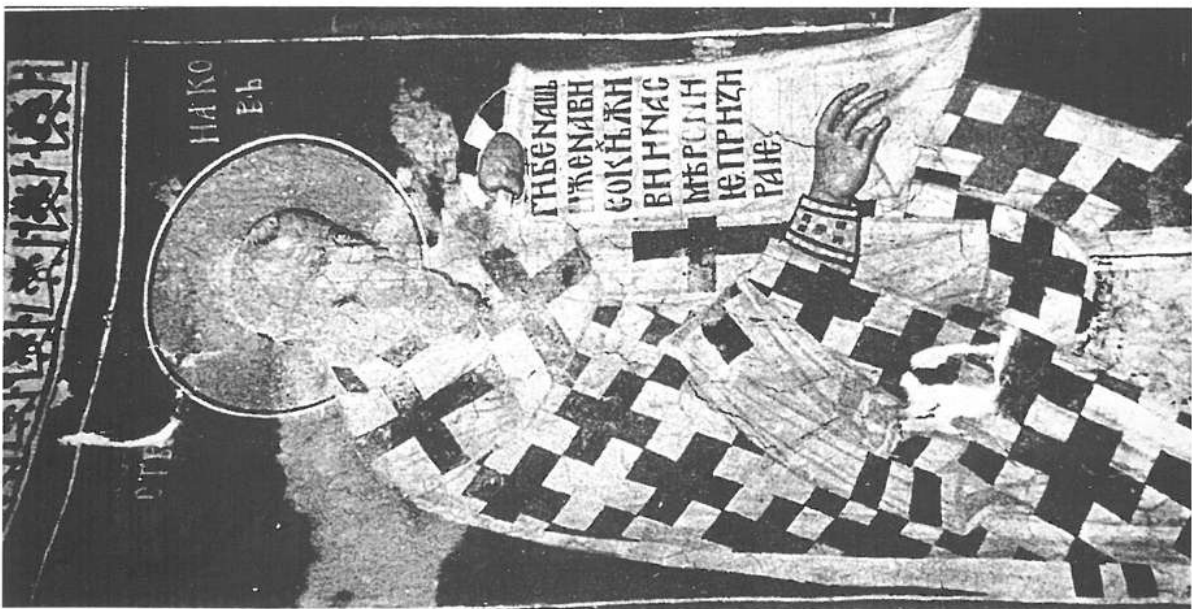
145. Dečani, Παντοκράτορας, άψίδα. Μελισμός, Χρυσόστομος.

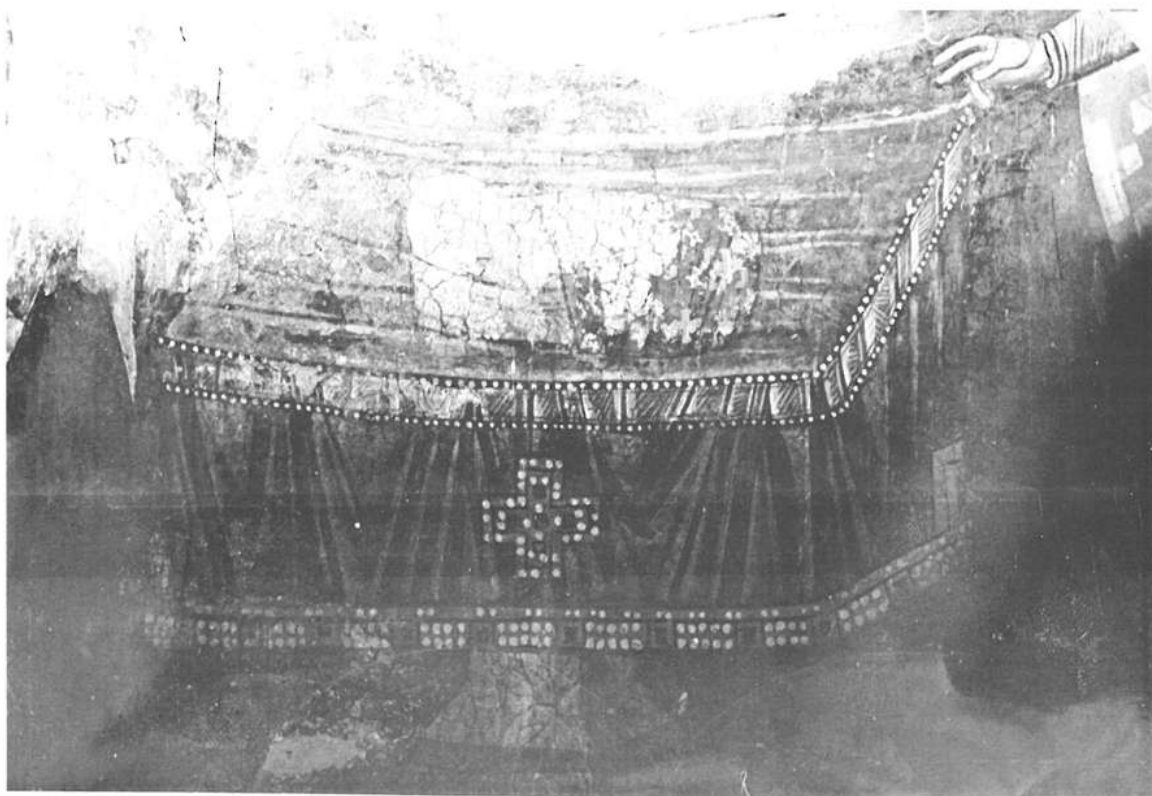
148. Dečani, Παντοκράτορας, πρόθεση. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

150. Deçani, Παντοκράτορας, πρόθεση. Μελισμιάς, Τιμόθεος.

149. Deçani, Παντοκράτορας, πρόθεση. Μελισμιάς, Ιάκωβος Ἀδελφός.

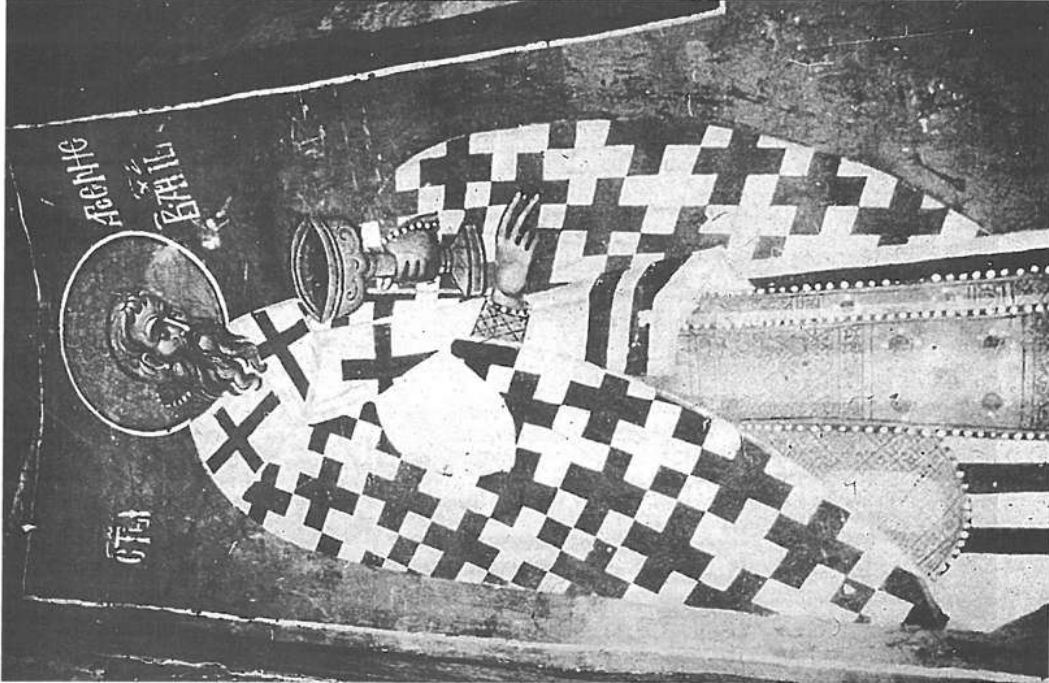
151. *Dečani*, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Νικολάου. Μελισμός.

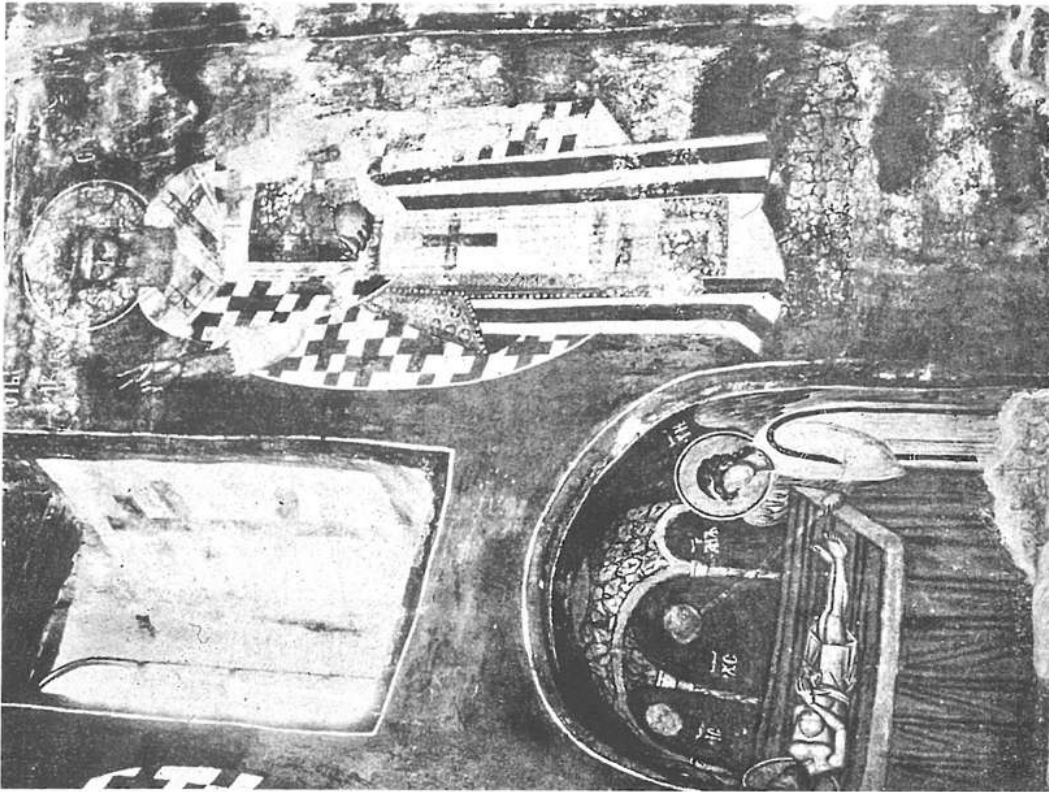
152. Deçani, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Ἁγίου Δημητρίου. Μελισμός.

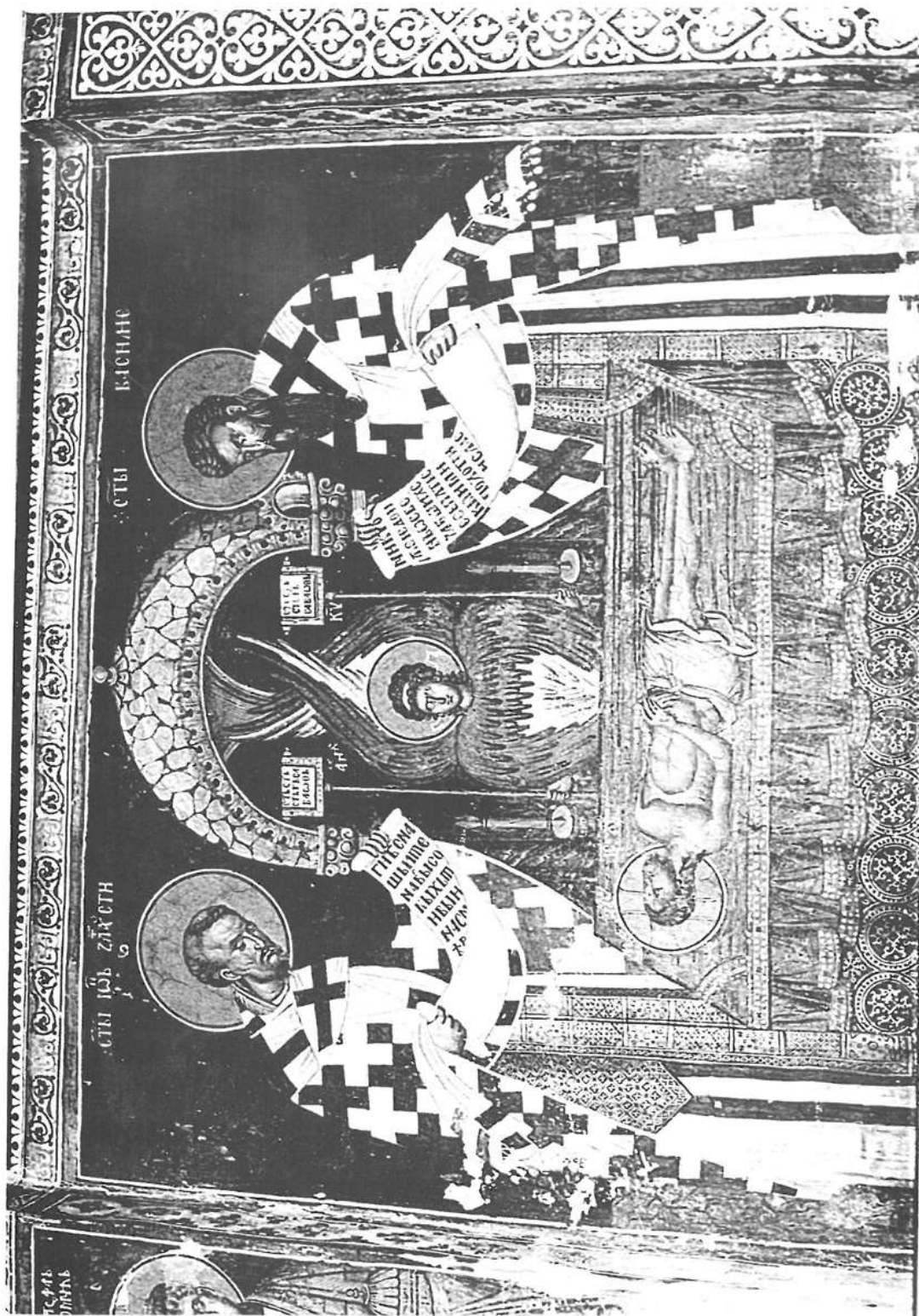
153. Δεσπί, Παντοκράτορας, παρεκκλήσι Άγιου Δημητρίου. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός.

155. Δεῦπι, Παντοκράτορας, παρεκλήσι Ἁγίου Δημητρίου.
Μελισσιός, Ἀρσένιος Ι Σερβίας.

154. Δεῦπι, Παντοκράτορας, παρεκλήσι Ἁγίου Δημητρίου.
Μελισσιός, Σάββας Ι Σερβίας.

156. Δεκάτι, Παντοκράτορας, παρεκκλησίαι Άγιου Γεωργίου. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος.

157. Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Βοληϊκι. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἄθανάσιος.

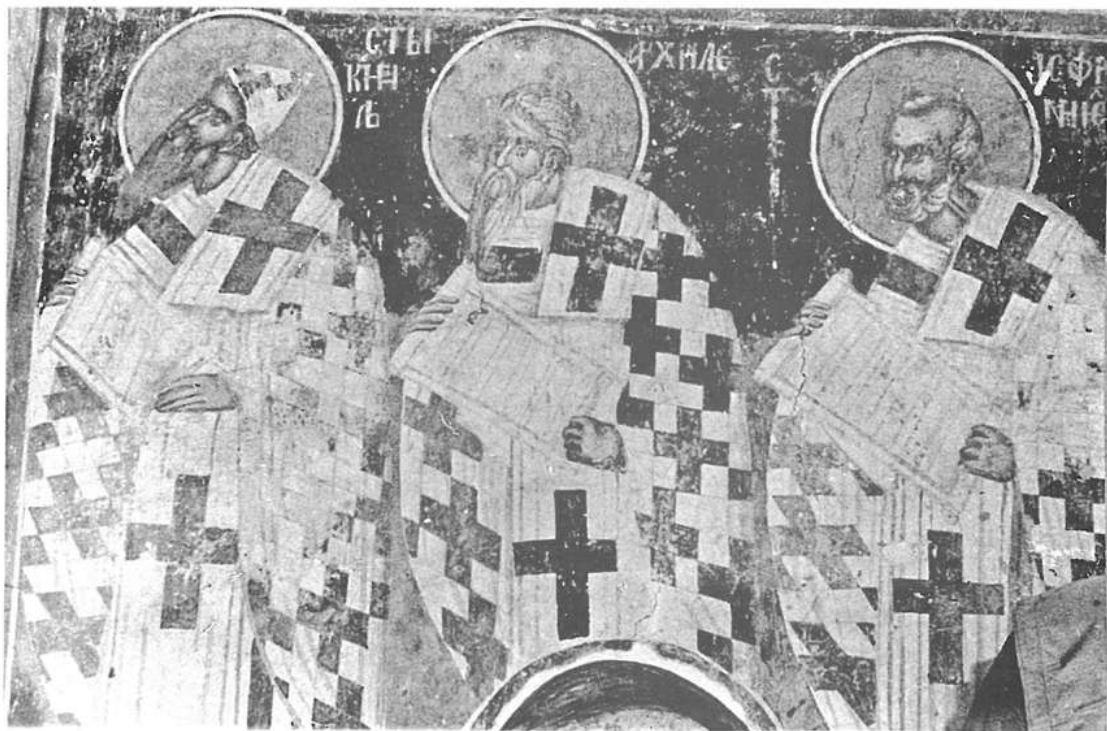
158. Ἀχρίδα, Ἅγιος Νικόλαος Βοληϊκι. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

159. Karan, Εὐαγγελισμός. Μελισμός.

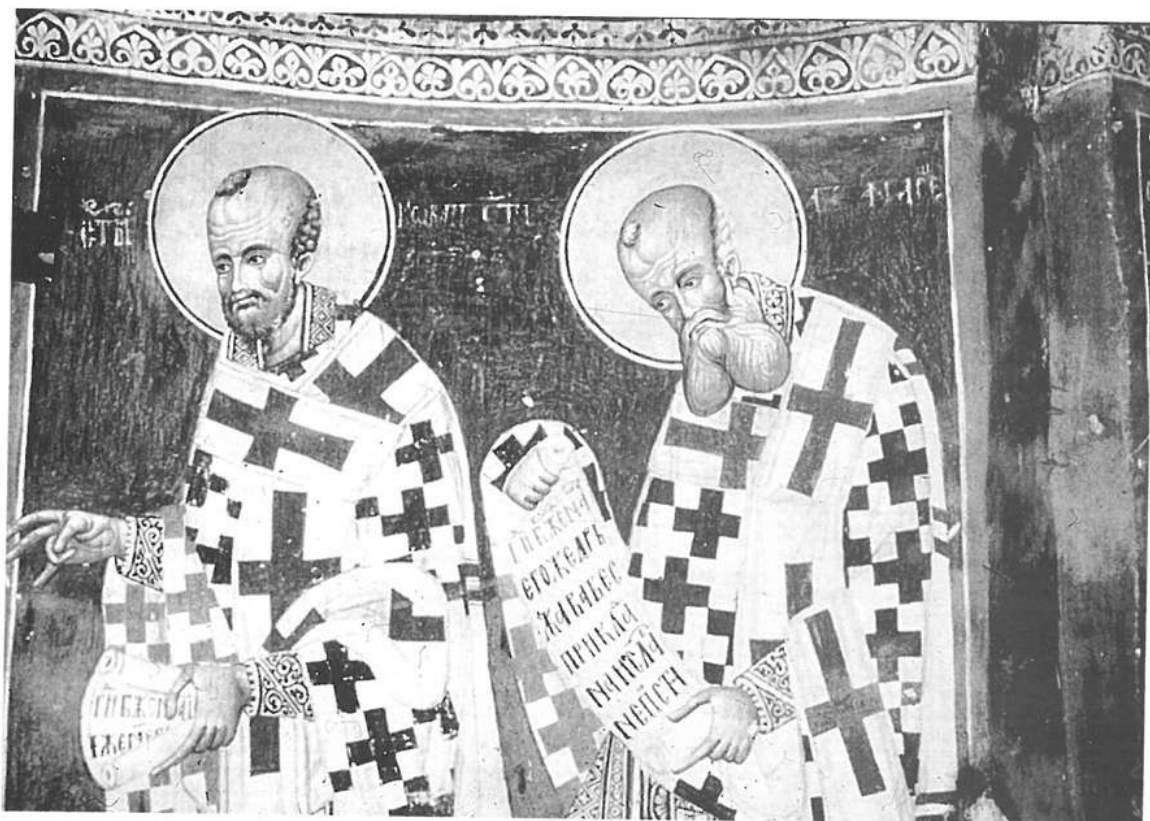
160. Karan, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Σίλβεστρος, Νικόλαος.

161. Karan, Εὐαγγελισμός. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἀχίλλειος, Ἐπιφάνιος.

162. *Ljubošten, Άγιος Νικόλαος, πρόθεση. Μελισμός, Πέτρος Άλεξανδρείας, Άθανάσιος.*

163. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος.

164. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος.

166. Lespovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Σπυρίδιον.

165. Lespovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

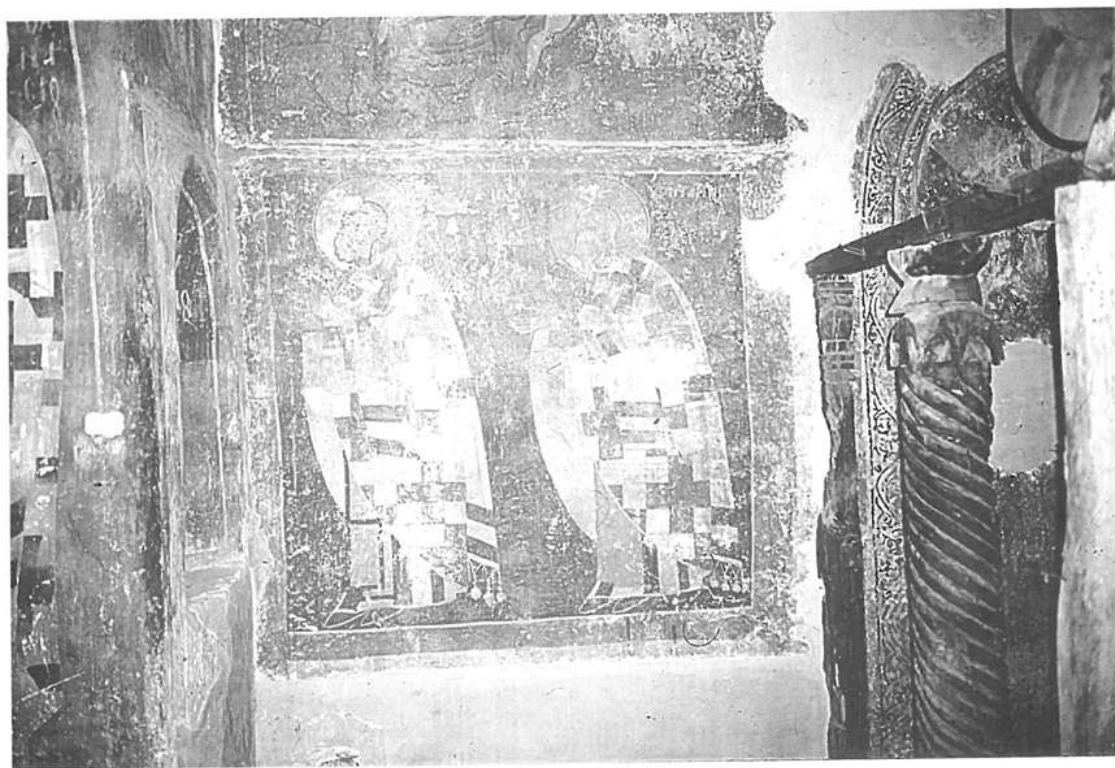
167. Lesnovo, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός, Ἀμφιλόχιος.

168. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Ἀνάγνωστοι. Μελισμός.

169. Άχρίδα, Άγιοι Άνάργυροι. Μελισμός, ο εὐχαριστιακός Χριστός.

170. Άχρίδα, Άγιοι Άνάργυροι. Μελισμός, Γρηγόριος Θαυματουργός, Κωνσταντίνος Καβάσιλας Άχρίδος.

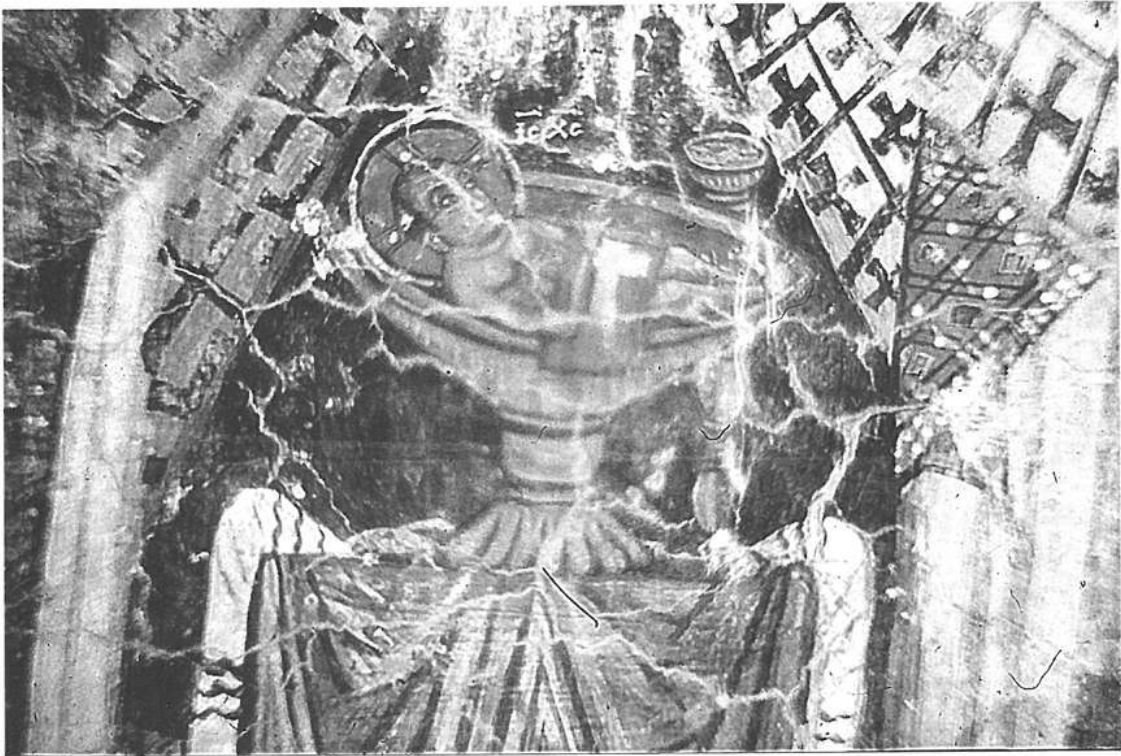
171. Σπύλιος-Καλογέρου, Κρήτη, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Μελισσιός.

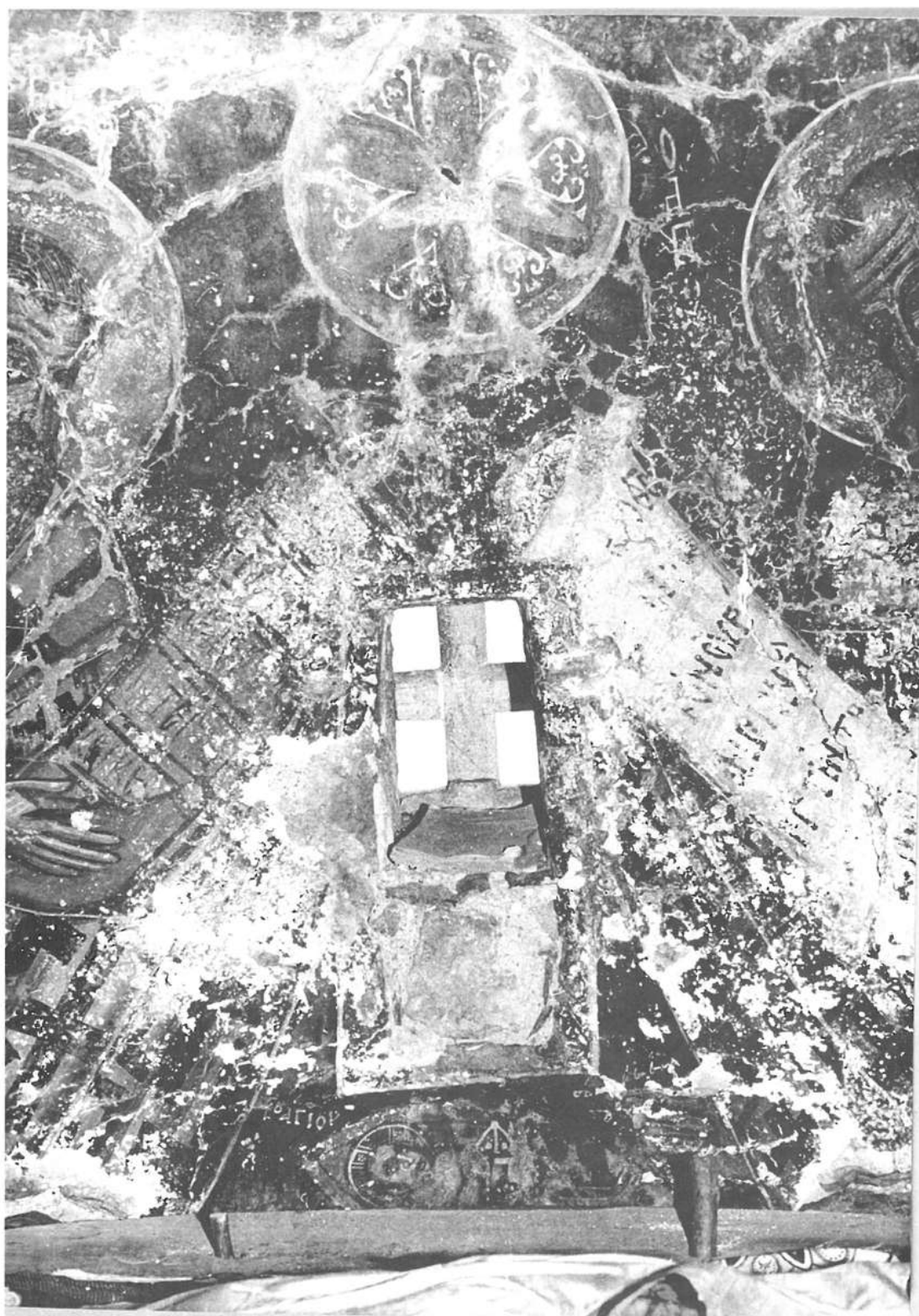
172. Πλατάνια, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός.

173. Άποδούλου, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός.

174. Σαρακίνα, Κρήτη, Ἀρχάγγελος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

175. Κάδος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός.

176. Κάδρος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Ἄθανάσιος, Βασίλειος.

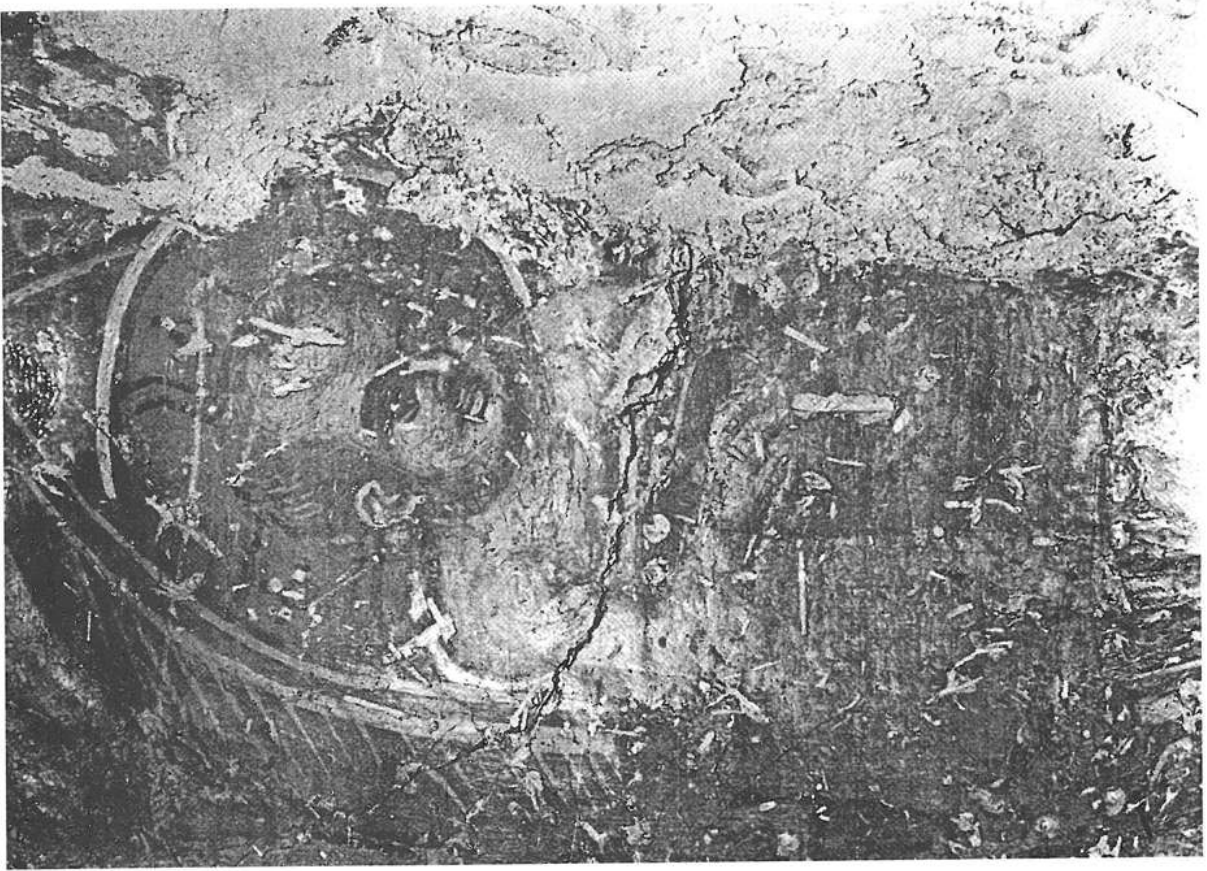
177. Κάδρος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος, Γρηγόριος Θεολόγος.

178. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

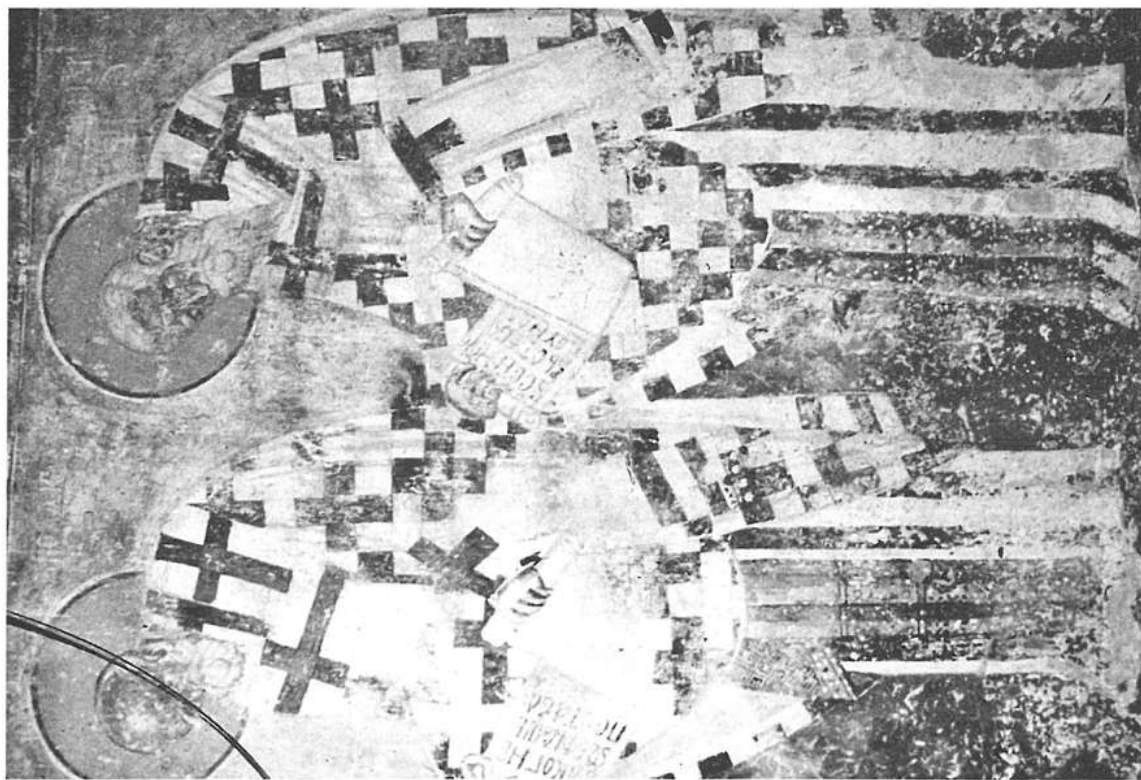
179. Θρόνος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, Χρυσόστομος.

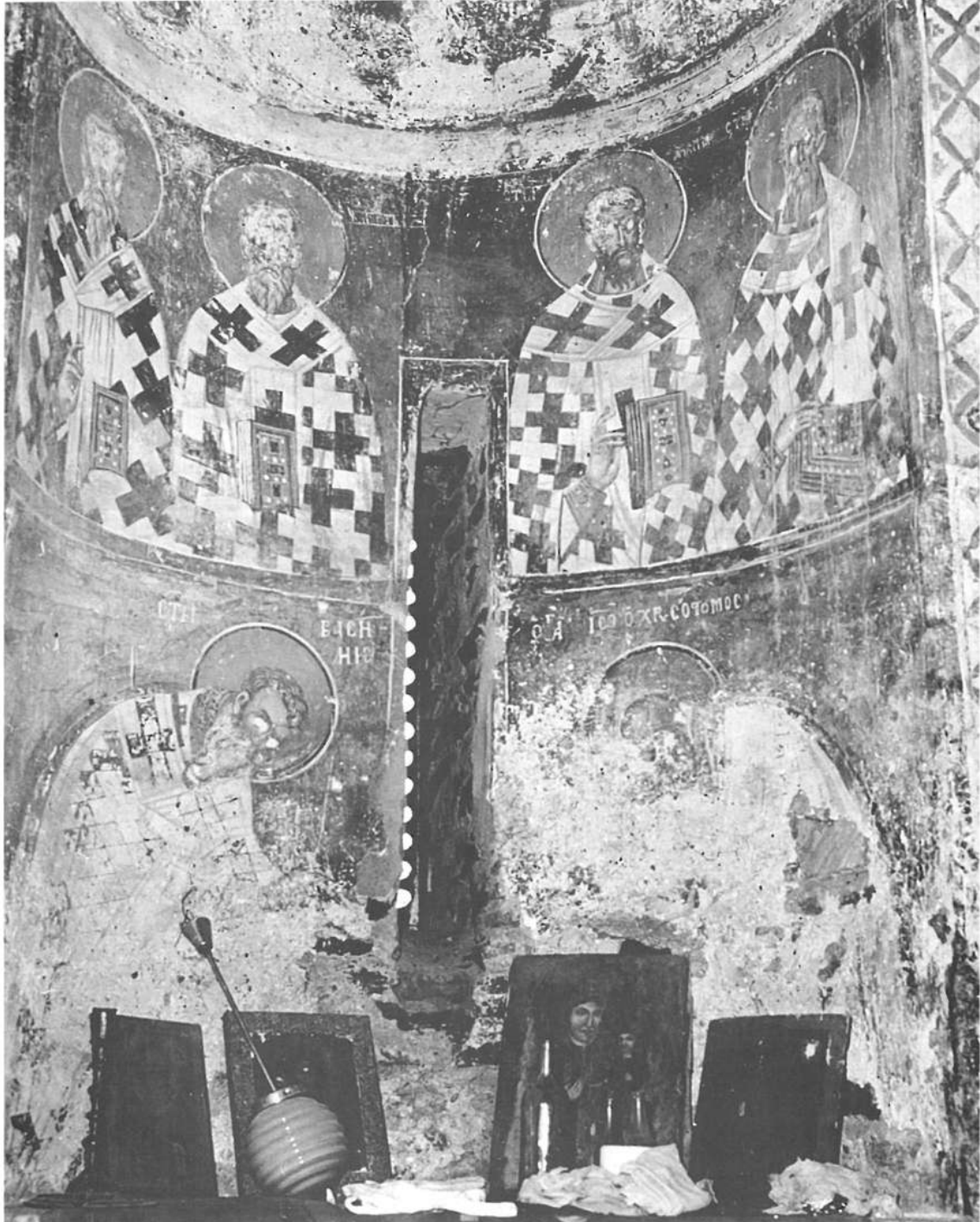
180. Μαιεῖς Θεοτόκος, ἀψίδα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

182. Μαιεῖς Θεοτόκος, ἄψιδα. Μελισμῖος, Ἐπιφάνιος.

181. Μαιεῖς Θεοτόκος, ἄψιδα. Μελισμῖος, Νικόλαος, Ἰωάννης Ἐλεήμιον.

183. Μαιεῖς, Θεοτόκος, πρόθεση. Μελισμός, Βασίλειος, Χρυσόστομος.

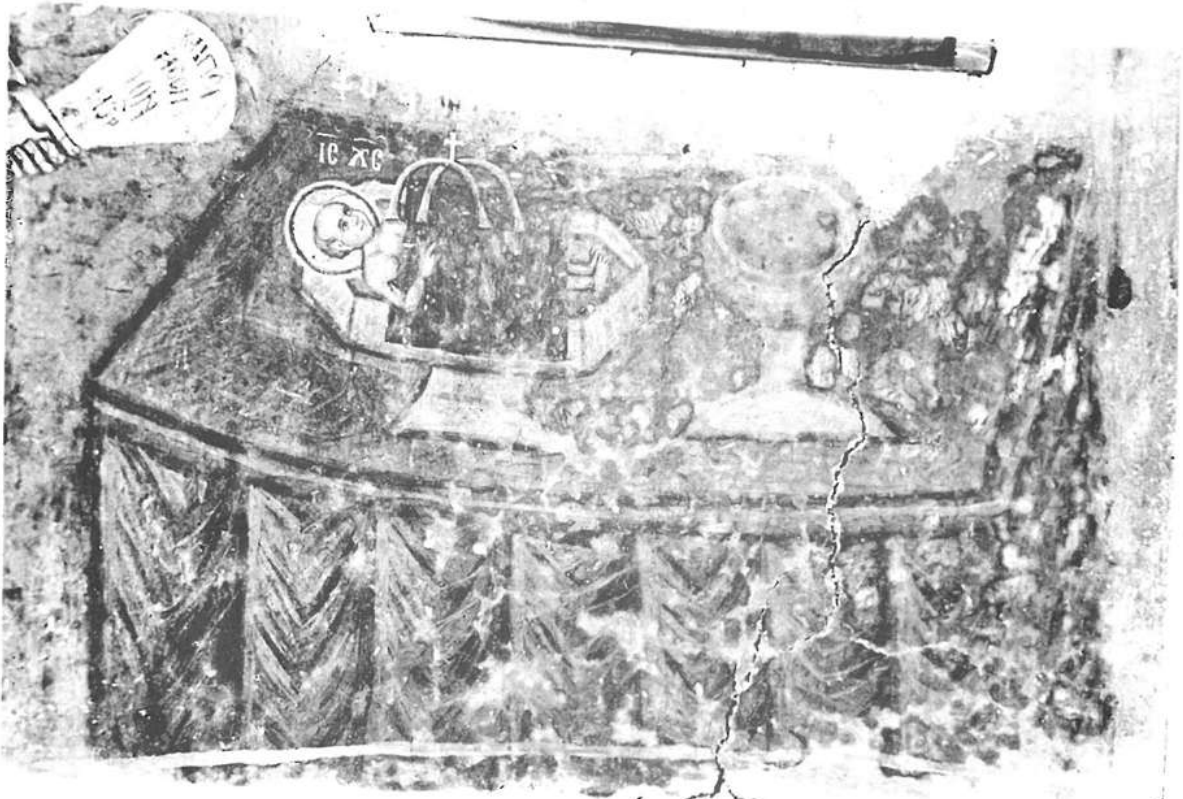

184. Μαιεῖς Θεοτόκος, πρόθεση. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

185. Μαιεῖ Θεοτόκος, πρόθεση.
Μελισμός, Ἰάκωβος Ἀδελφóθος,
Ἰούδας Συγγενής τοῦ Κυρίου, Συ-
μεῶν Συγγενής τοῦ Κυρίου.

186. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπό-
λεως. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακός
Χριστός.

187. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, Χρυσόστομος, άγγελος-διάκονος.

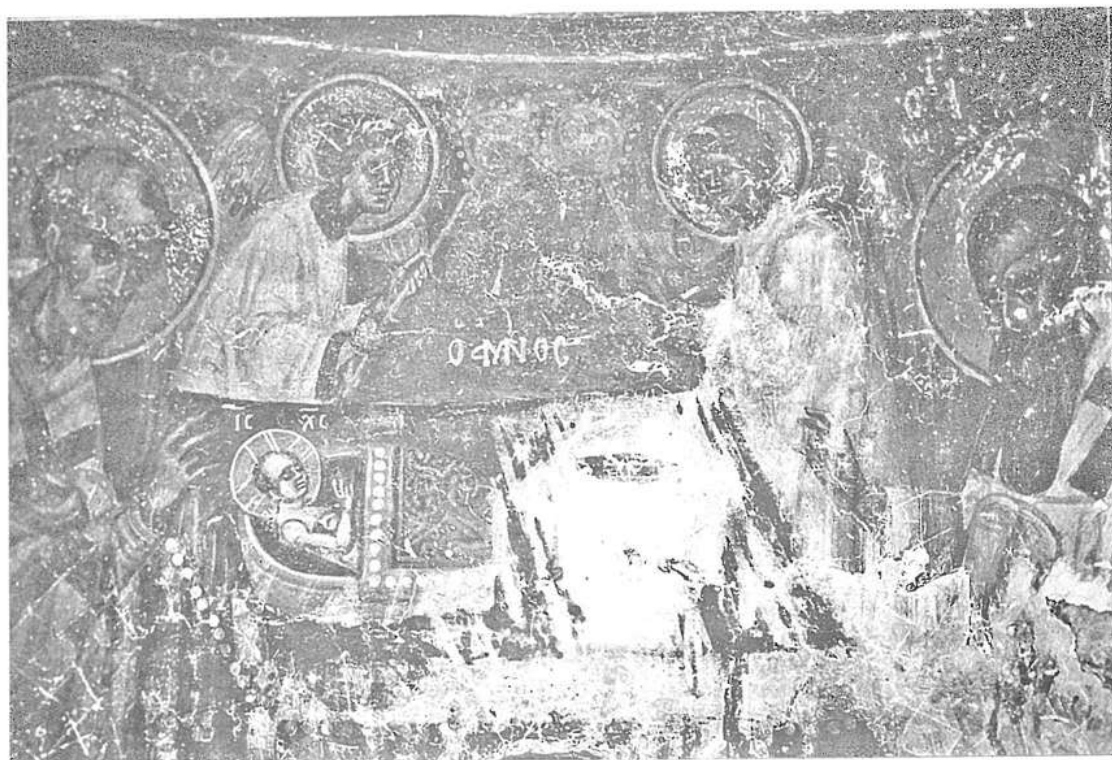
188. Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος, άγγελος-διάκονος.

189. Καστοριά, Ταξίαρχης Μητροπόλεως. Μελισμός, Ἄθανάσιος.

190. Καστοριά, Άγιος Νικόλαος Κυρίτζη. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

191. Καστοριά, "Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα. Μελισμός.

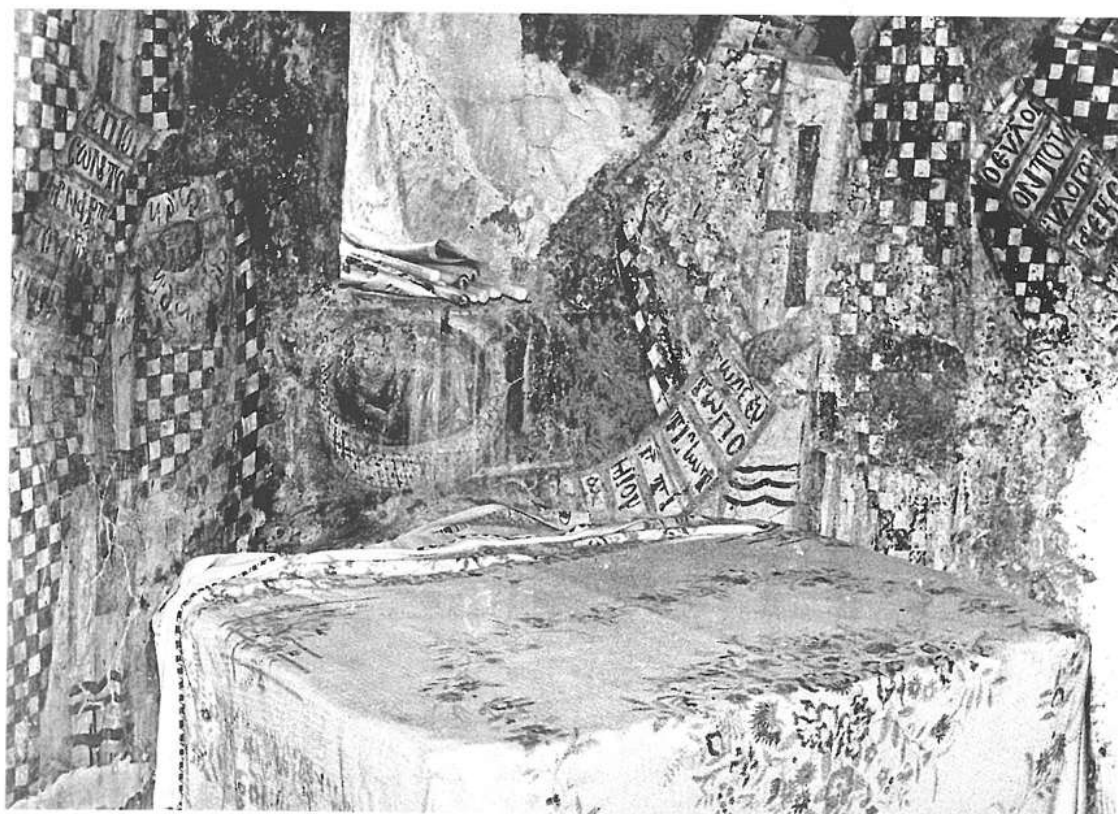

192. Καστοριά, "Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

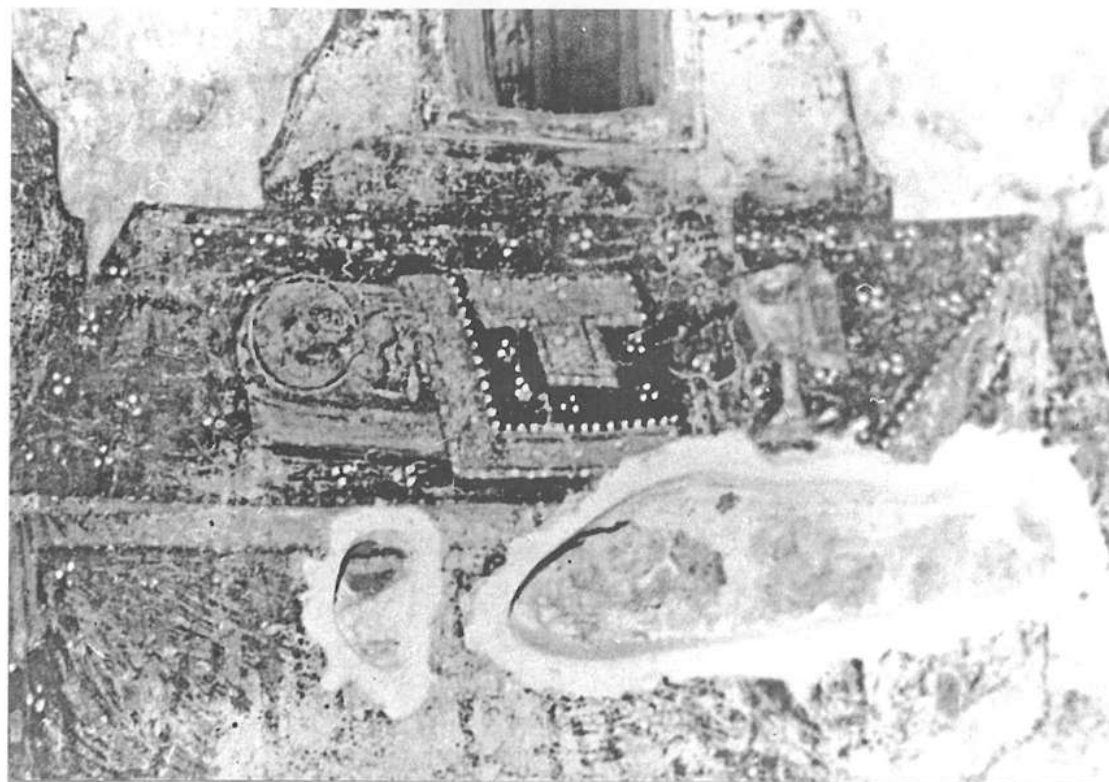
193. Καστοριά, Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα. Μελισμός, άγγελος - διάκονος.

194. Βιάννος, Κρήτη, Άγία Πελαγία. Μελισμός.

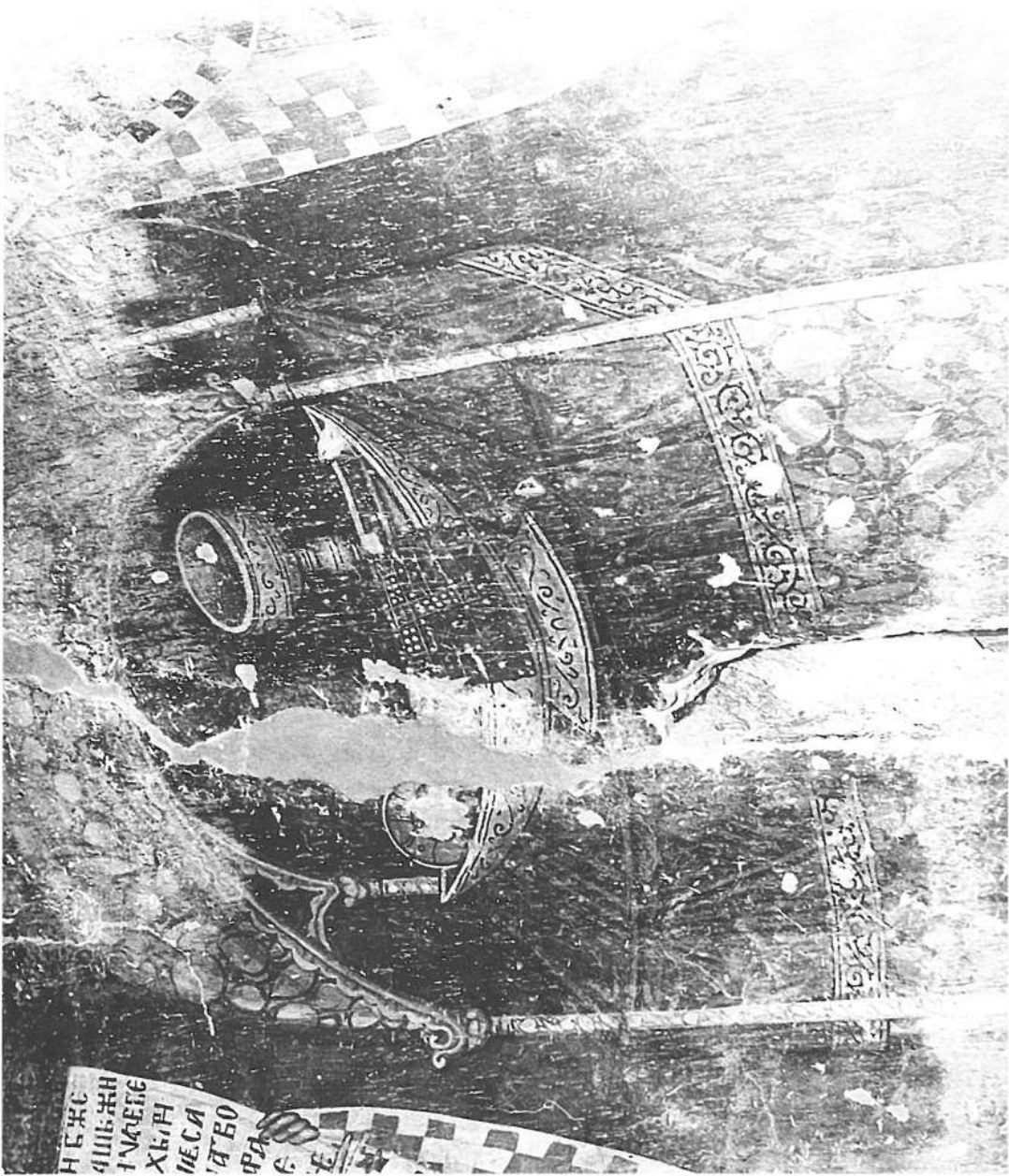

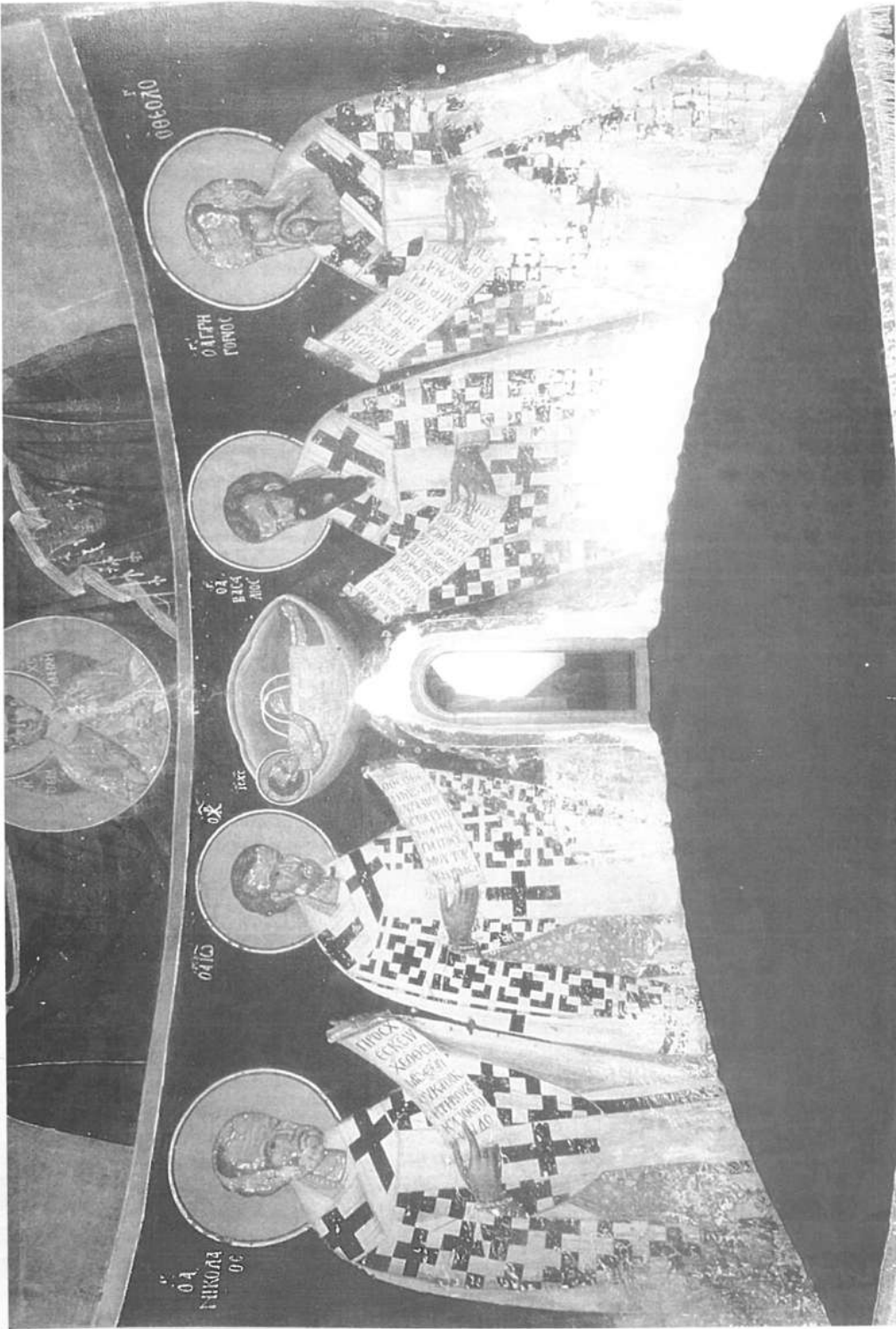
195. Άχριδα, Παναγία Βολνίτσα. Μελισμός.

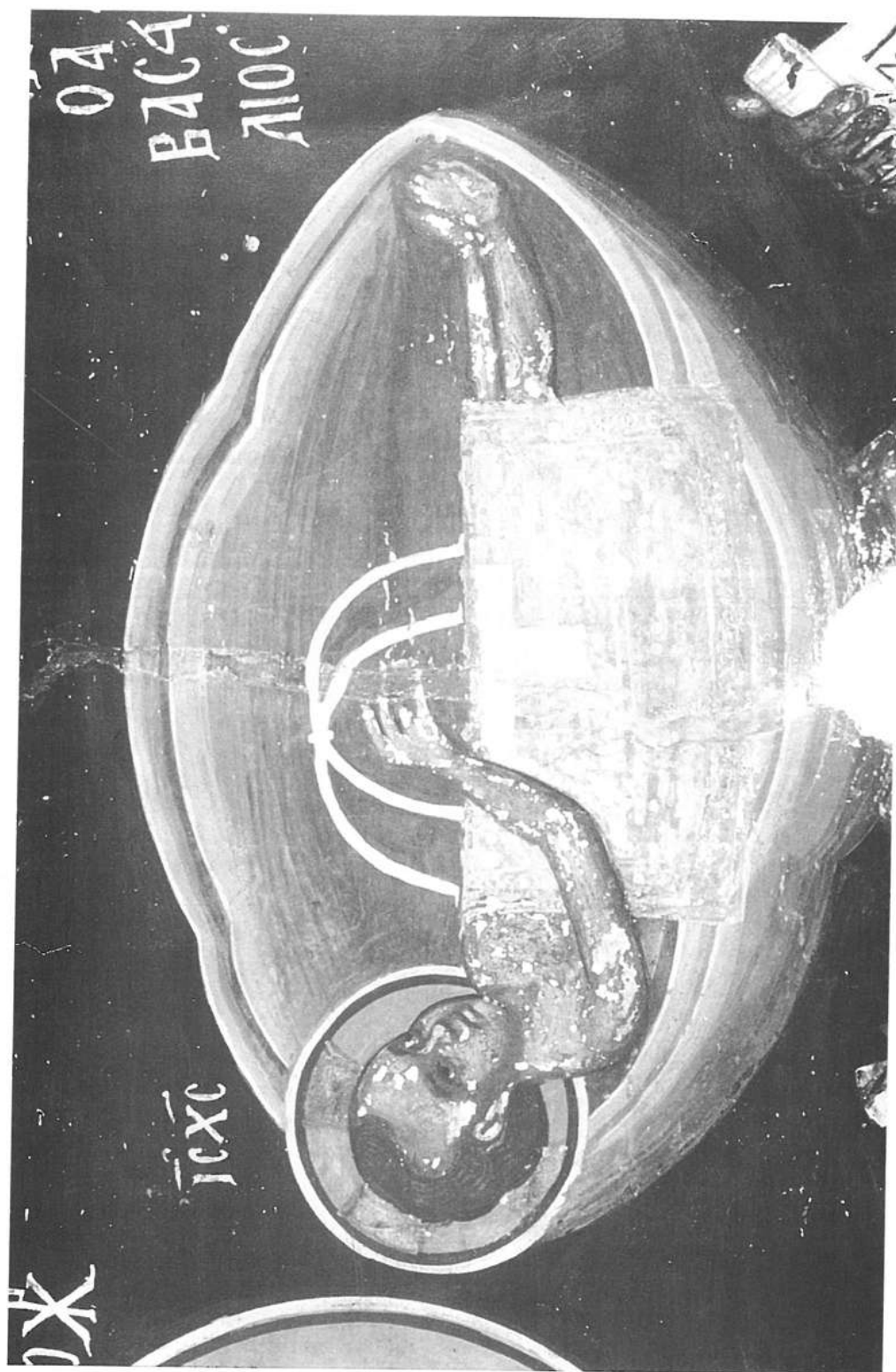
196. Άχριδα, Παναγία Βολνίτσα. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακός Χριστός.

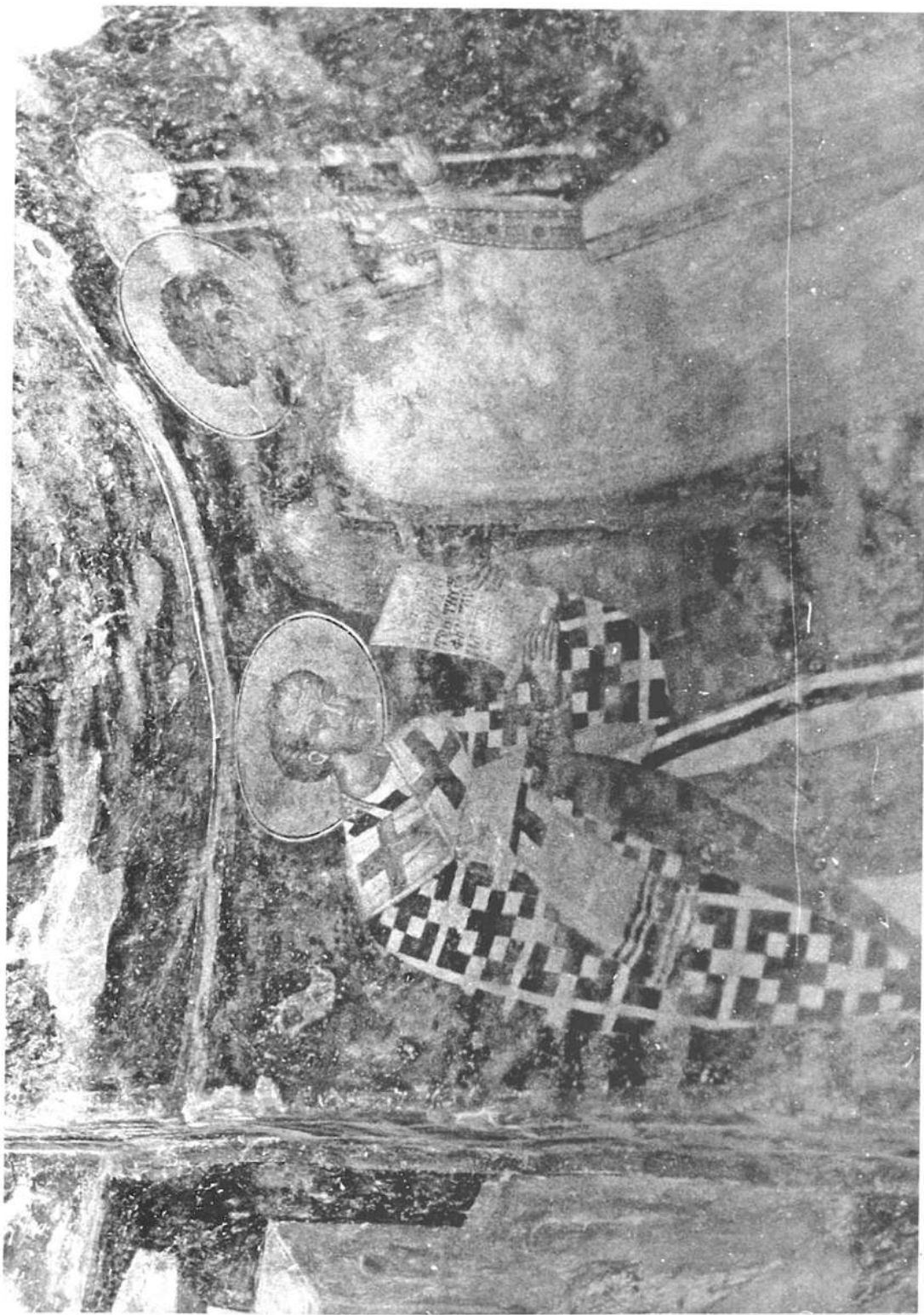
197. Reskani, Άγιος Γεώργιος. Μελισσιός.

198. Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίου. Μελισμός.

199. Σέρρες, Μονή Προδρόμου, παρεκκλήσι Γενεθλίων. Μελιμύς, ό ευχαριστιακός Χριστός.

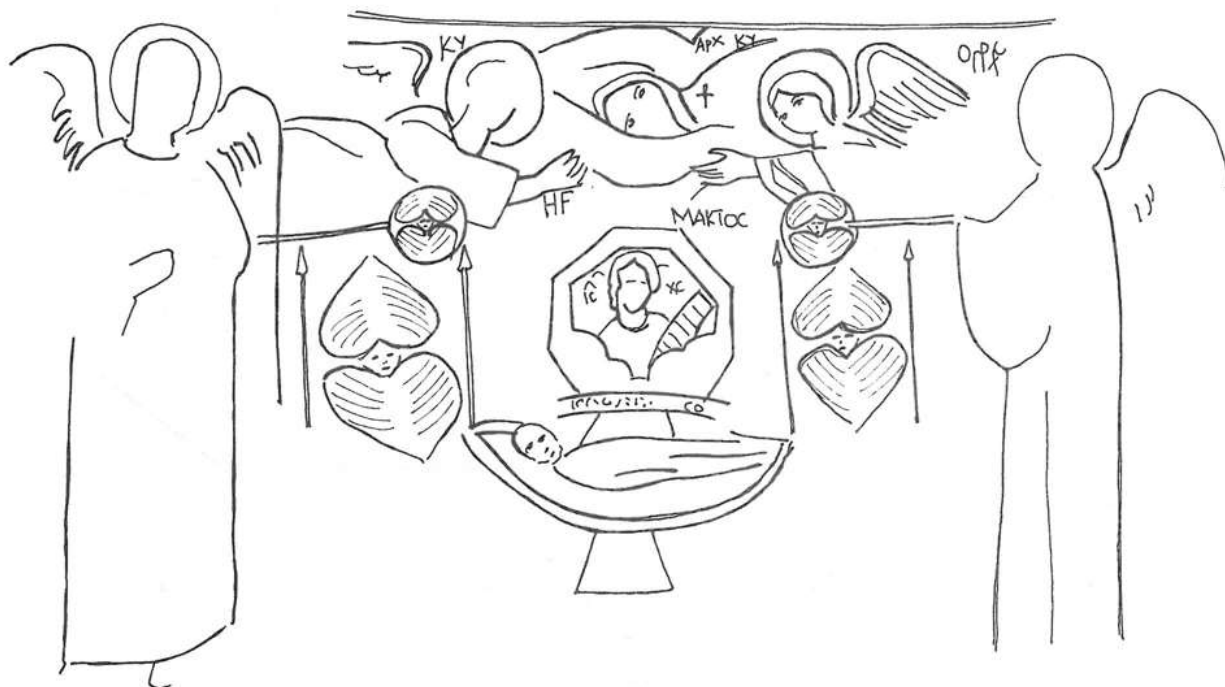
200. Μυστράς, Περιβλεπτός, άψίδα. Μελισμός, Χρυσόστομος, άγγελος-διάκονος.

201. Prilep, "Άγιος Άθανάσιος ή Άγία Παρασκευή. Μελισμός.

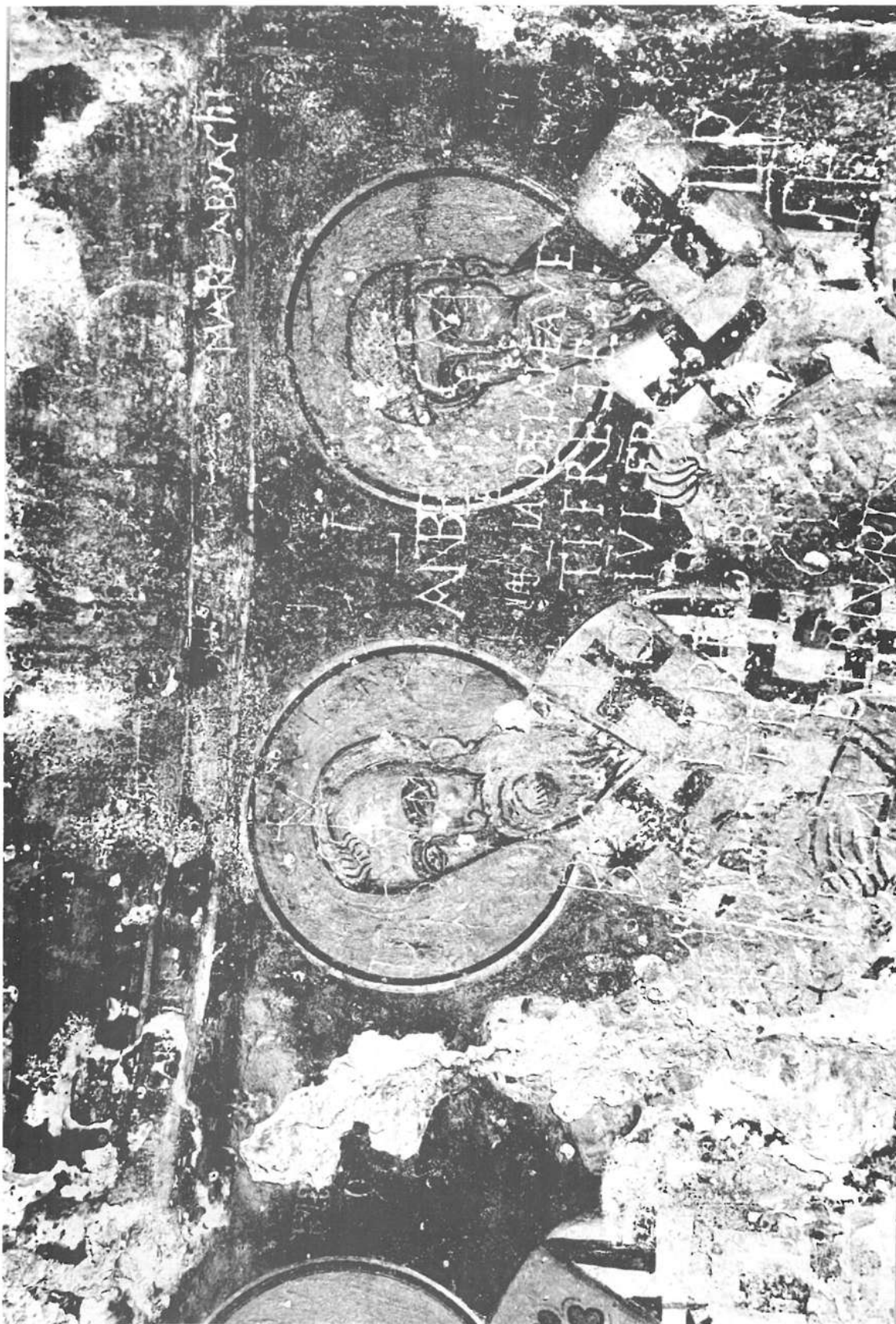
202. Πάφος, Κύπρος, Άγία Σολομωνή. Μελισμός.

203. Πάφος, Κύπρος, Άγία Σολομωνή. Μελισμός (σχέδιο αποκατάστασης Τ. Τανούλα).

204. Πάφος, Κύπρος, Άγία Σολομωνή. Μελισμός, Βασίλειος, Ἰωάννης Ἐλεήμων, Σπυρίδων.

205. Πάρος, Κύπρος, Άγια Σολομωνή. Μελισιός, Ιωάννης Έλεήμων, Στυρίδιον.

206. Πάφος, Κύπρος, Ἁγία Σολομωνή. Μελισμός, Χρυσόστομος με σάκο.

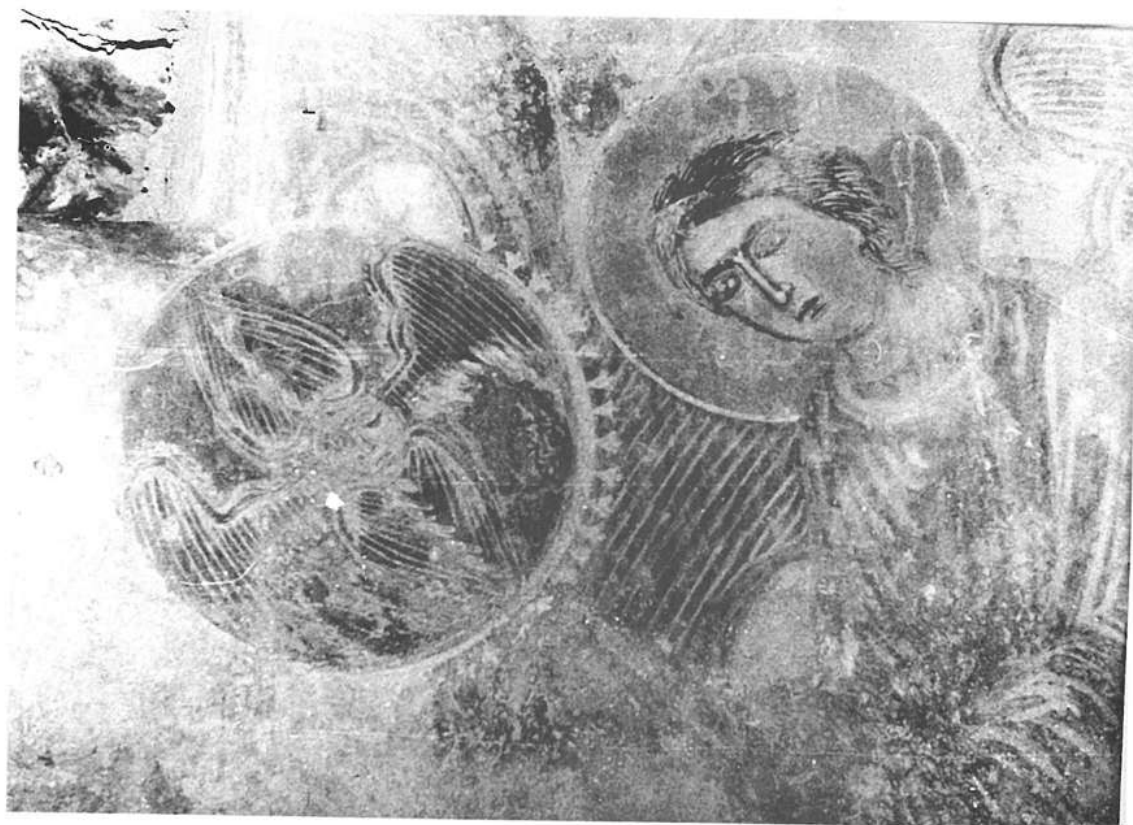
207. Κακοπετριά, Κύπρος, "Άγιος Νικόλαος, πρόθεση. Μελισμός.

208. Sušica, Markov Manastir, Ἅγιος Δημήτριος, πρόθεση. Μελισμός, Πέτρος Ἀλεξανδρείας, Στέφανος διάκονος.

209. Βέροια, Παναγία ή Δεξιά. Μελισμός, ο εὐχαριστιακὸς Χριστός.

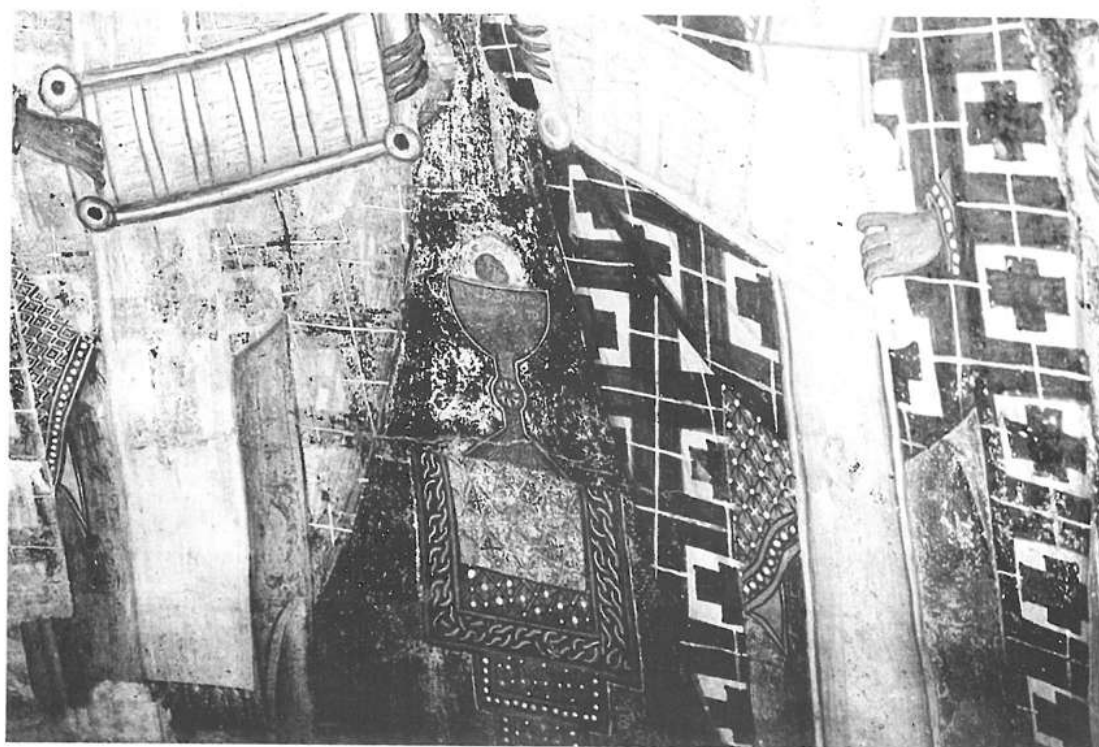
210. Κάτω Καστανιά, Ταξιδόχης. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

211. Κάτω Καστανιά, Άγιος Άνδρέας. Μελισμός.

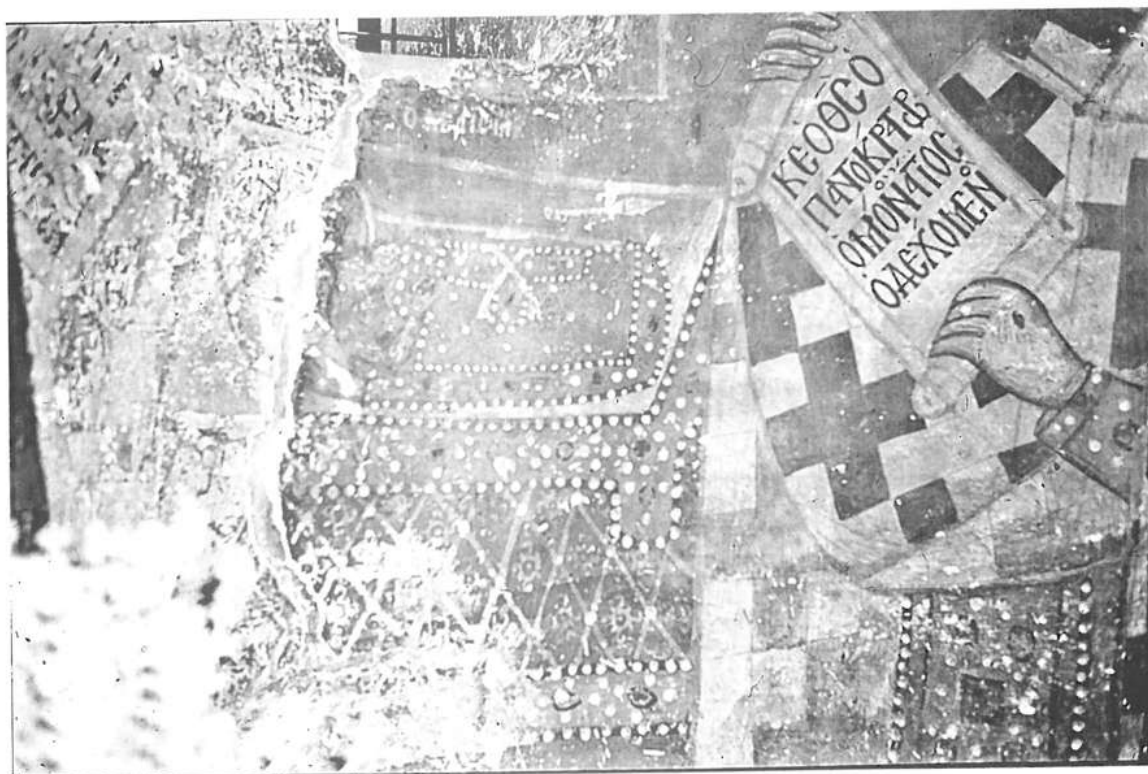
212. Κάτω Καστανιά, Ἅγιος Ἀνδρέας. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

213. Κοτράφι, Σωτήρας. Μελισμός.

214. Κοτράφι, Σωτήρας. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος.

215. Άχρίδα, Άγιος Κλήμης ο Μικρός. Μελισμός.

216. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρός.
Μελισμός, Χρυσόστομος.

217. Ἀχρίδα, Ἅγιος Κλήμης ὁ Μικρός.
Μελισμός, Ἀθανάσιος.

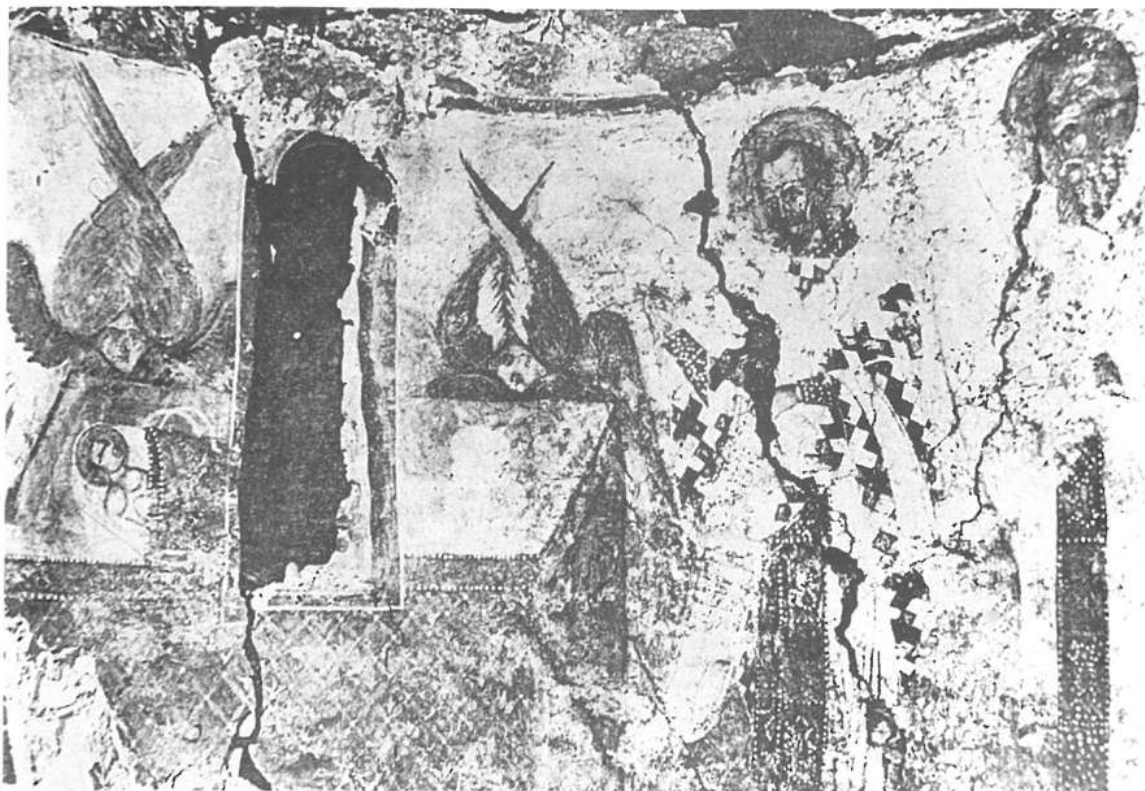
218. Κίτιρος, Κρήτη, Άγια Παρασκευή, Μελισμός, Άθανάσιος, Βασίλειος.

219. Κάντανος, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός.

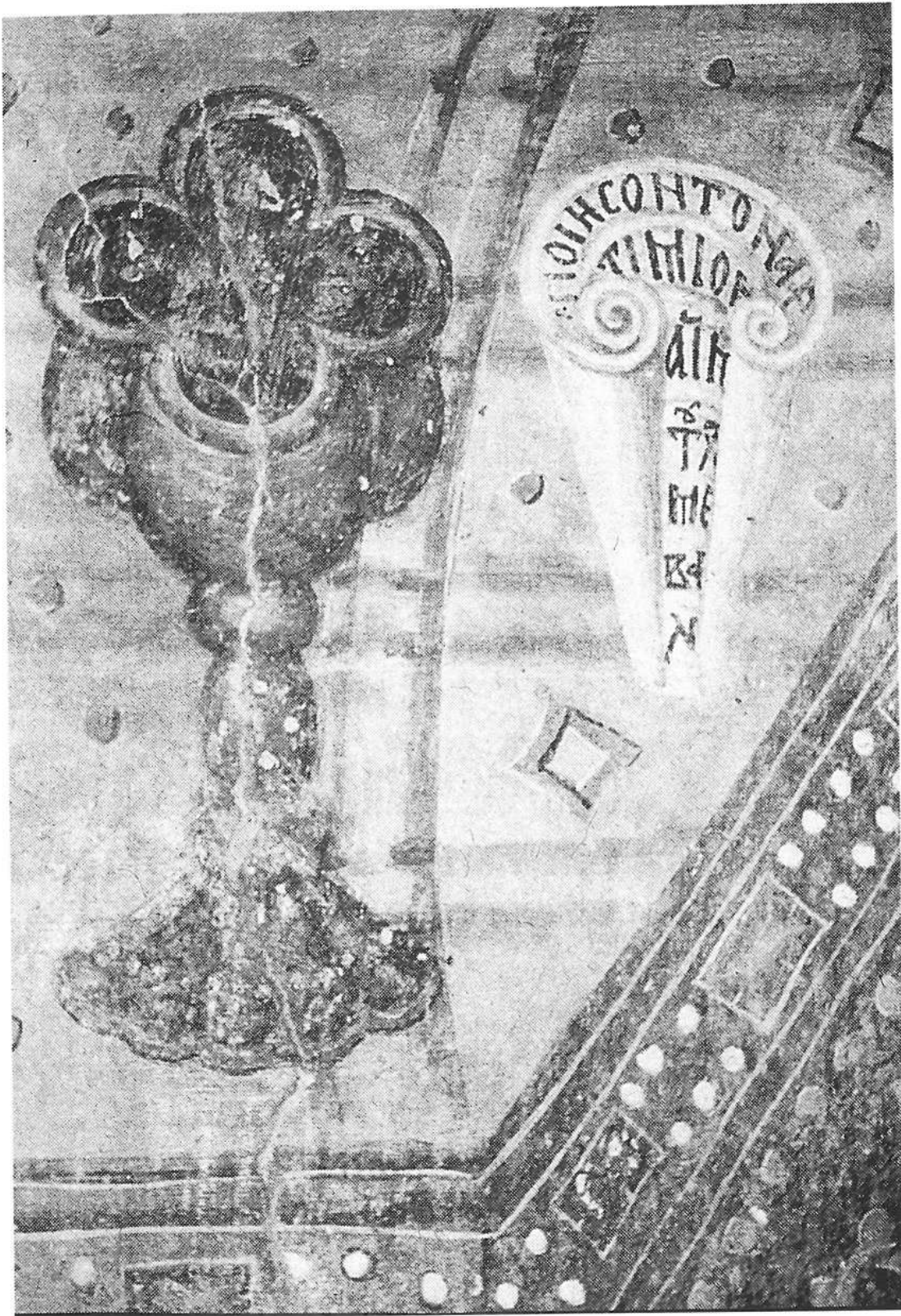
220. Κριτσά, Κρήτη, "Άγιος Ίωάννης Βαπτιστής. Μελισμός.

221. Πρέσα, "Άγιος Δημήτριος. Μελισμός.

222. Τρέσκα, "Άγιος Άνδρέας. Μελισμός.

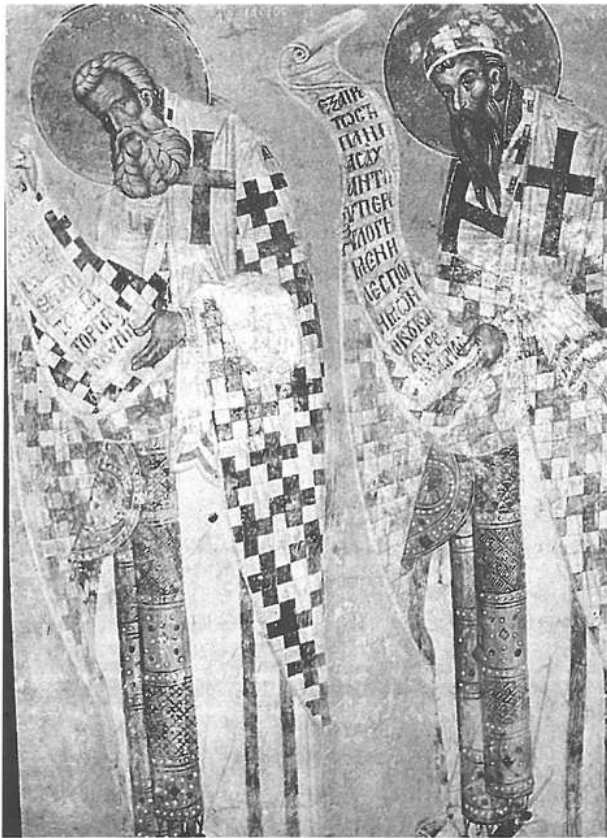
223. Treska, "Άγιος Άνδρέας. Μελισμός (λεπτ.).

224. Treska, Άγιος Άνδρέας. Μελισμός, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

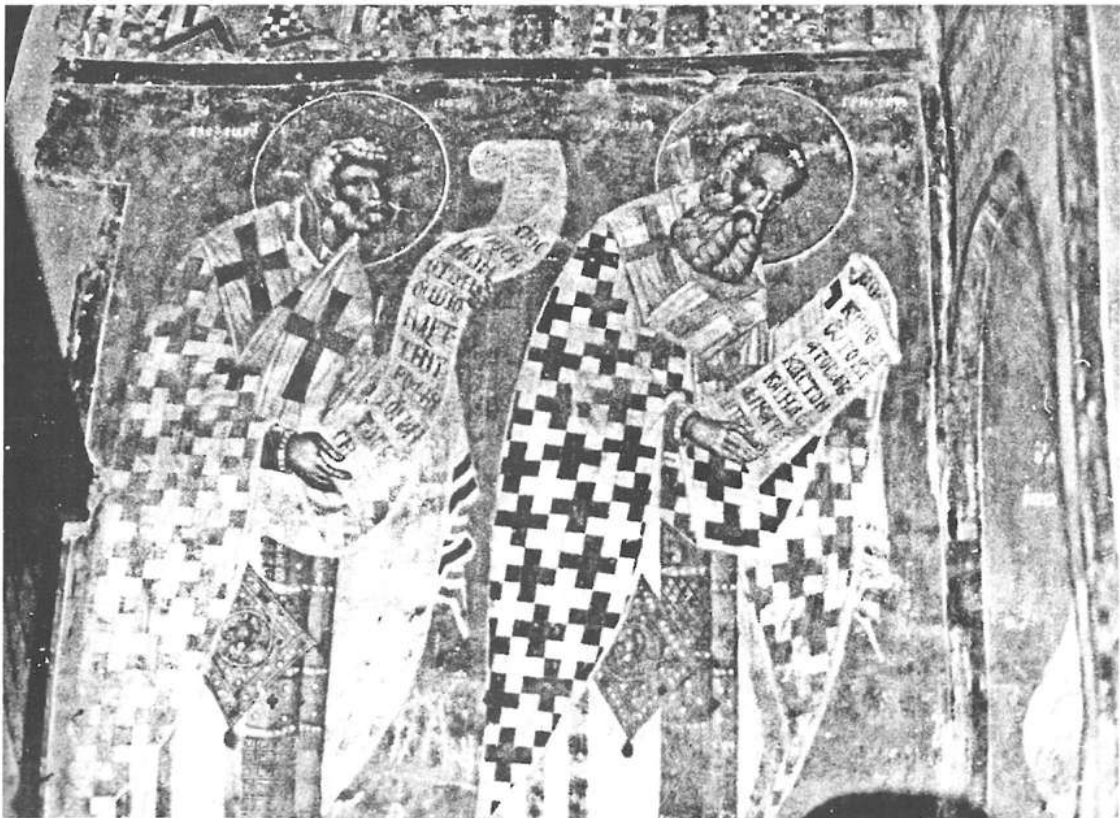

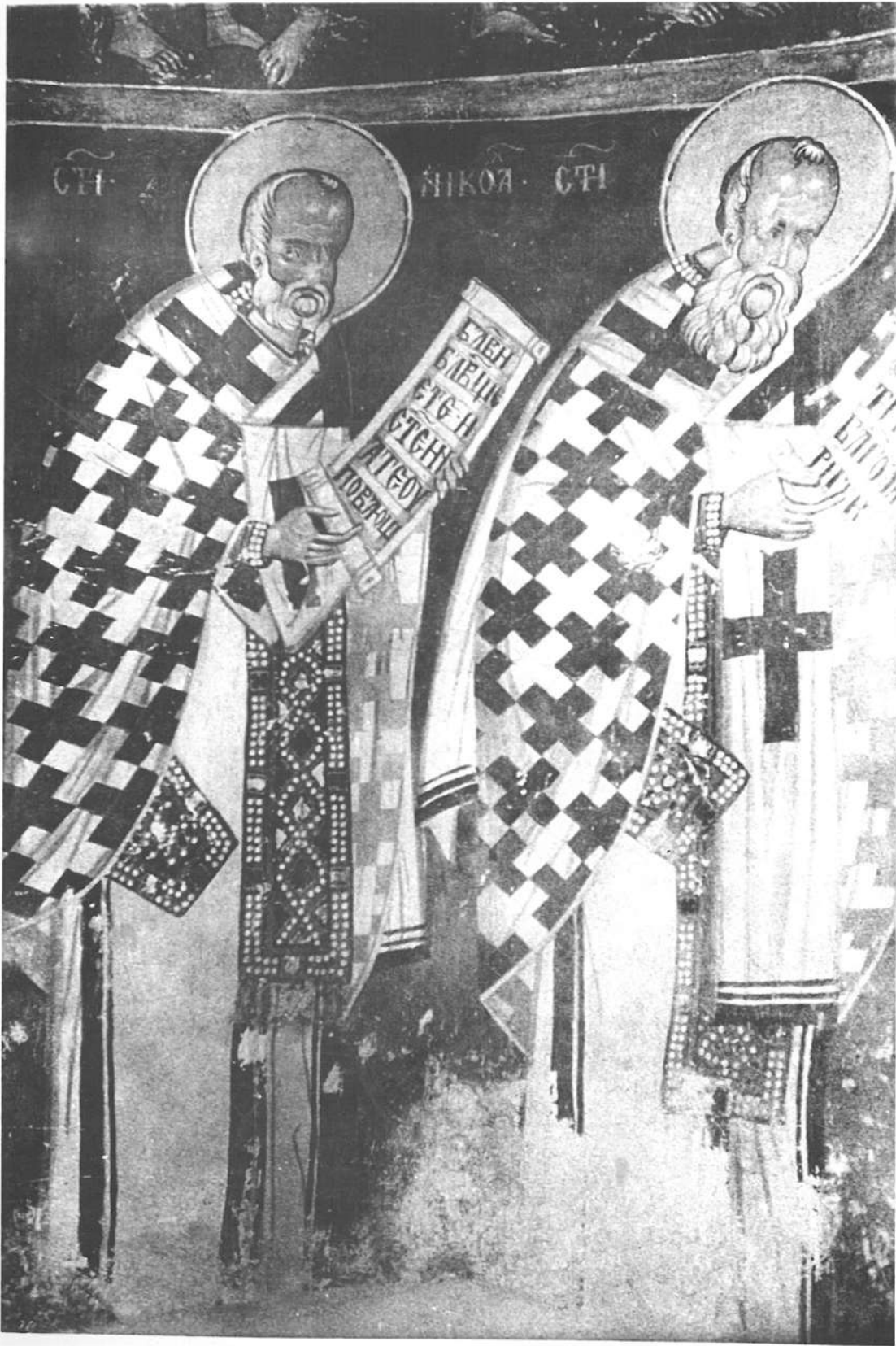
225. Treska, Άγιος Άνδρέας. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος.

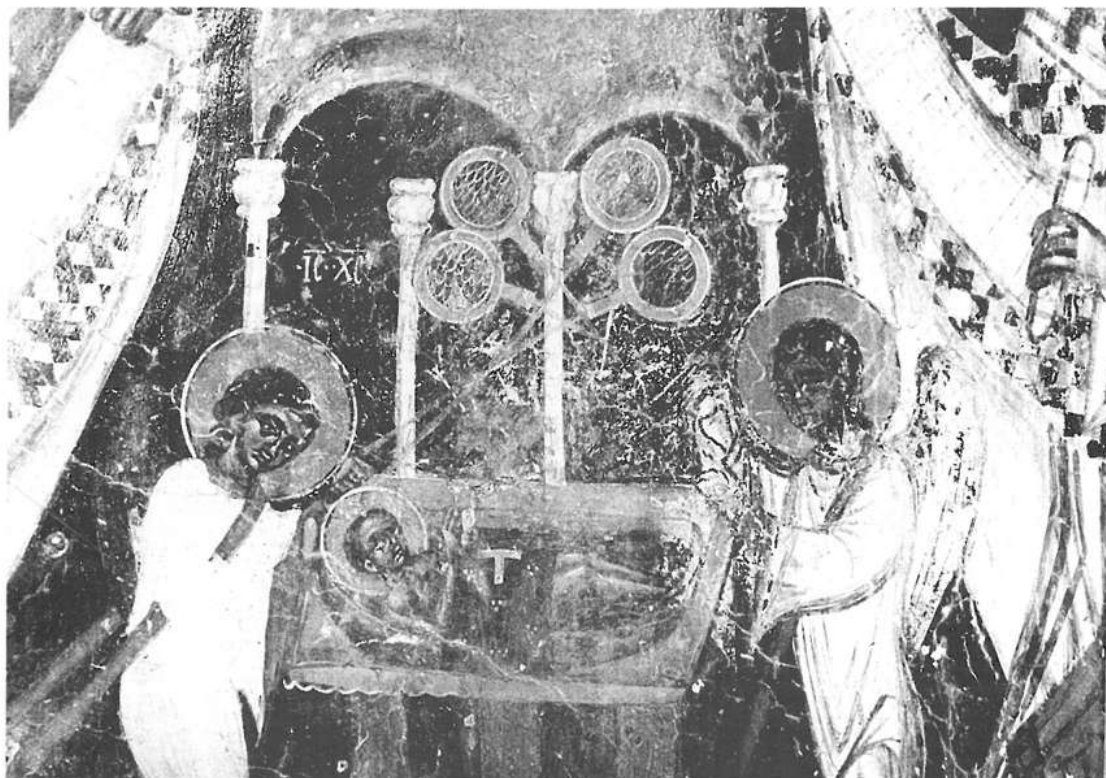
226. *Treska*, Άγιος Άνδρέας. Μελισμός, Άθανάσιος, Κύριλλος Άλεξανδρείας.

227. *Treska*, Άγιος Άνδρέας. Μελισμός, Πέτρος Άλεξανδρείας, Γρηγόριος Θεολόγος.

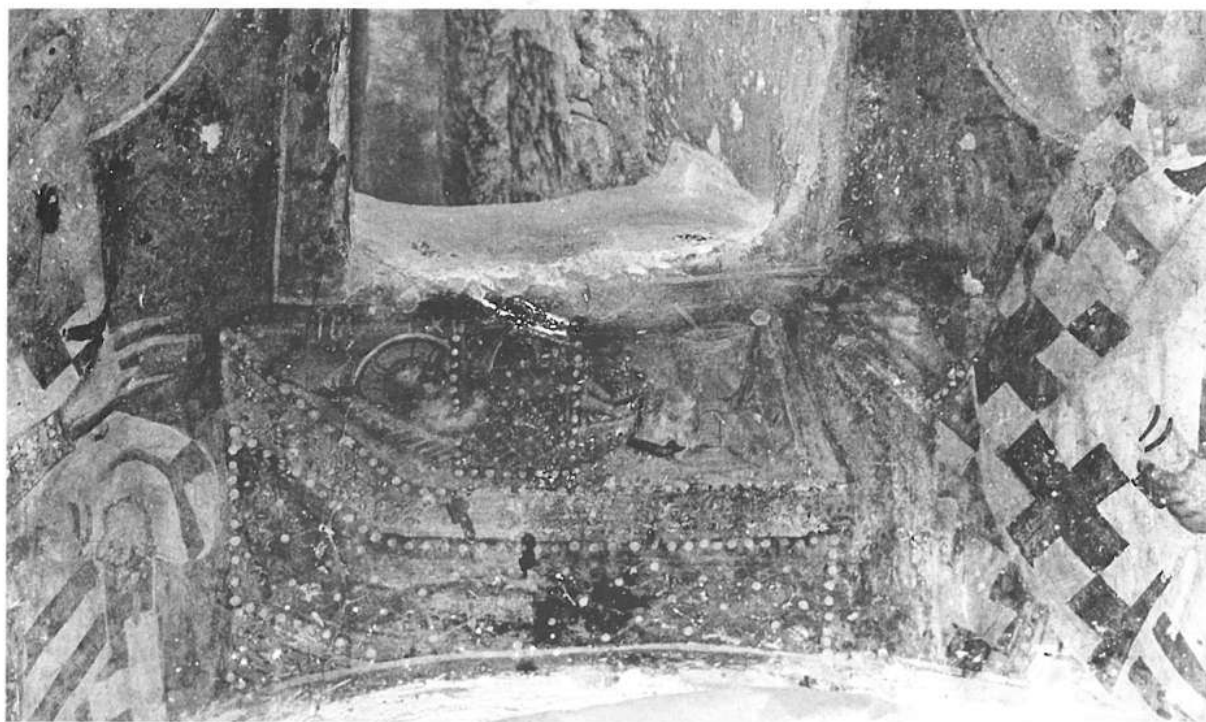

228. Nova Pavnica, Εισόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Νικόλαος, Ἄθανάσιος.

229. Καστροί, Κρήτη, "Άγιος Στέφανος. Μελισμός.

230. Άλιβερί, Εύβοια, Κοίμηση Θεοτόκου. Μελισμός.

231. Μαλάθρος, Κρήτη, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Μελισμός.

232. Κισσός, Κρήτη, Μεταμόρφωση. Μελισμός.

233. *Višni, Σωτήρας. Μελισμός.*

234. *Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη. Μελισμός, Χρυσόστομος, Άθανάσιος.*

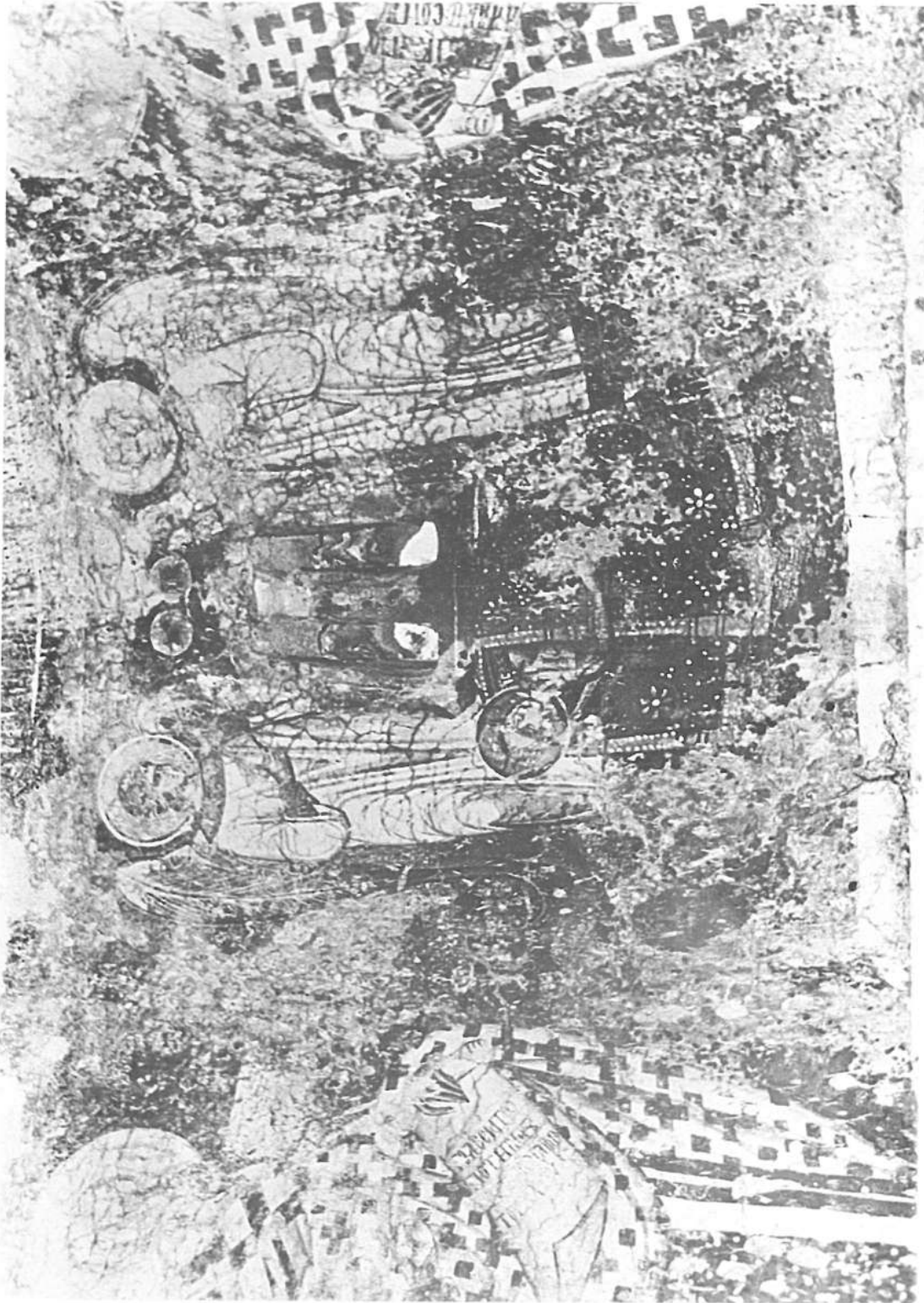
235. Άχρίδα, Άγιοι Κωνσταντίνος και Έλένη, παρεκκλήσι Άγίας Παρασκευής. Μελισμός.

236. Ἀχρίδα, Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, παρεκκλήσι Ἁγίας Παρασκευῆς. Μελιμός, Ἄθανάσιος.

237. Άγριακόνα, Ταξιάρχες. Μελισμός, Βασίλειος.

238. Άγιος Άνδρέας, Άγια Παρασκευή. Μελισμός.

239. Καστοριά, "Άγιος Άθανάσιος Μουζάκη. Μελισμός, Κλήμης Άχρίδος, Άχίλλειος Λαρίσης.

240. Μολάοι, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός.

241. Μολάοι, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, άγγελος-διάκονος, Γρηγόριος Θεολόγος, Βασίλειος.

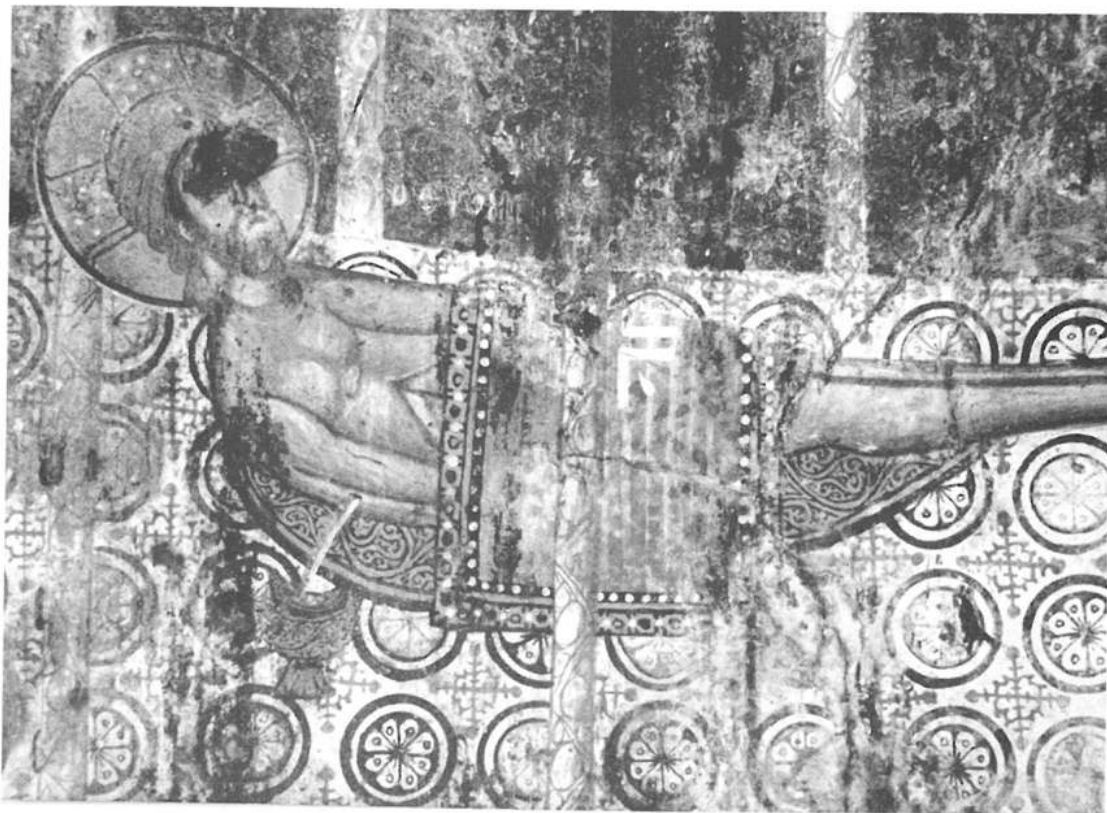
242. Μολάοι, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Χρυσόστομος.

243. Φλόκα, Παναγία Χειμάτισσα. Μελισμός.

244. Φλόγα, Παναγία Χειμάτισσα. Μελισμός, ο εὐχαριστιακός Χριστός.

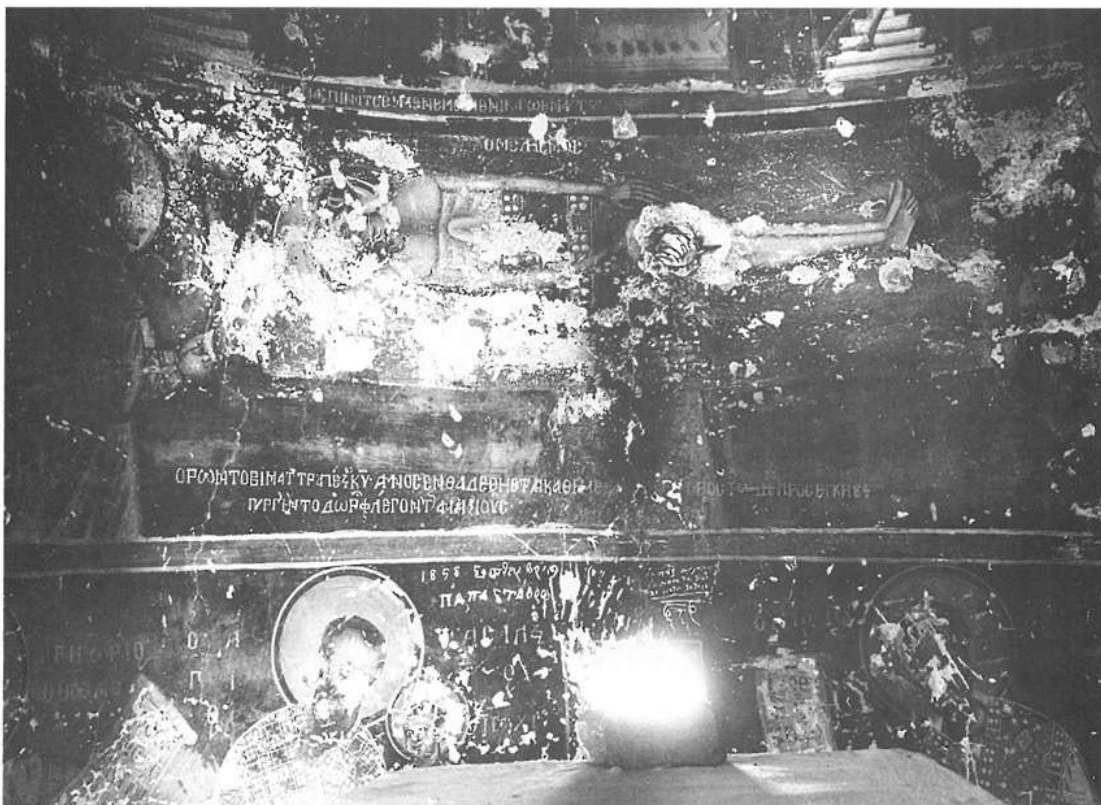
245. Μαλέας (Ακρωτήριο), "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

246. Μαλέας (Ακρωτήριο), "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, ἄγγελος-διάκονος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

247. Μονή Ἀγίας Λαύρας, Παλαιομονάστηρο. Μελισμός.

248. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω καὶ κάτω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμοί.

249. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, ἄνω ζώνη ἡμικύλινδρου. Μελισμῖος, ὁ εὐχαριστιακὸς Χριστός.

250. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, άνω ζώνη ήμικύλινδρου. Μελισμός, Βασίλειος.

251. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, κάτω ζώνη ήμικύλινδρου. Μελισμός.

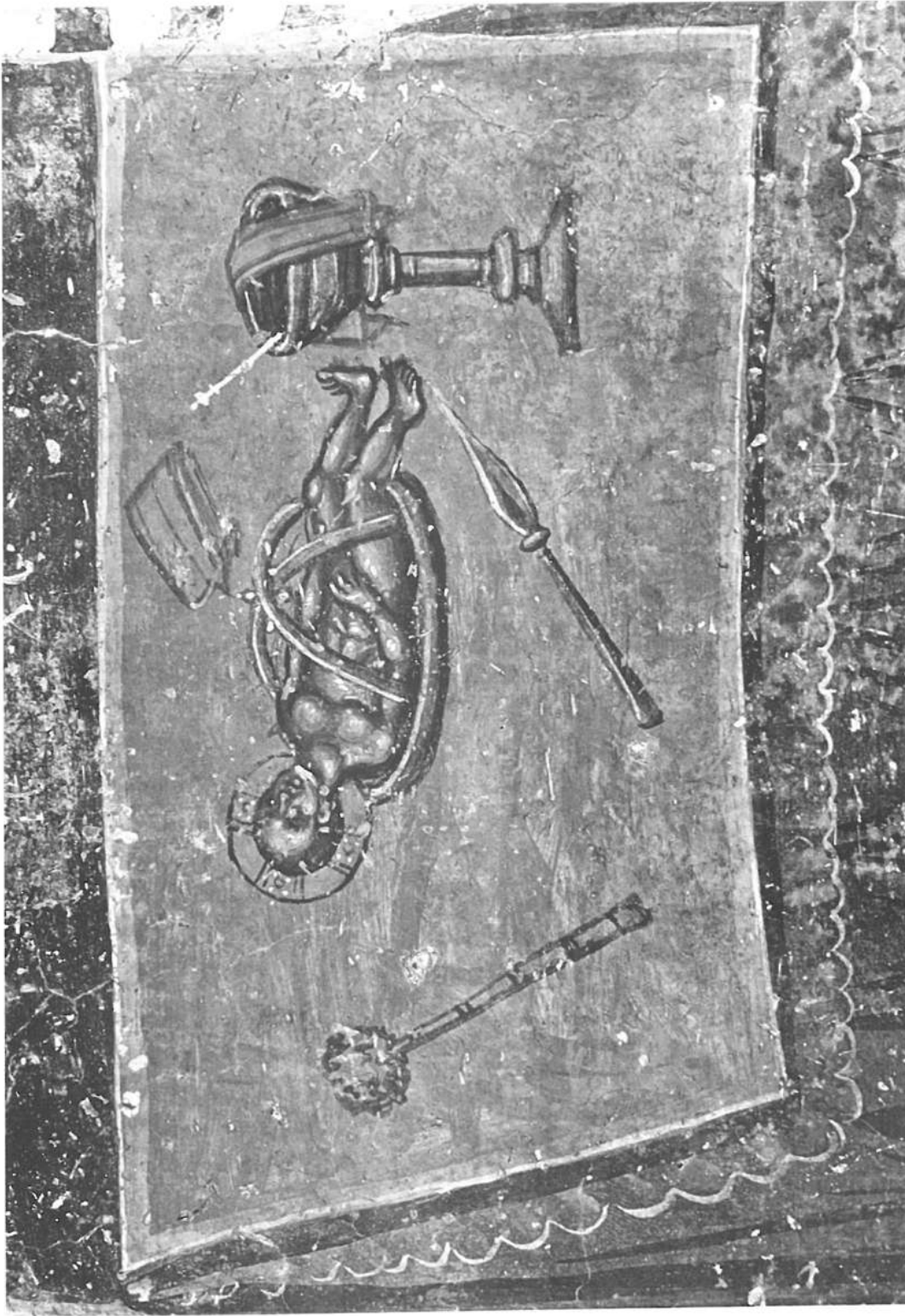
252. Κόνιτσα, Κόκκινη Παναγία, κάτω ζώνη ημικύλινδρου. Μελισμός, ο ευχαριστιακός Χριστός.

253. Καστοριά, Ἅγιοι Τρεῖς. Μελισμός.

254. Μέρανας, Κρήτη, Παναγία, ἄψίδα. Μελισμός.

255. Μέρονας, Κρήτη, Παναγία, άφιδα. Μελισμός, ό ευχαριστιακός Χριστός.

256. Μέρονας, Κρήτη, Παναγία, άψίδα. Μελισμός, Γρηγόριος Διάλογος.

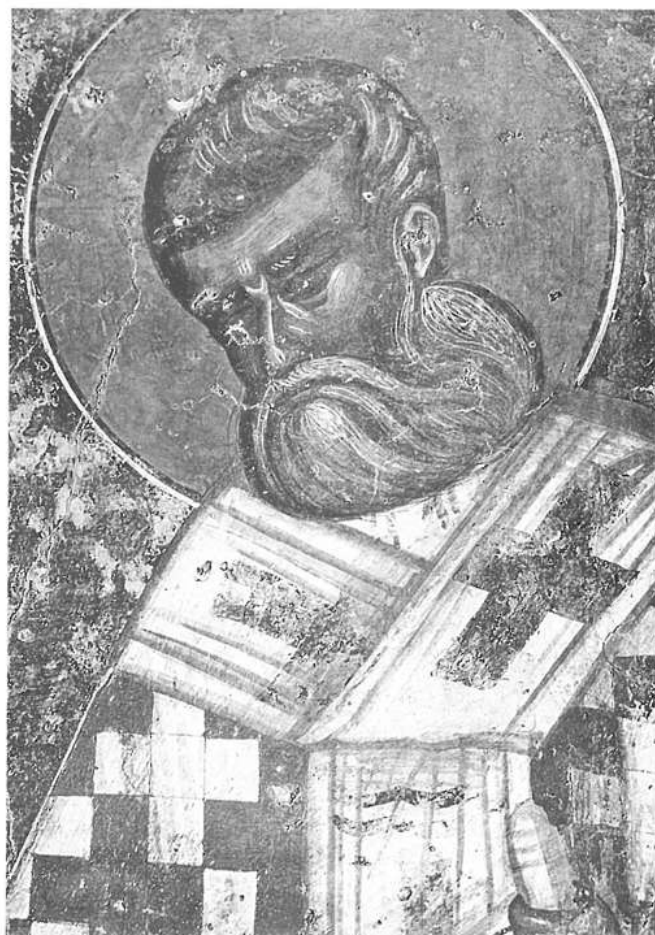
257. Μέρωνας, Κρήτη, Παναγία, πρόθεση. Μελισμός.

258. Σκλαβοπούλα, Κρήτη, Παναγία. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός.

259. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα. Μελισμός, Χρυσόστομος, Βασίλειος.

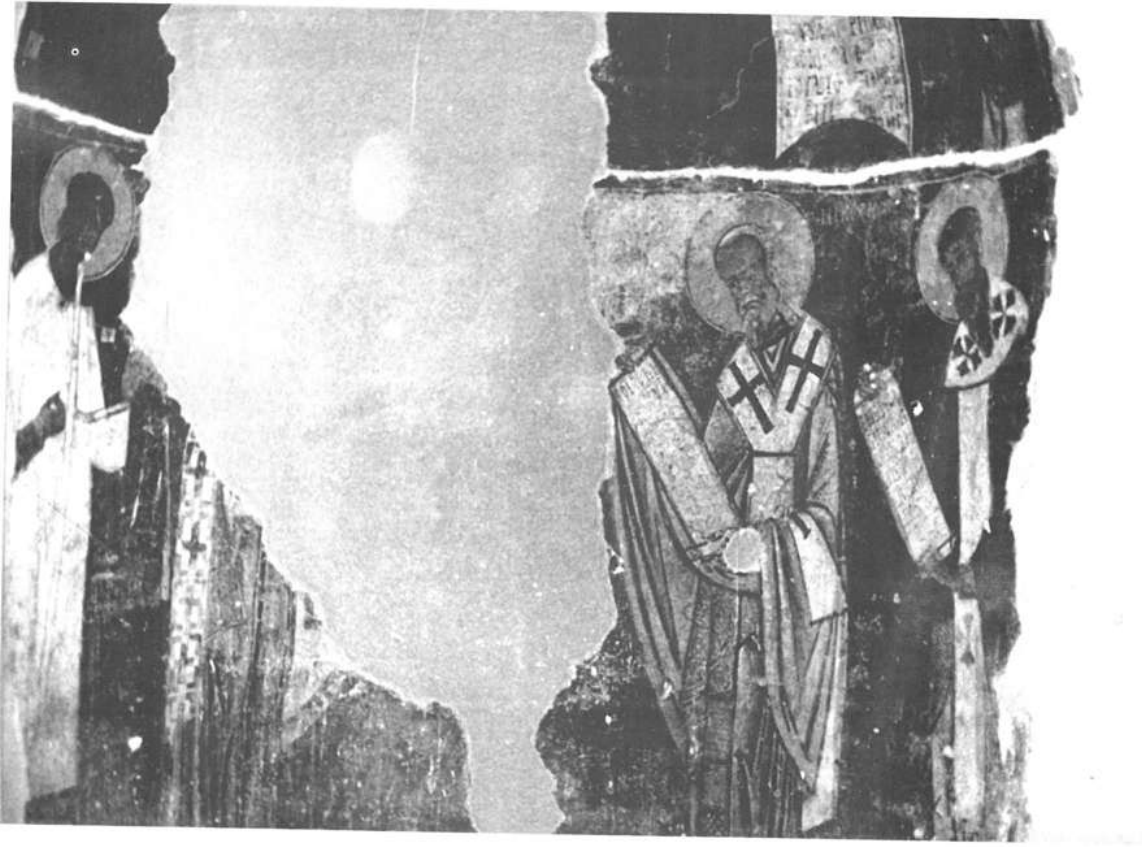
260. Άγία Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγία Τριάδα. Μελισμός, Άθανάσιος.

261. Άγια Τριάδα Ρεθύμνης, Κρήτη, Άγια Τριάδα. Μελισμός, Νικόλαος.

262. Άρτζός, Κρήτη, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός.

263. Άμάρι (Νέφες), Κρήτη, Άγιος Ιωάννης του Ρολόη. Μελισμός, διάκονος, Νικόλαος, Βασίλειος.

264. Πρινές, Κρήτη, Άρχάγγελος. Μελισμός, Βασίλειος.

265. Manasija, Άγία Τριάδα. Μελισμός.

266. Manasija, Άγία Τριάδα. Μελισμός, άγγελος-διάκονος, Βασίλειος, Άθανάσιος, Κύριλλος Άλεξανδρείας.

267. Μανασία, Ἁγία Τριάδα.
Μελισμός, Σίλβεστρος,
Σπυρίδων.

268. Πρόεσα, Ἁγία Ἐλεούσα
ἢ Ἅγιος Πέτρος. Μελι-
σμός, Χρυσόστομος, Βα-
σίλειος.

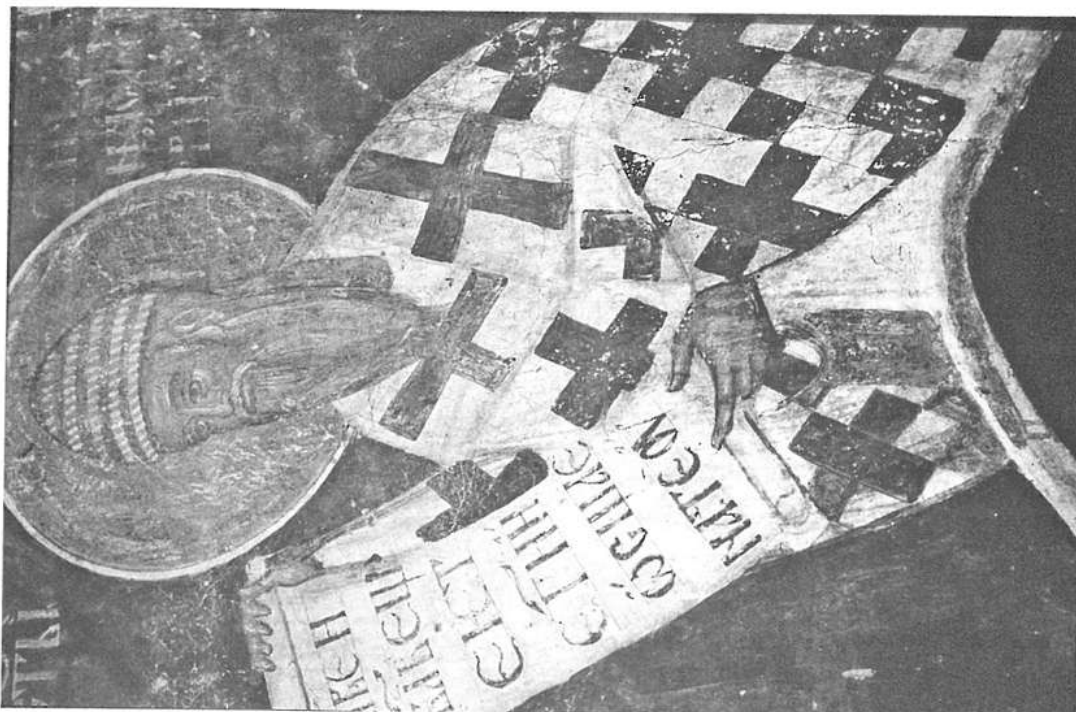

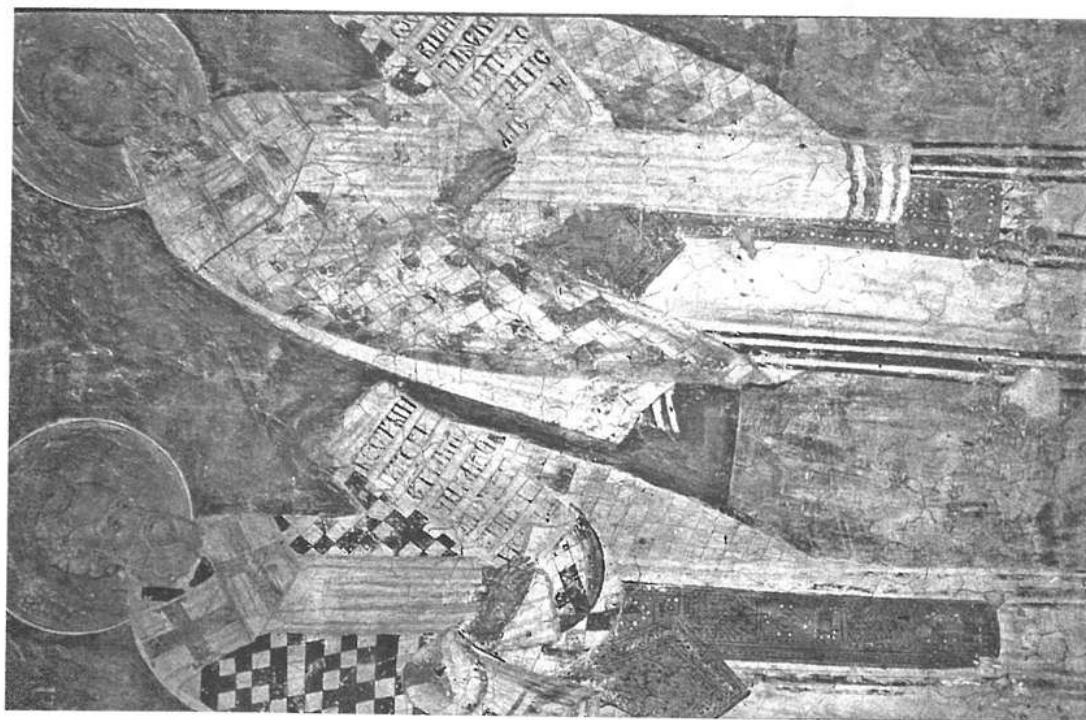
269. Τραπεζούντα, Άγιος Σάββας, παρεκκλήσι Άγίου Όνουφρίου. Μελισμός.

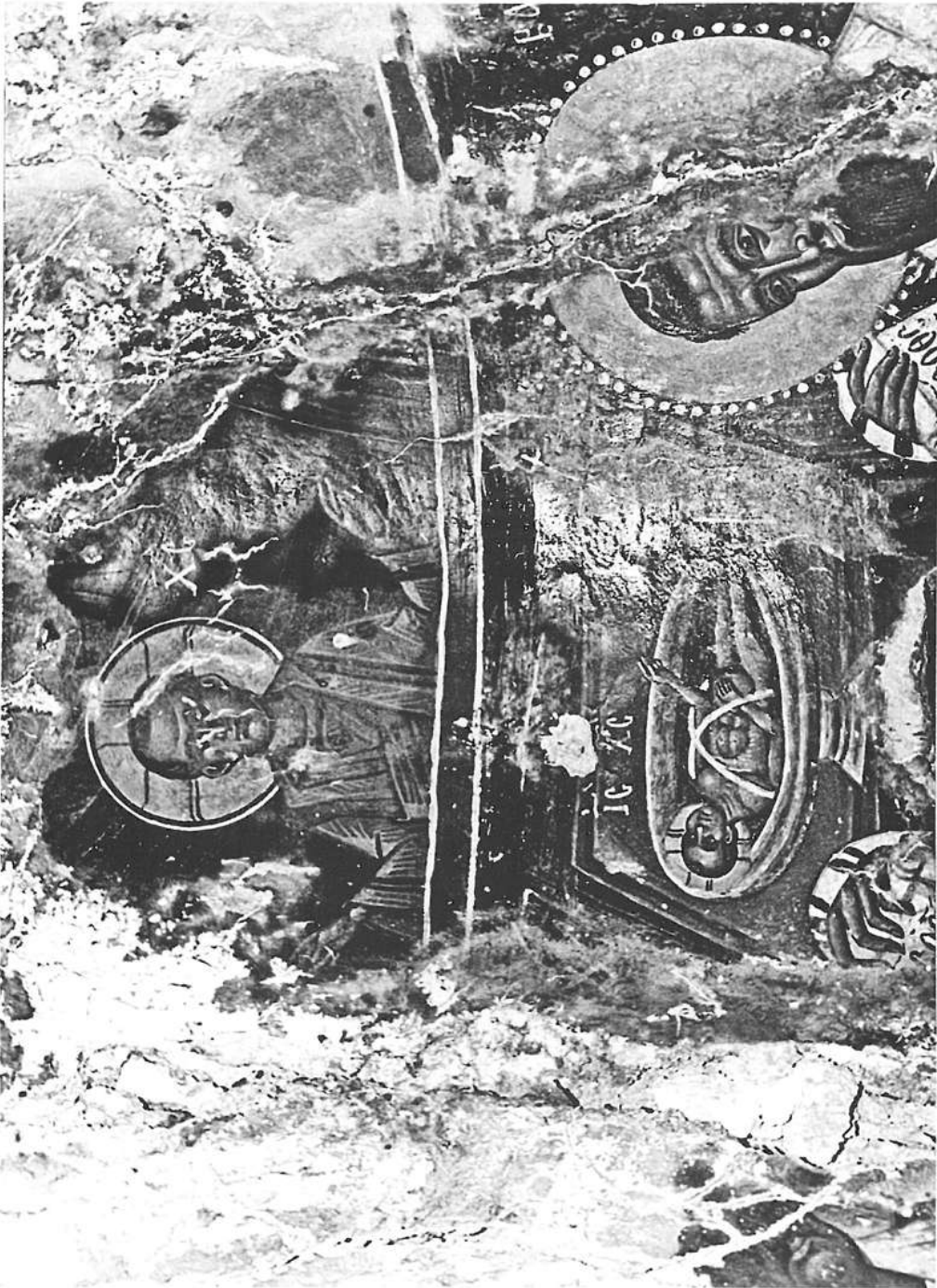
270. Πρασειά, Χίος, Άγιος Γεώργιος. Μελισμός, Γρηγόριος Νύσσης.

272. Καλενίς, Εισόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Σπυριδίων.

271. Καλενίς, Εισόδια Θεοτόκου. Μελισμός, Ἀθανάσιος, Χρυσότομος.

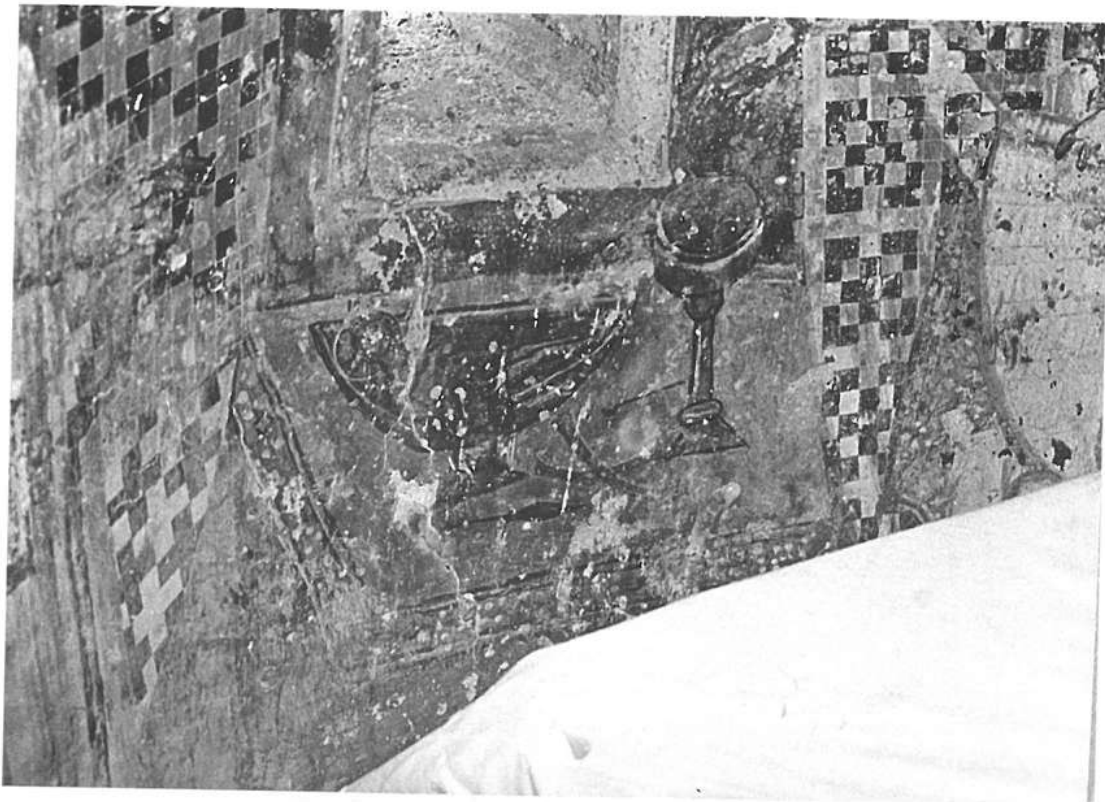
273. Σειρικιάρι, Κρήτη, Άγιοι Άπόστολοι. Μελισμός, Βασίλειος.

274. Λάρδος, Ρόδος, Παναγία ή Καθολική. Μελισμός.

275. Λάρδος, Ρόδος, Παναγία ή Καθολική. Μελισμός, ό εύχαριστιακός Χριστός.

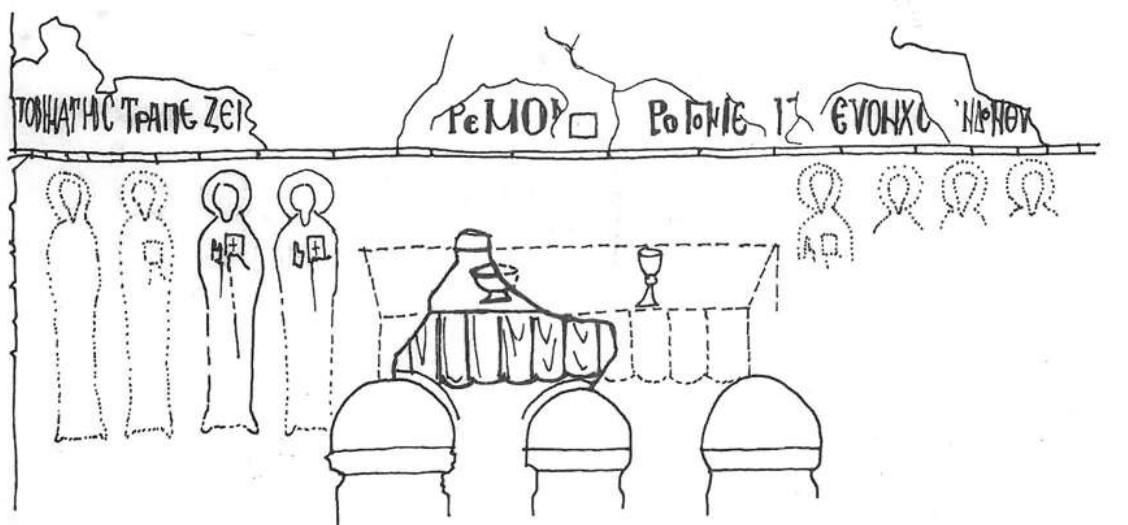
276. Καλοχωραφίτης, Κρήτη, "Άγιος Γεώργιος. Μελισμός.

277. Βαλασιμόνεο, Κρήτη, Τίμιος Σταυρός. Μελισμός, Χρυσόστομος με σάκο.

278. Lešani, "Άγιοι Πάντες. Μελισμός.

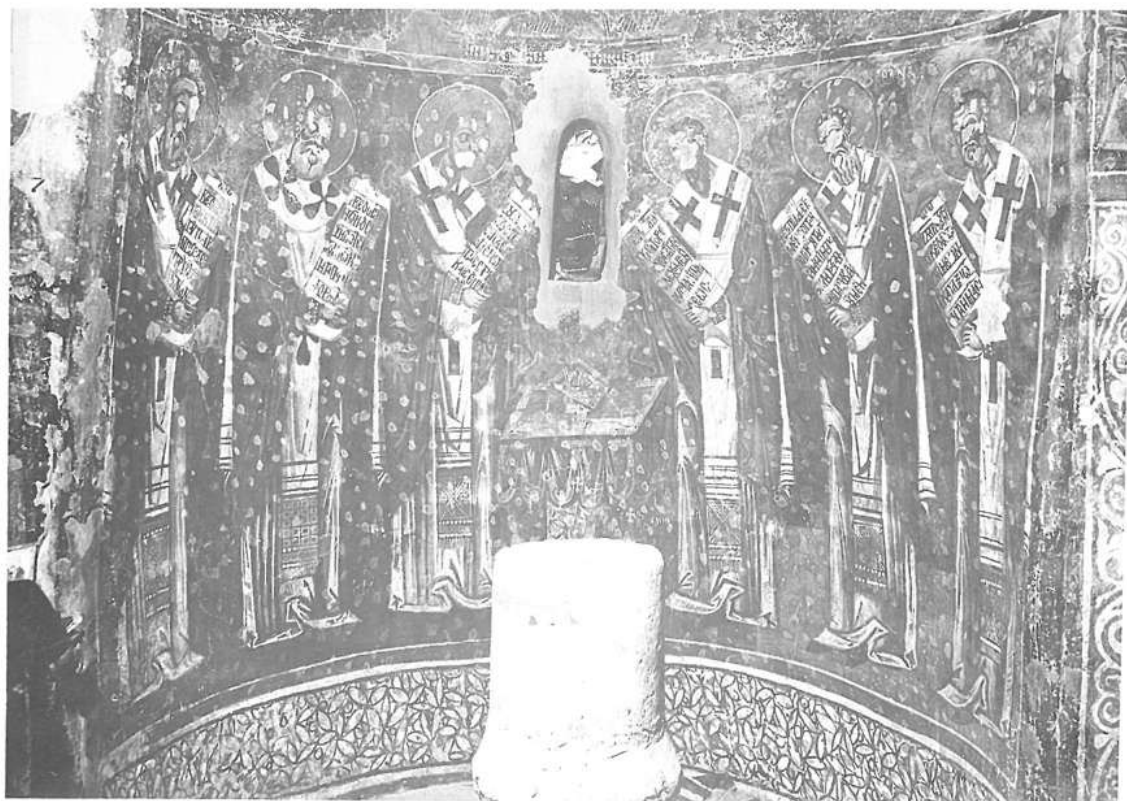
279. Πρέσπα, "Άγιος Άχιλλειος, ημικύλινδρος άψίδας (σχέδιο άποκατάστασης Τ. Τανούλα).

280. Αχρίδα, Άγια Σοφία. Λειτουργία του Βασιλείου.

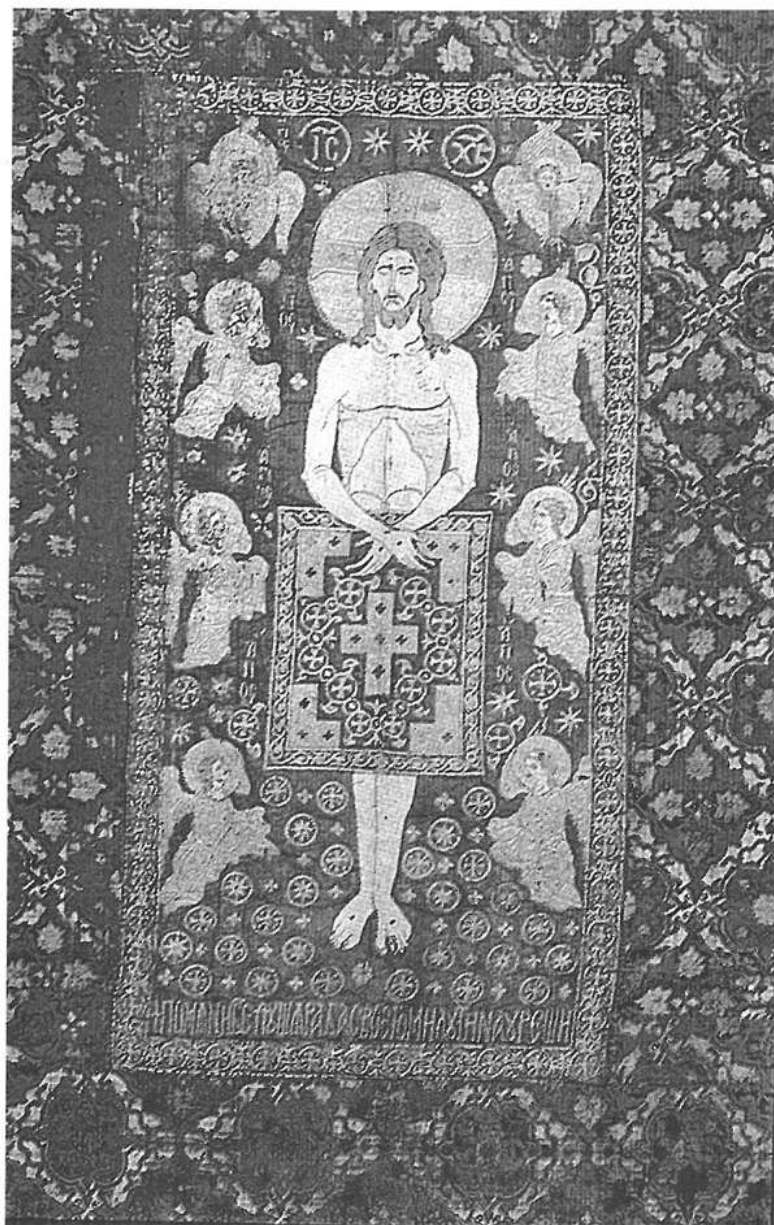
281. Κίεβο, Ἁγία Σοφία. Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων.

282. Prilep, Ἅγιος Δημήτριος, ἡμικύλινδρος ἀψίδας.

283. Άγία Πετρούπολη, Μουσείο Έρμιτάζ. Σμάλτο Stroganov.

284. Βελιγράδι, Μουσείο της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐπιτάφιος Milutin.

285. Ἀχρίδα, Περίβλεπτος. Κλήμης Ἀχρίδος, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Ἀχρίδος.